

Ўктам Ҳакимали

Асарлар

Бешинчи жилд

ОСМОН ОЛИС, ЕР ҚАТТИҚ

Қиссалар

*Мирфузоил Мирхалил ўғлига
чуқур ҳурмат билан бағишлайман*

**Асарлар/ Ў. Ҳакимали; Муҳаррирлар: Ҳ. Болтабоев,
М. Маҳмудов. — Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2008.**

**Жилд 5: Осмон олис, ер қаттиқ: қиссалар, — 420 б. —
Б.ц.**

ББК 84.(5Ў)6

Ўктам Ҳакималининг мазкур қиссалари инсоннинг Парвардигорга, унинг марҳаматига етишиш йўлидаги, яъни поклик, покизаликка интилиш жараёнидаги изтироблари ва марҳаматига эришган кездеги лаззатланишлари ифодасини топади.

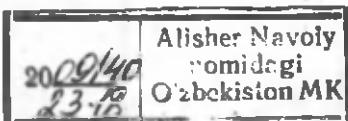
**Масъул муҳаррир:
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ**

Такризчи: Маҳкам МАҲМУДОВ

НД 3512.1
3/59!

№804-2394/2008.

ISBN 978-9943-363-04-5

©«MUMTOZ SO'Z» 2008

©.Ўктам Ҳакимали, 2008

КЕЧАГИ НОТАНИШ ИНСОН ҲАҚИДА ИККИ ОФИЗ СЎЗ

Ушбу сўзларни баён этаётган муаллиф Сталинград остонасида жанг қилаётган вақтда Ўктам Ҳакимали эндигина уч ёшни тўлдирган эди. У Сталинград ҳамда менинг она юртим Саратов ўлкасидан олисда — аниқроғи: Ўзбекистонда таваллуд топди. Мен урушдан кейин бу ажойиб республикада бир мартагина бўлиш бахтини туйдим. Менинг ёш юртдошим очарчиликнинг йигирма биринчи йиллари ўша ўлкага ўзининг унутилмас саёҳатини амалга оширган, зеро кейинроқ аянчли уруш йиллари минглаб, юз минглаб руслар, украинлар, белоруслар ўзларининг қадрдон юртидан қатағон қилиниб, босқинчиларнинг ваҳшиёна панжаларидан қочиб, ўз оға-инилари бўлмиш ўзбеклар бағридан бошпана ва озуқа, бинобарин ўзларига паноҳ топишларига ишонган ҳолда ўша ўлка томон интилганлар. 1941 йилнинг сенябридан токи декабрнинг ярмигача фронтнинг олд чегарасида жойлашган ўзимнинг Харьков артиллерия билим юртим билан бирга ўша серқуёш диёрда, Тошкент ва Чирчиқда бўлганман. Мақсадим, жиндек нафасни ростлаб яна урушга кетиш эди. Айни шундай вазият (бошқа имкониятлар кам бўлмаган эди) менинг ўзбекларга ва Ўзбекистонга бўлган гўзал муносабатларимни янада гўзаллаштириб юборди. Ва, албатта, бинобарин биринчи ўринда, ҳозир уларнинг орасида кўплаб дўстларим бор.

Эндиликда янги (айнан мен учун — янги) исм билан танишдим: бу — Ўктам Ҳакимали. Дастлаб бир нечта ҳикояларини ўқиб чиқдим ва Москва остоналарида у билан учрашганимда ўзи ҳақида қисқа маълумот ёзиб беришини илтимос қилдим. Маълумотнинг қанчалик қисқа бўлганини мен қуйида сўзма-сўз келтирмоқчиман:

«Мен 1939 йилда Тошкент вилоятида, муаллим оиласида туғилдим. 1965 йилда Тошкент театр-санъат олий билимгоҳини тугатдим. 1976 йили ўзимнинг биринчи «Кичик хонадон» қиссамни «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилдим. 1977 йилда менинг «Ҳадемай баҳор келади» номли ҳикоялар тўпламим нашрдан чиқди (Ғафур Фулом номидаги адабиёт нашриётида). 1980 йилда шу нашриётда менинг «Навбаҳор» қиссам босилди. Шу йилнинг ўзида «Ёш гвардия» нашриёти менинг «Тонг» номли ҳикоялар тўпламини чоп этди».

Ўзимдан қўшиб айтаманки, 1982 йилда Ўктам Ҳакималининг ўзбек нашриётларининг иккитасида қисса ва ҳикоялари ёруғлик юзини кўрди. 1986 йилда эса «Советский писатель» унинг кенг

ҳажмли бир жиддик асарлар тўпламини нашрдан чиқарди, бинобарин рус китобсеварлари ҳам ушбу ўзига хос ўзбек ёзувчиси билан танишиш имкониятига эга бўлдилар.

Ҳар ҳолда у нимаси билан мени ўзига ром этди?

Биринчи жиҳати ҳақида айтиб ўтдим. Иккинчиси — Ўктам Ҳакимали, асосан, қишлоқ ҳаёти ҳақида ёзади, биз ёзувчиларни тоқчаларга тахма-тах ажратиб ташлашга шошиладиган чаққон танқидчиларимиз уни ҳам шу «қишлоқи ёзувчилар» рўйхатига киритиб қўйишга тайёр эканликларига шубҳа ҳам қилмаса бўлади. Бироқ ҳозир қишлоқ ҳақида ёзадиганлар кўп (негайм ёзмасинлар, ахир бизнинг қорнимизни тўйғазаётганлар ўшалар-ку). Ҳар ҳолда диққат-эътиборингни шунга торта оладиган ёзувчи кўп эмас.

Ўктамнинг ҳикояларида ўзига яқин бўлган нималарнидир ҳис этдим. У бутун қалби билан ўз қаҳрамонларини — қишлоқ заҳматкашларини — яхши кўради. Кенг кўламли билан ифодалашга, тасвирлашга уринади. Айтайлик, унинг «Чол ва дала» ҳикоясидаги сатрларда меҳр-иссиқлик уфори қанчалар сезилиб туради. Ҳикояни номлашдаги муаллифнинг ҳис-ҳаяжонлари менга тушунарли. Сен буюк америкаликсан деган эди — ўзининг кубалик балиқчиси ҳақида, мен эса, Ўктам Ҳакимали, ўз дўстим — ерга меҳр қўйган кекса зироатчи Турсунота ҳақида айтиб бераман. Майли, менда бадийий воситалар — сўзий ифодалар камроқ бўла қолсин, бироқ менинг қалбим ўз тақдирини она ер билан боғлаган, «нима эксанг, шуни ўрасан» қабилида ишонч ҳосил қилганларга қайноқ фарзандлик меҳри билан тўлиб тошган.

Нима эксанг, шуни ўрасан мақоли барчага маълум, зотан бу асрлар давомида авлодлардан-авлодларга ўтиб сингиб кетган. Буғдой эксанг нон топасан, пахта эксанг — ер юзида барча жонзотга ҳаётий зарур бўлган ризқ топасан. Алаф эксанг — алаф етишади, ҳеч қандай фойдаси бўлмай, аксинча, зарари кўп ўсимлик эксанг, қандайдир жирканч заҳар оласан... Бундай донолик, мен эслатиб ўтганим «Чол ва дала» ҳамда ёзувчи «Қасос» деб номлаган ҳикоя қаҳрамонлари қиёфасида ўз аксини топган. Маълумки, кимда-ким инсоний ҳамжамият қонунларига бўйсунмай яшар экан, уни шундай қасос кутади. Лекин бу қасос, нафақат жамиятимизнинг ҳаёт оқимидан чиқиб кетган, ҳатто машаққатли ҳаётнинг қийинчиликларида адашиб-улоқиб қолган одамларга нисбатан айниқса бешафқат ва зулмироқ бўлади. Ўктам Ҳакималининг иккинчи ҳикояси ҳуди шу ҳақда. Ҳикоя қилиш услублари бир-биридан кескин фарқланадиган икки ҳикоя. Муаллиф биринчисида оҳиста, салмоқли, баъзан ортиқ даражада, балки ҳаддан зиёд ҳис-туйғуга берилиб, мулойим бўлса, иккинчисида — кескин, гўё муаллифнинг ўзи вақти-вақти билан бир қаҳрамонга

нисбатан ғазабланса, иккинчисига нисбатан раҳмдиллик қилиб, сиқилиб, тез-тез хўрсинаётгандек туюлади ўқувчига.

Яна нима?

Афтидан, мен ҳали энг муҳимини айтмадим, сабаби, ҳали нотаниш бўлган муаллифнинг ҳикоялари ва қиссалари нимаси билан мени ўзига мафтун этди. Мен учун доим мўъжиза бўлиб туюлган ва шундай тушунча — туйғуда қолаётган гўзаллик — бу ёзувчи оппоқ қоғозда авторучка, қалам ёки, кўпинча, одатда, ёзув машинкаси ёрдамида нозик ва мураккаб табиатли тирик одамнинг қалбини, унинг ички ва ташқи дунёси билан мужассам эканини таърифлаб беришнинг уддасидан чиқа олади. Бу мен учун мудом мўъжиза бўлиб қолади. Лекин айти шу хислат ёзувчини ҳақиқий ёзувчи даражасига кўтаради. Манзара, бадий тафсилот, воқеалар тизимини, узвийлигини моҳирона тартибга солиш — буларнинг бари бадий образни яратиш учун муҳим омиллардир.

Ўктам Ҳакимали, ўйлайманки, ўз ижодида ҳудди шу — ниҳоятда мураккаб, лекин энг қисқа, бироқ тез фурсатда муваффақиятга элтувчи йўлдан бораётир.

Ушбу китобни мутолаа қилувчи муҳтарам ўқувчи фикр ва мулоҳазаларингга муштараклик билдирса, беҳад мамнун бўлардим.

Михаил Алексеев

ҲАЗИН ЯПРОҚЛАР

Азизим Сўлғин!

Устимизга ҳазин япроқлар тўкилаётган ўша оқшом хайрлашаётганимизда кўзларимдан ҳасрат ёшлари тўкилиб, қалблар қайғуга чўмган онлар жимгина сукут сақлаш билан юракни қон қилган умр лаҳзаларида, етар, энди ўзимни тияман, бетоб юрагимга бошқа озор бермайман, майли бундан буёнги кунларим даҳшатга айлансин, дея қатъий қарорга келгандим. Бошим ёстиққа етгунга қадар буни уddасидан чиқолмаслигимга мутлоқ ишондим. Сендан бошқа кўнгил овлайдиган, ташна ҳисларга таскин берадиган эрмак тополмас эканман. Сўнгги видолашув — учрашувини эслаганимда қонларим томирларни ёргудай кўпириб, оқиб юракни беҳад азоблади, вужудим эса қалтироқлар исканжасида эзила бошлади. Уй-хаёлларим, ҳис-туйғуларимни гўё абжир ўргимчак янглиғ кўзга кўринмас ипак ипларинг билан ўраб-чирмаб олдингу нафас олишга имкон қолдирмадинг. Илоҳиёт билан алоқадор хаёллар, хаёлларнинг манбаи бўлмиш юрак қурғур сенга талпинаверади. Троллейбустга чиқариб юборганингдан кейин одамлардан кўзларимни яшириб, пешанамни ойнага тираганча ёш селларини тўкиб келдим. Қоғоз одам янглиғ йўлни амал-тақал қилиб босиб ҳам ўтдим. Йигирма йилдан бери юрагим хасталангани, Тошкентга табиблар зўрлови билан келганимни сенга айтолмагандим, энди ёрилишга жазм этдим. Оқшом Бешёғочга ўртоғимникига келиб тунадим, эрталаб эса шифохонага бориб жойлашдим. Тўртинчи қаватдан жой беришди. Хона баҳаво, ойнаси боққа-иккаламиз икки йил бурун тун бағрида, арғамчи устида ором олган анҳорга қараган, дарахтлар, қишлоқ, олмазор яққол кўриниб турибди. Ҳарҳолда менга ўхшаган содда қишлоқи аёлга тешиб чиқмайди...

Гўё қафасда умри хазон бўлган саъвадай ичимга чироқ ёқса ёришмайдиган кайфиятда кунни кеч қилдим. Андижондан бу ерга ташриф буюрган ҳамроҳим — кўҳликкина, сочлари тақимига урадиган, қора қош, узун юзли, ўспиринга ўхшаш муртли, оққўнгил аёл экан, кўярда-қўймай кечки емакка судради. «Узоқдан йўл босиб келдим, толиқдим», қабалида турли баҳоналар билан емакка чиқмадим. Юрагим гўё ерга тулиб парчаланган тарвузга ўхшайди. Даҳлизга чиқиб ойнаижаҳонга қараш эса кўнглимга сиғмайди. Жануб томонга-равоққа кимдир (менга ўхшаган бахтсиз бир аёл хат ёзиш учун олиб чиқиб қўйганга ўхшайди...) ёзув курси-

сини қўйиб қўйибди. Тун чўкиб, беморлар ётоқларига қайтгандан сўнг ҳамроҳим сезмасин, деган ниятда равоққа чиқиб, ташқаридан аста эшикни ёлдим. Курсига чўкиб, ўнг қўлим кафтига иягимни тираганча анҳор ва анҳор соҳилидаги дарахтларга парижон боқиб ўтирибман. Сув сатҳидан кўтарилаётган хира буг, шохларига қарга, зағчалар қўниб турган, япроқлари тинимсиз тўкилаётган қорамтир дарахтларга термиламан. Уясини йўқотган аллақандай қушча ғамгин-ғамгин сайраб, аламзада қалбимни тирнайди. Бечора чигирткалар ҳазин чириллашиб куз билан видолашаётир... дарахт шохлари эгилиб, гўё салом бераётгандай туюлаётган анҳор суви мовий эмас, негадир қорамтир товланаётир. Сув сезилар-сезилмас тўлқинлар отар, тўкилаётган япроқларни ямлаб остига тортар, қишлоқ устидан кўтарилиб келаётган тўлин ойнинг шуъласи сувда мавжланиб кўзимни қувонтиряпти. Сон-саноксиз инсон болалари кўз очган ва изсиз йўқолган мана шу мунаввар, музаффар олам гўё ҳеч нарса кўрмаган, билмагандай табиатнинг илоҳий мусиқасига маҳлиё тин олаётир. Назаримда ер билан осмон орасида гўё юракни сиқа туриб, жўштирадиган, кўнгил ташналигини беҳад орттирадиган мунгли ва шарафли мақом янграётгандай... Фақат юрак билангина алоқадор ишқий изтироблар қатори бу оламда борки жониворларнинг ҳаракатидан тортиб, қорин ташвишида ғимирловчи инсон болалари қатори дарахтлар умри, уларга ҳамоҳанг-узоқларда ястаниб ётган тоғлар ва яна худо яратган жонзотининг ақллиси, ортиқроқ дард ҳам чекадиган инсоннинг вужудига бориб тақалиши, икки орада кечадиган муштарақ алоқа жараёнлари, ўзини алдан-юпатиш учун кашф қилинган мусиқа, адабиёт, санъат, рақсу қўшиқлар ўз қадрига етадиган киши учун чексиз шарафли тушунча — туйғу... мана шу тушунча — туйғу орасида кўнгилга таскин бериб, беармон яшаш, ҳатто фахрланиш мумкин... бироқ буларнинг ҳаммаси муҳаббат учун чекилган оний изтироблар қаршисида эриб, йўқолиб кетиши ҳеч гапмас... сен билан азизим Сўлгин, бутун шу ҳақда, хаёл орқали суҳбатлашиш ниятидаман...

Қаламни сингунча босиб оқ қоғоз саҳифаларини қоралайман... бирор ёзувнинг ифодадай олмаган шу лаҳзадаги табиат томонидан барча жонзоти қатори жонсиз мавжудотлар — ўт-ўланлар, дарахтлар, тупроқ, тошларга ҳам инъом этилган қойил-мақом мусиқани тинглаяпман. Оҳ, қанчалар ғамгин-а, бу мусиқа!.. Назаримда бу мусиқа бизгача яшаб умрларини ҳазон айлаган инсон болалари, қушлар, жониворлар фарёдларини эсга солади...

Азизим Сўлгин!

Эсласанг керак. Икки йил муқаддам учрашганимиз ҳозиргидай хотирамда. Ўшанда ҳам табибларнинг зўрлови билан бу ерга қадам ранжида қилгандим. Аслида ният бу ерга келиб сени кўриш

эди... Не азоблар билан янги кўчган уйингни қидириб топиб, эшигинга хат қистириб қайтгандим. Хатни олибсан, худога шукр, узоқ қийноқлардан сўнг яна сени кўриш насиб этди...

Кеч билан ошхона қаршисидаги гуллари сўлиб, қурий бошлаган гулзор ўртасидаги фаввора ғалаёнини кузатиб, ошифта-хаёларга ғарқ бўлиб ўтиргандим, узоқдан қоранг кўринди. «Оҳ, Тенгрим! Бу қандай бахтли кун бўлди?! Сўлғинбек келаяптилар... энди юрак қургур менга озгина тинчлик беради...» деган фикр миямни қамради-ю, чиндан ўзимни бахтиёр сездим. Тушликка чиқмай, ҳатто бир қултум ҳам сув ўтмагандан кейин, қалбимга гулзордан таскин топиш баҳонасида бу ерга чиқиб кўзларим билан дардимни гулларга, фавворага изҳор қилаётгандим. «Уни менга яна бир бор кўрсатганинг ва бундай бахтга бир мен ноил бўлганим учун яратган, сенга ташаккурлар айтаман, бутун умр қаршингда бурчлиман...» қабилидаги хаёллар билан ёнимга яқинлашганингда, қандай аҳволга тушишинг ҳақида бош қотираман. Бошим айланиб, кўзларим тина бошлади. Бу ҳам етмагандай, томоғим қақраб қолди, аранг лабларимни ялаб юракни тинчитилишга уринаман, қани энди иложини тополсам... вужуд бамисоли тўфонда қолган навададай қалтирайди... Гуллар, фаввора, одамлар хаёл ва юракдан чиқиб кетганди. Шу лаҳза кенг оламда иккаламизгина мавжуд эдик... гўё озгина ташқи муҳит таъсири ё шарпа билан қичқириб юборардим, юрак ёрилиб кетиши мумкиндай туюларди. Мана, мана ҳозир ўзимни ерга ташлайману кўзларимни юмаман ва бу ёлғон дунёга бошқа кўзларимни очмайман, деб ўйлар, шундай ҳол юз беришини яна яратгандан сўрардим...

Азизим Сўлғин!

Шу кунгача ўқиб туширган ва қалбимга қаттиқ ўрнашган бадий китоблар, улуғ санъат асарлари, ҳатто мусиқа ҳам гўё сендан иборатдай туюлди, улар орқали ҳам фақат сени кўраман, десам кимгадир ёқмас, лекин ўзимга ўхшаб муҳаббат тузоғига бевақт илинган ва ҳамон унинг кўйида чирқираб ўтаётган одам учун эса ҳақиқат.... Сени кўрар эканман яна антиқа бир асар ўқиб, ё антиқа санъат асарни томоша қилиб, қойил мақом мусиқа тинглаётгандай эдим... «Эй, қалб! Ўзи келяпти, кўрдинг, бундан бўлак илинж, юпанчинг йўқ эди, тинчлан, менга қулоқ сол...» дея кўнглимдан ўзимга ўзим таскин берардим. Кўзларим олдидаги интизорлик тумани хиёл тарқалиб, фикрларим озгина тиниқлашди-да, «қалбим қуши» — сени яқиндан кўриш имкони туғилди. Пешонанг яна ҳам кенгайиб, шаррос оқарган сочларинг сийраклашиб ҳақиқий рассом қиёфасига кирибсан. Салқинган қовоқларинг кўкиш тусда товланади. Сени, гўё умрини ертўлада ўтказган савдойи аҳволида кўриш мен учун нечоғлик даҳшатлигини тасаввур этолмайсан. Чехранг, кўзларинг қадимги-

дай сўлгин, уст-бошинг эса бир ҳол... Сочларинг ўсиб елкангга тушибди. Ноқулай аҳволдан кутулиш учун лаҳза сари сочларингни гижимлайсан, сочларинг гижимланган сари япроқлардай тўкиларди... Булар кўп ўйлаш оқибати, деб ўзимни тинчитдим. Бир-биримизга миқ этмай тикилиб турибмиз... Назаримда қаердадир еру кўкни бузиб от кишнайди, яна қаердадир бургут чигиллайди... гўё ер силкиниб, тоғлар қулайдигандай, осмон эриб кетадигандан кўринади... Ортада чексиздан-чексиз оғир ва даҳшатли жимлик ҳукмрон. Ҳароратдан мисоли алангадай ловиллаётган кафтларимиз бир-бирига туташди. Туташгани кез: «Оҳ, мана энди умр тутади... энди умрга сўнгги нуқта қўйилди...» деган ўй ярқ этиб миямга қўйилди. Кўзларимни юмиб «тугаш...» лаҳзаларини кутдим, кутдим... афсус, тутамади, бу гал ҳам тугатолмадинг... Сенга бўлган мунистгина муҳаббатим бу гал ҳам мени улкан жар ёқаси—ўлимдан қайтариб олди... ҳа, бунга фақат сену худогина сабабкор... ҳозиргина кўзларимни юмиб «йўқлик дунёси»га кўчишни кутган одам ҳушимга келиб қарасам, пешанам кўксингга босилган, кафтларим эса кафтларингга сиқар, елкаларим эса кўтарилиб тушарди. Кўз ёшларим кўксингга намлар... буёғини айтиш осонмас, азизим Сўлгин... бунга фақат умрини муҳаббатга бахшида этган телбаларгина англаши, сезиши мумкин холос... бундай телбалар эса оламда кўпчиликмас...

— Сўлгинбек... Азизим... сени кўргани, фақат сени кўргани келдим, сени деб бу ерларда тентираб юрибман... икки йил кўйингда тентираганим камлик қилганди... — дея шивирладим оҳуникидай беозор кўзларингга боқиб ва қайтадан пешанамни кўксингга босдим...

— Мен ҳам фақат сени излаб бу ерга келдим... — дединг нотавон бир овозда. Гаплашишга бошқа журъат этолмадик. Аслида гаплашишга бошқа зарурият қолмаётганди. Бундан буёғига сукут сақлаб, юраклар уришини тинглаш, унинг раъйига мойиллик билдириш... назаримда атрофдаги одамлар бизни кузатишар, бир нималар деб мингирлашар, лекин биз уларга эътибор берадиган аҳволда эмасдик. Сезиб турибман, фаввора тинмай отиляпти, совуқ шабадаси эса билагимга уриляпти. Табиат танамни сиқар, пинжингга суқулишга ундарди. «Арзимас учрашув ва ногаҳоний истак билан икки юрак бир-бирига ажралмас бўлиб қовушиши, қоришиши мумкин-ку, нимага инсон болалари бутун умр адашиб, «оҳ» чекдилар, мана, мен ҳам сенга қоришдим-қолдим...» қабилида сўзсиз фарёд чекиб кўксингга бош қўйдим...

— Юр, азизим, пастдаги анҳор ёқасига тушамиз, — дея бошимни кўтариб, сенинг истагинг билан ҳисоблашмай ундай бошладим. Гўё ўзимни илк бор муҳаббат учрашувига ошиққан содда қиздай ҳаяжонланиб йўлга тушдим. Четларидаги гулсафсар, гулхайрилар қурий бошлаган тор, эгри-бугри йўлак бўйлаб пастлаб

кетдик. Энига ўттиз қулочча келадиган анҳор суви тинчгина оқар, дарахтлар эса кечки шабадада енгилгина тебранар, япроқлари бирдай тўкиларди. Турли томондан тушаётган оқава сувларигина анҳорнинг мовий рангига путур етказарди. Кексайиб, шохлари синган, пўстлоғи ҳам шилинган баҳайбат чинор танасига уя қурган бир қизилиштон ёпишиб олиб, узун ва ўткир тумшуги билан дўқиллатиб урар, қуртларини суғуриб ютар, баъзан эса чуғур-чуқлар гуриллаб узумга ёпирилар, тез орада хуркиб учиб кетишарди. Иккита кўк чумчуқ эса анҳор устига эгилган шохда бошини қийшайтириб, бизни кузатар, гўё озор бермаслигимизга умид боғлашиб учишни хаёлларига келтиришмасди. Ўнлаб, юзлаб япроқларни қарсиллатиб босиб, ёнма-ён пастлаб борардик. Сен бошингни қуйи солганча, кулранг халатингнинг чўнтакларига қўлларингни суқиб оғир хаёллар қуршовида бирдай сукут сақлардинг. «Хаёлларга чўмишдан нима наф кўради? Уни танибманки, хаёл суради, сукут сақлайди, орада кечган қарийб йигирма йиллик айрилиқ наҳотки менга ичиктирмаган? Хаёллар эса толиқтирмаган?...» дея кўнглимдан кечирардим.

Ниҳоят анҳор устига тортилган сим-арқон ва унга осилган арғамчи қаршисида тўхтадик. Ўгирилиб мунис кўзларингни кузатдим. Улар бир ҳолда эди... ҳамон забардастлигини йўқотмаган елкаларингга кафтларимни босдим.

— Азизим Сўлғин... — шивирладим кўнглим тўлиб. Юрагимдан эса гўё қоналар сирқирди ўша он, — сенга ичикдим, сени соғиндим... сенсиз туролмадим. Муҳаббат дегани ўзи нима? Унинг қули—аёл-чи? Ҳамма аёллар ҳам ўз ошиғига менчалик талпинадими, топинадими?

Гапиришга, гўё мен учун азиз ва мўътабар бўлган илоҳий бир сўзни айтиб ичингда кечаётган илоҳий сирларни ёрилишга ҳозирланасан, бироқ айтолмай дудуқланасан. Назаримда оҳори тушмаган ўша илоҳий сўзларни тополмайсан, топсангда, ифодасини келиштиролмайсан. Гўё ошиқ-мошиқликка алоқадор гаплар гапириб бўлингандай... ваҳоланки йигирма йиллик умр лаҳзаларида шу қадар кўп даҳнатли воқеалар юз бердики, уларни ёзиб адо қилиш маҳол... бу орада қанчадан-қанча қоғозлар қораланмай қолди... қораланадиган еридаги ҳаёт эса ҳавода муаллақ осилиб қолди...

— Сафаргул... гул, — овозинг қулоқларимга чалинганда сесканиб бошимни кўтариб юзингга термулдим. Гапингнинг давом этишини истадим, мен кўрмаган, билмаган айрилиқ йилларида ҳаётингда кечган сиру синоатлар ҳақида билгим келди, лекин сен яна ҳасислик қилдинг...

— Сўлғинбек... шошмаяпсанми? — деганимда бир оз сергакландинг-да, ҳайрат билан кўзларимни кузатдинг.

— Қаерга ҳам шошаман, шошиб бўлдим... — бу гал овозинг

яна ҳам ҳазиналашди, — гўрга эса улгураман...

— Ҳа, азизим, гўрга эса улгураамиз... — қўшимча қилдим мен ҳам, — ўлимгина ҳаммасини осонликча тугатади, муҳаббатни ҳам... ўлим — сукут сақлаш дегани... ўлганлардан бирортаси ҳам қайтмаган у дунёга боргандан сўнг, ажабо, нималар юз бераркан? Тенгри биз учун жаннатидан жой ажратармикин? Ажратини керак... чунки қуръонда у: «Куйган бандаларим учун жаннатнинг эшигини очиб қўяман...» дейди. Муҳаббат ишқида куйган бир банда бўлса, менчалик куяр-да...

Юзинг, кўзларингга тикилиб турибман. Яна тумтайиб олгансан. Оҳ, мана шу тумтайишинг менга ёқади! Унинг қурбониман...

— Гул... — бир пайт яна сўзлашга тутиндинг, — келажақда улуг рассом бўламан, ўшанда оламда даҳшатли воқеа юз беради, одамлар ҳам даҳшатта тушади, деган фикрда эдим. Аксинча ҳеч нарса юз бермади. Олам ўша-ўша, одамлар ўша-ўша... отам ўлди, онам ўлди, чет эллардаги рассомлар кўргазмаларида асарларим юксак баҳоланди, бироқ ўзим истаганчалик кўкларга кўтарилмадим... ўртаҳол рассомлар эса барча мукофотлар, тақинчоқларни олиб улгуришди...

— Дарвешим, биз гангиб, довдираб юраверамиз, — дея кўнглингни кўтариш йўлларини излай бошладим. — одамларга қоринлари тўйса, кийим-бошлари бут бўлса, бола-чақалари тинч яшашса етади. Пахтада силалари қуриб, пуштлиари айнаётган қондошлари билан ишлари йўқ... ғам, ҳасратлар, чекилаётган фарёдлар гўё улардан ташқарида юз бераётир, уларнинг алоқаси йўқдай... Баҳоланки юксақдан бошланган сел бир хонадонни эмас, бутун бир халқнинг шўрини қуритиши мумкин...

— Ўзингмисан... — дединг кейин.

— Дарвешвой, ишон, ўзимман, — тушунтирдим бир гал қалбим енгил тортиб, — умр ўтди. Кўп ўт-ўланлар қатори гуллар ва дарахтлар билан бирга не-не жонзотлари қалбимизга кириб, кўмилиб ўлди, уларнинг ўрнидан болалари кўкариб чиқаётир... мана буниси даҳшат...

Тан олишим керак, илк бор қалбимда сенга нисбатан қондошлик ҳисларини туйдиму қадрдон бир туйғу билан тикилдим.

— Ўзингмисан? Кўзларимга ишонгим келмайди... — қулоқларимга яна сенинг тобора тиниқлашиб бораётган жарангдор овозинг чалинди.

— Азизим Сўлғин? Умр хотираларида фақат қалблар учун ардоқли бўлган лаҳзаларгина қолар экан... хотирамни тит-пит қилсанг, у ерда фақат трамвай эшиги, йиқиладельганимда ушлаб қолганинг ва илк кўзлар тўқнашуви-ю, юрак талпинишинигина топасан... инсон болалари умри ҳам илк севги онларидан бошлади, чоғимда...

— Арғамчида учамизми? — сўрадинг гўё қаршингда ўн етти

йил муқаддамги Сафаргул тургандай ҳаяжонланиб: «Нимага менадан сўрайсан? Нимага шартта кўтариб олиб, арғамчига ўтказиб, қичқиртириб учирмайсан?!» деган нидо ич-ичимдан қўзғалди-ю, бироқ худога ҳайф бериб ўзимни босдим.

— Ҳали ҳам сўрайсан-а, сўрайдиган вақтлар ўтган... энди мажбур қилишга ҳам ҳаққинг бор... — дея шивирлаб чекландим-да, аста юриб анҳор қирғоғига яқинлашдим. Сув тинчгина оқарди. Бошқа сувлардагидай сув сатҳига балиқлар салчимайди. — Сўлғин, нима учун бу сувда балиқ йўқ? Бунча хосиятсиз бу сув?..

— Химзаводдан чиқадиган заҳарлар балиқларни ўлдирди, чиндан ҳам хосиятсиз сув... — минғирладинг афтингни тириштириб. — Тошкент аҳли эрадан илгари шу анҳорни қазиб, Чирчикдан сув олиб борган. Яқин-яқинларгача шу анҳордан сув ичишарди. Сувларнинг қиёфаси қолди, ўзи эса ўлик... инсоннинг сув билан алоқадор ҳаёти сўляпти...

Сим-арқонни ушлаб, катта қувур устига ўрнатилган тахта йўл бўйлаб, анҳор ўртасидаги арғамчи томон юрдик.

— Ушлаб тур, ўтираман, — дегандим:

— Юрагинг хаста-ку, — дея жавоб қилдинг. Юрагим хасталигини ўйлайдиган аҳволда эмасдим. Ўз билганимдан қолмадим. Йигирма йил эзилган ва оқибат хасталик дардига учраган юрагим аслида ҳозир дам олаётганди. Тўғри, дукиллаб урар, бу эса бошқа дукиллаш эди...

— Қизик, арғамчини кимлар солган экан-а?

— Ёқавайрон болалар солишган, ёз бўйи шу ерда мол боқишиб, чўмилишиб кунни кеч қилишади, — деганингда:

— Балки болалар эмас, йигирма йил аввал учрашиб айрилганлар, бизга ўхшаб қайта кўришгач, арғамчи солишгандир... йигирма йилдан кейин арғамчида учуш бизга насиб этди... — дегандим, сен бош ирғаб «балки...» ишорасини билдирдинг. Кейин арқонни ушлаб турдинг, мен эса авайлаб арғамчига ўтирдим. Сен ёнимга чўқдинг. Арғамчининг орқаси кўтарилиб кетиб, йиқилишимга оз қолди. Пинжингга суқулиб жон сақладим. Оҳ, қани энди арғамчи узилса, ё ағанаса-ю, иккимиз ҳам сувга куласак! Тўкилаётган ҳазонларга қўшилиб, сув тагидаги тўлин ойни кучиб оқсак, оқаверсак... бу бахт ва бахтсизликни ҳеч ким кўрмаса... яна йигирма йил бизни ҳеч ким безовта қилмаса... ундан кейинги йигирма йил эса мени асло қизиқтирмайди...

Азизим Сўлғин!

Қалам билан қоғоз бетини қоралаб туриб валдираяпману шу кез сен нима билан бандсан, деган ўй мени қийнаётир. Балки, донг қотиб ухлаётгандирсан... балки, янги расмга қўл уриб, тинмай тамаки тортиб чизаётгандирсан... балки, кечаги учрашув бағрингни эзиб тўлғанаётгандирсан... Яхшиси хатимни келган ери-

дан давом эттирай...

Арғамчига ўтириб олганимиздан сўнг оёқларингни силкитиб, уни ҳаракатта келтирдинг. Мен эса гўё лаззатли таомлар, шоҳона кийимларга муҳайё бўлган маликалардай ёнингда ёйилиб ўтирибман. Арғамчи силкиनावериши, умр лаҳзалари хазон бўлавериши, сувлар оқавериши, япроқлар тўкилавериши, тун тушиши, тонг эса отмаслигини истаб, ҳозирги сониялар абадиятга айланиб қолинишини яратгандан астойдил сўраяпман. Ақалли мана шу учрашувни ҳам насиб эттиргани — саховат кўрсатгани учун унга шукроналар айтаман... Инсоф юзасидан қаралганда чиндан ҳам яратганга шукроналар айтишга бурчлимизда, ахир. Бу орада қанчадан-қанча умрлар сўлди. Бизни эса у мана шу «сўлиш»дан асради... Юрак сўлишини ҳисобга олмаганда барибир асраб қолди. Қизиқ-да, ахир. Асли бир вужудни иккига бўлиб, яъни бирини қиз тимсолида, иккинчисини йигит тимсолида яратиб, вақти билан жуфтлаштириб, юракларига эса муҳаббат ҳиссини ато этиб, шу тариқа йўқ ердан болаларни бунёд қилган ҳам унинг ўзи-ку. Чарчадим, инон; миям тутдай тўкиламан дейди. Ҳа, бу дунёда ўйлаб ўйилга етолмайдиган сирлар оламжаҳон. Худо яна оламни, унинг гўзаллигини кўриш учун кўз, овозларни эшитиш учун қулоқ, шулар ҳақида ўйлаш учун мия, ҳаммасини рўёбга чиқариш учун қон-жон бергани, ундан ҳам кўра оламни бошқариш имконини яна инсонга топширгани учун унинг қаршисида бурчлимиз. Гапириш, шу билан дард-аламларини ифодалаш учун тил ҳам яратди. Бобо Алишер айтмоқчи: «Тил инсонни ҳайвондан жудо этди...» Инсондаги мана шу мавжудликлар илоҳиёт билан алоқадор, яъни илоҳий кучнинг самарасидир...

Мазкур сатрларни ўқиётиб, «аёл зоти қаригач, ўлғудай эзма бўлиб қолади», дея афтингни тириштиришингни биламан. Майли, бағрингни кенг қил, ақалли сўнгги хатни ёзаётганимда дардимни тўкиб олай, зора юрагим йигирма йиллик бетобликдан қутулса... қаерга келганимни унутганимча йўқ. Сен арғамчини тинмай силкитар, бу билан унинг доимийлик ҳаракатини таъминлар, қиттай озор беришдан ҳайиқардинг. Остимизда ғичирлаётган бечора арғамчи силкинар ва кўпдан бери сув сатҳида муаллақ турган ҳавонини чайқалтирар, дарахтлар устига миёна бошлаган тўлин ой эса майда тўлқинлар орасида эгилиб, синиб яна тўтриланар, сўнг бизнинг аксимизга қоришиб кетарди. Маълум муддатга сендан узилдим ва узоқларда қолган мунисгина эрим, вужудимнинг бўлакларини — фарзандларим ҳақида ўйлай бошладим.

Кулча юзли, бўйи ўртадан пастроқ, яқинда қорин қўйиб кексалар сафига қўшилган эрим ҳақида сенга бирор пайт оғиз очмагандим. Бояқиш ишдан қайтиб, машинасини ётоғига ташлаб, нари-бери юз-қўлини ювиб, болаларимга кечки емак тайёрлаёт-

гандир. Хотини, болаларидан бошқа нарсани билмайдиган — она товукдай топган-тутганини уйга ташмалайдиган, кийим-бошига ҳам унчалик эътибор бермайдиган ўша юввошгинам кейинги пайтларда мени еру кўкка ишонмайдиган одат чиқарди. Қизиқ, шу кез иккимизнинг арғамчида ошиқ-мошиқлардай ўтирганимизни кўрса нима деркин-а? Ҳеч нарса демас, чунки у сен ҳақингдаги сирларни билади, умримда бир мартагина юзимга солди. Оғир дард чекиб ётиб қолганимдан кейин эса бу ҳақда бошқа оғиз очмайдиган бўлди.

Хаёлимни кўпроқ узоқ ерларда ўқиш билан умрини мусофирликда ўтказаятган тўнғич қизим эгаллаяпти. Худоё умрингдан барака топгур беҳад таъсирчан, ғамчил. Турқ-таровати билан менга, ишчанлиги билан отасига ўхшайдиган ўша қизим бўйга етди. Одатта кўра бир танга орттирсам ҳам сеп олиб сандиққа босаяпман. Гапга чечан, ошпазликка келганда етти иккимни қидириб ҳам бунақасини тополмайсан. Бутун ё эрта уйга қайтмоқчи эди, қайтдимикин?..

Саккизинчи синфга кўчган, ўрта бўйли, камгап, узун сочларини орқасига ташлаб юрувчи, ғирт ўзбекпараст ўртанча қизим на опаси, на сингласига ўхшайди. Тортинчоқ. Ҳарҳолда бундай одамларга бизнинг давримизда япаш осонмас. Лекин ўқишга мойиллиги йўқ... Қош-киприклари сариққа мойил. Кўзлари бувисиники каби мовий... озгина ғамдан йиғлаб юборади. Отасига бирам меҳрибонки, эрта-кеч атрофида парвона.

Учинчи қизимга ўйин бўлса етади. Ҳеч ким, ҳеч нарса билан қизиқмайди. Қизи тушмагур кийим ҳам таиламайди, опаларининг эски-тускисини олиб кетаверади. Ўғлим... унга тикилиб ёкамни ушлайман. «Тавба — дейман доим. — нақ Сўлғинга ўхшайди. Унинг ҳамроҳи ҳам сукут...». Тумтайиб олган кезлари эса айниқса сенга ўхшаб кетади. Сир бермайди. Шу пайтдан опаларига: «Тиржайма, этигимни юв, тозала, кўчага чиқаверма», дея нақ жонларини суғуриб олади. У ҳам сендай ёлғиз... қачонлардир, қайсидир аёлдан: «Ҳомиладор она кимга ҳавас қилса, бола-си ўшанга ўхшайди...» деб эшитгандим. «Сўлғинга ўхшаган эркак бўлсин, улуғ рассомга айлансин...» қабилида ўйлагандирман балки... исмини ҳам сенинг исминг билан атамоқчи эдим... бутун умр юрагим эзлишини ўйлаб фикримдан қайтдим...

Азизим Сўлғин!

Тошкентга, сенинг ёнингга отланганимда ишон, кун бўйи гангиб юрдим, ўша мунис эримга хотинлик, азиз болаларимга эса оналик меҳримни тўлалигича тўкиб-солмадим. Тун бўйи ухломмай тўлганиб чиқдим. Натижада ҳаммасини ранжитдим. Эрим нимадир сезгандай: «Бунча шошмасанг, ўша ерга етиб ҳам оларсан, болаларингга ичикарсан», деди. Ҳатто ёши бир ерга етиб, боладай қўлга боқим бўлиб қолган онамга ҳам рўйхуш берма-

дим, хайр-маъзурни ҳам насия қилиб йўлга чиқибман...

Эсласанг керак. Чуқур-чуқур хўрсиниб, хонадоним ҳақидаги хаёлларни тарк этиб сенга юзлангандим. Сен ҳамон жим эдинг... «Азизим Сўлғин! — дея кўнглимдан кечираман. — Нимага тинмай сукут сақлайсан? Йигирма йилдан бери бу ваҳший сукунат жонингга тегмадими? Мана шу йиртқич сукунат доим менинг кўнглимни ғашлаб, юрагимни итдай тирнайди. Сукунат сенинг жон-танинг. Ахир, шу сукунат бизни айирди-ку...»

Қаердадир номсиз-исмсиз, турли-туман қушлар бийрон-бийрон сайраб, гўё ҳазин япроқларнинг узилиш муҳлатини тезлаштираётгандай туюлади. Арғамчи тинмай силкиниб, ёнма-ён ўтирган икки кекса ошиқ-мошиқларни тебратади. Сув оқяпти, минг йиллардан бери оқяпти. Орқасига эса қайтмайди, инсон умрига ўхшаб... шу лаҳза неча-неча гўдаклар оналарининг тинч кўксини тарк этиб, ташвишлардан иборат бу оламга кўз очяпти, шунча, балки кўпроқ умрлар сўляпти... сенинг сукут сақлашинг эса чексиз... Назаримда умр кемаси инсон учун энг шарафли ва зарур масофани босиб ўтган, ҳадемай бу ерларга келолмай қолармиз, тўкилаётган ҳазин япроқлар ўйинини, табиат мусиқаси, оқаётган сув, тўлқинда синаётган тўлин ой ва ўз аксимиз ҳам бизларни мутлақо қизиқтирмай қўяр-да, узоқ тушлардай туюлару ўринимизни куйган бошқа кексалар эгаллар, бизга ўхшаб муҳаббат ҳақида алжираб-валжираб кулбаларига қайтишар, муҳаббат ҳақида ёшларга панд-насиҳат қилар... асли мана шу ҳақиқат. Балки, ёшлар келишар, қаҳқаҳ отишар, арғамчига ўтиришиб муҳаббат кўйида ёниб-ўртанишар, юраклари ихтиёрига қарашар... йигирма йилдан кейин эса ҳаммаси куйиб кулга айланади-да, ана у сувда оқиб кетар... Сен фикримга кўшилмаслигинг: «Умрлар ўтади, сўлади, бироқ инсон ақли яратган адабиёт, санъат абадий қолади...» дея эътироз билдиришинг мумкин. Лекин ер юзидаги сонсиз-саноксиз одамлар ёзувчи ҳам, рассом ҳам, санъаткор ҳам эмас. Улар китоб ўқимаслиги, мусиқа тингламаслиги, улардан рассом чиқмаслиги тайин. Улар қорин тўйдиришлари, устларинн бутлаши, бола-чақа боқишлари керак... улар муҳаббат кўйида жимгина йиғлаб, жимгина бошқа билан турмуш қуриб, тавбаларига таянади, аслида инсондан қийшиқ-қингир ва изтиробли хотира йўлларигина қолади... бечора қушлар, жониворлар эса мана шу хотирадан ҳам махрум, уларга ачинаман...

Янглишмасам якшанба эди. «Янглишмасам» дейишга ўрин йўқ. Чунки бундай кунларни унутиб бўлмайди-ку. Чиндан ҳам якшанба эди. Эсимда. Билакдай йўғон, тақимиға урадиган сочини қирқтириб, жингала қилдирган, кийинишга ҳам ортиқча зеб берадиган ўртоғим Анзиратникига кетаётувдим. У уч бекат наридаги ётоқхонада яшарди. Кўпдан бери трамвай келмаётгани сабабли бекатлар

одамлар билан лияқ тўлганди. Ниҳоят турқинг қургур трамвай узоқдан кўринди ва силкиниб-силкиниб келиб охири тўхтади. Одамлар ўзларини апил-тапил эшикларга уришди. Ландовурлигим ишнинг белига тепиб, бу гал ҳам ҳаммадан кейин эшикка тирмашдим. Қўлим тутқичга етар-етмас трамвай қўзғалса дегин, оёғим сирпаниб юзтубан йиқила бошладим. Йиқилишим, бирор еримни синдириб олишим, кам деганда афтим текисланиши аниқ эди. Худо ўз паноҳига олди. Қандайдир кучли қўллар тирсагимдан ушлаб орқага тортди-да, мени йиқилишдан асради. Жон-жаҳдим билан ортимга ўтирилиб халоскоримга юзландим.

— Раҳмат, сиз бўлмаганингизда ҳолим нима кечари? — дедиму тошдай қотиб қолдим. Қаршимда йигирма беш ёшлардаги, бўйи ўртадан баландроқ, боши катта, пешанаси кенг, бургут бурун, оқ кўйлак, оқиш шимли, қора туфлидаги, қизил галстук таққан, сочлари ёнига силлиқ таралган йигит жилмайиб турарди. Рангим ўчиб, титраётган бўлишим керак:

— Синглим, қаттиқ қўрқдингиз, юринг сув ичинг, ўзингизга келасиз... — дея халоскорим мени йўл четидаги сувхона томон етаклади. Ўз дардимни унутиб сенга маҳлиё бўлдим... Ўша жонон йигит — сен эдинг, азизим Сўлғин...

Сувхона ёнида тўхтадик. Сув олиб тутдинг, ичирдинг. Назаримда ўша куни сув билан юрагингни ҳам ичириб юборгандирсан... Сўлғин, йўқса, ўзим ўлар ҳолда туриб: «Эй худо, бу жонон йигитни қаердан етказдинг?! Наҳотки, умрим бўйи уни кутаётгандим! Гўё илгари кўргандайман, танигандайман. Қалбимга шу қадар яқинки...» дея яратганга илтижолар қилмаган бўлардим. Сув ичилди. Орага бирдан ноқулай жимлик чўкди. Кейин ўз ихтиёримсиз кун чиқиш томонга қараб юрдик. Қаёққа кетаётганимизни иккимиз ҳам билмасдик. Қаёққадир кетишимиз керак эди, вассалом. Йўл-йўлакай мен сенга тўқимачилар комбинатида, газламаларни бўйядиган ишхонада ишлашимни, аслида ўқишни деб шаҳарга келганим, лекин ўқишга кирмаганим, ётоқхонада туришимни айтдим. Сен ҳам ўзимга ўхшаш қишлоқи эканлигинг, қишлоқда уч опанг, ота-онанг борлиги, лекин онанг шу кунларда бетоблиги, яқинда рассомлар институтини тугатганингни гапириб бергандинг. Бир оз йўл босиб, катта йўл четидаги боққа кирдик. Айланма курсига ўтириб музқаймоқ едик.

Ўша куни ўртоғимнинг ётоғига боролмадим, бунга ўксимадим ҳам. Сен эса мени комбинат қаршисидаги ётоқхонамгача кузатиб қўйдинг. Учрашувга таклиф этишингни кутдим. Лекин сен омонатгина хайрлашиб изинга қайтдинг. Ақлим лол. Ўйлаб ўйимга етолмайман. Нимага йиқилаётганимда ушлаб қолдинг, сув ичирдинг? Нимага боққа кирдик, музқаймоқ едик? Нимага учрашувга... ўша куни овқат ўтмади, ухлолмадим. «Тавба, — дейман ўзимга

ўзим, — бу йигитни худо қаердан етказди? Етказди-ю, нимага индамай кетиб қолди? Унинг эси жойидами? Ётоқхонага кирганимдан кейинги машмангани кўр. Донг қотиб ухлаётган қизларнинг устидан тўшакларини олиб ташладим. Қитиқлаб турғаздим. Бояқишлар ер қимирляпти ё хонани сув босди, деган хаёл билан сапчиб туриб, ўтакалари ёрилгудай: «Ер қимирляптими? Тепадан сув тушяптими? Тезроқ ташқарига чиқинглар!» қабилада қичқириб ўзларини турли томонга уришди.

— Ер қимирламаяпти, сув ҳам босаётгани йўқ, жиннинисолар! — дея қўлларимни белимга тираганча ғоз юриб хона айланаман. — Сизлар гафлатда қолиб ухлаяпсизлар, мен эса жонон йигит билан танишдим. Етти иқлимни қидириб бунақа гўзал йигитни тополмайсизлар... унинг устига рассом. Бўйи шифтта етади, кўзлари уккининг кўзларидай катта, киприклари узун, қайрилган (кўриб турибсан, буёғини тўқий бошладим, чунки қизларнинг хаёлини чалғитмасам, бевақт уйғотганим учун теримни шилиб сомон тиқишарди), оппоқ кўйлақда, қизил галстук таққан, оқ шим, қора туфлида. Елкалари кенг, тирсагимдан ушлаганди, суягим синиб кетай деди. Юз ўйлаб бир гапиради. Айниқса жилмайганда шундай чиройли бўлиб кетадики, нақ суқинг киради. Одам боласига ўхшамайди, нақ филмонлар наслидан дейсан... кўпроқ фариштага ўхшайди... унга турмушга чиқиб, фақат томоша қилиб ўтириш мумкин...

Жиннинисолар энди каравот қирларига ўтиришиб, кафтларига иякларини босганча, оғизлари ланг очилиб, пешана терилари тиришиб, қошларини чимириншар, меннинг ёлғон-яшиқ гапларимга ишонишар, кўшиб-чатиб сенга тўн кийдираётганим эса хаёлларига келмасди. Кўзларидан кўриб турибман: «Ўша гўзалликда тепгисиз йигит ҳозир қаерда, биз ҳам бир кўриб муҳаббат изҳор қилсак», дейишмоқчи...—Айтиб бўпман, ўзим не-не азоблар билан етишдим», дея сўзлашга уринаман, лекин сўзломлайман.

— Вой... Вой, етар, кўп вадирайверма, — кутилмаганда ушқирди Салима исмив бўрсикдай қиз, — яна учрашасанми, шундан кел...

— Бўрсик, — мингилладим лабларимни чўччайтириб, — қачон, қаерда учрашишимиз билан сенинг неча пулли ишинг бор, — гапимни давом эттиролмай, лабимни тишладим. Чунки, сен қайта учрашишимиз ҳақида оғиз очмадинг, борди-ю, бошқа кўришолмасак, қизлар олдида хижолат бўламан, деган ниятда сукут сақлашдан нарига ўтолмадим.

— Ўзи келади ё ўзинг борасанми? — дабдурустан сўраб қолса-я, чўпдай ориқ қиз Ҳолнисо.

— Энди буёғи сир... — дедиму бирдан кўнглим оғир тортди, — энди ётамиз...

Ечинмай ўзимни тўшакка ташладим. Қани уйқу келса, турли

томонга ағанайман, «оҳ» чекаман. Сен миям, юрагимга тикилиб турасан. Сўлгин... Қизлар бошларини тўшакдан чиқариб шивирлашар, назаримда мени жинниликда айблашар, на сен, на улар ухланга имкон берарди. Шундай ҳолга тушишим табиий ҳол. Чунки шу пайтгача бирор йигит билан танишмаган, ҳатто бу масалада бош қотириб ҳам кўрмагандим. Йигитлар мен учун оддий йигитлар эди. Эртадир-кечдир бирига турмушга чиқишимни, жимгина севишни ё кўникишни, бола-чақалар орттиришни билардим. Уй, мактаб, пахта — ҳаётий заруриятга айланганди. Йигит оддий йигит эмаслиги, фақат эркак жинсидан ҳам эмаслиги, улар турли-туманлиги, ораларида илоҳиёт билан алоқадорлари ҳам мавжудлиги, вақт етиб қиз бола қалбини қалтиратиши, кун-тун бедорлик кўйларига солиши, ўзини деб яшашга мажбур қилишини қаёқдан билибман, Сўлгин!

Ўз-қўлимни нари-бери ювиб ишга шошиламан. Қўлимга ёғоч илгакни олиб, ҳар лаҳза улкан ғалтакларда айланаётган, яъни қаршидаги хонадан бўялиб чиқаётган газмолни тўғрилайман, баъзан эса сен ҳақингда ўйлаб қоламан. Яхши бўялмаганлари ўтиб кетди, бу ҳам етмагандай сабил газламалар букланиб жонимни оғзимга келтиради. Аҳволимни хўжайинимиз — паст бўйли, қалин қош, йирик кўз, оёқлари лорсиллаган Ойша опа кузатиб турган экан, ёнимга яқинлашиб:

— Қизи тушмагур, нима бало, бирор йигитга кўнгила қўйдингми? — деса бўладими, ер ёрилмади-ю, кириб кетмадим. Аблах нишонни тўғри олганига ўлайми. Қаёқдан сеза қолди, дегин. Се-зади. Чунки, бошидан ўтказган бундай савдоларни... — бунақа эмасдинг-ку, — гапини давом эттирди у. — Олди ишчи эдинг. Қандайдир абжир йигит боплаб тузоғига илантирибди-да...

— Нима, газмол букланиб қолдими? Ё... яхши бўялмагани ўтиб кетдими? — дарҳол ғалтакларни кузатдим. Чиндан ҳам газмоллар ғалтакка йиғилган, вишиллаб бўёқлар оқарди. Машинани тўхтатиб опага қарадим, — шунақа бўлди, опагинам, афсуски бир аблах йигитнинг тузоғига илдим...

— Нимага «аблах» деяпсан? — сўради опа ҳайратланиб.

— Илантиришга илантирди-ю, лекин қочиб кетди-да, — дедим ғазабланиб. Опа қайтиб безовта қилмади. Ишни қандай тугатганимни билмайман. Ҳарҳолда қил устида туриб тугатганим аниқ. Ётоққа қайтдим, қайтдим... Қўлим ишга бормади. Овқат эса ўтмайди. Чўзиламан, тураман. Хона айланаман. Чўллайман, лекин сув ичишга эҳтиёж туғилмайди. Сабр косам чил-чил синганди. Юрагим бардош беролмади, ташқарига чиқдим. Атрофга аланглаб сени излайман. «Нимага келаман ё учрашамиз», демади қабилидаги ўй тинчлик бермайди. Қизиқ-да, ётоғимни кўрган бўлсанг, исимини айтсам нимага келмайсан?

Илк бор учрашганимизга етти кунлар ўтувди чоғимда. Яхши эслолмаганимнинг сабаби ўзингга маълум, миямга ҳеч нарса кирмас, кўзларим ҳам ҳеч нарсани кўрмасди. Хуллас, бирор нарсага эътибор берадиган аҳволда эмасдим. Ташқарида узоқ тентирадим. Ичкарига киришга эса юрак ботинмайди. Кирганим билан ҳам барибир ухлолмай тўлғанардим, тоғни оттириш эса машаққатга айланарди. Ваҳоланки, бунчалик изтироб чекишга, ўйлашга сабаб йўғиди. Хўш? Бир йигит билан танишибман, бир мартагина кўришибман, нима бўпти? Йўлингда давом этавер... «Худо мени атайлаб тикин трамвайга тўғрилади, атайлаб йиқитди-да, сенга тўғри қилди, демак қисматим сен билан боғлиқ...» деган фикр менга тинчлик бермасди.

Толиқдим. Ёзмоқдан толиқдим. Оғир ишга ўрганган бармоқлар қотиб, сурункали ёзишга чамаси кўкиколмаяпти. Бармоқлар ҳам толди. Қаламни қогоз устига қўйиб бармоқларимни ишқалаб, чигалини ёзипман. Ҳартутур озгина тириши ёзилиб, сирқираётгани ҳам босиди. Туриб, равоқ панжарасига яқинлашдим, қўлларимни кенг ёзиб керишдим. Эснаб, очиққан ўпкамни тоза ҳаво билан тўлдирганимдан кейингина эснашлар ниҳояланди. Узоқ йўл босиб келган мусофирлар тинчгина ухлашяпти, балки туш ҳам кўришяёттандир. Мен, биргина мен бедорман. Қишлоқ хонадонларидаги чироқлар ўчган, шаҳар чироқларигина кўзни қамаштиради. Япроқлар гўё лайлак қордай тўкилаётир, анҳор суви майда тўлқинлар отиб, икки йил илгариги каби тўлин ойни ютиб, синдирияпти, хазонларни қаерларгадир оқизиб кетяпти. Фақат бутун у ерда биз йўқмиз, аксимизни сув ямлаб синдирмаяпти. Арғамчи ҳам тинчгина турибди. Уни безовта қиладиган Сафаргул билан Сўлғин йўқ... қушлар чуғури эшитилмайди, чигирткалар эса мудраяпти шекилли. Бошқа чидашнинг иложи йўқ. Ҳаммаси биргалашиб юракни қон қилаётир... Қайтадан курсига чўқдим. Оҳ, чакана ёзмабман! Қизимга бор-йўғи ярим саҳифагина хат ёзсам, юрагим сиқилиб, кўнглим озарди. Ўн саҳифа... қаламни олдим, ёзишга тутиндим.

Азизим, Сўлғин!

Анҳор устидаги арғамчида ўтирганимиз ҳақида ёзилди. Ишнинг кўзларини ёшлаб, ўлда-жўлда қолдириб ётоққа қайтаётганимни ёзаёттандим. Хотирам сусайибди. Фикрларим чалғияпти.

Бир-икки соат арғамчи учганимиздан сўнг гўё йигирма йиллик дардларим бир оз енгиллашгандай туюлди-ю, маълум муддатга ўзимни эркин сезиб, қўлларимни арғамчи арқонига ташлаб, сенга тикилдим. Вужудим ҳам мутлақо эркиндай, гўё она қучоғида тинчгина ухлаётган гўдакдай сезаман ўзимни. Кўзларингга боқиб: «Эй, худойим! Нима учун уни сукут сақлашга яратдинг? Ахир, у йигирма йил муқаддам қанчадан-қанча умр лаҳзаларини менга бахшида этган эди-ку! Ақалли ўша умрига ачин-

майдими?» дея хаёлимдан ўтказаман. Балки, сен сукут сақлаш билан дарду ҳасратларингни ифодалаётгандурсан... ахир сукут ҳам юрак дардларини ифодалаши мумкин-ку. Балки, йигирма йиллик сувга оқизилган умрни сукутсиз изоҳлаш қийиндир... барибир сукут — даҳшат... Сукут — фарёд, сукут — юрак хасталиги... сукут — хазон бўлган умр оҳанги... сукут — ҳазинлик...

Тўлғанишлар билан кунни ботириб, тўлғанишлар билан тонгни отгириб, етти кундан кейин қушдай чирқираб, кўйингда ёниб-ўртниб, не ниятлар билан кўчага чиқдим. «Чиғалай» номли кинотеатрга бориб, бирор ҳинд киносини кўриш умидида эдим. Муқимий кўчаси билан Чилонзор кўчаси кесишадиган чорраҳа қаршисида озгина тўхтадим. Манзил яқин эди, шошмасам ҳам бўларди. Тахминан шу атрофда яшашингни кўнглим сезганди. Кутилмаганда, ҳа, кутилмаганда яратган саховат халтасини очиб, менга ўз улушимни берди. Сени кўрдим... бутун устингда сариқ нейлон кўйлақ, бўйнингда қизил галстук, кўкиш шимда, худди шундай рангли туфлида эдинг.

— Ана у... мен излаётган фаришта... — деб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Юрак яна гупиллаб урар, томоқ қурғур қақрай бошлаганди. Сени йўқотиб қўйишдан кўрқиб чорраҳа томон югурдим. Ортимдан қандайдир аёл: «Тавба, мана бу қизнинг эси пастми, ўзидан ўзи қичқирди...» дея тўнғиллади, диққат қилмадим. Оёқларимга зўр бераман, қани йўл қисқарса, аксинча чўзилгандан чўзилиб борарди. Чорраҳани яримлаб қўйганингда ортингдан етиб олдим-да, жонҳолатда тирсагингдан тутиб,ғижимладим. Қаттиқғижимлаб юбордим шекилли, тирсагингни тортиб, кескин тўхтаб, ортингга ўгиридинг.

— Сизмисиз... эҳтиёт бўлинг, машиналар яқинлашди...—дединг озгина юмшаб. Ёнгинамизда қандайдир машина «ғиққ...»—лаб тўхтади-ю, ҳайдовчининг: «Ҳой, ошиқ-мошиқлар, етаклашиб юришга бошқа ер қуриганми!» деган қичқириги янгради, этибор бермай пинжингга суқуддим. Суқулар эканман, миямга: «Қани эди, ошиқ-мошиқ бўлсак...» қабилидаги фикр ялт этиб урилди. Судрашиб йўлнинг четига чиқиб ҳам олдик.

— Сўлғин ака... — шивирладим бир пайт.

— Қаерга шошяпсиз? — сўрадинг ниҳоят қовоқларингни уйиб, «Онаси бетоб, шу сабабли кайфияти синиқдир...» деган ўй билан индамай қўя қолдим.

— Билмайман, сизни кўриб, югуриб олдингизга келдим... — шивирладим аста. «Югуриб олдингизга келдим...» дейиш билан: «Ихтиёрим сизнинг қўлингизда...» маъносини англатиш ниятида эдим. Бунга ҳам диққат қилмадинг. Сиримни очикчасига ифодалашга эса ботинмадим, уялдим. Йўлак бўйлаб кун ботиш томонга юрдинг, мен ҳам чақирилмаган меҳмон сифатида ортингдан эр-

гашавердим, Қанча юрганим ёдимда йўқ. Икки чақиримча йўлни босиб, сўнг кичкинагина боғ томон бурилдинг, кейин боғ адоғидаги беш қаватли бинога кирдик. Иккинчи қаватга кўтарилиб, тўғридаги эшик қулфини ясси калит билан оча бошладинг. Уй икки хонали экан. Ўнг томондаги хонага наMAT ёзилиб, устига уч-тўртта кўрпача ташланган, анчадан бери қаровсиз қолгани кўриниб турарди. Ўнг томондаги кичик хона қоғоз ва китоблар билан лиқ тўла, деворларига катта суратлар осилган эди. Яқинлашиб тагидаги ёзувларни ўқидим: Беҳзод, Навоий, Микеланжело, Леонардо Да Винчи, Рафаэль, Бальзак, Ҳене, Ҳёте, Лев Толстой...

Каравотнинг тепасида аёл кишининг (ўзимча онангнинг сурати деб тахмин қилдим, чиндан ҳам шундай бўлиб чиқди) сурати турар, лекин тагига ҳеч нарса ёзилмаганди. Тўрдаги узун курси устида катта, қалин қоғозлар, турли мой бўёқлар ва мўйқаламлар сочилиб ётарди. Ўнг томондаги девор тагида каравот, каравот устидаги қизил гулли кўрпа йиғилмаганди. Ниҳоят ўзинг каравот қирига омонатгина чўкиб, менга кичик курсини кўрсатдинг. Ўтирдим. Гўё бу дунёга бегонадай пешанангни сиқиб гоҳ «оҳ» чекардинг. Ҳаяжоним ҳиёл босилиб, бош томонингда осиглик турган аёл суратини кузатдим. Териси устихонига ёпишган, узун юзли, пешанаси кенг, жағлари ичига тортиб, шишган қовоқлари салқиган, чехраси толесиз кишиларники каби маъюс бу аёл кулранг кўйлақда бўлиб, бошига оқ дока рўмол ташлаб олганди. Гарчи турқи-тароватинг билан суратдаги аёлга ўхшаб турсанг-да, барибир қизиқсиниб:

— Онангизмилар? — деб сўрадим.

— Ҳа, уч ойдан бери бетоблар, тўшакдан турмайдилар, — хўрсиниб жавоб қилишинг билан қовоқларим ораси жиққа ёшга тўлди. Ногаҳоний сенинг ҳам бошинг эгилиб, қўлларинг бири-бирига чирмашди. Бошингни кўтарганингда кўзларимиз тўқнашди-ю, юрагим ларзага келиб, ёшларим жала янглиғ тўкила бошлади. Юзимни четга буриб жимгина йиғладим. Назаримда суратдаги аёл ўз онамдай туюлар, ёнига боролмаганимдан, дардига дармон бўлолмаганим учун афсус-надоматлар чекардим. Гўё бугун ё эрта бу хонадонга келин сифатида келаману бундан буён онангга ўзим қарайман, ўз қўлимда соғаяди, болаларимни кўтариб кўчага олиб чиқиб ўйнатадигандай... Бу орзуларим узоққа чўзилмади. Кўнглим беҳузурлиги ошди. Оғир бир юк елкамдан босиб борар, қандайдир таъсирдан юрагим беҳад сиқиларди. Атрофга аланглаб кимнидир, ниманидир излайман. Бу — онангга бўлган қайғуриш ва суратдаги улуғ сиймолар, уларнинг руҳи таъсири эди. Суратдаги сиймолар менга тикилишар, гўё қишлоқи қизлигим, вужудимда иқтидор деган тушунчадан заррача ҳам йўқлиги, руҳлар орасига адашиб кириб қолиб, уларни бе-

вақт безовта қилаётганим, рассом зотига қайлиқ бўлишга ярамаслигимни юзимга айтиб солаётгандай туюлар, изтиробим баттар кучаяр эди. Ўзим қатори бошқа жонзоти ҳам, суратдаги сиймолар қаршисида арзимас бир мавжудотдай қадрсизланар, шулар қаторида турганимдан афсусланар, руҳларнинг қадри мен учун минг бор ортар эди. Азоблардан қутулиш учун ташқарига чиқиш, орқамга бошқа қайтмаслик йўлини излардим. Лекин қаршимда сен ўтирганинг сабабли хонани тарк этолмаётгандим.

Хаёллардан ҳақиқатга қайтялман. Арғамчи арқонидан қўлларимни олиб оёқларимни чалкаштирдим-да, сенга назар ташладим. Қошларинг чимирилиб, пешана теринг тортилди, яна «оҳ» чеқдинг.

— Сўлгин, нималар ҳақида ўйлаялсан? Ўтиниб сўрайман, тўғрисини гапир, — дедим кўзларингдан нигоҳимни узолмай.

— Оламни абадий туман босган, одамлар ҳам туманга ўхшайди, ҳеч нарса кўрмайман... — аста шивирладинг, — ҳарҳолда умр хазон бўлди... орзу-умидлар эса пучга чиқди, ҳеч нарсага эришолмадим...

— Қайта туғилишнинг иложи бўлса, нима қилардинг? — қайтадан фикрингни бўлдим.

— Бошим, кўксимни ёрдириб, миям ва юрагимни олдириб қўярдим, — дея бу гал совуққонлик билан сўз қотдинг.

— Унда сен учун яшаш осон кўчарди... — дедим дарҳол сўзингни бўлиб, — бироқ болаларинг ҳам миясиз, юраксиз туғиларди... Мен... мен, — дудуқлана бошладим. — Мен сени севмаган бўлардим... Сени севиш менга қимматга тушди... Эшитялсанми, Сўлгин... Йигирма йилдан бери юрагим хаста... иннанкейин худодан пахтани йўқотишни сўрадим, чунки пахта ўзбекнинг шўрига айланди, уни қуллик кўйларига солди...

Суҳбатимиз шу ерда узилди. Сен ҳаракати пасайган арғимчоқни тебратишга киришдинг. Мен яна хаёлларга берилдим, хаёллар эса мени парку қанотларга ўтказиб учириб кетди... Азизим Сўлгин! Яширишнинг нима кераги бор. Сендан яширсам ҳам яратгандан яширолмайман. Шаҳарликлар айтмоқчи гирт қишлоқи қиз эдим. Қўлларимдан пахтанинг, эгнимдан эса молларнинг ҳиди аримасди. Қир устига жойлашган, юзга яқин хонадон истиқомат қиладиган қишлоқда туғилиб, ёз-қиш олинмайдиган курси атрофига ёзилган пўстак, олақуроқ кўрпачалар тўшалган танчада ёнбошлаб, адоқсиз изтироблар билан умр кечирардим. Эрта кўкламда пахта чопиш, ўташ, чеканка, теришнигина билиб, урушдан майиб бўлиб қайтган камсуқум отам, уруш туфайли узоқ ерлардан бу ерларга келиб қолган ва ночорлиқдан отамга турмушга чиққан — ҳамма нарсага кўникувчан мовий кўзли онам бағрида улғайдим. Деворларимиз ортидан пахтазор бошланар, ҳали айтганимдай ерга чигит қадалиши билан онам иккимиз далага

чиқардик. Мактабда ҳам пахта ҳақида гап, дарсдан кейин ҳам пахта. Ўй-хаёлда ҳам пахта... очигини айтганда пахта ўзбек халқи қатори менинг ҳам қисматимга айланганди. Севиш-севишлиш, турмуш қуриш, бола-чақа орттириш — пахтадан кейин турадиган қисмат эди. Онам билан умрни пахтазорда хазон қилар, отам эса уйда қолиб қоқбош сигиримизга қарар, баҳоли қудрат кечга емак тайёрларди. Кўзларимни очиб ҳам, юмиб ҳам пахтани кўрардим. Тушларимга ҳам пахта кириб чиқарди. Юз шўралаб, қўл-оёқлар ёрилагини айтмайсанми. «Қиз бола», деган нафосатдан гўё минг чақирим узоқлашиб кетгандай эдим. Сен ҳам ўзимдай деҳқон элнинг фарзандисан, ҳаммасига тушунасан...

Уч кун пахтага чиқмасанг, колхоз раҳбарлари уйингга машина олиб келиб, зўрлаб кўчингни орттирар, қишлоқдан кўчириб юборишар эди. Бирон камбағалнинг моли пахтага тушса, жойида сўйиб ташлашарди. Камбағалга кун йўғиди. Ўша кезларда пахта даҳшатга, колхоз раҳбарлари эса «пайғамбар»га айланганди. «Пахтани одам етиштиряпти, одам бўлмаса, пахта бўлмайди, аввало одамни боқайлик...» деган мияли одам топилмасди. Мияли одамнинг ўзи ҳам пахта қули эди... Пахтакорларга гўё темир вужудга қарагандай қарашарди... У овқат, кийим сўрамай темир вужуддай тинимсиз айланиши керак эди... «Пахта» сўзини эшитсам кўнглим озадиган одат чиқаргандим. Шаҳарга бораман, ўқийман, деганимда отамни ҳам, онамни ҳам алдаган, аслида эса пахтадан бешиб қочгандим. Тўқимачилар комбинатига ишга жойлашдим, чунки у ерда ётоқ беришар экан. Шу билан одамлардай яшаш, одамлардай ухлаш имкониятига эга бўлдим. Шаҳарда туриб орқада қолган умрга ғамгин-ғамгин термулдим. Юрагим ёрилишига етди... Сен суратларини чизган улут зотлар пахта нималиги, пахтакор кимлигини билишмайди... Аслида сен пахта силасини қуритган, тошдай қотириб ташлаган пахтакорнинг суратини чизсанг... балки, обрў топардинг...

Тонготарда пахтазорга жўнаб, кунботарда пахтазордан қайтиб, нари-бери тайёрланган овқатини ейишга мадори етмай, чўзилган ерида ухлаб қолган бечоралар, худонинг қандай қилиб ғашига тегдики, уларнинг бошига шундай кунни солди... Эсимда. Жондан тўйиб бир кунни ўчоқдан кўмир олдим-да, ғазаб ва нафрат алангасида ёниб-ўртаниб кўчага чиқдим. Бундан кейинги тақдирим қизиқтирмади. Мактабимиз қаршисидаги симёғочда кўпдан бери «Пахта — ўзбек халқининг бойлиги, бахти...» деб ёзилган шиор осиглик турарди. Ўша шиорнинг тагига катта-катта ҳарфлар билан «Пахта — ўзбек халқининг бахтсизлиги, пешанасига битган шўри...» дея ёзиб қўйдим-да, жуфтакни ростладим. Синфдош ўртоқларимдан бири ёзаётганимни кўрган экан, муттаҳам оқизмай-томизмай тарих муаллимимизга гапириб бе-

рибди. Тарих муаллими Таҳмуд ака ўлгудек тутуруқсиз — лўтти-воз одам эди. Еттинчи синфда эдим чоғи, пахта терим палласида раҳбар бўлиб қолса, дегин. Ўзи колхоз раҳбари билан пинҳона конъяк ичади, гўшт қовуртириб уради. Бир куни атайлаб чўчқа гўшти келтириб, палов дамлатибди. Пўк — пўкасидан туширдик. Санобар исми телбатабиат қиз ошпаз эди. Нимагадир паловдан ўзи емади. Юрагига яқин тутган ўртоқларидан бирига кечаси: «Қорним очяпти», дебди. Ўртоғи унга: «Ўзинг палов дамлаб, нимага емадинг?» деб сўраса, паловга чўчқа гўшти солинганини айтиб қўйибди. Гап тез орада ўтлаб кетди. Кўнгиллар айнаб, ичаклар оғиздан чиққудай ўқчиб қайт қилдик. Болалар ўлаёзди. Чўчқа ҳам худонинг махлуқи, гўштини еса бўлар, фақат унга ҳам кўни-киш керак чоғи. Таҳмуд ака шу воқеадан кейин мактаб директори-лигига кўтарилиди. Кўтарилиди-ю, кундан-кун янги-янги қилиқлар чиқара бошлади. Катта танаффусларда рус тилида гапиришни удумга айлантирди. Эллиқдан ошган одамнинг калласи йўқлигига ҳамон ҳайратланаман. Қизиқ-да, ахир. Қишлоқда бирор одам рус тилини билмаса, қандай қилиб рус тилида гаплашади-ю, ким билан гаплашади?! На кулишингни, на йиғлашингни биласан, киши. Болалар ўзбекча гаплашишади. Таҳмуд акани кўрганда бир нималар деб валдирашади. На туркман, на арман, на гуржи тилида гаплашаётганини англаб бўлади... У дарсга кирар, сўзнинг индаллосини худони сўкиш, унинг йўқлигига бизни ишонтиришдан бошлайди. Худо унинг учун гўё олтинчи бармоққа айлангану ҳар сония гапсини келтиради... «Худо билан неча пуллик ишинг бор. Худо сенга тегаётгани йўқ. У сенга, сенинг гапингга муҳтожмас-ку...» деб ўйлар, лекин миллати, жинси ноаниқ бўлган тарих муаллимига айтолмасдим.

Бир куни сабрим чидамай: «Муаллим, ўзингиз қори экансиз, эски мактабни битирган экансиз, озгина қорилик ҳам қилган экансиз, ўшанда ҳам худони сўкканмисиз? Тили тегмаган, зарари етмаган худони сўкишдан қандай манфаат кўрасиз? Ё бу сиз алоқадор хўжайинларга керакми?!» десам, унинг кўзлари олакула бўлиб: «Жинқарча, овозингни ўчир, мен ҳеч қачон қорилик қилмаганман», дея ўшқирди. Бўш келмай: «Сиз билан бирга қориликка ўқиган одамни олиб келиб кўрсатишим мумкин», деганимда жимиб қолди. Яқинда қишлоққа қайтиб, бошига салла ўраган, соқол-мўйлов кўйган бир одамнинг масжидга кириб бораётганига кўзим тушди. Танидим. Ўша Таҳмуд ака... собиқ синфдошларимдан: «Бу гўрсўхта масжидда нима қиляпти? Бир пайтлар беармон ароқ ичарди, ёмон йўللarga юарди, бизга чўчқа гўшти едириб, худони сўктирганди», дегандим, улар нафратланиб: «Гўрсўхта ҳозир масжидга имом», дея жавоб қилди. Ана сенга эркакнинг қиёфаси-ю, мана сенга тарих муаллимининг қиёфаси...

У гўрсўхта Марксдан, Лениндан, инқилобдан дарс берганди. Инқилоб уни тутуруқсиз, лўттивоз қилиб тарбиялади-да, деган фикрга борасанми, йўқми? Албатта, борасан? «Ўғри қариса мулла бўлади», деганлари шу...

Жин урсин ўша тутуруқсиз тарих муаллимини ҳам. Чалғитиб юборди. Нима учундир хозир Таҳмуд акага ўхшаш одамлар кўпайди. Чунки уларнинг ошиғи олчи. Кун ўшаларники... Худонинг даргоҳи кенг. Унинг даргоҳига бўри, ит, тулки, тўнғиз қатори Таҳмуд акалар ҳам сиғаверади. Ўша куни симёғочдаги шиорга қўл урганим учун Таҳмуд ака алоҳида мажлис чиқариб, мени ўртага турғазиб: «Сиёсий кўр, халқ душмани, миллатчи», дея роса ҳақоратлади. «Сиёсий кўр, халқ душмани, миллатчи...» сўзларига тушунмасдим. Кимдир: «Сиёсий кўр, халқ душмани, миллатчи» бўлса эртага қамаб қўйишади», деганда эса ҳўнграб юбордим. Миямда: «Нима бизда сўз эркинлиги йўқми? Йўқ бўлса, нимага инқилоб қилинди?» деган фикр чарх уриб айланарди. Худога шукр. Қарғалар орасида ҳам булбул бўлар экан. Юзига кўмир сурилгандай қора, лаблари қалин, овози дўриллаган Аҳмад исми бола сапчиб туриб: «Сафаргул тўғри ёзган. Қайси миллат болалари умрини пахтада ўтказади, пахтазорда ухлайди, гўштсиз овқат ейди, ҳаммом кўрмайди, пахта учун калтак ейди...», — деб қолса-я. Шодликдан қичқириб юбордим. Аҳмад эса ҳамон фалсафа сўқарди: — Пахта ҳақида бир оғиз ёмон гап айтолмаймиз. Қамоқ, кўчириш билан кўрқитади. Чой, нон билан кун ўтказамиз, ўн йилда ҳам янги кийим киймаймиз, шаҳар болаларига ўхшаб кундузи оппоқ тўшакларда ухламаймиз...»

— Тилингдан ўргилай, Аҳмад... — шивирладим бахтиёрликдан ўзимни кўярга жой тополмай, — қишлоқда битта эркак бор... у — сенсан. Бўйга етганимда албатта, сени яхши кўраман...

Таҳмуд ака отдан тушса ҳам эгардан тушмади. «Сенларга бу гапларни ота-оналаринг ўргатган, уларни судга бераман», дея ўтакамни ёрди. Чамаси кейинроқ инсофга келган чоғи, ҳеч кимни судга чақиртирмади...

Етар, роса валдирадим. Уйингда ўтирганим ва суратдаги сиймолар ҳақидаги фикримга қайтаман. Улар ўз қисматимга жиддий қарашга, қадр-қимматим ҳақида бош қотиришга мажбур этардилар. Сенинг ҳам келажақда улуғ рассомлар қаторига қўшилишингни ўйлаганимда эса чиндан ҳам ошиқу беҳарорингга айланар, сени ўзим севмаган ҳолда илоҳий кучлар билан боғлар, хаёлан турмушга чиқар, нақ ўзингга ўхшаган болаларимни етаклаб бирга сайру саёҳатларга жўнардим. «Унга турмушга чиқиш насиб этса, кўнглига қарайман, бутун умр ишларига кўмаклашаман», деб кўнглимга тугар эдим. Сен бирдай сукут сақлар эдинг...

— Эсим қурсин, — гулдирадинг ниҳоят ва пешанангни ёғим-

лаганча ирғиб ўрнингдан турдинг-да, эшик томон юзландинг, — меҳмонсиз, чой қўйишни унутибман.

Қаҳ-қаҳ отиб кулдим ва дарҳол оғзимни ушладим. Шундай қилмасам, қалбингни жароҳатлашим мумкин эди. Чой дамланди. Қотган-қутган нон ҳам топилди. Лекин чой ичилмади, нон ҳам ейилмади. Алламаҳалда шифохонага, онанг ёнига боришингни айтдинг.

— Мени ҳам олиб боринг... — гапимни бу гал ҳам инобатга олмадинг. Фақат хайрлашаётганимизда: «Эртага вақтингиз бўлса, соат еттиларда ўша кунги боғ эшиги олдида кутинг...», дединг. Бундай учрашувга вақт топмай бўладими. Жону жаҳоним ўртаниб кетди. Истасам ишга бормаيمان, майли ҳайдашсин, лекин учрашувга чиқаман. Учиб бораман. Шодлигим чексиз эди. Кино нима, театр нималигини билмаган «уй қизи» сен билан учрашувга чиқмасликка қандай ҳаққи бор?! Ногаҳоний худо қўлига кўндирган хумо қушини учириб юборишга ким журъат этади?! Инсон умрида бундай қуш қўлига бир мартагина қўниши мумкин. Ахир, хумо қуш битта, у товуқларга ўхшаб ҳар йили ўнлаб жўжалар очмайди... Мен учун олам янгитдан яралди. Бу «янги» оламга содиқ қолмасликдан яратгanning ўзи асрасин...

Ётоққа қайтдим. Турли томонга юраман, юзимни чангаллайман, сочларимни силайман, тинмай ўзимга-ўзим: «Тавба, етти кун илгари бинойидай одам эдим, тинчгина ухлардим, вақтида овқат ер, қизлар билан гурунглашар, миям ҳам балодай ишлар, истаган нарсаларим ҳақида истаганча ўйлардим. Юрак қурмагур ҳам тоқатини йўқотмаганди. Хуллас, вужудим тўла эди. Энди эса ярим... — тинмай минғирлайман, — энди сиркам сув кўтармайди, гўё кўксимга бегона юрак адашиб кириб қолганга ўхшайди. Кунни ботириш машаққатга айланди, оттириш эса ундан беш баттар. Севган, олқишлаган қалб қушларим — чуғурчуқлар қаёққадир учиб кетишди, жониворлар эса кўринмайди. Чунки у ҳаммасини қалбимдан қувиб чиқарди-да, ўрнига ўзи ўрнашиб олди. Тавба, ота-онам ҳам илгаригидай эсимга тушавермайди... ўзимни унинг лаззати кучоғида, гоҳ эса хонадонида содиқ бека сифатида кўраман. Баъзан болаларининг онаси, онасининг содиқ келини каби ўзимни тасаввур қиламан...»

Эртанги кунни гўё пичоқ устида юриб қаршиладим. Қашшоқлик курсин, бекободлик Мақсуда исми қизнинг атлас кўплагини сўраб кийдим-да, илк бор ўзимни кўзгуга соддим. Ўзимга ўзим парилардай гўзал туюлиб, учрашувга ошиқдим. Бир юриб, бир ҳақкалаб айтилган вақтда, айтилган ерга етиб ҳам бордим. Ўтган-кетганларнинг жонига тегиб соат сўрайман. Бир соат илгари келиб олибман, дегин. Қани бу азроил вақт ўта қолса. Асабийлашиб кимнидир, нимагадир айблайман. Барибир ҳамма нарса

кўзларимга гўзаллик бағишларди...

Ниҳоят боққа кирадиган кўча бошида қоранг кўринди. Ана қувончу мана қувонч. Гўё югурик тулпордай истиқболингга шошилдим.

— Ассалому алайкум! Онангиз тузукмилар? Бери қараяптиларми? — дея сўраганимда:

— Оёқлари шиши кучаяпти... — шивирладинг бош эгиб. Қалбим хунларга тўлди, гўё етим қушчадай чирқирадим. Юзингга тикилиб, кўнглингни кўтариш йўлларини излайман. Шу пайтгача бадий адабиётда қўлланилмаган, ҳеч ким томонидан кашф этилмаган илоҳий сўзлар билан қалбинг жароҳатига малҳам бўлишни кўзлайман. Бироқ худо ва эзгулик билан боғлиқ ўша илоҳий сўзларни тополмай бўғиламан. Бирон бир улуғ зотнинг юрагига худо томонидан инъом этилмаган илоҳий ҳис-туйғулар менинг вужудимда мавжудлигини ифодалаш йўлини излайман, лекин тил қурғур ожиз. Сен бугун ҳам одатий сукут сақлаб, нотавон бир аҳволда жилмайиш билан мени қаршиладинг. Кўзларинг қизариб, қовоқларинг шишганди. Сочларингнинг оқи эса қалинлашганди. Булар онангнинг бетоблиги билан боғлиқ жараёнлиги ва бу жараён сени йиғлатганини ҳам билардим...

Бечора онанг нимага бери қарамайди?! Ахир, тузалмасликка ҳақлари йўқ-ку! Якка-ю ягона арзандаси — сени ғамга чўктириб, сурункалик тўшақда ётаверишига асло ишонгим келмайди. Уч қиздан сўнг, не-не муқаддас жойларга бориб, топиниб, яратганга илтижолар қилиб, сени сўраб олган экан... Сени қолдириб, ғамга чўктириб... бунга ишонмайман... ишонишни истамайман... онангга ўз онамдай ачинаман, кайфиятим чил-чил синди. Ёнига боргим, тунагим келади, шишган оёқларини уқалаб, шишларини тарқатиб, турғазиб юбориш ниятига бораман, бироқ сен бунга хоҳамаслигингни ўйлаб дарҳол фикримдан қайтиб, изтироблар чекиб чекланаман.

Аёл зоти азал-азалдан бир сўзли, қолаверса, тутганини кесади-ган эркакларни қалбларига яқин тутадилар. Бироқ «ҳалиги...»дай жувонларга ўхшаб жилпанглайдиган, яъни қайси томонга мансублиги ноаниқ тоифаларини эса кўрарга кўзлари йўқ. Ўзимда ҳам шундай туйғу мавжудлигини ўша куни яққол сездим. Сен ўзим ўйлаган, қалбимга яқин тутган йигитлар тоифасидан бўлиб чиққанинг учун ҳам юрагимга кириб, ақлимни шошириб ташладинг...

Боққа кириб айланганимизда ҳам, узун курсига ўтириб ҳордиқ олганимизда ҳам кўнглинг ғаш-ичингга чироқ ёқса ёришмайдиган бир аҳволда эдинг. Шу сабабли қисқагина учрашувдан кўнглим тўлмаса-да, чурқ этмадим. Қош қорайиши олдида яна онангнинг ёнига боришингни айтиб хайрлашдинг. Ортингдан кўзларим ёшла-ниб қараб қолдим. Лекин сен бир марта ҳам ортингга ўтирилма-динг. Барибир юролмадим, кетолмадим. Таваккал қабилида йўл

тутиб, ўзинг айтган шифохонага жўнадим. Шифохона ҳовлиси-дан чиқишингни кутдим. Ниятим шу тун онанг ёнида тунаш эди. Аёл қалбини аёлгина ҳис қилади. Қизлари ўрнида ҳожатларига ярашим мумкин... тун яримлади, сендан ҳамон дарак йўқ. Ниҳоят сени кўриб кўзим қувнади.

— Сизни ким чақирди, нимага келдингиз? — кутилмаганда ўшқирдинг.

Тушунмадим... наҳотки, онангни кўришга келиш ё ҳол сўраш шунчалик айбли иш саналса?!

— Бир неча кундан бери танишмиз, ўзбекчилик, ҳол сўраш маъносида... — гулдирдим хижолатдан лоладай қизариб, — сиз ўғилсиз, сизга сирларини айтолмасликлари мумкин...

Калавамнинг учини йўқотиб, ноилож ортингдан эргашдим. Ҳолимга гўё маймунлар йиғларди. Ваҳоланки, шундай йўл тутишга ҳаққинг йўқ эди. Чунки, ҳозирча еттиёт бегоналар эдик. Орамизда ҳасрат чекишга арзигулик даҳшатли воқеа... — «Бор-э», дея ортимга шартта ўгирилиб кетишим, сени бошқа изламаслигим мумкин эди. Бироқ... юрагимни босиб ўтолмаётгандим... кун-тун ухламай дукиллайдиган бир парчагина гўшт—юррак ўзга йўл тутишга имкон бермаётганди. Кўзларим қизариб, қовоқларим шишиб ётоғимга қайтдим. Яхшики, қизлар ишдан қайтишмаган экан, ўзимни тўшакка ташладим-да, бошимни кўрпа орасига буркаб, қизларнинг тап-сўзларидан аранг қутулдим. Кўрпа орасида тўйиб-тўйиб йиғладим. Бу менинг тарих муаллими Таҳмуд аканинг изза қилганидан кейинги қаттиқ йиғлашим эди. Қолаверса, пахта, ота-она, мол-ҳолдан бошқа нарсани билмаган, яъни чорасиз қолган кезлари дард-аламларини фақат яратгангагина изҳор этиб, у билангина дардлашган қишлоқ қизининг муҳаббат ўйини қаршисидаги чеккан илк изтироблари ва шу изтироблар юзага чиқарган кўзёшлари эди. Сенинг юрагингга, сукут сақлашинг сирига тушунолмай жимгина йиғлагандим...

Азизим Сўлғин!

Исмингни нима учун Сўлғин қўйишган экан? Исми жисмига монанд, дегани шумикин? Балки исмингни Шодлик қўйишганда бунчалик ғам чекмасмидинг? Исми жисмига монандлигига ҳам баъзан ишонгим келади. Чингизхон билан Чингиз Айтматов... Бири дунёни қилич билан, иккинчиси эса қалам билан эгаллади. Худди шундай Муҳаммад пайғамбарнинг куёви Алишер билан бобо Алишерни эслаш мумкин...

Орадан кунлар ўтяпти. Лекин сендан хабар йўқ. Ваҳоланки, ишхонамни ҳам, ётоғимни ҳам билардинг. Ақалли бирров хабар олсанг асаканг кетмасди. Ётоқда кирибоқ қизларнинг оғзига қарайман, сен ҳақингда бирор хабар айтишармикин, дейман. Аксинча, улар мени кузатишар, жимиб қолганимдан ҳайратда

эди. Кўчага чиқаман, йўлга қарайман. Сабрим чидamay охири уйингга излаб бордим. Эшигингни қоқдим. Кийиниб қаёққадир отланаётган экансан, рўйхуш бермай:

— Шифохонага кетяпман, — дединг, лекин бу гал ҳам «киринг...» сўзини насия қилдинг.

— Сиз билан гаплашмоқчи эдим... — минғирладим шолғомдай қизариб, — айбга буюрмасангиз, қайттунингизча ўтириб турсам...

«Сиз билан гаплашмоқчи эдим», дея ёлғон гапирдим. Бошқача йўл тутсам, ранжишингни сезиб, олдиндан ёлғонларни тўқиб қўйдим, унинг устига «Гаплашмоқчиман»... сўзида иккимиз учун ҳам илинж маъноси бор эди. Сен калитни қўлимга тутқазиб, йўлингга давом этдинг. Ичкарига кирдим. Оловдай ловиллаб ёнаётган юзимни ювдим. Хона айландим, ойнадан ташқарига қарадим. Ўз кўнглимни овутиш учун китоб титкиладим, бўлмади. Кейин уйни йиғиштиришга киришдим. Супурдим. Полларга қарадим. Ваннада кўпдан бери ҳидланиб ётган кирларни совунлаб ювдим, чайдим. Дераза билан эшикларга ип тортиб, кирларни ёйдим. Мамнун қаршидаги хонага ўтдим-да, сен учун илоҳий саналмиш расмлар ва расмдаги сиймоларни эринмай томоша қила бошладим. Тез орада ўз истагим билан санъат кошонаси — хонанг маликасига айландим...

Тан олишим керак. Сени таниган, онанг ҳақида эшитганимдан буён тун-кун худодан волидангнинг соғайиб кетишини сўрайман. Тезроқ оёққа туриб кетса, келин сифатида истиқболингга узатилиб келсам, кун кўрмаган ўша мушфиқ инсонни бошимга кўтарсам, ақалли қариганида кун кўрса, деган умида ёниб-ўртанардим. Яна оддий Сўлғин билан келажақда улуғ расом бўлиб етишадиган Сўлғиннинг йўлларида алвон лолаларга айлансам...

Кутаман. Тоқатим тоқ. Ҳадеганда қайтавермадинг. Кечга овқат пишириш тараддудига тушдим. Уёқ-буёқни титкиладим. Икки дона қуриган пиёз, икки-уч дона сўлиган картошка топдим. Югуриб ташқарига чиқиб, бозорга йўл олдим. Пиёз, картошка, гўшт харид қилиб, қоғоз халтачаларга узум, олма тўлдириб изимга қайтдим. Қозонга қайнатма шўрва солдим. Алламаҳалда эшик қоқилди.

— Онангиз тузукмилар? — сўрадим эшикдан киришинг билан ва қўлингдаги халтани олдим. Ўзимни гўё қайлиғингдай тутатганимдан қувондим ҳам.

— Бирдай, оёқларининг шиши кучаяпти... — дединг бу гал тозаланган хонани жиддий кузатиб ва чеҳранг ёришди. — Бизнинг уйга ҳам қаралса туппа-тузук уй бўларкан-ку...

— Нима қилай, кетайми... — аста шивирладим.

— Кечикдингиз, нариги уйга кириб ухлайверинг, — дея кўнглимга қарадинг. Шўрва сузиб, олдинга қўйдим. Чой ҳам дамладим. Наридея овқатландик, чунки онангнинг бетоблиги са-

бабли кўнгиллар ҳамон паришон эди. Қўшни хонага ҳадеганда чиқиб кетолмадим. Вақтни ўтказиш мақсадида расмларни кузатдим. Соатга қарадим. Тунги уч. Эрталаб иккимиз ҳам ишга боришимиз керак. Ўрнингни ҳам чиройли қилиб тартибга келтиргандим. Бу ҳам сенга маъқул тушди. Мен оёқ учида юриб қўшни хонага чиқдим. Ёнбошладим. Сени безовта қилмаслик учун чироқни ўчирдим. Кўз қурғур юмулмас матахга айланганди. Юрак! Юраккинам беҳаловат уриб, сенга талпинар, қонларим эса томирларимни ёргудай шиддат билан оқар, танамни ларзага келтирар эди. Кутилмаганда ёнимга киришинг, чироқни ёқиб, ёнимга чўкишингни, илоҳий сўзлар билан кўнглимни кўтаришингни истар, орамизда кечаётган сирли термилишлар ҳам, олам ҳам жўнгина туюлишини орзу этардим. Олам тобора мураккаблашиб, сен ҳам баттар сирларга тўлиб борардинг.

Анча вақтгача уйқум келмади. Пахса девор билан ўралган қишлоқдаги юпунгина кулбамиз, бир-бирларига ғамгин қараб ўтиришадиган отам билан онам, юракни эзадиган қиш, курси, танчага оёқларни суқиб, суриладиган адоқсиз хаёллар, чумчуқларнинг чуғурлашлари, молларнинг очиқиб маърашларини эслардим. Уч маҳал ейиладиган зоғора, ичиладиган ёвғон шўрва-ю, аталаларни хотирлаганимда кўнглим гумирди, тунлари танча четида кўсак ситишлар ҳақида бош қотирганимда совуқ терлай бошладим...

Азизим Сўлғин!

Зериктираётганимни сезиб турибман. Чида. Йигирма йиллик айрилиқдан сўнг, кел, ақалли бир марта юрагимни ёриб олай. Балки, яна йигирма йилдан кейин юз кўришармиз, балки кўришмасмиз. Вақт етиб, сени кўриш илинжида ўртанишлар ҳам жонга тегар. Қўшни хонада тўлганиб ётганимда ёнимга кириб, илоҳий сўзлар билан кўнглимни кўтаришингни истаётганим ҳақида гапираётгандим...

Мудраётган эканман чоғи, енгил босилган оёқ шарпасини ҳис этдим. Қулоқларимга ишониб-ишонмай диққат билан тингладим. Чиндан ҳам ёнимга яқинлашаётгандинг. Тепамга келиб узоқ турдинг. Юрагим нақ ёрилишга етди. Бахтиёрликданми, кўрқувданми бошим айланиб, кўзларим тина бошлади.

— Сўлғин, ўтиринг... — шивирладим.

— Ухламадингизми? — сўрадинг титроқ овозда. — Сиқилиб кетдим, кўчага чиқиб кетгим келяпти...

— Сўлғин, ўтиринг... — такрорладим, — кечаси ташқарига чиқиш... ҳар ҳолда ёмон одамлар бор...

Ёнимга чўқдинг. Кийиминг ечилмаганди. Демак омонатгина ўтиришга чиққансан.

— Сафаргул... — бир пайт қулоқларимга олтин жарангидай соф ва мусаффо овозинг эшитилди. Кейингилари эсимда йўқ. Кўзла-

римдан ёшлар думалади. Қалтираётган қўлларим қидириб қўлларингни топди, кучли қўлларинг қўлларимниғижимлади, сўнг силай бошлади. Ўзимни гўё жаннатда кўрдим. Дунё роҳат-фароғатга айланди... гўё лаззат шаробини сипқираётгандайман. Ҳамма нарса ёқимли туюлади. Пинжингга суқилдим, юзлар бир-бирига босилди. Қўлларимни елкангга ташлаб, сочларингни силашга тутиндим...

Илоҳий тун... илоҳий учрашув, вужудинг... сочларинг ҳам илоҳий, сенда ер болаларига хос жўнлик йўқ эди. Уйлаб кўрмаган, сезиб улгурмаган, ҳатто ҳаёлимга келтирмаган сархушлик оғушида тўлганиб қолдим.

— Сўлгин... сизни... — лабларимдан шундай ё шунга ўхшаши сўзлар узилди, бироқ икки сўздан кейингисини айтолмадим. Айтолмасдим ҳам. Чунки ўша кез гўё, марҳум жуфти учун кўкдан қулаётган турнадай чирқираб, талпинган қулундай мунгли-мунгли кишнар, ё оҳудай ҳамдардига ичикиб бўкирардим. Назаримда олам мендан бошланар, мен оламдан. Дарахт, сув, тош, гуллар, кушлар ҳам ўзим эдим. Гўё мусиқа асбобига айланиб қолгандим, сен мени эҳтирос ўтида қовириб чалар, мен — мусиқа асбоби антиқа оҳанглар таратардим. Тонг отмаслиги, ҳамма нарса сукутга толиши, ёлғиз менинг ҳукмимни кутишини орзу қилардим. Самодагидай илоҳий лаҳзалар... юрагимда гўё бир руҳ қаҳ-қаҳ отиб кулар, ҳўнграб йиғлар эди... Инсон умрининг ҳал этувчи энг азият онлари. Бу ҳақда кўпроқ гапиришдан қўрқаман, чунки орамизда ҳамон ҳазин-ҳазин чирқираб юрган ҳасрат қуши — муҳаббат ҳуркиб қалбларимизни тарк этиши мумкин... ундан у ёғи даҳшат...

Эрталаб... қайтадан туғилган инсон боласидай кўзларимни очдим. Орамиздан ёт-бегоналиклар мутлақо кўтарилган, қадрдонлашгандик... сен мени бекатгача кузатиб бординг. Кеч билан ётоғимга боришингни айтиб, хайрлашдинг. Кутдим, кутдим, сендан ҳамон дарак йўқ. Сабрим чидамай яна уйингга излаб бордим. Бугун тортинмай, очилиб-сочилиб бордим. Эшигингни қоқдим. Очилмади. Бир пайт ўнг томондаги қўшнинг чиқиб, онанг оламдан ўттани, сен йиғлаб, кимлар биландир қишлоққа кетганингни айтди. Серрайиб туриб қолдим. Қанча турганимни эслолмайман. Аҳволимни тасаввур қилсанг керак. Ўз онамдан айрилгандай ихраб-ихраб ётоққача бўлган масофани яёв босиб ўтдим. Яна уйқусиз кунлар, тўлғанадиган тунлар бошланди. Сендан ҳамон дарак йўқ. Боришга эса журъат этолмайман, гўё онангнинг бевақт кўз юмганига мен сабабчиман. Ўн кунлардан кейин яна сени йўқлаб уйингга ташриф буюрдим. Бу гал ҳам тополмадим.

Орадан шунча йиллар ўтди. Икки йил муқаддам яна ўзим излаб келдим. Бу орада отанг ҳам...

Етар! Икки орада кечган умр саргузаштларига чек қўядиган

палла яқинлашди. Қайта учрашдик. Арғамчи учяпмиз... тун яримдан оғди. Сен оёқларингни қувур устига тираб, арғамчидан тушдинг-да, арқонни ушлаб, қўлимдан олдинг. Тушдим. Яна хазонларни қарсиллатиб босиб, тор йўлак бўйлаб юқорига кўтарила бошладик. Озгина тўхтаб ортимга ўтирилдим ва анҳорга сўнги бор назар ташладим. Шундан кейингина қанчадан-қанча сувлар оқиб ўтгани, энди орқаларига ҳеч қачон қайтмаслиги, бу орада сонсиз-саноқсиз умрлар сўлгани, уларни ҳам тиклаб бўлмаслиги, неча-неча қушлар сайрагани, эндиги сайрашлари олдингиларига ўхшамаслиги, табиат мусиқаси ҳам ўзгача оҳангда янграётганини ошкор англадим, сездим.

Ётоғимга кузатиб қўйдинг, жимгина хайрлашдик. Ётоққа кириб деразага қарадим. Ҳайбатли тоғ чўққилари ёриша бошлаганди. Бу гадагиси, умр лаҳзалари сўлаётган кздаги ёришиш эди...

* * *

Азизим Сўлғин!

Хат тугаяпти. Яқин орада тонг ҳам отса ажабмас. Беҳад толиқдим. Хонага кириб, ўзимни тўшакка ташлайман. Шу билан чошгоҳгача, балки кечгача ухларман. Энди менга барибир, ҳаста юракни озгина дардлардан халос этдим-ку... у мунисгинам балки, энди ўнгланар... ҳамдарди — мени бошқа қийнамас...

Ҳа, Тошкентга йўл олишдан илгари сенга хат билан хабар қилганимни айтишни унутаёзиман. Икки кунни фақат изтироблар орасида кечирдим. На эрим, на онам, на болаларимга рўйхуш бераман. Кўнгилга ҳеч нарса сизмади. Тушга яқин поездга чиқдим. Уйқусиз йўл босдим, тонг отарда эса поезд Тошкент қўналдиғига етиб келди. Йўловчилар бир зумда вагонни тарк этишди. Мен эса вагондан атай чиқмай туравердим, чунки ойнадан сени кўргандим. Ичкарига кириб, менга кўзинг тушиши билан ҳаяжонландинг, дудуқланиб ҳам колдинг.

— Салом, Сўлғинбек! — дея сени ноқулай аҳволдан қутқардим, — янглишмасам, мени кутмаган эдингиз...

— Хатингда исмингни кўрсатмабсан... — шивирладинг ҳамон кутилмаган меҳмон — мендан кўзларингни узоқмай.

Тўлишибсан, сочларинг эса пахтадай оқарибди. Қовоқларинг салқанган, толиққанинг ғамгин чехрангдан сезилиб турибди.

— Сўлғинбек! Ўз ихтиёрим билан сени излаб... икки йил бурунги каби... — дея тугунларимни қўлингга тутқаздим. Ташқарига чиқдик. Индамай орқангдан эргашдим. Икки йил илгари хат қистириб кетган ўша таниш эшикни очдинг, уйингга кирдим. Ёқамни ушладим. Икки хонали уй... йигирма йил қандай яшаган бўлсанг, ҳозир ҳам шундай. Хона китоблар билан тўлган, турли

томонда чизиб тугатилмаган, тугатилган расмлар. Юмушларинг борлигини айтиб, пул ташлаб, бозорга боришим, харажат қилиб қайтишимни сўрадинг. Уёқ-буёқни титкиладим. Бир-икки дона қуриган пиёз, сўлиган картошка ва музлаган гўштга кўзим тушди. Илтимосингни бажардим. Қўлбола шўрва пиширдим. Ташқаридан йигирма йил илгариги Сўлғин бўлиб қайтдинг, мен ҳам ўша кездагидай Сафаргул каби сени қаршиладим. Еттиёт бегоналардай бир-бирларимизга эликишолмай овқатландик. Хонада яна сукунат ҳукмронлик қила бошлади. Мусиқа тинглаб кунни ботирдик. Ниҳоят уйингда қололмаслигим, бир вақтлар тўқимачилар комбинатида бирга ишлаган ўртоғим Маҳдиёниқига боришимни айтдим. Буни ҳам сукут билан кутиб олдинг. Қўзғалдим.

— Нимага шошяпсан? — шивирладинг оғир хўрсиниб.

— Сўлғинбек... сени унутолмаяпман... — дея сўнгги марта юрагимни ёрганимда, сен:

— Гуноҳкор менман... қаттиқ янглишдим... қайта туғилишнинг иложи бўлса сени севган, сенга уylanган... — кутилмаганда гулдираб қолдинг...

— Вақт ўтди... умр эса хазон фаслига юз бурди... — дея тутунимни кўтариб йўлга ҳозирландим. Бекатгача кузатиб чиқдинг.

— Телба қиз, яна келасанми?... — деб сўраганингда:

— Асло, яна сенга иччиккудай бўлсам, деразангдан мўралаб, сени кўрамону қайтиб кетавераман... — сўнгги жавобим сени қайғуга чўмдирди. Троллейбусга чиқдим утирилиб олдим. Гарчи сенга қарамасам-да, барибир ортимдан интизор боқиб турганингни ҳис қилдим. Троллейбус қўзғалгач эса ҳиқирлаб қолдим...

Шу тун Маҳдиёниқида тунаб, эрталаб кўзлаган еримга жўнадим.

Томирларим тортишиб, кўзларим нурига чигал тушди. Ўлгудай толиқдим. Ҳозир қоғоз-қаламни улоқтираман-да, ичкарига кириб ўзимни тўшакка ташлайман. Тошдай қотиб ухласам керак... балки ухлолмай, эрталабгача тўшакда тўлғаниб, йиғлаб чиқарман... хатни кеч билан сенга... Балки, бу хат сўнгги учрашувимиз бўлар... бошқа кўришмаслигимизга эса мутлақо ишонаман... Энди, буёғи юракка боғлиқ... ким билсин, балки у қулоқсиз яна икки йилдан кейин деразанг ёнига етаклаб келар... ўз ихтиёримсиз ойнанган мўралашга, сени кўришга мажбурлар... шундай қилса, у безбетни асло кечирмайману бундан кейин инон-ихтиёрини ўзига ташлаб қўяман... ҳолига маймунлар йиғлашини истаса, майли йиғласин...

Хайр, алвидо, азизим Сўлғин!

Тинимсиз тўкилаётган ҳазин япроқлар ва кимсасиз арғамчи-га термулиб ўтирган Сафаргул...

ТУМАН ОСТИДАГИ УМР

Азизам Света!

Мана, орадан роппа-роса йигирма йил ўтди. Йигирма йилдан бери туман орасида бўғилиб, гангиб, тентираб юрдим. Асли ҳам туман остида туғилгандим. Отам, онам ҳам, ватан, миллат ҳам, опаларим ҳам, ҳатто орзу-умид ҳам тумандан иборатдай туюлди. Қўзларимни очиб, эсимни таниганимдан буён гўё оламни туман қоплаб ётгандай... туман орасида турли томонга югураман, нурга интиламан, етай деганимда йўқолиб қолади-да, салдан кейин бошқа ерда шуълаланади. Ҳаллослаб ўша томонга югураман, югуравераман, «Худого шукр, етдим!» деганимда нурни яна йўқотиб қўяман. Мутлақо кутилмаган томонда ял этиб кўринади. Қайтадан оёқларимга зўр бераман, ўпкам оғзимга тиқилиб, юрагим кўксимни ёргудай уриб шуълани излайман... туман эса гоҳ сийраклашиб, гоҳ қалинлашиб, бирдай чўкиб ётаверади. Назаримда умрим бўйи тумандан халос бўлолмайдиганга ўхшайман...

Шундай қилиб, аввал ўттиз йилимни, сўнг эса йигирма йилимни хазон айладим... табиийки, йигирма йилдан кейингиси ҳам сунъий куч найранги билан турли даврларда чўкадиган туманлар орасида шуълаланган, бироқ етиш маҳол бўлган нур каби хазон қилинади... Фақат орада чекилган даҳшатли дарду ҳасратлар, изтироблар ва кўзга кўринмас занжирларда кечган алдовчи умрнинг қулоқ эшитмас, ақл кашф этолмайдиган «жаранг-журунг»ларгина қолди... Ейилган овқат, ичилган сув, олинган нафас, кийилган кийим, тингланган мусиқа, томоша қилинган санъат асарлари, ухланган уйқу эса оралиқ ҳисобланади. Энди бу «ора-лиққа» табиат чек қўяди...

Йигирма йиллик умр тарихини хаёлан варақлайман. У ерда тортилган адоқсиз азоблару чекилган чексиз изтироблар, бир неча нуқта ва сен билан учрашган онларимиздаги хотираларгина сақланиб, бошқалари алақачонлар алдовчи сароб каби мендан узоқлашиб, узоқларда алангаланиб, охир-оқибат кўздан йўқоляпти... ҳа, ўша саробга айланиб хотирадан кўчган умрдан фақат Орифа исми қизчагина ёдгор сифатида сақланыпти... балки, туман орасида узлуксиз шуълаланаётган, мени тинмай югуртираётган, лекин етиб бўлмайдиган-турли томонга кўчиб турадиган ёлғизгина нур шу қизчамдир... ўша нур-илинж, афсуски, қизчам тимсолида туғилди... асли эса ундаймас, қизчамдан бошқа бирон-бир илинжим, юпанчим бўлмагани учун ҳам нурни қизимга тақдослаётирман... туман остида икки киши қолдик... қизим ва мен...

Туман устида табиийки яратган мавжуд. Умидим энди ўша

туман устидан... энди биргина унга топинаман. Имоним комилки, яратган ҳам мени беумид қолдирмайди. Хазон фасли бўсағасида оз бўлса ҳам саховатини бахшида этади. Тўғрироғи, умр сўнггида яратгансиз қолишдан қўрқаман... чунки, биргина яратган мени доим эркка чорлаб туради. Эрк эса фақат яратганининг саховати, эрксизлик эса фақат инсоннинг маслагини... «Қуллик занжирлари тинкангизни қуритмадими? Эрксизликка қарши исёнга кўчинг ахир! Бунинг учун сизга ақл-идрок, фаросат бердим-ку!» дейдиган ҳам яратганининг ўзи. Умрим бўйи ўғил кўриш орзусида ёндим. Ўғил кўриш иштиёқида тунлари ёш тўкиб, тўлғаниб ҳам чиқдим. Туғилмади. Қизим ўғил ўрнида туғилганда муқаррар туманга қарши бош кўтарган, парчалаган ва ўзи билан мени туман устидаги эрк оламига олиб чиққан бўларди. Ўлганимдан кейин ҳам тупроқ остидаги миямнинг қатларида қоладиган, яъни «тумандан халос бўлолмадим», деган фикрдан қутқарарди. Юрагимнинг ҳам эрк билан боғлиқ қисми ер остида бужмайиб ётмасди...

Кечирасан, эркам! Фалсафага берилдим. Ўзингга маълум, мен бутун умр фалсафа билан, уни ечилиш сирларини ўрганиш билан шуғулландим. Афсус, бунга ҳам яна тепамдан босиб турган туман рахна соялпти. Асли ҳам шундай. Олам фақат, фақат фалсафадан иборат. Фалсафа ечилмас экан, уни биз ечмас эканмиз, ҳеч қандай туманни кўтариб ташлашга ярамаймиз... устозим Кант бу борада кўзларимни очди. Эсласанг керак. Доим ўша устознинг: «Қуёш катта ва улкан идишдаги суюқликдан иборат, ўша суюқлик доим ўзгариб, бир турдан иккинчи турга кириб туради, оқибатда иссиқлик тарқалади. Агар қуёш қаттиқ жисм бўлганда бунчалик узоқ умр кўролмасди...» деган гапларини сенга ўқиб берардим Ҳозир устозим ҳаёт бўлганда ундан: «Устимдаги туман нимадан иборат?! У ҳам суюқликдан иборатми? Абадий эримай турадими? Қаттиқ жисм бўлганда бу қадар узоқ турмасмиди... Демак, эрк ҳам, туман ҳам қаттиқ жисмдан иборат экан-да, бир эришасан, бир йўқотасан...» деб сўрардим.

«Муҳаббат ҳам суюқлик, юракда доим чайқалиб, ҳарорат тарқатиб туради, у ҳам абадий!» дейишинг мумкин сен. Балки шундайдир, бироқ «эрк» дегани суюқликдан иборат эмас. Қаттиқлик ҳам эмас, икки орадаги даҳшатли жараён... У ҳам мен каби туманни ёқтирмайди...

Туман босган хотирам орасида бошқа бир нур шуълаланди. Ўша шуълага интиляпман. Илгари фақат интиландим. Энди эса унинг истиқболига югураяпман. Самарасиз... шуъла турли томонга кўчиб юрибди.

Ҳозиргидай эсимда. Кеч билан уйимиздан юз қадамча наридаги, катта йўлнинг ўнг томонидаги нон дўконига кирдим. Ҳа, бу воқеа ҳам куз кунларига тўғри келганди. Одамлар кундузги

юмушларидан бўшаб, шошилинч уйларига қайтишаёттанди. Дўконда одам тигиз эди. Навбатга турдим. Бир-икки дақиқадан сўнг дўконга йигирма икки-йигирма уч ёшлардаги, ёқасиз кулранг халат ва пошнаси баланд туфлидаги қизча кирди-да, мен томон яқинлашиб, навбатни сўради. Беихтиёр қизнинг ўрта бўйи ва оппоқ юзи, кесилган — елкаларида силкинаётган тимқора сочларига синчковлик билан назар ташладим. Кўпдан бери вужудимни қоплаган, яъни туман орасида шуъалаланган нурдай туюлаётган қиздан узоқ вақт кўзларимни узолмадим. Аста-секин кўзларим ўнгини туман қоплаб борди. Туман тез орада тушунчам ва юрагимни ҳам қоплаб улгурди. Қалин туман пардаси орасида қолдим. Кутилмаганда хаёлот мени беш-олти аср орқага — тарих қаърига қайтарди. Тасаввуримда ўша асрнинг илоҳиёт билан алоқадор инсон тимсолидаги парилар янглиғ қизлари жонланди ва уларнинг сафида сени кўрардим. Фақат сен паранжи ва чиммат остидаги ифбатдан четда эдинг... Сочларинг кесилган, кийимларинг ҳам ўзгача эди... назаримда нур каби ўтмишдан ҳозирги кунгача ўтиб келаётгандинг. Ногаҳоний кўзларимни маҳлиё этган қаршимдаги пари-пайкар — сендан кўзларимни узолмас: «Наҳотки, у нон еса, сув ичса, — деган фикр эса миямда чарх уриб айланар эди. — Ахир парилар инсонга хос бўлган манфаатлардан йироқ-ку. Улар зино қилмайдилар, нур янглиғ абадий шуъалланиб туради, сўнмайдилар...»

Атрофимни, юрагим ва ҳис-туйғуларимни қоплаган туман нисбатан тарқалгандай туюлди. Сесканиб навбатда турган қиз-сенга паришонлик билан термидим. Чиндан ҳам қаршимда табиат узоқ изланиб, ниҳоят бутун куч-қувватини сарфлаб яратган бетакрор гўзаллик-антиқа санъат асари турарди. У — сен эдинг! Фақат қимирлашинг билан парилардан фарқ қилардинг, холос. Кўзларинг, лабларинг билангина жилмайиб, қалбимни сеҳрлардинг. Лекин қалбимни оғир бир фожеа асорати-муҳаббат бахтсизлиги ғашлар, сенга эркин боқишга, эркин фикрлашга имкон бермасди. Ҳатто ўша қиз туфайли: «Ҳаммаси ҳам бир гўр, вақти билан бевафолик қилади...», деган хаёлга ҳам бораётгандим. Сесканиб ҳушимни йиғиб, қайтадан сенга назар ташлайман ва беихтиёр:

— Тавба, — дея шивирлай бошлайман. — Нима учун бу қиз нон олишга навбатга турибди? Ахир у нон емаслиги, сув ичмаслиги, ухламаслиги керак-ку! Балки бошқа одамга нон олаётгандир... қаердан келди ўзи? Нега илгари уни кўрмаганман? Ё яратган, фаришта тимсолида осмондан ёнимга туширдимикин? Фаришта янглиғ кўкдан тушса, нимага навбатга турибди? Барибир унинг одам фарзанди эканлигига ишонмайман. У фаришта бўлмаса, умуман фаришталар ҳақидаги гаплар қаердан чиқди?!

Азизам Света!

Сени фаришталарга таққослашим ва фаришталар ҳақидаги фикрларим сенга эриш туюлиши тайин. Чунки сен фаришталар, умуман илоҳиёт ҳақидаги гапларга ишонмайсан. Бир хилликка ўргатган инсоний қолиплар сенда шундай ишончсизлик туғдирди. Чунки йигирманчи аср аввало инсонларнинг эътиқодларига ҳужум билан бошлади, биринчи гада Ватан, ота-она, ўтмиш, тарихимизга бўлган муқаддас муштаракликлардан бизни бездирди ва юрагимиздаги эътиқодлар ўлди, оқибат барча муқаддасликнинг қадри, жозибаси йўқолди, рангсизланди. Ўғил отага мушт кўтарадиган одат чиқарди. Минг-минг йиллар давомида тафаккуримиз ва ҳис-туйғуларимизга қўйилган ҳайкал-тарихни ўз қўлимиз билан оловга ташлатди... буздирди, эътиқодсиз — биз фарзандлар қаҳ-қаҳлар отиб ота-боболаримиз ўтмиши-тарихни ёндирдик... буздик... ўтмишсиз-тарихсиз қолган биз-болалар қилмишларимиз эвазига мукофотлар ва турли темир тақинчоқлар ҳам олдик. Тўғрироғи тақдирландик... фан ва ғазал мулкнинг султонларидан юз ўғирдик. Уларга «эскилик сарқити» тамғаси босиб, ер юзидан супуриб ташлашга киришдик. Энди тасаввур қил! Келажак авлод ҳам бизнинг тафаккуримиз (табиийки биздан ҳеч қандай ўтмиш қолмайди... ёндиришлар, сотқинликлар, қотилликлар, барбодликларгина қолиши мумкин...) ва ҳис-туйғуларимизга қўйилган ҳайкал-тарихни ёндирсалар, унга тупурсалар... нима деган, нима қилган бўлардик? Табиийки шундай ҳол юз беради, чунки биздан тарих қолмайди... қатағонлик фаслигина қолади... эндиликда сен билан биз мана шу қатағонлик ва уни келтириб чиқарган сабаб ва сабабкорлари ҳақида жиддий бош қотиришимиз керак... албатта, бундай софдил кишилар ҳам қайтадан қатағонга учрайди, турли бахтсизликлар туфайли ўлиб кетади... на чора... кимдир ер юзида, туман остида мана шундай оғир, лекин шарафли ишни бўйнига олиши шарт. Бундай кишилар яратганнынг ердаги юраги — виждони ҳисобланади ва ўзларини абадият билан боғлайдилар... ҳар қандай абадият эса фақат инсоний виждон-эътиқоддан бошланади ва у билан ниҳояланади... имлолар, турли юриш ва уруш қуроллари, диний китоблар ҳам инсон тафаккури маҳсулоти... у кўкдан тушиб қолмаган... демак ўзини таҳқирлашга, қатағон қилишга инсоннинг ҳаққи йўқ! Бундай кимсалар инсон онги ва ҳис-туйғулари яратган муқаддас топилдиқларнинг жаллодларидир... аслида инсон болалари ақли етган, яъни табиатда мавжуд кечмишлардан ташқарида туриб ҳеч нарса яратолмайди. Демак, инсон тафаккури ва ҳис-туйғусига ҳайкал-тарихни барбод этиш табиатга қарши курашдир...

Диққат-эътиборимни кўзларимга жамлаб сенга, фақат сенга

тикиламән. Сен эса саросимага тушиб нотавон бир қиёфада кўзларинг, лабларинг билан жилмаясан-да, юрагимни така-пука қилиб, бошингни эгасан. Мени ногаҳоний таҳлика, таажжубга солганинг учун хижолат тортасан. Кўз ва юрагимнинг идизлари бўлмиш-миям, қонларим ва уларнинг самараси — ҳис-туйғуларим бирдай сен ҳақингдаги илоҳий хаёллар билан банд.

Мусаффо оқлик билан мусаффо буғдой ранг қоришмасидан ҳосил бўлган тиниқ-кенг ҳам, тор ҳам дейиш мумкин бўлмаган ажинсиз, яъни ёй шаклидаги пешананг остидаги суякларини сезилмайдиган, яъни иякларингга торайиб тушадиган силлиқ, майда юнгли юзинг, юпқа кўз милкларингга ажиб бир гўзаллик бағишлаб турган ингичка ва узун, тимқора киприкларинг билан доларанг томирлар ёйилган кўз косангдаги оқлик билан ғуборсиз ва ифодали қорачиқларинг, қовоқларинг устидан кенг бошланиб чаккаларингга етганда тораядиган ялтировчи қошларинг, силлиқ ва дўмпайган қовоқларинг, қошларинг орасидан бошланиб хиёл дўнгланиб борувчи, яъни уч кунлик ой шаклини эслатувчи бурун катакларинг, гул япроғидай нафис ва қирмизранг лабларинг, ўртаси хиёл чуқур иягинг, иягинг билан бўйнингни туташтирувчи момикдай бўсағанг, нозик бўйнингга туташадиган нозик ва нафосатли елкаларинг, қалин ва тимқора сочларинг ёпирилиб турган гўдақникидай оппоқ қулоқларинг, қулоқларинг остидан бошланиб, елкаларингга оқиб тушган майда юнглариинг ва кўк халатингни кўтариб турган сийналарингга тикилар, термилар, кузатар, яна илоҳият билан боғлар: «Турк-уйғур қизигина шундай гўзал бўлиши мумкин...» деган қарорга борар эдим. Чунки, сўзларингдан уйғур қизи эканлигингни англагандим. Яратган бу борада мени алдамади, мендан саховатини аямади. Янгилишмадим... сендаги гўзаллик нима учундир мени туман устидаги илоҳиёт билан боғлайверар, бу фақат илоҳиётнинг саховати, дегим келаверарди. Ахир аёл зоти турли-туман, яъни ажинлар, сепкиллар ё бирор чандиқлардан холи эмас-ку. Сенда эса гўзаллик тўла камол топганди. Инсоний иллатлардан мутлақо фориг эдинг. Бурун ёноғингдаги тариқдай уч дона холинг, бўйнингга туташган қора юнглаар билан омихталашиб оқ юзингга алоҳида бир малоҳат бағишлар эди. Сен мени тобора ўзингга асир этар, кўзга кўринмас ипак иллар билан ўзингга боғлар, бироқ бахтсизлигим сабабчиси-бевафо қизни эслатганда ҳаяжоним парчаланиб, юрагимга оловли учқунлар санчилар, нафратимни кўзгатар ва қизларга меҳр қўйганимдан афсус-надоматлар чекар, «оҳ чекиб», юзимни четга буриб, энтикиб чекланар эдим. Бу мен учун ҳозирча ўтмиш, сен учун эса сир эди... изтироблар ғалаёни юксак чўққига кўтарилар, юрак соҳилларига урилиб тошар, миям қирғоқларини эса тинмай ювар, қонларимга қоришиб танамни

ларзага келтирар, умрнинг бир неча йилларини хазон қилар эди...

Дунёда абадий фаолият бўлмагани каби изтиробларим ҳам маълум вақтга етгач сусаяр ва бош кўтариб қайтадан сенга қараш учун имкон туғиларди. «Навбатга турган мана шу қизга уйланиш кечирилмас гуноҳи азим, — дея ўйлайман беихтиёр, — у билан умр бўйи дўстлашиш, унга термулиб ўтириш мумкин...»

Хаёллар мени туман остида тентиратар, сен эса «ялт» этган нур вазифасини ўтаб, ақлу ҳушимни ҳамон маҳлиё этардинг. Сен ва сен ҳақингдаги хаёллар мени маълум муддатга туманлар орасидан олиб ўтиб, юқори-эрк юртига чиқарар, азоблардан халос қилар, инсон деган тушунчадан бир нави узоқлашардим.

Қандай нон олганим, қандай ташқарига чиққанимни эслолмайман. Дўкон зинасидан тушаётганимда кўзларим тиниб, бошим айланди. Бир пайт ичкаридан сен чиқиб, ёқимтойлик билан жилмайдиг-да, йўлингга давом этдинг. Гаплашишга журъат этолмай ўз ихтиёримсиз ортингдан эргашдим. Кейин сени йўқотиб қўйдим... ҳушимга келиб олазarak атрофга алангладим. Бироқ сени қанча қидирмай тополмадим, ноилож чап томон-уйимга бурилдим. Уйга кириб, нонни курсига қўйиб, ўзимни кўрпачага ташладим. Бунга сабаб-бахтсизлигим, яъни ўша қизнинг хотирамда жонлангани ва сен билан ўзим орамдаги номутаносиблик, қолаверса орамиздаги гўзаллик ва ўртаҳоллик аломатлари, ундан ҳам кўра сени бирор йил олдин учратмаганим алами эди. Тез орада шифохонада бетобланиб ётган онам хаёлимни эгалаб, синиқ кайфият билан кўзгалдим-да, шошилишч йўлга чиқдим. Онам бечора қўлимдаги тутунни ола туриб:

— Болам, қийналиб кетдинг, рангинг синиқди, — деди кўзлари қайғуга ботиб. Индамадим, индолмадим. Нодира исмли қиз билан орамизда юз берган бахтсизликдан ҳам онам хабарсиз эди. Нон дўқонидаги қизни учратмаганимда ҳам... Уззукун онам ҳақида ўйлайман, Юрагим беҳад қийналади. Ҳатто овқат ҳам ўтмай қолди. Нон дўқонига кирган қизни бошқа кўролмасам керак... кўрмаганим маъқул. Чунки мен унга вафо қилмайман... юрагимдаги биргина вафо ҳиссимни йигирма беш йил асраб-авайлаб юриб, охири Нодира исмли қизга борлигича сарфлаб қўйдим, юрагим бўм-бўш... юрак энди фақат қонларни томирларга ҳайдаш вазифасинигина ўтапти... юрагимнинг шўр пешанасига туман остида энтикиш, бўғилиш, севгини бой бериш қисмати ёзилган...

Эртаси куни ҳам юмушдан қайтаётиб нон дўқонига кирдим. Бугун нон олиш баҳонасида сени учратиш, кўнглимга таскин бериш ниятида дўқонга кирдим. Навбатда туришим билан гўё келишиб олингандай, сен яна жилмайиб эшикдан кириб кела бошладинг. Вужудингдаги мавжуд самимиятнинг бирдан кўзла-

ринг ва лабларингга тепиб, ёш болалардай меҳрибонлик билан жилмайиб, ёнимга яқинлашдинг. Бир-биримизни орзиқиб кутганимиз ва нон дўконига ҳам шундай мақсад билан кирганимизни кўзларимизда ифодалаб термилдик. Гарчи ортимда одам йўқлигини кўриб турсанг-да:

— Охири сизмисиз? — дея сўрадинг ва жавобимни кутмай навбатта турдинг.

— Менман... — дедим ва бу билан анчадан бери сени кутаётганимни мийингимда кулиб сездирдим. Баъзан шундай ҳам бўлади-ку. Одамлар бир-бирларига ёлгон гапирадилар ва буни икки томон ҳам англаб турса-да, ранжимайди. Аксинча гапираётган ёлгон гаплари гўзалликка хизмат қилаётганидан қувонадилар.

— Яхши, — дединг ниҳоят ортимда сендан бўлак одам йўқлигидан ва бу бахтга яна ўзинг ноил бўлганингдан севиниб, ёқимтойлик билан жилмайдинг.

— Ҳар куни нонга чиқасизми? — дедим орадаги ноқулай жимликни бузиш ниятида.

— Чиқаман, — дединг бу гал менга жиддий назар ташлаб. Мен дарҳол бошимни эгдим. Аслида бу нотанишлик хижолати эмас, гўзаллик қаршисидаги оддий кишининг саросимага тушган кезидаги ғайритабиий аҳволи эди...

— Шу атрофда турасизми? Илгарилари сизни кўрмасдим... — деганимда:

— Ҳа, шу атрофда, ижарада тураман, сизни кўпдан бери биламан, янглишмасам, тўртинчи уйда яшайсиз, — дея жавоб қилдинг. — Олмаотадан келганман. Тошкент тўқимачилар институтида ўқийман. Олмаотада онам, укам бор. Уйғур қизиман...

— Мен файласуфман.... шу йил фалсафа институтини тугатдим. — дея ўзимни таништирдим. Шу тариқа тор йўлак бўйлаб суҳбатлашиб бордик.

Нон бизни қонуштирди... уч кундан кейин ҳам нон дўконига кирдим, лекин бу гал нон олмадик. Ташқарига чиқиб, тор йўлак бўйлаб ғарб томондаги боғ томон юрдик. Нон дўконидан юз қадамча нарида — катта йўл четидан боғ бошланар, сиқилган пайтларим шу боққа кириб ҳордиқ чиқарардим. Боғда одамлар сийрак эди. Сўзларимиз қовушмай узоқ боғ айландик. Куз фасли кундан-кун қуюқлашиб, дарахтлар япроқларини тўкиб бўлган, енгил шабада ҳазин япроқларини турли томонга учирар ва тўдалар эди. Табиат гўё қадди эгилган чолдай оғир ва вазмин энтикарди. Назаримда муҳаббат ишқида ёниб-ўртанаётган ёш-яланглар бугун шунчаки вақт ўтказиш учунгина тентираб юргандай, гўё бечора бир жонзотдай туюлар, жуда қисқа умрларида бирон-бир хайрли ишга қўл уриш, мол-мулк орттириш гўё ўз-ўзини алдашдан иборатдай, гўё бир-бирларини кўзга кўринмас кишанлар билан

боғлаб ташлагандай, умуман атрофдаги барча мавжудлик алдовчи саробдай таассурот қолдирарди. Тонг отгач, туришим, кун ботгач ётишим, қорним очгач ейишим зарур, деган тушунча кайфиятимни синдирар, дунёда биргина гўзаллик ва эътиқод туйғуси бор, шунинг учунгина умрни давом эттириш мумкин, деган фикр қайтадан илинж ҳиссини кўзғатарди.

Гўё бу дунёга вақтинчаликка меҳмонга келган одамлардай пароканда ўй-хаёллар билан, бир-биримизга ишқ-муҳаббат ҳақида оғиз очишдан ҳайиқиб ё ийманиб боғни айланиб ҳам чиқдик. Лекин қалбларимизда шундай ҳис-туйғу мавжланар, соҳиллардан ошиб-тошиб юракларни ларзага келтирар, биз эса бу муҳлатни — изҳор муҳлатини орқага суришга, ақалли бошқа кунларга кўчиришга руҳан тайёрланар эдик. Анҳор ёқалаб юриб, бир пайт кинохона қаршисидан чиқиб, киришга келишдик. Орқа ўриндиқ курсиларидан иккисига ўтирдик. Чет эл киноси бошланди. Кино муҳаббат, тўғрироғи ишқ йўлида ёниб-ўртанган, сўнг жудаликка учраган севишганлар ҳақида эди. Муҳаббат йўлида ортиқроқ изтироб чеккан қиз қисмати сенга кўпроқ таъсир қилди чоғи, дастрўмолинг билан юзингни яшириб, узоқ вақт ҳиқиллаб ўтирдинг. Мен эса аксинча ошиқ-маъшуклардан нафратландим. Чунки эндиликда ўша Нодира туфайли муҳаббатдан мутлақо юз ўгирган, аёлларнинг ҳаммаси ҳам бевафо, деган қарорга келган эдим. Кино ниҳояланди. Қўзғалдик. Ташқарига ҳам чиқдик. Лекин сен анча вақтгача бошингни кўтаролмадинг. Назаримда сен мендан жавоб кутар, кино ва унинг қаҳрамонлари қисматига муносабат билдиришимни кутардинг. Мен муносабат билдирмадим, билдирилмасдим, чунки ўзим ҳам муҳаббат қурбони бўлгандим... ҳамон кўзларингдан ёшлар аримасди.

«Бечора қиз, бунча таъсирчан, соддадил бўлмаса, — дея хаёлимдан кечирдим, — кино қаҳрамонлари қисматидан шунчалар даҳшатга тушди, борди-ю, кимнидир севиб, алданса. Ўзини ўлдирishi мумкин экан... мен йиғлаб бўлса-да, ҳар ҳолда синовдан ўтдим, энди мен учун муҳаббат йўқ... муҳаббат ҳақида шунчаки таассуротларгина бор...»

— Бечора қизларга ачинаман, — дедим кутилмаганда мусиқадай жарангли овозда, — муҳаббат йўлида ёниб-ўртаниб ўзларини йигитларга уради-ю, тумшуғи куйган қушдай чирқираб қоладилар... аёлларда ишонч туйғуси кучли, эркакларда эса таъсирланиш ҳисси. Эркаклар ўзларини тез аёлларга уради ва тезлик билан ўз-ўзларини инкор этадилар...

— Назаримда, — дея фикрларингга муносабат билдира бошладим, — қизларда садоқат ҳиссидан кўра, гўзал эркаклар қаршисида эсанкираш, ўзларини кўз-кўз қилиш билан ёқишга интилиш ҳисси ортиқроқ ривожланган. Рашк балосига учраган эр-

какларнинг шаштини қайтарадиган касофат ҳам шу. Уларнинг бевафолик йўлини тутишга ҳам асосан мана шу қусур мажбур этади. Умуман эркакларда ҳам, аёлларда ҳам тўла садоқат туйғусини кўрмадим. Агар муҳаббат деган муқаддас туйғу рост бўлса, унда нима учун бевафолик балоси мавжуд! Мен кўксини йиртиб, бошларини тошга уриб севишганларнинг бир нечасини биламан. Уйланишди, яшашди, болалар ҳам орттиришди, охир-оқибат: «Табиатимиз тўғри келмади», дея хиёнат йўлига кирдилар... Дейлик, кинога киришимиздан илгари паттахона олдида турган бўйдор, ориқ, тақа мўйлов, башанг кийинган йигитга бир неча бор қарадингиз... кўзларингизда ғамзалар алангаси ловиллаб юрагига кириш мақсадида, сўзсиз илтифот кўрсатдингиз... мана, ҳозир тонасиз... шу билан янги танишингизнинг юрагидаги аллақанча ишқий томирларни сўлдирдингиз... иккинчи марта муҳаббатдан нафратланиб, «аёлларнинг барчаси ҳам бир гўр, уларда вафо йўқ...» деган қарорга ҳам келдингиз.

— Ўзим шунчаки қарадим... — шивирладинг қаҳрланган кўзларимга тикилиб, — хаёлимга ҳеч нарса келмади...

— Яхшики «қарамадим...» демадингиз, ҳар ҳолда самимият юзасидан гапирдингиз, — минғирладим елкаларимни қисиб ва тамаки тортдим. — Аслида ўша келишган йигит юрагингиздан урди... бу ҳам табиий ҳол, ахир. Инсон моҳият-эътибори билан гўзалликка муҳтож... қолаверса, гўзалликка қараганингиз учун сиз эмас, ўзига қарашга мажбур этгани учун гўзаллик айбдор...

Чамаси мен илк бор ўз юрагинга қарашга ундадим. Қизариб-бўзардинг. «Ўзбек йигитларининг ҳаммаси рашкчи», дегандай маънода нигоҳ ташлаб, маънос ортимдан эргашдинг. Суҳбатимиз шу ерда узилди. Пешонам тиришиб, қовоқларим уйилиб илгарилар, узлуксиз тамаки тортардим. Яширишнинг нима кераги бор. «Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади», деган нақл бор халқда. Ҳаммамиз ҳам турли манфаатлар қурбонимиз... чунки турли манфаатлар онгнинг маҳсули бўлмай, тананинг талабидан келиб чиқадиган заруриятдир...

Гарчи сен билан кўришиш, танишишдан сўнг қалбимда гўзаллик, яъни гўзал ва олижаноб аёлларга нисбатан янги иштиёқлар қўзғалган бўлса-да, нима биландир, ким биландир танишишим, овунишим, ташна, пароканда юрагимни Нодира туфайли чекаётган изтироблардан халос этишим керак эди. Вужудим туман остида бўғилар, эзилар, юрагимда муҳаббат учун ажратилган муқаддас гўша очиқ турар, туман ҳозирча у ерга таъсирини ўтказолмаётганди. Нодира мени бахтсизлик ботқоғига ботиргандан кейин эса муҳаббат гўшасини ҳам туман қоплади... муҳаббатдан яраланган юракни яна туман устидаги яратганининг ўзи шифолаши мумкин эди... ёнингда юриб борар, сенга қарар: «Бояқиш қиз

ҳозирча муҳаббат тузоғига илинмаган, эрта ё индин илинади, қон йиғлайди, — деган фикр менга тинчлик бермасди. — Албатта, менга кўникади, мен эса уни севолмайман, уйланиш ниятим эса йўқ. Яхшиси, эртадан бошлаб ўзимни четта олишим керак...» Ўша кун и мақсадимни сенга айтолмаган, кўнгил узиб ҳам кетолмагандим. Ўзим сен билан кўнгил ёзар, юрагим эса Нодира билан банд эди. Тасаввуримда баланд бўйли, пешанаси тор, юзи иякларига тушиб кенгайдиган, ингичка қошлари адоғи хиёл юқорига кўтарилган, кўзлари катта ва ифодали, килприклари узун, бурнининг учи хиёл кўтарилган, сочлари турмакланган, ҳуллас гўзаллиги тўла камол топган атлас кўйлақдаги Нодира қад кўтариб турарди. Хаёлан уни унутишга, тан олмасликка уринар, лекин ўз ихтиёримсиз юрагимдан чиқариб ташлолмас эдим. Ёз кунлари бегона бир шаҳарга сайру саёҳатга бориб, кутилмаганда катта шаҳар ўртасидаги майдонда, қийғос очилган гуллар орасидаги курсида танишиб қолгандим. Бор-йўғи уч мартагина кўришгандик. Гўё яратган мени мана шу қиз илинжида бегона шаҳарга йўлаган, у ҳам кўпдан бери мени атайлаб кутгандай самимият билан қаршилаганди. Шу уч кун гўё ҳаётим мазмунига айланган, умримни шу уч кунсиз тасаввур қилолмасдим. Ўтган ва бундан буён ўтадиган умрим ёлғондай, орадаги уч кунгина ростдай туюларди. Уч кун орасида ҳаддан зиёд оздим, сув билангина кун кечирдим. Йигирма беш ёшли йигитнинг, яъни умрида бирор қиз билан гаплашмаган, муҳаббат изҳор этмаган, муҳаббат лаҳзаларини ёниб-ўртаниб кутган, кутаверган одамнинг шундай аҳволга тушиши табиий эканини англаш қийинмас.

Назаримда қуёш Нодирани деб чиқар, унинг кўйида ловиллаб ботар, ой ҳам уни деб шом ер, тўлишар, шабада ҳам уни деб эсар, қўшиқлар гўё унга бағишланиб тўқилар, мусиқа уни ифодалаб яратилар, қушларнинг овозларида ҳам гўё Нодира акс этарди...

Хаёллар қуршовида қовирилиб баъзан сенга қараб кўяман. Сен жуда тезлик билан эриб кетасан-да, ўрнингда Нодира намоён бўлади. Дам ўтмай яна сен кўзларимга чалинасан, худди шу лаҳза Нодира раҳмсизларча сени четта суриб ташлаб, қайтадан ўрнингни эгалланди. Бутун борлиқдан фақат унинг қиёфасини кўрардим. Бутун борлиқни у қоплаб олганди. Оламда фақат унинг кўзлари ёниб турар, юраги урар эди. Бетоб онамга Нодира ҳақида, унга уйланиш ниятида эканлигимни айтдим, дарҳол розилик билдирди. Шу куниёқ қизга мақсадимни айтиш ва Тошкентта таклиф қилишга ошиқдим. Гўё қанот боғлаб учаман. Шу кунгача эшитган, ўқиган ишқий дostonларим қаҳрамонлари мен учун мутлақо қадрини йўқотганди. Ўрниларига ўзим чиқиб олгандим. На ерни, на осмонни кўраман. Бирон бир овозни ҳам эшитмай-

ман. Бўм-бўш оламда ўзимни-ю, Нодиранигина кўраман. Музаффар, мунаввар оламда фақат иккимиз қолганмизу сермастлик кўйларига тушиб гангиб, тентираб юрамиз. Шу кунгача кўрган-кечирган хотираларим тарихга айланган, ҳақиқий ҳаёт-да, ҳақиқий оламда фақат иккимиз сайру саёҳатлар қиламиз...

Нодира шифокорлар тайёрлайдиган олий ўқув юртида ўқир, ётоқхонада яшарди. Қидириб топдим. Мақсадимни тушунтиргандим, шодланиб кетди. У мени катта кўчада қолдириб, ўзи кийим-бошини олиб чиқиб мақсадида ётоқхонага жўнади. Кутдим, кутавердим. Охири сабрим чидamay изидан юрдим. Тор кўчани яримлаб қўйганимда кўзларимга одамлар қораси чалинди. Яқинлашиб, тўхтадим. Нодира қўлларини қандайдир йигитнинг елкаларига ташлаб, пешанасини кўксига босганча ҳиқиллар: «Хушнуд! Сени севаман. Икки йилдан бери севаман... сенга уйланаман деб алдадинг... бошқа қизга уйланиб кетдинг... сендан ўч олиш учун бошқа йигитга, бошқа шаҳарга турмушга чиқяпман... истасанг келиб тураман... сен мени унутсанг ҳам, мен сени унутолмайман...» дерди. Йигит эса Нодиранинг сочларини силар: «Сенга уйланмоқчи эдим, отам билан онам истамади, ўз шаҳримиздан уйланасан, деб оёқ тирашди, яқин-орада хотиним билан ажрашаман, сенга уйланаман, йиғлама...» дея жавоб қиларди. Қўлларим шалвираб қолди. Илк бор йиғладим. Ҳўнграб йиғладим... шартга ортимга ўтириб-да, йўлга тушдим. Югурдим... Югуравердим. Поезд қўналдиғигача югурдим. Югуриб вагон ичига чиқдим. Вагон ичида ҳам роса югурдим. Юраётган воезддан югуриб чиқиб бўлмасди... оёқларим толиб ўтирдим, юқори тахтага чиқиб чўзилдим. Энди юрагим қаерлардadir зир қақшаб югурар эди. Бечора кўзларимга қийин бўлди... ёшларни тўка-тўка шишиб ҳам кетди... бу пайтгача йиғламагандим, йиғласам-да, эслолмасдим...

Азизим Света!

Икки олам аро тентираб, югуриб юрган, юрагим икки шаҳар орасида осилиб турган кунларимда сен билан танишдим. Шундай қайғули кунларимда дуч келдинг...

«Нон олиш учун бошқа дўконга чиқмайман, — деган қатъий қарорга келдим, — муҳаббат кўйида мен куйдим, бечора Света куймасин. Куйиб туриб мендай ўз шаҳрига югурмасин... мендай оғзига овқат олиб, айрилиқни эслаганда қайтариб ташламасин...»

Чиндан ҳам узоқ бўлса-да, нон олиш учун бошқа дўконга қатнай бошладим. Барибир қаттиқ изтироб чеккан онларимда сени ўйлар, сенга ачинардим. Табиийки, бу ҳақиқий муҳаббат ҳисси бўлмай, шунчаки яхши одам билан гаплашиш ва унга талпиниш иштиёки эди. Трамвайдан тушаман, кўзларим беихтиёр нон дўконини излайди, топади. Сен нон олиб ташқарига чиқасан, зинада туриб атрофга аланглайсан, мен эса киши билмас бошқа йўл билан уйимга жўнайман. Орадан бир ой ўтди. Юрагим ким би-

ландир кўришишга муҳтожлик сезди. Ўзим сезмаган ҳолда ниҳоят йўлнинг ўнг томонига ўтдим. Менга кўзларинг тушар экан, югургилаб ёнимга яқинлашдинг. Қўлларингни қўлларим устига қўйиб, эски қадрдонлардай:

— Нимага кўринмаяпсиз? Нон емай қўйдингизми? — дея сўрадинг. — Ҳар куни нонга кираман, сизни учрата олмайман...

— Одам нон емай қўйса ўлади... — дедим ва кўзларингга қарадим. Кўзларинг ёшланди...

«Бечора қизга осонмас, — қабилидаги хаёл урилди миямга бирдан, — балки мен ҳам унинг учун Нодиранинг вазифасини ўтаётгандирман. Яқиндагина ўзим ҳам телбаларча Нодиранинг истиқболига югургандим-ку. Ҳарҳолда уни алдамаслигим, бахтсизлигим сабабини айтишим, ўзимдан четлатишим керак...»

Оғиз жуфтладим, бироқ бахтсизлигим сабабини айтолмадим.

— Онамнинг товлари йўқ, — дейишдан нарига ўтолмадим, — кечирасиз, вақтим зик, шифохонага боришим керак. Бу дунёда мен учун биргина азиз ва мўътабар киши бор. У — онам...

— Онангизнинг ёнларига мени ҳам олиб боринг, — дединг овозинг мунглашиб, — сиз эркаксиз, онангизга қараш ноқулай?..

Олиб бордим... Бир неча кун онамнинг ҳолидан хабар олдинг. Онам кўплардан кўрмаган илтифотни сендан кўрди...

Азизим Света!

Шу лаҳза деразаларига парда тортилган қоронғи хонада, бармоқларимни бир-бири орасига суқиб, тирсақларимни курсига тираганча, ҳаяжондан ловиллаб ёнаётган пешанамни қўлларим устига босиб, кўзларимни юмиб, иккаламиз учун ҳам муштарак бўлган қадимий туркнинг «Шашмақоми»ни тинглаяпман. Юрагимга қон тўлиб сен ҳақингда бош қотирияпман. Илгарилари муҳаббат деб аталмиш муқаддас инсоний туйғуни шунчаки насл қолдириш учун бўладиган талпилиш қабилида тушунган одамнинг қайтадан унинг қулига айланиб, бошқа барча кечмишлар ёлғонлигини тан олган кездеги сўнгги фарёдларини ҳис этарсан...

Орадан йигирма йил ўтибди. Гўё ҳеч нарса юз бермагандай... ваҳоланки, бирдай қорлар, ёмғирлар ёяпти, бирдай сувлар оқяпти. Тинимсиз болалар туғияпти, умрлари тутаганлар эса биринкетин бу дунёни тарк этипти. Осмон ҳамон мовий рангда товланяпти. Юлдузлар чарақлаяпти, ўчиб, сўняпти. Қуёш чиқиб боряпти. Ой ботиб, қайтадан тўлишяпти. Қушлар, жониворлар бирдай кўпаяпти, сўйиб ейиляпти... дарахтлар қуриб тупроққа қоришяпти, илдиэларидан янгилари кўкаряпти. Тамом-вассалом! Эски ҳаммом, эски тос. Гўё Пастки, Устки оламда ҳеч қандай ўзгариш юз бермагандай... Аслида қанчадан-қанча умрлар сўлди, қанчадан-қанча ошиқ-мошиқлар муҳаббат йўлида қурбон бўлдилар. Беҳисоб қотиллар, сотқинлар туғилди, инсоният эришган қанча-

дан-қанча гўзалликни барбод этдилар, қанчадан-қанча эътиқодли инсон болалари оғир ва даҳшатли занжирларга солинди... қатағонда ўлдирилди... икки орада тўкилган кўз ёшлар, чекилган изтиробларгина қолди... эндиликда тарихга айланган ўша кўз ёшлар, изтиробу фарёдлар билан ҳеч кимнинг иши йўқ... улардан жонсиз тарихгина қолди... ўша тирик саҳифаларида бизнинг ҳам хазон бўлган йигирма йиллик умримиз хотира сифатида ёзилиб турибди. Оллоҳ бандаларини қисқа муддатга фақат азоб чекиш учунгина яратганга ўхшайди... азалдан бахтсиз бандалар ўз-ўзларини таъқиблаши, ўлдириши... қизиқ-а... ҳатто даҳшатли... Агар барча кечмишлар шахсан яратганнинг инон-ихтиёри билан юз беришини ҳисобга олсак, демак барча чекилаётган дарду ҳасратлар манбаи ҳам яна унинг ўзидир...

Сен файласуфлигимни билганинг учун доим мени инсон қисмати билан алоқадор саволларга тутаверардинг. Мен эса сукут сақлашдан нарига ўтмасдим. Чунки бизни сукут сақлаш қабилда тарбияладилар. Атрофимизга айланма чизиқлар тортиб қўйишди, айланма чизиқ биз учун мақсад-маслак ва эътиқод вазифасини ўтарди. Биз йигирманчи асрнинг шакл-шамойили билан бир хил бўлган, бир мазмунга эга қолиплар орасида ўсиб-улғайдик. Мактаб курсисидан тортиб олий ўқув курсиларида ҳам ўзлари аранг сиққан қолипларга тикиб тарбиялаган муаллимлар таъсирида кўзларимиз очилди. Ўзлари ўтмиш — тарихни билмаган, бирор вақт ёзма ёдгорликларга кўз югуртирмаган муаллимлар йўқ ердан тарих яратиб, зўр бериб бизга ўқита бошладилар. Осмондан тушган бу «тарихда» на бир аниқ рақам, на бир белгилар бор эди... шу тариқа биз фақат икки хил ранг, яъни қора билан оқ рангни танидик. Инқилобдан илгари кечган, инсоният босиб ўтган йўл-тарих қора, инқилобдан кейинги-жуда қисқа масофа тарихи оқ рангда тасвирланди ва шундай ўқитилди. Ўзигача ўтган тарихни қоралаган тарихнинг ўзи қандай бўлди? Умуман тўғри тарих ўзигача кечган тарихни қораламаслиги керак. Ваҳоланки биз инқилобдан илгари кечган тарих ҳам инсон учун қадрли тарих эканини, уни қоралашга, яъни ота-онани қоралашга мутлақо ҳақсизлигимизни кўра-била туриб, унга қора бўёқ чаплаб ташладик. Тун-кун миямиз ва юрагимизга сингдирилган ўша оқ бўёққа озгина кир юқтирсак, бизни турли идораларга судради, турли қурошлар билан қўрқитишди ва пешанамизга «миллатчи», деган улкан тамға босишди. Ва турли баҳона-сабаблар билан инқилобдан кейин қурилган кенг ва хоналари мўл қамоқхоналарга қамашди. Не-не алломалар қатағонга учрамади. Инқилобни амалга оширган ва унинг назариясини яратганларга тил тегизиб бўлмайди, гўё улар пайғамбарлардай қабул қилдирилди... Фақат Оллоҳ беайблиги... тирик жон янглишиши, камчилик-

лардан холи бўлмаслиги эса ҳеч кимнинг хаёлига келмади. Ўша сохта пайғамбарларга оқ рангли халатлар кийдириб саждалар қилдик... Инсон зоти дунёга мана шундай бир тарафлама қарар экан, ҳеч қачон ривожланиш-тараққиёт бўлмаслигини мана давр кўрсата бошлади. Инсондаги ягона илоҳий хислат-фикрлаш қобилияти, мияси фаолияти етмиш йил занжирлар орасида сақланди. Фикрларимиз ўз-ўзига хизмат этди, бош суягимиз ичидан ташқари чиқмади. Чиққанлари шу лаҳза тиглар билан қиймаланиб турилди. Сон-саноқсиз фикрларим самараси, олам, одамлар ва тараққиёт ҳақидаги хаёлларим билан ҳеч ким ҳисоблашмади. Қандай бўлмасин уни ҳибсга олишга уриндилар. Мен ўзимни зўрлаб бир хил фикрлашга, баъзан қорани оқ, оқни қора дейишга кўниктирдим. Бошқа рангларни четга сурдим ё кўрмасликка олдим. Мен учун сиқиладиган, зерикадиган фасл бошланди. Ҳеч ким йўқлигида бош суягимни очиб, ичидаги миямни олиб сандиққа солиб қўйиш фикрига ҳам бордим. Лекин урдасидан чиқолмадим... аслида шундай машинани кашф қилиб, ёппасига мияларни олиб қўйиш керак эди. Унда иш осон кўчар, икки хил рангга ўргатишга ҳам ҳожат қолмасди... Яна бир миллатга «бай-налмилалчи», бошқа миллатга эса «миллатчи» деб қарашга ўз-ўзимизни зўр-зўраки кўниктирдик. Инқилоб бизга мана шундай «олижаноб» ва «эзгу» ишларни инъом этди. Юрагим бутун умр эрка ташналик сизди, бироқ миям бунга ҳеч қачон ифодаламади, ифодалашга қўймадилар. Туман остидан эса чиқолмадим...

Азизам Света!

Ўзимиз ясаган қолипга сиғмайдиган гапларни гапираётганим учун маъзур тутарсан. Бир хил фикрлашга ўргатилган ва чизган чизиқларидан чиқмасликка обдон кўниктирилган, яъни қолипда гўялаб ўсган мен-файласуфнинг асарларини бирор ер босмаслигига ҳам ақлинг етади, деган умиддаман. Сиёсий назорат идоралари эса менинг қўлимда эмас. Асарларни босадиган жойларни эгаллаганлар ҳам ўзимдай бир хил — қолип-шакл билан фикрлайдилар ва юқорининг топшириғи билан иш кўрадилар. Босилган тақдирда ҳам яна юқоридаги сиёсий қолип билан ўлчашиб қолипдан ошиб тушган ерларни шафқатсизларча кесиб ташлашди. Кўрибсанки, асарларнинг қўл-оёқлари, бурун, қулоғи кесилган, қуруқ танаси қолди... шу тариқа ўз-ўзидан менинг эрка ташна юрагим, илоҳиёт билан алоқадор фикрларимни йигирманчи асрнинг қолипига мосланди. Демак қора ва оқ рангдан бошқа ранглар ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Бу борада ҳайвонларга осон. Улар ҳозирча сиёсий қолипни кашф этиб улгуришмади. Бир-бирларининг эрк тушунчаси ва фикрлаш қобилиятларини кесишмайди Дунёда биргина бахт бор. Бу «эрк» сўзини очик айта олиш ва эркин фикрлаш ва фикрларни тўла қоғозга

туширишдир... Ахир улуғ санъатни ҳам фикр яратади. Тараққиёт ҳам шу фикрга боғлиқ. Юрак эса уни ҳарорати-қуввати билан таъминлаб туради. Бироқ «эрк»ни таъқиб қилаётган, уни кўз очишга имкон бермаётган ҳоким куч нимага қолипга тушмайди?... Аслида қолипга тушган «эрк»ни қолипга солаётган ҳоким куч жазога лойиқдир. Афсус, ўша ҳоким кучни суд қиладиган, унга ҳукмини ўтказадиган катта куч омма. Ҳоким кучнинг қўлида қонун бор. Бу қонун эса фақат ўзи учун ишлайди... Оммада эса на қонун, на ҳарбий куч бор...

Балки бизнинг ҳам муҳаббатга эришолмаганимиз боиси ҳам эркин фикрлай олмаганимиз, «эрк» сўзини ҳайқириб айтолмаганимиздир. Ҳоким куч бор экан, эркка муҳтожлик, ташналик туйғуси туғилаверади. Эрк мавжуд ерда эса занжирга ҳожат қолмайди, у ерда «байналминал», «миллатчи» деган тушунчалар ҳам ўз-ўзидан йўқолиб кетади... дунёда бирон-бир эрксиз миллат мавжуд экан, бошқа бирор миллат тўла озод эмас, ҳаммаси биргаликда асирдир... асир... қизиқ-да ахир, дунёга эркин, яъни эркин фикрлаш туйғуси билан туғилсангу эркин яшашга, эркин фикрлашга қўйишмаса... биз доим йўқолиб бораётган Америка қитъасининг ҳиндулари ҳақида гапиришардик-ку...

Тасаввур қил! Агар ҳар бир гўдак туғилгач, фикрларини оқизмай-томизмай қорозга туширилиб борилса, демак, бутун инсоният фикри тўлалигича ҳисобга олинса, ер юзида яна қанчадан-қанча улуғ санъат, мусиқа, бадий адабиёт ва тасвирий санъат яратиларди... Бизгача очилмаган ва ҳамон эътиборсиз қолиб келаётган сиру асрорлар очиларди... Ахир, табиат ўзининг барча сиру асрорларини мана шу инсон ҳис-туйғуси, тафаккури орқали ифодалайди-ку. Табиат қанчалик кўп манбаларни яратса, шунча кўп улуғ зотларни ҳам яратади. Орадан эса кураш-тараққиёт қонуни келиб чиқади. Минг афсуслар бўлсинким, бизнинг замонамизга келиб давр тубанларни, ўзига хизмат қиладиган олчоқларни қидириб топа бошлади, турли манфаатлар эвазига уларни юзага чиқараётир... оқибат гўзаллик қон йиғлаётир, эзгулик эса етим боладай бир бурчакка сиқилиб, жимгина қон қусаётир... оқ-қорадан бошқа рангни излаган, юзага чиқаришга уринганлар эса сиёсий қолип, яъни юзага қалқиб чиққан олчоқлар томонидан жазоланаяпти... Қамалиб ё отиляпти. Вақт ўтиши билан «хато бўлган...» экан қабилида яна уларни оқлашяпти. Оқлаш билан чекланиб, бошқа бундай хатоларга чек қўйилмас экан, ҳадемай яна қатағон фасли бошланмаслигига ким кафолат бера олади?!

Қоронғу хонада «Шашмақом» баланд пардада янграётир. Қалбим ҳаяжонга тўлиб-тошиб сенга хат ёзаётирман. Оҳанг ва қайғули қўшиқ қонларимни кўпиртириб, миям ва юрагим фаолиятини кучайтиргандан кучайтириб, кимсасиз, сиёсий қолиплар йўқ

ерлар, яъни телба ғалаёнлар бағрига кетиш иштиёқини кўзгаётир... Булар мен учун абадий орзуга айлалиб қолаверади... Мен фикрлар учун эмас, фақат орзулар билан яшашга туғилганман...

«Шашмақом»ни яратган бечора нотавонлар алақачонлар кўкариб чиқди, — деган фикр менга тинчлик бермаётир. — Умар Хайём таъкидлагандай, улар қоришган тупроқдан ўт-ўланлар, дарахтлар кўкарди. Ўт-ўланларни жониворлар еди, меваларни эса бизлар... жониворларни сўйиб яна биз едик. Биз қоришиб кетган ердан ўсган ўт-ўланларни жониворлар ейди. Демак, бир-бирларимизни тинимсиз еяётимиз... еб улгуролмаган қисмимизни эса кўкариб чиққандан кейин еймиз...

Шу дақиқа мен тинглаётган, яъни қонларимни жўштираётган, тинмай фикрлатаётган мусиқа ва мусиқага мослаштирилган инсоний қўшиқларгина ерга сингмайди, синголмайди. Ер остига кўмганинг билан барибир кўкармайди. Чирши эса мумкинмас. Мусиқа ва қўшиқни менинг ҳис-туйғуларим, онгим еб ҳазм қилаётир. Демак қонларимга сингиб улгурди. Гўё шу билан танам мусиқа ва қўшиқни еб тугатди. Аслида эса танам уларни еёлмади, тугата олмади. Танамнинг қўлидан уларни ейиш келмайди. Мусиқа ва қўшиқ вақтинчаликка ҳис-туйғуларим ва онгимга сингиб, мени таъсирлантиради. Ўтмишимга, келажагимга жиддий қарашга, бош қотиришга, икки томонни ҳам ҳазон қилмасликка ундайди. «Ўтмишга сажда қиялпсан, ғамгин мусиқа тинглаб, тушқунликка тушяпсан», деган таъқиб қолипдан мени маълум муддатга ҳалос этди. Мусиқа, қўшиқ тугайди. Гўё тугаб қолгандай. Аслида тугамайди. Уни қайтадан ижро этиш, тинглаш мумкин. У қаримайди ҳам. Демак мусиқа ва қўшиққина ўзига абадийлик касб этади Шу билан бирга сени эслашга, сенга хат ёзишга ундайди-да, янграйверади. Ва яна миямда: «Ҳамма бало эркин фикрлай олмасликда, фикрлар қолипга солинганида, агар эркин ва тўла фикрлаганда инсоният барча ваҳшийликларга йўл қўймаган бўларди. «Барча касофат фикрлаш қобилиятининг тўла ривожланмагани, яъни миянинг қовжираб қолганидадир», деган қарорга келтирди. Бас! Етар! Инсон деган нисбий тушунча, яъни унинг нисбий танасидан келажакка фақат мусиқа, қўшиқ, бадиий адабиёт ва тасвир санъатигина ёдгор сифатида қолади. Инсон танаси турли овқатларни ейди, шарбатларни ичади ва шу билан улкан қувват йиғиб, уни тараққиётга бахшида этади. Демак инсон танаси тараққиёт йўлида шунчаки восита вазифасини ўтайди Ундан яна хотира сифатида тарих ҳам қолади. Мусиқа қўшиқ тинглаганда, тасвирни кузатганда — тўла фикрлай бошлаганда инсон тасаввурида ва хотирасида марҳумларнинг ҳис-туйғуси ва тафаккурига тикланган ҳайкал-тарихгина тикланади...

Табиатнинг вужудидан инсон билан бирга узилган бошқа минглаб жонзотнинг қисмати нақадар даҳшатли-а! Улардан на мусиқа, на қўшиқ, на тасвир санъати қолади, ҳатто бундай бахтдан беҳабар ўлиб кетадилар. Ўзлари йўқолиши билан бирга миялари ичидаги тушунчалари, юракларидаги ҳис-туйғулари ҳам изсиз йўқолади, ҳатто булар бирор тарих саҳифаларига қайд ҳам этилмайди. Ораларида кечган муҳаббат ўйинлари-чи? Бу муқаддас ўйинни ким, қачон келажак авлодга етказа олади?! Бевақт қирғинга учраган жониворлар, қушлар турларини-чи?! Катта миллатлар томонидан тутатиб ташланган кичик миллатлар-чи? Турли китобларда ўзларини «улуғ» деб тасвирлаган инсон қанчадан-қанча жониворларни отиб емади, элатларни тутатиб ташламади. ...Оҳ, шу тариқа табиатнинг бойлиги — ранг-баранглигига раҳна тушди! Мана сенга оққора рангга кўникиш ва қолипдаги ҳаёт... навбат миқдор жиҳатдан катталардан кейин турувчи миллатларга етди... ҳадемай улар билан ҳам жимгина, кўз ёшлар билан видолашамиз... кейин эса «миллатчи», «байналмилал», деган тушунчаларга ҳам ўз-ўзидан чек қўйилади. Етар! Бас! «Йиртқич» деган тамғани кимнинг пешанасига босиш кераклигини фарқлаш зарур...

Азизим Света!

Мусиқа ҳам, қўшиқ ҳам тинди. Танамдан чиқиб кетди-ю, фақат таъсиригина қолди. Таъсири эса ўтмишга алам билан қарашга ундаяпти. Ўтмиш орасида кўпдан бери чанг босиб ётган сен ҳақингдаги хотира ҳам мавжуд. Бугун мусиқа ва қўшиқ ўша унутилган хотирани тиклашга мажбур этди. Балки бундан бир неча йиллар ўтгач, умр ҳазон фаслига кирганда яна эсларман... инсоний мусиқа ва қўшиқ баланд пардада янграда, хотирада сен билан боғлиқ тарих тикланар, қўлга қалам олиб ёза бошлаганимда қалам бирдан синар... Демак, мусиқа ва қўшиқ-санъат учун восталик вазифасини ўтаган танам-инсоний умр сўлди, сўлишдан илгари эса муҳаббат онларини хотиралаб ёниб ўртанилади, икки орада эса орттирилган фарзандларигина қолади, танасидаги барча шарбатлар болаларига кўчади... тамом-вассалом! Энди ундан хотира сифатида қолган мусиқа ва қўшиқни кимдир тинглар. Китобни ўқир, тасвирни томоша қилар, болаларини кўриб, уларнинг яратувчиларини ҳам озгина эслар... бошқа томонда эса қурбонлар берилади, камситишлар бўлаверади, ёш вужудлар эса ҳаммасига бепарво ишқ ўтида елиб-югурадилар, салгина нарида эса кимдир ўзи учун азиз ва мўътабар кишисини кўмаётир...

Яхши эсласанг керак. Эслайсан. Эсламасликка ҳаққинг йўқ. Чунки, ҳар гал учрашганимизда ўз-ўзингга, қолаверса юрагингга қарашга ундардим. «Ўзлигинг»га қайтмасдан туриб мақсадларингга эришолмайсан», дер, бу дунёдан изсиз йўқолиб кетишингни қулоқларингга қуярдим. Ўша кунни ҳам нон олиш муҳла-

тини орқага суриб, боғ айлангани чиқдик. Айландик. Музқаймоқ ҳам едик. Охири чархпалакка чиқишга қарор қилдик. Ўтирдик. Бошимни эгиб, тирсакларимни гижимлаганча, пешанамни тирштириб ўтирар, кўнглимга қил сиғмайдиган аҳволда эдим. Сен менга тикилар, назаримда кутилмаган қиёфага киришим сени таҳликага солар, кўзларимиз тўқнаш келганда эса юзингни четга буриб, юрагингни азоблардан қутқарар эдинг.

— Нимага гапирмайсиз? — сўрадинг чархпалак бизларни тепага олиб чиққанда. Мен эса хўмрайиб, гўё тирноғини кўрсатмайдиган қоплон важоҳати билан юқоридан оламини кузатар эдим. Ич-ичимдан даҳшатли хўрсиниш қайнаб чиқар, қисқа-қисқа ихраш билан ўпкам тўлғоғини босардим.

— Хоним, нималар ҳақида гаплашамиз? — дея тўнғилладим ниҳоят кўзларингга жиддий тикилиб. — Бу дунёда гаплашадиган масала борми? Умуман биз очиқ гаплашиш ҳуқуқига эгамизми? Борди-ю, шундай ҳуқуқга эга бўлсам, нима учун мен бундан беҳабарман? Албатта, албатта, биз эртадир-кечдир мутлақо самимиятга қайтишимиз зарур ва шарт. Чунки бу бечора олим фақат самимиятга муҳтожлик сезаётир... бундан буён сиз билан фақат самимият юзасидан гаплашамиз. Етар! Шу пайтгача ўз-ўзимни ва бошқаларни ҳам алдаб келдим. «Ўзлигим»дан фақат чекланиб яшадим. Гарчи ўзим истасам ҳам, ҳар доим самимий бўлишга ўзимда қудрат пайдо қилолмайман. Кўзларим ва қулоқларим, миям, юрагимда қуроли соқчилар қуролларини ўхталиб тураверишади. Ҳар лаҳза қолипдай чиқмасликка, қолиплар ичидаги сиёсат истагини қондиришимга ундайдилар. Оҳ, қанчалик тезлик билан самимиятга қайтишни истайман! Самимият кўзларини ёшлаб, мени узоқларда кутяпти... жухудлар пайғамбари Исо ўз халқига: «Сизлар қул эдингиз, мана шу қуллик ҳисси сизларни озодликка чиқшингизга имком беряпти», деганда нечоғлик ҳақ эди. Самимият Оллоҳ томонидан инсонга инъом этилган улуғ ва муқаддас мулкдир. Бу мулкни олишга, унга эришишга афсуски ҳамма ҳам бирдай мушарраф бўлавермади. Самимият — Оллоҳнинг ердаги, яъни инсон виждонидаги юрагидир... бундай юрак юз минг, миллионлардан бир-икки кишигагина насиб этади, ўшанда ҳам насиб этса. Бундай улуғ зотлар инсониятга шараф келтиради, обрўсини тиклайди, юзидаги иснодларни олиб ташлайди, барча тараққиётлар ҳам ўшалар ҳисобига бўлади. Ҳозир... ҳозир азалдан қисматта битилган ва йигирма беш ёшимда юз берган бахтсизлигимни айтишим керак, айтолмайман... демак самимиятга ҳали-бери қайтолмайман-да, уни яна кўп вақт қон йиғлатаман...

Ўз-ўзимни койиб, ўз-ўзимдан беҳад нафратланиб сукутга толдим. Шу билан «инсон» деган номга доғ туширдим. «Сирасини айтганда, — ўйлай бошладим кейин, — мен нон еяётган, сув

иҳаётган, ухлаётганда ва ҳожат-хонадагина самимий бўламан, ўзимни ҳам эркин сезаман, ҳа, ҳушимни йўқотган, фикрламаган кезларимда ҳам... бошқа пайтларда қолипнинг қурбонига айланаман. Оллоҳ барча ҳақиқатни мана бу чархпалакка жамлаб кўз ўнгимизда айлантириб қўйибди...»

— Барча ҳақиқат ҳам, ноҳақлик ҳам мана шу чархпалакда акс этаётир, — дедим кейин овоз чиқариб, — мана шу ҳақиқат ва ноҳақлик филдираги ҳақида гаплашсак етар. Бечора ҳақиқат ва ноҳақлик филдираги кўтарилади, тушади. Филдиракда эса катта-кичик ер юзи халқлари ўтирибди. Каттаси юқорига кўтариляпти, кичикни — остида қолгани эзаяпти... чўнтагини қоқлаб ҳам қўйди. Филдирак тинмай айланыпти. Бир неча асрлар ўтиб ҳам кетди. Бечора кичик миллат юқорига кўтарилди. Зудлик билан филдиракнинг юқори қисмини эгаллади. Пастки — катта миллатлар эгаллаган томонга, яъни азобланганларга ҳукми ўтказиб бошлади. Катта миллат ўтказган зуғуми учун ҳам икки баробар ўч олишга киришди. Чўнтагини қоқлашга ҳам улгурди. Пастдан: «Ёрдам беринглар! Устимиздагилар силламизни қуритди, қулга айлантирди, чўнтакни қоқлади!» деган фарёдлар янгради. Филдиракнинг ўртасида ўтирганлар эса пастга оёқларини солинтириб: «Оғзингни юм! Сен юқорига чиққанингда истаганингча пастга зулм ўтказдинг, паст индамади, ўртадагиларни ёрдамга чақирмади. Энди ўз улушингни оляпсан, чида!» — дея шодон қичқирди. Демак бу дунёда қайтмайдиган кечмиш йўқ. Ҳар ким экканини ўради. Фақат вақтга куйиши мумкин. Ҳозир бизни юқорига олиб чиқяпти. Демак бахтга эришдик, ҳамма бизнинг оғзимизга қараяпти. Қуёш чиқди. Пастга тушамиз, демак ҳадемай бахтсизлик фаслига навбат етди. Қуёш ботди... Биз қора парда остида қолдик. Одамлар биздан қоча бошлашди. Энди қуёш чиққунча қуликда бемалол ухлаб олишинг мумкин. Қуёшнинг чиқиши, ботиши ҳам, қуёшдан кейин ой ерни ҳарорат билан таъминлаб туриши, йўқса ер юзини музлик қоплаши мумкинлигини ҳам Оллоҳ томонидан ўйлаб қилинган ишлар. Кун билан тун алмашмаса, инсон бутун умр ёруғликда ҳаллослаб югураверса... бор-йўғи у ўтгиз йил яшаши тайин... бир одам абадий бахтли ё бахтсиз бўлиши ҳам мумкин эмас... ҳаммаси аниқ рақамлар билан Оллоҳ томонидан ҳисобга олиниб, ижрога киритилган. Мен бечора кутилмаганда муҳаббат кўйида ҳаллослаб чархпалакда ўтириб қолдим, чархпалак юксакликка олиб чиқди-да, пастликка чунонам улоқтирдик, оғиз-бурним қоп-қора қонга бўялди. Юз-тубан йиқилиб, ҳушимдан ажраб узоқ вақт тўлғониб ётдим, ҳамон тўлғонаман...

— Наҳотки... наҳотки... — лабларинг беҳолгина қимтинди ва назаримда кимнидир севган одами билан танишганинг учун ич-

ичингдан афсусландинг... Бу ҳол ҳам табиий эди, чунки сен ҳам севгисини ҳеч кимга сарфламаган йигитни севишни истардинг. Бу ҳам яратганнинг инон-истаги ахир...

— Одамзод бу дунёга дарду ҳасратлар чекиш учунгина яралади, — дея сўзимни давом эттирдим, — бу билан Тенгри бандаларини синовдан ўтказади. Бардошлилари бу синовдан омон-эсон ўтиб, умрларини яна бир неча даврга чўзади, бардошсизлари эса дарҳол сўладилар... мен ҳар ҳолда бардошлилари қаторига кирман. Ота-онам, опаларим ҳам шу эътиқодга алоқадор... Оллоҳ мени синаш учун кўп кулфатларга урди, қийналиб, бўғилиб барибир синовдан ўтиб олдим... бундан буёғига худо пошшо.

— Сиз миям ва юрагимда нурли, эрка элтадиган сўқмоқлар очяпсиз... чиндан ҳам қолипларга кўниккан эканман, энди қолипдан чиқишга қийналяпман. Миямда эса: «Эртага мана шу гапларимни институт раҳбари эшитса, ўқишдан ҳайдашади ё тегишли идораларга топшириб юборади!» деган ҳаёл кечяпти. Қолип аввало менинг тушунчам ва туйғумдан бошланар экан... тўғрироғи бутун вужудим қолип-занжирлар орасида экан...

— Иҳа... иҳа... ҳаҳҳа... — дафъатан оламни бузгудай кулдим, — Света бону! Энди ҳақиқатга озгина яқинлашяпсиз, лекин тўла эмас. Тўла эришишни эса фақат орзу қилиш мумкин... Муҳаббат масаласига келсак: энди унинг тузогига илинишдан қўрқаман ва сиз билан ҳам бу ўйинни ўйнаш ниятидамасман. — Сенинг биргина сўзингдан ниятингни англагандим. Галдаги гапларимни эшитиб, оғзинг ланг очилди. Ҳатто чархпалак пастлаши билан тушиш, қочиш йўлини излай бошлаганингни ҳам сездим. Мен учун барибир эди. — Қизиқ, — дея яна минғирладим, — ҳозир ўзимни пастга отсам, қай ҳолда ерга тушаркинман?.. Борди-ю, тирик қолсам, таъқиблардан қутуламанми, қолипдан чиқиб кета оламанми?! Эркин фикрлашга имкон берадиларми?! Туман тарқалиб, туман устидаги ҳаётта эришаманми? Асло... Фақат рақибларим қувонади, галдаги бахтсизлигимни кутадилар...

— Мени қўрқитманг, — дединг ва гўё мени ҳалокатдан сақлаш ниятида қўлларимни сиқдинг, — ўтиниб сўрайман, ниятингиздан қайтинг...

— Қўрқманг, Света! — шивирладим кейин аламзада бир оҳангда, — бу дунёдан жимгина, ўчини олмай ўлиб кетадиган аҳмоқ йўқ. Мардларча майдонга тушаман, майли, душман ўқидан ҳалок бўлай... енгилган тақдиримда ҳам барибир бу қайсидир тарих саҳифасига ёзилади-ку. Боз устига ўзимдан ҳам кўра азизроқ инсон — онам бор. Ўзимдан кечсам ҳам онамдан кечолмайман. Онани Ватанга, тилга нисбат берилади. Демак бир пайтда учта муқаддасликдан кечишдан худонинг ўзи асрасин! Онагинам биринчи эридан бева қолиб, тоғаларим, бувамнинг қаршилигига

қарамай иккинчи эр — менинг отамга турмушга чиққан. Нимага деб сўрасиз. Фақат менинг туғилишим учун. Бояқиш кўп муқаддас ерларга саждалар қилган, топинган экан. Ҳатто мен туғилганимдан сўнг ўлимига ҳам рози бўлган... ҳарҳолда мен онамга қимматга тушганман...

— Сиз... қизиқ одамсиз, нима учундир сизга боғланиб... — деганингда:

— Кечирасиз, туман қуюқлашди, юрагим сиқила бошлади, — қабилида жавоб қилиб чархпалақдан тушишга шайландим, қайтадан қўлларимни ушладинг:

— Яна бир марта айланишимиз керак...

— Кечиргайлар, ҳақиқатни чархпалақда туриб кузатавериш жонга тегди, — дея сакраб ерга тушдим. Чархпалақда бошқа ўтиришнинг, ўзни чалғитишнинг иложи йўқ эди. Чунки Нодира исмли вафосиз яна миям ва юрагимга қадалиб қолганди. Сен эса шу кез Нодира туфайли қалбимда кўзгалган нафратнинг қурбонига айланаёттандинг. Сен назарим кўзгусида жонланган Нодиранинг ўрнини эгаллагандинг.

— Нима, бошқа кўришмаймизми? — гўлдирадинг ортимдан эргашиб.

— Учрашдик нима-ю, учрашмадик нима?! — гўлдирадим сир бермаган одам қиёфасига кириб ва тажанглик билан нотавон кўзларингга тикилдим. Биз бор-йўғи қўшнилармиз. Иннайкейин бундан буён мен яна бир қизни севишга ярамайман. Чунки бутун умр юрагимда асраб келган муҳаббат ҳароратини ўзим сезмаган, ис-тамаган ҳолда бир бевафога сарфлаб қўйдим. Яна қачон юрагим ўша ҳарорат билан тўлади? Уни яна кимга сарфлайман? Буни фақат худо билади... сирасини айтганда, юрагимнинг соғ қолган қисмини энди асраб-авайлашим зарур. «Муҳаббат» деб аталмиш ўқ юрагимга бевақт отилди... у қадалиб турибди, салгина ҳаракат қилсам ўша ўқ чайқалади-да, жонимни оғзимга келтиради. Кўксимни чангаллаб пинҳон йиғлайман... Оҳ, қандай тўлғанганим, тўлғанган кезлар қандай чинқиришимни кўрсангиз эди! Муҳаббат қулига айланган, боз устига ўқ еб яраланган содиқ банданинг ҳолига ачиниб қон йиғлаган бўлардингиз... менгача, ҳатто мендан кейин ҳам ҳеч ким муҳаббат ўтида бу қадар даҳшатга тушиб қоврилмаган, қоврилмас, юрагида бу қадар улкан ва оғир ўқни кўтариб юрмаган, юрмас... умрим бўйи юрагимдаги ўша ўқни суғуриб олишга, ярасини тузатишга бирон-бир аёл зоти ярамаса керак... бу ўқ мени олиб кетиши тайин... яхшиси шу ерда хайрлашайлик, йўқса сизни қаттиқ ранжитишим мумкин... эркакларни жиним ёқтирмайди. Аёлларни эса ундан беш баттар. Қуликка мойил бу аёл ва эркакларни ёқтириб нимага эришиш мумкин?..

— Мен... мен... — гапиришга оғиз жуфтладинг-ку, бироқ томо-

фингга нимадир тиқилиб гапиролмадинг. Аслида... «Юрагингиздаги ўша ўқни ўзим оламан, сиз излаган ва кутган аёл зоти менман...», демоқчи бўлаётганингни дарҳол англадим. Лекин очиқ айтилмадим. Чунки энди мен учун ҳамма нарса қадрини йўқоттанди. Орага оғир, яъни инсонни ўз-ўзига ва юрагига қарашга ундайдиган, узоқ ўйлаб аниқ бир қарорга келтирадиган имконият сукуна-ти чўқди. Тун яримдан оғиб, боғда одамлар сийраклаша бошлаганди. Мақсадсиз турли йўллар бўйлаб, яна бир неча дақиқа айланиб юрдик. Ногаҳоний ўнг томондаги қалин дарахтзордан қаҳқаҳа кўтарилди. Бу соғ одамларнинг кулгуси эмасди. Одатда кайфи ошган ё наша чеккан одамлар мана шундай кулишарди. Қаҳқаҳа кўтарилган томонга енгилгина қараб олиб, илгарилайвердик. Кулги сени қўрқувга солди, безовталаниб пинжимга суқилдинг.

«Тавба, — дея кўнглимдан кечирдим, қалбимда сенга нисбатан ачиниш ҳиссини туйиб, — бу қиз нақадар соддадил. Атиги уч мартагина кўришган йигитга ўзини қурбон қилишга тайёр. Бу чиндан ҳам садоқатми ё одатий аёллар найрангими? Ҳой қиз! Мен сенга ёққан бўлишим мумкин, ахир бу муҳаббат деганымас. Ундан кейин менинг қанақа одамлигимни билмайсан-ку. Ахир мен ҳам қотилик, сотқинлик, олчоқлик қилувчи инсон тоифасиданман. Ақалли бир ой, икки ой сина. Албатта, сенга ҳам осонмас. Юрагингда сарфланмаган муҳаббат ҳарорати тўла турибди. Уни эртадир-кечдир кимгадир сарфлашинг керак...»

Кулги, яна аллақандай узук-юлуқ гаплар эшитилар, тобора биз томонга яқинлашиб келар эди.

— Вой! — дея кутилмаганда қичқириб ўзингни менга отдинг. Шиддат билан олдинга ўтиб, қарши томондан келаётган сўлақмондай-сўлақмондай йигитлардан ва занжирдаги эшакдай итдан сени ҳимоя қилдим. Кўзлари ёниб, лабларидан кўкиш тутун тарқалаётган йигитлар гандираклаб, мазахли жилмайишлари билан занжирдаги итни бизга гиж-гижлардилар. Йиртқичлашган итнинг кўзлари қонга тўлганди.

«Безбетлар, нимага итни бизга гиж-гижлаяпсан? Ахир, биз уларга зиён-заҳмат етказмадик-ку, ақалли танишмасмиз, — деган фикр ялт этиб миямга урилди, — Наша чекишган... ваҳшийлашганига қараганда итга ҳам чектиришган шекилли...»

Тумшуғи узун, лаблари ва тили осилиб турган, узун-қулоқ ит бу ернинг итларига асло ўхшамас, чамаси инсоннинг тоифаларига қараб муносабатда бўладиган кўринарди. Сочлари елкасига тушган, бўйнига йўғон занжир осиб олган ўртадаги йигит алам ва адоқсиз бир нафрат билан бизларни кузатарди.

— Фарҳод ака... — қулоқларимга таҳлика оҳангини англа-тувчи овозинг эшитилди, — тезроқ қочайлик, бизларни ўлдиришдан ҳам тоймайди, наша чекишган, кўзларига қаранг.

— Чеккан нашаларининг бизга нима алоқаси бор? Боғда бе-
малол юролмаймизми? — жавоб қилдим қатъий овозда ва бу
билан нашаванд йигитлардан мутлақо қўрқмаслигим, зарурият
туғилса муштлашишдан ҳам қайтмаслигимни сенга англатдим.
Асли ҳам жонимдан тўйиб, кўпдан бери ўладиган ҳўкиз болтадан
тоймайди, қабилда яшаётгандим. — Ўзлари наша чеккан бўлса,
ити чекмагандир. Ҳиссиз — туйғусиз бу махлуқларнинг мақсад-
лари бошқа... деяри ҳар куни шуларга ўхшаш йигитлар йўлим-
ни тўсади, тамаки баҳонасида оёқларимни босади, тилингни,
бўйнингни кесиб ташлаймиз, дея пўписа ҳам қилишади. Бир қўр,
қаршилиқ қилсам мени ўлдиришларини ва уларни ҳеч ким, ҳеч
қачон, ҳеч ердан топишолмасликларини очиқ айтишди... улар-
нинг ниятлари бузуқ, мақсадлари бошқа... улар босган, биз бо-
силганмиз...

Мен қаҳрланган кўзларимни йигитларга тикар, ҳар дақиқа
юз беражак жангга тайёрлигимни сездирардим... Сен эса олаза-
раклик билан менга қарайсан: «Фарҳоднинг эси жойидами? Ни-
мага бунақа ҳавойи гапларни гапиради? Нима учун одамлар таъ-
қиблар экан?» дея хаёлингдан кечирдинг назаримда. Лекин сен
туман остида нафас олаётганимиз, қолипларда улғайганимиз,
қолипларга солганлар кимлар эканлиги билан қизиқмас, миямиз
ва юрагимиз ҳам қолиплар ичида типирчилаётганини хаёлингга
келтирмасдинг. Чунки кўзларимизга солинган қолип ҳаммасини
кўришга ҳалал берарди.

Ўзимизни ҳеч нарса кўрмаган, билмаганга олиб, киши билмас
йигитларнинг ёнларидан ўтаётганимизда итни бўшатиб, яна гиж-
гижлади. Ҳисларим олдиндан шундай ҳол содир бўлишини сезиб
турганди. Ўқ тезлигида олдинга интилдим-да, итнинг нақ пеша-
насига кучли зарба туширдим. Ит гангиб ортига ағанади. Акил-
лаб туришга уринди. Худди шу кез бошим ва елкаларимга мушт-
лар ёмғири ёға бошлади. Қандайдир овозда бўкирдим. Қўл-оёқла-
рим эса замонавий темир вужудлардай ҳаракатга келди. Сакраб
йигитларнинг энгагига тепар, муштларим эса гоҳ бўйнилари, гоҳ
пешаналарига тушарди. Йигитлар чўзилиб ерга йиқилар, бироқ
туришга, қайтадан ҳужумга ўтишга ботинмасди. Жуда қисқа
муддатда йигитларни ер тишлатдим. Сен оғзингни ланг очиб, бир
четда қалтираб аҳволни кузатардинг. Ўртамиёна гавдали одам-
нинг бу қадар кучлилиги ва чапдастлигидан, санокли дақиқа-
ларда сўлақмондай уч йигитни уриб йиқитгани сирига тушунол-
май гангир эдинг. Шу орада сенга ташланишга шайланган итга
кўзим тушди-ю, югуриб бориб, бўйнига чанг солдим. Кейин ҳиқ-
ирлаётган итнинг тумшуғи орасига бармоқларимни суқиб йира
бошладим. Қасир-қусир қилиб суяклар синди. Ниҳоят ит шилқ
этиб ерга йиқилди. Йиллаб бокс ва каратэ машқларига қатнаш-

ганим зое кетмади, ваҳшийлар билан бўлган жангда қўл келди. Илк бор қолипдан чиқиб, қолипсиз ўсган рақибларимдан ўч олдим, ўзимни фалокатдан асраб ҳам қолдим.

— Фарҳод ака! Юринг, кетдик, ўртоқлари бўлиши мумкин, — дедингу бирдан «вой!» деб юбординг. Узун бўйли йигит пичоқ билан менга ташланаётганди. Ўнг оёғим қандай кўтарилганини сезмадим. Йигитнинг билагига тегди, пичоқ учиб кетди. Ўзи эса билагини чангаллаганча майишиб йиқилди.

— Ҳой, нима гап? — деган нотаниш овоздан ҳушимга келиб атрофга алангладим. Биз томонга уч нафар азамат йигитлар келишарди. Рақибларим апил-тапил туриб қоча бошлашди.

— Милицияга хабар берайлик, — дейишди йигитлар. Мен уларга жилмайиб қўяқолдим.

— Милиция уларни эмас, бизларни олиб бориб қамайди, — дедим беихтиёр.

* * *

Астойдил покланиб ҳис-ла покиза,
Гуноҳларим учун қилгил ибодат,
Туғилмак шарафин этмайин изза,
Тавба-тазарруга сўра ижобат.
Шайтон васвасидан пок-парвардигор —
Эркатоӣ шоирин қайтарса зора.
Муаллаҳ манзилда тентираб абгор,
Шоирий хурилка изладим чора...
Жоним асраб келди шеърий фаришта,
Масъулиик бурчига келтирдим шаклар,
Синов лаҳзалари бўлгач саришта,
Фақат меҳробгина гуноҳдан поклар...
Покланиш томонда қўзғалган тўлқин,
Покланмаклик бутун кўринар мушкул.
Фариштам ортидан бораман сўлғин,
Ғафлат уйқусидан уйғониб буткул...
Астойдил покланиб ҳис-ла покиза,
Гуноҳларим учун қилгил ибодат...

— Фарҳод ака, тезроқ йўқолайлик! — дея сен қон сирқираётган лабимга рўмолчангни босдинг. Рағйингга қарадим. — Сизни шунчалик кучли, чапдаст деб ўйламагандим...

— Света бону! — минғирладим сиркам сув кўтармаган бир аҳволда, — онам ва Оллоҳдан бошқа ҳимоячим йўқ. Улар ҳам доим менга қўз-қулоқ бўлиб туролмайдилар. Демак ўз-ўзимни ҳар сония асрашга мажбурман. Эртадир-кечдир улар бошимга етадилар, мени ўлдирганини ҳеч ким, ҳеч қачон билмайди, ўли-

гимни эса топишолмайди... буни бир ўзимиз бир Оллоҳгина биларди... вақт етар, ҳаммасини бафуржа гапириб берарман.

— Ахир сиз ҳеч кимга ёмонлик қилмасангиз, бировнинг мушугини пишт демасангиз, нимага ўлдирдишар экан? — ҳайратланиб сўрадинг.

— Чунки мен етаклашларига юрмайман, етмиш йиллик қолипларига сиғмаяпман... Боз устига Оллоҳнинг ердаги бузилган қонунларига тиш-тирноғим билан қарши чиқаётирман. Оллоҳ қуръонда: «Барча банди мўминларим, махлуқ ва махлуқотларимни ўз ерларида эркин яратдим. Уларнинг эркига раҳна солишга ўзимдан бошқанинг ҳаққи йўқ!» деган. Мен, мана шу ақиданинг талабдориман... қолаверса миям фаолияти-фикрлаш қобилиятимни тўла юзага чиқариш ниятида юрибман, — дедим бу гал мутлақо бепарволик билан, — барибир мени енголмайдилар... Қолипларига ҳам кўниктира олмайдилар. Не-не азамат йигитларни қатағон йўли билан отиб ўлдирдилар, бироқ енголмайдилар. Ўша азамат йигитлар енгилмайд қурбон бўлдилар. Эркак зотининг султонлари Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носирни «миллатчи» дея ўлдирдилар. Эркак зоти ўлади, лекин енгилмайди. Еңгилиш фақат аёлга хос кулфатдир. Оллоҳ енгилмасликдай ноёб туйғуни фақат эркак зотининг юрагига ато этган. Аёллар кўп ҳолларда ўлим қаршисида ожиз қоладилар, шунинг учун ҳам енгилиш улар учун табиий ҳол... ўлдирсалар озроқ кийим кияман, озроқ овқат ейман, холос. Барибир авлодлар: «Бу дунёда Фарҳод исми енгилмас эркак зоти яшаган экан, «ўзлиги»дан кечмай, турли қолипларга қарши исён бошлаган экан, қолипларига сиғмай отилган экан, унга ҳавас қилса арзийди», дейишлари менга кифоя. Асли мақсад бундай ҳам эмас. Оллоҳнинг олдида юзни қора этмаслик...

Нон дўконига етганимизда кескин тўхтадим. Сени ташқарида қолдириб, ўзим ичкарига-қоровулхонага кириб, сал ўтмай бир шиша ароқ кўтариб чиқдим

— Ароқ ичмайман, деган эдингиз... — кўзларинг милтиллаб мурожаат этганингда:

— Света хоним! Бутун бир тўйиб ароқ ичаман, — дедим мазахли тиржайиш билан, — галдаги фалокатдан омон қолганим учун ҳам ичаман. Ахир ҳар қадамда дуч келинадиган ўлимдан сақланиш ҳам худонинг инояти. Ароқ ичиб маълум вақтгача туман ҳақидаги фикрларни унутиб, ақалли бир неча сонияга фикр тутқунлигидан қутуламан-ку...

Йўлни яримлаб қўйганимизда: «Уйдагилар ухлашди, киролмайман, бирор ўртоғимникига бораман...» маъносини англадинг. Мендан нидо чиқмагач:

— Хайр... — дединг ғамгин овозда, — ижарада туриш ҳам

жонга тегди. Ўз билгинг билан иш тутолмайсан, ўртоғимникига бораман...

— Ўз юртингда бировларнинг уйида ижарада туришдан кўра бахтсизлик йўқ, — шивирладим тирсагингдан ушлаб, — бизникига кирамиз, ухламай тонг оттирамиз... ақалли умрнинг қайсидир кунларини бедорликда ўтказиш ҳам керак...

— Яхшиси очиқ ҳавода айланамиз... — ўртоғингникига бориш ниятингдан қайтиб меҳрибонлик билан менга тикилдинг.

— Қайси очиқ ҳаво ҳақида гапиряпсиз? — дея эътироз билдира бошладим, — ҳаво очиқмас, ҳавони кўпдан бери туман қоплаб ётибди...—Ҳайратланиб атрофга назар ташладим, — қизиқ, сиз туманни кўрмайсиз шекилли, кўзларингизни парда қоплаган чоғимда. Қизиқ-а, биз тумандан ташқаридагиларни кўрмаймизу ташқаридагилар бизни бемалол кўришади.

Илтимосингни қондирдим. Мен яшайдиган уй ортидаги гулзор томонга қараб юрдик. Айландик. Энди сен тирсагимдан бемалол олиб узоқ қадрдонлардай аста қадам босиб ёнимда борардинг. Мен эса хаста кишидай истар-истамай илгарилардим. Баъзан қўрғошиндай оғирлашиб бораётган қовоқларимни зўрлаб очар, бошимни кўтариб атрофга аланглар, киприкларимни туман захри қоплар, танамни эса туман изғирини жунжитқирар эди. Туман орасида инсон кулбаларидаги чироқлар хира милтирар, олам билан туман орасида бўзариб тин оларди...

Гуллар экилган, яъни сунъий майса ўтказилган тепалик қирига келиб ўтирдик. Тиззаларимизни қучоқлаб, паришон тун тумани қаърига термилганча узоқ сукут сақладик. Сабрим чидамай, сенинг розилигингсиз шишани очдим. Мазаҳли тиржайиш билан шишани лабларимга яқинлаштирдим. «Газаксиз ичманг», деганингга ҳам эътибор бермай шимиридим, шимиравердим. Аччиқ ароқ аста-секин таъмини йўқота борди-да, ниҳоят сувдай тоғимдан ўта бошлади. Бир пайт сен шишани тортиб олиб:

— Кечирасиз, қорнингиз оч, мазангиз қочади... — дея шивирладинг ёлворувчи оҳангда.

Ёшланган кўзларимни кафтим билан арта туриб, хунук кекирдим ва бундан ўзим ҳам нафратландим. Лабларимни ялаб сен томон юзландим. Сен гўё бутун умр эридан яхшилик кўрмаган аёлдай нотавонлик билан тайсаллаб менга тикилардинг.

— Бу дунёга жинни бўлиб туғилиш қандай яхши-а... — мингирладим бир пайт афтимни буриштириб, — бурнинг оқиб кўчаларда теنتираб юрсанг, одамлар устингдан кулса, сен уларнинг устидан... ортингдан қувишмайди, таъқиб ҳам қилишмайди, туман ҳақидаги доимий тушунчадан ҳам осонгина қутулардим... асосийси Нодира исми бевафони севмаган бўлардим... ҳарҳолда юрагимга қийин... унга саховат кўрсатмадим...

— Нодира ўзи ким?.. Наҳотки шунчалар шафқатсиз бўлса? — овозинг қулоғимга чалинганда сесканиб ўзимни йиғиб олдим. — Наҳотки сиздай йигитга...

— Нодира... Нодира... — гўлдирадим гўё ўзимни гўл одам қиёфасига киритишга уриниб, чиндан ҳам у ким? Мен бундай қизни танимайман. Йўқ! Йўқ! Бундай қизни билмайман. Назаримда туш кўраётгандайман, тушдагина ўтмиш хотиралари тикланиши мумкин... ҳаммасидан ҳам кўра туман жонга теги... туман... ота-боболарим, бибиларимни ҳам беҳад қийнаган мана шу туман... улар ҳам умрларини гафлатда ўтказишди... тумандан халос бўлиш йўлларини кутиб оламдан ўтдилар... қизиқ, туман орасида мондай бир шуъла кўринади, милтираб кўринади, мен эса ёниб-ўртганиб ўша шуъла томон югураман, югуравераман, шуъла турли томонга қочади, мендан қочиб бораверади... «Оҳ, шуъла, шуълажон! Шошма, бир жамолингни кўрай, жамолингга тўйай, сени яқиндан кўрмасдан, жамолингга тўнмасдан оламдан ўтиш қанчалик даҳшат!» дея ёлвораману барибир унга етолмайман, унга етиш абадий орзу армонига айланиб қолаверади.

Ўлжасига ташланаётган бургут шиддати билан қўлингдаги шишани тортиб олиб оғзимга суқдим. Ўчкорлик билан ароқни қултилатиб юта бошладим. Чамаси қафасга ўрганмаган, ҳамон ўргана олмаётган қоплон — менинг телба қилиқларимга кўникдинг шекилли, бу гал қаршилиқ кўрсатмай, фақат бош эгиб чекландинг. Бўшалган шишани ниҳоят улоқтирдим-да, бошимни эгдим. Майсаларни эринмай юлиб, сукут сақлаб ўтиравердим. Тез орада бошим айланиб, кўзларим тинди. Гангиб, тебраниб ширакайф кўзларимни очиб кўкка қарадим.

— Урэй! — қичқириб юбордим дафъатан. — Осмонни кўряпман. Туман тарқалибди. Мовий осмонни, чарақлаган юдузларни кўряпман! Тавба, кўпдан бери бундай манзарани кўрмагандим. Мен туманни, туман мени тарк этди. Бир шиша ароқ ҳаммасидан мени халос қилди. Демак, қачонлардир Оллоҳнинг шарофати билан мутлақо тумандан қутуламан, деб ишонсам бўларканда... энди тумандан қутулиш учун ҳар куни ароқ ичаман, ичавераман... Ароқ мени ё мен ароқни ўлдираман... Кейин туманнинг ҳам ҳожати қолмайди...

— Ҳар куни ичсангиз... — шивирладинг сен, — ташландиқ одамга айланасиз...

— Света бону! Мақсад ҳам, илинж ҳам шу... туман ва туман ҳақидаги тушунчадан қутулишнинг бошқа иложи йўқ... ташландиқ одам эса ҳеч нарса ҳақида бош қотирмайди, — деб гандираклаб ўрнимдан турдим. Ўн қадамча нарига ўтиб... сен эса ёқангни ушлаб, юзингни ўтирдинг...

— Фарҳод ака, — дединг ортимга қайтганимдан кейин, —

кетайлик. Кўнглим сезяпти, бирор фалокат юз беради...

Тирсагимдан олиб қўярда-қўймай уйга қайтишга ундадинг. Чала одам-сенинг раъйингга қарамасликдан бошқа иложи йўғиди. Энди сен гўё мени ўз қайлиғингдай меҳрибонлик билан суяб, алдаб-авраб уйга элдинг. Чўнтагимдан калитни олиб, эшикни очдинг. Кейингиларини эслолмайман. Кўнглим айнаб ўқчиганимни, лекин қайд қилолмай қийналганимни хира хотирлайман. Кичик хонага суяб кириб, бошимни совуқ сув билан ювдинг чоғимда... тўшакка ётқизганингда эса юзимга иссиқ нарсалар томди... юзим, кўзларим, пешанам ва сочларимни момик нарса узоқ, жуда узоқ силади. Қулоғимга онда-сонда:

— Нимага бу бечора доим туман ҳақида гапиради? Ахир мен туманни кўрмаяпман-ку. Улар кимлар, нима учун бугун олдимизни одамлар тўсди — деган сўзлар чалинади. Бироқ туш кўраётганимни ҳам ё овоз узоқ-яқиндан эшитилаётганини фарқлолмасдим. Олам мендан, мен оламдан мутлақо узилгандим. Тушунча, туйғуларим вужудимдаги ароқ билан тинмай олишар, бири мени қайтадан туманлар бағрига тортишга уринар, ароқ эса менга илтифот кўрсатиб, тумандан олиб қочар, унга яқинлаштирмасликка уринарди. Ўртада мен хомталаш бўлардим. Қанча ётдим, қанча ухладим-билмасдим. Оғзим қаҳраб, томоғим ачишиб уйғондим. Беҳад чўллагандим. Кўзларим косасидан чиққудай сирқирар, миям эса тинмай лўқилларди. Танам янги азоблар орасида сиқилар, эзилар, кайфим тарқалиши билан тушунчам ҳам тикланиб, мени қайтадан туман остига тортарди. Қаерда, нима учун ётганимни англолмай бирмунча вақт гангиб турдим-да, қалтираб сув излашга тушдим. Шу пайт кўзим курсида мусичадай шумшайиб ўтирган одам — сенга тушди. Қалбимни раҳмдиллик ҳисси қамради.

«Наҳотки, бечора мусофир қизни шунчалик қийнадим? — деган ўй бирдан миямга урилди. — Бир инсон боласини шунчалик қийнаш инсофдан эмас. Ўз онаси бағрида бунчалик қийналмасди...»

— Кечирасиз, бирор кўнгилсизлик юз бермадимиз? Қўполлик қилмадимми? — сўрадим ниҳоят хижолат тортиб. Сен жавоб қилиш ўрнига ташқарига чиқиб кетиб, бир пиёла сув кўтариб қайтдинг. Роҳатланиб ичдим. Кейин бўш қопдай чайқалиб тиззаларимни ерга тираб, қаршингга чўкдим. Кўзларимни беихтиёр юмдим-да, пешанамни тиззаларингга босдим. Қўлларим тинмай оёқларингни силарди.

— Фарҳод ака, — шивирладдинг бир пайт сочларимни ўйнаб, — ўзингизни қийнаманг, ётиб дам олинг. Ҳадемай тонг отади, мен кетаман...

— Тонг отади?... Ҳозиргина кеч кирганди-ку, — дедим ҳайратта тушиб.

— Кетиб қоласанми? Мени кечир, мен дунёдаги энг аблаҳ одамман, аслида бунга ҳам туман сабаб... туман мени шундай аҳволга солди...

— Қанақа туман ҳақида гапиряпсиз? — сўрадинг бу гал истар-истамас, — мен ҳеч қандай туманни кўрмайпман...

— Кўрмайсан, кўролмайсан, — минғирладим бу гал дағаллик билан. — Кўришингга анча бор. Балки бундай бахт сенга ҳеч қачон насиб этмас... Туманни кўриш ва ҳис этиш учун катта юрак, кучли эътиқод кўзи керак... балки мен адашаётгандирман. Она авлодимда эси паст туғилганлар бўлади, дейишарди. Онда-сонда бўлса ҳам, ҳарҳолда туғилган...

Сўзларим узилди-кесилди. Сўзларимнинг мазмунини сенга тушунтира олмаганим учун ҳам узилди-кесилди. Энди сўзларимни излаб умр ўтказаман, кўчаларда, авлоқларда тентирайман. Узилган-кесилган сўзларим таъсири билан кўзларингга интизор тикилдим. Соф ва мусаффо кўзларингга гард юкмаган, яъни энди-гина очила бошлаган, ҳеч ким тақмаган, ҳидлаб ҳам кўрмаган муҳаббат ғунчалари очилишга шайланар эди. Мана шу бетакрор самимият — янги ҳаёт нишонларини илк бор англаш, кўриш фақат менгагина насиб этди. Ўша илоҳий самимият ғунча — муҳаббат япроқларини менга бахшида қилишга астойдил бел боғлаган эдинг. Бутун вужудим билан мана шу нафосат жараёнини ҳис этиб турдим. Кафтларимни ҳаяжондан қизарган қулоқларингга босиб, юзингни юзимга яқинлаштирдим. Аввал юзлар ҳарорати бир-бири билан туташди, кейин эса юзларнинг ўзи... туташган кез оламда улкан олов ловиллаб ёнди-ю, турли томондан мотам кунлари янграйдиган қайғули фарёдлар кўтарилди. Гўё кўк кийган сонсиз-саноқсиз бандаи мўминлар бошларини эгиб, қаёқларгадир кетишарди. Гўё танамдаги мавжуд ҳароратлар ногаҳоний сенинг танангга кўчиб ўтди. Кўзларимиз ҳам гўё ўрин алмашди. Юраклар эса бир-бирларига навбатма-навбат ўрин бўшатиб берар, сенинг кўксингга менинг юрагим, менинг кўксимда эса сенинг юрагинг гўё, қафасда бошини тўр симга ураётган булбулдай типирчилар эди. Назаримда вужудларимиз бир-бирига қоришиб борар, орамиздаги фарқ ҳам йўқолиб қолаётганди. «Қиз — йигит», деган тушунчадан узоқлашиб кетгандик. Овқат ейиш, сув ичиш, ухлаш ва турли ҳожатлар ҳақидаги фикрлар бизга бегоналашган, биз уларга ётлашгандик... нурлардан иборатдай туюлаётган шу лаҳзаларда нурларга айлана бошлагандик. Туман орасида доим милтирайдиган шуъла энди мenden қочмас, илк бор унга етиб олгандим. Икки мазмунга эга, лекин бир рангдаги нур ногаҳоний бир-бирлари билан туташганди. Бу нур, бош чаноғидаги тутқун фикрларни ҳайдаб чиқарган, ўзимни эркин сезаётгандим.

Эркнинг лаззатини биринчи марта туяётгандим. Эрк вужудимнинг кемтик ерини тўлдирганди. Эрк, мен билган, эшитган, тушунган, сезган барча мавжудлик ва муқаддасликдан кўра юксак, яъни илоҳийлик билан алоқадор бахт эканини ҳам энди англаётгандим. Инсон вужудидаги минг-минглаб турфа ҳис-туйғулар орасида энг юксаги — шоҳи мана шу эркдир... Бошқа ҳис-туйғулар, тушунчалар «Эрк» — шоҳ тушунча — туйғунинг хизматчиларидир...

Юмуқ кўзлар бир-бирига ишқаланар, кўзларнинг ташқарига тараладиган нурлари энди ичкарига ёйилиб, вужудларимиз ичларини сахий нурлари билан нурафшон этардилар. Киприклар ҳам бир-бирлари орасига суқулиб, бир вужудга қоришар, ажралишмайдиган бўлиб пайвандланарди. Томирларимиз эса алақачонлар бир-бирига туташиб, зўр бериб қонларимизни алмаштирар, сеникини менинг юрагимга, меникини сенинг юрагингга ҳайдарди. Оҳ, қонлар бамисоли телба ғалаёнлардай юрак қояларига сапчиб, кўпирар, чинқирар, вужудларни ларзага солиб, «муҳаббат» деб аталмиш илоҳий кемани асраб-авайлар, — наҳанглардан ҳимоя этарди. Буларнинг ҳаммаси биргалашиб мия фаолиятини кучайтиргандан кучайтирар, исёнга кўчган муҳаббат ҳиссининг бошини силаб, тинчланишга ундарди. Бир хил энтикиб, бир хил ўйлардик. Уйларимиз ва ҳисларимиз биргина ошиқ-мошиқлар деган тушунчага хизмат қилардилар. «Уйғур қизи, ўзбек йигити» деган тушунча — туйғулардан узоқлашиб, қадимда бир вужуд бўлган турк фарзандлари янглиғ муштарақ меҳр-оқибат билан нафас олардик. Мана шу умум ва муштарақлик бизни минг йиллардан кейин, яъни турк дунёга тарикдай сочилиб кетиб, бир-бирларига ёт-бегоналардай қараётган кезларда юз берди. Орадан кўтарилган меҳр-оқибатни қайтадан тиклади-да, кўпдан бери тентираб, бир-бирларига қовушолмай юрган турк ота-боболарининг руҳини шод эта бошлади. Қаерлардадир бир-бирларини беҳад севган, ўзларига бир ота-бир она фарзандларидай қараган жангари — дунёни зир титратган туркий қабилалар туғларини кўтариб, қиличларини яланғочлаб; тулпорларида турли томонга чопишар, фарзандларини эрксизликдан халос этиш ва эрklarини қайтариб бериш учун курашар, айна пайтда икки юртда яшаётган икки фарзандининг қайтадан қовушганидан ва илк даврлардагидай бир бутунликка қайтаётганларидан қувонар ҳам эди. Турк, қадимий улкан Ватани, миллати янгидан тикланаётгандай баъзан шодон-шодон куларди. Ҳамма томондан туркий тилда биргина «ишқ» сўзи жаранглаб эшитилар эди.

— Фарҳод ака, Фарҳод ака... — сен нолон-нолон чирқирар, ўтмиш билан ҳозирнинг ва улар орасида кечган бахтли, бахтсиз, қайғули, шодлик онларинг билан барча қадрдонларингни унутиб,

биргина муҳаббат деб аталмиш санамга талпиниб, топиниб, қурбонига айланиб... гўё ҳур каби беозорлик билан қўлларингни елкамга ташладинг. Ҳурниқидай нафис ва нафосатли, фақат ҳарорати билангина ўн уч ёшли қизларникига ўхшаш белингга қалтираётган қўлларимни чўзиб, озорсизгина сиқдим-да, кўтариб бағримга босдим...

«Оҳ, илоҳ! Бу қандай шарафли, музаффар, мунаввар қиз зоти — деган тантанавор ва ҳасратларга тўла фарёдлар ич-ичимдан отилиб чиқиб миямга урилди. — Нондан, мусиқа, кўшиқдан ҳам кўра юксакроқ илоҳий лаззат! Сен барча гўзаллик, лаззат, ҳарорат, уйқу, ҳамма-ҳаммасининг қаймоғини йигиб, шу қиз зотини-ю, унинг санамни — муҳаббатни яратдинг! Қуёшинг, ойинг, юлдузларинг, сувларинг, оловларинг, қушларинг, жониворларинг, ўртада содир бўладиган турфа лаззатларгача биргина шу вужудда акс этаётир! Муаззам ердай улут саждагоҳ, ҳаёт манзилининг шоҳи этиб мана шу қиз зотини ва унинг султони — муҳаббатни танладинг! Бу илоҳий ҳисни илгари яшаб ўтганлар ҳам менчалик тушуниб, сезиб, куйида фарёдлар чекиб, илоҳлар билан боғлаб, уни яратгани учун илоҳга шукроналар айтиб ўтганмиди? Ўтган бўлса, нимага бобожоним Навоий бу борада нимага ақалли бир мартагина шу илоҳий санамнинг кўксига бошини қўйиб тин олмади?! Олтиш йиллик умри ҳасратларини кўз ёшлари билан фақат шу санамнинг кўксига тўкмади? Муҳаббат борасида биргина бахтсиз бўлса у — бобо Алишер-ку! Бобо қисматига ачинаман, ачина туриб йиғлайман...»

Кўксимда сени бир неча дақиқалар ушлаб туриб, кўзларимни кўксингга босиб, аста каравот қирига ўтқаздим. Кўзларингга ёш қалқиди ва қалинлашиб бораверди. Кўзларинг оламга, кўз ёшларинг гўё дарёларга айланиб кетаёттанди...

— Фарҳод ака... Фарҳод ака... — шивирладинг нозик бармоқларинг билан бурним ёноқлари оша лабларимга тўкила бошлаган иссиқ ёшларни арта туриб, — мен сизни севиб қолдим... Фақат ўзингизни қўлга олинг... ота- оналар розилиги, никоҳ йўли билан... йўқса йигирма икки йиллик умрим қуёши сўнади, ойи чўкади... йўқ, йўқ! Нурдан, ҳурлиқдан оддий одамликка қайтаман... бунга асло истамаганман, истамайман ҳам. Шунчаки кимнидир севиб, танҳоликда яшаб ўтиш ниятидаман... Навоий бобо умри бўйи ҳурлиқдан оддий одамликка ўтишни хоҳламагани учун ҳам танҳо қолди... бу дунёга фаришта бўлиб келиб, фаришталик билан кетишим керак... ҳаёт жонимга тегмаслиги, тириклик зериктирмаслиги учун ҳам ҳурлардай сизни севиб ўтаман... Йўқ! Йўқ! Бутун дунё бир нафасда кунпаякун бўлишини истамайман...

— Света бону!.. Ҳеч нарса юз бермайди... мен ҳам сиздай!.. — лабларим беҳолгина шивирлади. Чироқ ўчди. Хона сув сепган-

дай сукунат орасида бўзара бошлади. Қўлларим нозик елкаларингни силади-сийпалади, юзлар беихтиёр бир-бирларини қидириб топди. Сева бошладилар. Ишқ ўтидан тўлишиб, нурлари кучайиб сармастлик жараёнини танасидан кечираётган кўзларинг аста юмилди, учларидан учқунлар сачраётган сочларинг юзим, кўзларим, бўйнимда эркаланди. Ошиқ-мошиқлик гўё айб ишдай, гўё бирор еримизни кесиб ё куйдириб олаётгандай, бу муқаддас ва илоҳий қисмат учун кимлардир гўё устимиздан кулаётгандай туюлган мана шу сармастлик онларида лаблар ўз инон-ихтиёрлари билан қовушишга журъат пайдо қилдилар, кейин барча инсоний таҳлика, таъқиблардан устун келиб, яна илоҳнинг раъйи билан бир-бирларига яқинлашдилар-да, яна илоҳийнинг истаги билан қовушдилар. Гул япроғидай қалтираётган вужудлар ташқи муҳит таъсиридан мутлақо халос бўлиб, тинчлана бошлади. Бир неча кунлардан бери бир-бирларига тинмай талпинган, бироқ етолмай исён қилаётган юраклар ҳам дафъатан бир-бирларига мойиллик сездилар, қонлар оқими мўътадиллаша борди. Вужудлар гўё илк бор онадан туғилган лаҳзалардагидай эркинлик касб этдилар. Кун бўйи биргина она сутига муҳтожлик сезган ва мана шу муқаддас сийна кўйида чириллаб йиғлаган, оқибат унга эришиб, оппоқ лаззатли сутни эмгач, танасининг кемтикларини тўлдириб уйқуга толган гўдак янглиғ вужудларимиз барча аъзолари ва ҳис-туйғулари билан биргаликда ором ола бошлади...

Назаримда улкан бир қўпорилиш, тенгсиз бир ёнғин ва илоҳий бир кечмиш юз берадигандай, бунга танам бардош беролмайдигандай, сен эса йўқолиб қоладигандай туюлаверарди. Ногаҳоний ер остидан даҳшатли бир вулқон отилиб чиқди-ю, ерни бир неча сонияларда остин-устун қилиб сўнг улкан бир тоғ қад кўтариб, ё олам сув остида қолар ё шу кунгача қирилиб кетган барча қушлар, жониворлар, элатлар қабрлардан бош кўтарар, дунё илк бор яралган кездегидай тўла ҳолига қайтар, ё илоҳдан шундай бир таъсир сезилардики, менгача ва мен билан бирга қатағонга учраган сиймолар туман остидан чиқарди, устидаги ҳаёт нурларидан баҳраманд бўлардилар...

«Балки яна илоҳдан кучли бир таъсир сезилар-да... — деган фикр бирдан миямни кемирди, — дунёда қон йиғлатиб, инсонни тутқунликка солаётган сотқин, жосус — мол-мулк бандалари ўлар, Ватан, миллатлар дарду ҳасратдан мутлақо фориг этилар. Дунёда олижаноб одамларгина қолар, бундан буён эса олчоқ маҳлуклар туғилмас... ҳарҳолда шундай ё шунга яқин, яъни кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган даҳшатли бир кечмиш юз бериши керак... ахир мана шу илоҳий жараёни роса йигирма беш йилдан бери кутаман. Худди шундай илоҳ билан алоқадор муҳаббатни ҳам кутдим, кутавердим... Унга эришиб, жудо бўлишдан қўрқардим, бой

беришни асло истамасдим. Ҳозир ҳам истамайман. Бутун умр уни кутишни, уни деб энтикиб яшашни, унга талпиниш, топиниш, унинг илоҳийлиги қадрини туширишни истамайман. Ўша муқаддас ва илоҳий жараёни бошимдан кечира бошлаганимдан кейинги жўнлик, номуқаддаслик, ноилоҳийлик мени зериктирди. Зерикишлар оқибатида эса яна қолипга тушаман, қолип эса мени ўлимга маҳкум этади...

Оҳ, бечора, нотавон лаблар! Улар ҳамон вужудларимизни туташтириб, бир-биримизга қадрдонлаштирар эди. Илоҳ илк бор яратган, яъни бир вужуд бўлган туркка тўла қайтгандик. Сен кўксимда ўзингни ер юзидаги маликаларнинг маликасидай сезиб, туғилган даврингдагидай эркин тутиб, мени ранжитмаслик, юрагимга жиндек ҳам таҳлика солмаслик йўлини излардинг. Йигирма икки йил билан йигирма беш йиллик умрнинг бугунги кечаси тўла ва мукаммалликда ниҳояланиши, сўнг мени бахт отига миндириш билан кўнглимга мутлақо иккиланиш ҳиссини солмаслик истаги билан нафас олардинг. Мен ҳам биринчи бор қиз бола қаршисида ўзимни эркин сезар, юрагим бирор изтироб туйғусини туймас, вужудим тўлишиб, яйрай бошлаганди. Ҳатто орамизда қизлик, йигитлик фарқи англашилмасди. Илоҳнинг эркин фарзандлари, ўзи истагандай эркинлик билан лаззатлар беланчагида учаётганди. Туман ҳам тарқалган ва туман тарқалиши билан қалбим осмонида қуёш, ой, юлдузлар чарақлаб, эндигина тумандан бўшалган ер танамни саховатли нурлари билан шуъалантирар эди, ҳаммаси илк даврлардагидай яшнаб кетганди...

— Фарҳод ака... Фарҳод ака... — сенинг илтижо ва фарёдлар қоришган, яъни умринг бўйи асраган, лекин юзага чиқмаган ҳис-туйғуларинг алангаси-оҳанги қоришган мусиқадай овозинг қулоқларимга чалинди. Чалингани кез... қичқириб юбордим... бутун борлиқ қичқиригимга қоришиб қалтирай бошлади. Нималардир қасир-қусурлаб қулар, нималардир гумбирлаб ёрилар, яна нималардир эрир, жизиллатиб танамни куйдирарди. Қичқиригим тугаб-тугамай: «Ўламан; муқаррар ўламан...» деган фикр миямни турли бурчаги бўйлаб зир югурар эди. Даҳшатга тушиб қалтирар, қалтироқлар даҳшатли овоз билан алмашар, хонадан гўё ловуллаб аланга кўтарилар эди. Кейин бирдан тушунча, таъсирдан узилдим-да, эриб кетдим... эрийвердим, эрийвердим... Назаримда суякларим ва суякларимга туташган баъзи бир пайларимгина сақланиб қолди... вужудим аъзолари оғриқсиз эриб борар, сен ва сен ҳақингдаги шунча заифгина нуқтага айланиб, юқори олам-илоҳ истиқболида гўё пирпираб турардинг. Ўзим ўз вужудимдан узилиб, сувга ё эритмага айланган олам билан жимгина, фақат қалтираб оқиб борардим. Миям ва юрагимдаги олий бир нур даҳшатли оловлар, ёнғинлар орасидан мени омон олиб

ўтиб, истиқболи—сенинг паноҳингга кўтариб чиқараётганди.

— Фарҳод ака! Нима бўлди? Ўзингизни қўлга олинг! — сенинг бу гаали маҳзун овозинг гўё узоқлардан эшитилаётгандай қулоғимга эшитилди. — Аслида сиз эмас, мен қичқиришим керак...

Овозингни хира бўлса-да, эшитар, бироқ эътибор бермас, чунки эътибор берадиган аҳволда эмасдим. Ҳамон илоҳ истиқболи томон учардим. Бу илоҳий лаззат, олий сархушлик йигирма беш йил яшаган умрнинг нурли нуқтаси, мазмуни ва даҳшатли бурилиш ва бу илк бор дунёга кўз очган гўдакнинг чинқириғидан ҳам, ўлимдан ҳам юксак, фақат илоҳ билан боғлиқ, ёлғиз унинг ўзига бориб туташадиган, ундан ҳам кўра инсон жонини илоҳга топшираётган сўнгги кездеги жараён эди. Уни мен илк бор ҳис этиб, англаётгандим. Шу кунгача кечган ва бундан кейин кечадиган умр бирдан ёлғон—саробга айланиб қолганди. Мен биринчи марта қуш тимсолида эркин-эркин учиб илоҳга яқинлашаётгандим. Бу тимсолда қуёш, ой, юлдузлар юксаклиги мавжуд эди. Дунёнинг мазмуни, мазмунли нуқталари, мақсад-маслаги менда, гўзаллиги эса сенда тўла акс этаётганди. Мазмунинг менга, менинг мазмуним эса сенга кўчганди. Инсон болалари асрлар оша дарду аламлар, қайғу-ҳасратлар чекиб, ҳатто ханжарга тик борган, ўзларини ўтга-чўққа уриб, ўлим чангалига ташлаган муқаддас ва илоҳий ҳис муҳаббатнинг мазмунига, у туфайли содир бўладиган даҳшатлар сабабига ҳам энди тушуниб, ҳис эта бошлагандим. Сен оҳангга айланиб қулоқларим остида дам тантанавор, дам ғамгин янграр, баъзан эса «Шашмақом» дай танамга сингардинг. Сен ҳам тахминан эрта ё инди мана шундай даҳшатли сархушлик жараёни танангдан кечиришингга ишонар ва кутардинг. Ҳозирча булар сенга сирли, сеҳрли оламдай туюлгани сабабли таъсирланишдан кўра кўпроқ ҳайратланардинг. Миям, юрагимдаги даҳшатли лаззат ва олов тафти сўна бошлагач, танам мусаффолашиб, тушунчам эса хиёл тикланди-ю, ҳисларим ҳам аввалги фаолиятига қайтганида мамнунлик билан жилмайдим. Сен ҳам мамнунлик, лекин қонмаган ташналик ҳисси билан жилмайиб мени кузатдинг. Даҳшатлар чангалидан омон чиққанимдан таажжубланиб, яна силаш-сийпалаш билан мени ардоқладинг.

— Одам ўлиб тирилиши мумкин экан... — беҳолгина фикримни ифодаладим, — ўлдим, лекин тирилмасам керак, деб ўйлагандим, тирилдим...

— Мен ҳам сизни ўлиб қолсангиз керак, дея даҳшатта тушдим... — дея жавоб қилдинг ниҳоят. — Муҳаббат инсонни шундай даҳшатларга соладими?!

— Солар экан-да, мен Нодира исмли қизни севдим, дея янглишибман. У севги эмас, шунчаки қиз болага талпиниш экан...

севги ўлдирар экан... — жилмайиб гапимни давом эттирдим. Тушунча, ҳисларим бирдай титраб турар, озгина таъсир билан гўё танам қайтадан эриб кетадигандай туюлаверарди. Темир, тошни, ҳатто дарахтларни эришини эшитгандим, бироқ инсон танасининг эриганини билмасдим... эриб яна аввалги ҳолига ҳам қайтиши мумкин экан. Титраб турган тушунча, ҳисларим тасаввурида тўда-тўда оқ тулпорлар кишнашиб, ёлларини силкитиб яшил май-сазорларга туёқларини ботириб чапишар, жигарранг қоялар бағрида эса ёввойи эчки, қўйлар, гўё қимирламаётгандай харсангдан-харсангларга сакрашар, баҳайбат шер ва шерваччалар оғзиларини катта очиб, осмонга тикилганча бўкиришар, лекин ёнларида ўтлаб юрган оҳулар, кўтосларга ҳамла қилмас, жонларига озор беришни ҳатто хаёлларига ҳам келтирмас, бошқа томонда сон-саноксиз бўрилар, туялар, йўлбарслар, тўнғизлар, сигир-бузоқлар қўй-эчкилар билан бирга ўтлашар, тинч умр кечирардилар. Дарахтлар гўё одамлардай меваларини турли жонзотларга улашарди. Ҳали замон олам узра кўтарилган туёғли ғалаёнлар тинчилан, сув сатҳида ҳам турли ингичка қанотли қушлар чуғурлашиб учишарди. Еру кўкни тўлдириб, «Шашмақом» янграр, банди мўминлар тиззаларига чўкишиб, оғир сукутга толиб тинглар, муҳаббат нашидасидан сармастлик куйларига тушганди.

«Эй қодир худо! Инсон шундай даҳшатлар, даҳшатли лаззатлар, даҳшатли сархушлик натижасида дунёга келдимиз? Бир инсоннинг яралиши шундай мураккабми?! Биргина «инсон» деган мавжудотни дунёга келтириш учун шунчалар даҳшат сарфлайсаними?! — деган ўй миямда чарх уриб айланарди. — Балки шундай даҳшатли лаззатлардан яралгани учун ҳам, даҳшатли жараёнларни танасига сингдиргани учун ҳам ўлим даҳшатга айланади... Шунинг учун ҳам ўз пуштини қолдириш ва асрашга ўлиб-қутулиб интилар, шунинг учун ҳам даҳшатга тушиб ўлим билан олишар! Баҳолаб, ифодалаб бўлмадиган бу илоҳий жараёни тўла илоҳийлаштиришга ва уни фарзандларинг юрагига сингдиришга биргина ўзинг қодирсан! Бунинг учун ёлғиз сенга шукроналар айтишга, сенга абадий топинишга инсон зоти бирдай бурчли! Барча тирик жоннинг сарвари қилиб юксакка кўтарганинг учун ҳам бурчли! Бундай илоҳий сархушликдан баҳраманд бўлган банди мўминларинг ҳеч қачон қотиллик, сотқинлик йўлини тутмаслиги керак... бу даҳшатли лаззат, сархушликда ўзинг, ёлғиз ўзинг инсон юрагига ато этган муқаддас ҳисда ватан, миллат эътиқоди мавжланиб турибди. Ватан, миллатга хиёнат қилган банди мўминларинг аввало сенга хиёнат қилади. Демак, аввал сендан юз ўтиради. Сен эса бундай оқладарларни вақти билан жазолайсан-да, абадий тарих саҳифаларига қора ҳарфлар билан ёздириб ҳам ташлайсан. Бугундан бошлаб туғилганимга афсус-

ланмайман, чунки сен танамга ато этган илоҳий сархушлик ҳиссини тўлагигича туйдим. Туйганда ҳам чинқириб, фарёдлар чекиб туйдим. Ўлиб, сўнг тирилиб туйдим...»

Орқамни деворга суяганча, сени бағримга босиб, сочларингни ўйнаб, нозик елкаларингдан кучар, озор бермай эркалатардим. Ҳозиргина танамдан кечган жараёнлар энди ёшларга айланиб қарахт киприкларим орасидан ошиб-тошиб, юзимни ювмоққа бошладилар. Кўксим кўтарилиб, вужудим қалтирар, жимгина ҳиқирлар, энди тулпорлар, шерлар кўз ёшларимга сингиб, эриб кетар эдилар. Йигирма беш йиллик умр, яъни муҳаббатта ташналик ва интизорлик билан кечирган ҳаётим мазмуни-ю, олий нуқтаси ҳам фақат шу лаҳзада тўкилаётган ёшларда акс этар, мавжланарди.

— Фарҳод ака... нимага йиғлайсиз? Аксинча қувонишингиз керак... аслида мен йиғлашим керак эди, қувоняпман... — овозингдан бошимни кўтариб, кўзларингга тикиламан.

— Ўлим билан ҳаёт орасида қалқиб турган—дахшатли лаззат ва илоҳий жараёни қувониш билан эмас, йиғлаш, кўз ёшлар билангина ифодалани мумкин... Сен эса эрта ё индин йиғлайсан, йиғлаганда ҳам ўкириб йиғлайсан... — овозим титрай бошлади, — ўшанда дунё маълум муддатга дахшатлар орасида ёниб қолади, ўзинг ҳам дахшатлар орасида ёнасан, лекин тананг қуймайди, аксинча лаззатланади. Ўлим билан ҳаёт орасида қолиб узоқ вақт тентирайсан, гангийсан, илоҳ сенга қўлини чўзади, ушлайсан, ниҳоят илоҳнинг истиқболга етасан, у сени ўз папоясига олиб, олий лаззат ва сархушликни ато этади-ю, дахшатли гирдоблар орасида чирпирак бўлиб айланасан, қичқирасан, фарёдлар чекасан... Илк бор инсоний мусиқа ва қайғули муҳаббат қўшиқлари мазмунига яқинлашасан-да, вужудингни қисқа муддатга йўқотиб қўясан, тушунча, ҳисларинггина тирик қолади, фақат жуда қисқа муддатга уларни йўқотиб қўясан, аста-секин ўлим билан ҳаёт орасида қалқиб турган танангни яна тушунча — туйғуларинг ҳаётга қайтаради. Биринчи марта ўз пуштинг ва уни дунёга келишини кутиб, уни асраш учун табиий бир талпиниш билан энтика бошлайсан. Йигирма икки йиллик умринг ҳолвага айланади, шарафли қисми эса ортда... ер сархушлик ва лаззатлар манзилидир... У манзилда илоҳнинг назари ва саховатдан эса сенинг, менинг салгина бошқачароқ, яъни икки орада пайдо бўлган қиёфамиз тикланади...

— Фарҳод ака... сиз айтаётган ўша дахшатли лаззат ва сархушлик илоҳнинг буйруғи билан сизнинг вужудингизга кўчди... борлигим танангизга қоришиб кетди, ўзимда «Света» деган тушунчагина қолди... — шивирладинг бир пайт ҳаяжонланиб.

— Мен ҳам шундай аҳволга тушдим... — дея шивирладим-да, қайтадан сени бағримга босдим.

Азизам Света!

Кейингиларини ҳам яхши эсласанг керак. Назаримда иккаламиз ҳам ёш болага айланиб жилмаяр, дийдоримизга, жилмайишларга тўймай бир-биримизга термилиб, юзларимизни бир-бирига суриб, қўлларимизни силаб чекланар эдик. Қуёшнинг илк нурлари туман захрини ёриб ўтиб деразадан хонага тушар, хона билан бирга қалбларимизни ҳам саховатли нурлари билан мунаввар эта бошлаганди. Қуёш нури вужудимга янги қудрат бағишлаб, сапчиб турдим-да, сени даст кўтариб олиб айлантирдим, айлантиравердим.

— Ҳой, қиз! Тенгри сени ғойибдан етказди. Сен кўз очиб кўрганимсан! Бу дунёда кўз очиб кўрганим — сени, фақат сени севдим! Севиб қоламан! Пешонамга фақат сен битилган экансан!—дедим, сени чирпирак қилиб айлантирар, қутурган ҳаяжон эса кўзларимни ёшларга тўлдирад эди. — Ҳой, ширин қиз, ҳозироқ онамнинг олдиларига борамиз, муҳаббат манзилига етганимизни оқизмай-томизмай айтамиз. Эрта ё индин тўйни бошлаймиз, онагинамни қувонтирамиз... бечора, мушфиқ инсон кўндан бери ёлғизгина ўғлининг уйланишини орзиқиб кутяпти...

— Фарҳод ака! Қийнаманг, бутун тун қийналдим, сизнинг ишқингизда қийналдим, бир юракка етарли даражада қийналдим... етар, энди қийнаманг, ерга қўйинг! — дея етим қолган қуш боласидай чирқирардинг. Бироқ қўлимдан чиқишга, азобларимдан қутулишга уринмасдинг. Ишқ, нашидаси сени толиқтирмас, аксинча куч-қувват бағишлар, эркаланиб энтикар, оғушимда ўзининг эркин сезар, айлантиришини ва бу айлантириш тугамаслигини, бутун умрга давом этишини истаётганинг кўзларингдан кўриниб турарди. Бу муҳаббат сармастлиги сенга илгари насиб этмаган, бундан кейин ҳам унга ҳеч қачон эришолмассан... ахир бундай бахтли дамлар инсонга бир мартагина, гўё хумо қушидай учиб келиб бошига қўнади... хумо қуши эса бу дунёда минглардан атиги бир кишининг бошига қўниши мумкин...

Ниҳоят сени ерга қўйиб, мунис кўзларинг, чимирилган қошларинг ва оппоқ юзинг, холдор бурнингдан чўлпиллатиб ўпдимда, сочларингни бўйнимга, юзимга сурдим, суравердим. Кейин эса кўзларингни кузатдим. Юз-кўзларингда қониқиш ва мамнунликнинг олий нуқтага кўтарилган паришонлиги, яъни тантанавор ва қайғули мусиқанинг авжига чиқиб тугай бошлаган палласидаги узилишига ўхшаш аломатлар ифодаланар, бунинг заминида эса инсон бўлиб туғилиш улуғ бахтлиги, сармастлик кунларига тушиб севиш-севилиш эса ундан ҳам кўра юксак омад экани, боз устига юрак истаги билан севишиш ҳаммасидан ҳам олий даражадаги қувонч эканлигини англатувчи ифодалар акс этарди.

Хонада сени танҳо ташлаб ўзим кичик хонага ўтдим-да, ўчакишиб ўзимни сув бўронига тутдим. Сева-сева, севила-севила чўғдай қизиган танамни сув жизиллатиб куйдирди. Танамдаги сармастликнинг қуйқаларини ҳам шу сув чиқариб ташлади. Хушимга келдим. Артиндим. Сен ҳам мени такрорладинг, кейин биргалашиб бозорга кирдик, нон, мева харид қилиб шифохонага — онамнинг ёнларига жўнадик.

— Ҳой, ҳой, кўз тегмасин, — деб юборди онам бечора ҳаяжонланиб, — бунча хурсандсан, болам? Эсинг киргандан бери чеҳранг очилганини, кулганингни кўрмагандим... илоё кўз тегмасин. Тинчликми?

— Ойижон... — дея қизариб сенга қарадим-у, бир неча дақиқадан кейингина аранг тилим ўнгланди... — Уйланаман... шу қизга...

— Илоё ниятингга ет, ўзингга ёққан ишни қил, — деди онам ва сенинг елкангга кафтларини босиб ўзига тортди-да, пешанангдан ўпди. — Умрингни берсин, қизим... отанг-онанг розими? Камбағалитимизни айтдинг-ми? Қичикроқ тўй қилиб оламиз...

— Ойижон... — дея сен онамнинг ёнига чўқдинг, — бизга ҳеч нарса керакмас, тўй қилмасак ҳам майли. Йигит моли ерда, дейишадик-ку... отам вафот этганлар, онам ҳаётлар... улар рози бўладилар...

— Тезроқ қишлоққа бор, опаларингга айт, ёрдамлашади, — шивирлади наман қўзлари ёшланиб, — тўйни тезлаштир, тирик-лигимда кўриб қолай, оёқларим шиши кучайяпти... Ҳа, айтмоқчи, кўзингга шайтонлар кўринмаяптими?

— Эҳтиёт бўл, — уқтирди онам, — сени бир муҳлага ўқитиб ташлашим керак...

— Шайтонларни ўлдириб қутулдим... Света бор, энди қўрқмайман...

Онам билан хайрлашиб тўғри қишлоққа йўл олдик. Қишлоғимиз тоғ остида, сўлим водийга жойлашганди. У ерга қир-адирлар оша ўтишарди. Автобуста ўтириб узоқ йўл босдик. Қир-адирлар ортада қолиб дарахтзор боғлар бошланганда:

— Фарҳод ака! Ана у боғларга, дарахтзорларга қаранг! Қушлар бозор қилишяпти! — дея қичқириб юбординг. — Тушамиз, ҳали вақт эрта, опаларингизникига улгурамиз...

Шантингни қайтаролмадим. Қайтаришим мумкин ҳам эмасди. Биз эндигина туғилгандек, эндигина чилламиз бошланган, чилламизнинг чиқишига ўттиз тўққиз кун бор эди... автобусдан чиқиб, ўнг томондаги дарахтзор томон юрдик. Қўлингни кўлтигимдан ўтказиб, ёнимда пилдираб борардинг. Тинимсиз хазонларини тўкаётган дарахтзорда фақат қушларнинг чуғуригина янграр, тўда-тўда бўлиб учишар, айланишиб яна дарахтларга қўнишарди. Чиндан ҳам бу ерда қушлар бозори бошланганди... табиат гўё

юпун кийинган кампирдай ғамгин-ғамгин сукутта толганди. Бизлар хазонларни қарсиллатиб босиб, лекин эзилаётган кездеги фарёдларига қулоқ тутмай, мия ва юракларга дам бериб илгарилар эдик. Мақсад — туни бўйи қийналган, муҳаббат сармастлигидан толиқиб туриб, роҳатланган ва ниҳоясига етмаган юраклар истагини келган еридан қондириш, шу билан юракларни бир-бирига обдон кўниктириш ниятида эдик.

Орага оғир ва сирли сукунат чўкиб, бир нафас бир-биримизга гапиришга журъат этолмадик. Чамаси бу ҳол юрагингни эзиб юборди шекилли, бирдан ерга эгилиб кафтларингни тўддириб хазон олдингда, устимга сочиб юбординг. Хазон олар, устимга сочар, қаҳ-қаҳ отиб қочар эдинг. Мен эса икки букилиб бўйним, ичимга тушган хазонларни афтимни тириштириб олиб ташлар, олиб улгурмасимдан янгиларини сочардинг. Ситамларинг, азобларингга чидолмадим. Ичимдаги хазонларга ҳам қарамай ортингдан қувдим. Етиб олиб хазонларга ағанатдим. Ҳовучлаб хазонларни бўйнинг, сочларинг, қўйнингга тикдим-тиқавердим. Бу ҳам етмагандай турли томонга ағанатдим.

— Ҳу тирранча қиз, қўлга тушар экансан-ку, азроил қиз! Мана сенга, мана сенга! Қорнинг очган бўлса, истаганингча хазонлардан е! — дея ҳайқирар, хазонларга кўмар, нафасинг қайтунча ушлаб ҳам турардим.

— Фарҳодбек! Етар, тап бердим, болққа қийнамайман, хазон ошига тўйдим. Хазон кийимларни кийиб бўлдим. Бурним хазон чангига тўлди, — дея ҳамон чирқирардинг. Мен шу пайтти пойлаб қочар, сен хазонлар орасидан мушук боласидай ўрмалаб чиқиб, ортимдан қувардинг. Энди ёнимга яқинлашишга қўрқиб узоқлардан хазон отар, мен эса дарахт ортига яшириниб, тилимни чиқариб мазах қилар, яна сени ағанатар, хазонларга кўмардим. Охири йиғлатиб тинчирдим. Бу билан ҳам қоникмай сени кўтариб, дарахт шохини ушлашга мажбур этдим. Ушлашинг билан қўйиб юбордим. Осилиб қолиб, ерга тушолмай чирқирашинг ўша кезлар менга қанчалик лаззат бағишлаганини билсанг эди... Оёқларингдан ушлаб турли томонга силкиганимдаги аҳволингни ифодалашга тилим лол. Энди сен ҳадиксираб, менга севгилинг сифатида эмас, бегона сифатида қарай бошлаганингдан қочиб, қалин қамишлар орасига яшириндим-да, овозимни чиқармай ётавердим. Туман тарқалган, тумандан халос бўлгандим...

— Фарҳод ака! Фарҳод ака! — дея турли томонга зир югуриб мени изладинг. — Қўрқяпман, буёққа келинг.

Қамишлар орасидан жим сени кузатаман. Кўзларинг олайиб, рангинг оқарди, қалтираб ҳам қолдинг. «Бу ёввойи, сиркаси сув кўтармайдиган қизни бир ўтакасини ёрай», дея ўйлар, гарчи сенга ачинсам-да, атайлаб ташқарига чиқмасдим. Кўзларинг ёшланганда чидай олмадим. Ичакларим узулгудай қаҳ-қаҳ отиб ёнин-

гга яқинлашдим. Кўксимга отилиб, ўпканг тўлиб йиғладинг.

— Тентак қиз, нимага йиғлайсан? Сени ҳеч кимга, ҳатто со-
ямга ҳам ишонмайман, ҳазиллашгим, жигингга текким келиб
қолди, — дея бағримга босиб юпатдим.

— Ўзингиз жинлар, ажиналар ҳақида гапирасиз-ку, ўшалар-
дан қўрқаман... — шивирладинг ниҳоят эркаланиб. Етаклашиб
юқори томонга қараб юрдик. Сен гўё бирор шарпа сезгандай
таҳлика билан баъзан атрофга аланглар, мен эса парвойи-фалак
йўлимда давом этардим.

— Нимага безовталанаверасан? — дегандим:

— Нимагадир, боғда учрашган йигитлар кўз олдимга келяпти,
— дединг. — Кузда овчилар кўпайгувчи эди...

Бонгим эгилди. Назаримда доим мени таъқиблаб юрадиган
одамлар жонланиб маъюс тортдим. Хазон ўйинлари ҳам шу би-
лан адоқланди. Қўлимни елкангга ташлаб аста ва хаста юриб
бораётганимда даҳшатли гумбирлаш янгради-ю, эсанкираб, қў-
лимни тортиб олдим.

— Фарҳод ака! Ким, нимага бизни отишяпти? — кутилмаган-
да чинқириғинг қулоқларимга чалинди, қайтадан даҳшатга ту-
шиб атрофга алангладим. Рангинг ўчиб, кўзларинг олайиб ҳамон
пичирлардинг: — Ўтиринг! Отиб қўйишмасин...

— Чамаси бу гал ҳам отишолмади... бу гал ҳам омон қолдим...
бу гал ҳам худо ўз паноҳига олди... — ғулдирадим ғазаб ўтида
қоврилиб. — Ўтир, қайтгунимча турма.

— Борманг, сизни уларга ишонмайман! — дея олдимни тўс-
динг, лекин раъйингга қарамай дарахтлар оралаб ўнг томондаги
сойга қараб юрдим. Тазйикимга қарамай ортимдан эргашдинг.
Кенгликка чиқаётиб икки овчига дуч келдик. Улар миқ этмай
бизни кузатишар, ҳадик билан ортларига тисарилар эди. Мушт-
ларимни тутиб ёнларига яқинлашдим.

— Кечирасиз... ов қилаётувдик... — дея ғулдиради бўйдор, мо-
вий кўзли йигит милтиғини яширишга уриниб, — шу томонда
нимадир қорайиб кўринди. Тулки деб ўқ узгандим... сизлар...

— Шундайми? — дедим қовоқларимни уйиб ва еб қўйгудай
бўйдор йигитга ташландим, сен қулогимга:

— Ўша кун, боғда қаршимиздан чиққан йигитларга ўхшай-
ди... — дея шивирладинг. Чиндан ҳам ўша кунги йигитларнииг
қиёфаларидаги баъзи бир аломатлари хотирамда сақланиб қол-
ганди. Булар бошқа одамлар эди...

— Сизлар тулки отмоқчи бўлсангиз тоғ томонга боринглар, —
тўнғиладим ғазабдан бўғилиб. — Кўзларимга жинлар кўриняп-
ти. Ўша жинлар мени отмоқчи...

— Нималар деяпсиз? Бизнинг асло ундай фикримиз бўлма-
ган, бўлмайди, сиз аллақандай фалсафа билан яшайсиз, ўзингиз-

ча итдан ҳам, битдан ҳам шубҳаланаверасиз... бизлар — байнал-милалчилармиз, балки сиз нотўғри ўйларсиз... — жавоб қилди бўйдор йигит. — Ҳозир ов фасли, овга рухсат берилган...

— Орамизда кечаётган бу ўйин ҳали кўпга чўзилиши мумкин... балки яна юз йилга чўзилар... бироқ юз йилдан кейин ҳам давом этмаслигига кафолат беролмайман... — дедим бу гал қатъий. — Сизлар мени отолмадингиз энди мен сизларни отиб ташлайман... шу билан маълум вақтгача тумандан халос бўламан...

— Фарҳод ака! — қичқирдинг, йигит қўлидаги милтиқни тортиб олиб, тепкисини ушлаганимда, — Нима қиляпсиз? Ҳозироқ сизни қаматишади...

— Булар овчилар эмас, жинлар... — дея милтиқни қарсиллатиб ерга урдим, милтиқ парча-парчаларга бўлинди, — кейинги учрашувгача...

Ортимизга қайтдик. Қишлоққа-опаларимникига бориш ниятидан воз кечдим. Икки кундан бери тарқалган туман янгидан ерга чўкди. Ўзим қатори фикрларим, ҳис-туйғуларим ҳам туман остида қолди... Шу кунни сен туман ва туман ҳақида гапларим маъносига тушундинг шекилли, автобусдан тушаётганимизда:

— Фарҳод ака, сизга осонмас... ҳаммасига энди тушундим, демак мен ҳам сиз билан бирга умр бўйи таъқибларда яшайман... — дея шивирладим...

— Буни кураш дейдилар, Оллоҳ мени фақат курашга, курашиш учунгина яратган. Аввало кураш туманни тарқатиш учун бошланади, — дедим одатий мазахли жилмайишим билан. Орадан икки кун ўтгач, сен узоқ юртларга тажриба орттириш учун жўнашингни айтдинг. Самолётгача кузатиб қўйдим. Хайрлашаётганимизда: «Тасодифлардан ўзингизни асранг...» дея қулоқларимга қўйдинг. Кўнглимга қил сиғмайди, қўлим эса ишга бормайди. Юмушдан қайтиб онамнинг ёнига кираман. Сендан келатган хатларгина юрагимга таскин берар, умримни яна бир неча кунларга чўзишга ундарди. Хатларингни ўқий бошлар, қулоқларим остида эса: «Фарҳод ака! Сизни соғиндим, сизга ичикдим... сиздан бошқа ҳеч кимни кўрмайман, кўролмайман... гўё дунёда бир ўзингиз мавжудсиз... худо кечирсин, онам, укамга ҳам хат ёзмай қўйдим...» деган мусиқадай ёқимли овозинг жаранглаб туради. Хатларингга жавоб ёзаман, юрагим эса: «Света бону! Сенга ичикдим, сени соғиндим... сендан бошқа на бир илинж, на бир юпанч кўраман... сену онамга суянаман... сизлар учунгина яшайман... ҳеч кимни, ҳеч нарсани кўрмайман... туман остида қолдим... туман бутун вужудимни эгаллади», дея фарёд чекади ва бу фарёд узоқ вақт жаранглай-жаранглай алламаҳалда тинади. Юзлаб қоғозларнинг бошига етдим, сен ҳам... кейин...

Кейин эса хатларим гўё бирдан узилган ва юракни даҳшатга

солган оҳангдай узилди... онамдан ажралдим...

Азизим Света!

Даҳшатли жудалик-онасизлик фасли ҳақида ўшанда ҳам сенга ёзолмаган, гапиролмагандим, ҳозир ҳам гапиролмайман... қандайдир бераҳм, ваҳший бир зот вужудимнинг ярмини кесиб, қиймалаб ташлаганди... вужудимнинг ўша қисми билан қуёш, ой, юлдузлар, дарахтлар, сувлар, ҳатто ерни ҳам қўшиб кесиб, қиймалаб ташлаганди... сен эса турли томонга югуриб, фарёдлар чекиб вужудимнинг кесилган, қиймаланган қисмини тиклашга уринар, қурбинг етмагач, одамларни ёрдамга чақирардинг... онам билан бирга тўй ҳақидаги орзу-умидларим, келажак билан боғлиқ мақсад-маслағим ҳам кесилган, қиймаланганди... менга фақат изтироблару тумангина қолганди... сен энди туман орасидаги нурли нуқта-шуъла янглиғ олисларда хирагина кўзга чалинарддинг...

Бир ҳафтадан сўнг дафъатан ҳароратим кўтарилиб, шифоҳонага тушдим... Узоқ вақт касалимни аниқлаша олмади... боз устига жуда қисқа муддатда сочларим ҳам оқариб кетди... сочининг оқариши билан боғлиқ касалликни эса ҳеч ким билмас экан...

Онам билан бирга сен билан боғлиқ барча талпиниш, топинишларим ҳам хазон бўлди, кейин эса ўлди... олий ўқув юртини тамомлаб, туғилган юртингга жўнадинг. Биз қайта учрашишимиз, қайтадан топишишимиз керак эди...

Бу ҳол юз бермади... чунки мен абадийликка ҳис-туйғуларимдан ажралгандим... мана, шунга ҳам йигирма йил ўтибди...

Азизим Света бону!

«Муҳаббат» деган муқаддас, илоҳий туйғуни ҳозир ҳам тан олсанг, ишон, мен фақат сени севаман, сенигина севиб қоламан... сени деб йигирма йил афсус-надоматлар чекдим... бу дунёга қайта туғилишнинг иложи бўлганида, албатта сенга уйландим... қайта туғилишнинг иложи йўқ... демак, биз қайта кўришолмаймиз... «Мени шайтонлар отиб ўлдиришади. Сен тул қоласан...» деб ўйлагандим. Бундай тасодиф юз бермади...

Тун-кун сен ҳақингда ўйловчи, Оллоҳдан сенга умр тиловчи
— ФАРҲОД.

1990 йил.

«ИНСОН БОЛАЛАРИМИЗ» ТУРКУМИДАН

ҲАСРАТ

Кекса боксчи Дик чўчиб уйғонди. Фикрини жамлолмай дераза ойнасидан тушаётган қуёш нурига паришон термудди. Танаси сув-сув терлаган, пайлари беҳол эди. Аста-секин фикри тиниқлашиб, бир оз ухлаганини, туш кўрганини эслади-да, сесканиб пешанасини ушлади. Пешонаси ҳам ҳўл, қулоқлари шанғилларди. Тушида ёшгина бир йигит жилмайганча унинг юрагини кафтида ушлаб турар, ўтли нигоҳини унга қадаб мазаҳ қилар эди. Юраги нотаниш йигит кафтида типирчиларди. Кейин... юраги тинчиди...

— Наҳотки, бугун енгилсам, — шивирлади у ва катта, ифодали кўзлари ногаҳоний ғамгинлашди. — Йўқ, — дея кейин фикрига ўзи қарши чиқди. — Енгилишим мумкинмас. Болаларим, хотинимнинг қорнини тўйғазишим, қозоним қайнаши учун ҳам енгилмаслигим шарт. Енгилишга ҳаққим йўқ.

«Қизиқ, — ўйлай бошлади кейин у. — Нимага нотаниш йигит юрагимни кафтида тутиб турибди?! Нимага юрагим типирчилаб... тинчиб қолди...»

Унинг қовоқлари уйилди, турқи хунуклашиб бирдан ўлжасига дуч қелган йиртқич қоплондай кескин қўзғалди ва деразага яқинлашди. Вужудида ғайритабиий бир куч қўзғалди-ю, шер панжаларидай оғир ва қудратли қўллари дераза панжарасига ёпишди. Сикди. Зўр бериб панжарани таг-туби билан суғуриб олишга уринаётган кез хотинининг «Дик!» деган ҳорғин ва ёлворувчан овози уни ҳушига келтириб шаштидан туширди. Чандиқлар билан тўлган юзи ва кимдандир ўч олишта шайланган шерникига ўхшаш нигоҳидаги ғазаб аломатлари сўнди, қўллари шалвираб, кенг ва қудратли елкаси оша ёнига-хотинига қаради. Хотинининг нотавон чеҳраси, илтижоли кўзлари унга ҳамёнида хемири йўқлиги, бугун ҳам уйида қозони қайнамаслиги, болалари оч қолиши мумкинлигини ёдига солди.

— Дик... — дея мурожаат этди узун бўйли, жингалак сочли хотини Анжела ва одати бўйича мусобақа олдидан кўнглини кўтариш мақсадида ҳароратли қўлларини эрининг титраётган елкаларига босди. Дикнинг оғир, серпай қўллари хотинининг кир ювиш оқибатида оқ ем бўлиб кетган кичкина, юмшоқ қўллари устига қўйилди. Сўнг пешанасининг териси тортилиб, қалин қошлари чимирилди-да, хотинининг нозик белидан олди. Замирида бечорачилик аломатлари акс этаётган кўзлари, ўн йилдан бери

қадрдон ва меҳрибон бўлиб қолган хотини кўзларига қадалди. Кўзлар орзиқиш ва чексиз бир дард-алам, қайғу-ҳасрат, ғам-ғусса билан бир-бирларини кузатди ва бир-бирларини ҳамон оташин бир меҳр-муҳаббат билан севишлари, бу туйғулари эндиликда яна ҳам мустаҳкамланганлигини, ҳеч қачон бир-бирларига хиёнат қилмасликлари, ҳатто бундай ҳаёлга бирор вақт бормаганликлари, шунингдек илк бор Линкольн¹ боғида учрашган онлари, ўша кун ярим тунгача боғда қолиб кетганликлари, уйларига бахтиёр қайтганини эслатди. Кўзлари яна Дикнинг биринчи марта рингга чиққани, ғалаба қилгани, Анжеланинг сабри чидмай тепага кўтарилиб, уни қучиб, ўпгани ва ўша куни ҳазин япроқларни босиб узоқ кўча айланганлари, обрўли ошхонага кириб овқатланганликларини ҳам ёдга солди. Юраклар уриши қучайиб, уларни энтиқишга мажбур этди.

— Анжела... — ниҳоят орага чўккан узоқ сукунатдан сўнг шивирлади Дик ва кундан-кун озиб-тўзиб бораётган хотинининг салқиган қовоқлари, сарғайган кўзларини кузатди, — Мен бугун енггишим керак... бирор вақт рингга чиқишдан олдин титрамагандим. Доим ўзимга ишониб чиққанман, енганман.

— Илоё, айтганинг келсин. Сенга ишонаман. Фақат озгина кексайдинг. Музейга ишга кирганингдан бери машқ ҳам қилмай қўйдинг. Толиқяпсан чоғимда...

— Табиат аслида зуваламни бошқача узган...

— Омадингни берсин, — деди Анжела ва қўлларини эрининг қўлтиғидан суғуриб олиб, тепага кўтарилди-да, ибодатта тутинди:

— Парвардигори олам! Эримга, болаларимга раҳм қил! Юзини ерга қаратма! Эртага кўплар қатори бизнинг ҳам қозонимиз қайнасин!

Дикнинг юрагида хотинига нисбатан кучли меҳр, айна пайтда ачиниш, қайғуриш, шунингдек, авайлашга ўхшаш туйғу кўзғолди ва ҳаяжони кучайиб, кўз милклари ораси ялтиради. Соддадил хотинининг терлаган бўйнига лабларини босди. Бир нафас сукутга толиб, кейин бошини кўтарди. Қонталаш ва қайғули кўзлари хотинига қадалди.

— Хотинжон, — гулдиради Дик ва овозида ҳасрат оҳанги акс эта бошлади. — Қисматингга ўкинма. Бечора қора халқнинг пешонасига шундан кўргиликлар ёзилган экан... Ҳаммаси тақдири азалдан. Баҳоли қудрат кун кўрамыз. Начора, оқ тандилар ота-боболаримизни қул қилиб Ватанларидан жудо этди, бу ерларга келтирди. Умрлари бўйи тутқунликда яшадилар. Биз ҳам доғида ўлиб кетамиз. Бу ҳам қисмат. Бечора Оқбобо² бизни қуллиқдан халос қиламан деб ўққа учради. — у беихтиёр жимиб, беш йил муқаддам оламдан ўтган узун бўйли, ияклари ҳам узун, кўзлари катта онасини хотирлади. Отасидан шафқат кўрмаган онаси олти

боласини боқиш учун кирмаган эшиги, кирини юлмаган одами қолмаганди. Онаси ҳаддан зиёд ҳориб қайтар, болалари қорнини тўйгазар, сўнг танчага олов ёқиб Ватани — Африка ҳақидаги қадимий негр қўшиғини кунларди. Дик ёнида бошини қуйи солиб онасининг қўшиғини тингларди. Онасининг ширали овозидаги дард уни ўйга толдирарди. Қўшиқнинг: «Кўзларим, юрагим сенга, фақат сенга талпинади. Сен эса сароб каби узоқлашиб бораверасан!» — сатрлари ҳамон унинг қулоқлари остида жангларга турарди.

— Дик, нимага жимиб қолдинг? Бир нарса де, юрагим сиқилиб кетяпти, — у хотинининг овозидан сергакланиб бошини кўтарди. Хотинига нима демоқчи бўлганини эслашга ўринди. Фикрлари чалкашиб барибир хотирлай олмади.

— Илоё, бутун уялиб қолмай-да, — деди кейин калавасининг учини тополмагач.

— Дик, ҳамма боксчилар ҳам майдонга енгай, деб чиқишади. Кучлиси эса ғалаба қилади. Шу... озига ёшинг ўтди. Йўқса, ҳали-бери манман, деган боксчиларга бўйин бермасдинг. Сирасини айтганда рақибларининг ҳам бола-чақалари бор. Балки, уларнинг ҳам қозони қайнамаётгандир...

— Сен чиндан ҳам ақлли аёлсан. Рингда ҳам сени ўйлайман. Баъзан бояқиш хотинимга эътибор бермай қўйдим, деб ўзимни қийиман.

— Дик... — Анжеланинг овози титради ва кўзларидаги бечорачилик аломатлари ўрнини аста ранжишга ўхшаш туйғу эгалади. — Бунақа бемаза гапларингни йиғиштир. Мен сенга бойлик учун тегмаганман. Ўзингни ёқтириб турмушга чиқдим. Сен устма-уст ғалабаларга эришиб, мўмай пуллар олганингда ҳам эрим эдинг, ҳозир қашшоқлигингда ҳам эримсан. Болаларимнинг отасисан, вассалом.

— Мени кечир, — шивирлади Дик, бу гал бир оз ҳовиридан тушиб ва хотинини қучди.. — Сен содиқ аёлсан. Бу ҳимматинг учун мендан бўлмаса-да, яратгандан албатта, яхшилиқ кўрасан. Жуда бўлмаганда болаларингдан яхшилиқ қайтади.

— Болаларимиз, ҳам омон бўлишсин. Улар ҳам бир кунларини кўришар. Ўрмалаган, қимирлаган жон зоти бу дунёда очдан ўлмайди. Мен, сенсиз ўзимни тасаввур қилолмайман. Сени бир кун кўрсам, асабийлаша бошлайман. Болаларинг ҳам кўнглимга сиғмайди.

Дикнинг нигоҳи очиқ эшик деворига осилган соатга қадалди. Соатнинг сариқ миллари кундузги иккинчи кўрсатиб турарди. «Демак, рингга чиқишимга яна тўрт соат бор, — кўнглидан ўтказди у ва бирдан бўлғуси рақиб — йигирма беш ёшлардаги баҳайбат гавдали, бурни япалоқ, жағлари ичига тортиб кетган, турки совуқ, жанг кезлари мутлақо йиртқичлашадиган Конрад исми ўша аб-

жир боксчини эслади. Рингда уни бир неча бор кузатганди. Чарчоқ билмайдиган ўша йигит чаққонлиги билан бирга, ҳалол ва мард боксчи эди ва шу билан бокс ишқибозларининг диққат-эътиборини тортганди. — У бўш келадиган анойи боксчи эмас. Лекин мен ҳам осонликча жон бермайман...

— Болаларингдан дарақ йўқ, — деди кейин овоз чиқариб ва хотинига беминнат термулди...

— Бугун мактабга боришмайди. Ташқарида ўйнашяпти. Ҳозир қайтишади, уйнинг тўс-тўполонини чиқаришади, — жавоб қилди Анжела.

— Роберт кўринмайди...

— Машқ қилишга кетган. Ўзингга ўхшаш боксчи бўламан, деб жони ҳалак.

— Бокс машқига қатнаб яхши қилмаяпти. Менга ўхшаб умр бўйи қорни тўймай ўтади...

— Дик, асабийлашяпсан. Яна озгина ётиб дам ол. Мен қозонга қарай. Озгина ун билан ёғ бор. Қайла пишираман. Тамадди қилмасанг, толиқиб қоласан.

Дик бу гал хотинига эътироз билдирмади. Анжела эркалиниб эрининг иягига шапатилаб қўйди-да, киприкларини пирпиратиб, «кетяпман» деган маънода бошини силкиб ёнига ўтирилди, қаршидагги торгина ошхона томон юрди. У хотинининг орқасидан кузатиб беихтиёр хаёлга чўмди. Кўзлари олдидан хотинининг ўн саккиз ёшлиқ, яъни қотмагина, кўкси диркиллаб, калта жингала сочлари силкиниб, сал қизиқ гапга ҳам қотиб кулаверадиган қизлик даври ўтди. Анжела Дик билан учрашувга чиққан кезлари дарахт ортига ё гуллар орасига яширинар, Дикнинг тоқатини тоқ қилар, сўнг ногаҳоний орқасидан югуриб келиб отилар, «хўп» дея қўрқитар, бўйнига осилар, жаҳли чиққан кезлари кафтини унинг лабларига босар, оғзига зўрлаб қант тиқар, шу тариқа кўнглини оларди. Шаддод, йўқни йўндирадиган ўша ўн саккиз яшар қизчани Дик бир кун кўрмаса ўртаниб кетар, кўрганда эса танаси тўлишар, кўнгли яшнаёй бошларди. Қиз уни тинчитмас, унинг қўлқопини қўлларига кийиб олиб, бокс тушишга ундар, индайвермагач, ўзи роса дўппослар: «Сен, манман деган боксчиларни енгасан, мен эса сени енгаман», дея қаҳ-қаҳ отиб куларди. Дик ҳам кўзларини юмиб жим туриб берар, қизнинг уришларидан беҳад лаззатланарди. Кейин уйланишди. Орадан икки йил ўтгач эса Дик профессионал боксчилар рўйхатига киритилди. Тез орада эса у иккинчи лигадаги чемпион даражасига кўтарилди. Анжела ўзини шодликлар оғушида кўрди ва бахтиёр аёллар сафига қўшилди. У эри билан бўладиган ҳамма мусобақаларга борар, биринчи қаторда ўтириб эрининг шодлигини ҳам, қайғусини ҳам баҳам кўрарди. Ғалаба қилган кезлари эса бўйнига

осилиб, эркаланиб, эркалатиб уйига бирга қайтарди. Кўчалардан ўтиб бораётганларида болалар атрофларини ўраб олишиб: «Дик! Қойил қилдинг. Улғайсам сенга ўхшаган зўр боксчи бўламан!» дея қичқиришар, Анжела эса эри билан гурурланарди.

Кейин Анжела илк бор оналик даврини бошидан кечира бошлади. Биринчи, иккинчи, ҳатто саккизинчи боласини туғди. Сўлди. Энди эрининг рингдаги жангларига боролмасди. Илгаригидай шодлигини ҳам, дардини ҳам баҳам кўролмасди. Жангга кузатади, кутиб олади.

Дикнинг хаёли бўлинди. Роса кучга тўлган, еб тўймайдиган, муштлашиб чарчамайдиган даврини хотирлади. Ўша пайтлар у, ўн икки соат машқ қилар, ўзини чиниқтириш учун ҳар куни эрталаб ўн чақирим ерни югуриб босиб ўтар, бу билан ҳам қониқмай катта темир карнайдан отиладиган кучли босимли сувга ўзини тутар, шундан кейингина бир оз ҳовридан тушарди. Йигирма икки ёшли Дик ўша йили ўзидан икки баробар ёши улуг ва кучли боксчи — иккинчи лига қаҳрамони билан рингга чиқди. Беш раундда уни ер тишлатди ва биринчи бор шу лиганинг қолибига айланди. Ана сенга бахту, ана сенга шон-шухрат. Пуллар жарақ-жарақ оқиб келиб ҳамёнига туша бошлади. Егани олдида, емагани ортида. Хотини Анжела ҳам тез орада қора халқ яшайдиган маҳалланинг сахий аъзоси бўлиб қолди. Шу йил у кузда Американинг икки бор чемпиони Жонни тўққизинчи раундда нақауд қилди ва шодлигини яширолмай рингга қичқириб юборди. Мухлисларининг сабри чидамай рингга югуриб чиқишди ва уни кўтариб осмонга отишди. Тортиқлар, пуллар билан қўйинини тўлдириб ташлашди. Эҳ-ҳе! Дик гўё бирдан сердаромад хонадонга айланди-қолди. Босар-тусарини билмай, негр болалари учун мактаб, кинотеатр курдириб берди. Ўзи бориб очди. Кейин чемпионликни бир марта бой бериб қўйди-ю, хонадонидан путур кетди. Олтита болалари сони эса яна иккитага ортди. Бугун у учинчи бор чемпионликни қўлга киритиш мақсадида даҳшатли жангга ҳозирланияпти. Ғалабага эришса, яна бир неча йиллар одамларга ўхшаб яшайди. Мағлубиятга учраса...

— Дик, чойга қалайсан? Дамлайми? — Анжела унинг фикрини чалғитиб ўзига қарашга мажбур этди.

— Чойни қўя тур, — деди у ва кўнгли оғир тортиб хотинига қаради. — Болалар нимага қайтишмаяпти? Жуда кўргим келяпти...

— Ҳозирча қайтишмагани маъқул. Овқат сўрашади... Нимага болаларни сўраб қолдинг? Илгарилари рингга чиқишингдан олдин эсламасдинг...

— Билмайман. Кўргим келяпти...

— Вой, эсим қурсин. Қозонга ёғ солгандим, — Анжела пилдираб изига қайтди. Дик эса ортига ўтирилиб тирсақларини де-

раза тоқчасига тиради, ойнадан пастга назар ташлади. Уч қаватли уйи олдидаги ташландиқ майдонни болалар тўлдириб тўп тепишарди. У катта-кичик ўғилларини излади ва бошқа болалар орасидан қидириб топди. Каттаси ҳам, кенжаси ҳам турли томонга югурар тўп тепарди. Кутилмаганда унинг нигоҳи исқирт эрни дам кўтариб, дам судраб келаётган қора аёлга қадалди.

«Бечора Коп, яна ичибди, — деган ўй урилди унинг миясига. — Бугун ҳам мардикорликдан озгина пул топибди чоғи. Ўн иккита боласи бор камбағалнинг. Хотинига қийин. Фаррошлик билан болаларини боқади. Бечора Копни ишдан бўшатилди-ю, шундай аҳволга тушди. Ичгани ичган...»

— Насиб этса, бугун ютсам, — дея шивирлади у. — Копнинг бола-чақасига озгина пул бераман.

У сесканиб, шовқин-сурон кўтаришиб майдонда тўп тепишаётган бош яланг, яланг оёқ болаларни кузатди. Ажинлари тобора қалинлашаётган дўнг пешанаси, қалин лабларига осуда бир жилмайиш югурди ва ҳавас билан болаларга жиддийроқ тикилди, юрагида болалигига қайтиш, ҳеч нарса ҳақида, жумладан оила ташвиши, қорин ва кийим ҳақида бош қотирмай майдондаги болаларга қўшилиб тўп тепгиси келаётганини ҳис этди. Бироқ орқага-болалигига қайтиш асло мумкинмаслиги, кексаётгани, кўп нарсалардан ҳафсаласи пир бўлаётгани, уни ҳадемай ринг-жанг кутаётгани, болачақалари қорнини тўйғазиш зарурлиги ҳақидаги ўй эса юрагини қайтадан ғам-ғуссага тўлдирди. Майдон четида тупроққа чўкиб, баъзилари чордана қуриб, баъзилари ҳассаларига тиралиб ўтиришган чолларга кўзи тушганда эса кўнгли баттар сиқилди ва юраги увишди. Бояқиш чоллар! Қачонлардир улар ҳам ана у болаларга ўхшаб қорни, усти ҳақида бош қотирмай бепарво тўп тепишган, муштлашишган, балки боксларга ҳам қатнашган, вақт етиб уйланишган, бола-чақа боқишган, эндиликда эса ҳамма нарсага лоқайд бўлиб ўтиришибди. Яқин-орада улар майдонга, болаларни томоша қилишга ҳам чиқишолмайди... кейин эса...

Дик оғир-оғир энтиқди. Чоллар унга марҳум отасини эслатди. Умри бўйи кўмирхонада ишлаган, поезд вагонларига кўмир ортган узун бўйли, ҳеч қачон эт қўймаган, баджаҳл, хўмрайганда хонадонидигиларни зир титратадиган отаси қариб-чириб тўшакка михланиб қолгунча ҳам кўмирхонадан бери келмади. Охири кўмир чангидан ўпкасини касалликка чалинтирди. Ўлиmidан олдин эса бир бурчакда ёнбошлаб уззукун тамаки тортди. Баъзан чолнинг кўзлари ёшланар, сўнг ўзича қадимий негр қўшигини қуйлай бошларди:

Отанг кишанларда ўтди, болажон,

Онанг кишанларда ўтди, болажон.

Кишанни кўрмасин наслинг, болажон,

Кишансиз ўтганди аслинг, болажон!

Қўшиқ янграган кезлар Дикнинг боши эгилиб, сукутга толар, беихтиёр кўзлари ёшланар, отасига маънос ва интизор термулар эдн. Чол қўшиқ билан ўтмишга, яъни қачонлардир Африкада яшагани, қабила оқсоқоли бўлгани, сахийлик, олижаноблик билан қабиласини бошқаргани, қондошлари эркини таъминлаганига ишора этарди. У пайтлар Тайгер туғилиб ўсган океан соҳилларига оқтанлилар қадам ранжида қилишмаганди. Қабила ўз ҳолича яшар эди. Кейин соҳилга катта кемалар лангар ташлади. Аста-секин соҳил-оролни эгаллашди. Негрлар ўз-ўзидан қулликка тушди. Тайгер икки бор қабиласини оқтанлиларга қарши қўзғатди ва шу билан қабила учун толесизлик фасли бошланди. Қабила қизлари номусларидан ажради, чўрига айланишди. Кучли эркаклар ва ёш йигитлар асир қилиниб океан ортига олиб кетилди... Дик улғайиб кўмирхонада ишлаш нияти борлигини айтганда отасининг жиғи-бийрони чиқиб:

— Боксчн бўласан, оқтанлиларни калтаклайсан, ўчимизни оласан! — деди ўғлига.

— Тайгер, — дея ўша кун хотини эрига эътироз билдирди. — Тўққиз қизнинг ичида ёлғизгина ўғлинг бор. Уни муштлашишга ўргатма. Ёнингда ишласин.

— Аблах, овозингни ўчир! — бўкирди Тайгер хотинига ва ханжарини қинидан суғуриб ирғитди. Ханжар хотинининг болдирига бориб санчилди. Лекин аёл эрига гап қайтармади. Ҳатто ўгирилиб ҳам қарамади. Ханжарни болдиридан суғуриб, ўрнига қозон қуясидан босиб боғлади. — Аблах, қабилага эркаклардан кўра оналар кўпроқ қайғуриши керак, — гапини давом эттирди эри ва ўғлига юзланди. — Болам, эсингда тут. Хотинларни доим ханжарда тут. Йўқса, улар ўзларини оқтанлилар қучоғига ташлайди, бошингни ерга қаратади...

Дик эгилиб ердаги ханжарни олиб артди-да, отасига узатди.

— Қинингизга солиб қўйинг...

— Ташла, энди менга керакмас. Онангнинг қонини тўқди. Шаҳарга туш. Оқтанлиларга учраш. Боксга қатнаш. Оқтанлилардан ўч олишнинг бошқа иложи йўқ...

Орадан уч кун ўтгач Дик шаҳарга жўнади. Ропсан деган собиқ боксчи билан учрашди. Ниятини айтди. Ропсан розилик билдирди ва раъйига кўнса ундан машхур чемпион чиқариши мумкинлигини таъкидлади. Бокс оламига илк қадамини қўйди. Икки йилдан кейин эса рингда Никсон деган тажрибали боксчини роса калтаклади ва илк галабага эришиб, уйига қайтди. Шу кун отаси уни қучоғига босиб, эркалатди. Ота-бола беармон мусаллас ичишди, шу тариқа оқтанлилардан олинган биринчи ўчларини нишонлашди. Чол ўзи «шер» деб лақаб қўйган ўғлининг яна кўп

ғалабаларини қаршилади. Бир нави армондан чиқди. Юрагининг доғи хийла енгиллашиб кўзларини юмди.

Ошхонада нимадир «тақ» этиб ерга тушди ва Дикни ҳушига келтирди. У ошхона томонга енгилгина назар ташлаб олиб, сўнг деразага яқинлашди. Шу пайт кўзлари олдига икки соатдан кейин оғир, жуда оғир кечадиган жанг келди-ю, беихтиёр муштларини тутиб гижинди. У тасавурида гўё қутурган шердай ўкириб рақибига ташланар, кетма-кет, устма-уст зарба берар, рақибининг юзини пачоқлар, иякларини текислар эди. Ногаҳоний шундай — ўзича ҳаракатлар қилиш эңдиликда унинг учун табиий бир ҳисга айланиб қолганди.

— Дик!

— Ҳа, нима? — у чўчиб тушиб ошхона томон юзланди, қилатган телба-тескари ҳаракатларидан хижолат тортиб, қаршидаги уйга кирди. Эшик олдига тўхтаб, титилиб кетган наमत, шалағи чиққан эски курси, болаларининг қирқямоқ кийим-бошларини кўриб афти хунуқлашди, кўнгли гумирди. Асабийлашиб қўшни хонага ўтди. Ижирғаниб девордаги осма соатта тикилди. Тўрт! Роса икки соатдан сўнг юрагини ҳаддан зиёд эзадиган, томирлари ва пайларини беҳад толиқтирадиган, кўнглини айнатиб, кўзини тиндирадиган узундан-узон, оғирдан-оғир жанг бошланади. Тушунча, туйғулари тобора машаққатга айланиб бораверадиган жангни инкор этади. Лекин у ўзини мажбур этиб муштлашаверди. Кексалигида дуч келган бу жанг, ундан ёшлигидаги каби шиддат, абжирлик, чаққонликни, барча қийноқ ва азобларга мардларча чидаб беришни талаб қилади. Кексайган вужуди бундай даҳшатли жангга, рақибига—ёш, кучли йигит зарбаларига дош берадимикин?!

У ёнига бурилиб, деворга илинган — отаси билан онаси ёнма-ён тушган сувратга маънос термулди. Кўнгли бузилди. Беихтиёр кўлларини ёзди-да:

— Эй, падари бузрукворим, азиз волидам! — дея илтижога тутинди. — Менинг ҳаққимга дуо қилинглар! Тенгридан бугун ғалабага эришишимни сўранглар! Эртага қозонимиз қайнасин... бола-чақамнинг қорни тўйсин, жилмайишларини кўрай...

— Илоё, айтганинг келсин. — дея шивирлади остонага келиб чўккан Анжела. — Толе сени ёрлақасин, ғалабага эриш. Эртага қозонимиз қайнасин...

Дик ортига ўгирилди. Хотинининг кўзларига қарамасликка уринди. Хотини ҳам эрининг кўз ёшларини кўриб юзини терс ўтирди. У хотинини эркалатмади, одатдагидай ўлиб ҳам қўймадн. Анжела ҳам бугун эридан ранжимади, аксинча унга ачинди.

— Йўлга чиқаман, — деди Дик мусобақа кўйлагини кия туриб.

— Омадингни берсин, — жавоб қилди Анжела. — Тамадди қилишни унутма.

— Қайси пулга...

— Озгина пул топиб қўйганман, — Анжела эгилиб, намати кўтариб, пул олиб эрига узатди. — Обрўли ошхонага кир, кўнглинг тусаган овқатни е. Фақат тўқ тутадиганини е. Бизни ўйлаб пулдан яна уриб қолма. Сен ютиб чиқсанг, биз ҳам овқатланамиз...

— Анжела... — Дикнинг бурни титради ва ўз ихтиёрисиз хотинининг белидан олиб кўтарди, айлантирди. Анжела эса бармоқлари учи билан эрининг кўзлари адоғига қалқиган ёшларини артди.

— Бошлаб қорнингни тўйгаз.

— Бу пул қаёқдан қўлингга туша қолди?

— Ўтган ой маошингдан чегириб қўйлакка берувдинг-ку. Эсингдан чиқдими? Бирор қор-қолимизга ярар деб яшириб қўйгандим. Мана, кунингга яради. Эртага қўйлақ оларман, олмасам ҳам майли. Орзу-ҳавас қиладиган даврим ўтди. Менинг ўрнимга болаларим кийсин.

— Насиб этса, бутун енгсам, оладиган ўттиз минг долларнинг ҳаммасини ўзинг сарфлайсан. Болалар билан театрға тушамиз. Обрўли ошхонага кирамиз. Яхши қол.

— Кузатайми?

— Керакмас... ке, бир ўпиб қўяй... кўпдан бери...

— Нимага ундай деяпсан! Керакмас... кўрқяпман... Дик, нима, кўнглинг бир нарсани сезяптими? Сезса, очиқ гапир. Ўзим бирга бориб, бирга қайтаман.

— Билмадим... нимагадир анчадан бери ота-онамни, сени кўп ўйлаяпман. Хўп, майли...

— Ғалаба билан қайт. Кутиб ўтираман...

Дик хомуш тортиб ташқарига чиқди. Хотини уни биринчи қаватгача кузатиб тушди.

— Дада, дадажон! Кетяпсанми? — дея Клей исмли тўп тепаётган иккинчи ўғли унинг кўксига отилди. — Илоё, омадингни берсин. Эртага менга оқ тўп олиб берасан.

— Олиб бераман, — жавоб қилди Дик ва ўғлини кўтариб ўпди. — Аканг машқдан қайтса, айт. Олдимга борсин. Фақат онангга сездирмасин.

— Хўп, дадажон, — бола ғурур билан ўртоқлари томон юрди.

— Дадажон! — Дик Кайсус исмли, яъни акаларига қараганда пастроқ, лекин раҳмдил — учинчи ўғлининг овозини эшитиб кескин тўхтади.

— Ширинтойим, нима дейсан? — у беминнат бир орзиқиш билан ўғлининг ёнига чўкиб ўпди. — Гапир...

— Дадажон, бутун сен енгасан. Чоллар шунақа деяпти. Эртага менга футбол этик олиб берасан.

— Хўп. — Дик ўғлини ўпиб, кўнглини кўтариб йўлда давом этди. Ўғли ортидан анча вақтгача қўл силкиб кузатиб турди. У товуқлар

қақиллашиб, итлар овқат излаб тентирашаётган, қинғир-қийшиқ эшикларига болалар кийимлари илинган тор-тиғиз кўчани босиб ўтиб ғарбдан шарқ томонга чўзилган катта кўчага чиқди. Турли томондан югуриб чиқишиб, атрофини ўраб олишган болаларнинг: «Дик, мусобақага кетяпсанми? Ютсанг, бизга қант олиб келишни унутма», деган гапларига «хўп» маъносида бош силкаб, бурунларини чимчилаб икки бекатни яёв босиб ўтди. Бекатлардаги одамлар уни кўришлари билан сергақланишар, шошилиш четта чиқишиб, унга йўл беришар, бир-бирларига кўрсатишиб бир нималар деб, шивирлашар эди. Трамвай, автобуслар ойналаридан унга кўзи тушган, яъни бугунги жангни кўришга кетишаётганлар ҳам қўл силкиб, унга ҳамдардлик билдиришар, эришажак ғалабасига хайрихоҳлик билдиришарди. «Нилуфар» деб аталмиш обрўли ошхона олдида ҳам уни бир тўда мухлислари олқишлар билан қаршилашди. Бир оғиздан, бугун уни меҳмон қилиш ниятида эканликларини айтишди. Лекин у: «Жангдан олдин кўп овқат ейиш мумкинмас, озгина қаймоқ ичаман», қабилида жавоб қилиб четта, ҳеч ким йўқ жойга бориб ўтирди. Ёнига яқинлашган сариқ, мовий кўзли қизга бир пиёла қаймоқ билан бир парча думба буюрди. У рингга чиқишдан олдин қаймоқ билан думба истеъмол қилишга одатланганди. Чунки, қаймоқ танасини яйратар, пайларини юмшатар, думба эса тўқ тутар, танасидаги ортиқча сувларни қувиб чиқаришда асосий восита вазифасини ўтарди.

Нихоят у кекириб, ўзини бардам-бақувват ҳис этиб ташқарига юзланди. Олқишлар, шаънига айтилаётган мақтов сўзлари бугун унинг меъдасига тегди ва тезроқ мухлисларидан қочишга уринди. Қуёш мовий уфқлар томон чўкиб борар, қизғиш нурлари дарахт япроқларида жимирашарди. У бугун қуёшга ғамгин термулди ва беихтиёр ота-онаси, хотинини эслади. Болалари эса тўп тепаётган, бўйнига осилиб, уни ғалаба билан қўтлаётган ҳолда жонланди.

У баланд ва кенг, яъни бошларини бир-бирларига тираб муштлашаётган ҳолда сувратга туширилган афиша осилган бино қаршисига етиб тўхтади. Эшик олдида, гезарган лабларига сигарет қистиришган, кўзлари қарахт, илжайган-тиржайган самимий, носамимий башараларни кўрди. Ўша башаралар орасида уни кўпдан бери суйган, доим юракдан қўтлаган, қаршилаган хайрихоҳлари ҳам, шунчаки одоб юзасидан бош эгиб қўтлаётган, яъни унинг ғалабасидан кўра, кўпроқ рақибининг ғалабаси билан қизиқаётганлари ҳам бор эди. У ҳаммасига бирдай илтифот кўрсатиб жилмаяр, йўлида давом этарди. Ичкарига кирганда эса содиқ мухлислари сакраб туришди-да:

— Дик? Қалайсан? Сен учун бу ерга келдик. Бизни уялтирма. Омадингни берсин! Сенинг соғлигинг учун қадаҳ кўтарамиз! — дея қичқиришди.

— Чаккимасман, — дея у қўлларини бир-бирига сиқди-да, мухлисларига ҳамдард эканлигини англади. Мана шу содиқ чеҳралар унга доим бир хил муомалада бўлишган, ғалабадан сўнг ҳамёнларидаги пулларни сарфлашиб, доим ҳисоблашар фақат улар олдидагина хижолат тортар, қўлига мўмай пул тушган кезлари бурунларидан чиқариб ичириш, қоринларини тўйдириш йўлини изларди.

Ниҳоят у ўнг томонга бурилиб, узун даҳлиз бўйлаб юриб, очиқ эшикдан ичкарига мўралади. Ёзув машинкаси қаршисига ўтириб, нималарнидир ёзаётган тепакал котибга жилмайиб «келдим» ишорасини билдирди. Ғалдаги хонага ўтди. Шиддат билан ечинди. Совуқ сувга чўмилди. Паришонлиги, ҳорғинлиги бир нави тарқалиб, тетиклашди. Артиниб, жанг кийимини кийди-да, шашт билан ташқарига чиқди. Ораликдаги эшикдан ўтиб, иложи бори-ча хитоблар эшитилаётган, қўллар силкинаётган залга кирмасликка уриниб, йўғон арқонга осилди-да, сакраб рингга чиқди. Катта, айланма залда ўнлаб чироқлар порлар, зални тўлдирган одамлар унга, фақат унга қараб қичқиришарди.

— Оҳ, бугун ғаройиб жанг бўлади!

— Дик учинчи марта чемпионлик унвонини олади!

Бугунги оғир ва машаққатли жангга секундантлик қилувчи собиқ боксчилар Смит билан Клаун рингга кўтарилишиб Дикни йиғма курсига ўтқазишди. Зўр бериб мушакларини силашга ту-тинишди. Дик бошини орқасига ташлаб, кўзларини юмиб, пайларини бўш қўйиб ўтирар, хаёлида гоҳ сурункалик тамаки тортан диган серзарда отаси, гоҳ камсуқум, негр қўшиғини куйловчи онаси, гоҳ ғамгин чеҳрали хотини, гоҳ эса тўп тепишаётган болалари жонланар, сўнг хаёллари бўлғуси рақибни ҳақидаги фикр билан қоришиб кетарди.

Ниҳоят рингда Конрад пайдо бўлди. Хитоблар, олқишлар авжига чиқди. Дик сир бермаслик, ҳаяжонини сездирмаслик учун қимирламай, фақат кўзларини хиёл очиб рақибига назар ташлади. Оғир вазнали, баҳайбат гавдали Конрад ҳам мутлақо совуққонлик, яъни эрмакли, мазахли нигоҳ билан Дикни енгилгина кузатди ва: «Бугун ўзингни катта холангникида кўрасан», дегандай жойига бориб чўкди. Дик рақибининг япалоқ бурни, тор пешанаси, одамга дўст бўлмай-диган ифодасиз кўзларини, уйилган қовоқларини, бирон-бир тириш сезилмаётган силлиқ юзига синчиклаб тикилди. Конрад лаҳза сари кўкрагини кериб, мушакларини силкилатиб, қалин лабларини тириштириб куч-қудратини намойиш этар, руҳий жанг билан рақибини саросима ва таҳликага солиш йўлини излар, бироқ рақибининг ҳам бугунги жангга совуққонлиги, бепарволигини кўриб шаштдан тушарди. Секундантлари уни ҳам силаб-сийпашар, мушаклари чигалларини ёзишга тиришишарди.

«Смит ҳам, Клаун ҳам ёмон одаммас. Ҳалол боксчилар, — дея ўйлади Дик. — Кексайишди. Ҳарҳолда менга қайғуришар...»

У яна ота-онаси, хотинини эслади-ю, вужудига енгил титроқ югурди. Кейин ўзини қўлга олиш учун дарҳол «уф» дея ўпкасидаги ҳавони чиқариб ташлаб, ўзини овутди. Ниҳоят паст бўйли, кўкраги юнги оқарган, қулоқлари катта судья чиқди. Судья лабини ялаб боксчиларга қаради ва қўлини силкаб ўртага чиқишга ундади. Конрад сапчиб туриб олдинга интилди ва кўйлагини бошидан чиқариб улоқтирди. Бокс борасидаги санъатини намойиш қилиш мақсадида ўзича бўш ҳавони ура бошлади. Дик вазминлик билан, лекин хўмрайиб қўзғалди. Босиқлик билан ўртага чиқди. Мазохли, менсимаслик ҳисси билан ўзига қараб турган рақибини зўраки жилмайиш билан қаршилади. Рақибининг қўлини олиб орқасига тисарибди. Кўкрагини кериб, мушакларини силкитди. Шу тариқа содиқ мухлислари қаршисида кекса боксчи Дикнинг баланд бўйи, қучоққа сиғмайдиган кенг ва қудратли елкалари, лорсилаган билак ва болдирлари, кексалиги туфайли озгина ёғ йиғилган қорни, сертомир, серпай йўғон бўйни намоён бўлди. Агар, шу кез унинг икки оёқда туриб, инсон қиёфасида жангга ҳозирлангани ҳисобга олинмаса, вазоҳати ва тобора раҳмсиз, шафқатсиз туста кираётган нигоҳи билан кўпдан бери занжирлар орасида сақланган, лекин ҳамон қўлга ўрганмаган саҳро шерининг ўзгинаси эди. Юзи, пешанаси, иякларидagi сон-саноқсиз мушт излари-чандиқлари, чўқморни эслатувчи метиндай муштлари, қалин, бесўнақай лаб ва бурни, шалалоқдай қулоқлари, гарчи келишган қоматига озгина ярашмай турган бўлса-да, ташқаридан қараганда бу хунук аломатлар деярлик сезилмасди. Унинг мана шу хунук турқи, баҳайбат гавдаси манман, деган боксчини биринчи кўргандаёқ доводиратиб қўярди. Ёши ўта бошлаган бўлса-да, тинимсиз қилинган машқ натижасида мушаклари йигитлигидаги мустаҳкамлигини йўқотмаган, пайлари ҳам илгариги нафосати ва юмшоқлигини тарк этмаганди. Мухлислари эътироф этган ҳассос ҳис-туйғуларини у истаган пайтида, хоҳлаганича ўз раъйига бўйсундира олиши мумкин эди. Инсон тафаккури бокс ўйинини кашф қилгандан бери, ринг не-не азамат боксчиларни кўрган бўлса, улар орасида чемпионликни уч марта қўлга киритгани ҳам шу Дик эди. Шу сабабли томоша ишқибозлари иккиланмай у томонга мўмай пул тикар, унинг бетакрор қудрати туфайли бойиб олишарди. У табиатан туғма боксчи эди ва шу аломати билан ҳам учинчи бор чемпионликни қўлга киритиши мумкинлигига ишонарди.

Бонг уришидан олдин Дик яна бир бор рақибига синчиклаб назар ташлади. Қаршисида бадий адабиёт, санъат, мусиқани яратган инсон зотининг мукамал, такрорланмас гўзал тимсоли

— мўъжизасини кўрди ва чиндан ҳам унга ҳаваси келди. Юраги уриши кучайди. Ҳали замон қалбида рақибига нисбатан туйган нафрат, ғазаб туйғуси дарҳол сўнди. Йигит-рақиб теъ орада унинг ҳассос, саховатли қалбида қўним топди ва ўз насли, яъни кучли, қудратли мавжудот — инсон зотиға нисбатан савқи табиий бир иштиёқ қўзғатди. Қаршисидаги мукаммал, яъни табиатнинг тож-сарвари, мутлақо етук қисми бўлмиш йигит уни яна бир бор ҳайрат, таажжубға солди. Яшашға бўлган муҳаббатини бир карра оширди. «Оҳ, инсон зоти — қандай сирли-сеҳрли мавжудот!» дея у рақибига тикилиб, кўнглидан кечирди. Конрад Дикка қараганда икки баробар ёш, навқирон эди. Вужудидан ёшлик, навқиронлик савлат тўкиб турган, куч-қудратини тана-сига сиғдиролмай ҳавони муштлаётган йигит уни ҳар сония даҳшатли жангға чорларди. Кўзларидаги ҳеч нарсани, ҳеч кимни менсимаслик, мазаҳ қилишға ўхшаш аломатларда: «Мана мен, кучинг етса енг, қандингни ур! Кучинг етмаса, тан бериб рингдан чиқиб кет!» деган ифода акс этар эди. Конрад доим рингға ишонч ва қониқиш билан чиқар, чиндан ҳам кўп машҳур боксчиларни ер тишлатарди. Ҳатто бир қур япониялик бир боксчини рингға умрини хазон қилганди. Узоқ муддатли, кескин жангға бардош беролмай ўша япониялик боксчининг мия томири ёрилиб ўлганди. Бошқа гал испаниялик бир боксчининг бўйни томирини узиб юбориб, абадий тўппакка михлаб ташлаганди. Шердай кучли, қоплондай чаққон, филдай чидамли бу йигит бутун ўзидан ҳам кучли, қудратли, ҳўкиздай чидамли боксчиға дуч келганди. Конрад ёш ва кучли эди. Лекин унда тажриба етарли эмасди. Дик рақибига нисбатан кучсиз эди, лекин у етарли тажриба тўплаганди. Ораларидаги фарқ ҳам шу эди. Дик ринг қонунини яхши билар, ҳис этар, бу қонунларни мияси, терилари ораси, қонларига сингдириб юборган, ҳарчанд рақибига қараб ҳаракат қилар, кучини тергаб сарфлаб ва ютиб чиқаверарди.

«Ҳозир мен билан ана у негр йигит — қондошим жангға тушади. Кутурган шерлардай бир-биримизға ташланамиз. Гўшт, суюқларимизни эзамиз, балки бурунларимиздан қонларимизни оқизамиз, роҳатни эса залдаги оқтанлилар кўради...» деган фикр урилди қутилмаганда унинг бошиға ва ўз насли — қора танли рақибига нисбатан меҳри ортиб кетди.

Бонг урилди. Лаганға ўхшаш сариқ миснинг чўзиқ ва тиниқ овози унинг қулоқлари остида узоқ вақт жаранглаб турди. Ниҳоят тинди. Тингани кез унга жанг бошлаши зарурлигини эслатди. Секундантлар ҳўроздай лапанглашиб ўзларини четта тортишди. Дик одоб сақлаб олдинға силжиди. Қўлларини кўтариб дастлабки ҳимояға шайланди. Конрад эса сор бургут қиёфасига кириб, рақиб томон шиддат билан отилди ва бесўнақай бошини узун қўлла-

ри орасига яшириб биринчи зарбани беришта шошилди. Тезлик билан рақиби ҳолатини кузатди. Дик оёқларини ерга қаттиқ тираганча, елкаларини эгиб, қўлларини юзига ҳимоя қилиб турар, важоҳатидан эса яқин орада зарба берадиган нияти йўқ эди. Конрад кўз илғаб улгурмайдиган даражадаги тезлик билан бир йўла икки марта мушт туширди-да, дарҳол ортига тисарилди. Дикнинг танаси сезилар-сезилмас силкинди, барибир жавоб зарбасини бермади. Фақат турқи хунуклашиб, ўтли нигоҳи билан рақибини таъқиблаб чекланди. Конрад гўё «там-там»³ рақсга тушаётгандай оёқларини лаҳза сари кўтарар, туширар, мушакларини ўйнатиб турли томонга бориб-келарди. Томошабинлар кўпроқ турқи тобора қайғулашиб бораётган Дикни кузатишар, мана, мана, зарба бериб рақибини ер тишлатишини кутишарди. У кучини тергар, очиқ хужумга ўтмас, кексалиги, ринг ва ёш рақиби уни шунга мажбур этаётганди.

Конрад ҳамон олдинга чиқар, зарба бериб дарҳол ортига тисариларди. Унинг чап қўли ҳаддан зиёд кучли бўлиб, мўлжални тўғри олиб астойдил мушт туширса рақибини ер тишлатиши тайин эди. Дикнинг эса иккала қўли ҳам бирдай кучли, бирдай кучли зарба берар, ўнг қўли уddалолмаган ишни чап қўли ниҳояларди. Жанг тобора хуружга минар, Конрад мухлисларини ранжитмаслик, умидларини уздирмаслик учун, зарба устига зарба берар, бироқ зарбалари Дикнинг тошдай тирсакларига тегиб натижасиз қайтаётганди.

«Гуп-гуп!» Юраклар уриши иккала боксчиға ҳам аниқ эшитила бошлади. Конрад кутилмаганда сувға шўбнётган ўрдақдай олдинга ташланди-ю, рақиби тўсатдан зарба бериб қолниши мумкинлигини ҳам унутиб муштларини роса ишга солди. Ҳаракатлари аста-секин сусайиб, ниҳоят орқага чекинишга шайланганди, Дикнинг тирсаклари ораси очилди ва узун қўллари кескин силкинди. Конраднинг пешанасига ногаҳоний теккан мушт уни гангитиб ташлади ва бир неча дақиқа ҳушини йўқотиб, аста-секин тетиклашди, ҳимояға ўтди.

— Қойил, Дик!

У беҳуда куч сарфламай дарҳол ортига чекинди ва рақибини кузатди. Конрад хижолатини яшириш мақсадида бу гал ҳайқириб рақибига ташланди. Алам билан рақибининг пешанасини нишонга олиб урди. Лекин учинчи бор берган зарбаси ҳам рақибининг тирсагига тегди-ю, кўрсаткич бармоғи сирқираб кетди. Ҳаракати сусайди, орқага тисарилди. Дикнинг ҳам тирсак асаблари ари чаққандай беҳолланиб, қўлини ёзиш бирмунча қийинлашди. Бироқ рақибининг бўшашганини кўриб вақтни қўлдан бой бермай ўқ тезлигида олдинга интилди-да, уч бор мушт туширди. Конрад гуп этиб орқаси билан арқонга урилди ва маж-

буран хужумга ўтди. Шу тобда бонг чалинди ва уни азобдан қутқарди. Боксчилар жойларига чўкишди.

— Конрад бало экан. Ёш-да.

— Дик кучини тергаяпти.

— Бу қари тулкини енгиш осонмас.

Дик хитобларни совуққонлик билан, лабини ялаб қаршилади. Фақат биринчи қатордаги оксуякларга кекли нигоҳ билан қараб: «Сен — қўллари совуқ сувга тегмаган бечоралар, — дея хаёлидан кечирди. — Қирқ беш минут жон олиб, жон бериш, ўлиб-тирилиш нималигини қаёқдан била қолибсанлар...»

— Тилинг оғзингга тиқилиб, жонинг чиқай деяётганда ҳам ўзингни мажбур қилиб муштлашишни ёлғиз боксчининг ўзи билади, — шивирлади кейин у ва уч йил бурун худди шу рингда Фостер исмли оғир вазнли жаҳон чемпиони билан ўлар қолга етиб олишганини хотирлади. У ўша куни умридаги энг оғир жангни бошидан кечирганди. Кучли рақиб ҳатто нафас олишга имкон бермаганди. Кўзини очиши билан сон-саноқсиз муштларни ёғдириб ташлар, ҳар мушт тушганда у қуюн урган дарахтдай силкинар, аранг жон сақларди. Дикнинг бокс борасидаги нозик санъатини томоша қилиш учун залга кўп ўлкалардан келишган бокс мухлислари йиғилишганди. Фолиб чиққан боксчига жуда катта мукофотлар тикишганди. Фостер гўё, ток билан бехато ишлайдиган темир вужуддай ҳаракат қилар, ҳар қандай рақибини бешинчи раундга етказиб-етказмай йиқитарди. Ўша куни ҳамма Фостернинг галабасига умид боғлашганди. Бироқ бешинчи раунддан сўнг хирс қурбони, одамлар наздида чарчоқ билмас Фостерни Дик шу қадар саваладики, бурчакка тиқиб ташлади. Шундан кейингина одамлар Фостерга, унинг ҳайвоний кучига шубҳа билан қарай бошлашди. Беш раунд кучини тергаган Дик олтинчи раундагина сарфлади ва рақибининг ҳам, рақиб ишқибозларининг ҳам ҳафсалаларини мутлақо пир этди. Мана, уч йилдан кейин Дик яна ўша феъл-атвори билан тўнғиз, куч-қудрати билан фил, чидамлилиги билан тошбақага ўхшаш Фостернинг бошқа бир нухаси — Конрад билан саҳнада учрашди. Фостер-ку, сал бўлса-да, кексайганди, аммо мана буниси ёш. Дик илгарилари ўз ғурури, қолаверса мухлисларини ўйлаб курашарди, энди эса ҳаммасидан воз кечди, қорни, бола-чақасининг қорни учунгина рингга чиқди. Бу жанг, энди унинг учун ўз ҳаётини сақлаш вазифасини ўтайди.

Нихоят бонг чалиниб, Дикни ҳушига келтирди ва тўкилажак ҳисобсиз терлари, сирқирайдиган мушак, мушталари, ҳансираш, ҳаллослашларини яна эсига солди. Дик оғир қўзғалди ва одатий совуққонлиги билан рақиб томон юрди. Куч йиғиб турган Конрад олғир бургутдай унинг қаршисида пайдо бўлди. «Ҳой, турқинг

қурғур итвачча, — деган фикр урилди бирдан Дикнинг миясига, — Ҳаққадай ҳақкалайверма. Ҳозир абжағингни чиқараман...

Конрад қўнғироқ шақилдоғидай ҳамон олдинга чиқар, саноқсиз муштлар тушириб орқага тисарилар, лекин самаралари деярли натижа бермаётганди. Мана, рақиблар тўқнашди ва бир нафас тикланиб калта зарбалар билан чекланишди. Дик кўпроқ шундай ҳолни кутар, рақибини орқага сурилаётганида энг зарур зарба билан меҳмон қиларди. Конрад Дикнинг ён томонидан елкаларига муштлай бошлади ва оқибат юзи очилиб қолди. Дик сергакланиб хиёл ортига тисарилди-да, чап қўли билан рақибининг кўкрагига урди. Конрад гандираклаб бориб аранг қадини ростлади ва пуржинадай бир неча бор эгилиб, тўғриланиб яна олдинга силжиди. Дикнинг қизариб, ёмғирдай тер қуйилаётган юзида қатъят аломати сезилди. Нима бўлса бўлди, қабилада иш тутиб муштларини ишга солди. Кутилмаган зарбадан у арқонга суялиб қолди.

— Конрад! Отанга раҳмат!

— Дик...

Дик қорнини ҳимоя қилишга мажбур бўлди. Конрад рақибини бу гал бемалол савалади. Дик арқонга тиралиб турганда бонг чалинди-ю, уни йиқилиш ҳавфидан асради. Иккинчи раунд ҳам ёш, кучли боксчи Конраднинг фойдасига ҳал бўлди.

Дикнинг дили ғам-андухга тўлди. Кўзларида чексиз бир дардалам, ҳасрат ифодаланди ва кураklarини арқонга тираб бечора ва нотавон бир қиёфада ёнига — залга назар ташлади. Залнинг охирида, юқори ўрнида қда ўтирган ўғлига кўзи тушди. Ун саккиз ёшли, ўзига ўхшани бўйдор, кучли, мулойимлиги билан онасини эслатадиган шу ўғли назарида шу кез отасининг аҳволидан хижолат тортиб писиб ўтиргандай туюлди. «Бояқиш ўғлим, — дея ўйлади у афсусланиб. — Сабри чидamay келибди-да. Онаси юборгандир. Дик, сенга нима бўляпти? Илгариги шаштинг йўқ. Жанг шу тахлит давом этса, галабани бой беришинг аниқ. Болаларинг қорнини ўйлашинг керак, ахир»...

— Барибир, — дея шивирлади у кейин қовоғини уйиб рақибига қаради. — Сен қоплончани ер тишлатаман. Сен ҳали қари тулкининг совунига кир ювмабсан...

Учинчи раунд Дик учун ҳаддан зиёд оғир бошланди ва машаққатга айланиб ҳам кетди. Ўртага чиқибоқ ҳимояга шайланди. Конрад эса ҳамон пуржинадай ёзилиб-йиғилиб давра айланар, ора-чира зарба берар, кўпроқ қарши зарбани қайтарини йўлини изларди. Дик эса оёқларини ерга қаттиқ тираб, гавдасини олдинга ташлар, эҳтиёткорлик билан мушт туширар, шу лаҳзаёқ ҳимояга ўтарди.

— Дик! Сенга нима бўлди?

«Ҳеч нарса бўлгани йўқ, — хаёлан томошабинларга жавоб

қилди у. — Кучимни тергаяпман. Мана бу тўнғизга бўш келсанг, оғзи-бурнингни қонга тўлатади. Ҳозир, мана ҳозир...»

Хитоблар Дикнинг ҳамиятига тегар, асабини кўзгар, ўзига, ўз гурурига жиддийроқ қарашга, обрўйи ҳақида ўйлашга мажбур этарди. Ана, у томошабинлар кўзлари олдида бирдан ваҳшийлашди, мутлақо йиртқич ҳайвон тусини олди. Коптоқдай думалоқ бўлиб, қуюн янглиғ рақибни устига бостириб бора бошлади. Кейин ярим доира шаклини ясаб, чап томонга озгина эгилиб, бутун гавдаси оғирлигини ўнг қўлига ташлаб урди. Бу «хўк» деб аталмиш услуб бўлиб, боксчилар деярли кам қўллар, лекин мушт нишонга тўғри тушса, рақибини ағдармасдан қўнмасди. Ўнг иягидан оғир ва кучли зарба еган Конрад эсанкираб қолди ва бир нафас қаердалигини, нималар юз бераётганини фарқ этолмай гангиб турди. Қулоқлари шанғиллаши, мияси чайқалиши аста-секин тинди ва истар-истамас, қўрқа-писа олдинга интилди.

— Дик! Қойил! Зарба бериш мана бунақа бўлади!

«Бу бошланиши, — деган фикр яшин тезлигида Дикнинг миясига урилди. — Озгина шошмаларинг, бундан ҳам кўра ажойиб-гаройиб зарбаларни бераман...»

— Аблах, йиқилмади, — дея шивирлади кейин беихтиёр. — Бошқа боксчиларни шундай урганимда ер тишлашарди. Конрад чиндан ҳам тўнғизга ўхшар экан.

Олқишлар Дикка куч-қудрат бағишлади, сусайган иродасини қайтадан тиклади. Ўзи томон отилган рақибининг ўнг иягига яна бир мушт туширди. Арқонга суялиб қолган Конрад жонҳолатда бир қўлини кўтариб, ик-кинчиси билан қоринини ушлади. Дик энди беҳад ғазабга минди, нафрати ҳам чегарасидан чиқиб, ўзини мутлақо тергамай жангга кўчар, рақибини телбаларча саваларди. Ҳаёти қил устида туриб қолган Конрад бу гал рақибининг қўлтиғига бошини суқиб жон сақлади. Озгина куч тўплаб ортига сурилди-да, қаддини ростлаб рақибига беш-олтита чиройли муш-тларни инъом этди. Дик бирдан ўзини орқага тортди ва юзини яширди. Бонг урилди. «Шукур, — деган ўй урилди Дикнинг бошига. — Улғудай толиққандим... ҳартугур толеим кулиб боқди...»

У йигма курсига чўкиб суялди-да, кўзларини юмди. Қўллари-ни ёнига ташлаганча оғзини каппа-каппа очиб ҳаво сўра бошлади. Юзидан тахир, шўр терлар оқиб лабларига, ундан оғзига тушар, у пуфлаб терларни чиқариб ташлар, қайтадан кўзларини юмиб ҳордиқ оларди.

— Чакки бўлди-да, — минғирлади у бир пайт рингда эканини унутиб, — қулай пайт келганди. Вақтни қўлдан бердим... «Хўк» услубини яна қўллашим керак эди.

«Ўғлим нима деб ўйлаётганикин? — кўнглидан кечирди у кейин. — Бояқиш, атрофидаги одамларга қараб эзилаётгандир... ҳечқи-

си йўқ. Ҳозир, ўғлим, отанг берадиган қақшатқич зарбаларини кўрасан!..»

Судьянинг соатига қараши навбатдаги жанг бошланадиган вақт тобора яқинлашаётганидан дарак берар, бу Дикнинг кўнглини айни тартибга келмас, шу дақиқа кимдир жангни тўхта-тишини истарди. Назарида мияси суякларидан кўчиб, гўшлари титилиб кетадигандай туюлар, суяклари бўгин-бўгинидан сочиламан дерди. У эсини танибдики, мана шу рингда куйиб-пишар, ҳисобсиз терлар тўкар, тили осилиб, ўпкаси оғзига тиқилиб, кўзлари тиниб, кўнгли гумириб узлуксиз жанг қиларди. Ринг унинг учун орзу-армонга, яъни бола-чақа ва ўз қорнини тўйғазиш манбаига айланганди. У ўзини рингсиз тасаввур этолмас, шу рингни деб барча ҳаёт лаззатлари — айш-ишрат, сайру саёхатлардан буткул воз кечганди. Тўғрироғи, ринг уни ҳаммасидан маҳрум қилганди. Бунинг замирида эса мажбурият ётарди. Назарида унинг учун ўйин-қулги, ғам-ташвиш мана шу рингдан бошланар, ринг билан ниҳояланарди. Бадий адабиёт, ўқиш, санъат асарларини кўриш ҳам унинг учун шу ринг туфайли бегоналашганди. Китоб ўқишга, театрга тушишга, санъат асарлари кўргазмасига боришга вақти йўғиди. Ҳаётнинг барча даҳшатлари, чидаб бўлмас машаққатларини у шу рингда кўрарди. Ҳа, ринг унинг учун тонг отиши, кун ботиши ва улар орасида кечадиган ҳамма ташвишлардан иборат эди. Илгариларни ҳавас, иштиёқ билан рингга чиққан бўлса, эндиликда мажбурият, яъни қорин тўйдирини мақсадида чиқарди. Дик буни мана энди, ёши бир жойга етганда тушуниди, ҳис этди.

У сесканиб рақибига тикилди. Пайлари ҳамон ҳолсиз эди. Илгаригидай юмшоқлиги, силлиқлигини йўқотганди. Абжирлиги, чаққонлиги ҳам сусайганди. Фабрикага ишга ёллангандан бери машқ қилмай қўйганди. Мана шутина унинг ҳафсаласини пир қилиб, ишнинг пачавасини чиқараётганди.

Галдаги бонг чалинганда у, дунёда бонг мавжудлиги, истамаган пайтда чалинишидан нафратланиб кетди. Бонгнинг чалиниши гарчи ёш, ғалабани орзиқиб кутаётган боксчи учун шарафли иш бўлса-да, кекса, яъни қорни учун рингга чиққан кекса боксчи учун мутлақо кўнгилсиз ҳол эди. Лекин унинг қулоқлари, ҳислари бонг овозига аллақачонлар кўникма ҳосил қилган, эшитиш билан ирғиб туриб жангга ҳозирланиш эндиликда табиий бир одатга айланганди. У кучи қай даражада камайгани, яна қанчаси сақлангани, мана шу сақлангани билан ғалабага эришиш мумкинми, йўқми, шуни ҳаёлан тафтиш этаётганди. Оҳ, у кексайиб боряпти! Даҳшат! Ёшлик — гўзаллик! Кексалик — хунуклик! Азал-азалдан бир-бири билан чиқишолмай келадиган мана шу икки куч — қутб инсон бошига қандай кулфатлар соли-

ши мумкин! Ёшлик — гурур, ҳаётга муҳаббат, яшаш ва яна яшаш, дегани. Кексалик эса, ҳамма нарсадан совуш ва ўлимга маҳкумлик... Кексани ҳар лаҳза хавф-хатар кутади, қолган умри саросима, таҳликада кечади. Ёшлик эса саросима, таҳликадан йироқ. У — ғалаба. Кексалик — мағлубият. Узоқ ҳаёт тажрибаси Дикка бу ҳақда етарли сабоқ берганди. Оҳ, ринг унга нималарни ўргатмади!

Тетиклашиб ўртага чиққан Конрад бу гал ғалаба қилишига мутлақо ишонган ҳолда рақибига ташланишга шайланди. Дик ҳам бирмунча жойланганиди. Кейинги раундларда у рақибига нисбатан ортиқча очко олаётганди. Турқидан у ҳали-бери бўш келадиган қўринмас, фақат эҳтиёткорлик билан рақибининг зарбасини кутаётганди. Жанг бошланди. Кескин тус олди. Конрад устма-уст мушт туширди. Дик ҳам баробар жавоб берди ва даб-дурустан ғазабга миниб рақибини арқон томон сиқа бошлади. Ниҳоят галдаги жиддий зарбани берди. Берганда ҳам аниқ ва беҳато берди. У жазавага тушиб рақибини тобора ҳолдан тойди-ра борарди. Энди у кучини тергамас, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас, қабилда иш тутаётганди. Оғир ва машаққатли, инжиқ ринг қонуни энди унинг тушунча, туйғусидан чиқиб, ўз қорни, бола-чақа ташвиши, шунингдек, содиқ мухлисларини ҳам аста-секин четта сура бошлади. У энди вужудини керагидан ортиқ зўрлар, қийнар, тўғрироғи, бўйнидан боғланган итдан гўё судралиб, мажбуран ўзини рақибига ташларди. Бўйнидан боғланган ит барибир овга ярамаслиги, оёғига панд беришини Дик яхши тушунди. Ўзини зўрламасдан ҳам иложи қолмаганди. Начора, вужудини, тушунча, туйғусини олдинга судрашга мажбур...

Конрад ногаҳон рақибининг пешанасига мушт туширди. Дикнинг кўзлари мошдай очилди. «Бу ярамас, ҳали ҳам мен билан мушук-сичқон ўйинини ўйнапти,— деган фикр ят этиб миясига урилди. — Шошма, Дикнинг қанақа боксчи эканини сенга бир кўрсатиб қўяй!»

У энтиқди ва фикрини жамлаб рақибини кузатди. Бирдан вужудда ғайри табиий бир куч қўзғалди. Бу куч чиндан ҳам унга ғалаба келтириши мумкинлигини тахминан ҳис этди. Кўпдан бери у танасида бундай куч қўзғалганини эслолмасди. Галдаги, яъни чап жағига тушиб, зирқиратган зарба эса кўзларини каттароқ очишга, кейинги қисмати ҳақида жиддий ўйлашга мажбур этди. Эҳтироси хуружга минди, ҳислари чегарасидан ошиб-тошди. Ҳис-ҳаяжони беҳад кучайиб, чарчоғи иккиланиш туйғусидан устун келди. Ҳаяжонланган кезлари ҳаёт доим унга гаштли туюлар, бутун умр шу ҳис-ҳаяжони қурбони бўлиб қоларди. Мана шу ҳис-ҳаяжонга суяниб янглишмас, доим ғалабага эришарди. Қандай ютуқни қўлга киритган, қандай тасодифларга учраган бўлса, ҳам-

маси шу ҳис-ҳаяжонлар оқибати эди. Ҳатто бахтли-бахтсиз кунлари ҳам шу ҳис-ҳаяжон билан боғлиқ эди. Ҳис-ҳаяжонлари ҳеч қачон уни алдамаган, у ҳам ҳис-ҳаяжонига суяниб, иш кўриб янглишмаган эди. Мана, ҳозир ҳам ҳис-ҳаяжони уни олдинга, кўрқмай, иккиланмай рақибига ташланишга ундаяпти. Демак, ғалабага эришиши тайин...

Оғизлар катта очилар, кўкраклар кўтарилар, тушар, ўпкалар эса зўр бериб ҳаво сўрарди. Юраклар «гуп-гуп» урар, вужудлардаги ортиқча сувларни тинмай ташқарига ҳайдарди, унга чарм қўлақопларнинг «гуп-гуп» овозлари жўр бўларди. Бечора юраклар! Улар метёрдан ўн, юз марталаб ортиқча ураётганди.

Рақиблар гоҳ ваҳшийларча шох ташлашаётган олқорлардай тикланишар, гоҳ бошларини қўлтиқларига суқиб жон сақлар, гоҳ тўнғизлардай елкаларини елкаларига уришар, кейин яшин тезлигида дуч келган ерларига мушт ёғдирар эди. Рақиблар раҳм-шафқат билмай жанг қилардилар. Юраклардаги олижаноблик, эзгуликка мойил раҳм-шафқат ҳислари, тушунчалари фақат бир нарсасига, жанг ва ғалабага қаратилганди. Улар фақат инсоний қиёфаларида, лекин ҳис-туйғуларидан маҳрум бўлиб, телбаларча бир-бирини савалашарди. Рингда гўё ҳайвоний хирс билан бирга, коинотдаги даҳшатли тўқнашувлар, яъни сурункаликка гум-бирлаган момоқаддирок, чақилган чақмоқ, юлдузлар ёниши, шунингдек ой қуёш юзини ёпган кездеги қўрқинчли ҳол юз бераётганди. Қиёфалари одамга, хирслари билан мутлақо ҳайвонга, йиртқичга айланган боксчилар энди на чарчоқ, на ҳимоя, на чекиниш ҳақида ўйламай муштлашарди. Конрад шон-шуҳрат, яъни рингдан яна узоқ муддат тушмаслик, мол-мулк орттириш учун, Дик эса қариганда озгина пул топиш, ўзи ва бола-чақасининг қорнини тўйдириш учунгина мана шундай ваҳшийлик кўйларига тушаётганди. Улар гаплашмас, лекин кўзлари, нигоҳлари билан бир-бирларини узлуксиз таъкиблашар, сўзсиз ҳақоратлар, сўкар, шу тариқа нафрат, ғазабларини изҳорлар, аламларини эса муштлари билан олишарди. Улар бир-бирларини мутлақо маҳв қилиш ниятида эди. Бунинг заминиде эса ўлим хавфи ётарди. Мана шундай оғир, машаққатли жанглардан сўнг Дик баъзан уйига қайтаётиб: «Даҳшат! Даҳшат! — деб ўйлаб борарди. — Йигирманчи асрга етиб одамлар рингда икки боксчини муштлаштириб қўйиб, лаззатланадилар. Эвазига пул орттирадилар. Мен эса қорин тўйдираман. Бола-чақа боқаман. Ҳа, одамларга пул керак. Қора халқни қул-қарам қилиб, ватанидан жудо этаётган ҳам шу пул...»

Хайрият, бонг урилди. Боксчилар бир-бирларига суяниб, аранг ажралишиб, гўё чумоли юриш билан жойларига келиб чўкишди. Улар шу қадар толиқишгандики, бу гал на хомийлари—секундантларига, на судьяга эътибор беришди. Иккаласи ҳам топтала-

ётган гурурлари, ор-номусларини мутлақо унутишди, содиқ мух-
лислари ҳам эсларидан чиқди. Ўзлари билан ўзлари овора бўлиб
қолишди. Иккаласи икки томонда кўзларини юмишиб, бошлари-
ни турли томонга ташлашиб ҳансирашар, шундай кенг залда гўё
ҳаво етишмаётганидай кучаниб ҳаво сўришарди. Ҳис-туйғулари
гўё ёш бола мисол ўкириб йиғларди. Миялари фаолияти, томир-
ларидаги қонлари оқиши ҳам изидан чиққанди. Назарларида
гўё ер юзидаги одамлар икки томонга бўлинишиб, турли қурол-
лар билан бир-бирларига ҳамла қилишар, қуроллар зарби фақат
уларнинг вужудларида сезиларди. Кўзларига чалинаётган нар-
салар даҳшатга айланиб бораётганди. Залдаги чироқлар нури
титрар, сўнар, тикланар, кўнгилларини оздирарди. Залдагилар
гоҳ оёқлари билан осмонга қараб қолишар, бошлари билан юра
бошлар, лаблари қимирлар, лекин овозлари чиқмас, хитоблар эса
гўё узоқлардан келаётгандай қулоқларига хира ва тузсиз чали-
нарди. Мана, мана нимадир қарсиллаб ёрилар, нимадир тугар,
гўё ер билан осмон қоришиб кетар, ҳатто фил ҳам кўтаролмай-
диган оғир бир нарса Дик билан Конраднинг устига қулар, гўё
эзиб ташлайдигандай туюларди. Мия ва вужудларининг қаери-
дадир гувилаб олов ёнар, ҳис-туйғуларини жизғанақ қилар,
гўштлири билан терилари орасида гўё игналар қадалиб турар,
гўё терга қоришиб ташқарига чиқар, чиқиши билан игналар сони
камаяр, лекин юрак ва мияларида ҳис этарди.

Толеига минг бор шукурлар бўлсин! Бўлсин! Зал, чироқлар,
одамлар аввалги ҳолига қайта бошлади. Вужудларидаги игналар
миқдори ҳам хиёл камайди. Қовоқлари оғирлиги енгиллашди.
Мия ва юрак санчиқлари бир нави сусайди, Дик ғалабага эри-
шишига мутлақо шубҳа қилмай қўйди. Кейинги икки раундда
эришган устунлиги уни мана шундай фикрга келтирди. Мана шу
туйғуни ҳис этган лаҳза юраги уриши кучайди, томирлари кен-
гайиб, қонлари оқиши шиддатга минди. Қонларнинг тез оқиши
натижасида мия фаолияти ҳам зўрайиб, фикри тиниқлашди.
Жўшган қонлари дақиқа сари уни жангга, ғалабага чорлар эди.

Бонг овози рақибларга яна кўзғалиши зарурлигини эслатди.
Дик ўзини ҳеч нарса кўрмаган одам қиёфасига киргизиб сапчиб
турди. Судья жанг бошлашга ишора қилаётганда эса Дик эгилиб
олдинга интилди, хириллаб рақибига дастлабки даҳшатли ва оғир
зарбани берди, бурчакка тиқиб ташлади. Боз устига яна бурчакка
сиқиб савалади. Қониқиш билан ортига тисарилиб ҳимояга ўтга-
нида ўнг жағига кутилмаганда тушган мушт миясини чайқалти-
риб, кўзларини тиндириб юборди. Миясининг қаеридадир кич-
кина бир олов «лов» этиб ёнди-да, Дик бирдан йўқолиб қолди.
Ўзига келганида эса арқонга суялиб гандираклар, рақибни эса
уни беармон муштар эди.

— Дик! Сенга нима бўлди? Галаба...

— Конрад, қойил сенга!

«Ҳозир, ҳозир, — хаёлидан кечирди Дик иложи борица томошабинларга қарамасликка уриниб. — Боплайман. Озгина янглишдим...»

«Уч» дейилганда Дик дарҳол олдинга силкинди. Зарба беришга шайланганда чап жағига тушган мушт қайтадан гангитиб қўйди. Оғзи иссиқ, шилимшиқ нарсага тўлди. Бу манқасимиди ё бурни қонаганмиди, у буни фарқ этолмади. Шилимшиқ нарсани тупуриб ташлаб, яна жангга ҳозирланди. Оёқларини ерга қаттиқ тираб елкаларини эгди ва қўллари билан юзини яширди. Рақибни ҳамон олдинга интилар, Дикка ташланар, темир механизмдай чарчоқ билмай бирин-кетин зарба берарди.

— Ота!

Дикнинг қулоқларига ўғлининг ҳасратга тўла овози эшитилди. Дарҳол у рингда экани, нигоҳлар, кўзлар ўзига қадалганини ҳис этди. Кўзларини катта очиб, рақибига юзланди. Юзи очилишини кута бошлади. Кейин ҳеч ким кутмаган, ўйламаган ҳол юз берди. Дик қисқа-қисқа зарбалардан сўнг кучли, оғир зарба беришга кўчди. «Ҳа, ҳа, қани», деб юборди у ўзига-ўзи беихтиёр ва ўнг қўлини ишга солди. Кейин фавқулодда берган зарбасидан ўзи ҳам ҳайратга тушди. Конрад ерда типирчилаб ётарди. У эса рақибига қарамас, одатий босиқлиги, совуққонлиги билан рингни айланар, олқишларни ҳам лоқайд қаршиларди. «Аблаҳлар, — ўйларди у тинмай. — Ҳозиргина мени ҳақоратлашаёттанди. Энди олқишлаяпти...»

— Дик! Яша! Чиндан ҳам кучингни, тажрибангни намоиш этдинг! Энди галаба сен томонда!

— Дик! — шивирлади унга қош-киприклари сап-сариқ, сепкил юзли секунданти Смит. — Яна озгина чид. Ҳозиргига ўхшаш зарбалар зарур...

— Жаноб Смит, — тўнғиллади Дик ва еб қўйгудай термудди. — Кўнглингизни тўқ қилинг. Мен ҳеч қачон, ҳеч кимни уялтирмаганман. Индаллосини айтганда, қочган ҳам «бахтимни бер» деб қочади, қувган ҳам шундай деб қувади. Бечора Конрадга ҳам осон тутиб бўлмайди. Унинг ота-онаси, хотини галаба билан қайтишини кутиб ўтиргандир... Ахир, биз боксчиларнинг тақдиримиз бир-биримиздан фарқ қилмайди...

Дик ийҳоят муддаосига етиб толиққани, чаққонлиги тобора сусаяётганини сизди. Энди иккиланмай галабага эришишига ишонар, лекин юрагининг қаеридадир «мағлубият ҳам бўлиши мумкин» деган туйғу ликиллаб турарди. У очколардан бой бера бошлаганди, рақибини йиқитиб очколари миқдорини ошириб юборди. Рақибини йиқитгани галабанинг муқаррарлигига ишо-

нишдан ташқари юрагига далда берди ва вужудининг қаерида-дир сақланиб қолган кучини сиртига чиқаришга кўмаклашди. Дадиллашди. Рақибининг ўнг қоши ёрилганди. Конраднинг қонларини артишди. У жангни давом эттиришга майли борлигини билдиргач, судья яна «бошланглар» ишорасини билдирди. Конрад яна ёшлиги, навқиронлигини унутмаган ҳолда чаққонлик ва абжирлик билан зарба беришга тутинди. У гоҳ илондай тезлик билан Дик томон отилар, зарба берар, ортига тисарилар, гоҳ қутурган туядай лапанглаб рақибни устига бостириб борарди. Дик, мана, бўйнига яхшигина мушт тушганини ҳис этди. «Одамнинг бунақа тўнғизини шу пайтгача учратмагандим, — деган фикр урилди шу он унинг миясига, — йигирма йил рингга чиқиб, бунақа чарчоқ билмас шерваччани ҳам кўрмагандим. Оҳ, бечора Дик! Кексайганингда роса бераҳм боксчининг қўлига тушдинг-да! Чандиқлардан хунуклашган турқингни ана шу жонон йигит роса текислади. Шошма, мен ҳам сенинг башарангни текислайман. Қон кўпроқ оққанида жанг тўхтатиларди...»

— Дик! Нимага имиллайсан?!

У Смитнинг кесатигини хўмрайиб қаршилади.

«Дик, — дея у хаёлан ўзига-ўзи мурожаат этди, — ўзинг, болачақанг, қоринни ўйламасанг ҳам, Смит учун ғалаба қилишинг керак. У бояқиш мўмай пуддан ажралиб қолишидан кўрқяпти...»

Ринг ҳар қандай кучли боксчининг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб ташлашини тажрибали боксчи биларди. Ринг бугун Дикнинг кексайгани, кексайиш оқибатида барча гўзаллиги — қуввати, чаққонлигини йўқотганини ошкор айлади ва ёш рақибни билан ўзи орасидаги фарқни ҳам аниқ кўрсатиб берди. Уни кўп замонлар «учар юдуз», «темир одам» деганлар янглишган экан. У ҳеч қачон юдуздай учмаган, темир вужуддай чарчоқ билмай жанг ҳам қилмаганди. Оддий одам — боксчи эди ва оддий одам боксчилигича қолди. Қариди, толиқди.

— Дик! Қарибсан. Бизни аҳмоқ қиялпсан! Мушакларинг карахти ёзилмаяпти!

Унинг ҳамияти оғриди. Ор-номуси ҳақоратланди. У табиатан олижаноб, одампарвар, саховатли боксчи эди. Лекин ҳозирги ҳақоратга, камситишларга чидолмади. Бирор вақт одамлар билан нари-берига бормаган, ёлгон гапирсалар-да, ишониб кетаверган Дик ҳозирги камситилишга чиндан ҳам бефарқ қаролмади. Дикнинг ягона бисоти иродаси эди. Мана шу метиндай иродасига суяниб кўп оғир жангларда ғалабага эришганди. Ҳеч қачон йиғламаганди. Йиғлаган эркаклардан нафратланарди. Умида бир мартагина оқтанли томонидан «қора махлуқ» деган ҳақоратни эшитиб кўзлари ёшланганди. Ўшанда отасининг: «Бу оқтанлилар сенга дўст бўлмайди. Бизни қул қилган ҳам шу оқтанлилар, улғ-

айсанг ўчимизни ол», деган гапларини эслаб, рингда оқтанлилар билан олишганда уларнинг бошларига ит кунини соларди. Уларга бўлган нафрати уни доим ғалабага чорларди. Шу лаҳза у яна тамаки тортиб, бурчақда михланиб ётадиган отаси, кўшиқчи онасини эслади. Хаёлан уларга илтижо қилди,

— Дик, отингни қамчила!

«Ҳа, қани, Дик! — кўнглида ўзини огоҳлантирди у. — Энди ўлишинг ё ғалаба қилишинг шарт, вассалом!»

Дикнинг кўзларига қон тўлди. Қовоқлари уйилди. Терилари қизариб, турқи ногаҳоний кўксига ханжар санчилган йўлбарс турқини олди, қиёфасидаги ваҳшийлик аломатлари кучайиб, юнглири хурпанган шер қиёфасига кирди. Жанг ниҳояланиши олдида эди. Ҳадемай ғолиб ва мағлуб сараланади. Муштлашиш илгаригидай давом этса, Дик омадини бой бериши аниқ. У зудлик билан ўз қорни ва бола-чақаси ташвиши ҳақида бонг қотириши шарт ва зарур эди.

— Ота!

«Болажоним, — деган фикр Дикнинг миясини қамради. — Қўрқма, сени уялтирмайман. Онанг, укаларингни унуттаним йўқ. Ҳозир, мана ҳозир кўрасан...»

У бу гал кўкрагини очиб, қўлларини зарба беришга шайлаб, ишонч билан рақиби томон бостириб кела бошлади. Содиқ мухлислари ҳайратга тушди. Дик ёшлик кезлари мана шундай кўкрагини очиб жанг қилишга одатланганди. Кексайганда ҳам ўша усулни қўллашга бел боғлади. Қизиқ. У мушакларини ўйнатаиб олдинга интилар, тирсакларига тегаётган муштларга мутлақо эътибор бермаётганди. Тобора одамлар эътироф этган «учар юлдуз», «темир одам»га айланиб борарди. Пайлари ўзидан-ўзи юмшаб, ҳаракатлари тезлашди, чаққонлашди. Бир... икки... уч «гуп-гуп». Уч марта берилган зарбалар тўғри нишонга тегди. Учинчи мушти рақибига бахтсизлик келтирди. Нагдаун бўлди. Жанг тўхтади. Конраднинг истаги билан дарҳол жанг давом эттирилди. Шиддат билан томирларини кенгайтириб оқаётган қонлари-эҳтироси алангасида ўртанаётган Дик пайт пойлаб кутилмаган тўртинчи зарбани берди. Кейин сонсиз-саноқсиз муштларни ёғдириб ташлади. Ҳатто судья ҳам санаб улгуролмади. Конрад ҳимоя қилиш қобилиятидан мутлақо жудо бўлганди.

— Ё раббий! — бўкирди Дик олтинчи зарбадан сўнг. У олтинчи муштини шу қадар куч билан туширдикки, ҳатто гавдаси залворини, оёқлари мувозанатини тутолмай рақиби устига қулади. Телбалик кўйларига тушиб, афтидан даҳшат учқунлари ёғилаётган, кўзларига қон тўлиб, мутлақо ваҳшийлашган Дик ўзини унутиб оғзини очди, ердаги рақибини тишлашга шайланганди, кимдир: «Дик!» дея қичқирди-ю, уни ҳушига келтирди. Шундан кейингина у рин-

гдалиги, рақибини уриб йиқитгани, залдагилар кузатиб турганини англаб тинчиди. Йиртқиچлашганини сезиб хижолат тортди. Конрадни кузатди. У типирчилар, лекин туролмасди. У бечора рақибини кўтариш мақсадида эгилди-ю, қўли ёзилганича муаллақ қолди. Вужудига титроқ кириб, совуқ терлай бошлади. Кўзлари тинди. Конрадни ҳам унутди. Назарида кўкрагининг чап томонидан нимадир узилди. Ўрни қизиди. Вужуди аста-секин бўшаб, хувиллаб, ўйлаш қобилияти сусайиб бораверди. Кўзлари хиралашди, қовоқларига нимадир қуйилди...

— Дик! Сенга нима бўлди? Нимага гангиб қолдинг? Ахир, сен ғалаба қилдинг-ку!

Дик овозни эшитди, лекин ким гапирганини ажратолмади. Кулоқлари шанғиллар, мияси ари уясидай ғувилларди.

— Ота!

У бу овозни хира эшитди, лекин буни ҳам фарқ этолмади.

— Дик! Ўзингни тут. Нимага индамайсан?! — У Смитнинг овозини ҳам англамади, фақат тирсакларига иссиқ нарса илашганини хира сезди. Овозлар ҳам, танасига тегаётган қўллар ҳам мукамал эмасди. Смит уни ушлаб турар, у эса бўш қопдай шилқиллаб турли томонга эгилар, оёқлари ҳам майиша бошлаганди. Шу орада судья Конраднинг тепасига келиб бармоқларини эгиб санади. Турмагач, суяшиб рингдан олиб чиқди. Шу билан жанг чиндан ҳам охирлади, нотинчланган одамлар на секундантлар, на судьяларга эътибор беришарди. Ринг атрофини ўрашиб, Дикнинг аҳволини кузатишарди. Пастда ўтлаи Роберт жимгина йиғлар, тепага кўтарилишга журъат этмасди. Дикнинг содиқ мухлислари унинг номини такрорлашиб, ҳайқиришар, гуллар отишар, лекин у ҳамма нарсага лоқайд гандираклар эди. Дик кексайганда ёш, кучли боксчини енгиб ташлаганди. У ҳамон кўзларини очолмасди. Шу кез кимдир келиб юраги беҳоллигини суғуриб олиши, кўзларини очишга ёрдамлашиши, ҳушини қайтаришини истарди. Лекин нималар юз бергани, нима учун шундай ҳол содир бўлганини тушунмасди.

— Дик! Сенга нима бўлди?

Бу овозни у эшитмади. Гўё кимдир қулоғига шивирлагандай туюлди.

— Ота! — кимдир уни туртди. У эътибор бермади, фақат қўллари силкинганини салгина ҳис этди. Роберт отасининг қўлтиғига кириб суяди.

— Нима гап?

— Билмадим, — деди Роберт Смитга ва ҳўнграб юборди.

— Ётқизинглар. Толиқди. Озгина дам олсин, ўзига келади.

Дикни ётқизишди. Икки врач югуриб рингга чиқишди. Қўлоқларини ушлашди, укол ҳам қилишди. Бурнига кислород найча-

сини тикишди. Дик сесканди. Пайпаслаб ўғлининг билагини ушлади, кўзлари нури бироз тикланди. Ўғлини тусмол билан таниди. Бошқаларни эса бир-биридан ажратолмади. Ниҳоят оёқларига қалқиди. Ўғлига ёпишди. Бўлмади. Ерга чўкди. Кафтларини тиради, тиралди, кўзларини очиб атрофга ҳайрат ва таажжуб билан термулди. Одамлар чаплашиб, ажи-бужи бўлиб кўринди. Қулоқлари остида гўё тинмай ари гингилларди. Нимага шундай манзара юз бераётганини бу гал ҳам англамади. Мияси фаолияти озгина тикланди. Бечорачилик билан ёнига қаради. Смитнинг бурни, лабларини таниди: «Жаноб Смит, энди мўмай пулларга эгалик қиласиз», демоқчи бўлди-ю, фикрини йўқотиб қўйди. Кафтларига тиралиб бефарқ, бемақсад одамларга юзланди. Фикрини хиёл тиклади. У аввал қоқсуяк отаси ва отасининг тамакидонини, сўнг ориқ онасини эслади. Ота-онаси узоқлардан унга қўлини чўзишар, югуришар, лекин ёнига етиб келишолмас, бир нималар дер, овозлари чиқмасди. Кейин унинг назарида қора халқ яшайдиган тор-тиғиз кўчалар, уч қаватли уй жонланди. Бунга хотинининг ғамгин ва олижаноб қиёфаси, раҳмдил кўзлари қоришди. Хотини ҳам йиғлар, бир ерда югурар, оғзини очар, гапиролмасди. Болалари кўзи ўнгидан жуда тезлик билан югуриб ўтишди. У бирортасининг ҳам турқини хаёлида тутиб қололмади.

Ниҳоят, хотирасида ўн йиллар муқаддам рингда учрашган чилилик Лоретта исмли боксчи жонланди. Лоретта Дик билан роса қирқ беш минут жанг қилган, огир жангга бардош беролмай, рингда ҳалок бўлганди. Шу кез Дик назарида Лореттанинг сўнгги талвасасини кўрди. Кейин Лоретта тинчиди. Сал ўтмай эса Дикнинг қаршисида яна бир рақиби-испаниялик Бернес исмли, баланд бўйли боксчи қад кўтарди. Дик уни ҳам беш раундда ер тишлатганди. Бернеснинг оғзи-бурни қонга бўялиб рингни тарк этганди. Кейин у биринчи ва иккинчи бор чемпионликни қўлга киритган даврини эслади. Ҳозирги жангни, рақиби Конрадни ўйлаганда толиқди ва беихтиёр кўзлари юмилди. Боши шилқ этиб ёнига тушди. Мияси ғувиллаб қолди. Танасида кичкина бир олов ёниб, турли томонга чолди, аста томирларига ўтди, миясига кўчди, сўнг сўнди...

Ўғли, ҳаллослаб ичкарига кирган хотинининг овозини эшитмади, силкитишларни эса сезмади. Томошабинларга Дикнинг ғалабаси ҳақидаги хабарни эълон қилишди. Бироқ бунга ҳеч ким эътибор бермади. Содиқ мухлисларнинг қон-қақшаб йиғлашлари ҳам унга таъсир этмади. Врачлар ниҳоят Дикнинг миясига қон қуйилгани, бу ҳол юрагини ҳаддан зиёд мажбурлагани оқиба-тида юз берганини таъкидлашди. Дик рингда жон берганларнинг ўттиз учинчиси эди. Бу ўлим профессионал бокс тарихида ҳам ўттиз учинчи рақам эди.

Эртаси куни қора халқ яшайдиган тор-тиғиз кўчанинг адоғи-да уч қаватли бино олдидаги майдонга тобут қўйилди. Майдонни одамлар тўлдиришган, бошларини эгишиб жимгина йиғлашар, бир-бирларига гапиришга журъат этишолмасди. Сукут сақлаб, тобутдаги Дикка қарашарди. Улар Дикнинг йигирма йиллик содик мухлислари эди. Тобут ёнида кўк кийган Анжела билан саккизта болалари ўтиришарди.

Тушга яқин майдонга катта, қора машина келиб тўхтади. Машинадан башанг кийинган одам тушди-да, одамлар орасини ёриб, тобут томон яқинлашди. Қалтираб тобут ёнига чўқди. Кейин оёғига қалқиб, мархумнинг устига эгилди:

— Анжела хоним, — дея ғўлдиради у ниҳоят. — Рухсат этсангиз... пешанасидан бир ўпсам... Дик мард, олижаноб инсон эди. Тенгсиз боксчи эди...

Меҳмонга ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмади.

— Анжела хоним, — дея тапини давом эттирди меҳмон. — Мана, ўттиз минг доллар! Эрингизнинг ҳақки.... олинг...

— Жаноб Смит, — шивирлади Анжела ва хўнграб юборди. — Ҳамёнингизга солиб қўйинг. Менга пул керакмас. Эримнинг ўлими эвазига пул олмайман...

— Олинг...

Анжела тиззасига қўйилган пулларни олиб Смитга улоқтирди.

— Йўқол...

Смит секингина одамлар орасидан чиқиб кўздан йўқолди. Эртаси куни Анжеланинг номига ўттиз минг доллар чек келди...

МУҚАДДАС ТОШ

Варнагери исми чол сўниб бораётган гулханга паришон термулиб ўтирарди. Оқсоқол қирқ йилдан бери қабилани бошқариб келар, бир ойким гулхан ёнидан жилолмас, беҳад қариган, анчадан бери кенгуру овига ҳам ярамай қолган эди. Чолнинг бўйин, қўл-оёқ териси шалвираб турар, қовоқлари, энсаси ҳам шундай хунук қиёфага кирган эди. Айниқса унинг туртиб чиққан курак ва юз суяклари, доим ёшланиб турадиган шилпиқ кўзлари, қуруқшаб қолган лаблари, чап томонига хиёл қийшайган япалоқ бурни, ўсиқ қошлари қиёфасини яна ҳам аянчли қилиб кўрсатарди. Австралия ҳиндусининг азалий турқини ўзида тўла сақлаб келаётган Варнагери сўнгги кунларини гулхан ёнида ўтказаётган эди. «Тушлар Даври Одамлари»нинг⁴ муқаддас удумларини, қабиланинг урф-одатларини бажаришда у ҳаддан зиёд содиқ одам эди. У қабиллага оқсоқол бўлгандан бери ўз қавмлари орасида метиндай мустаҳкам интизом ўрнатди, уларни номус, виждон, эътиқод туйғусига кўниктирди, ўзи ҳам бу туйғуга кучли эътиқод билан амал қилгани учун қавмлари орасида катта ҳурмат қозонди. Варнагери «пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса ўзгага ур», қабилда иш тутадиган мард, содиқ бошлиқлар тоифасидан эди. Оқтанлилар қабиласига таҳдид солган кезлари у бир неча бор қавмларини бошлаб узоқ жойларга жўнади, кетган томонларида қабилла кўп йиллар тинч ва осойишта фаровон ҳаёт кечирди.

Қабила одамлари орасида унинг қадри ошгандан ошиб борарди. Чолнинг бир оёғи тобора гўрга яқинлашиб борар, дайдиш, изтироб ва таҳликада ўтказаётган умрининг сўнгги сонияларида кўпдан бери боши остида асраб келаётган «Муқаддас тош»ни қабиланинг бақувват, мард, содиқ йигитига топшириш, шу билан оёқ-қўларини бемалол узатиб кетиш ниятида эди. Муқаддас тош «Тушлар Даври Одамлари»дан ёдгор сифатида сақланар, аждодларининг руҳи мужассамланган, қабилани балолар-бахтсизликлардан сақлаб қоладиган мана шу «муқаддаслик»ни ҳар бир оқсоқол катта маросим билан галдагисига топширар эди.

Муқаддас тошни Варнагери отасининг қўлидан олганди. Чол ниҳоят уни янги оқсоқолга топшириш арафасида турарди. У шу муқаддас тошни ишончли оқсоқол қўлига топширгач, қўл-оёқларини бемалол узатиб кетиш ниятида эди. Ҳа, шундай бўлади ҳам. Қабила бошига кулфат тушган кезлар одамлар шу Бош она, Бош оталари руҳи мужассамланган муқаддас тошдан мадад излаб, Тенгри олдида ибодат қилишар, шу билан мушкуллари осон бўлар, Варнагери қабилани бошлаб узоқларга йўл солар эди. Чиндан

ҳам мушқуллари осон бўлиш, бўлмаслиги ибодатга боғлиқми, йўқми, чол бу ҳақда ўйлаб кўришни бирор вақт истаман, лекин Теңгри олдида илтижо қилиши, муқаддас тошга топиниши шарт ва зарур эди, вассалом. Чол эрта ё индин муқаддас тошни тантанали равишда янги оқсоқолга топшириб, дардини енгиллаштиради. Унинг тушунчасида қабила номуси ҳисобланган шу муқаддас тош йўқолиши билан гўё ҳиндунинг насли ҳам тугаб кетар, мана шу таҳлика кекса оқсоқолни кун-тун изтиробга солар эди. У ўзидан олдин ўтган оқсоқоллардан шу муқаддас тош ҳақида кўп шарафли ва кўнгилсиз гаплар эшитганди. Нақл қилишлари-ча, муқаддас тош Австралияга яҳудийлар бостириб келмасларидан олдин ҳам бўлган. Хуллас, ҳиндунинг илк насли билан бирга яралган экан. Шундан бери қабила уни авайлаб асраб келарди. Қабила саҳроларда қочиб юрган кезлар оқтанлилар шу муқаддас тошни қўлга киритиш учун ҳиндуларни талаган, лекин қабила тош «номус»ларини сақлаб қолиш учун қурбон бергану, бироқ муқаддас тошни ҳеч қачон қўлларидан чиқармаган эди.

Варнагери қимматга тушган мана шу муқаддас тошдан ҳамон кўнгил узолмас, уни ишончли қўлга топширишга шошилар ва қийналар эди.

Чолнинг мияси толиқиб, чеккаларига оғриқ, санчиқ кирди ва пепанаси қизий бошлади. Фикрини чалғитиш, озгина бўлса-да, ҳордиқ чиқариш ниятида ўнг кўлини ерга тираб қўзғалди. Бироқ томирлари тортишди-ю, туришга мадори етмай жойига чўкди. Туришга уринаётган кез бўйни, қўлтиғи, ҳатто қорин териси йиғилиб, қиефасини баттар хунуклаштириб юборди. У териси остида санчиқ қўзғалгани, суяклари гўштларига қадалиб оғриётганини аниқ ҳис этди. У кейинги пайтларда тенгқурлардан, ҳатто ўз-ўзидан ҳам нафратлана бошлаган, шу сабабли бир ойдан бери ҳеч кимга кўринмасликка уринар эди.

— Варнагери, қалайсан? — деган хирилдоқ овоздан чол бошини кўтарди ва қаршисида кўкси шалвираб, кўзлари ичига тортиб кетган катта хотини Салини кўрди. Кампирнинг ёшланадиган кўзларида умри тугаб бораётган зрига нисбатан ачиниш ва раҳмдилликка ўхшаш туйғу акс этар, бурни титрар, гўштсиз лаблари учар эди. Сали чолдан кўп болалар туғиб, учтасини ерга берган, бири эса кенгуру овида ҳалок бўлган, биргина қизи туриб қолган, сеvimли ёлғиз қизи яқинда қўшни қабила йигитига турмушга чиқиб кетган эди. Сали бирор вақт қисматига ачинмаган, ота-бобосидан мерос сифатида сақланиб келаётган удумлар қон-қонига сингиб кетган, ҳамон ибтидий тарзда кечаётган ҳаёти унга шарафли туюлар, бундан фахрланар, сўнгги кунларда — Варнагери гулхан ёнига михланиб қолганидан бери кўзларига қайғу чўмиб, қадди бир оз эгилганди. Қирқ йилдан бери чўртке-

сар эрининг қайсарлиги ва инжиқликлари, бардошли бу ҳинду аёлининг ғашини келтирган бўлса-да, барибир ундан умид узолмас эди.

— Сали, ўтир, — деди чол ниҳоят тепасида мунғайиб турган хотинига. — Биламан. Менга ачинапсан... Мендан кўнгил узолмаяпсан...

— Варнагери, — шивирлади кампир гулхан ёнига омонаттина чўқар экан, — очиқиб қолдинг, бирор нарса еб ол, ахир одам овқат билан тирик.

— Иштаҳам йўқ, кўнгил ҳеч нарса истамайди... — жавоб қилди чол ҳасратли кўзларини хотинидан узолмай, — чамаси умрим тугаб қолди. Отам билан онам тушларимга кириб чиқяпти. Кўзларим юмилса... қизингникига кет... Қизимизнинг эси бутун, сени ташлаб қўймайди. Мурдамни калхатлар еб кетса, суякларимни ерга тикиб қўярсан...⁵

— Ўлмайдиган одам йўқ. Ке, қўй, мени ўйлайверма, бир кунимни кўрарман. Мен ҳам сендан кейин қолишни истаманман. Қизинг ҳам, набираларинг ҳам ризқини териб ейишар.

— Фарзанд ширин, кўнгил узиш осонмас, онаси...

— Бўлди, ўзингни қийнама. Мана, картошка қайнатиб келдим, гўштни ҳам ҳил-ҳил пиширдим, ямлаб ютсанг бўлади.

Чол ёғоч товоқдаги бир бўлак гўштни олиб лабларига яқинлаштирди-да, бутун кучини жағларига жамлаб, милклари билан тортиб тамшанди. Узолмагач, амал-тақал қилиб ютиб юборди. Гўшт томоғидан ўтиши билан кучли ўқчиш қўзғалди-ю, чол юзини тириштириб, гўштни қайтариб ташлади. У йўтал зарбидан ёшланган кўзларини артиб, хотинининг қўлини қайтарди.

— Ботмади, занғар, олиб кетавер.

Кампир оғир, жуда оғир хўрсиниб, ўрнидан турди, сўнгги бор зрига қараб олиб орқасига ўтирилди.

«Тугаб боряпман, — кўнглидан ўтказди ёлғиз қолган чол хотинининг ортидан термулиб, — гўштни ҳам сингдиролмай қайтариб ташладим. Ҳа, қария, умринг тугаётганига энди ишонавер... Иложинг... қанча. Ўлим ҳам ота-бободан қолган мерос!»

— Варнагери, тузукмисан? — чол сесканиб бошини кўтарди.

Қаршисида бир қучоқ шох-шабба ушлаб ўртанча хотини Тали турарди. Аёл гулхан ёқиб бериш ва олдида озгина ўтириб дардини ёриш ниятида эрининг истиқболига қадам ранжида қилганди.

— Тали, ўтир, — деди чол лоқайдлик билан кафтларини бири-бирига ишқалаб ва бу билан хотини олдида ўзини бардам-бақувват қилиб кўрсатишга уринди. Тали чолдан ўн беш ёш кичик эди. Гарчи Тали элик ёшни қоралаб қўйган бўлса-да, вужудида аёлликнинг назокат ва нафосати деярли сўлмаган, кўзлари тийрак, чеҳраси эса гулгун эди. У бефарзанд эди, мана шу бахтсизлик

бевақт сочларини оқартириб, пешанасига ажинлар ташлаган, сўлимлигини йўқотмаганига асосан туғмагани сабаб эди. Орала-рида меҳр-муҳаббатни боғлайдиган болалар йўқлигига қарамай Тали эрини оташин бир туйғу билан севарди, умри бўйи ёнида ҳозир у нозир бўлиб келди, шу билан аёллик бурчини аъло даражада бажарди. Чол гулхан ёнига миҳланиб қолганидан бери унинг чеҳраси қайғулашган, кейинги икки-уч кундан бери эса кўзларидан ёш аримас эди.

У чолнинг ёнига чўқар экан, гулханга ўтин ташлади. Пуфлаб гулханны олов олди, тутундан ёшланган кўзларини артиб, чолга юзланди-ю, кутилмаганда қалтираб кетди. Бугун ё эрта эридан ажралиб қолиши, ажралгандан сўнг кундошлар билан бўладиган машмаша, бефарзандлик оқибатида юз берадиган танҳолик ҳақидаги ўй шу кез уни титратиб юборганди. Йигирма йил чол билан бир ёстиққа бош қўйди, азоблари, шодликлари қатори дарбадарликда кечган ҳаётига ҳам шерик бўлди. Болалар туғмаган бўлса нима қилди? Чол унга доим шафқатда бўлди, бирор вақт эркини чегаралаб қўймади-ку. Аёл зотида бундан бошқа нима ҳам керак. Ҳар ҳолда Варнагери олижаноб одам-ку.

— Варнагери, — деди аёлнинг овози ҳазинлашиб, — тамадди қилмадингми? Толиқиб қоласан. Тун бўйи оч, гулхан ёнида ўтириб чиқиш осонмас, ахир... Катта кундошим овқат пишираётувди, олиб келмадимми?

— Олиб келди, — гўлдиради чол. — Қайтариб юбордим. Ўтмаса нима қилай, ахир. Еганимни сингдиrolмай қайтариб ташлаяпман. Сен менга ачинсанг, сенга худо ачинсин. Сендан ҳеч қачон ёмонлик кўрмадим. Худо хайрингни берсин. Мингдан-минг розиман. Фарзандим йўқ, деб ўкинма. Ҳаммаси худодан... Қабила болалари сенинг ҳам болаларинг.

— Нега ўкинар эканман. Ўзимга қолса туғмасмидим. Яратганининг ихтиёри экан. Бу дунёда туғмаган аёл бир мен эмас... Ишқилиб сен ўрмалаб турсанг бўлгани.

— Бор, Тали, боравер. Эрталаб келарсан.

Тали ортига ўгирилди, дарахтлар оралаб юриб, аста-секин кўздан йўқолди. Боши эгилган Варнагернинг юраги қаттиқ силкинди ва анча вақт увишиб ҳам турди. Шундан кейингина у Талига қаттиқ боғланиб қолганини ва бу ҳақиқий эрлик ҳисси эканини англади. Маълум бўлдики, ана шу икки хотинига қараганда Талига кўпроқ ачинар экан. Туёқсиз бўлгани учун ҳам... Туёқсиз одамнинг қисмати қанчалар оғир-а! Бунақаларга ачинишнинг ўзи етмайди! Ҳаётлари учун қайғуриш ҳам керак. Тали бошқа қабила фарзанди эди.

Варнагери ов қилиб юриб бир кун узоқдан дардли овоз ва мунгли қўшиқ эшитганди. Бу ўша қадимий ҳинди қўшиғи эди.

Қўшиқ Варнагерининг юрагини ром этган, ов баҳонасида саҳ-рога чиқиб ўша фарёдди овоз, мунгли қўшиқни тинглар, куйлов-чини изларди. Дардди ҳинду қўшиғи ва Талининг мунгли овози оқсоқолни бир умрга ўзи билан қовуштирган эди. Тали Варнаге-рига турмушга чиққанидан кейин ҳам қўшиқ куйлаб, қабила одамлари ҳурматини қозонганди. Келинлик кезлари у кўкракла-ри лорсиллаган, қовоқлари таранг, кўзлари эҳтиросдан чақнаб турувчи нозанин-хур эди. Эътироф этишга лойиқ аёл зотининг мукамаллиги, етуклигини ўзида акс эттириб турувчи шу ноза-нин-хур ватани ва қариндошларига бўлган меҳр-муҳаббати би-лан кундан-кун Варнагерининг ҳурматини орттириб борар эди. Варнагери тунлари гулхан ёнига чўкиб, Талига термулганча, шу қадимий ҳинду қўшиғини тинглар эди. Талининг олтин жаран-гидай соф ва тиниқ овози баъзан навқирон Варнагерини сапчиб туришга, босқинчи, қонхўр рақиблари — оқ танлилардан ўч олиш-га чорлар эди. Қадимий ҳинду қўшиғини ҳам ҳеч ким Таличалик ифодали қилиб, айна пайтда фарёдини меъёрига етказиб куй-лолмас эди. Чунки табнат ҳинду элининг бутун дард-аламларини Тали юрагига инъом этган, аёл алоҳида бир қайғу-ҳасрат билан қабила бахтсизлигини ифодалаб берар эди. Тали қўшиқни туга-тиб, доим эрининг ёнига чўкар, ёшли кўзларини юзига сурар эди. Варнагери кучли эҳтирос билан Талини бағрига босар, кўзла-ри ёшланиб узоқ муддатли сукутга толар, баъзан босқинчиларни бўралаб сўкар эди.

Бу ўтмиш эди! Ўша ўтмишда Талининг, Варнагерининг ҳам гўзаллиги, шиддати, жасорати чўкиб ётар, кечган умр эндиликда ёшли кўзлари билан ўша ўтмишга термулиб турар эди. Тали қам қариб боряпти. Ҳадемай тишлари тўкилади, кўзлари хиралаша-ди, сўнг овози заифлашади-ю, қадимий ҳинду қўшиғи куйловчи-сиз, Тали эса қўшиқсиз қолади. Варнагерининг кейинги пайт-ларда қўшиқни тинглашга юраги дов бермай келарди. Лекин ҳозир юрагида қўшиқни тинглашга қайтадан иштиёқ қўзғалди, бироқ беморлиги туфайли сукут сақлашдан нарига ўтолмади. Ҳарҳолда Талига осон тутиб бўлмайди. Бефарзандлик ва Варна-геридан ажралиб қолиш изтироби вужудини эзгандан эзарди. Яқин-орада у ҳам Варнагерига ўхшаб гулхан ёнига михланар, сўнг жимгина қадимий ҳинду қўшиғини хиргойи қилар... Оҳ, қанчалар оғир-а! Ақалли боласи бўлганда овунар эди...

Чол бошини кўтарди ва беихтиёр ачишаётган бурнини сиқиб, титраётган лабини тишлади. Сал ўтмай гулхан ёнига чолнинг кенжа хотини Жали яқинлаша бошлади. Борлигидан гўзаллик, ёшлик савлат тўкиб, кекса эрнинг энтякишига, яшаш муҳлатини яна бир-икки ойга чўзишга мажбур қилаётган шу Жали ҳам кеч билан эрини зиёрат қилгани ёнига келган эди. Варнагерининг

кексалик даврида ёш умри хазон бўлган бу аёлнинг жавдар ранг юзи, ғамгин кўзлари, силлиқ қовоқларидан чиндан ҳам ёшлик ва нафосат нури ёғилиб турар эди. Соддадил, гўзалликдан тез таъсирланадиган, арзимас қайғудан дарҳол маъюсланиб қоладиган, қабила умрини яна элик йил чўзиши мумкин бўлган бу кенжа хотинини мана, маълум бўлдики, Сали билан Талидан кам севмас экан. Навқиронлиги ва нозик таъблиги учун ҳам, у кенжа хотинини севар балки... сирасини айтганда у шу кунгача Жалига унча эътибор бермай келди.

Эҳ-ҳей! Варнагери бу ёш нозанинга эришиш учун қанчадан-қанча қийинчиликларга бардош бермади. Қабила удумига кўра бошлик ҳар ўн йилда бир марта ўйланар, бу билан қаримагани, қабилани яна анча вақтгача бошқариши мумкинлигини аңлатар эди. Шундай қилиб Варнагери қариганида балоларга гирифтор бўлди-ю. Жалини севиб юрган ёш бир йигит билан кенгуру овида куч синашди. Варнагери доно оқсоқол, тажрибали, яъни пихини ёрган овчи эди. Орттирган тажрибаси охир-оқибат ўз кучини кўрсатди. Кекса овчи не машаққатлар билан иккига кенгуру отиб, ёш овчини мусобақада ютиб чиқди. Оқсоқол олқишларга сазовор бўлди, қабила олдида эса обрўси ўн, юз карра ошиб кетди.

Ҳа, Жали унга қимматга тушган эди. Шундан экан, Жалини севмасдан иложи йўқ-да, ахир. У овда ёш йигитни енггани, ёш қизга уйлангани учун кўп вақтлар фахрланиб юрди. Ёш хотин чиндан ҳам куч-қувватини тиклади, умрини узайтирди. Варнагери узоқ вақт ўзини бардам-бақувват ҳис этди. Унда Жали ўн тўрт ёшда эди. Бир йилдан сўнг бир қизча туғиб берди, исмини Жалма қўйдилар. Қиз ҳам онасига ўхшаш таъсирчан бўлиб етишди. Ўн тўрт ёшни тўлатганда эса қабила қизларини гўзаллик борасида доғда қолдирди. Мана шу сеvimли қизи қабила удумига қарши бориб, қондош йигитга муҳаббат изҳор қилиб, отасини ранжитяпти. Оқ танлилар қўлида уч йил ишлаб қайтган Нибури қизини йўлдан ураётганмиш. Ахир қабила қиз-йигитлари бир-бирларини севишлари азал-азалдан тақиқланган-ку! Бу ота-боболаридан қолган муқаддас удум-ку! Нибури оқ танлилар олди-дан айнаб, эс-ҳушидан ажралиб қайтди. Шунинг учун ҳам ўз наслидан бўлган қизни йўлдан уряпти. Қолаверса, ҳамма кулфатларига оқтанлилар, фақат оқтанлилар сабаб бўлаяпти... Оқтанлилар ватанини босиб олди, қондошларини истаганча қирдилар, муқаддас удумларни топтадилар, энди эса қонларини бузиб, шу билан ўзларини бир-бирига едириб, шу тариқа уларни мутлақо йўқотиб юбормоқчи... Чол бунга асло йўл қўймайди. Ота-боболари руҳини ранжитмайди. Ўлса ўладики, лекин бунга йўл қўймайди.

У бошини кўтариб Жалига юзланди. Жали жимгина кул титиб ўтирарди.

— Варнагери! — шивирлади аёл оғир хўрсиниб.

— Одамнинг аҳволи шунақа экан. Мен ҳам ғаниматман. Эрта ё индин...

— Бемаза гапларни қўй, беҳуда юрагимни қийнама.

— Ҳар ким экканинн ўради. Тенгрининг измидан чиқиб ҳеч нарса қилолмайди. Қизинг қаерда?

— Отаси... Қизингнинг оёқ олиши бежо... Кечасилари йўқолиб қоляпти...

— Хабарим бор. Ҳар қадамини кузатиб турибман... Наслимиз айний бошлади, онаси... Ёшлар номуссиз чиқди. Ётиги билан тушунтир, аждодлар руҳини ранжитмасин. Ранжитса ўнганмайди. Муқаддас удумларни доим ёдида тутишга мажбур! Нибури-нинг қони бузилган. Оқ танлилар турли оғулар, найранглар билан қонини бузиб юборди. Йўқса, ўз қавмига хиёнат қилмасди...

Жали эри томон сурилиб, қоқсуяк бармоқларини кафтига олар экан, авайлаб уқалашга тутинди.

— Тетиклашяпсанми? — деди кейин кўзлари жовдираб.

— Кафтинг ҳароратини сезяпману, бироқ ҳеч нарса кор қилмаяпти, — деди Варнагери қисқа-қисқа энтикиб, — борақол, эрталаб хабар оларсан. Аёллар билан маслаҳатлаш, оқсоқолликка кимни кўрсатишар экан. Эртага одамларни йиғиб, оқсоқолликни топшираман, чамаси умр тугади... Энди олдинга интилишдан фойда йўқ. Мен оқсоқолликка Нибурини мўлжаллаган эдим. Итвачча ишончимни оқламади. Илоё уни руҳлар урсин! Эрта-дир, кечдир, албатта кўзи оқиб тушади... Дўст-душманнинг фарқига бормади, хароми...

— Мана, гулхан ловиллаб ёна бошлади. Эрталабгача чўғи ўчмас керак. Қария, тетикмисан?

— Боравер.

Жали кўзғалди. Чол бошини кўтарди, ҳасратли кўзларини узок муддат хотинидан узолмади. Бир пайт кўзлари тиниб, боши айланди-ю, қаддини беихтиёр эгишга мажбур бўлди. У энди ёнбошлаб тонг отиши, кейин кун ботиши, оқсоқолликни бошидан соқит қилиши ҳақида бош қотиришга маҳкум эди. У гулхан ёнида тўкилиб ўтирар, ҳар лаҳза қабила, аждодлари, муқаддас тошга қаттиқ меҳр қўйгани ҳақида ўйлар, бу туйғу юрагида тобора кучли оғриқ қўзғатаётганини ҳис этарди.

Варнагери бошқараётган ҳинду қабиласи ҳамон «худо» деган аниқ тушунчага эга эмасди. Ўзлари ва муқаддас тош улар учун худолик вазифасини ўтар, унга «худо» деб топинар эди.

Муқаддас тошда Ватан тушунчаси акс этарди. Ватан тушунчаси эса ҳинду деган ифодани англатар эди. Улар қабиланинг урф-одатлари, аждодлари руҳи мужассамланган мана шу муқаддас тошга қадим-қадимдан топиниб келардилар. Муқаддас тош қаби-

ланинг кўрки, тож-сарвари, ҳусн-таъжжуқи, номусу ори, виждони эди. Чол уни қирқ йилдан буён ёт кўзлардан яшириб, боши остида асраб-авайлаб келар эди. Бироқ оқтанлилар кейинги пайтларда яна муқаддас тошга кўз тикиб қолишди. Оқтанлилардан ҳеч нарсани яшириб бўлмапти... Қабила саҳрога кўчиб кетиб ҳам қутулмапти. Яқин орада қутулмаса ҳам керак... ўлиб қутулади чамаси... Тонг отди, кун ботди.

Чол қўзилиб сўнг тўнги оромга толиш мақсадида қўзбоғланди, қулоқларига:

— Оқсоқол! Оқсоқол! — деган таҳликали овоз чалинди. Чолнинг диққат-эътибори бир ерга жамланиб, пешанаси тиришди. Елкаси оша ёнига назар ташлаб туриб, бирмунча вақт атрофни кузатди, ниҳоят қалт-қалт титраб ёнига яқинлашган Сопи исмли болани кўрди.

— Нима, қиёмат бошландими? — тўнғилади у қўлини ерга тираб. — Нимага бўкириб, мени безовта қиласан?

— Оқтанлилар келишибди, ҳу ана у чайлани кўряпсанми? Бизга ўхшаган одамлари ҳам бор. Сени чақиришпти.

— Сўрамадингми, қаердан келишибди? Мен нимага керак бўлиб қолибман? Ифлослар, қариганимда ҳам тинч қўймайдилар!

— Билмадим, борармишсан?

— Бориб айт, менинг оқтанлида ишим йўқ. Ватангадолар! Одам-хўрлар! Бояқиш ҳиндунинг бошига яна қанақа кулфат солмоқчи...

Бола орқасига ўтирилганча, келган томонига югуриб кетди. Сал ўтмай у оқсоқолнинг олдига баланд бўйли, қирра бурун, сават қалпоқли, калта шимдаги оқтанлини бошлаб қайтди. Мовий кўзли, сариқ соч, қош-киприклари ҳам сариқ, турқи совуқ бу одам ўзини қабила оқсоқолига Жим Брэдли, деб таништирди. Чол Жим Брэдлига қовоқларини уйиб, нафрат билан, айни чоғда сир бермай қаради, лекин жавоб қилмади. Истар-истамас болага Нибуруни чақиришни буюрди. Жим Брэдли ҳаллослаб келган Нибурунинг тирсагидан ола туриб:

— Мен марказдан келдим, оқсоқолингга тушунтир, — деди инглиз тилида ва ёқимсиз тиржайиб чолга тикилди. — Табиат музейида ишлайман. Менга қабилангизнинг баъзи бир қуроллари керак. Ҳа, агар муқаддас тошларинг бўлса яна ҳам яхши. Музейга кўргазмага қўямиз. Эвазига ароқ, тамаки, ун, мана бу хапжар билан бирга соч мойини ҳам бераман. Эрта-кеч саҳроларда тентирайсиз, кийинмайсиз, иссиқ овқат емайсиз, бунақада қабилангиз тутаб кетишга маҳкумдир. Шунинг учун ҳам қуролларингиз, кийимларингизни музейга қўйсак ёмон бўлмас...

— Айт, — тўнғилади Варнагери бошини кўтармай Нибурунинг сўзларини обдон эшитгач, — мени ҳеч нарса қизиқтирмайди. Мен қабиланинг розилигисиз ҳеч нарса қилолмайман. Му-

қададас тош ҳақида оғиз очмасин... Бизга қайғурмай қўяқолсин... бизни шу аҳволга солиб, яна ачинадими...

Жим Брэдлининг қўлида ялтираётган ханжар билан соч мойли шишага иштиёқ билан термулиб қолган Нибури оқсоқолнинг гапини оқтанлига нари-бери тушунтирди.

— Оқсоқолнинг эсини еб қўйибди, нимага ўтмишига қайғурмайди? — деди Жим Брэдли чолга еб қўйгудан тикилиб. Нибури оқтанлининг гапини яна чолга таржима қилди.

— Қайси ўтмишимиз ҳақида гапиряпти, бу қонхўр, — ғўлдиради чол, — ўзлари қирган, бузган, синдирган ўтмишимиз ҳақида гапиряптими? Ўтмишимиз йўқ! Ўтмишимизни сен — қонхўр йўқотиб ташладинг... ҳали ҳисоблашамиз... Ҳа, ҳисоблашамиз...

— Менга қара, — гапини давом эттирди кейин оқтанли яҳудий, — сен ўзинг ёрдам қил, Нибури. Сен ҳарҳолда уч йил оқтанлилар билан ишлаган экансан. Дунёда тарих, музей борлигини тушунасан. Муқададас тошни олиб берсанг, мана бу ханжар ҳам, соч мойи ҳам сеники бўлади... бирор қизни севарсан... совға қиласан...

Чол ўлжага яқинлашаётган қоплондай кўзларини олайтириб Жим Брэдли билан Нибурининг хатти-ҳаракатларини узоқ ва синчковлик билан кузатди. Жим Брэдли ханжарини айлантириб кўз-кўз қилар, соч мойли шишани очиб Нибурига ҳидлатар эди. Нибурининг ҳаяжондан кўзлари сузилиб, титрагандан титрар, унинг бу ҳоли чолнинг тобора нафратини оширар эди. Гарчи соч мойининг ҳиди чолни ҳайратга солаётган, ханжар ҳайратини орттираётган бўлса-да, фикрини қочирмай ҳамон Жим Брэдли билан Нибурини кузатиб тураверди. Худди шу кез Нибури соч мойини қўлига олиб Жалмани эслаётгани, тезлик билан соч мойини унга етказиб ниятида ўртанаётганини чол тахминан тушуниб турар эди. Нибурининг нияти чиндан ҳам бузилган, энди у ҳар қандай хиёнатта қўл уриши мумкинлиги авзойидан англашилаётганди. Титраши эса шундан дарак берар эди.

— Кетиб қолмайсизми? Сизни қаердан топаман? — сўради Нибури Жим Брэдли орқасига ўгирилаётганда.

— Йўқ, йўқ, — мамнун жавоб қилди Жим Брэдли, — муқададас тошни олмасдан ҳеч қаёққа кетмайман. Ахир, шунинг учун мени буёққа юборишган... Агар сен муқададас тошни олиб келиб менга берсанг, ханжар билан соч мойи сеники бўлади...

— Нима деяпти? — сўради ниҳоят чол қалт-қалт титраётган Нибуридан. — Тезроқ гапир!

Жим Брэдли юз қадамча наридаги чайласи, яъни дарахтлар орасидаги чит капаси томон юрди. Чол билан Нибури бир-бирларига сирли қараб қолишди. Бу қараш аста-секин иккаласининг мақсадини ошкор қила бошлади. Шу тариқа чол Нибурининг, Нибури эса чолнинг кўзидаги ифодани ўқишга муяссар бўлди.

Нибури чолнинг беҳад қаригани, муқаддас тошни ўғирлаган тақдирда ҳам қўлидан ҳеч нарса келмаслиги, барибир оқтанлилар зўрлаб бўлса-да, тошни олиши мумкинлиги, шундай экан, ўзи бемалол ўғирлаб, эвазига олган соч мойини Жалмага етказиш фикрига келгани, чол эса Нибури очикдан-очик шундай қарорга бургани, бу қарори қатъийлиги, кўпдан бери оқтанлиларга сотилгани, сотқинлик йўлини тутган тақдирда омон қўймаслиги, ўзининг бу қарори ҳам қатъийлиги ҳақида бош қотираётган эди.

Чол Нибуридай йигитларни бир кўришда кўнглидаги гапларини англаш учун етарли тажриба орттирганди. Ақли ва ҳислари аллақачонлар шунга мослашганди. Сотқингина қондопининг бўйнига душманнинг занжирини солиб беришини, яъни сотқин Ватанни қарам, халқни оқтанлиларга қул қилиб бериши мумкинлигини англашда ҳам чол етарли тажрибага эга эди. Мана шу узоқ йиллик тажриба Нибурининг юрагини унга ошкор қилдиқўйди. Нибури ҳам оқтанлилар қўлида ишлагани сабабли, ҳар қалай оқ-қорани ажрата олар эди. Улар шу тариқа бир-бирларини кўзлари, нигоҳлари билан таъқиб этганларидан кейин сўзсиз ажралишди. Ажралишаётганларида Нибури оқтанлилар қўлида ишлаб қайтгандан сўнг бир-бирларига самимий бўлмагани, иложини топган пайтлар кўзларини шамғалат қилиб, умрларини хазон этиш йўлини излагани, бундан буён ҳам самимий бўлолмаслигини юзларида ифодалаш билан чекландилар, лекин яширишга уринмадилар.

Нибурини чиндан ҳам оқтанлилар ўзларига ёллаб, Варнагерининг ўрнини олиб беришни ваъда қилган ва бу билан қабила-ни мутлақо кишанга солиб олишни режаллаганди. Буни оқтанлилар Нибурига «дўстлик» деб тушунтирган, у ҳам буни «дўстлик» деб анлаганди.

Нибури кулбасига етгунча ҳам биргина ханжар ва соч мойини қўлга киритиш, эвазига оқтанлига муқаддас тошни ўғирлаб бериш ҳақида ўйлаб борди. Миясида эса чолнинг асаби бузилган кезлар ҳаддан зиёд ваҳшийлашиб кетиши, шафқат билмаслиги, ғазаби келганда рақибини ҳам, ўзини ҳам ёриб ташлаши мумкинлиги ҳақидаги ўй қадалиб турди, бироқ соч мойини тезроқ Жалмага етказиш, муҳаббатини қозониш фикрини ҳам асло тарк этолмади. Муқаддас тошни ўғирлайди. Тамом! Қабиладошларига, керак бўлса чолга ҳам, борингки аждодлари руҳига ҳам тупуради. Қачонгача мол-табиат қавмларга қулоқ солиши керак! Ортида оқтанлилар турибди. Уни ҳимоя қилади. Оқтанлилар ҳар ҳолда тушунадиган одамлар. Истаган ишларини қилишади. Истаган қизларига уйланишади... Бу Нибурининг сўнгги қарори эди.

Чол Нибури кетган томонга ғазаб, нафрат билан термулиб ўтирар, унинг оқтанлилар орасида ишлаб, айнаб қайтгани ҳақида

Мирфузоилнинг отаси Мирхалил
Мирсаъди ўғли

Номданақдаги Жомий масжиди имоми Мансурбек

Ёзувчининг опаси
Маърифат 94 ёшда

Ёзувчининг холаси
Зумрад 94 ёшда

Ёзувчининг аммаси
Умри Эрназар қизи

Ҳабиба биби
95 ёшда

Ёзувчи қизи Орифа билан

Рустамбек Абдуназар ўғли оиласи билан

Ёзувчининг қизи
Лола

Ёзувчининг дўсти
Муҳиба

А.Қодирийнинг Набираси
Манзумабону

Ёзувчининг аммаси
Ойимбиби

Ёзувчининг жияни Малика

Ёзувчи Нодира билан

Ёзувчи Туроп Холтой ўғли билан

тинмай ўйлар, изтироблар чекар, лекин ўйлаб, ўйига етолмасди. Нибури оқтанлилар томонга ўтмасдан олдин қабилага, унинг удумларига содиқ фарзаннд эди. Муқаддас тошга бошқалар каби талпинар эди. Сотилди-ю, эътиқодидан қайтди. Айнаб, энди эса қабилага сотқинлик қилмоқчи. Чамаси қабиланинг насли бузила бошлади. Қабила қонини Нибури бузди. Буни қизи Жалманинг хатти-ҳаракатларидан ҳам кўриб турибди. Ўт юрак, чўрткесар, зарур бўлган кезлар қабила учун бошини болта остига ҳам қўядиган жасур йигитлар энди йўқ. Ҳозирги йигитлар майдалашиб, бачканалашиб кетишяпти. Варнагери бирор вақт қавмига хиёнат қилмаган, бундай фикр бирор вақт бошига урилмаганди, тенгқурлари ҳам ўзига ўхшаш мард, содиқ йигитлар эди. Нибуридан эса ҳамма балони кутиш мумкин. Ер юзиде ҳинду деган қабила борлиги, Ватани мавжудлиги, ўз Ватанларида ўзлари тугаб бораётгани, яхудийлар уларни тутатиб ташлаётгани ҳақида бош қотиришни Нибури қаёқдан тушунсин! Тушунса, ўзини ўлдириб юбораётган одамларга муқаддас тошни ўғирлаб беришга журъат этармиди?.. Борди-ю, Нибури аждодлари эътиқоди — муқаддас тошга хиёнат қилса, у ҳолда Варнагери унга ўзини кимлигини, нималарга қодирлиги, одам қариганда ҳам қотилликдан қайтмаслиги мумкинлиги, умуман қондошларига хиёнат қилган одамнинг тақдири қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди. Чол қаҳр билан ўрнидан турди, ёзилиб қайтди-да, қайтадан гулхан ёнига чўзилди.

Ниҳоят қумлар устида, саҳрода гимирлашиб кун кечираётган ҳиндуларнинг қамишдан тикланган кулбалари устига ҳам тунги осойишталик чўмди. Шу тариқа қабиланинг бир хил, зерикарли туни бошланди.

Чол гулханга — не-не азамат оқсоқоллар ёнида абадийликка кўз юмган шу гулханга термулиб ўтирар, яъни турли-туман халлар миясига қадалиб турарди. Кўзлари олдида ҳар лаҳза Жим Брэдли намоён бўлар, тинчлик бермасди. Шу оқтанлилар қанчадан-қанча оқсоқолнинг ёстиғини қуритмади. Мана энди чолга кўз тикишяпти. Одамхўрлар, қотиллар! Ким билади, улар яна қанчадан-қанча оқсоқолларни ўлдиради?! Қанчадан-қанча хотин-қизларни булғайди?! Балки, бу фожиа қабила тутагунга қадар давом этар... Шундай бўлиши табиий. Чунки, оқтанлиларнинг мақсади-ҳиндуни ер юзидан қириб ташлаб, ватанларига мутлақо эгалик қилиш... «Катта балиқ кичик балиқни ютиб кун кўради...» деб отаси тўғри каромат қилган экан. Раҳматли отаси баъзан жазавога тушиб: «Катта халқ кичик халқни йўқотади, фақат қорни учун йўқотади...» қабилда бўкирарди.

Ҳа, отаси шундай деганда, ана шу оқтанлиларни кўзда тутиб янглишмаган эди. Отаси умри бўйи шу оқтанлилардан нафратланиб ўтди. Бу фақат нафрат туйғусигина бўлмай, қачонлардир

тугаб кетиши мумкин бўлган ҳинду элати билан боғлиқ, яъни ўз-ўзини ҳимоя қилиш туйғуси ҳам эди. Мана шу нафрат туйғуси бир наслдан бўлган инсоннинг бир-бирини камситиши, яъни ғолиб куч олдидаги мағлуб кучнинг ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб қўзғалиши, тугаб бораётган ҳиндунинг яна анча вақтгача умрини узайтириш учун қилган ҳаракати, ундан ҳам кўра ноиложлик олдидаги сўнгги фарёди — «ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас» қабиладаги исёни эди. Ундан ҳам кўра, Ватан, миллат доғида умри бўйи йиғлаб ўтган, абадий яшаб қолиш учун курашаётган инсон болаининг сўнгги фарёдлари, яъни Оллоҳнинг бандаси қалбига солган табиий ғалаёни белгиси эди.

Начора! Шундай фожиа юз берган тақдирда, чол яна бир чорасини ўйлаб кўрар... Ҳозирча яшаб турибди-ку! Қизиқ! Асли одамнинг лойини қоришда катта хатоликка йўл қўйилганга ўхшайди. Йўқса, бир-бирларини тириклай талаш қилармиди... Тенгри ҳиндуга Ватан, тил ато қилган бўлса-ю, оқтанли уни Ватанидан, тилидан жудо қилса... Улар — қонунбузарлар! Тенгрини ҳам тан олмайдилар!

Чол ўнг қўлига тирадди-да, чап қўли билан майда шохларни йиғиб, чўғ устига ташлаб пуфлади. Ўтинлар олов олгач, яна беихтиёр хаёлга чўмди. Узоқ ўйлади, барибир бир қарорга келолмади. Мана, гулхан ҳам сўна бошлади. Қоронғуликда мунғайиб ўтирган чол бирдан миясида кучли оғриқ қўзғалгани, оғриқ аста қовоқларига кўчганини ҳис этди.

Ниҳоят, оғриқ вужудига ҳам тарқалди ва пайларини беҳол қилиб қўйди. У қаттиқ ҳаяжонланган ва изтироб чеккан кезлари шундай ҳолга тушарди. Оғриқни ўтказиб юбориш мақсадида у ёнбошлаб, оёқларини ёзди, боши эса ўз ихтиёрисиз қўли устига тупқиди, шундан кейингина қаттиқ толиққанини англади-ю, миясидан Нибури ва оқтанли ҳақидаги фикрни чиқариб ташлашга уринди. Умуман кейинги пайтларда ўзи ва қабиласи ҳақидаги ўйлар уни ҳолдан тойдира бошлаганди.

У кичкина бўлиб ётар, тўлқинга учраб титиғи чиққан қайиқ — елканидай хунук турқи, ориқ вужудини кўпдан бери одамлар назаридан яширишга уриниб келарди. Муқаддас тош устига оқсоқол муқаддас бошини қўйиб оламни оҳиста тингларди. Муқаддас оқсоқол шу муқаддас тошни қирқ йил боши остида асраб-авайлаб келганди. Уни эрта ё индин миллатнинг жасур фарзандига топшириб, қарзини узарди. Кейин эса оқсоқолни ана шу дарахтлар остида ухлаб ётишган табиатнинг «ўтай» фарзандлари — ҳиндулар кузатиб қўярдилар.

Қандай даҳшат! Чол улар билан видолашади! Айрилиқ, жудолик алвидоси! Тирикликнинг ягона талаби шу. Туғилдинг, ҳеч нарса кўрмай, ҳеч нарсага улгурмай ўласан... Кейин эса сенинг учун

қиёмат бўлади. Баттар бўлсин! Барибир оқтанли ҳинду қабиласини тугатиб ташламоқчи-ку! Шу кунгача қанчадан-қанча ота-боболарини турли ҳийла-найранглар билан ўлдирди... Бундан кўра даҳшатли қисмат борми?! «Ўлим» деган оддий қисмат оқтанлининг қотиллиги олдида нима бўпти. Ҳеч! Ҳа, кейин уни қабила удумига кўра, гулхан ёнида қолдиришиб, марҳумнинг руҳини шод этиш учун рақс қиладилар. Ҳали эса мунгли қўшиқни куйлайди, шу тариқа меҳр-оқибатларини изҳор этадилар-да, роса тепкилашади, қонлари, танасидаги ёт кучлар — инс-жинсларини чиқариб ташлаганларидан кейин эса ювишади, ундан кейин елкаларига кўйишиб, қушдай учирашиб, саҳрога ташлаб келишади.

Шу билан масала тамом! Томоша ниҳоясига етади. Гулханга ҳам, кенгуру овига ҳам, саҳродаги тентирашларга ҳам, оқтанлиларнинг таъқибларига ҳам, боринг-ки, қорин учун куйиб-пишишларгача — ҳамма-ҳаммасига чек қўяди, тўғрироғи ўлим уни ниҳоялайди. Балки ўртага қандайдир ўзини «валломат» деб билувчи одам чиқади-да: «Варнагери қирқ йил бизни аҳмоқ қилди, биз ҳам унга ишондик, лекин ҳеч нарса ўзгармади, ўзгартиролмади, ҳинду оқтанлиларга қул бўлиб қолаверди», дер. Начора, эл оғзига элак ёпиб бўлмайди. Бундай ўйлаб қаралса, шу гаплар ростга ўхшайди. Қирқ йил боши остида сақлаб келган муқаддас тошни Нибури ўғирламоқчи. У эса Нибурининг бу сотқинлиги учун ўлдирмади. Бу ахир бир-бирларини аҳмоқ қилиб келгани эмасми?

Дарвоқе, гўшларини қора калхатлар еб кетишгач эса, суякларини йиғиб олишиб, сувга ташлашади. Сўнг бечора Варнагерининг суяклари балиқларга ем бўлади. Шу билан бир авлод тугади, ўрнига янгиси туғилди. Тенгрининг ихтиёри шундай ва бундан ўзгача бўлиши мумкин эмас. Бу азалий қисматдан қочиб қутулишнинг эса асло иложи йўқ. Вақт етиб ундан кейинги оқсоқолни ҳам табиийки шу аҳволга соладилар. Туғилишнинг оқибати шу. Қолганларини эса ана у оқтанлилар тугатиб ташлайди... Шиддат ва ғурури туфайли курашиб, ҳаётини сақлаб қолган ҳинду ирода кучининг тор-кенглигига қараб, қабила умрини яна бир оз давом эттириши мумкин.

Чол сўна бошлаган гулхан ёнида юзини ўнг қўли кафтига босиб, чап қўлини эса йиғилган оёқлари остига ташлаб қимирламай ётар, дарахтлар ортидан кўтарилиб келаётган тўлин ой бедор олам ва оқсоқолни заррин нурига кўмиб ташлаёттанди. Чол узоқ ҳорғинликдан сўнг оромга толганди. Хиёнат, аблаҳлик, қотилликдан умри бўйи ҳазар қилиб ўтган Варнагери уйқусида ҳам мутлақо олижаноб инсон тимсолида намоён бўлаёттанди. Ой нурига чулганган кичкинагина танаси чиндан ҳам муқаддаслик касб этар эди.

Чол ёш боладай жимгина ухлар, бугунги қисқагина тушга қоплон болалари кирган эди. Жунлари силкиниб ялтираётган

қоллонваччаларни ёшлигида у тушларида кўрар эди. Йигитлигида тушларига кириб чиқадиган ўша қоллонваччалар кўп вақт уни устиларига миндириб, авайлашиб юришарди. Энди эса ундан узоқлашди, ҳатто чайнаб ташламоқчи...

Тушида қоллон болалари унга ҳамла қилаётган кез дарахтлар орасида тунги хиёнатга отланган Нибури кўринди. У қалт-қалт титрар, муқаддас чол боши остидаги муқаддас тошни ўғирлаш ниятида тунда бу ерга йўл олган эди. Нибури гулхан ёнига яқинлашиб тўхтади ва чолга "узоқ вақт термулиб туриб қолди. Нима қилсин? Ё... Мана шу «ё» Нибурини ўйлатиб қўйди. У Жалмани деб аждодлари руҳини ранжитмоқчи... Оқтанлилар неча асрлардан бери ота-боболарини турли ҳийла-найранглар билан йўқотиб юборди. Ватанини мутлақо эғаллаб олди, қолган қавми мана, тугаб кетиш арафасида... Сўнг оқтанлилар Ватанини мутлақо эғаллайди. Ҳинду мутлақо унутилади... Нима қилсин?! Бордию буни чол билиб қолса ёриб ташлайди. У Жалмадан ажралади? Нима қилсин? Нима?..

«Нима» Нибурининг миясига қадалиб турган «ё»ни ниҳоят четга суриб ташлади ва олдинга юришга мажбур этди. Чолнинг бош томонига ўтиб атрофга аланглади ва ҳеч ким йўқлигига қаноат ҳосил қилгач, чўқди. Чолнинг боши сурилиб, муқаддас тош очилиб қолганди. Бирдан чолнинг уйғониши хавфи Нибурини таҳлика ва кўрқувга солди. Жиддий тикилиб, оқсоқолнинг чиндан ҳам қаттиқ ухлаганига ишонгач, қўлини муқаддас тош томон чўзди, олди-да, сапчиб турди. У буни шу қадар тезлик ва усталик билан бажардики, ҳатто бахтиёрлигидан қичқириб юборишига оз қолди. Нибури учтўрт қадамча орқаси билан юриб бориб, сўнг ёнига ўтирилди-ю оқтанлининг чайласи томон ўқдай учиб кетди. Югуриб бораркан тасаввурида жонланаётган қизга: «Жалма, мана сенга соч мойи, энди менга тегасанми?» дер, Жалма эса унга: «Нибури, чиндан ҳам мени севар экансан, энди мен сеникиман!» қабилида жавоб берарди. Юксакликда безовта руҳлар: «Сотқин! Қонбузар! Ортинга қайт! Муқаддас тошни жойига қўй! Бизни чирқиратма!» дея гўё фарёд чекар, лекин Нибури қулоқ солмасди.

Нибури югуриб бораётиб кутилмаганда янтоққа қоқилди ва умбалоқ ошиб кетди, дарҳол туриб йўлида давом этди. Бу гал туриб олишига назарида Жалма кўмаклашди, шилинган тирсагини ҳам гўё силаб қўйди. У чайлага етиб олгач, ўқ тезлигида ўзини ичкарига урди. Қоронғиликда анча вақтгача гандираклаб турди ва кўзлари олди ёришгач, ўнг томонда чалқанча ётиб, хурак отаётган Жим Брэдлини турта бошлади.

— Кимсан, нима керак? — ваҳимага тушиб кичқирди Жим Брэдли.

— Мистер Жим! Туринг, мана, сизга ваъда қилган муқаддас

тошни олиб келдим, — шивирлади Нибури. — Фақат секин га-
пиринг, эшитиб қолишмасин. Ўғирлаб... билиб қолишса тошбў-
рон қилишади.

— Нибури, ўзингмисан, муқаддас тошни олиб келдингми?

— Мана, тезроқ ханжар билан соч мойини беринг, кетаман.
Ҳозир қабила одамлари безовта бўлиб уйғонишади... Чунки ос-
мондаги руҳлар «Муқаддас тош қани?» дея қичқира бошлашди...
Тезроқ бўлинг.

— Мени алдамаяпсанми? Руҳларга ишонма, руҳлар йўқ нарса...

— Ишонаверинг, муқаддас тош шу. Фақат ҳеч ким билмас-
лиги керак... билса, иккаламизни ҳам ўлдиради...

— Бу, чиндан ҳам қадимий тошми?

— Ҳа, «Тушлар Даври Одамларидан» қолган муқаддас тош шу.

— «Тушлар Даври Одамлари» деганинг кимлар?

— Қабиламизнинг Бош Она, Бош Оталари...

— Яхши, яхши, мана сенга ханжар билан соч мойи. Чиндан
ҳам антиқа тошга ўхшайди. Оқтанлиларга содиқ экансан... ишон-
чимизни оқладинг...

Қалт-қалт титраётган Нибури ханжар билан соч мойли шишани
чангаллаганча ташқарига отилди ва бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Осмон ҳамон безовта эди. Осмонда руҳлар тинмай фарёд че-
кар, қабилани уйғонишга ундарди.

Тонг отди. Чол ҳамон ухлаб ётар, тушига ҳамон яшил қирғоқ-
да чўмилишаётган қоплон болалари кирар, турли томондан унга
ҳамла қилишарди. Шу ерга етганда чол уйғониб кетди ва фикри-
ни йиғолмай узок муддат бир нуқтага паришон термулиб турди.
Дарахтлар остида одамлар гимирашар, бечора ҳиндулар бутун
безовта эди. Ғовур-ғувур чолнинг хотирасида липиллаб турган
қоплонваччаларни сиқиб чиқариб ташлади. Ниҳоят у тун бўйи
юраги санчиб оғригани, ёнбошлаб охири ухлаб қолганини ғира-
шира эслади. Лекин қандай туш кўрганини эслолмади. Чунки
заифлашган хотираси кейинги пайтларда кўп нарсаларни тутол-
маётганди.

У оғзини очиб, тўйиб эснар экан, роҳатланиб керишди. Кейин
одатдагидай ёнига ўтирилди-да, муқаддас тош қўйилган чуқурча-
га назар солди ва бирдан кўзлари олайди. Бармоқларини суқиб
чуқурчани титкилади, гарчи муқаддас тош ўғирланганини кўнгли
сезиб турса-да, барибир кўзларига ишонмай ковлаштираверди.
Йўқ! Чол кутилмаганда чангалига тушган ўлжани эзғилаётган бур-
гут қиёфасига кирди. Муқаддас тош йўқлигига обдан қаноат ҳосил
қилгач, кўзлари тиниб кетди-ю, юраги санча бошлади. Санчиқ
бутун вужудига ёйилар, миясига ҳам кўчаётган эди.

Чол нафрат билан чуқурчага тикилди ва ғайри табиий куч
билан сапчиб турди. Қулоқларига гўё: «Аблаҳ оқсоқол, бетайин

оқсоқол! Ухламай ўл! Ота-боболаринг шу кунгача асраб-авайлаб келган муқаддас тошни ўғирлатиб юбординг! Илгариги оқсоқолларга ўхшамадинг! Сени энди тинчитмаймиз...» дер, у бошини кўтариб осмонни кузатар эди. Бир нималар деб сўкинди, лекин нималар деяётганига ўзи ҳам тушунмади. Пешона териси ёзилиб-йиғилар, мушаклари титрар, кафтларини тиззаларига тираб, чуқурча тепасида қалтирарди.

Унинг бу ҳоли ёш шерлар қуршовига тушган кекса шер ҳолатини эслатар, ёш шерлар кекса шерни ёриб ташлашга шайланар, кекса шер ҳам ҳали-бери таслим бўлишни ўйламай олишгандан олишар эди. Кекса шер-чолнинг на кўзларида, на чехрасида бирон-бир шафқат туйғуси акс этмас, у мутлақо ваҳший қиёфага кирган эди. Бу, унинг илк бор мана шундай аҳволга тушиши эди. Чолнинг кўзларига қон тўлган, ҳаяжондан терилари таранглашиб, чиндан ҳам кутурган шер қиёфасини олганди.

Чол қаддини ростлаганди, боши айланиб кетди, бу — қарилик иллоти эканини дарҳол англади. Худога шукр бу ҳол узоққа чўзилмади. Чолнинг бирдан пайлари ипакдек эшилиб, ўзини йигитлик кезларидаги каби бардам бақувват ҳис этди. Муқаддас тошга бўлган эътиқоди унинг кекса юрагига қайтадан куч ато қилди. Шундай қилиб чол турли тўсиқларни босиб-янчиб ўтиб кетаверадиган ёшлик, навқиронлигига қайтди-қолди. Томирлари кенгайиб, қон оқиши шиддати кучайди, танаси тўлишди, ҳаракатлари кескин ва чаққонлашди. У ёнига ўгирилиб Нибури кулбаси томонга назар ташлади.

— Ҳу хароми! — асабий сўкинди кейин у, — насли айниган махлуқ! Кеча мен кўзингдан ниятинг бузилганини сезган эдим. Оқтанлилар сени айнитиб юборишди... Сотқин!

«Қизиқ! — ўйлаб кетди кейин у. — Қизиқ, Нибури исмли итвачча ўз ота, ўз онасининг кўзига чўп ташлади-я! Итвачча! Сен ўзинг кимсан?! Ҳу, орқасидан ифлоси аримаган исқирт! Сотқин! Сенга ўхшаган сотқинлар ўз онаси, ўз қизи, ўз синглисига ҳам кўз олайтиради!»

— Қизиқ! — деди кейин овоз чиқариб у. — Қариганингда бу кўргилик ҳам бормиди сенга. Тугади, ҳаммаси тугади... Осмонда руҳлар чирқираб мени қарғашяпти... муқаддас тошнинг ўғирланиши — ҳиндунинг тугаши дегани... Муқаддас тош ўғирланмаганда балки яна озгина яшармидик... Оқтанлилар ҳам кетади, деб умид қилса бўларди...

«Сабр қил, қария, — хаёлан ўзини юпата бошлади чол, — сабрнинг таги роҳат, дейдилар. Ахир сен шу сабринг билан инжиқ, дангаса қабила одамларини интизомга ўргатдинг, ҳурматини қозондинг. Бир неча бор оқтанлиларга қарши жангга қўзғатдинг... Уларга нисбатан нафратини уйғотдинг. Қирқ йил оқсо-

қоллик даврингда юрагингни қон қилди шу калтафаҳмлар. Ба-рибир чидадинг. Ке, яна бир оз чида, кам бўлмайсан. Лекин сен, итвачча Нибури, ҳар ҳолда Варнагерининг чангалидан осонлик-ча чиқиб кетолмайсан! Сен туфайли у қўлини қонга ботиради...»

Чолнинг кўнгли озгандан-озиб борар, танасини кучли бир таш-налик кемиргандан кемирар эди. Танасидаги нохушликини ўтка-зиб юбориш мақсадида у аста ерга чўкди. Назарида еру осмон чирпирак бўлиб айланар, лекин у қай томонга айланаётганини фарқ қилолмай гангирди.

Ниҳоят ер ҳам, осмон ҳам аввалги ҳолига қайтди. Кейин чол осмонда учиб юрган бир тўда одамларни кўрди. Бу назаридами ё ҳақиқатан ҳам юз бераётганмиди — чол буни ҳам фарқ қилолма-ди. Чунки ҳақиқат билан тасаввурни ажратолмай бўғилаётганди. Қачонлардир вақт етиб мана шундай ҳол юз беришини у биларди. «Тушлар даври Одамлари» яна чирқирашиб осмонда учиб юри-шибди. Демак, бояқишлар безовталаняпти. Учиб юрган одамлар ора-сида қабилата элик йил оқсоқоллик қилган баҳайбат чол-буvasи ва узоқ муддат қабилани бошқарган мархум отаси ҳам борга ўхшай-ди... Қолганлари эса буvasи, отасигача қабилата оқсоқоллик қи-лишган бобокалонлари бўлиши керак... Кўзлари ёшли, юраклари қонли руҳлар қўлларини чўзишиб гўё: «Варнагери! Сен ишончи-мизни оқламадинг, муқаддас тошни ўғирлатиб юбординг, руҳимиз-ни безовта қилдинг! Муқаддас тош қайта жойига қўйилгунча биз кўкда чирқираб юрамиз, сени тинчитаймиз, муқаддас тошни топ! Тополмасанг, қабила тугайди... уни оқтанлилар ўлдиради... топсанг қабила яна яшаб қолади!...» — дея хитоб қилишарди.

— Айбдорман, — шивирлади чол хаёлан аждодлари руҳлари-га, — ишончингизни оқлай олмадим. Қарилигим бошимга етди, вафлат босиб ухлаб қолибман...

— «Муқаддас тош!»

— «Муқаддас тош!»

— ...

Чол бошини кафтлари орасига олиб сикди, шу қадар қаттиқ сикдики, бармоқлари увишиб қолди. Назарида қабила одамлари бир томондан, бошқа томондан эса руҳлар устига бостириб ке-лар, соч-соқолларига ёпишар, кўзларига бармоқларини тикар: «Нима қилиб қўйдинг? Энди қабила тугайди... Биз сенга ишон-ган эдик, муқаддас тошни ўғирлатиб юбординг. Олдинроқ айт-санг, уни ўзимиз асрардик-ку...» дейишар эди.

«Айб менда, дедим-ку! — кўнглидан мурожаат қилди чол. — Мени уринглар, ёриб ташланглар!»

— Варнагери!

Чол чўчиб бошини кўтарди, қаршисида қотиб турган Жалини кўрди-ю, гангиб қолди. Кўзлари ёшланди.

— Қалайсан? Кўзларинг киртайиб кетибди. Картошка⁶ те-
ришга чиқмай қўяқолайми?

— Боравер, мендан кўнглинг тўқ бўлсин.

Қайсар, чўрткесар эрининг феълини яхши билган Жали бо-
шини эгиб, ёнига ўгирилар экан:

— Тез қайтиб келаман, — дея йўлга тушди.

— Қария, бардам бўл! — ўзига ўзи мурожаат қилди чол танҳо қолгач, — яхшики муқаддас тошни ўғирлатиб юборганимни ҳеч ким билмади. Билишганда ҳолингга маймунлар йиғларди. Тезроқ олиб келиб жойига қўйишим керак. Ҳар ҳолда қариганингда му-
қаддас тошни ўғирлатиб юбориб яхши қилмадинг. Қаридинг, ўлар ҳолатга етиб қаридинг...

«Иложинг қанча, — кўнглидан ўтказди кейин у, — эҳ-ҳе! Сен-
гача қанчадан-қанча чапдаст, бир ўқ билан икки кенгуруни уради-
ган оқсоқоллар ўтмади. Ҳаммаси ҳам бирин-кетин у дунёга жуф-
такни ростлади. Навбат сенга етган экан, қўлларингни кўксингга қўйиб: «Лаббай, хурлиқо ўлим! Хуш кўрдик, мана биз ҳам хизмат-
ларига тайёрмиз!» демасдан иложинг қанча. Аммо, лекин муқаддас тошни топмасдан ўлишга ҳаққинг йўқ. Лекин сен итвачча Нибури-
нинг бошингга ит кунини соламан. Барибир қария, муқаддас тошни ўғирлатиб юбориб яхши қилмадинг. Айб ўзингда!»

— Энди нима бўлади?... — дея шивирлади у ниҳоят. — Чиндан ҳам қабила тугаб кетадими?... Ватанимизни оқтанлилар мутлақо эгаллаб оладими?! Биздан наҳотки ном-нишон қолмаса... Тенгри борми?! Бўлса, нима учун бегуноҳ бандасини оқтанлига талатиб қўйиб, жим турибди?!

Чол кафтларини ерга тираб оғир қўзғалди-да, кун ботиш-эр-
каклар кетган томонга битта-битта қадам ташлаб юриб кетди. У гандираклаб борар, қулоқлари остида эса ҳамон: «Муқаддас тош!», «Муқаддас тош!», деган хитоблар жаранглаб, чол фикрини чалғи-
тиш учун зўр бериб шу тун кўрган тушини эслашга уринарди. Урина-урина ниҳоят тушида қоплон болаларини кўргани, ўзига ҳамла қилганини эслашга муяссар бўлди. Кейин уйғониб кетиб, мудрагани, яна қисқагина туш кўрганини хотирлади.

У тубсиз жарлик ёқасида турганмиш. Жим Брэдли милтиқ қўндоғи билан қабила одамларини жарликка итараётганмиш. У тушнинг мана шу ерини тополмай анчадан бери гангиб турганди. Топди. Кейин нима бўлувди? Чол ҳаёлга чўмди. Лекин эслолмади, умуман туши шу ерда узилиб қолган, узилган ерини эслашнинг ҳожати ҳам йўқ эди.

Варнагери тушларида баъзан жарлик ёқасига келиб қолар, шун-
дай туш кўриб чиққан кезлар, албатта, бирон-бир бахтсизлик юз берарди. Чол кўпдан бери бугунгидек алғов-далғов тушлар кўрмас-
ди. Яқин-яқинларгача тушларига шерваччалар кириб чиқар, у ак-

сари шерваччалар билан олишиб юрарди. Кексайгандан кейин эса тушига фақат жарликлар, қоплонваччалар, оқтанлилар кирадиган бўлди. Бугунги тушида ҳам оқтанлилар қабила одамларини жарликка итараётганди. Демак, қабилани бахтсизлик кутяпти. Муқаддас тошнинг ўғирлангани шундан дарак берапти.

— Нибури яхши одам чиқмади, — деди у ўзига ўзи, — зуваласи бўш экан. Қизимни йўқдан урди... Ахир, бир қабила фарзандлари бир-бирларига кўнгил кўйиши мумкинмас-ку... Оқтанлиларгина шундай қилишса керак-да... Уларда номус, ор, эътиқод йўқдир-да...

Чол кутилмаганда ўзи томон ҳаллослаб югуриб келаётган Нибурини кўрди-да, дарҳол дарахт орқасига яширинди. Нибури соч мойли шиша билан ханжарни қўлларига сиқиб югурарди.

— Ана, кўр, — тўнғиллади чол, — сенга, муқаддас тошни Нибури ўғирлаган демабмидим!

Нибури ҳамон ҳаллослаб югурар, тинмай атрофга аланглар эди. Ўнг томондаги ёввойи арчалар орасида ниҳоят Жалма кўринди. Жалма таҳлика ва қўрқув билан ён-верига назар ташлади. Нибурининг истиқболига пешвоз чиқа бошлади. Чол эса сичқон пойлаган мушукдай уларни кузатиб турар, Жалма қўлларини олдинга чўзгани, кўзларини юмиб, гўё уйғоқ туриб, уйқуга толаётгандай саросима, изтироблар орасида эзилаётгани, Нибури шиша билан ханжарни кўксига босганча гандираклаб қолганини ҳам чол назаридан қочирмади. Югурдилар, югурыптилар, йиқилиш таҳликасини ҳам унутиб, югурыптилар. Чол буни ҳам яхши илғади.

Жалма билан Нибурининг орзулари ушадди... «Таранг-туринг!» — Муҳаббат куйи баланд пардада янграб кетди. Нибури чап қўли билан қизнинг белидан олиб ўзига тортди. Кўзлар юмилди, йигитнинг пешанаси беихтиёр қиз кўксига қўйилди. Қиз ҳам кўзларини юмиб Нибурига мойиллик билдирди-да, сочларини силай бошлади. Шу он Нибури бир нафас «ўғриман» деган туншунчадан озод бўлди. Уни Жалма озод этди. Икки ёш тўлқин каби гўё узоқ олишувдан сўнг бир-бирларига қоришиб кетди. Инсон боалари тўлқини! Жимлик, оғир, даҳшатли жимлик!.. «Таранг-туринг!» — Муҳаббат куйи ҳамон янграяпти.

— Варнагери! Ана, кўзларингни катта очиб кўр, — деди чол дарахт танасини сиқиб, — юзсизлик мана бунақа бўлибди. Қани, буёғини ҳам кузатчи. Ҳозиргина қабиланинг насли айнигани ҳақида қаромат қилган эдинг-а! Ҳой, ҳой! Бизлар ҳам юрган эканмиз. Янги уйланган кезларимиз ота-онамиздан қочиб юрибмиз-а! Мана бу ҳайвонлардан ҳамма нарсани кутсанг бўлади. Қабиланинг насли айнаганига энди ишонавер, қария!

Узоқ давом этган висол онларидан сўнг ниҳоят Нибури бошини кўтарди-да:

— Жалма, — дея шивирлади, — соч мойи сенга, ханжарни ўзимга олиб қоламан. Юрагимни қўрқув босяпти...

— Сен буларни оқтанлидан қандай қилиб олдинг?

— Жалма!.. Жалма!.. — Нибури дудуқланди ва бир пайт аранг тилини ўнглади, — сени деб муқаддас тошни ўғирладим...

— Муқаддас тошни! Муқаддас тош... — Жалма ҳўнграб юборди. — Энди нима бўлади, қабиламиз ўладими? Оқтанлилар бизни ўлдирадими? Отам-чи? Отам одамларга нима дейди?

— Худога шукр, — деб юборди чол дарахт орқасида туриб. — Қизимда озгина инсоф бор экан, мени ўйлаяпти...

— Ҳеч нарса бўлмайди, — жавоб қилди Нибури. — Агар мени ўлдирмоқчи бўлишса, шу ханжар билан ўзимни ҳимоя қиламан. Оқтанли ҳам ёнимни олишини айтди.

— Нибури, мен қўрқиб кетяпман...

— Жалма, ахир сени деб ўғирладим-ку!

— Кетаман, қўрқяпман...

Жалма шишани кўксига босганича келган томонига югуриб кетди. У югурар, қоқилар: «Муқаддас тош ўғирланди!.. Қабиламиз ўлади! Ота-боболар руҳи ўлдиради!» дея инграб борарди.

— Жалма! — қичқирди Нибури. Лекин қиздан жавоб бўлмади. Чол ёнига ўгирилади-ю, оёқлари ҳолсизланиб жойига чўқди. Шу кўйи Нибурини қандай жазолаш ҳақида узоқ ва жиддий бош қотирди. Бироқ аниқ бир қарорга келолмади. Кўзлари олдида гоҳ кекирдаги кесилиб, тирқираб қон оқаётган, гоҳ кўксига ханжар санчилган, гоҳ вужуди нимталанган Нибури ва қизи, гоҳ атрофида фарёд чекаётган қабила одамлари намоён бўлар, Варнагери ўз назарида қонли қўлларини кўтариб: «Сотқиннинг ҳоли шу!» — дея хитоб қиларди.

Нима бўлганда ҳам қоронғи тушишини кутиши, унча сабр қилиши шарт. Сўнг бир йўлини ўйлаб кўради. Одамларни ухлатиб Жим Брэдлининг чайласига боради-да, муқаддас тошни ўғирлаб қайтади. Бу бирдан-бир тўғри йўл.

Варнагери шундай қарор билан йўлга тушди. У тартибсиз қадам ташлар, хаёллар асирлигидан қутулолмасди. Эҳ-ҳей! Мардлик, олижаноблик, эътиқод борасида таҳсинларга сазовор бўлган, умр бўйи қабила одамларини кенгуру гўшти билан боқиб келган не-не азамат қабила оқсоқолларини кўрмади. Ўша инсону азимлар ҳам бирор вақт қабилага, унинг урф-одатлари, эътиқодларига хиёнат қилмаганди. Хиёнат қилганларни омон қўймагандилар. Улар чиндан ҳам таҳсинларга сазовор ҳинду аждодлари эди. Ҳатто улар зарур бўлган кезларда қабила учун, унинг муқаддас удуи — муқаддас тоши учун бошларини болта остига қўйгандилар. Вақт етиб Нибури исмли итвачча ҳаммасига хиёнат қилган экан, демак насли бузилган. Унинг қонига ҳаром куч аралашган.

Ахир бир хил тухумдан неча хил жўжа чиқади. Палағдаси ҳам бўлади. Нибури ўша палағда тухумга айланиб қолса маъқул эди. Начора! Бир ота-онадан яхши фарзанд ҳам, сотқин ҳам туғилар экан. Нима учун оқтанлилар ҳиндуни таъқиб қилади?! Чол узоқ вақт бош қотирди. Барибир Нибурини тушунолмагани каби, оқтан-лиларнинг ҳиндуни тинмай таъқиб қилишига ҳам тушунолмади.

Қош қорайди. Қабила кексалари одат бўйича бу оқшом ҳам оқсоқолни зиёрат қилиш мақсадида гулхан ёнига ташриф буюришди.

— Варнагери, саломатмисан? — деди чолнинг ёнига чўккан шилпиқ кўзли қария, — сўрамадингми, ана у оқтанли нимага келибди.

— Нимага келарди дейсан, оғайни. Бир илинжи бўлмаса, келармиди...

— Нима, бизларни бу ердан ҳам қувишмоқчимиз? — гапга аралашди узун юзли қария. — Қувишлари ҳам жонга тегди...

— Қария, ҳиндунинг куни оғир, — жавоб қилди Варнагери паришон. — Янглишган ўқ ҳам қидириб ҳиндуни топади. Бунга на кулиб, на йиғлаб бўлади. Яратган ҳарҳолда ҳиндуни эркалатмади. Чамаси унинг пешанасига абадий қуллик — қарамлик битилган... Тенгри бизни нимага яратди-ю, нимага йўқотиб юборяпти...

Суҳбат тун ярмида ниҳоясига етди. Қабила кексалари оқсоқолга узоқ умр тилаб, ўринларидан туришди. Оқсоқол уларни кузатар экан, юраги тобора увишиб бораётганини ҳис этди. Ўзи билан ҳаётнинг кўп аччиқ-чучугини татишган ана шу кексаларни Варнагери кучли туйғу билан севар, бу пайтга келиб муҳаббат туйғуси хуружга минган эди. У фақат биргина Нибурини ҳеч қачон севмаган экан. Гарчи қачонлардир севган бўлса-да, янглишганини мана энди англади. Нибури — сотқин! Сотқин одам яратганининг ҳам душмани. Душманни севиб бўлмайди...

— Варнагери, — деди жўнаш олдида ҳолидан хабар олгани келган тўнғич хотини Сали, — мана овқат, озгина еб ол.

— Иштаҳам йўқ, олиб кетавер, — минғирлади «овқат» сўзини эшитиб кўнгли гумирган Варнагери. — Эрталаб ўзим бораман.

Сали гулханга ўтин ташлади-да, эри олдидаги ёғоч товоқни олиб изига қайтди. Тутаб, чирсилай бошлаган ўтин аста-секин олов олди. Чол ўнгланиб чордана қураб экан, муштарини тиззаларига тиради. Ниҳоят итларнинг хуриши тиниб, саҳро оша қўзғалган майин шабада дарахт япроқларини силкита бошлади.

Тун ярмига бориб гулхан ҳам сўнди. Гулханнинг сўнишига термулиб ўтирган чолга, бу сўниш яна бир бор тутаб бораётгани, умуман жамики тирик жон мана шу гулхан каби вақти билан тугаши мумкинлигини эслатди. Демак, чолгача бўлган кечмишларнинг ҳаммаси бекорчи гаплар. Айтиш жоиз бўлса, фақат зурриёт қолдиришгина бу ҳисобга кирмайди. Катта ҳаёт қозонида

обдон қайнаган Варнагерига ҳаммаси аён бўлди. Барибир тугаб бораётганида муқаддас тошни ўтирлатиб юбориб яхши қилмади. Нима қилсин?! Оддий-қирқямоқ латтага ўралган, қўлдан-қўлга ўтавериб, силлиқланиб кетган муқаддас тошни қай йўл билан оқтанлининг қўлидан қайтариб олсин?! Ҳозироқ одамларни йиғиб Нибурунинг сотқинлигини айтсинми? Балки найза билан қорнини ёриб ташлар...

Чол узоқ ва жиддий бош қотирди. Аниқ бир қарорга келолмай турган кез назарида: «Муқаддас тош!» — деган хитоблар эшитилгандай туюлди. Бу даҳшатли овозлардан қандай қутулиш мумкин?! Чол қалт-қалт титради. Нима қилсин? Асли ўзи нимага туғилди-ю, нима учун яшади? Фақат қабилани бошқариш учунми? Буни ҳар бир одам ҳам уддалай оларди-ку! Қумли саҳрода тун-кун тентираш, кенгуру отиб, қорин тўйғазиш учунми? Ўтўлан билан номусини яшириб югурди, югурди. Хўш, нима бўлди? Ҳа, дарвоқе, орада зурриёт бор... Зурриёт қолдириб яшади. Фақат зурриёт қолдиришнинг ўзи кам. Бундан ташқари оқтанли, қуллиқ-қарамлиқ ҳам мавжуд-ку! Зурриётни қуллиқ-қарамлиқ учун қолдирдими? Зурриётни қуллиқ-қарамлиқ ва оқтанлидан озод қилиш керак...

У яқин-яқинларгача шон-шуҳрат, мақтовлар учун яшаган ва бунга керагидан ортиқ меҳр қўйганди. Мана, энди миясига: «Сен ўзинг кимсан? Қабилла учун нима қилдинг? Уни оқтанлилар таъқибидан қутқариб қололмадингми?» деган савол михланиб турибди. Бир бор экан, бир йўқ экан, узоқ қумли саҳрода бир ҳинду қабиласи бўлган экан. Қабиллага маймун туркли Варнагери исмли бир валломат оқсоқоллик қилган экан. Қирқ йил қабилани бошқарибди. Оқсоқол кўп содиқ, соддадил, номусли одам бўлган экан... Хўш, шу билан иш тугадими? Йўқ, албатта, эртанинг асосий қисми айтилгани йўқ. Бир бор экан — чиндан ҳам бўлган экан — бир йўқ экан. Ўша ҳинду қабиласи охири тугаб кетган экан... оқтанлилар уларни тутатиб ташлаган экан...

«Тугаб кетган экан»и билан эртанг ҳам ниҳоясига етади. Даҳшат! Варнагери икки қўлини бурнига тикиб қолаверади... Бу пайт тун кучини кўрсатган, эртани тингловчилар ҳам мудрай бошлаган бўлади. «Тугаб бораётган» ҳинду ҳақидаги эртани эшитишга ким ҳам орзуманда дейсан, қария. Ҳа, дарвоқе, шундан кейингина масала ҳал бўлиши мумкин...

Бир сайёҳ шу ҳақда каромат қилганди. Ҳа, ҳиндунинг пешанасида «ўз ватанида-ватансиз...» деган тамғаси бор-а! Ўша тамға остидаги тушунчалар дунёси-мияда яна бир «инсон» деган тамға ҳам мавжуд. У умри бўйи шу икки тамға билан кун кечирди. «Ватансиз» деган тамғани олиб ташлаш учун курашди. «Инсон» деган тамғага эса содиқ қолди. Бу борада уни қеч ким

носодикликда айблай олмасди. Оқтанлилар ҳиндуни куришиб юбориш билан инсонни, оламни тутатиб юборолмайди-ку! Одам, олам туташни билан ўзи ҳам тугайди-ку. Лекин у ҳам, қабила одамлари ҳам осонликча жон бермайди. «Ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди», деб бекорга айтишмаган. Қизиқ, яратган нима учун оқтанлиларни кўп қилиб, ҳиндуни кам қилиб яратди? Баробар қилиб яратса, натанлари бой бўлса, қуллик-қарамлик бўлмасди-ку! Шу масалада яратгanning ўзи ҳам янглишган чоғи. Ҳа, майли, фақат муқаддас тошни олиб келиб жойига қўйса бўлгани.

Чолнинг боши эгилди. Сал ўтмай узоқлардан мунгли овоз эшитилди. Бу бефарзанд Талининг овози эди. Тали кеч кириши билан эрининг кўнглини овлаш учун қўшиқ куйлашга тутинган эди. Бояқиш кўпдан бери қўшиқ куйламай қўйганди. Чолнинг юраги орзиқиб кетди.

«Ҳиндунинг қисмати қонлидир, қонли...»

Қўшиқ шу тариқа бошланар, тобора мунглашиб борарди. У беихтиёр Талининг овозига жўр бўлди. У тўлиб, қалт-қалт титраб куйларди. Одамни изтироб чектирадиган, оламни маънос этадиган шу қўшиқ қадимий эди ва уни ким, қачон тўқигани, куйлагани ҳеч кимга маълум эмасди. Қўшиқ «Тушлар Даври Одамлари»дан бери куйланиб келаётганини чол тахмин қиларди. Қўшиқ оғир ва мунгли, ҳасратли эди. У фожиа билан бошланиб, фожиа билан авжига чиқар, фожиа билан тугарди.

Қўшиқда Австралия бир вақтлар ҳиндулар Ватани бўлгани, ўша кезлар ҳинду ўз тупроғида бахтиёр ва озод яшагани, қойилмақом уйларда тинч ва осойишта ҳаёт кечиргани, серунум тупроқда бугдойлар шовуллаб ётгани, ҳинду уни истаганча ўриб олгани, болачака боққани ифодаланар эди. Қўшиқ ўзида яна кўп ҳақиқатни — ўша кезлар ҳиндунинг миқдори ҳисобсиз бўлгани, сўнг оқтанлилар Австралияга бостириб келиб, бир қисмини қириб ташлагани, яна бир қисмини қул қилиб ўзга юртларга олиб бориб сотгани, чиройли қизларнинг номусларини булгаб, чўри қилганликларини, сақланиб қолган озгина ҳинду ҳозир саҳроларда тентираб юрганини ҳам ифодалар эди. Оқтанлилар бостириб келди-ю, ҳинду уясига илон кирган қуш болаларидай тўзиб кетди. Кейин уларни ов қила бошладилар. Кенгуру каби отдилар...

Қўшиқ мана бундай сатрлар билан тугар эди: «Эй, сайёҳ қушлар! Қирилиб кетаётган ҳиндунинг фарёдига қулоқ тутинглар! Борадиган ерингиздаги одамларга: «Ҳиндунинг на ватани, на қабристонни бор! Гўштлири калхатларга ем, суяги ҳамон турли ерларда сочилиб ётибди! Келиб ҳиндуни оқтанлилардан қутқармасангиз ҳадемай тугаб кетади... Тезроқ келинглар, қанча тез бўлса, шунча яхши. Ким йиғлайди бахти қаро ҳиндунинг қисматига! Келинг, қўшилиб йиғлайлик!» — деб айтинглар!»

Ҳар қандай одам ҳам қўшиқни шу еригача куйлар, буёғига ўтолмасди. Ўтгани бетоб бўлиб қолар, қайтиб ўнгланмасди. Ўнгланганлари эса эсларидан ажрарди.

Мана, ҳинду саҳроларида ўтмишини эслаб, сўнгги кунини кутиб, тентираб юрибди. Буёғи қўшиққа сиғмай қолганди. Сиғдириб ҳам бўлмайди-да. Тўғрироғи, буёғини қўшиққа сиғдиришга уларнинг юраги дов бермасди. Минг-минг йиллик тарихга сиғмаётган фожиа қўшиққа сиғармиди?! Сиғмай қолгани маъқул! Қуёш, ой, юдузлар, ер, сув билан бирга яралган ҳинду ниҳоят онаси-табиатга «алвидо» айтса. Абадийликка видолашса... бун қўшиққа сиғдириб бўладими? Буёғи даҳшат! Инсон наслининг «туғаб бораётгани», уни оқтанли тугатаётгани қандай қилиб қўшиққа сиғсин! Бундай қўшиқни тинглаш осонми? Бадиий адабиётга кўчирилган тақдирда ҳам бундай китобни ўқиш даҳшатта айланиб кетмайдими?

Санъат-чи? Бундай санъат инсон умрини қисқартирмайдими?! «Туғаб бориш» фожиасини санъат акс эттира оладими?! Санъат қаёқда-ю, «туғаб бориш» фожиаси қаёқда! Куй! Борки, «туғаб бориш»нинг фожиасини куйга солинди, дейлик! Куй ижро этилмасдан илгари торлар узилиб кетади-ку! Қандай торлар мунгли қўшиққа бардош беради? «Туғаб бориш» олдида ахир, ҳамма нарса сароб-ку! Ҳинду наслининг қўшиғини фақат «туғашдан» кейинги миллиард йилги, яъни охиратдан — музлик давридан кейинги янги тараққиёт қайта тиклаши мумкин. Узоқ изланишлардан сўнг, янги «тараққиёт» шеърят, мусиқа, рассомлик каби санъат шакллари яратади, шу тариқа «туғаб бориш»гача бўлган «тараққиёт» қайтадан юзага келади. Бунинг учун эса Тенгрининг узоқ ва жиддий меҳнати, кўз ёшлари, фарёдлари зарур...

Варнагери қўшиқни кўп бор тинглаганди. Элик йил қабилага оқсоқоллик қилган баҳайбат чол-буvasи ҳам сўнгги кунлари гулхан ёнида михланиб олиб, шу «туғаб бориш» қўшиғини хиргойи қилмаганмиди?! Ўша чол ҳам оқтанлининг зулмидан йиғлай-йиғлай ўлиб кетди-ку! Отаси-чи? У ҳам марҳум бўлгунча йиғлай-йиғлай, куйлай-куйлай охири кўзлари оқиб тушди. У ўлими олдидан ҳассасига таяниб ҳам қўшиқни хиргойи қилганди-ку! Қўшиқни куйлаб туриб, йиқилган-у, қайтиб турмаганди. Жони узилганда ҳам лаблари шивирлаб, қўшиқни такрорламаганмиди!

Қариганида тишлари тўкилиб, бели букилган, худди Салига ўхшаш, марҳум кўр оқсоқолнинг хотини — ана у Варнагерининг онаси Тамома исмли кампир эрини етаклаб, ҳожатига олиб борган, туналари гулхан ёнида эри билан тунаб чиққан эди-ку. Тунда, олам қўйнида у қадимий ҳинду қўшиғини куйлаб эрининг кўнглини овлаган эди. У, тул қайнотаси — Варнагерининг буvasи — баҳайбат чолнинг кунига ҳам яраган эди. Тамома эрини ҳам, қайнота-

сини ҳам шу қўшиқ билан «йўқлик» дунёсига кузатиб қўйди.

Улар ўтиб кетдилар-у, бироқ қўшиқ ўтиб кетмади. Оқтанли ҳам, қўшиқ ҳам қолаверди. Уни «тугаб бораётган» ҳинду куйлайверди. Ўша «қолган» қўшиқни мана энди Варнагери пинҳон хиргойи қияпти. «Ўл, бу кунингдан баттар бўл», дейдиган азамат топиладими, топилса қани у Инсону Азим?! Бу «тугаб бориш» ва михланиб қолишни.г чегараси бўладими?! Бўлса, унга Варнагери чек қўя оладими?

Дарвоқе, Варнагери унда ёш эди, ғурури узоқ муддат қўшиқни, мунгли қўшиқни тинглашни ёқтирмай, бефарқ қараб келди. мана, энди бошига «тугаб бориш» фожиаси тушди-ю, хиргойи қилмасдан иложи қолмади. Ҳадемай, у қўшиқни тарк этади, қўшиқ эса қолаверади. Сўнг галдагилар куйлашга тугинишадн. Шу тариқа тилдан-тилга кўчаверади. Кейин эса «галдагилар» ҳам тугаб кетади-да, қўшиқ эгасиз, куйловчисиз...

Тарихга сифмайдиган, бадиий адабиётни даҳшатга айлантирадиган, санъатни кўз ёшларга тўлатиб ташлайдиган, торни узиб юборадиган, яъни туташи қийин бўлган — шу қўшиқ балки, сўнгги авлод туташи билан қўшиқ ҳам ниҳояланар... Кейин қумлар, дарахтлар, ҳатто олам ва осмон ҳиндунинг ўқиға учмай қолган кенгуруларгача ер юзида қачонлардир миллион-миллион ҳинду бўлгани, насл қолдириб ивирсиб кун кечиргани, ёруғ дунёда оқтанлилар каби улуши бўлгани, ниҳоят тугатилиб юборилганини қўшиқ қилишар...

Шундай бўлиши муқаррар! Чол буни оқтанлиларнинг вазоҳатидан кўриб турарди. Улар ҳиндуни ер юзидан қуритиб юбормоқчи! Ватанига эгалик қилмоқчи! Оҳ, улар қачонлардир насли, қони оқтанлиларнинг насли, қонига бориб туташадиган шу ҳиндуни қуритиб юбормоқчи-я! Қонбузарлар, қонхўрлар! Ахир, одам ўз наслини ҳам қуритиб ташлайдими?!

Дунёда «газета» деган гап борлиги, унга кўп ажойиб-ғаройиб кечмишлар, қисматлар ёзилишини чол оқтанлиларнинг ўзларидан эшитган эди. Бир ҳиндушунос доно оқтанли унга санъат, адабиёт, мусиқа, фалсафа, тарих, рассомлик ҳақида кўп эзмаланиб ўқтирган, «ўзга қитъа», «катта», «кичик» миллат, «қуллик», «табиат», «олам», «осмон», «яралиш», «ўлиш», «фаолият», «Тенгри» деган тушунчаларни ҳам унга ўша оқтанли ўргаттанди. Ҳатто бир кун ўша оқтанли дўсти шаҳарга олиб бориб, томошаларга бошлаб кирганди.

Эшитишича, ўша газеталар «тугаб бораётган» ҳинду ҳақида ҳам ёзармиш. Бу ёзишлар ва хабарлар қизиқарли воқеалар тарзида «Дам олиш пайтида ўқинг», дейдиган жойларда ёритилармиш. Қизиқ-да, ахир. Ўша олижаноб сайёҳ яна бир қур келганда, Ҳиндистонни ҳам оқтанлилар босиб олгани, ҳиндулар ўз эрклари учун исён қилиб, оқтанлиларни қонга ботирганини ҳам

айтувди. Оқтанлилар дунёнинг эзгу ниятли кишиларига: «Бизни ҳиндунинг таъқибидан қутқаринглар!» қабилада мурожаат қилган эканлар. Ўша эзгу ниятли кишилар ўртага тушиб, оқтанли-босқинчини Ҳиндистондан омон чиқиб кетишига кўмаклашибди. Хўп, оқтанлининг-ку, ҳомийлари бор экан, ҳинднинг қиличидан сақлаб қолибди. Хўш? Варнагерининг қабиласига ким ҳомийлик қилади?! Варнагерининг қабиласига ким ачинади? У «тугаб бораётганини», оқтанли тугатиб юбораётганда ким унга ёрдамга келади?! Оқтанлига ҳомийлик қилган, яъни сочлари оқ, пешанаси кенг ва дўнг, фишдай-фишдай китоблар ёзган, фишдай-фишдай китоблар ўқиган ва кўкракларига уришиб «аканг қарағай» дейишадиган ўша валломатлар қани ўзи? «Қуллик — қарамлик-ка», «тугатиб юбориш», «тугаб кетиш»га қаршимиз!» дея нега энди хитоб қилишмайди?!

Ҳа, улар ҳам Варнагерининг қабиласи «тугаб бораётган»да толиққан, балки уйқуга кетишгандир. Ҳа, уйқуларингдан уйғонмаларинг илоё! Варнагерининг қабиласи «тугаб бораётган» бўлсая, сенлар хуррак отиб ётсаларинг! Нега сенлар «тугаб бораётган» ҳиндуларнинг қора қисматини қизиқарли воқеалар, «Дам олиш пайтида ўқинг», деган жойларда ёзасанлар! «Тугаб бориш» фожиаси қизиқарли воқеалар ёритиладиган жойларда ёзиладиган бўлиб қолдими? Балли-эй, сенларга! Ҳа, газеталарда ҳам оқтанлилар ишлашади-да! Балки уларнинг болалари ва хотинлари уйларида оч кутиб ўтиришгандир. Агар улар ҳиндунинг қора қисматини газетанинг асосий жойларида ёритишса, ишдан бўша-тишади, болалари, хотинлари оч қолади. Асли бундай эмас, қарға қарғанинг кўзини чўқимайди. Оқтанли бўлгач, оқтанлининг ифлосини яширади-да, чунки ҳаммаси ифлос. Оқтанлиларда инсоф йўқ. Улар бўриларга ўхшайди... бўрилар эса очикса бир-бирларини ейишади...

Чол толиқди, муддаосига етиб чарчади. Ер юзиде Америка деган жой борлиги, у ерда ҳам қачонлардир миллион-миллион ҳинду яшагани, Колумбо деган ваҳший у ерга бостириб кириб, уларни ов қилгани, итларга талатгани, эрмак учун ҳам ҳиндуни отгани, шу тариқа тугатиб юборганини яхшики эшитмаган эди. Эшитганида балки ўзини озгина юпатган бўлармиди?!

Варнагерининг миясига кучли оғриқ кирди. Нима қилсин? Нима қилиб ҳам бўларди? Ҳозир ўйлаб ўтиришнинг мавриди эмас. Қизидан шиша, Нибуридан эса ханжарни ўтирлаб, оқтанлининг олдига бориши, муқаддас тоғни қайтариб жойига қўйиши зарур. Кейин нима бўлади? Оқтанли уни сўйиб ташлайдими, қабиласини қириб юборадими, бу уни қизиқтирмайди.

Чол бошқа ўйлаб ўтирмади. Шиддат билан ўрнидан туриб, дарахтлар оралаб, аввал ухлаётган қизидан соч мойли шишани, сўнг

Нибуридан ханжарни ўтириб олди-да, оқтанлилар чайласи томон жўнади. У апил-тапил юриб борар, ичкалари чулдирар, титроғи кучайгандан-кучаярди. Ҳаммасидан ҳам кўра кўпроқ уни ташналик азоби қийнар, лекин у бунга эътибор бермай илгариларди.

Ниҳоят у атрофига қозиқлар қоқилиб, арқонлар билан тортилган чайла ёнига келиб тўхтади-да, нафасини ростлади. Кейин атрофига синчиковлик билан аланглади, оёқ учида юриб кун ботиш томондаги чайла ёнида ётган ҳинду хизматкорларини кўздан кечирди. Ухлаб ётишганига обдон қаноат ҳосил қилгач, ёнига ўтирилди ва ичкарига кулоқ солиб, шарпа эшитилмагач, оёқ учида юриб кирди. Бир оз турди ва кўзлари олди ёришгач, ўртада йиғма каравотда қўлларини икки томонга ташлаб хуррак отаётган Жим Брэдлига юзланди. Кейин қисқа-қисқа нафас олиб ортиқча ҳаракатларга йўл қўймай, бурчакка яқинлашди-да, эгилиб қутичани очди. Жим Брэдли тинмай хуррак отар, баъзан ёнига ағанар эди. У шишани бир четга қўйди. Чап қўлидаги ханжарни маҳкам сиққанча, изтироб ва ҳаяжон билан қутичани титкилар, гоҳ-гоҳ ёнига қараб қўяр эди. Кутилмаганда бармоқларига юмшоқ бир нарса илindi. Бу, қирқямоқ латтага ўралган ўша муқаддас тош эди! У муқаддас тошни кўксига босар экан, кўзи жиққа ёшга тўлди ва қичқириб юборишига оз қолди. Яхшики, томоғи қақрагани қўл келиб овози чиқмади. Муқаддас тош!

— Муқаддас тош! — дея шивирлади у ва кўзларини юмиб кўксига босди. — Муқаддас тош! Бошим остида сени қирқ йилдан бери асраб келдим. Аждодларнинг муқаддас тоши!

Бахт! Бахтиёрлик туйғуси уни энтиктириб юборди. Шарти кетиб парти қолган чол бирор вақт ўзини ҳозиргидек бахтиёр ҳис қилмаганди. Бу унинг қариганида туяётган илк бахтиёрлик туйғуси эди. Варнагери гўё бирдан ёшарди-қолди. У ёшлигига қайтган, яъни ўзини бахтиёр ҳис қилган кез бўйнига қаттиқ, жуда қаттиқ, оғир, жуда оғир қўллар ёпишди ва сиққандан сиқиб бораверди. Чол хириллаб қолди, вужуди ҳам бўшашиб кетди. Лекин муқаддас тошни ҳам, ханжарни ҳам ташламади. У жонҳолатда у бир неча бор орқасига ўтирилишга уринди, лекин бўйнига ёпишган қўллар имкон бермади. Мана, энди оқтанли уни ўлдирди! Ўлдирганда ҳам бўғиб ўлдирди!

Чол узок тўлғанишдан сўнг ниҳоят қуймичи билан рақибининг қорнига туртди. Товони эса оёқлари орасига суқилди. Рақиб орқасига тисарилди ва гандираклаб бориб охири йиқилди. Чол вақтни бой бермай чаққонлик билан ёнига ўтирилди-да, ханжар тутган қўлини олдинга чўзди ва рақибининг чап кўкрагини нишонга олди. Шу тариқа олдинга силтади. Оғир, жуда оғир инграшдан кейин эса ханжар нишонга санчилди. Гўё отдай пишқириб ханжарни суғурди. Қонли бармоқлари ханжарни яна

ҳам қаттиқ сикди. У оқтанлининг оёқлари майишгани, кўзлари ялтираб, «шилқ» этиб йиқилгунича миқ этмай кузатиб турди. Сўнг шиддат билан ташқарига чиқиб кетди.

У ғўлдираб сўкинар, бурни ачишар, томоғи қақраб борарди. Вужуди енгиллашиб қолган чол аранг гулхан ёнига етиб келди ва муқаддас тошни жойига қўяр экан, узоқ термулди. Бармоқларини бир-бирига сиқа туриб, сесканиб кетди. Кафтидаги қонлар ҳали ҳам қотмаганди...

— Қария! — деди у ва ҳасрат билан хўнграб юборди. — Қария-я! Қариганингда нима қилиб қўйдинг! Қўлларингни қонга ботирдинг-а! Шу камлик қилувдими сенга? Яхши иш қилмадинг. Ҳа, яхши иш қилмадинг! Тенгри олдида юзинг қора бўлди...

Чол хўнграр, тўйиб-тўйиб йиғлар, бу унинг биринчи ва сўнгги бор йиғлаши эди. Начора! У одам жонига қасд қилди. Шунинг учун ҳам қон йиғлаши керак!

«Одам ўлдирдинг, — ўйлаб кетди кейини у, — қариганингда гуноҳкор бўлдинг! Одамлар юзига қандай қарайсан?! Одам ўлдирдинг. Ўксинма. Босқинчини ўлдирдинг. Ватанингни қарам, қабилагни қул қилган босқинчини... Сен ўлдирмасанг, у сени ўлдиради. Босқинчини ўлдириш билан аждодлар руҳини шод этдинг. Муқаддас тошни асраб қолдинг».

У ихраб, телбаларча Нибури ётоғи томон йўл олди. Нибури қўлларига юзини босиб, ухлаб ётарди.

— Кимсан, сенга нима керак? — Нибури кўзларини очиб, ғўлдирай бошлади.

— Хароми! — шивирлади чол эгилиб. — Қилгиликни қилиб қўйиб, яна тинч ухлайсан-а! Ҳу, итвачча. Энди чиндан ҳам бошингга ит кунини соламан. Ҳу, сотқин! Ота-онасини билмаган махлуқ...

— А... о... о-о-о-о...

Чол алламаҳалда орқасига қайтди. Гулхан ёнига чўкди. У ғўлди-рар, бир нималар деб сўкинар, асабий туриб кетар, яна жойига чўкар эди. Шу тариқа тонг отгирди. Тонг отиши билан эса ёнига кўнгил сўрагани келган хотини Талига қабила одамларини чақириб келишини буюрди. Одамлар йиғилиб келганда чол мунғайиб ўтирар, кўз ёшлари қуриб улгурмаганди...

— Ўтирингла, — деди у йиғилганларга бошини кўтармай, — сизларни бугун асли чақиртириш ниятим йўқ эди. Лекин чақиртирмасдан иложим қолмади. Мазам қочди... Имоним комилки, эрта ё индин мени ҳам олдинги бошлиқлар каби саҳрога ташлаб келасизлар. Гўштларимни калхатлар еб кетишгач, суякларимни йиғиб келиб, сувга ташлайсизлар. Аста-секин унутиламан. Бундан бошқача бўлиши мумкинмас. Ҳаммангизга маълумки, қизимни Нибури йўлдан урди... Қабиламининг урф-ода-тига, ота-боболар руҳига хиёнат қилгани учун уни жазолаши-

миз керак... Мен уни жазоламоқчиман. Борди-ю, орангиздан бирон-бир доно топилиб: «Варнагери, сен нотўғри иш қиял-сан, қизинг билан Нибурининг ҳуқуқини чегаралаб қўяяпсан», дегудай бўлса жавобим тайёр: «Шу пайтгача қабиламиздан сотқин, хиёнатчи чиқмаган эди. Нибури сотқинлик қилди. Хиёнатчи ҳам шу...» Кутама, гапирингла!»

— Қанақа сотқинлик? — турли томондан хитоблар янгради.

— Ўз наслидан бўлган қизнинг бошини айлантириш сотқин-лик эмасми? Бу ҳам етмагандай, муқаддас тошни тунда ўмариб, оқтанлиларга ханжар ва бир шиша соч мойига алмашиб келиб-ди... Тунда оқтанлининг чайласига бориб, уни ўлдириб, муқаддас тошни олиб қайтдим... муқаддас тош жойида...

— Сотқин! Сотқин! Ё тавба!

— Хўш? Нима дейсизлар?

— Сотқинни уриб ўлдираимиз...

— Раҳмат сизларга, бошимни кўкка етказдингиз. Қизимга қанақа жазо берасизлар?

— Уни ҳам уриб ўлдираимиз...

— Балли. Мана энди, оқсоқолингизни чиндан ҳам яхши кўриш-ларингизга ишондим.

— Варнагери, — деди кеча кечқурун гулхан атрофида ўтириб оқтанли ҳақида сўраган қария. — Менинг ҳам сенга бир илти-мосим бор.

— Марҳамат, эшитаман, — жавоб қилди Варнагери.

— Жалма ҳарҳолда сенинг фарзандинг. Кўзинг олдида ўлдир-сак яхши бўлмас, уни Нибури билан қўл-оёғини боғлаб саҳрога ташлаб келсак, ўша ерда бўрилар еб кетгани маъқул.

— Йўқ! — эътироз билдирди чол, — ундай қилсангиз алам-дан чиқмайман. Қиз меники, Нибурига эса бошлиқман. Икка-ласини ҳам ўз қўлларим билан ўлдираман. Ёшларга ўрнак бўлсин...

— Тўғри қиласан. Бу йўлда сенга омад тилаймиз!

Кеча яқин қабила одамлари қиз билан йигитни тутиб келиш-ди. Ўртага олишди. Қовоқлари уйилган чол ханжарини чангал-лаб, одамлар ўртасини ёриб, қизи билан Нибури томон яқин-лашди. Кўзларини олайтириб, аввал Нибурининг кўксига хан-жар санчди. Сўнг қоча бошлаган қизининг биқинига ханжарни суқди... ўн мартадан санчгандан кейин гўлдираб ўртадан чиқди-да, тўғри гулхан томон жўнади.

Ҳукм шундай ижро этилди. Қабила одамлари одат бўйича ша-ҳидларни саҳрога ташлаб келишди. Кеч билан чол яна уларни ёнига чорлади.

— Қабиламизнинг оталари, оналари, фарзандлари! — дея йи-гилганларга мурожаат қилди у, — кўнглимга қараб, дардимни

бир карра енгиллаштирдингиз. Сизларга яна бир илтимосим бор. Оқсоқолликни топширсам. Бу борадаги фикрингизни ҳам билмоқчиман.

— Ўзинг кимни кўзинг тагига олгансан? — сўради чўққи соқол қария.

— Менга қолса оқсоқолликни Нигерига топширсам, Нигери мард йигит. Абжир овчи. Қабиланинг кунига ярайди, номусли, иродали одам.

— Биз розимиз.

— Ташаккур, ҳозироқ Нигерининг ҳурматига тўй-тантана тайёрлансин.

Одамлар тарқалишди. Чол гулхан ёнида яна ёлғиз қолди. Кеч билан маросим бошланди. Рақс тушишлар, қўшиқ куйлашлар, лаззатли таомлар ейиш эрталабгача давом этди. Тонг отиши билан қабила одамлари чол олдида катта гулхан ёқишиб Нигерини елкаларига ўтказишиб, олов атрофини уч марта айлантиришди. Нигери ерга тушгандан сўнг Варнагери унинг ёнига яқинлашиб, пешанасидан ўпди-да, муқаддас тошни топширди.

— Бугундан бошлаб муқаддас тошни энди сен асрайсан, — деди у. — Бунга аждодларимизнинг руҳи жамланган. Қабила бошига кулфат тушса, руҳларни ёрдамга чақирасан, сени ҳам, қабилангни ҳам балолардан қутқаради... Сен қабилага, муқаддас тошга содиқ қолишинг шарт. Одамларнинг эрklarини чегаралаб қўймаслигинг ҳам шарт. Уларнинг бири отанг, бири онанг, бири аканг, бири синглинг. Қабиламызда бегона одам йўқ. Мен тугадим... Буёғини ўзинг бошқарарсан! Қасамёд қил!

— Аждодларим, олдинги бошлиқлар руҳига қасамёд қиламанки...

— Эшитяпсизларми?

— Эшитяпмиз.

— Қабиланинг урф-одатларига содиқ қоламан! Муқаддас тошни авайлаб сақлайман! Шу йўлда бошимни беришга тайёрман!

— Ҳозирдан эътиборан оқсоқолсан. Ҳукминг қабила учун қонун. Марҳамат, муқаддас тошни олиб ўп, кўзинг, пешанангга сурт.

Нигери чолнинг буйруғини бажарди.

Тун бўйи уйқусизликдан толиққан одамлар эрталаб кулбаларига тарқалишди. Чол эса гулхан ёнидан жилмади. Гулхан ловулаб ёнар, чол эса сукунат қўйнида мунғайиб ўтирар эди. Унинг вужуди мутлақо енгиллашган, ўзини эркин ҳис қилар эди.

Яримта ой кўтарилганда қумли саҳро бўйлаб кучли шамол кўтарилди ва қаттиқ уйқуга толган ҳинду кулбаларини силкита бошлади. Шамол кулини тўзғитаётган гулхан ёнида мунғайиб ўтирган чол тун бўйи йиғлаб чиқди...

Орадан бир ҳафта ўтгач, оқтанлилар яшаётган марказда, ҳарбий трибунал Жим Брэдлини ўлдирган ҳинду чолнинг қотиллиги юзасидан сўнгги ҳукмини чиқарди. Чол ўлим жазосига ҳукм этилган эди... Залда ўтирган оқтанлилар мазкур ҳукмни қарсак ва олқишлар билан қаршилади.

Худди шу пайт ташқарида ола-тўпалон бошланиб, салдан кейин ичкарига қутурган оламон бостириб кирди. Бостириб кирганларнинг қўлларида турли ўлим қуроллари бўлиб, залда ўтирган оқтанлиларга санчишар эди. Кимдир қичқирар, кимдир «оҳ» чекиб ерга йиқилар, бошқалари жонларини асраш умидида турли томонга нажот излаб қочар эди.

Кўпдан бери қовоқларини уйиб, шаънига айтилаётган ҳақоратларни совуққонлик билан қаршиилаётган чол кутилмаганда қалтиради, кўзлари олайди. Вужудида қўзғалган фавқулодда бир қучқувват ундови билан сапчиб турди-да, ҳозиргина ҳукмни ўқиган судья томон бало-қазодай югурди. Қўлларидаги кишанни судьянинг бўйнига солиб, ғазаб ва нафратта тўлиб сиқди, сиқаверди... у вўлдираб:

— Қонхўрлар! Одамхўрлар! Қачонгача ўзларинг тўқиб чиқарган қонунларинг билан ҳиндуни суд қиласан? — дея бўкирар кейин. Ўн дақиқалардан кейин кўзлари қонга тўлган чолнинг қўллари бўшашди. Кўз нурлари ҳам тикланди. Тикланган кез қўлларини судьянинг бўйнидан бўшатиб, залга қаради. Қаради-ю, даҳшатта тушиб қичқирди. Қичқириғи аста-секин сўниб, ғайритабiiй жилмайиш билан алмашди. Жилмайиши ҳам аста-секин сўниб, чол йиғлай бошлади. Кейин хўнгради, хўнграши эса ниҳоят қаҳқаҳа билан алмашди...

Миршаблар ҳиндуларни шафқатсизларча ўққа тутарди...

Чол, эсидан оғиб қолган эди...

ҚУЮН

Муаллифдан

Тарихдан маълумки, хоразмлик савдогарлар Маҳмуд Яловуч Турон элининг Ҳоқони Муҳаммад Хоразмшоҳни мўмай олтинлар эвазига Муғилистон Ҳоқони Чингизхонга яширинча сотган ва ўз эл-эллатини қуллик-қарамликка тушишига асос солган эди. Алдовга ишонган катта, қудратли давлат ҳоқони Муҳаммад Хоразмшоҳ оғир, машаққатли жангда енгиледи.

Маҳмуд Яловуч ўз эл-эллатини сотиш, уни қуллик-қарамликка солиб бориш билан бирга, Ўрта Осиёдан тортиб то рус ерлари, жумладан, Испаниягача бўлган босқин, яъни Чингизхон ва унинг набираси Ботухоннинг оёғи етган ерларгача давом этган босқинга ҳам асос солди. Ер юзидан абадийликка кўз юмган юз миллионлаб эл-эллатлар фожеаси ҳам фақат шу Маҳмуд Яловуч билан боғлиқдир. Мана шу сотқинлиги, яъни инсоният бошига солган тенгсиз кулфатлари эвазига Чингизхон, уни Хоразмга ҳоким этиб тайинлади. У ҳеч нарса кўрмагандай, билмагандай бемалол тахтга чиқди, ҳокимлик қилди. Ҳатто бирор вақт сотқинлиги, инсоният бошига солган қирон балолари ҳақида ўйлаб кўрмади, ҳижолат ҳам бўлмади. Эрта-кеч, тун-кун олтинлари миқдорини орттириш билан шуғулланди...

Чингизхон, Ботухон ҳақида юзлаб тарихий, бадиий асарлар ёзилди. Инсоният авлодлар олдида уларнинг юзларини қора қилди. Бироқ, фожеанинг асосий сабабкори Маҳмуд Яловуч сояда қолиб кетаверди. У ҳақида бирон-бир китоб ҳам ёзилмади, авлодлар олдида юзи қора ҳам бўлмади. Ваҳоланки, барча фожеаларга у, фақат у сабабкор эди. Маҳмуд Яловучдай инсониятта, унинг манфаатларига ёт унсурларни эл-эллат ҳеч қачон унутмаслиги, қараб, сўкиб ўтиши ва бундан буён бундай палит, қонхўр сотқинга асло имкон бермаслиги керак...

Мазкур қиссада, камина баҳоли-қудрат шу ҳақда фикр юритди...

БИРИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

Турк қавмининг муқаддас, ардоқли қуши-ҳаққуш ва маъзун чирқирарди: «Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлига қурол олиб, босқинчига қарши курашган, шайланган, жони эвазига бўлса-да, уни муглақо қуллик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!

Элат — уни тўла севган, севмаслик даҳшатга айланган, бир-лашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик йўлида босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат-тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейингиларининг ниҳояси бор! Эл-элатгина ниҳоясиздир!»

«Чингизхон» деган қонхўр, элбузар, элатбузар чиқибди. Сон-саноқсиз аскарлари устимизга бостириб келаётганмиш. Эл-элатимиздан жудо этармиш. Чоллар, кампирлар, ҳомиладор хотинлар, болаларни бирдай қиличдан ўтказармиш. Пуштимизни қуритармиш...»

ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Шу куни турк қавми бошланг, ялангоёқ кўчаларга югуриб чиқишди. Ўз эрки, озодлигини асраб қолиш мақсадида қўлларини ёзишиб, юзларини тирнашди, сочларини юлишиб фарёдлар кўтаришди. Шу ондан эътиборан уларнинг она-эл, она-элат, ота-деҳқон, бугдой ҳақидаги муқаддас қўшиқлари ёнига янгиси келиб қўшилди. Бу қўшиқ муқаддасликка мутлақо ёт эди. Улар ўз ихтиёрларисиз янги қўшиқларни куйлашга тутинишди:

Жўжи келди, жўжи келди,

Жўжи билан, бўжи келди,

Ўлимларнинг кўчи келди...

УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Ҳаммасига қуш чирқириви — чақириви сабаб бўлди. Муқаддас турк қавми чирқириви — чақириви! Ҳаққуш оғир оёқли келиннинг тушига кирди-ю, тўшакка михлаб ташлади. Бевақт чирқираб қолган қуш!

Туронликлар ўз қушларини тушларида кўрар, у турли вақтларда турли ҳолда, турли қиёфада гавдаланарди. Ҳаққуш турк қавмининг бахтли, бахтсиз кунларидан каромат қиларди. Ҳаққуш бу гал Турон аёлининг тушига яраланган ҳолда кирди-ю, бетобдардманд этди. Илгарилари қуш аёлнинг тушларида учиб юрар, елкаси, боши, билагига қўнар, «Ҳадемай бахтга эришасан», дея осмонга кўтарилиб кетарди. Аёл чиндан ҳам бахтга эришарди. Бир кўр тушида ҳаққушни кўрганда Табонни учратганди. Муқаддас қуш юрагида севги туйғусини қўним топтирганди. Сал кун ўтмай у, қизлик дунёсини тарк айлаб, хотинликнинг серташвиш-ғалвали дунёсига ўтган — Табонга турмушга чиққанди. Севгилиси Табонга. Яна бир бор қушни тушида учратганда бўйига олган-илк бор оналик туйғусини туйганди. Бироқ, бу гал ҳаққуш тушида фарёд чекиб, учиб юрган ҳолда кўрди. Нега, нима учун!

Ҳаққушнинг кўкси-юраккинаси жароҳатланганди. Ёвуз, ёт куч-камон ўқи билан кўкси-юраккинасини яралаганди. Ўқ нақ юрагига санчилганди. Қип-қизил қон оқарди. Инсон қонига ўхшап қип-қизил қон! Қуш тинмай қавмига талпинар, лекин оғир оёқли келинга яқинлашолмасди. У қанотларини қоқар, бошини эса одам каби чайқар, гоҳ тепага кўтарилар, гоҳ пастга шўнғир, лекин танасини ўнглолмасди. Фарёд чекарди: «Чиғғ...» Ҳаққуш учун хазон фасли бошланганди. Қуш дардига қондоши-турк қавмидан даво изларди. Овози ғам-ғуссага тўлганди. Ҳазин-ҳазин, ҳасратли-ҳасратли, дардли-дардли, аламли-аламли чирқирарди. Озорсиз, турк қавмига бахт, шодлик келтирувчи қушни ким, қаерда, қачон шу ҳолга солди?! Турк қавми соқчиси — шу қушни! Қилмаган қайси гуноҳлари учун қуш шундай жазоланди! Турк қавмининг ҳақ-ҳуқуқи, эрк-озодлигини ҳимоя қилгани учунми?! Ахир, туронликлар муқаддас қушларига ҳеч қачон озор етказмасди-ку! Демак, Турон тупроғида ҳиёнат юз бераяпти.

Ёш, оғир оёқли келин эрталаб алам билан тушини хотиралади-ю, таҳлика ва таажжубда юрагини гижимлади. Изтироб вужудини қалтиратиб юборди. Бу, унинг биринчи бор оғир изтироб чекиши эди.

Турон тупроғи узра фарёд янгради.

Жўжи келди, жўжи келди,

Жўжи билан, бўжи келди,

Ўлимларнинг кўчи келди...

Турк қавми кўчаларга чиқиб, она-табиатдан мадад кутиб чинқиришар, ҳасратга, аламга тўлиб сўнги қўшиқларини куйлашарди. «Сўнги» қўшиқ ҳали келиннинг тушига кирмаганди. Ҳаққуш яралангани ҳақидаги тушни эса у эри, қайнотаси, қайнонасидан сир тутаетганди. ««Дардим»ни ҳозирча ўзим билан қорнимдаги болам торта қолсин, бошқалар билмай, сезмагани маъкул», деган қарорга борганди.

Ўлимларнинг кўчи келди...

Аламли чинқириқларни келин қулоғи-вужуд қулоғи билан эшитиб, сезиб турарди. У бетобланди. Кутилмаганда ўзини тўшакка ташлади. Бояқушнинг ой-куни яқинлашмаганди. Кўзлари ёришга вақт бор эди. Тупини хотирлагандан сўнг гўё миясига қон қуюлгандай хомуш тортиб, сирқовланиб юрди. Барибир дардини сиртига чиқармади. Бўлмади. Иситмаси ошкор айлади. Аёллигига борди, дардга бардош беролмади. Йиқилди. Эл-элат дарди кимни ҳам йиқитмайди! Тўшак ўз бағрига олди.

У ўйлаб болалар туғиб улғайтирган аёллардан «оналик» дарди қандайлиги, қандай ниҳояланишини кўп бор эшитганди. Ўн беш бола туққан қайнонаси ҳам бу ҳақда келинига кўпдан бери ўтит берарди. Келиннинг дарди — кўз ёриш олдида юз берадиган

«оналик» дардига мутлақо ўхшамасди. Ахир, мўл болалар туғиб тажриба орттирган оналар кўз ёриш олдидаги дард — белга оғриқ киришдан, сўнг қовуқлар кўчишини айтишганди-да. Улар, ёш келиннинг қулоқарига, дард бошланганда ҳеч кимга айтмаслик, сездирмасликни қуйишганди. Айтилган, сездирилган тақдирда дард кечикар, бола туғилиши орқага сурилар, натижада она азият чекарди. Келиннинг дарди — оналик дардидан йироқ эди. Уни бошқа дард — эл-элатнинг қуллик-қарамликка тушиши хавфи дарди қийнаётганди. Ҳаққуш келиннинг назарида ҳамон юксакликларда чирқираб учиб юрарди. «Суюкли, ардоқли қондошларим, жондошларим! Муқаддас тупроғингиз, мўътабар элатингиз устига босқинчи бостириб кирди! Фафлатда қолманглар! Фафлат қуллик-қарамликка солади! Қўлингизга қурол олиб жангга отланинглар! Топган-тутганагингиз, муқаддас йиғмаларингиз талон-торож бўлишидан табиатнинг ўзи асрасин!»

ТЎРТИНЧИ ҚЎШИҚ

Турон тоғлари ортидан қип-қизил қуёш кўтарилди. Саховатли нурлари билан музаффар заминни мунаввар этди.

Оғир оёқли келин ташқарига амал-тақал қилиб чиқди-да, ёзилиб қайтди. Қайтадан ўзини тўшакка ташлади. Тўрт томони оддий пахса девор билан кўтарилган, тўсин, тоқили, усти тупроқ билан ёпилган катта уйда танҳо эди. Бирдан боши айлангани, кўзлари тиниб бораётганини ҳис этди. Кўнгли ҳам озаётганди. Ҳеч кимни чақирмади. Даладан қайтган эри — Табон уни қидирди. Ёнига қадам ранжида қилди. Ёш келин, ёш қуёв бирон марта ҳам бир-бирларини кўрмай, нафасларини туймай туролмасди. Тўшакда тўлғанаётган жони — хотинини кўргач, Табоннинг кўзларида ўт чақнади. Бу қандай ҳол! Еру кўкка ишонмайдиган хотини ногаҳоний бетобланса, яширинча ўзини тўшакка ташласа?! Эрнинг кўзларига дунё қоронғилашди. Ахир улар яқиндагина бир вужудга қоришганди-да. Табон одам ахир. Одамгина дард чекади. Тошларгина дард чекмайдилар. Ҳатто қуш, жониворлар, ҳашаротлар ҳам ўз жуфтларидан айрилганда ўзларини ўлимга урадилар-ку! Табиатнинг олий мавжудоди — инсон ўз жуфти-ҳалолига қайғурмасдан, хасрат чекмасдан иложи йўқ-да! Севгидай муқаддас туйғу ахир, Одам Ато, Момо Ҳаводан қолган удум-ку! Ота-боболарнинг муқаддас удумини оёқости қилишдан табиатнинг ўзи асрасин!

Табон оёқ учида юриб хотинининг ёнига яқинлашди. Қўлини кафтига олиб силади, сийпалади. Ҳамдардиннинг қизариб, қонтолланган кўзлари мурданики каби оқарган юзига термудди. Ёшлар тўқди. Хотини бетоблиги мард, мардона йигитнинг илк бор иродасини енгди, заифлаштирди...

— Зарифа... оналик... хи-хи-хи... тезроқ гапир... юрагим ёнаётир...

— Бегим! Турк қавмининг султони, менинг севимли бегим! Оналик дарди эмас... ичимни бошқа бир дард кемиряпти...

— Қанақа дард?!

— Бегим...

Табон бамисоли узилган камон ўқдай отилиб ташқарига чиқди. Ҳовлига тушди, онаси ёнига югурди.

— Онажон! Келинингиз... хи... хи...

— Секин, одамлар сезишмасин. Дарди кечикади. Боласи тушмагур, ўзингни бос. Одамлар кўришса уят қилишади. Қумғонга ўт ёқдим. Сув иситяпман. Ўн тўрт боламни ерга қўйгандим. Худога шукур, менга ҳам бибилик насиб этибди. Болажоним, оналар туғиш оддидан мана шундай аҳволга тушадилар... Болажоним, мен ҳам сени шундай азоблар, қийноқлар билан бир ўлиб, бир тирилиб туққанман... Инсон боласи мана шундай азоб, қийноқлар билан ёруғликни кўради. Одамнинг дунёга келиши эркаклар ўйлаганчалик осон эмас. Ҳадемай хотининг бўшалади. Болажоним, отангнинг ёнига кир тинчит. Қариганда набира кўролмай оламдан ўтаманми, дея кечалари йиғлаб оларди. Ахир, азал-азалдан турк қавмида шундай удум бор. Эл-элат ҳимояси учун туғилган ҳар бир фарзандни кўз ёши билан, шодлик билан қаршилашади.

— Дарди — бошқа дард...

— Тентаквой, сендай уялади-да. Мен ҳам биринчи бор кўзим ёришида отангга шундай деганман. Хотинингни яхши кўрасан, йиғлаяпсан. Отанг ҳам йиғлаганди.

Табон шиддат билан кичик уй — отаси ёнига чиқди.

— Отажон!

— Яратганга минг бор шукур! Набирамни кута-кута кўзларим тўрт бўлганди. Турк қавмининг пушти давом этяпти. Эл-элат ҳимоячиси дунёга келяпти.

— Онам, сизга хабар қилишимни буюрди.

— Онанг жаннати аёл.

Қайнона қумғонни олиб келини ёнига йўлланди. Табон ортидан эргашди. Қайнона беозоргина келинининг қўл-оёқларини ушлади, пешанасига кафтини босди.

— Чида, онажон. Ҳозир тинчийсан. Биринчи оналик дарди оғир кечади. Оғриқ белинга кўчдимми, кўчса, ҳадемай қовуғингга ўтади. Кейин бўшаласан. Доя онага хабар берайми?

— Онажон, кўкрагим сиқаяпти. Ичимни ит тирнаяпти. Бошим айланди, кўзим тинди, қайт қилгим бор.

— Ўн бешта бола туғиб бундай аҳволга тушмагандим. Балки, дард баъзан шундай тутар.

— Дардим бошқа... дардим оғир...
— Отанга айтай-чи, ҳар ҳолда кўзи пишиган, бир йўлини топар.

Қайнона ташқарига юзланди, эшик ортида кўзлари ёшланиб турган чолига дуч келди.

— Отаси, келинингизнинг дарди бошқачароқ...
— Ёш, биринчи дарди оғир кечиши тайин. Белини уқала.
— Дарди бошқачароқ...
— Бошқача бўлиши мумкинмас. Кир, кўз-қулоқ бўлиб тур. Шошма... бугун... сенга айтишга иймангандим. Тушимга муқаддас қушимиз кириб чиқувди... Юраги жароҳатланганмиш. Кўксида камон ўқи санчилиб турганмиш...

— Тушингизни сувга айтмадингизми? Илоё яратган паноҳида асрасин!

Чол-камбирнинг бошидан дуд кўтарилди. Ичкарида эса ёш келин тўлганар, ёнида эри Табон фарёд чекарди. Хона илк бор оғир сукутга толганди. Ташқарида оппоқ қорлар ястаниб ётар, Турон тупроғида оппоқ қорлар фасли бошланганди.

БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ

Турк қавмининг ардоқли қуши тинмай йиғларди: "Орангиздан сотқин чикди. Ўз қавмингиздан. Унинг исми Маҳмуд. Асли Хоразмлик. У босқинчига ёлланган, унинг хизматини бажаради. Эрта-индин сизларни сотади. Эҳтиёт бўлинглар! Сотқин! Эл-эллатни абадий қуллик-қарамликка солувчи сотқин! Қуллик-қарамлик, эркисизлик, элатсизлик, элсизлик сотқиндан бошланади! Эзгуликни барбод этувчи ягона куч — сотқин! Сотқин — воситачи-хунаса! Сотқинчи — манфаат! Манфаат — сотқинчи!"

ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ

Тўрт томон янтоқ, тиконли янтоқлар эди. Тўрт томон қум, қумлоқ... саробага кўмилган янтоқлар, қумлар, қумлардан кўтарилган алангалар устида юмровқозиқлар, калтакесақлар, эчкизмарлар, қора кўртлар, сассиққўнғизлар ўрмалашар, оғзиларини каппа-каппа очишиб ҳавсирашарди. Ер юзидаги барча мавжуд дарахтлардан асар ҳам кўринмасди. Табиатнинг назари тушмаган бу ерларни кундузлари қуёш ҳаддан ташқари қиздирар, тунлари эса совуқ қақшатарди. Сувсизлик жониворларнинг тинкасини қуритганди.

Ўнглаб туя карвони бошини эгиб, бир сафга тизилиб, бўйинларигади кўнғироқларини жаранглатиб бир маромда илгариларди. Сафни қора от бошқариб борарди. От устида боши катта, кўзлари ичига тортган, пахмоқ қош Маҳмуд Яловуч талтайиб ўтирар,

карвонни бошқарарди. Туялар ҳам, одамлар ҳам беҳад толиққанди. Туяларга кўплаб газламалар, гилам, духобалар ортилган, уларнинг бошқарувчилари — савдогарлар бугун Муғилистон юртига боришарди. Савдогарлар бошлиғи Маҳмуд Яловуч бир ҳафта илгари қондоши, катта, улкан, қудратли Турон ўлкасининг ҳоқони — Муҳаммад Хоразмшоҳ билан учрашган, ер юзига таҳлика солиб турган Чингизхоннинг қўшинлари миқдорини билиб қайтишга ваъда берганди.

Умрини йўлда, савдо-сотик қўйида ўтказган жаҳонгашта Маҳмуд жума куни Муғилистон юртига қадам қўйди. Эски таниш-билишлари уни катта ҳурмат-эҳтиром билан қаршилашди. Муғилистон юрти қум, янтоқлар, қумлар устига тикилган ўтовлардан иборат эди. Ўтлаб юрган сигир-бузоқлар, отлар, туялар, қўй-эчкилар кўзни қамаштирарди.

Эртаси куни меҳмонни Чингизхон қабул қилажагини айтишди. Савдогар буни мамнунлик билан қабул этди. Уни ўтовлар билан ўралган Ўрдага олиб киришди.

Оқ, оппоқ ўтовларнинг бирида, оппоқ кийгиз ёстиққа ёнбошлаб, калласи катта, пешанаси дўнг, кўзлари катта, сийрак соқол-мўйловли Чингизхон ўтирарди. Унинг бугун аъзоси бесўнақай, турки, кўзлари мутлақо носамимий эди.

— Юртимизга хуш келибсан, — деди Чингизхон савдогарнинг ўзиникига ўхшаш носамимий кўзларига термулиб. — Қимиздан ол. Сен, нимага майда-чуйда нарсалар билан шуғилланиб юрибсан?!

— Кечирсинлар, — гулдиради Маҳмуд Ялавуч. — Киши, жаҳонгашталикка ҳам кўникар экан. Савдо баҳона, мақсад эл-юрт кўриш.

— Бирон бир жаҳонгирнинг оёғи етмаган, етти ухлаб тушига кирмаган қудратли юрт — Чинни босиб олганимни эшитдингми?

— Ер юзи эшитди. Тенгингиз йўқ.

— Етти ёшлигимда тушимга Тенгри кирди. Бошимни силаб: "Сен, етти иқлимга ҳукмрон бўласан!" деди. Тушундингми?!

— Тушундим. Бунга шубҳа йўқ.

— Савдогарчиликни йиғиштир. Олиб келган молларингни ташла. Истаганингча олтинлардан ортиб кетавер. Лекин битта шартим бор. Унутма. Мен бутун ер юзига ҳоким бўламан. Тонгут⁷, татар⁸, найман⁹ қабилаларини ер юзидан супириб ташладим. Қолганларининг бошига ҳам шундай кун тушиши муқаррар... айт-чи, Ҳоқонингнинг қанча қўшинлари бор?.. Ёлғон гапирсанг эртадир-кечдир қўлимга тушасан. Аддамасанг, ўғлим бўласан. Ҳоқонинг энгилгач, юртингга ўзингни ҳукмрон қилиб тайинлайман.

Гап чўзилмади. Чўзилишнинг иложи йўқ эди. Чингизхон буни ёқтирмасди.

— Икки юз элик минг қўшини бор... Қариди. Ҳоқонимнинг илгариги шашти йўқ.

Суҳбат ниҳояланди. Маҳмуд Яловуч эл-эланини, Ҳоқонини сотди. Сотқин бўлиб юртига қайтди. Ўзи, сотқинлиги билан бирга юртига қуллик-қарамликни ҳам олиб қайтди. Сотди ҳаммасини...

Орадан бир ой ўтгач, Чингизхон юборган жосус-савдогарлар Ўттар шахрида Ҳоқон томонидан ўлдирилди.

ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ

Пастки Оламда оппоқ қорлар фасли бошланганди. Тупроқ оппоқ қорлар остида тинч ва осойишта ухларди. Турон тупроғига бу йил оппоқ қорлар фасли эрта тушганди. Оппоқ, оппоқ фасл...

Туронликларнинг муқаддас дарёлари — Жайхун билан Сайхун мовийдан мовий тўлқинлар отиб қирғоқларига сапчирди. Икки муқаддас дарё ораллиғида турк қавми кўпдан бери таҳликасииз ҳаёт кечирарди. Турон ҳукмрони Муҳаммад Хоразмшоҳ Сайхун дарёси соҳилидаги Ўттар¹⁰ элини ўзига оромгоҳликка танлаганди. Бу ернинг мутассил ҳавоси меъдасига мос тушганди. Мазкур воқеа турк қавми ўз-ўзини таниган, ҳақ-ҳуқуқи учун бир тан — бир жон бўлиб курашган кезлар юз берганди. У пайтлар эллар "кент" деб юритиларди. Кент кенгдан кенг, каттадан-катта, элати ҳам мўлиди. Кент атрофи баланд ва қалин пахса деворлар билан ўралганди. Туронликлар азал-азалдан деҳқон элат бўлиб, ўша кезлар ҳам пахта экарди. Пахта улар учун ота мерос эди.

Кент муқаддас Сайхун дарёсининг жануб томонига, шоҳ саройи эса Кентнинг ўртасига жойлашганди. Сарой оппоқ, қипқизил, кўм-кўк, ям-яшил, сел-сарик мармар тошлар билан кўтарилган, мармарлар қуёш нури ва фаслларга қараб, турли вақтларда турли рангда товланарди.

Кунгак соҳилдаги дарё кўприги ортида унча катта ҳам, кичик ҳам бўлмаган хонадан борида. Хонадон аъзолари бой ҳам, камбағал ҳам эмас, ўртаҳол деҳқон саналарди. Хонадон аъзолари атиги тўрт киши ва бир жонивор — қашқа ғунажиндан иборат эди. Уларнинг шоҳ саройига қаратиб солинган икки кичик, бир катта уй, бир айвонлари мавжуд эди. Кенг — мўл ҳовлиси деворлар билан ўралмаганди. У пайтлар туронликлар ҳовлиларини деворлар билан ўрашни удум қилишмаганди. Бунга зарурият ҳам туғилмаганди. Ҳовлининг кун ботиш томонига ошхона, кун чиқиш томонига эса молхона ва ҳожатхона жойлашганди. Хонадон аъзолари барча туронликлар қатори пахта экар, йиғиштирар, қўшни элларга сотишарди. Деҳқончилик бу хонадонга ҳам ота мерос эди.

Хонадоннинг отаси — бошлиғи — роппа-роса етмиш ёшни тўлдирган Турон Эр-чол эди. Чол йигитлигида кўп полвонлар билан беллашган, лекин кураги ерга тегмаганди. У полвонликда эмас, пахтакорликда дон таратган, элат уни муқаддас деҳқон сифатида ардоқлашарди. Хонадон онаси — олтмиш ёшли Зумрад исмли кампир бутун умр эри билан далага чиққан, кўмаклашган, қаригач уй бекасига айланганди. Кампир ўн беш бола туққан болалари ўла-ўла ниҳоят бири — Табон исмли кенжаси қолганди. Табон хонадоннинг қут-баракаси — таянчи ҳисобланарди. Отаси каби паҳлавон бу йигит ҳам эрта кўкламдан кеч кузаккача далада тер тўкар, ғимирлар, пахтаси ҳосилини йиғибгина ортига қайтарди. Сахти-суммати билан турк қавмининг миллий қаҳрамони Алпомишни эслатувчи Табон ўтган йилги оппоқ қорлар фаслида уйланганди. Хотини бошқа улус — қишлоқ қизи эди. Қиз унда ўн олти ёшнигина қаршилаганди. Ўн етти ёшли келин шу кунларда фарзанд кутаётганди. Анчадан бери кўчага чиқмас, ўзини одамлар назаридан четга тортарди. Энди эса умуман кўринмай қўйди.

Кун чиқиш томондаги молхонада ёш, қашқа ғунажин ғамгин-ғамгин "муу..."ларди. Ғунажин ҳам шу кунларда оғирлашганди. Оппоқ қорлар фасли унга ҳам оналик туйғусини ато этаётганди. Ҳадемай кўзи ёрирди. Хонадон аъзолари, ёш келин ва ғунажиннинг кўзи ёришини тоқатсизлик билан кутишарди. Табиат, хонадонни ҳадемай бир йўла икки меҳмон — чақалоқ ва бузоқча — икки бахт билан қувонтирарди. Ёш келиннинг кўзи ёриши билан туронликлар сафига янги фарзанд эл-элат ҳимоячиси қўшиларди. Ёш, қашқа ғунажиннинг кўзи ёриши эса хонадоннинг оғзини оқартирарди. Янги гўдак, йўлдоши — янги бузоқча билан ғунажин сути билан улғаярди. Лекин...

Лекин Турон тупроғи устига қонхўр, қонбузар босқинчи бос-тириб кираётганди.

Бу мутлақо бошқа фасл эди...

САККИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Кутилмаганда туронликларнинг суюкли ардоқли қушининг кўкси — юраккиnasi жароҳатланди. Тарих билмаган, кулоқ эшитмаган ғожеа юз берди. Кутилмаганда. Ҳаққуш яраланди. Демак, Турон тупроғини, турк қавмини бахтсизлик кутяпти. Ҳадемай ҳақиқатга айланиши мумкин. Бахтсизлик ҳақидаги хабар биринчи галда кентга тарқалди. Ахир, бахтсизлик ҳам, шодлик ҳам биринчи галда кентлардан бошланади, сўнг улус — қишлоқларга тарқалади-да. Бу кўргилик туронликларни таҳлика, изтиробга солди. Шу тариқа табиат қонунини — эркака путур етди, очиқ-ошкор етди.

Сайхун дарёси соҳилидаги хонадон хабарни кейинроқ эшитди. Эшитмаслигининг иложи йўқ эди. Чунки, келин илгарироқ хабар топганди, унга Ҳаққуш тушида сездирганди. Лекин кутаётганди. Хонадон аъзолари бевақт безовталанди. Эл-элат устига ёв бостириб кирса, безовталанмай бўладими?! Хонадон учун уй-қусиз кунлар-тунлар бошланди. Устки Оламда қушлар тўзир, Пастки Оламда эса жониворлар безовталанарди. Қиш ... ёзда бир йўлини топиш мумкин эди. Начора! Барча бахтсизликлар қишда юз беради, ёзда ниҳояланади. Хиёнатларга ҳам тунда бел боғланади, кундузи охирланади.

Кўргилик келинини дарманд этди. Тўшакка михлаб ташлади. Кўзи ёришига вақт етмаганди. Бу ҳаммага аён эди.

Оппоқ қорлар фасли туронликларга бахтсизлик инъом этди.

Устки Оламда Ҳаққуш тинмай чинқирар, Пастки Оламда эса турк қавми фарёд чекарди:

Жўжи келди, бўжи келди,

Жўжи билан, бўжи билан,

Ўлимларнинг кўчи келди...

ТЎҚҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Икки олам — Ер билан Осмон илк бор яралгандай тинч ва осойишта, илк бор яралгандай тартибли эди. Устки Олам Пастки Оламга оппоқ қорларини беминнат инъом этар, Пастки Олам эса оппоқ рангга бурканганди. Икки Олам аро оппоқ қорлар фасли бошланганди.

Икки Оламнинг оппоқ қонунларига хиёнат бошланиш олдида эди. Оппоқ қонунларга. Устки Олам Пастки Оламни кундузлари куёш, тунлари ой, юлдузлари, тоза ҳавоси билан мунаввар қилар, Пастки Олам жониворлари, инсон, ҳайвотлари билан тинч ва осойишта ҳаёт кечирарди. Қушлар Пастки Оламга қўнар, тухум қўяр, болалар очар, сўзсиз қўшиқлар — оппоқ қўшиқларини куйлашарди. Оламда жониворлар ин қазир, болалар туғар, ўзларининг оппоқ қонунлари — нассларини давом эттирардилар. Икки Оламнинг тож-сарвари, ҳусн-таажжуки, кўрки, гавҳари — инсон ҳам ўз вазифасини оппоқ қонун билан бажарарди. Эр-каклар дехқончилик қилар пахта экар, оила тебратарди. Оналар уй юмушлари билан банд бўлар, болалар туғар, чоллар, кампирлар фарзандларини алқар, набираларини тарбияларди. Ҳаёт илк бор яралгандай гўзал ва тароватли, тинч ва осойишта кечаётганди. Қиш, кўклам, ёв, куз вақти билан келар, вақти билан бир-бирларига ўрин бўшатарди. Қонунлари бузилмаганди.

Ҳаммаси тасодифан юз берди. Кутилмаганда бир маромда айланаётган чархи-палак-ҳаёт араваси ғилдираги бирдан уриб синдирилди. Босқинчи уни уриб синдирди. Ногаҳовий бир ҳол! Та-

биатнинг оппоқ қонунарига қоп-қора ҳиёнат бошланди. Туронликларнинг муқаддас қуш — Ҳаққуш Устки Оламда чирқираб қолди. Қушлар, жониворлар, инсоннинг ороми бузилди. Уни инсоннинг ўзи бузиб ташлади. Табиатнинг қонунарига ҳам ўзи ҳиёнат этди. Ахир, Икки Олам орасидаги барча фожеаларни ҳам инсон, фақат инсоннинг ўзи бошлаб боради-ку! Ҳиёнат ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик ва шиддат билан кечди. Пастки Оламдаги нотинчлик Устки Оламни ҳам безовта этди. Қушлар тўзиди, ҳавоси бузилди. Инсон қони хидлари ун бузди.

Фасллар — қиш, кўклам, ёз, кузга ҳиёнат бошланмаганди. Бошланиши мумкинмасди. Бунинг иложи йўқ эди. Иложини топганда, алақачонлар инсон уни ҳам изидан чиқарарди...

Оппоқ қорлар фасли давом этарди. Ҳадемай оппоқ қорлар ўрнини кўкламга бўшатарди. Бироқ, инсон Оламидаги қонунари бузилиб бўлганди. Табиатнинг инсонга тегишли бўлагига хос оппоқ қонунари инқирозга юз тутганди. Ҳиёнат қушлар, жониворларга ҳам таъсир кўрсатди. Дайдиб қолишган қушлар уяларига, жониворлар инларига қайтолмадилар. Тухум қўйиш, бола туғиш бахтига ноил бўлолмадилар. Қушларнинг тухумлари палағда қолди, жониворларнинг болалари эса ўлдилар. Қушларга ҳам, жониворларга ҳам пуштсизлик фасли етди. Жониворлар! Уларга осон тутиш маҳол эди. Қушлар! Жониворлар! Ҳаммасидан ҳам кўра Икки Олам ҳукмрони инсонга оғир! Ох, инсон! Унинг толесизлиги қушлар, жониворлар толесизлигига қараганда минг бор оғир кечадиган бўлди... Қушлар Устки Оламга кўтарилиб қирон балосидан қутилиши, жониворлар тоғ-тошларга қочиб бошпана топиши мумкиниди. Бироқ, инсонгина бундай бахтта мушарраф эмасиди. Инсон Пастки Олам — элини ташлаб ҳеч қаёққа кетолмасди. Инсонда эл-эллат тушунчаси мавжуд. Инсон эл-эллати билан бирга туғилади. Бирга туғилган вужудини тарк этолмайди. Қушларга уялик қилган дарахтлар, жониворларга инлик вазифасини ўтган тоғ-тошлар инсонга эл-эллатлик қилолмасди. Ахир, инсонда икки эл, икки элат бўлмайди-да. Инсоннинг муқаддаслиги ҳам шунда. Вақт етиб қушлар Пастки оламга кўнади, жониворлар эса тоғ-тошлардан қайтишади. Пуштларини давом эттиришади. Аммо эл-эллатини тарк этолмаган инсон ўз тупроғида жон бериши, насли қуриб кетиши мумкин... Инсонга оғир, унга осонмасди. Инсонга! У қушдай учолмас, жониворлардай чополмасди. Она — табиат уни қушдай, жонивордай эрхалатмаганди...

Туронликларни оғир, даҳшатли фожеа кутаётганди. Фожеа юз бериш олдида эди. Турк қавми кўчаларда телбалик куйларига тушиб фарёдлар чекишарди.

Жўжи келди, бўжи келди,

Жўжи билан, бўжи билан,

Ўлимларнинг кўчи келди...

Фарёд икки Оламни тўлдириб юборганди. Кун-тун, тун-кун янграрди. Элат ороми йўқолганди. Унинг учун оромсизлик фаслига навбат етганди. Ҳаққушнинг жароҳатланиши, чирқираши, турк қавмининг фарёди, оппоқ қорлар фаслига тўғри келганди. Қуш қўшиғи, элат фарёди мунгга, дард-аламга, ғам-ғуссага, ҳасратга тўлиб борарди.

ЎНИНЧИ ҚЎШИҚ

Турк қавмининг муқаддас, сеvimли, ардоқли қуши — Ҳаққуш ҳазин ва маъзун чирқиради: "Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлга қурол олиб, босқинчига қарши шайланган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қуллик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!

Элат уни тўла севган, севмаслик дахшатга айланган, бирлашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик учун қўлга қурол тутиб босқинчини устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейинги-ларининг ниҳояси бор! Эл-элатгина ниҳоясиздир!"

ЎН БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

Турк қавмига Нух пайғамбари зарур эди. Нух пайғамбари чиқиши, на сув, на олов, на қуюн зиён етказа олмайдиган кема ясаши, турк қавмидан, қушлар, жониворлардан бир жуфт-бир жуфт олиши, бепоён сувликлар сатҳига чиқиши, сузиши, қирон балосидан асраб қолиши шартиди. Бунинг учун асл Турон фарзанди керак эди. Эрк-озодлик қонуни шуни талаб қилаётганди. Бу мушкул вазифани Муҳаммад Хоразмшоҳ амалга ошириши қутиларди. Туронликларнинг сўнгги илинж, юпанчи шу эди.

Ўтлар эли марказидаги шоҳ саройи олдидаги кенг ва текис майдонни туронликлар тўлдирганди. Улар сон-саноксиз эди. Туронликлар бу гал майдонга, босқинчига қарши қурашга отланишиб, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, бошларига тушажак қуллик-қарамлик балосидан қутилиш учун йиғилишганди. Бу ҳақ-ҳуқуқ — қурашининг аввали эди. Кўзлари ёшлик туронликлар: "Босқинчига ўлим! Босқинчига омон бермаймиз!" дея қичқиришарди. Улар қутирган тўлқинлар янглиғ чайқалишарди. Босқинчи эса йўлда эди. Етиб келмаганди. Улардан омонлик қутиш мумкинмасди. Туронликлар ҳам омонлик бермасди. Фожеа ҳозирча турон эли чегарасида юз бораётганди. Сувга ғарқ бўлаётган турк қавми дахшатга тушиб, гўё қуруқликка интилаётганди. Нух пайғамбари — Хоразмшоҳ йўлга чиқмаганди. Шоҳ ўғли, элнинг фарзанди, миллий қаҳрамон Жалолиддин Мангубердига қўшинини топширишдан бош тортганди. Тож-тахт хирси, ўрнини эгаллаб

қўйиши мумкинлиги хавфи уни ўғлига бўлган ишончидан жудо қилганди. Шоҳнинг кўнгли йўқ эди. Аштирхондан Сибирь ерларигача, Турондан тортиб Ҳинд, Араб, Қипчоқ даштларигача чўзилган катта ер-мулк унга тобе эди. У беш юз мингли қудратли қўшинига, қўшин қудратига ишонарди. Элат сотқини хоразмлик Маҳмуд Яловуч унга Чингизхон қўшини ҳақида нотўғри маълумот берганда осонгина ишонганди. У бугун элатни қаршилашга ҳам чиқмаганди. Элат уни чиқишга мажбур этаётганди. Элат ўзларининг севимли миллий қаҳрамони — Жалолиддин Мангубердини ҳам кўриш иштиёқида эди.

Шоҳ тинч ва осойишта ҳаёт кечирар, ҳаддан зиёд ишратга берилганди. Ўзини худонинг ердаги сояси, деб ишонган ва бунга элатни ишонтирган шоҳ босқинчи босиб келаётгани ҳақидаги хабарга бефарқ қолганди. Мангубердигина безовта эди. У шошилинича падари номидан элатни хабардор қилиш учун майдонга отланди. Шу пайт жарчи кент оралаб жар соларди: "Туронликлар! Эшитмадим деманглар! Муқаддас туПРОғимиз устига босқинчи бостириб кирди!" Жарчи отини аёвсиз саваларди. От сувлигини чайнар, қора терга тушиб чопарди. Майдон нотинч эди. Одамларнинг кўзларида нафрат, ғазаб, даҳшат ифодаланар, қалт-қалт титрарди. Ахир, элат кўпдан бери бундай бахтсизликка дуч келмаганди-да.

Муқаддас элнинг фарзанди Жалолиддин Мангуберди сарой дарвозасидан чиқди. "Шаҳзоданинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин!" деган хитоблар янграрди. Шаҳзоданинг чехраси ғамгин, нигоҳи ўтли эди. Эл-элат қайғуси уни ҳадсиз изтиробга солганди. У шиддат билан қўлини кўтарди. Майдон сукутга толди.

— Азиз элатим! — мурожаат этди у қондошларига. — Муқаддас турк қавми! Ҳоқон-падарим номларидан Жалолиддин Мангуберди сўзим: — Менга қулоқ тутинглар! Муқаддас элимиз, элатимиз устига босқинчи бостириб кирди. Чингизхон исмли қонхўр онасидан туғилганда кафтида бир парча қуюқ қонини нижимлаб тушганди. Бу ҳолни кўрган уламолар: "Бу бола одамлар бошига балолар ёғдиради", дея каромат қилган эканлар. У бизни абадий қуллиқ-қарамликка солмоқчи. Абадий қуллиқ-қарамликда тутиб турмоқчи. Ўз қонини кафтида сиқиб тушган ўша қонбузар эндиликда неча-неча эл-элаларни туПРОққа қориштириб ташлади. Бундай бахтсизликни одамлар шу пайтгача кўрмаганди. Сиз истаган ва отланган эрк, озодлик жанги қисматимизни ҳал этади. Енгсак наслимиз давом этади, енгилсак қуриб кетади. Азиз элдошларим, элатдошларим! Бутун мен истиқболингизга ҳар қандай мансаб, манфаатдан, ишратдан кўра сизларни яхши кўрганим, устин қўйганим учунгина чиқдим. Бу йўлда мен

ҳамма нарсадан воз кечишим, жонимни гаровга қўйишим мумкин! Шунинг учун ҳам сизлардан битта илтимосим бор: "Сизлар менга қулоқ солишингиз, бир тан-бир жон бўлиб жангга отла-нишингиз шарт. Қулоқларим сизда!"

— Улуғ шаҳзода! Эрк — озодлик жангига тайёرمىз! Марҳамат қилсинлар!

— Ташаккур! Бошимни кўкка етказдингиз. Биз ғалабага эришамиз. Чунки, яратганнинг ҳақиқат — қонунари биз томонда. Эрта ё индин жанг ҳақида хабар қилинади.

Туронликлар аста-секин тарқалдилар. Шаҳзода уларни кузатиб қолди. Улар сўнгги қўшиқларини хиргойи қилиб қайтдилар:

Жўжи келди, бўжи келди,

Жўжи билан, бўжи билан,

Ўлимларнинг кўчи келди...

Турон тупроғи, турк қавми безовта эди. Бу безовталикнинг аввали эди. Ниҳояси ҳали ортда эди. Турк қавми охир замон яқинлашаётгани, сув босиши хавфидан таҳдиқага тушганди. Улар учун пуштсизлик фасли бошланишига оз қолганди. Улар Нух пайгамбарларини кутишарди. "Халаскор" кemasига зарурият тутилганда. Нух пайгамбари кемага барча жонзотлардан бир жуфт олиб сувликка чиқиши керак эди. Минг-минг йиллардан сўнг, охир замон тутаб, музлар эриб, сувлар қуриб ерга — қуруқликка чиқарди, жонзотлари насларини давом эттирарди.

ЎН ИККИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

Турк қавмининг муқаддас, севимли, ардоқли қуши — Ҳаққуш ҳазин ва маъзун чақирарди: "Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлган қурол олиб, босқинчи-га қарши шайланган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қулик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!"

Элат — уни тўла севган, севмаслик даҳшатта айланган, бирлашган, биргаликда абадий қулик-қарамликка тушмаслик учун қўлга қурол тутиб босқинчини устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейинги-ларининг ниҳояси бор! Эл-элаттина ниҳоясиздир!"

ЎН УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Оппоқ қорлар бирдай ястаниб ётарди. Жайхун, Сайхун дарёлари бўзариб, тўлқинлар ортиб, ташвишсиз қумлоқ қирғоқларига уриларди. Оппоқ қорлар дарёларни оппоқ зангга бўялмаётганди. Бўзарган тўлқинлар соҳилга урилар, оппоқ кўпиклар ажратиб чирсилаб ёрилар, ортига қайтар эди.

Оппоқ қорлар фасли бошланиши билан туронликлар дала-пахта тавишидан қутилар, уйларида оёқларини танчага суқишиб тин олишарди. Оппоқ қорлар фасли билан туронликлар хонадонларида оппоқ тўйларга навбат етарди. Кўклам, ёз, куз йиққан, яъни пахтадан орттирган дардмандлари қишда тўйларига сарфланарди. Ўғилларининг қўлларини ҳалоллашар, бўйга етган қизларини турмушга чиқаришарди. Шу тариқа авлод умри узаярди.

Сайхун дарёси кўприги ортидаги хонадон ҳам оппоқ қорлар фаслида оппоқ бахтни кўтарди. Мана, мана оғир оёқли келиннинг кўзи ёриши, хонадонга янги меҳмон қўшилиши, тўй бўлиши зарур эди. Сўнг қўй сўйилиб, дарёга қурбонлик ўтказишар, ота-боболар руҳларини шод этишар, шу тариқа янги фарзанд кутиб олишарди. Хонадон аъзолари тоқатсизлик билан шу онни кутишаёттанди. Афсуски, кутилмаган фожеа юз бераёттанди...

Келин уйда ҳамон оғриб ётарди. Унинг мия, юрагига заҳмат етганди. Вужудда сим-сим оғир қўзғалганди. Кун-тун, тун-кун азият чекарди. Бу ҳам оналик дардимасди. Унинг ой-куни яқинлашмаганди. Хонадон отаси, онаси ёнига киришар, алламаҳалда ортларига қайтишарди. Чолдан ҳам, кампирдан ҳам кўра кўпроқ Табон азоб чекаётганди. Забардаст йигитга хотини дарди эгиб қўйганди. Ахир, ёш куёвга осон тутиб бўлмасди-да. У Муҳаммад¹¹ пайғамбарнинг ота-онаси каби оралиқда қолганди.

Келин ҳушидан ажралаётганди. Юпқа, қип-қизил лаблари юрак ҳароратидан ёрила бошлаганди. Йўғон, қалин сочлари тўлғонар, кенг пешана терлари, оғзи тахир ва аччиқ, танасида эса даҳшатли оғриқ кезарди. Ташналиги орттандан ортар, лекин бир қултум сув ўтмасди. Териси билан гўштлари орасида гўё қизиган темир қадалиб турарди. Гўштлари гўё суякларидан ажралиб борарди. У бирор вақт танасидан бундай дардни кечирмаганди. Мия, юрак оғриғини илк бор ҳис қилиши эди. Ота-она бағрида шу пайтгача озорсиз оҳу мисол ҳаяжонлар билан яшаб келарди. Қўғирчоқ ўйинлари, ҳаяжонлар фасли ортда қолганди. Қизликнинг эркин фасли ҳам тугаб, тарк этилганди. Бу пайтга келиб эркинлик, бахтиёрликни, юрак хасталиги ортга суриб ташлаганди. Ўйин-кулги билан ҳаёт кечирган келиннинг шу ҳолга тушиб қолиши қайғули эди. Оналик дардига, қуллик-қарамликка тушиш дарди қоришганди. Шундай экан, у оғирмай ким оғирсин?! У йиғламай ким йиғласин?!

Келиннинг дарди оғирлашгандан оғирлашарди. Навбатдаги тунда эса у ўзини мутлақо оғир сезди. Қайнота, қайнона, эрининг кўнгили беришлари ҳам таъсир этмади. "Эсим оғади, ўламан!", деган ўй келинни тинчитмасди. Ҳаққушнинг чирқираши уни шу аҳволга солганди. Дардини ҳам Ҳаққушгина енгиллатиши мум-

кин эди. "Жоним-танам! — дерди унинг қалбида қуш. — Чида. Ойнинг ярми қоронғу, ярми ёруғ. Ажабмас босқинчининг юзини яратган тескари қилса. Ажабмас элигга етиб келмай йўлда жон берса. Қондошим, ҳаммадан ҳам сенга оғир, сенга қийин бўлди. Бир вужудда ҳам оналик, ҳам эл-эллати дардини чекиш осонмас. Сенга балли, сенга раҳмат. Тош экансан. Тош ҳам бундай азобга бардош беролмасди. Озгина чида. Юзага чиқасан. Тушун. Эл-эллат ғамини ейишга эркаклар бор. Бу ҳақда эркаклар бош қотирсинлар. Эл-эллат тақдирига эркаклар жавобгар. Шунинг учун ҳам эркак-да! Тўғри сен онасан. Турон онаси! Эл-эллатта ачинмасдан иложинг йўқ. Эл-эллатта ачинмаса, қайғурмаса онамас. Она ачинади. Чида ҳамдардим!"

Оғир оёқли келин турфа азоблар қуршовида тўлғанарди. Роп-па-роса бир йил муқаддам ажойиб-ажойиб кунлар уни оғушига олганди. Ўша кунлар хотираси, тасаввуридан ўчмаганди. Ўчиши мумкин ҳам эмасди. Инсон бахтиёр дамларини унутолмайди, ахир. Фақат бахтиёр дамлар билан бахтсиз дамлар оралиғи унутилиши мумкин...

Ўшанда кўклам фасли эди. Кўм-кўк фасл. Пастки Олам ям-яшил рангга бўялганди. Олам илк бор яралгандай ям-яшил эди. Ям-яшилликларга путир етмаганди. Устки Оламда булутлар фасли бошланганди. Ўхтин-ўхтин Пастки Оламга кумуш ранг ёмғирини инъом этарди. Тубсиз булутлар Пастки Оламга, тутулган иплар янглиғ шода-шода кумуш ранг дончаларни тинимсиз тўкарди. Икки Олам ёмғир фаслини бошидан кечирарди. Ёмғир фасли ўзи билан момақалдироқ, чақмоқ фаслини ҳам етаклаб келганди. Икки Оламаро момақалдироқ гумбурлар, борлиқни ларзага соларди-да, ёритиб юборарди. Ора-чора Икки Олам тин олар, сўнг кундузлари қуёш, тунлари ой, юдузлар борлиқни ёғдулари билан мунаввар қиларди. Одамлар Оламида ҳаяжонлар, ҳиссётлар, таъсирланишлар фасли бошланганди. Қушлар, жониворлар жуфтлик куйларига тушишганди. Ибтидода насиб этган жуфтлашиш куйларига! Табиат Икки Оламни кумуш ранг ёмғири, рангсиз момақалдироғи, қизғиш ранг чақмоғи билан мунаввар этгани каби, тирик жонларга ҳам муҳаббат туйғусини инъом қилганди. Тирик вужудлар муҳаббат ўтида ўртанардилар.

Аста-секин кўклам "ўйинлари" ниҳояланар, одамлар учун ташвишли онларга гал етарди. Хўкизлари, омочлари билан ер чиқишга, пахта экишга тутинишарди. Туронликлар учун деҳқончилик фасли бошланарди. Пахта дардида юраклари ёнарди.

Сайхун дарёси бўйидаги хонадон аъзолари ҳам далага жилишарди. Хонадон бошлиғи — отаси Туркон Эр икки хўкизини олдига солиб, омочини бўйинтириққа тиркаб далага чиқарди. Кузда пахтасини йиғиб ортига қайтарди. Чолнинг ўғли, хонадон

таянчи — Табон отасига ёрдамлашарди. Ота сеvimли, ёлғизгина ўғлига той олиб берганди. Оппоқ-оппоқ рангли тойчоқ! Йигитча оппоқ рангли хуш кўрарди. Ўн тўрт каттаси ўлиб ёлғиз Тубон туриб қолган, ота-она ёлғизларини еру кўкка ишонишмасди. Ота ҳам она ҳам ўғлининг кўнглига қарар, истагини қондирарди. Табон оқ тойчоғини миниб далага, отаси ёнига овқат олиб чиқар, ёрдамлашарди. Табон йигитликнинг навқирон даврда эди. Далада Табоннинг отаси билан Шер исмли чол ҳам деҳқончилик билан шуғулланарди. Турк қавми удумига кўра чоллар бир-бирларини туғишганлар деб билишарди. Шер исмли чолнинг Зарифа исмли қизи борида. Чоллар кўпдан бери бир-бирига қудалик қилиш ниятида эди. Зарифа ўн олти ёшни тўлдирганди. Ўн олти ёш — кўклами эндигина очилганди. У ҳам хонадоннинг якка-ю, ёлғиз қизи эди. Қиз ҳам отга ўч эди. Ахир Турон қизлари азал-азалдан, яъни Барчиной давридан буён отга ишқибоз, отда улоқ тортишар, човгон ўйнашарди-да. Ота қизи кўнглига қараб, кўк от олиб берганди. Қиз кўк қашқа отида далага, отаси ёнига чиқар, отаси ҳолидан хабардор бўлиб, ишларига кўмаклашарди. Зарифа отга минишда, чоптиришда Турон йигитларини ортда қолдирарди. Жангари златнинг қизлари ҳам жангари-да. Жангари златнинг фарзанди отни севмасдан иложи йўқ-да.

Сайхун дарёси соҳили ўша кезлари қамиш, тўқайзор эди. Пахтазорга қамишзор, тўқайзор оралаб ўтиларди. Хилват тўқайзор, қамишзорни шер, йўлбарс, қоплон, сиртлонлар, турли қушлар макон айлаганда. У пайтлар жониворлар, қушлар отилмасди. Милтиқлар ўйлаб топилмаганди. Одамлардаги қирон қилиш туйғуси ҳозиргидай олий нуктага кўтарилмаганди. Олам гўзаллигига пуртур етмаганди.

Турон қавмининг икки сеvimли фарзандлари — Табон, Зарифа мана шу қамишзор, тўқайзор оралаб ҳам куни пахтазорга ўтишар, кеч билан ортларига қайтишарди. Олам илк бор яралгандай тинч ва осойишта, одамлар ҳам илк бор яралгандай инсофли эди. Ёшлар муҳаббатларига раҳна солинмасди. Йигит-қиз бир пайтда уйларида чиқишар, бир пайтда йўлда учрашарди. Икки ёш учун орзулар фасли тутилганди. Улар тонгни тоқатсизлик билан кутишар, ҳаяжонларга кўмилиб қаршилашарди. Орзулар фасли ниҳояланиб навбат дийдор кўришиш фаслига етарди. Одам Ато, Момо Ҳаво Нил¹² дарёси бўйида илк бор учрашгани каби қиз билан йигит турк қавмининг муқаддас дарёси Сайхун бўйида юз кўришарди. Одам сукутга толар, сукунат чўкарди оламга. Энтикиш, хавсираш билан бир-бирларини қарши олардилар. Икки Олам бир нафас сукут сақлар, икки ёшни сукут билан паноҳида асрарди. Ана шунда илк бор табиат билан унинг фарзандлари инсон — танҳо қоларди. Табиат ҳам, инсон болалари

ҳам илк бор яралгандай гўзаллашиб кетарди. Табиат учун ҳомиладорлик фасли бошланарди. У "одамият" деб аталмиш фарзанди — Табон билан Зарифа орқали ўз "муҳаббати"ни намоён этарди. Муҳаббат туғиларди. Уни табиат туғарди.

Қиз билан йигит муқаддас дарё бўйида учрашарди. Бундан бошқача бўлиши мумкинмасди. Отлар ёнма-ён боришарди. Шу тариқа муҳаббат туғиларди. Бир-бирларига термулишар, тўйишмасди. Бошқа ҳеч нарсани исташмасдилар. Асли ҳам бошқача бўлиши мумкинмасди. "Бошқа"си керакмасди. Шундай кезлар Икки Олам бирдан нотинчлаб қоларди. Турк қавмининг Ҳаққуши кўксини дарё тўлқинларига уриб ўйнарди. Сувга шўнғир, йўқлар, сўнг сув сатҳига чиқар, қанотларини силқир, ўйнар, сайрашга тутинарди. Эркин-эркин, озод-озод сайрарди. Қўшиғи гўё танавор эди: "Турон насли ўлмасдир! Ўлмасдир! Турон қавми абадийдир!" Ҳаққуш ҳар тонг, ҳар кеч йигит билан қиз учрашганда келар, кузатиб борар, оппоқ тўлқинлар оша оппоқ ўйинлар ўйнар, оппоқ қўшиқлар куйларди.

Отлар ҳам мана шу онни тоқатсиз кўтардилар. Йигит билан қиз учрашган кезлар отларнинг жиловлари бўшар, мутлақо эркин бўлардилар. Эрк кимга ёқмайди! Турон фарзандлари бир-бирларини шу тариқа сева бошлаганди. Ибтидоий давр, ибтидоий одамларга хос мутлақо соф ва мусаффо севги! Қиз йигитни ҳам, отларни ҳам телбиларча севарди. Оти бошини силаш, силлайверишни хуш кўрарди. Йигит ҳам шунга одатланганди. Улар қамишзор, тўқайзорни сўзсиз, бир-бирларига термулиш билан босиб ўтарди. Икки Олам аро фақат икки юрак тепиши эшитилиб турарди: "Гуп-гуп!"

Ниҳоят Устки Олам Пастки Оламга оппоқ қорларини инъом этди. Туронликлар учун тўй-томошалар фасли яқинлашди. Йигит билан қизнинг муҳаббат кўкламлари ниҳояланди. Улар учун ёз, яъни эр-хотинлик — жуфтлик фасли бошланди. Шундай! Икки хонадон қуда бўлишди. Қиз ўз отида куёвникига узатилиб келинди. Турон элти биргаликда кузатиб борди. Қиз бахтиёрликдан йиғларди. Ахир, йиғлайд-да. Ахир, одам шодликдан ҳам йиғлайди-ку!

Турон аёлларининг аламли овозлари еру кўкни тўлдирганди:

Йиғлама қиз, йиғлама,
Тўй сники ёр-ёр!
Остонаси тиллодан,
Уй сеники ёр-ёр!

Аёллар қадимий турк қўшиғини тун ярмигача куйлашди. Ҳаққуш ҳам қўшилиб сайрарди. Қизни туронликларнинг оташ-парастлик давридан удум бўлиб келаётган одатига кўра гулхан атрофидан уч марта айлантирдилар. Куёв келинни кўтариб чимлиққа олиб кирди. Келин томон аёллари бир томонга, куёв

томон аёллари бошқа томонга ўтишиб "тортишмачоқ" ўйинига тутинишди. Узоқ жангдан сўнг куёв томон ютди. Ютмасдан иложлари йўқ эди. Ютқазилса келинни қайтариб олинарди. Шу тариқа жуфтлар чимилдиқ ичига киришди. Жуфтлик! Оппоқ фасл!

Унда олам тинч ва осойишта эди. Олам гўзаллигига путур етмаганди. Табиат қонунларига ҳам очиқ-ойдин ҳиёнат бошланмаганди. Таҳликасиз, таажжубсиз бир давр эди. Ҳаммаси кейин, кутилмаганда юз берди.

Ёш, оғир оёқли келин бирдан тўшакка михланиб ётарди.

Бу ёғи бошқа — қоп-қора фасл...

Юксакликларда Ҳаққуш тинмай чирқирарди.

Ўлимларнинг кўчи келди.

ЎН ТЎРТИНЧИ ҚЎШИҚ

Муқаддас Сайхун дарёси бирдай тўлқинлар отиб, шавиллаб, кирғоққа уриларди. Қушлар безовта, жониворлар нотинч эди. Турк қавми ҳамон яратганга илтижо қиларди.

Чингизхон¹³ — ҳа, ўша ўғай онасига уйланган, укасини ўлдирган, кафтида қонини ёғимлаб туғилган Чингизхон турк қавмидан катта маблағлар эвазига сотқин-жосус ёллаганди. Турк қавмидан чиққан сотқин, манфаатпараст Маҳмуд унга ёлланганди. Чингизхон Маҳмудни ўз элига жосусликка, назорат қилишга юборганди. Жосус Маҳмудни Турон элининг хоқони Муҳаммад Хоразмшоҳ тунда яширинча уни ёнига олиб, қимматбаҳо тош эвазига Чингизхоннинг қўшинлари ҳақида сўради. Сотқин Маҳмуд жилмайиб:

— Соҳиби Қироннинг кўнгиллари тўқ бўлсин, — дея мурожаат этди, — Душманимизнинг қўшинлари сизникидан кам. Ғалаба сиз томонда.

— Элдошим, сенга ишонаман, — жавоб қилди шоҳ мамнун, — сен ўз элатингга ёмонликни раво кўрмайсан.

Жосус Маҳмуд жўнади. Сал кун ўтмай Чингизхон Турон тупроғига галдаги жосусларни юборди. Шундай қилмасдан иложи йўқ эди. Ахир, катта ва қудратли давлатни енгиш осонмас-да. Жосуслар юборилгач, сирини билгач, турли хийла-найранглар билан ниятга эришишга мумкин. — Ахир, инсоғ ўз-ўзини таниган, босқинчилик йўлини тутгандин бери шундай ҳиёнатга қўл уради-ку! Ҳамма балони бошловчи, ниҳояловчи ҳам жосуслар-ку. Инсоният эришган барча эзгуликларни барбод қилувчилар ҳам шу жосус-сотқинлар-ку! Чингизхоннинг ўзи ҳам ишлари битгач ўша жосус-сотқинларни ўлдириб юборди-ку! Ўлдирмасликнинг иложи ҳам йўқ эди-да. Ўз эл-элатини сотган жосус Чингизхонни сотмасмиди! Сотарди! Ахир, сотқин-жосусларнинг қисмати ҳар қачон ўлим билан ниҳояланган-ку! Муҳаммад Хо-

размишоҳ ҳам буни тушунарди. У галдаги сотқин-жосусларни тутиб дорга остирди. Шу билан тинч ётган илонинг бошини кўзгади. Жосус-сотқинларни ўлдирмаслик, қайтариб юбориши керак эди. Шунда эл-элат қирон балосидан омон қоларди. Мансабпараст, манфаатпараст, қуллик-қарамликлар сабабкори сотқин-жосуслар. Босқинчининг таянчи — шу маҳлуқлар Турон эли, элати бошига балолар ёғдирди. Ҳаммасига яна ўшалар сабаб бўлди.

"Қондош, жондошларим! Азиз туронликлар! Оёққа қалқинглар! Эрк, озодлик жангда сизларга омад тилайман!"

Ҳаққуш юксакларда тун бўйи фарёд чекди. Туронликлар қуш чирқиригини қалбларида ҳис этди.

ЎН БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ

Жўжи келди, бўжи келди,

Жўжи билан, бўжи билан,

Ўлимларнинг кўчи келди...

Ҳаққуш тинмай чирқирарди: "Қағғ..." Шу тун Турон элида уйку бўлмади. Жайхун, Сайхун дарёлари ҳам шу кун қип-қизариб оқди. Туронликлар илк бор муқаддас дарёлари суви қип-қизил қонга бўяганини кўришди. Босқинчи дарёлар бошланишидаги элатларни қирар, мурдаларни кўришди. Босқинчи дарёлар бошланишидаги элатларни қирар, мурдаларни дарёга ташларди. Мурдалардан силқиган қонлар дарё сувларини қизартириб юборганди. Туронликлар дарёлари бирор вақт қизариб оқмаганди. Қип-қизил! Қон! Турк қавми биринчи бор ўз қони қоришган сувни ичишга мажбур этилди. Босқинчи туронликларга ўз қонини ичираётганди. Бу ҳол туронликларни оғир қайғу, изтиробга ботирганди. Босқинчи туронликларни ўз қонига бўядими, демак, ундан омонлик кутиш маҳол. Туронликлар учун оғир замон муқаддас дарёларидан, унинг қизаришидан бошланди. Улар охир замонда яъжуж-маъжужлар чиқади, деб эшитган, ўша яъжуж-маъжужлар элларига яқинлашиб қолганди. Турон тупроғида яъжуж-маъжужлар фасли навбат кутаётганди. Туронликлар илгари ҳам мана шундай "яъжуж-маъжуж"лар даври ҳукмронлик қилганини тарихдан ўқишганди. Лекин кўзлари билан кўрмагандилар. Искандар¹⁴, Доро¹⁵ қирғинлари ўтмишда юз берган, туронликлар ўша даҳшатли қиронлар асоратини эндигина унутгандилар. Мана энди ўз кўзлари билан кўришга маҳкум этилди. Охирини бахайр қилсин.

Ҳаққуш бу ҳақда ҳар он, ҳар сония қавмларига эслатаётанди. Туронликлар буни ҳис этиб, тушуниб туришганди. Ахир, инсонда бахтли, бахтсиз онларни олдиндан ҳис қилиш қобилияти мавжуд-ку! Мана шу қобилияти билан ҳам жониворлардан фарқланади-ку! Рухий дунёси мавжудлиги билан ҳам инсон табиатнинг

тож-сарвари ҳисобланади-ку! Туронликларнинг шу руҳий дунё-си билан боғлиқ тушунча, туйғулари, сезгилари Ҳаққуш эди.

Қуш ёш, оғироёқли келиннинг вужудиги жойлашиб олганди. Узлуксиз юз беражак бахтсизликни сездираётганди. У кўксини ерга бериб ётарди. Ҳарорати кучайганди. Ҳарорат танасини ке-мирғандан кемирарди. Касали зўриққанди. Бу ҳали — оналик дардимасди. Ой-куни етмаганди. Кўзи ёришига анча борида. Ву-жудини: эл-элат тақдри ҳалокат ёқасига еттани хавфи ҳақидаги тушунча, туйғу қийнатганди. Ота-онасидан айрилгандан ҳам ха-сталиклар, ҳомиладорликдан ҳам кўра эл-элат дарди оғир, мунг-ли эканини келин яхши тушунаётганди. Ҳамма дарди, беморлик-ка чидаса бўлар экану, лекин эл-элат дардига чидаш маҳол экан. Чорасиз келин тезроқ кўзи ёриши, азоблардан фориг бўлишни истаётганди. Ахир босқинчи босиб келунча кўзи ёриса яхши-да.

У аёллар айтгандай оналик дарди белига ундан қовиғига кўчи-шини тоқатсизлик билан кутаётганди. Бироқ дард мияси, юраги-дан кўчмаётганди.

Ҳаққуш келиннинг қалбида нидо бераётганди: "Қондошим, сен-га ачинаман, сенга қайғураман! Эл-элат дарди сени адоий-та-мом қилади. Эл-элат дардини чекмасдан ҳам иложинг йўқ! Ахир, Турон онаси, қизи, келинисан! Она! Қиз! Келин! Она эркни ҳам, озодликни ҳам, қолаверса эркакни ҳам, аёлни ҳам туғади-да! Сенинг учун отанг, онанг, қайнона, қайнотанг, эринг эл-элат дегани! Эл-элат фарзандингга нон, туз беради. Нон, туз — ҳаёт берган муқаддас гўшани севмай бўладими?! Сен онасан, шунинг учун ҳам эл-элатга эркакарга қараганда ортиқроқ қайғурасан. Асли ҳам шундай-ку. Ахир, эл-элатга отадан кўра кўпроқ она қайғуриши зарур-да. Шунинг учун ҳам "эл" сўзига "она" сўзи қўшилиб айтилади. Она — эл! Эл — она! Она, элга оталарга қараганда кўпроқ ачинмаса, қайғурмаса "Она эл" дейилмасди-ку! Ахир "Ота эл" дейилмайди-ку! Туронликар қадим-қадимдан "эл"ни "она" деб нисбат берадилар-ку! Ҳатто улар тилига ҳам "она" сўзини қўйишиб ифодаляйдилар-ку! Тилга "ота" сўзини қўйишлари мумкинди-ку! Қўшмадилар. Қўйишлари мумкин ҳам эмасди. Ота кўп ҳолларда эл-элатни сотган, топтаган, тилини ўзгартирганига тарих гувоҳлик қилади. Она, эл-элатни сотмага-ни, тилини ўзгартирмаганини ҳам тарих билади. Она — эл! Она — элат! Она — тил! Барчаси миллат!

Келин миллатга қаттиқ қайғуларди. Миллат ҳақ-ҳуқуқи ўзи билан бирга яраганди. Табиат кўп миллатлар қатори туронлик-ларга ҳам табиий тил, миллат, эл ато этди. Алоҳид Ватан ажрат-ди. Туронликлар ақл-хушини йиғиб олгач, ўз миллати, ўз тили билан ўз-ўзлигини атай бошладилар. Табиат ато этган мана шу муқаддас тил, миллатни, эл-элатни ана у элгадо, элатгадо босқ-

инчи туронликлардан жудо қилмоқчи. Тупроққа қориштириб, топтаб ташламоқчи-я! Йўқ! Йўқ!

Миллатини, тилини, эл-элатини ерга қориштиришга, топтаб ташлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Уни фақат табиатнинг ўзи ҳал қилади! Миллатсиз, тилсиз, элсиз-элатсиз яшашнинг қизиғи йўқ! Буларсиз ўлган, қирилиб кетган маъқул!"

Қушнинг чирқираши келинни ҳолдан тойдирганди. Қайнона билан қайнота тубсиз азоблар чекарди. Ҳаммадан ҳам кўра Табонга оғир. У азоблар дарёсига чўкканди. У уйга, хотини ёнига кирар, кўз ёш тўқар, изига қайтарди. Қайнона келини ёнига михланганди. Қайнота эса ташқарида сўзсиз зардоб ютарди. Қайнона тинмай келинининг танасини қўй ёғи билан силар, терлатиш, шу билан мия, юрак оғриғини чиқариб ташлаш ниятида эди. Лекин уринишлари фойда бермаётганди. Дарди оғир эди. Унга "босқинчи ўлди ё орқасига қайтди" деган гап наф бериши мумкин эди...

ЎН ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ

Турк қавмининг муқаддас, севимли, ардоқли қуши — Ҳаққуш ҳазин ва маҳзун чирқиради: "Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлига қурол олиб, босқинчи-га қарши шайланган жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қуллик-қарамлик фожеасидан ҳалос этган кездан бошланади!"

Элат — уни тўла севган, севмаслик даҳшатга айланган, бирлашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик учун қўлга қурол тутиб босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл — элат — тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл — элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейингиларининг ниҳояси бор. Эл — элатина ниҳоясиздир!"

ЎН ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ

Ёш келин эл — элат бир сафга тизилган, тушунча, туйғулар бир нуқтага жамланган, муштараклик касб этган, ўз-ўзини таниган ондан бошланишини тўшақда ётиб англади ва ҳис этди.

Ҳаққуш! Қушжон ҳақ эди! Ҳақиқатан келини оғритганди. Миллати, тили, эл — элатидан жудо бўлиш туйғуси, тушунчаси оғритганди. Эрта ё индин шу муқаддас элга фарзанд туғилади. Фарзанд "инга — салом!" дерди. Илк бор киндик қони ҳам шу муқаддас гўшага тўкиларди. Танасини ҳам шу муқаддас тупроқ билан артиларди. Танглагани шу тупроқ билан кўтаришарди. Шундай экан, келин оғримай, ким оғрисин!

Қайнона келин танасини тинмай ёғ билан силарди:

— Қалайсан? Дардинг енгиллашдими?

— Томирларим тортишяпти. Дардим оғир. Босқинчи...
 — Босқинчини кимдан эшитдинг?
 — Ҳаққуш хабар берди...
 — Мен сендан яшираётгандим. Менга ҳам хабар қилганди...
 — Мендан яширганингиз билан яраттандан яширолмасиз-ку!
 — Тўғри, сенга осонмас, болажон. Ҳаммасига сабабкор — эркаклар. Оналикни эркаклар қаёқдан билсин. Билмайди. Тана-си бошқа оғриқ сезмайди. Эркаклар туғиб кўришганда бир-бир-лари устига бостириб киришмасди. Ўлдирмасди. Босқинчини ҳам ўлдирмаслик, азобламаслик керак. Тугдириб кўриш кифоя.

— Туғиш дардига чидаса бўлар. Ўзингиз ўн беш бола туққан-син. Лекин эл-элат дардига чидаш маҳол...

— Тушунаман. Чида. Ойнинг ярми қоронғу, ярми ёруғ. Зора босқинчининг юзи терсланса, орқасига қайтса. Чида. Дардинг қочмасин.

— Ҳаққушга ачинаман.

— Ҳаққушдан ўргилай, айланай. Отангнинг тушига ҳам ки-рибди. Кўкси яраланганмиш. Кўксига камон ўқи санчилганмиш. Чирқирармиш. Ўтган хайитда кўринганди.

— Ўтган хайитда менга ҳам кўринувди. Чимилдиққа кирга-нимда, бўйимга олганимча олганимда хабар олганди.

— Эрингга оғир, эрингга қийин. Она учун фаранд йиғисини кўриш қийин. Йиғлайди. Ёвғон шўрва пишириб берайми?

— Ўтмайди. Сайхуннинг сувидан бир қултумгина ичсам...

— Ҳозир...

Келин кўксини ерга бериб ётарди. Оламга оппоқ қорлар чўкканди. Оппоқ қорлар фасли ҳукмрониди.

Сайхуннинг суви қип-қизил қонга бўялганди. Уни элат қони қизартирганди. Келин эса бундан хабарсиз эди...

ЎН САККИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Табон тун бўйи хотини ёнида мудраб ўтирди. Тонгга яқин эса кўзи илинди. Илинган он туш кўра бошлади. Қисқа тушига аввал жанг кирди. Жанг. Ниҳоясиз жанг! Туронликлар найза, қилич, қалқон билан босқинчи томон ёпириларди. Улар сон-саноксиз эди. Шоҳ саройи олдидаги майдонни туронликар тўлдирганди. "Босқинчига ўлим!" Босқинчига омон бермаймиз! Азиз қошдон-лар! Эл-элат эрки, озодлиги учун оёққа қалқинлар!" турли то-мондан хитоблар янграр, Табон ҳам тушида қичқирарди. У ту-шида қавми ортидан югурар, лекин оёқларини қўзғатолмасди. Жангчилар узоқлашиб борарди. У эса жойидан қимирлолмасди. "Мени ҳам сафингизга қўшинг, мен ҳам эл-элатнинг эрк-озод-лик жангида ўз ҳиссамни қўшай! Нимага менга қарамайсиз-лар?! Ўз қавмларингизга мунча бемехр бўлмасангиз! Босқинчи-

ни қиришда қатнашай! Ақалли бирини ер тишлатай! Биттаси ҳам душманда!" дея овоз берар, лекин унга ҳеч ким қулоқ тутмасди. Туш! Тушда нималар юз бермайди. Тушида жанг давом этарди. Оппоқ қорлар қип-қизил рангга бўялиб борарди. Биринчи туш — жанг оппоқ қорлар қип-қизил турк қавми қонига бўялиш билан ниҳояланди. Иккинчи туш эса Ҳаққуш, унинг чи-рқираши, кўкси яраланиши, юраккинасидан қип-қизил қон си-рқиш билан давом этди. Қуш қанотларини силкитиб, ёзиб-йиғиб турли томонга талпинарди. Қуш кутилмаганда ерга тушди. Сукут. Сукунат. Оғир, даҳшатли сукунат. Ерда типирчилаётганда қуш: "Ҳой, ўғлон! Ўрнингдан тур! Элинг, элатинг устига ёв от тортди. Хавф остида қолди. Абадий қуллик-қарамликка тушишинг мумкин! Қавминг жангга отланди, сен эса ухлаб ётибсан! Сени ғафлат босди. Тур! Зудлик билан жангга ҳозирлан! Хотинингга отанг, онанг қарайди. Она-табиат уни ўз паноҳида асрайди! Ҳомиладор бир сенинг хотинингмас! Турон аёлларининг ҳаммаси тўлғоқ азобида! Туғиш азалий удум. Қавминг бахтсизликка учраса, хотининг омон қолмайди! Қавмларинг ортидан етиб ол! Қанча тез бўлса, шунча яхши! Уйғон! Уйғон!

Табон чўчиб тушди. Уйғонди. Чинқирик, фарёд билан уйғонди. Таҳлика таажжубда атрофга аланглади. Хотини унинг тиззасига қўлларини босиб тўлғанар, энтикар, хансирарди.

— Нимага хансираб қолдингиз?
— Мени ким чақирди?
— Ҳеч ким чақиргани йўқ!
— Чақирди. Ташқарига чиқайчи.
— Табон! Нимага ҳаприқаяпсан?! Хотининг...
— Отажон! Мени Ҳаққуш чақирди.
— Оҳ, сени ҳам чақирдимми?! Мени ҳам чақирганди, сир ту-таётгандим. Ҳой, онаси бу ёққа қара. Чойни қўя тур.

— Отаси, нима гап? Чой қайнатаётгандим.
— Чойга кейинроқ қарайсан. Рўмолга нон тутиб чиқ. Табон йўлга жангга отланди. Болажоним қулоқларингда бўлсин! Эркакар жангга туғилади! Эркакар эл-элат ҳимоясига туғилади! Онангинг ҳам, менинг ҳам тушимизга Ҳаққушимиз кирганди. Эл-элат бошига кулфат тушди. Ота-боболар ҳам бундай ҳолни эслолмасди. Эл-элат тақдири хавф остида! Биз сандан яшираётгандик. Хотинингни ўйлама, мен, онанг бор. Босқинчининг нияти бузуқ. Айтишларича, Чингизхон¹⁶ дегани ўтай онасига уйанган, ўз укасини ўлдирганмиш. Онасини қорнидан ўзининг қуюқ қониниғижимлаб туғилган экан. Ундан омонлик кутиш маҳол. Ўша вақший устимизга от тортди. Пешонангни тут, бир ўпай. Ой бориб, омон қайт! Омин!

— Омин!

— Отажон! Ўғил туғилса исмини Темур қўйинглар. Катта бомнинг руҳлари шодлансин.

— Маъқул.

— Ма, белингга боғлаб ол. Нон йўлдош бўлади. Ой бориб омон қайт!

— Қайт болажоним, албатта қайт.

Ота-она фарзандларини оғир, даҳшатли жангга, турк қавмининг эрк-озодлик жангига кузатиб, узатиб қўйишди.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Турк қавмининг муқаддас, севимли, ардоқли қуши — Ҳаққуш ҳазин ва маҳзун чирқирарди: "Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлига қурол олиб, босқинчига қарши шайланган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қуллик-қарамлик фожеасидан ҳалос этган кездан бошланади!

Элат — уни севган, севмаслик даҳшатта айланган, бирлашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик учун қўлга қурол тутиб босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл — элат — тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл — элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача ва бундан кейингиларининг ниҳояси бор! Эл — элаттина ниҳоясиздир!"

ЙИГИРМАНЧИ ҚЎШИҚ

Табон нон ўралган рўмолини белига маҳкам боғлади. Бамисоли ўқ тезлигида орқасига ўтирилди. Тўрдаги катта уйга, хотини ёнига кирди. Зарифа эрининг оёқ шарпасини сезиши билан дарҳол кўзларини очди. Қўллари беихтиёр эрининг бўйнига чўзилди. Табон ҳаяжондан ўртаниб, энтикиб хотини томон яқинлашди. Тиззаларини ерга босди. Йўгон, сертемир, бақувват қўллари хотинини елкасига қўйилди. Узоқ муддат танҳоликда яшаган ва одам дийдоридан узоқлашган киши каби ташналик билан хотинини ўпди. Қабариқ қовоқлари, ёшли кўзлари, чизиб қўйгандай бичимли бурни, қора, қалин сочлари ва ёноқларидан силади, сийпалади. Бемор хотин ҳам кўзларини юмиб, осуда бир жиламайиш, қониқиш билан қониқмаслик орасида юз берадиган, яъни изтироб ва лаззат орасида гангиб юз-кўзларига, лабларига сурди, сураверди.

— Жоним! — шивирлади Табон. — Мен йўлга — жангга отландим.

— Биламан! — жавоб қилди бемор. — Оғир, лекин шарафли йўл-жангга отландингиз. Энди туриб кетсам ажабмас. Ой бориб омон қайтинг! Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин.

- Ўғил туғсанг, исмини Темур қўй.
- Темур қўяман. Тез қайтинг...
- Қайтаман. Лекин жанг қурбонсиз бўлмайди. Хайр, кут.
- Кутаман, албатта қайтинг...

Эр-хотин шу лаҳзада бир вужудга қоринди — айланди. Узоқ чирмашиб турдилар. Сўнг оламга, хонага оғир сукут чўкди. Даҳшатли сукунат. Бемор сукутлар орасида қолди. Сукунат Табонни ташқарига кузатди. Отаси, онаси билан хайрлашди.

Ўғлон жўнади. Ўзи, онаси, отаси. Тўғилажак фарзанди, қавми ҳимоясига. Уни ота-она, хотини кузатиб қолди. Табон кўприқдан ўтгач, интизор ортига ўтирилди. Ўғлон оддий, майда тикилган қора тўн кийган, пешанасини қизил дурра билан танғиган, бошида тўппи, оёғида махси-калиш эди. Яктаги остида юнгдор кўкраги лорсиллаб турарди. Шамол ўртаётган дарахтдай чайқаларди. Тўлқинлар отиб соҳилга урилаётган, кўпиклар сачраётган, шовиллаб орқага қайтаётган тўлқинли дарёга жимгина термуларди. Дарё тўлқинлари бефарқ болалиги, ташвишга тўла йигитлиги, Зарифа билан кечган муҳаббат онларини эслатарди. Унинг лаблари шивирлади ва аста-секин овози титради ва ниҳоят тиниқлашди.

— Эй, Она — дарё! Муқаддас дарё! Элим, элатим бошига кулфат тушди. Оғир кулфат! Устига босқинчи бостириб кирди. Мен жангга отландим. Орқада кекса отам, онам, ҳомиладор хотиним қоляпти. Бу ҳақда Ҳаққуш хабар берди. Эрк, озодлик жангига отланмасдан иложим қолмади. Оқ "фотиҳа" бер.

"Азиз ва мўътабар болам! — Табоннинг назарида гўё шу тахлит мурожаат этарди дарё. — Фарзандлик, эркаклик бурчинг шу! Отанг айтмоқчи "эркаклар жангга туғиладилар". Фарзандлар ҳам шундай. Сен ўз вақтида бурчингни англадинг, биринчилар қаторида жангга отландинг. Бунинг учун сени шарафлайман! Бил! Унутма! Илк бор ёруғ дунга кўзингни очган лаҳзангдан эътиборан сенга сув — ҳаёт бердим. Сувсиз яшолмасдинг. Сув — она! Босқинчи, мен — сувни қавмим-турк қонига бўяди. Лекин бу узоққа чўзилмайди. Чунки, мен покман. Покликни ҳеч қачон булғаб бўлмайди. Мен инсонга поклик бағишлайман, ҳатто илк бор қўшилган келин-куёв ҳам менда чўмилиб покланадилар. Мени бекорга "Она — Сайхун" деб атамайсизлар. Ўз ихтиёрингиз билан шундай намлангансизлар. Эрк — озодлик — сенга "оқ-оппоқ йўл" тилайман! Имоним комиаки, берган сувимни оқлайсан. Юзимни ерга қаратмайсан.

— Муқаддас она — Дарё! Ота-онам, хотиним кузата туриб: "Қайт, тезроқ қайт!", дейишди. Мен уларга: "Қайтаман, албатта қайтаман!" дея сўз бердим. Жанг, уруш — далага чиқиб қайтиш деганимас. Жанг — ўлиш. Уруш — ўлдириш! Қурбон! Жанг

қурбонсиз бўлмайди. Кўнглим қандайдир фожеани сезаяпти... Лекин буни ҳеч кимга айтолмадим. Бунинг иложи йўқ эди. Бир дардларига, минг дард қўшардим. Она — Дарё буни уларга аңлат. Жангдан қайтмаслигим мумкин... Лекин бурчимни адо этишим тайин.

"Болажон! Тушкунликка тушма! — Дарё ҳамон Табонга гўё шивирларди. Элатинг — ота-боболаринг руҳи қўллайди. Ўзим ҳам паноҳимда асрайман. Оҳ, нимасини айтай! Босқинчи фарзандларим қони билан рангимни қизартирди... Майли, бардам бўл, "қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади". Айтиш қанчалар қийин... Сувимни ичиш қийинлашди... Босқинчи ота-она, ака-ука қонини бир-бирига ичирди. Бор, боравер! Ой бориб омон қайт! Ғалаба билан қайтганингда кўришамиз, сени қутлайман!"

— Она-Дарё! Дийдорингга тўёлмадим.

"Йиғлама, фақат йиғлама. Йиғи билан ғалабага эришиб бўлмайди! Эркак йиғламайди!"

— Йиғамасдан иложим йўқ. Йиғлаш ҳам, кўз ёши ҳам табиий ҳолдир. Мен қирон жангига қираяпман. Муқаддас Дарё! Бордию, жангдан қайтмасам, ота-онам, хотиним, туғилажак ўғлимга: "Жангга кетди, эрк, озодлик жангига эл-элоти йўлида ҳалок бўлди!" дея тушунтир. Авлодимга ҳам шундай де. Хайр, муқаддас Дарё! Хайр, элим, элатим! Барчангизга хайр! Хайр...

"Хайр, болажон!"

Табон шиддат билан илгарилади. Орқада муқаддас дарё шовиллаб уни кузатди. Олпоқ қорлар қоплаган тупроқ нотинч эди, элати ортда қолди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

Турон элининг муқаддам қуши бор эди. Муқаддас қуш! Бундай қуш бошқа эл-элатларда мавжудлиги, ҳатто уларнинг ёзмаларида ҳам мадҳ этилгани шу кунгача маълум эмасди. Қуш турк қавмининг эртақ ва афсоналарида куйланар, шарафланарди. Уни туронликлар "Ҳаққуш" деб атадилар. Кейинчалик "Ҳақиқат" қуш деб юритила бошланганди. "Ҳақиқат" қушининг яралиши тарихи узундан-уzun эди. Нақл қилишларича Она — табиатга ифодалаш учун тил зарур бўлган. Бу зарурат туфайли табиат илк бор турк қавмини яратган. Тил санъати шу қуйи яратилган. Бунинг учун эса Ҳаққуш восита бўлди. Қушнинг яралиш тарихи шундай эди. Туронликлар — Ҳаққуш! Ҳаққуш — туронликлар! Бир вужуд, бир тушунча, бир туйғу! Ҳаққуш туронликларни доим одилликка чорлар, ҳақиқатни юзага чиқаришда қонунлик вазифасини ўтарди. Ҳаққуш туронликларнинг қалбларида, орзу истакларида, ор-номусларида, азоб-уқубатларида, бахт, шодликларида акс этарди. Қуш. Туронликларга юз беражак бахтсизлигига ва

бахтли дамларини олдиндан сездирарди, бошқача бўлиши мумкинмасди. Қуш, туронликлар наздида ажойиб-ажойиб, ғаройибдан-ғаройиб, улуғдан-улуғ, антиқадан-антиқа, буюқдан-буюқ, тенгсиздан-тенгсиз эди. Туронликлар учун саховат ва нафосат манбаи эди. Қуш, чол-кампирлар, ҳомиладор аёллар, болаларнинг ҳам ҳамдарди эди. "Туронликларни балолардан асровчи қуш", деан қўшиқ ҳам азал-азалдан куйланиб келарди. Қушнинг на жисми, на турқи, на таровати мавжуд эди. У қонлар, томирлар, тушунча, туйғуларда ҳаёт кечирарди. Қуш, туронликларнинг тўй-томошалари, азаларида ҳам қатнашарди. Машғал вазифасини ўтарди. Она — қуш! Ота — қуш! Эл — қуш! Элат — қуш! Миллат — қуш! Тил — қуш! Қуш ёш келин-куёвларни ҳам паноҳида асрарди. Содиқлик, садоқатга чақирарди. Ҳаққуш туйфайли туронликлар эр хотиндан, хотин эрдан ажралишни билмасди. Ёшлар катталарни эъзозлашда ҳам шу қушнинг улуши бориди. Туронликлардан шу пайтгача сотқин чиқмаганди. Бунда ҳам қушнинг вазифаси катта эди. Ҳаққуш учун биргина чорасизлик — турк қавмидан сотқин чиқишини кўриш эди. Сотқин қаршисида ким ҳам ожиз қолмаган?! Қушнинг сотқин борасида ҳам қўшиғи мавжуд эди: "Минг бор шукурларким, туронликлардан сотқин чиқмади. Чиқиши мумкин... Ахир, одам — тирик жон! Одам — тирик жондан ҳамма нарсани кутиш мумкин. Одам — тирик жон янглишиши табиий. Лекин сотқинлик — янглишишлик эмас. Сотқинлик — бузилиш, айниш, манфаатир. Шундай! Дарахтлар, тошлар, тупроққина янглишиш, айниш, манфаатпарастлик туйғусидан йироқ. Чунки, улар ҳаракат қилмайди. Инсон эса ҳаракат қилади, демак сотқинлик туйғуси унда азал-азалдан мавжуд. Манфаатпарастлик, мансабпарастлик туйғуси ҳам фақат инсонга хосдир. Сотқин элни қарамликка, элатни қуликка солди. Сотқин учун на эл, на элат қадр топади. Ҳаммасини манфаат учун қурбон этади. Сотқин — инсоннинг айнаган қони. Марази, исқирти. Сотқин элгадо, элатгадо, оқпадар, валатидир! Сотқин — табиатнинг чиқиндисидир! Мен, ҳеч қачон сотқинга хизмат қилолмайман. Эл-элатни сотган сотқин, мени сотмайdimи?! Сотадим!"

ЙИГИРМА ИККИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

"Турон қавмига элни ҳам, элатни ҳам, миллат, тилни ҳам табиат инъом этди. Турон тупроғини босиб олиш, миллатини қул қилиш, қориштириб, тилини кесиб ташлаш мумкин, лекин табиатни қул-қарам қилиш, қориштириш, кесиб ташлаш асло мумкинмас! Табиат қонунларини вақтинчаликка бузиш мумкин, бироқ абадийликка бузиш қийин. Табиатда манфаатпарастлик туйғуси

йўқ, демак у сотқинлик қилолмайди, уни алдаб ҳам бўлмайди. У одил! У ҳақиқатпараст. Унда ҳақиқат бор. Бузилган қонунларини вақти билан тиклаб олади. Тупроққа қоришган миллатларни кесилган тилларни қайтадан халос этади, тиклайди.

Табиат — эл! Эл эса тупроқ! Элат — тупроқ маҳсули. Туронликлар тупроқ мағзини танавул қиладилар. Буғдой, арпа, жавдар, жўхори, тактак, бурчоқ, сабзи, лавлаги, карам, турли зираворлар, олча, анор, анжир, писта-бодом, шафтоли, узум, олма, гилос, бодринг, нок, қовун-тарвуз, туруп, шалғом каби дон ва мевалар, сабзавотлар орқали қонларига сингади. Қон — тупроқ! Шу туйғу файли туронликлар элларини оташин бир туйғу билан севадилар. Ардоқлайдилар. Шу сабабли элини ҳеч қачон тарк этолмайди. Қандай қилиб ҳам тарк этсинлар! Инсон ўз қонига қарши чиқолмайди-ку! Одам ўз вужудидан кечолмайди-ку! Кечса, ярим вужудга айланади-ку! Ярим вужуд — оқ қон билан яшаш маҳол-ку! Инсон ўз элини, ўз инон-ихтиёри билан севмайди. Эл қонлари орқали инсон вужудига сингади ва ўз-ўзини севишга мажбур этади. Қон — ўз қонини тортади.

Эллари тақир, тош-тоғларидан иборат, ноз-неъматлардан бе-насиб инсонлар қандай қилиб ҳам элларини сева қолсин! Уларнинг қонларида эл муҳаббати йўқ. Қонларида эл қонлари оқмайди. Эл қони уларни ўз-ўзини севишга мажбур этолмайди. Ахир, эл туйғусидан ажраган одамлар ўзгалар элига бостириб киришга мажбур ва маҳкум! Йўқса, очдан ўладилар. Тоғлар, ўрмонзорлар инсонга эл бўлолмайди! Тоғлар инсон қонига қўшилмайди. Тоғлар — тош! Тошларда нон битмайди! Сув эса инсонга эдир! Чунки, сувсиз инсон ҳаёт кечиролмайди. Сув — тириклик! Лекин қуруқ сувнинг ўзигина эллик қилолмайди. Сув қони билан гўзал. Сув ҳам ўзини севишга ундайди. Она! Она ҳам — эл! Она оппоқ сути билан фарзандига ҳаёт бағишлайди. Ота ҳам — эл! Чунки, зуриётсиз ҳаёт йўқ. Она — эл! Ота — эл! Ҳатто рангсиз, вужудсиз ҳаво ҳам инсонга эдир! Ҳавосиз ҳаёт йўқ. Ҳаво — эл!

Босқинчи турк қавмига эл-элатини, тил, миллатни бермаган-ку! Кўзларинг оқиб тушгур босқинчи она-табиат қонунларига хиёнат бошлади. Ахир, унинг қонунларини бузишга ҳаққи йўғиди-ку! Элинг пуштсиз бўлса, ўз қавмингни боқолмаса, бунга туронликнинг нима даҳли бор?! Феъл-атворингга яраша она-табиат сенга пуштсиз элни ато этган-да! Вақт етади, сир ошкор бўлади. Она-табиат бузилган қонунларини албатта, тиклайди! Ахир, улуғларнинг улуғи, буюкларнинг буюғи, одилларнинг одили, ҳақиқатчининг ҳақиқатчиси — шу табиат-ку!"

Турк қавмини қанчадан-қанча босқинчи босди, элидан жудо, элатидан адо этшга уринди. Лекин тилини абадийликка кесиб,

миллатини тупроққа қориштириб юборолмади-ку! Қачонлардир турк қавмидан бир жуфт қолса, тоғ-тошларга қочса ҳам ғалаба у томонда бўлади. Демак, турк қавми қайтадан ривожланади. Табиат қонунларини тиклаган бўлади!

Ҳаққуш туронликар учун муқаддас, сеvimли, ардоқли эди. Чинқириғини доим тинглар, инобатга оларди.

ЙИГИРМА УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Босқинчи Турон тупроғига яқинлашганди. Босқинчиларни Чингизхон бошқараётганди. Чингизхон! Ҳа, ўша, ер юзидан сон-саноксиз эл-элатларни тупроққа қориштирган, кафтида ўз қонини гижимлаб туғилган Чингизхон¹⁷ "Жўжи-бўжи", "Яъжуж-маъжуж-жар" хоқони.

Икки олам осойишталиги бузилганди.

Туронликлар топинган "Нух" пайғамбари — Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанатда мағрур ва масрур ўтирарди. Ҳаққуш ногаҳоний унинг салтанатига ҳам ташриф буюрди. Салтанатни қуш чинқириғи ларзага солди. У шоҳни силкитиш, ҳушга келтириш ниятида эди. Туронликлар қисмати ҳал бўлаётганда шоҳ кўзларини очиши шарт ва зарур эди. Шоҳнинг тоқати йўқолди. Сир эмас, шоҳ ўз тупроғи, қавмларини тақдири учун эмас, ўз салтанати ва уни қўлида сақлаб қолиш учун кўпроқ қайғураётганди. Шоҳларнинг азалий удуми шундай-ку! Шоҳ алахлай бошлади. Уйғонди. Саросимада атрофига аланглади. Қулоқ тутди. Бошини қайтадан ётиққа босди. Барибир ухлолмади. Ухлолмасди ҳам. У кўзларини катта очиб ён-верини кузатди. Фарёд чекаётган қушни излади. Тополмади. Қайғу ҳасратли, ғам-ғуссали фарёд танасини кемирганидан кемирарди. Яширишнинг нима кераги бор! У биринчи галда босқинчи яқинлашди, салтанат қўлдан кетди, деб ўйлаганди. Қисқа лаҳзали изтиробдан сўнг у отаси, онаси, хотинлари, болаларини эслади ва салтанатни уларсиз тасаввур қилиб кўрди. Даҳшат! Бундай бўлиши асло мумкинмасди. Салтанатни қўлдан бериши чиндан ҳам даҳшатга айланди. Ахир, шоҳлар биринчи галда салтанат учун қайғурадилар-ку!

— Нима гап, нимага безовталанаяпман?! Фарёд чекаётган ким?! — Шердай ўкирди шоҳ.

— Тинчлик, соҳиби қирон! Ухлайверсинлар! Ҳали тонг отганича йўқ. — Соқчи-хабаш — қуллар нидо беришди. Бечора пичилган қуллар.

Шоҳ ёнбошлади. Кўзларини уйқу босди. Ҳаққуш эса чирқирар, пичилган қуллар эса атрофида айланарди.

Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолади. Ер юзидаги барча шоҳлар каби Турон шоҳи ҳам хабаш-соқчилар тутарди. Соқчилар пичилганди. Пичилган. Пуштсиз инсон болалари! Шу қора инсон

болаларига фақат Ҳаққуш ачинар, қайғуларди. Ҳаққуш соқчи-хабашар ҳақида мана бундай куйларди: "Инсон болалари! Ўз элларида қул қилиб сотилганди! Ўз қавмлари сотиб юборганди! Бечоралар эл-элатидан жудо этилди! Табиатнинг ўғай фарзандига айланди. Пичилдилар. Уларни эндиликда аёл ҳам, эркак ҳам дейиш маҳол! Кўринишлари эркак! Уларнинг аҳволларига йиғлаб ҳам, кулиб ҳам бўлмайди! Чопқир отлар, сузағон буқалар каби пичилди! Бамисоли путсиз отта, ҳўкизга айланди! Пичилгач семирдилар, бепарволик куйига тушдилар! Қорин ташвишидан бўлак қайғулари йўқ! Улар шоҳнинг салтанати, аёлларига эътибор бермасликлари керак! Қачонлардир уларнинг ҳам эл-элати, ота-онаси, ака-укалари, опа-сингиллари борида... Улар ҳам қачонлардир ўз қавмлари орасида яшашни орзу этгандилар! Қачонлардир улар соя-салқин дарахтлар остида қора қизларга кўнгил қўйганлар... Кейин... Уларни қул қилиб сотдилар-да, кўз илғамас олисларга жўнатилдилар! Улар уйланишлари зарур бўлган қора қизлар тул қолдилар... Қанчадан-қанча қора болалар туғилмай ўлди! Их-ха-ха! Бас!

Табиатда ҳақиқат бор. Угина тўла-тўқисдир. Ўч олувчиларнинг ўч олувчисидир. Қонунларига хиёнат қилганлардан ўч олиши ҳам тайин. Бунинг учун озгина шошмаслик керак, холос. Табиат қонунига раҳна тушди. "Ошиқчалик" юз берди. Қуллик, пичишлик-ошиқчалик! Болалар туғилмай ўлди! "Камлик" содир бўлди. Вақт етиб табиат мана шу "ошиқчалик", "камлик" ўрнини тўлдириши аниқ...

Босқинчи Туронни қарам, туронликни қул қилиш ниятида. У табиат қонунларини бузди. "Ошиқчалик", "камлик" куйларига солди. Бунинг учун табиат босқинчидан ўч олиши муқаррар. Озгина вақт зарур..."

Ҳаққуш тинмай чинқирар, шоҳга тинчлик бермаётгани. Эл-элат устига ёв бостириб кирса, шоҳнинг ухлашга қандай ҳаққи бор?! Ҳаққи бўлса, у раҳбар эмас, сотқин, эл-элатга бегона!

"Шоҳим, турсинлар! Ҳозир ётадиган палламас. Элатнинг умиди сиздан акс-садо беради ранго-ранг мармарлар. Элат қурола-ниб аллақачонлар майдонга йиғилган. Эл сизга "Нух" пайғамбарига инонгандек инонади. Тахт, салтанатта ортиқча меҳр қўйманг. Эл-элатсиз на тахт, на салтанат тинч бўлади. Тезроқ жангга — эрк, озодлик жангига отланинг!

"Жўжи-бўжи", "яъжуж-маъжуж"лар от тортди. Чингизхондай ёвуз, қонхўрни тарих билмаган. У қонхўрларнинг қонхўри. Мутлақо инсоний туйғудан маҳрумдир. У инсон қатори, қушлар, жониворларни ҳам қираверади. Ўз укасини ўлдирган, ўғай онасига уйланган, кафтида ўз қонини ёғимлаб туғилган ваҳшийдан омонлик кутиш мумкинми?! Асло! Мўғуллар удумига кўра

қотил ўлмга маҳкум эди. Чингизхоннинг бўйнига ёғоч кишан солдилар, у фирибгар тўйдан фойдаланиб қоровулни ҳам ўлдириб қочди. Ўзини сувга ташлади, бурнини сувдан чиқариб, икки кун сув тагида ётиб жон сақлади. Уни қидрдилар, лекин тополмадилар. Бир йилдан сўнг хийла-найранглар билан қабилага бошчилик қилди. Йигирма икки ёшида эса салтанатга ўтирди. Мана босқинчи ким!

Чингизхон тўққиз ёшлигида, унинг қонхўр отасини татар-турклари заҳарлаб ўлдирганлар. Чунки хийлагар Есутей¹⁸ ботур татар-турклари бошига қулфатлар солганди. Ўғли тахтта чиққач, татар-турк қабилаларини қирди, ер юзидан супуриб ташлади. Биргина отаси хуни учун шундай қилди. Ер юзида беҳисоб элат-тонгуглар, найманлар мавжуд эди. Чингизхон мана шу ҳисобсиз қабилаларни ҳам тупроқ билан қориштириб ташлади. У Турон элатининг бошига ҳам шундай кунни солиши муқаррар! Шоҳим! Зудлик билан қўшинни Жалолиддин Мангубердига топширинг! Элат уни чиндан ҳам севади. Жаҳонгирни тан олгингиз келмаяпти. Хатоингизни кейинроқ тушунасиз, бироқ унда ит хуриган қарвон ўтган бўлади!"

ЙИГИРМА ТҶРТИНЧИ ҚЎШИҚ

Тонг отди. Оппоқ тонг. Бу тонг ҳам аввалгиларидай оппоқ отаётганди. Тонгга ҳиёнат бошланмаганди.

— Эшитмадим деманглар, рафлатда қолманглар! Эл-элат устига босқинчи от тортди! — эл чопари отини чоптира-чоптира жар соларди. Икки оламни туронликлар хайқириви тўлдириб юборганди.

— Нима гап, нималар юз беряпти?!

— Шоҳим! Босқинчи яқинлашиб қолди!

— Отимни олиб келинглари! Қўшин бошлиғи, жангга ҳозирлансин!

Шоҳга жанг кийимини кийдирдилар. Соқчи-қуллар қўлтиқларидан олиб отга миндирдилар. Оппоқ от. Шоҳ оппоқ отни хуш кўрарди. Оппоқ от ошиғи — шоҳ бир ой муқаддам босқинчи — Чингизхон элчисини — жосуси, яъни ўз қавмидан чиққан хоразмлик Маҳмудни яширинча қабул қилган, қўшинига эътибор бермаганди. Сотқин қўйнига санамдай кириб, илондай чиққанди.

Шоҳ оппоқ оти билан бутун турк қавмини қарам этганди. От уни турли балолар исканжасидан омон олиб чиққанди. Оппоқ от ўйноқлаб майдон томон яқинлашарди.

— Соҳиби Қироннинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! Ой бориб омон қайтсинлар! Ота-боболар руҳи қўлласин! Омин!

Туронликлар жангга — эрк, озодлик жангига отланди. Улар орасида ёш, оғир оёқли келиннинг эри — Табон ҳам бор эди. Лекин элатнинг севимли фарзанди Жалолиддин Мангуберди йўқ эди.

Ҳадемай жанг бошланади. Оғир, машаққатли, даҳшатли жанг. Бу ёғи бошқа фасл...

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ

Туронликлар жангга кирди. Эрк, озодлик жангига. Ўз хоҳишлари, инон-ихтиёрлари билан кирди. Муқаддас, Ҳақиқат — қуш ҳам қавмлари орасида эди.

Сайхун дарёси бирдай тўлқинлар отиб қирғоққа сапчирди. Дарё суви ҳамон қил-қизариб оқарди. Оппоқ қорлар ҳам қип-қизил сувга таъсирини ўтказолмас, рангини ўзгартиролмаётганди. Қушлар Устки Оламда тўзиб учишар, жониворлар эса Пастки Оламда тоғ-тошларда дайдишарди. Пастки Оламни жониворлар бўкириғи, инсон дод-фарёди, Устки Оламни эса қушлар чирқириги тўлдириб юборганди. Оппоқ қорлар фаслигина бундан мустасно эди.

Молхонада ёш, қашқа ғунажинни тўлғоқ тутаеттанди. Ғунажиннинг кўзи ёриши яқинлашганди. Ичкарида, тўрдаги катта уйда, танча ёнида ёш, оғир оёқли келин оғриб ётарди. Қайнота, қайнонаси тепасида ўтиришарди. Эри Табон эрк, озодлик жангида жон олиб-жон бераёттанди. Қайтмаёттанди. Қайтиши, тезроқ галаба билан қайтиши шарт эди. Қайтмасликка ҳаққи йўғиди. Бутун элат умид боғлаган, кўз тиккан ўғлоннинг қайтмасликка қандай ҳаққи бор!

Ташқарида тун, қоп-қора тун ҳукмрон эди. Ваҳимали, даҳшатли тун. Икки кунли азоб-уқубатдан сўнг келиннинг кўзи илинганди. Толиқиш уйкуга толдирганди. Ҳарорати ортгандан ортарди. Лаблари бўзарганди. Бемор келин туш кўраёттанди. Туш! Туш — ҳақиқатга айланаёттанди. Ҳақиқат — тушга. Ҳақиқат — тушида аниқ ифодаланаёттанди. Ахир, инсон ўнгида содир бўлаётган воқеаларни олдинроқ тушида кўради-ку! Инсонда бахт ё бахтсизликни олдиндан ҳис қила билиш қобилияти мавжуд-ку! Унда илоҳийлик ҳисси бўлмаса, уни "тож-сарвар" демайди-ку! Илк тушлар! Туш аввал эрк — Табондан бошланди. Келин Табонни яққол кўриб турарди. Худди ўнгида кўргандай. Табон мовий рангли қашқа отида эмиш. Келин ёқасини ушлаб: "Ё тавба, бегимнинг оти йўғиди-ку! Яёв жангга жўнаганди-ку!", дермиш. Воқеа бирдан ўзгариб қолди. Босқинчига аёвсиз қилич солаётган туронликлар бирдан тўхташганмиш. Отлар орқа оёқарига тиралиб, олдинги оёқларини эса кўтаришиб кишнашармиш. Ёв томон талпинишармиш. Бирдан Табон шоҳнинг отига ўтирганмиш.

Қизиқ. Кейин бирдан, ҳа бирдан туш ўзгарди. Бўйлари паст, қулоқлари катта, тишлари тўнғизнинг тишларига ўхшаш ўсиб чиққан босқинчи-аскарлар отларидан тушишиб, қўлларига илинган нарсаларни олиб қўйниларига солар эмиш. "Очарвоҳлар! — дея қичқирганмиш Табон. — Мунча нонга, меваларга ўчсизлар! Ўзимизга ҳам керак! Босқинчи-аскарар ўлар-тириларига қарамай тамшанармиш-да. "Энди нонлар ҳам, мевалар ҳам бизники, еймиз, ортганини олиб кетамиз" дермиш. "Нимага сизларники бўлади?! Ахир нон ҳам, мевалар ҳам Турон тупроғида битган-ку! Олиб кетишга қандай ҳаққингиз бор?! Ҳой, қавмларим! Нимага қараб турибсизлар?! Ризқингизни қияпти. Босқинчини, таланчини уринглар, ўлдирилглар! — Ҳамон қичқирармиш Табон. Жанг бошланиб кетганмиш. — Биз енгамиз, чунки босқинчиликка, босқинга қарши чиқдик, эрк, озодлигимиз учун жангга кирдик. Ҳақиқат, Она-табиат биз томонда. Олдинга! Ғалабага оз қолди!"

Босқинчи-аскарлар орқаарига чекинаётганмиш. Туронликлар қувиб бораётганмиш. Шу ерга етганда туш яна ўзгарди. Юксакликда Ҳаққуш кўрнди. У учиб келиб сафни бошқараётган Табоннинг елкасига қўнганмиш. Кўтариб, кўкдаги оппоқ тахтта ўтқазганмиш. Табон атрофга қараб жилмаярмиш. Ҳаққуш эса елкасида тантанавор қўшиғини куйлармиш: "Азиз туронликлар! Қондош, жондошларим! Биз ғалабага эришдик! Ғалабага! Бизни отабоболар руҳи ёрлақад! Ғалабадан ҳам ардоқли, шарафли иш бормикин! Бўлиши мумкинмас! Босқинчи бизни қул-қарам қилмоқчийди. Биз эса уни енгиб ташладик! Чунки, биз ҳақ эдик. Барча ҳақиқатлар биз томонда эди. Эрк, озодлик биз билан. Ҳақиқат — эрк, озодлик учун курашганлар доим ғалабага эришганлар. Элатни балолардан халос этдик! Шу азиз гўшада отабоболар, она-момолар ҳоки бор. Ғалаба билан уларнинг руҳларини хушнуд этдик. Айни пайтида орамиздан оқпадар, валати, элгадо, элатгадо чиқмади. Бунинг учун аждодлар руҳига шукроналар айтайлик! Қондошларим! Мен шу кунгача эл-элатни озод кўришни орзу қилдим! Турк қавмини ҳам бошқа қавмлар каби интиҳодан абадгача озод, эркин яшашини истардим! Ўзи яратган, меҳнат билан топган барча ноз-неъматлар ўзиники бўлсин! Босқинчи уни талаб кетишига ҳаққи йўқ! Она-табиат уни туронликлар учунгина яратган. Ғалаба муборак!"

Ҳаққушнинг овози тинди. Ўрнини Табоннинг овози эгаллади. "Озод, эркин элатта шарафлар бўлсин!" Сўнг Ҳаққуш ҳам, Табон ҳам йўқолди. Келин тушида Табонни зир югуриб қидирарди. "Табон-н-н!" Табон эса нидо бермасди. Туш-да, тушда нималар юз бермаслиги мумкин...

Келин чўчиб уйғонди, олазарак атрофига аланглади.

— Болам, болажоним, нима гап?!

- Нимага чўчиб уйғондингиз?
- Отажон! Онажон! Табон қани?
- Табон жангга кетди-ку...
- Отажон! Онажон! Элатимиз босқинчини енгди.
- Оғзингдан ўрглай.
- Сўзингдан айланай.
- Қандай яхши, бегим қайтади.
- Ким айтди, кимдан эшитдинг?!
- Туш кўрдим...
- Яратганга шукур. Энди оёққа турадиган бўлдинг.
- Минг бор шукур. Онаси тур, чой дамла. Келининг соғайди.
- Отаси ҳозир.
- Онажон! Ўзим...
- Тобингиз йўқ-ку.
- Соппа-соғман. Бирдан соғайиб қолдим.

Келин оёққа турди. Туронликлар ғалабага эришгани, турк қавми эрк, озодлигини сақлаб қолгани учун турди, соғайди. Турмай, соғайди. Турмай, соғаймай бўладими...

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ

Молхонада, ҳа, молхонада, ҳовли адоғидаги уйда ёш, қашқа ғунажин ҳазин маъради: "Мууу...!" Уч кундан бери ҳамдарди — ҳомиладор келинни кўрмаганди, кўролмаётганди. Кўришни, олдига сув қуйишини, пичан ташлашини истаётганди. Ахир, икки мавжудод — ғунажин ва келин бир-бирларига ўрганиб, кўникиб қолишганди-да. Инсон — жонивор! Аёл — ғунажин!

Келин паришон ўчоққа, қумғонга ўт ёқиб, молхонага кирди.

— Ғунажинжон!

"Мууу...!"

Келин ғунажиннинг пешанасини силади. Бўйнидан қучди, қовоқларидан ўпди. Кўзларига ёш қалқиди.

— Жоним. Зерикдингми? Мазам келишмади. Ҳомиладорликни ўзинг тушунасан. Ҳолингдан хабар ололмадим. Тузукмисан?

Ёш, қашқа ғунажин бўйини солинтирди. Келиннинг оёқларини ялади. Маҳзун маъради: "Мууу...!" — бу билан гўё келинга кўнглини ёзарди. — Ҳамдардим! Нимага, мазанг қочади! Сен, яратганга нима ёмонлик кўрсатгандингки, мазангни қочирди?... Уч кундан бери ўлиб-тириламан. Сени кўриш ниятида эшикка термуламан, кўзларим тўрт бўлади. Сенга кўникиб қолибман. Вужудим сирқираб оғрийди. Ой-куним яқинлашди чоғи. Кўзим ёриётганда ёнимда турсанг. Ахир, сенгина мени англайсан. Оналик дарди ўзингга маълум. Тушунаман, ҳаммасига тушунаман. Табонинг жангга жўнади. Сенга ҳам осонмас. Эл-элат устига босқинчи бостириб кирди. Мен ҳам эл-элатингга сенчалик қайғура-

ман. Чунки, босқинчи менга ҳам осонлик бермаслиги тайин! Келинжон! Энди оғрима! Тепамда тур. Кўзим ёригунча тур. Эрта ё индин ўзингни ҳам кўзинг ёрийди. Оппоқ, иссиқ, лаззатли сунтимдан боланг, болажонингга соғиб берасан. Оғир кунлар бошланди. Бу ёғи яраттанга маълум. Бир-биримизга ганиматмиз..."

Ёш, қашқа ғунажиннинг ҳам кўзларига ёш қалқиди. Келиннинг боши эгилди.

— Ҳамдардим, кўнглингни тўқ қил. Ҳолингдан ўзим хабар олиб тураман, — шивирлади келиннинг овози ҳасратга тўлиб, — мен ҳаёт эканман, қаровсиз қолмайсан. Сени ўзим қадрлайман.

"Ҳамдардим! Миннатдорман, — дерди келиннинг назарида гўё ғунажин. Яхшиям сен борсан. Сенга ишонаман. Илоё, кўзинг осон ёрисин. Дардинг енгил кўчсин. Яраттандан ўзим сенга енгиллик тилайман".

Келин ғунажиннинг олдига сув қуйди, пичан солди. Молхонадан чиқди. Чой дамлади. Хонадон жамланди. Лекин келин ғунажинни унутолмади.

Хонадон аъзолари ғунажиннинг кўзи ёришини тоқатсизлик блан кутаётганди. Кутмасдан иложлари йўғиди. Ғунажин улар учун фарзандларидай азиз эди. Ер юзида унинг ҳам ўрни мавжуд эди. Инсон каби. Фарқлари — табиат ғунажинни тил ва онгдан сиққанди. Барибир табиат учун у ҳам севимли фарзанд эди. Уни инсондан кам севмасди. Инсон ва жонивор. Табиат инсон — аёлга ҳам, жонивор — ғунажинга ҳам оналик дардини ато эттанди. Аёл боласини қорнида узоқ муддат кўтариб юради. Дард-тўлғоқ тутади, кўзи ёрийди. Инсондай азоб чекади. Аёлга қаровчилар — бошини ушловчи, ёрдамлашувчи, атала пишириб берувчиси бор. Ғунажинда эса йўқ. Жониворлар ҳали оғир дамларда бир-бирларига ҳамдардлик қилиш даражасигача етиб боришмади. Ўзи туғиши, ўзи туриши — ўзи ўлиб, ўзи қутилиши керак. Уларга инсон қараши зарур. Уларга қарашни ҳам табиат инсон зиммасига юклаган. Шунинг эвазига табиат инсонни тили, миясини шарафлаганди. Эрта ё индин келиннинг ҳам кўзи ёрийди. Фарзандига шу ғунажиннинг сутини ичиради. Демак, меҳнати зое кетмайди.

Тун чўқди. Хонадон ҳамон нотинч эди. Худди шу кез келиннинг қалбига яна Ҳаққуш учиб кирди:

Жўжи келди, бўжи келди,
Жўжи билан, бўжи билан,
Ўлимларнинг кўчи келди...

Келинжон ёт, куч тўплаб ол, ёшсан, кучлисан, дардга парво қилмайсан. Дарднинг ўзи бўлмайди. Дардни азоби бор. Ёт болажон!"

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ

Устки Оламда ҳамон қушлар, Пастки Оламда эса жониворлар безовта эди. Бу ҳол очиқ-ойдин, куппа-кундузи юз бераётганди. Устки Оламда қушлар уялари, Пастки Оламда эса жониворлар инларни қумсаб чирқирашар, бўкиришарди. Инсон! Ҳаммасидан ҳам кўра унга осон тутиб бўлмасди. Пастки Оламда одам одамни зўр бериб ўлдиради. Қушлар, жониворлар! Ўз-ўзини ўлдириган, қул-қарам қилган инсон қушлар, жониворларни омон қўярмиди! Инсон қадри олдида қушлар, жониворлар қадри нима деган гап?!

Қушларнинг қўяжак тухумлари қоринларида қолди. Жониворларнинг туғажак болалари ичларида кўз юмдилар. Улар дарбадарлик кўйларига тушди. Инсон учун эса пуштсизлик фасли бошланди...

Ҳаққуш юксакликларда тинмай чирқиради: "Она-табиатга қарши жангга чиқилди! "Инсон", деб аталмиш фарзанди унга қарши чиқди! Фарзанд яратганга қарши чиқди! Мени ҳам ўлдиришмоқчилар! Лекин мени ўлдириш осонмас! Мени ўлдиришдан аввал турк қавмини ўлдириш, қириб ташлаш керак. Номини ҳам ер юзидан ўчириб ташлаш зарур. Бундай қилишнинг эса асло иложи йўқ! Чунки, ҳақиқатни ўлдириш, қириб ташлаш, номини ўчириш мумкинмас. Асло мумкинмас! Бунинг учун аввал табиатни қириб ташлаш шарт. Табиатни эса қириб ҳам, бўғиб ҳам бўлмайди. Табиатгина ўлмасларнинг ўлмасидир. Турк қавмидан ақалли бир одам омон қолса бас, мен ўпанинг қалбида яшаб қоламан!"

Пастки Оламни бирдай оппоқ қорлар қоплаб ётарди. Сайхун дарёси бирдай тўлқинлар отиб қирғоғига сапчирди. Пастки Оламда оғир, даҳшатли жанг бораётганди. Туронликлар эрк, озодлик учун босқинчини аёвсиз қираётганди. Жанг бошланган, лекин ҳали фожиа юз бермаганди. Юз бериш олдида эди. Фожеанинг олдини олиш туйғуси туронликларни оёққа қалқитганди. Уни Хоразмшоҳ бошқараётганди. У сеvimли оппоқ отида эди. Оппоқ от унга жанглarda асқотганди. Ўша жанглarda у ютиб чиққанди. У қирғиз, қозоқ, туркман, озор, қрим, арман, гуржи, турк-даштиқипчоқ, уйғур туркларини, ҳинди, афғон, эрон, ёкут, олтой юртларини қарам этган, давлатини қудратли давлатга айлантирганди.

Туронликлар шиддат билан олдинга интилар, отлар тинмай кишнар, майдон узра: "Босқинчига ўлим!" деган хитоблар янграрди.

Туронликлар Уйғуристон тупроғида босқинчига қарши тўқнашиши керак эди. Икки кун илгари Уйғуристон шоҳи Нутул Борчун ўз қавми удумига қарши чиққан, Чингизхон билан сулуҳ тузиб, қизини унга берган ва эл-элатини босқинчи ихтиёрига топширганди. Нутул Борчук Муҳаммад Хоразмшоҳни ҳам ҳурмат-эҳтиром билан қарши олди. Турон шоҳи босқинчини ортига қувиб,

ўз элига қайтди. Уни Уйғуристон шоҳи кузатиб қолди. Уйғуристон шоҳи ўртада воситачилик қилди. У ўз эл-элатини ҳимоя қилмади. Ахир, ит, жониворлар ҳам ўз инларини, қушлар эса ўз уяларини ҳимоя этади-ку! Лекин у шунга ҳам ярамади.

Аскар борарди. Қўшин борарди. Туронликлар илгариларди. Сон-саноқсиз эди. Икки юз эллик минг аскар! Улардан яраттанинг ўзи асрасин. Уларга дош берадиган куч топилиши маҳол. Асов ғалаён. Асов оломон! Тенгри ёрлақасин уларни!

Уйғур қавми — осонгина қуллиқ-қарамликка тушган, уйғур турклари туронликларни кўз ёшлари билан қаршилади. "Шоҳимиз сотқин чиқди, босқинчига сотилди, эл-элатни қўшиб сотди! Эл-элатни босқинчига қўшди. "Ўзингдан чиққан балога, қайга бораё давога", деганлари бежиз эмас экан!" Фарёд кўтаришарди қул-қарамликка туган уйғурлар.

— Шоҳларинг сотқин экан, босқинчига ён берибди! — кўнглини кўтарди турон шоҳи уларнинг. — Мен уни ушлаб олиб ўлдирдим...

Уйғур элати Турон шоҳига топинди. Топинмасликларининг иложи йўғиди. Чунки, туронликлар билан уйғурлар азал-азалдан қондон-жондош эдилар. Асли улар бир ота, бр она фарзандлари эди. Турон шоҳи элатни кечирди. Кечирмасликнинг иложи йўғиди. Чунки, элат ҳеч қачон сотилмаган, сотилмайди. Элат элни ҳеч қачон сотмайди. Сотилмайди. Эл-элатни сотса шоҳ сотади. Хиёнатни шоҳ қилади. Элат ўз-ўзига қарши чиқмайди. Элат — чоллар, кампирлар, оналар, болалар, дегани. Улар ўз-ўзларини сотолмайдилар".

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

Ҳаққуш тинмай, тантанавор қўшиғини куйларди: "Туронликлар тии-тирноқларигача қуролланганди. Шундай қилмасликнинг иложи йўғиди. Босқинчи хавфли эди. Урушлар авжига чиққанди. Бир-бирларини, эл-элатларини босиб олиш, қул-қарам қилиш ҳуружга минганди. Жангчилар қилич қалқон, найза билан қуролланганди. Қуроллар, инсон яратган қуроллар ўз-ўзини ўлдирish-га қазатилганди. На иссиққа, на совуққа кўнадиган шу инсон кетмас, теша, ўроқ тутиш ўрнига қурол тутганди! Эй воҳ! Инсоннинг табиати қанақа ўзи?! Унга нима етмайди, етишмайди?! Нима учун уззукун ўзини ўзи ўлдирish, эркини чеклаш-чегаралаш билан оввора. Табиат, нима учун унинг феъл-атворига раша ном бермаган?! Ахир, унга "инсон" эмас, "вахший", "қотил" деган ном бериши заруриди-ку! Ахир, у "инсон" деган номга иснот келтирди-ку! Бир-бирини қул-қарам қилгани етмагандай аёллар-оналарини ҳам булғадилар-ку! Ўз она, сингиллари, қизларини бағном этдилар-ку! Аёл зоти ахир, эрмак учун эмас, она бўлиш,

болалар туғиш, инсон наслини давом эттириш учун яралган-ку! Она! Муқаддас ном! Инсоннин бош отаси — Одам Ато, бош онаси — Момо Ҳаво ҳам бир-бирларига туғишган-ку! Уруш қилиш, бир-бирларини босишдан бўлак эрмак топилмаган шу калтафаҳм инсон, қачон буни тушунади?! Ахир, бир нон, бир иштон, бир яхтак билан кўнгли жойига тушиши мумкин-ку!"

Жанг яқинлашганди. Жанг, икки томоннинг келишуви билан белгиланган вақтда, белгиланган жойда бошланарди. Ҳозирча уруш-жанг қонунларига путур етмаганди. Чунки, икки томон ҳам галабага эришишга ишонарди. Галабага ишонмаган тақдирдагина рақиблар хиёнат йўли тутишади...

Жанг! Гўё икки қуюн бир нуқтада тўқнашди. "Тумбир-тумбир!", "Қасир-қусур!", "Иҳа-ҳа-ҳа!"

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Ҳаққуш ғусса, ҳасратга тўлиб чирқирарди: "Муғиллар билан турк қавми бир-бирларига бало-қазодай ташланди. Жанг аввал отлардан бошланди. Отлар олдинги оёқларини кўтаришиб, бир-бирларига ҳаммага шайланди, кўчди. Тишладилар. Кишиндилар. Оҳ, инсон! Отларни ҳам бир-бирига душман қилиб қўйдинг-а! Қиличар кўтарилди. Кўтарилиб туриб, силкинди. Силкинди-ю, бошлар — инсон бошларини бўлак-бўлакларга бўлди! Инсоннинг мўътабар, азиз боши! Барча гўзалликларни яратган бош! Найзалар кўтарилди. Санчилди. Юракка санчилди. Юрак "Гуп-гуп!". Қўллар, оёқлар кесилди. Ерга тушди. Илон каби тўғанди. Иккига бўлинган яримта бошдаги кўзлар очиқ қолди, жимаиди, олайди. Тирик кўзлар! Тириклик нурлари сўнди. Ўлик кўзлар! Бошлар тинмай кесияпти. Инсон ўз бошларини кесаяпти. Думалаб кетаяпти. Болалар ёнғоқлари каби. Ана, думалай-думалай, ниҳоят тўхтади. Тизиллаб қон отилди. Бурунлар жийрилди, лаблар тинмай шивирлади. Тирик бурунлар, тирик лаблар! Лаблар шивирлайди: "Ота-онам узоқларда қолди. Болам, хотиним узоқларда мени кутаяпти. Алvido, сизларга азизларим! Абадийликка, алvido!" Юзларнинг ярми узилиб тушар, илондай сапчир, тиришиб-буришиб тинчирди. Аскарлар яримта юз, бир қўл, бир оёқ билан эл-элат эрки, озодлиги учун жанг қилардилар. Эл ҳимоячиларининг қонлари тирқираб отиларди. Қип-қизил қон! Қон! Қон! Отлар! Бояқиш отларга оғир бўлди. Отларнинг ҳам бошлари кесилар, бўйинларига осилиб қоларди. Сувсизлик, нафалар жаранглар, оғизлари очилар, лаблари титрарди. Қайси бир қилмаган гуноҳлари учун отлар қиличлар дамига дучор бўлаяпти?! Инсонга кўрсатган илтифоти учунми?! Ўзига шафқат қиладиган инсон отларга шафқат қиладими?! Ярамас инсон! Бошсиз отлар гандираклаб охири йиқиларди. Ер қип-қизил инсон ва отлар

қонига бўяларди. Қип-қизил, қип-қизил! Инсон ва отлар қони! Абжағи чиққан инсон отларга, абжағи чиққан отлар эса инсонга қоришиб борарди. Инсон ўз-ўзини отлар мурдаларига қориштириб ташларди. Мана сизга "уруш-уруш" ўйини. Йиғланглар! Иҳа-ҳа-ҳа!"

Олам осойишталиги бузилди. Табиат қонунларига чиндан ҳам хиёнат бошланди. Икки Олам инсон, жониворлар фарёди, кушлар чирқиришига тўлди. Тошиб ҳам кетди. Қушлар Устки Оламда, жониворлар Пастки Олам — тоғ-тошларда дайдишарди. Ҳозирча улар қурбон бўлаётганди. Инсон отларига талофот келтираётганди. Уларга осонмасди. Қиличлар бир-бирларига уриларди: "Қасир-қусур!" Найзалар юракка санчиларди. "Гуп-гуп!" Инсон ҳамон ўз-ўзини ўлдириш билан банд эди. Отлар ҳам шу ҳисобга кирарди. Босқинчи ўз манфаати учун, туронликлар эса ўз эрк-озодлиги учун курашаётганди. Икки орада беҳисоб қонлар тўкилаётганди. Қон — тирик жон! Томирларда унинг тезлиги билинмас, томирлардан чиққандан сўнг ҳаракати ошкор бўлар эди. Қонлар вишиллаб дарё сувидан ҳам тезлик билан оқаётганди. Қип-қизил қон, илон каби "вишиллаб" турли томонга чопарди. "Вишшш..." Иҳа-ҳа-ҳа! Қонлар икки Оламни бузгудай қаҳ-қаҳ отар, хўнграб йиғларди. "Хи... хи...!" Қонлар эгалари қилмишидан кулар, йиғларди. Ўлинглар! Баттар бўлинлар! Сенларга нима етишмайди?! Нимага бизларни томирларингиздан чиқариб ташлаяписизлар?! Бир-бирларингизни босишга бало бормиди?! Ўз элинг, ўз элатинг билан тинч яшайверларинг... биз томирларда оқиб, таналарингга ҳаёт бағишласак... Ўз хоҳишларинг билан бизни томирларингдан чиқариб ташлаяписизлар. Барча мавжудотлар сенларнинг қилмишингдан кулишяпти, мазах қилишяпти". "Вишшш... Иҳа-ҳа-ҳа!"

Қонлар тўкилгандан тўкиларди. Оқиб, тўлқинлар отиб, ерга сингиб борарди. Фақат ернинг ташналигинигина қондиради. Асли ерни инсон қони эмас, сув қондириши керак эди-ку!

Тушга яқин жангчиларнинг миқдори камайди. Камаймасдан иложи йўғиди. Тинмай бир-бирларини ўлдиргандан кейин камаяди-да. Соқов, тилсиз, совуқ қурошлар инсонни ўлдириб турса... Ер мурдаги тўлса... отлар юролмай қолди. Жанг эса бирдай шиддат билан давом этарди...

Тушдан кейингина сир ошкор бўлди. Жангда турк қавми қудратини кўрсатди. Туронликлар Алпомиш авлоди эканини оқлашди. Босқинчи қочди. Қочаётиб кўпроқ қурбон берди. Хоразмшоҳнинг ҳам бошини кўкка етказди. Турон охир замондан, сув босишидан омон қолди. Бироқ, ҳа, бироқ босқинчи қочмаётганди, хийла-найранг йўлини тутаётганди. Куч тўплаб қайтадан бостириб кирмоқчийди. Босқинчи қочди, лекин туронликлар қувмади, уларнинг орқадан қувадиган одати йўғиди...

Туронликлар марҳум қондошларини дафн этдилар. Қочоқларнинг марҳумари эса кўмилмай қолди. Улар шу тахлит ер юзиде узоқ турдилар. Бир ҳафтадан кейин эса шишади, сасийди, ёрилади. Икки Оламини сассиқ ҳид қоплайди. Инсон танаси ҳиди! Шу тариқа инсон узоқ муддат йиртқишлар учун емаклик вазифасини ўтайди...

Туронликлар ортларига қайтди. Ғалаба билан қайтди. Дарё бўйидаги хонадон фарзанди — Табон қайтмади. Кечга яқин эса Икки Оламга аввалгидай тинч ва осойишталик чўмди. Гўё ҳеч нарса юз бермагандай...

Биринчи қизил қонлар фасли мана шундай ниҳояланди...

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Турк қавмининг муқаддас, севимли, ардоқли қуши — Ҳаққуш ҳазин ва маҳзун чирқирарди: "Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлга қурол олиб, босқинчига қарши шайланиб, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қуллик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!

Элат — уни тўла севган, севмаслик даҳшатга айланган, бирлашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик учун қўлга қурол тутиб, босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат — тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейингиларининг ниҳояси бор! Эл-элатгина ниҳоясиздир!"

ЎТТИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Жўжи келди, бўжи келди,

Жўжи билан, бўжи билан,

Ўлимларнинг кўчи келди...

Ҳаққуш жанг майдонида чарх уриб айланарди. Мунгли-мунгли, ғамли-ғамли куйларди: "Қавмларимнинг юзлари, бошлари, кўзлари чопилди! Оёқ-қўллари кесилди! Азиз таналари от туёқари остида топталди! Босқинчи чопди, кесди, ўйди, топтади! Қонларини тўқди! Қонлари тупроқлар, ўт-ўланлар остига сингди! "Вижиллаб..." оқди! Она-Ерни қип-қизил рангга бўяди. Қанчадан-қанча фарзандлар туғилмай ўлди! Ўлди! Ота-оналари, хотинлари, болалари кунига ярай олмади. Балки улар туғилса, пахта экар, уруғ сепарди... Ҳамма-ҳаммаси барбод бўлди! Она-Ер уларни кутяпти. Улар эса бошқа қайтмайди! Энди улар "Йўқликка" кўчдилар! Тупроққа қоришдилар! Она — Ер, Ҳаққуш қўшиғига жўр бўларди:

"Болаларим — турк қавми! Сизларни бағримга олишга ҳали вақт борида. Босқинчи эртароқ бағримга олишимга мажбур этди. Фарзандларим ўлдингиз. Таналарингизгина ўлди. Асли ўлганингиз йўқ. Сиз фақат ўз ҳақ-ҳуқуқингиз, эрк, озодлигингиз учун йўқолдингиз... Ер юзида, инсоннинг тушунча, туйғусида — "эрк", "озодлик" ўй-фикри мавжуд экан, сиз ўлмайсиз! Руҳларга айланиб юксакликларда учиб юрасиз. Авлодингизни эрк, озодликка чорлаб турасиз. Сиз тириксиз! Тирикларнинг тириги! Эрк, озодлик учун курашганлар ҳеч қачон ўлмайди. Ким уларни ўлган, деса янглишади. Бундай одам топилса, улар сотқинлар! Уларнинг ўзлари аллақачонлар ўлган! Болажонларим, кўксимга бошларингизни қўйиб тинч ва бемалол ухланглар! Сизларни ўз ланоҳимда асрайман. Ўзимга тانسизлар! Сизларнинг тўкилган қонларингиздан ҳадемай ўт-ўланлар униб чиқади. Дарахтлар озиқа олади. Шарбатга тўлади. Янги авлод улардан татийди. Ўсиб-улғаяди. Демак, сизлар ўлмагансизлар! Қайтадан униб чиқасиз, холос. Қавмингиз қонига қоришдингиз. Қонларингиз уларнинг томирларида гуркираб оқади. Қонларингиз уларни босқинчидан ўч олишга ундайди. Сизлар эришолмаган ғалабаларга улар эришиши муқаррар. Мана сизга мангулик, мана сизга тириклик! Сизларни вақтинчаликка кесиб, сўйиб, ўлдириб ташлашди. Лекин она-табиатни кесиб, сўйиб, ўлдириб бўлмайди! Унинг қонуни ундай! Қарамлик, қуллик инсонни асабийлик, қонхўрлик, ваҳшийлик куйларига солади. Ўч олиш туйғусини хуружга миндиради. Ҳар бир авлодда бу туйғу ва тушунча уйғунлашиб, кескинлашиб бораверади. Шу тариқа Она-табиатнинг "улуғ" бир айёми яқинлашади-ю, туронликлар қуллик-қарамлик занжирларини парчалаб ташлайдилар... Табиатнинг темир қонуни шундай! Эркин, озод яралган эллар, миллатлар илк бор яралгандай эркка эришадилар, озодликка чиқадилар. Ҳа, шундай! Ахир, миллатни ҳам, тилни ҳам, элни ҳам табиат ато қилган-ку! Уни ўзгартиришга босқинчининг ҳаққи йўқ-ку! Уни фақат ўзи ҳал қилиш мумкин... "Эрк", "озодлик" учун курашганлар доим барҳаётдир..."

Босқинчи ортига қайтди. Қурбонлар бериб қочди. Гўзал аёллар, олтинлардан бенасиб этилди. Қоринлари тўймай кетди. Бояқишлар! Қурбон берилганлар — босқинчи-марҳумлар ҳам инсон эди. Уларнинг ота-оналари фарзандсиз, хотинлари эрсиз, болалари отасиз қолди. Уларнинг мурдалари, қонлари бегона ерларда йўқолди. Улар ўз хоҳишлари билан эмас, ҳукмрон зўрлови билан жангга кирган, қонларини тўкканди.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

Дарё бўйидаги хонадон фарзанди — Табонни кутишаёттанди.

Кун ботиш томондаги молхонада ёш, қашқа ғунажинни тўлғоқ дарди тутаётганди. Оналик дарди. Бола туғилиш олдидagi дард. Ғунажин ёш, мўрт эди. Тилсиз маҳлуқ дардга бардош беролмаётганди. "Мууу..." Жонивор тўлғоқ азобидан тўлғанаётганди. Ётар, турар, ётар, турарди. Тез-тез ёзилар, сийдиги қизарганди. "Мууу..." Ўзига ўхшаш қашқа сигир-онасини сўраб-сўроқлаётганди. Онаси ёнидамасди. Аллақачонлар сотилиб кетганди. Бояқиш сигирлар, отлар, қўй-эчкилар қисмати асли шундайин! Инсон истаган пайтда уларни болаларидан жудо қилиб, сотиб юбораверади. Ғунажин учун онасининг оппоқ, лаззатли сутини эмган, қиғиш мамасини сўриб, дикир-дикир ўйноқлаб, ёнида чопган кезлари аллақачонлар ортда қолганди. Ҳаммаси хотирага айланганди. Энди унинг ўзи она бўлаётганди. Оғир дардга мубтало бўлганди. Оғир...

Инсонга ҳар ҳолда осон. Жониворларга эса қийин. Ҳомиладор аёлга доя топилади. Туғдириб олади. Боласининг киндигини кесади, йўрғаклайди. Овқати, суви ҳам тайин. Жониворлар эса бундай илтифотлардан маҳрум.

Дарё бўйидаги хонадон жониворпарвар эди. Хонадон аъзолари жониворларга ҳам одамга ачингандай ачинарди. Улар бир неча кундан бери ғунажиннинг ёнидан жилмаётганди. Ғунажинни ҳозирча овқат, сувдан толиқтирмаётганди. Жонивор! Озорсиз. Ўт билан, сув билан ҳаёт кечирарди. Тўрт оёқда юради, молхонада яшайди. Гапирмайди. Бироқ одамлар каби бир-бирларини ўлдирмайди. Бир-бирларини қул-қарам қилмайди. Қонини тўкмайди. Аксинча инсон унинг сутини ичади, гўштини ейди, сотади.

Ғунажин тўлғанарди. Дард ниҳоясига етганди.

Кампир молхонага кирди. Келин ортидан эргашди.

— Болажоним сиз кирмаганингиз маъқул. Қўрқасиз. Туғиш осонмас.

— Онажон! Нимага қўрқар эканман. Жонивор. Тенгрининг маҳлуқи. Сиз қайғурмасангиз, мен қайғурмасам, ким қайғурарди?! Айби, тили йўқлиги, дардини айтолмаслигимми? Борди-ю, Тенгри ўзимизни ғунажинга айлантирганда, аҳволимиз не кечарди. Қўрқаманми, йўқми барибир кўзим ёрийди. Чидамасдан, кўникмасдан иложим қанча. Аёл-оналарнинг асли қисмати шундай-ку!

"Мууу..." Ғунажин типирчилади. Турди. Ётди. Турди. Ётди. Кўзлари жикқа ёшга тўлди. Кўзлари оқига қон қуйилган, лаблари шишиб, бурун катаклари кенгайганди. Хансираб нафас оларди. Тили қуришганан қуришар. дард-тўлғоқ азобидан ўзини деворга уриш, ёриб ташлаш йўлини изларди. Тез-тез ёзилишга уринар, ёзилолмасди... Кучаниқ уни беҳад қийнаётганди...

Келин гунажин ёнига яқинлашди. Бўйинини силади, қашлади.
"Мууу..."

— Ҳамдардим! Чида. Ҳозир енгиллашасан. Кўзларинг ёрийди. Ҳамма оғриқларинг унутилади. Бир-икки кундан кейин эса ҳеч нарса кўрмагандай аввалги ҳолингга қайтасан.

"Мууу... Эй одамзод! — Гўё хитоб этарди гунажин келиннинг назарида. — Томоғимга, қорнимга қўлларингни тик! Азоблардан халос эт! Ё ўлдириб ташла! Вужудимга учли, тиконли, оғриқли бир нарсалар тикилаяпти, қадалаяпти! Бўлақол, тезроқ... Ёрдам бер! Менга кўп саховат кўрсатдинг. Яна бир бор саховатингни аяма. Эсон-омон кўзим ёриса, оппоқ сутимни сенга, сенинг туғилажак фарзандингга бағишлайман. Оҳ, қани онам қашқа сизгир?! Чақир! Ақалли бир лаҳза ёнимга келсин. Тўйиб-тўйиб йиғлаб олай! Ҳар ҳолда она-да! Ачинар, жонимга оро кирар..."

— Қашқажон, жоним! Бардош бер! — кампир кўнгил беришга тутинди, — ҳозир кўзинг ёрийди. Кейин енгиллашасан. Азоблар ҳам унутилади. Қашқажон! Билсанг эди, мен бундай дардни неча бор тортганимни. Ўн тўрт марта. Ўн учини ерга қўйдим. Ўз қўлларим билан қўйдим. Бири — охиргиси омон қолди. Тенгри мана уни ҳам кўп кўрди. Жангга жўнади. Кутяпман. Бир дардимга минг дард қўшилди. Сен эса биргина дардни танангдан кечиряпсан. Ҳали кўп дардлар чекасан. Ўн тўрт фарзандан жудо бўлиш, сўнггисини ҳам жангга узатиш осонми! Одам ҳали ҳам асил экан. Дард чекишни Тенгри одамга чиқарган экан... Одам тортган, бардош берган дард жониворлар бошига тушса, пушти қуриб кетиши тайиниди. Чида.

— Чида! Чида! — шивирлади келин гунажиннинг бошини ушлаб. — Онажоним айтмоқчи, сен биргина дардни тортаяпсан. Мен эса бир йўла тўрт дард азобида тўлғаяпман. Бегим жангга кирди. Қайтмаяпти. Элим устига босқинчи от тортди. Ҳомила-дорман. Элатим абадий қуллик-қарамлик балосига дучор бўлиш олдида. Ҳаммасидан ҳам мана шу дард оғир экан... Ҳамма дардга чидаш мумкин, лекин қуллик-қарамлик дардига, эл-эллат бошига тушган дардга чидашнинг иложи йўқ.

— Мууу... — Гўё келиннинг назарида кўнгил берарди гунажин. — Сенга қийин, сенга осонмас. Дардлар сени эгди, эгиб ташлади. Лекин сен тортаётган эл-эллат дардини мен ҳам тортаяпман. Чунки, сенга азиз бўлган эл-эллат менга ҳам азиз. Чунки, мен ҳам шу эл-эллат насибасидан баҳрамандман.

— Болажоним, сиз ташқарига чиқиб сув иситинг. Қозонга атала солинг. Ҳозир бўшалади. Ахир, азал-азалдан янги бўшалганларга атала берилади. Янги бўшалганларнинг танаси бамисоли мойдай эриб туради. Аталадан бошқа овқат ўтмайди. Исиган сувда бузоғини чўмилтирамиз. Бузоқ ҳам боладай гап.

— Жоним билан.

Келин орқасига ўтирилди. Кампир эса тўрдаги охирдан пичан олиб ғунажиннинг тагига тўшади. Пешонасини силаб, бўйнидан босиб ётишга ундади. Кампирга қарашга ғунажиннинг мадори етмади. Ўқчий бошлади. Кучаниқ кўзғалди. Оғздан сўлақлар уфирди. Ғунажин гандираклади. Кампир бўйнидан қаттиқ сиқди. Ғунажин ётди. Бошини ерга ташлади. Оёқларини силкитди, ерга урди. Кампир ғунажиннинг оёқларини ўнглади. "Мууу..." Ғунажиннинг вужудига титроқ кирди. Кампир чўкди ва кафти билан ғунажиннинг қорнини уқалади. Ғунажин оёқларини керди.

"Мууу..." Кучаниқ зўрайди. Кампир ғунажиннинг қорнини сиқди. — Мууу.

Ғунажин бошини ерга уриб, олдинги оёқларини силкиб бўкирди. Бўкириш! Кучаниқ! "Мууу..."

— Зарифа!

— Тинчликми?

— Нима қиламиз?

— Худога шукур, ўнг келаяпти.

"Мууу..."

Кучаниқ босилди. Ғунажин тинчиди. Бўкириб, оёқлари, бошини телбаларча ерга уриб бўзлаган ғунажин ниҳоят бўшади. Кампир бузоқчани тортиб олди. Оёқлари, қўллари узун, пешанаси қашқа бузоқча туғилди. Дунёга кўз очди. Ғунажиннинг кўзи эсон-омон ёриди. Кампир бузоқчанинг киндигини кесди. Тутиб кўйди. Кўзларини артди. Бузоқча илк бор инсон — кампир туфайли кўзларини очди, ёруғликни кўрди. Илк бор кўзларига инсон — кампир чалинди. Инсон! Шундай қилиб бузоқча учун олам кампир — инсондан бошланди. Кампир ва молхона унинг учун эл, онаси эса златлик вазифасини ўтади. Кампир бузоқчани кўтариб онаси олдига яқинлаштирди. "Мууу..." — Она ғунажин бузоқчасини ялашга тутинди. "Мууу..." Бузоқчаси унинг бутун тортган азоб-аламлари, ғам-ғуссаларини унуттирди. Ғунажин туришга уринди. Лекин мадори етмади. Оғриғи кучайди. Қийналди. Нима бўлганда ҳам майли, кўзи ёриди, эсон-омон қутилди.

"Мууу..." — Ғунажин кампирнинг назарида кўз ёшлари билан меҳр-муҳаббатини ифодаларди. — Кампиржон! Сенга олқиш, сенга шараф! Дунё тургунча тур. Барча бахтлар, шодликлар сенга насиб бўлсин! Мени ўлим чангалидан қутқардинг, кўтариб олдинг! Болам сен туфайли соғ қолди. Терс келаётганди, сен ўнглаб юбординг. Илоё ёмонлик кўрма! Оппоқ, оппоқ, лаззатли сутимни сенга, қолаверса туғилажак набирангга бағишладим!"

Ғунажин — ёш она бузоғи — боласини ялади. Қўзғалди. Асли турмаслиги зарур эди. Лекин турди. Боласи туришга мажбур қилди. Бузоқ туғилди. Бу, Турон устига ёв бостириб кирган кунларга тўғри келди.

- Болам, ғунажин эсон-омон бўшалди. Яраттанга шукур.
- Онажон! Жонига сиз оро кирдингиз.
- Аталага қаранг.
- Пишди.

Ғунажинга атала тутишди.

Дарё бўйидаги, ёлғиз ўғлини ёвга қарши жангга жўнатган хонадонда янги меҳмон — бузоқча туғилди. Хонадонда бузоқча фасли бошланди.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Илк ғалаба қўлга киритилди. Ғалаба! Эрк, озодлик ғалабаси! Эл-элатнинг нури, ёруғ кунлари учун эришилган ғалаба! Бу ғалаба учун қурбонлар берилди. Қурбонлар эвазига ғалабага эришилди. Қурбонларсиз ғалаба бўлмагани каби, бахтсизликсиз бахтта эришиб бўлмайди. Қурбонлар берилса-ю, ғалабага эришилмаса, бунинг дардига чидаш маҳол. Ғалабага эришилса, берилган қурбонлар алами оз бўлса-да, унутилади. На чора. Кўзлар ёш тўкди. Тикланган иморат ҳам вақти билан қулайди. Қулагани вақти билан тикланади. Ғалабанинг мағлубияти, мағлубиятнинг ғалабаси бор.

Турон, деб аталмиш қудратли давлатнинг ягона, ёлғиз фарзанди Жалолиддин Мангуберди ғалабани эшитган, сезган эса-да, юраги ҳамон безовта эди. Унинг юраги юз беражак оғир бир фожеани олдиндан сезар, ташвиш чекарди.

Унга табиатнинг назари тушганди. У фавқулодда тенгсиз ақл, дид, фаросат, тафаккур соҳиби эди. У фавқулодда бир улўғлиги билан бутун Турон элатининг фикрини қарам этган, ҳурмат-эҳтиромини қозонганди. Исми — Мангу эди. Табиат уни эл-элат учун Мангуликка берганди. Мангулик у томонда эди. У эса Мангулик томонда. У Мангу яшаши, тарих уни Мангуликка муҳрлаши зарур эди. У, ўн ёшидан бошлаб отаси билан оғир, машаққатли юриш-жангларда фаол қатнашган, кўзи пишган, фавқулодда жангарилиги, жаҳонгирлиги билан қўшинни бшқарарди. Ёшлигида бир неча бор ғалабани қўлга киритган, замондошларини ҳайрат, таажжубга солганди. Ўн тўққиз ёшлигида Кавказга уюштирилган оғир ва хавфли жангда қатнашди, жангни ўзи бошқарди. Кавказдан тортиб Қрим, Дашти қипчоқ ерларини қўлга киритди ва шаҳзода ўша юртларга шоҳ этиб тайинланди. Шу кунгача ҳам ўша давлатларни бошқарарди.

Шу кунларда шаҳзода қудратли Хоразм давлатига, отаси ва онаси бағрига қадам ранжида қилганди. Кутилмаганда бахтсиз хабар — Чингизхоннинг эл-элати устига от тортганини эшди. Ёш, навқирон шаҳзоданинг қонлари бевақт жўшиб, танасини ларзага солди.

Отаси кексайган, илгариги шиддатли, куч-қуввати йўғиди. Дав-

латта бўлган хирси беҳад кучайган, айш-ишрат, кайфу сафога мой-иллик билдирганди. Ахир бу, барча кексайган кишиларда юз берадиган ҳолда. Отасининг муккасидан айш-ишратта берилгани шахзодани ранжитди, ғамга ботди. У ақл-заковат билан Чингизхондай фирибгарнинг хийла-найрангини яхши тушунар, яхши идрок этарди. Эришилган ғалаба вақтинчалик, яъни алданиш белгиси экани, ғалабадан сўнг чидаб бўлмас даражада катта мағлубият юз беражagini ҳам у бутун вужуди билан ҳис қилиб турарди. Икки кун илгари шахзоданинг тушига Ҳаққуш кирганди. Қуш тушида чирқираб учар, ерга қўнолмасди. Қуш кўпдан бери тушларига кирмай қўйганди. Илгарилари тушида эришажак ғалабадан каромат қилар, чиндан ҳам у ғалабага эришарди. Бу гал эса бахтсизликдан ишора этарди...

"Ўғлон! Турк қавмининг доно фарзанди! — дея чирқирарди тушида Ҳаққуш, — падари бузрукворинг ғафлат уйқусида мудраяпти. Тахтга, давлатга ортиқча хирс қўйди, айш-ишратга, кайф-сафога берилди. Бу яхши оқибатларга олиб бормади. Сен зудлик билан қўшинни қўлга ол. Янги, оғир жангга тайёрлан. Бу галги босқинчи ҳаддан зиёд хавфли. Ундай фирибгар шу кунгача дунёга келмаган. У, ўз манфаати йўлида рақиблари билан ота-бола, ака-ука тугунган, қўлга олгач эса ўлдириб юбораверган. У вақтинчалик ортига чекинди. Лекин ўлгани йўқ. Илоннинг боши янчилмаса, бирдамас бирда албатта, заҳарлайди. Отанг янглишди. Аслида рақибини ўлдириши керак эди..."

Бибинг Туркон Хотуннинг бағрига кир, тушунтир. Отангни кўндирсин. Қўшинини бошқаришни сенга топширсин. Сенгина қўшинни тартибга келтиришинг, бош-боштоқликларига чек қўйишинг мумкин. Тезроқ шошил, йўқса фалокат юз беради..."

Тахт. Саатанат! Олтин суви юритилган қуббали ва мармарлар билан кўтарилган муҳташам сарой. Ҳаммаёқ олтин, олтинлар, марваридлар, ёқутлар, ҳисобсиз кийим-кечаклар. Шахзода мана шу қойил-мақом сарой ичида бўғилар, ҳансирар, турли томонга юрар, изтироб чекарди. Ҳаммасидан устун қўйган, ҳаммасидан кўра ортиқроқ севган, топинган, ардоқлаган — муқаддасларнинг муқаддаси, улуғларнинг улуғи, қудратлиларнинг қудратлиси эл-эллати дарди уни шундай аҳволга солганди. Уни на тахт, на олтинлар, на мол-мулкар қизиқтирарди.

Отадан ижобий жавоб бўлмади. Туркон Хотун — бибиси бу ҳақда аста ўғлига тушунтирди. Шу тариқа ота ўз ўғли ортига айғоқчилар, жосусар қўйди. Ҳар бир қадами кузатилди. Шоҳнинг ёлғончи, алдоқчи ҳомийлари: "Ўғлингиз ўрнингизни эгалламоқчи", деб йўлдан оздирди. Мангута берилган ўғлон қайтадан бўғилди. Изтироблар, азоблар денгизига фарқ бўлди. Чекланди, чегараланди. Уйдан ташқарига чиқарилмади. Эрка, озодликка ташна ўғлон эркасиз, озодликсиз қолди... қолди...

ЎТТИЗ УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Босқинчи енгилди. Туронликлар босқинчини енгиб ташлади. Икки Олам қайтадан осойишталангандай туюлди. Гўё Устки Оламда қушларнинг ҳазин-ҳазин кўшиги тинди, вақтинчаликка уяларига қўнди. Пастки Оламда жониворларнинг бўкришлари босилди. Вақтинчаликка инларига киришди. Вақтинчаликка! Лекин инсон фарёдлари ниҳоялангани йўқ. Она-табиатнинг инсон, деб аталмиш ажратилган бўлаги қонунларига катта ва улгуржи ҳиёнат бошланганди. Қанчадан-қанча инсон болалари ўз ихтиёрларисиз тупроққа қоришди. Инсон ўз-ўзини тупроққа қориштирди. Инсон миқдори бирдан камайди. Қирон балосига дучор бўлди. Оталар фарзандсиз, аёллар эрсиз, болалар отасиз қолди. Қанчадан-қанча болалар марҳумлар белида туғилмай ўлди. Худога шукур! Инсон насли тутаганича йўқ. Барибир она-табиат қонунларига катта ва улгуржи ҳиёнат қилинди...

Турон шоҳи жангдан ғалаба билан чиқди. Турон фарзандларининг бир қисмини ерга бериб қайтди. У жангда ютиб чиқишга ишонганди. Ютиб чиқди. Ватангадо, элгадо сотқин Маҳмуд Яловуч гарчи уни алдаган бўлса-да, эрк, озодликка ташна туронликлар истаги билан юксакликларга кўтарилди. Бироқ, бу ғалаба шартли ғалаба эди. Ҳақиқий ғалаба олдинда, унга эришилмаганди. Бу, жангнинг аввали эди, ниҳояси ортда эди...

Туронликларнинг ғалаба билан қайтаётганлари ҳақидаги хабар бир зумда элга тарқалди. Чопарлар турли томонга югуришиб бахтиёрлик хабарларини етказдилар:

— Азиз туорнликлар! Эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда! Турон фарзандлари босқинчи билан бўлган жангда ютиб чиқишди. Бизларни тушажак қулик-қарамликдан халос этишди!

Она-оталар, аёллар, болалар кўчаларни тўлдиришди. Инсоний ҳис-тйғулар денгизида, ғалаба тўлқинлари садоси бамисоли шердай ўкириб, турли томонга санчирди. Эрк, озодлик майдонида одамлар қичқирарди. Шоҳ мағрур ва масрур оқ отини ўйнатиб майдонга яқинлашарди.

— Соҳиби қироннинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! Эрк, озодлик муборак! Қавмларини қулик-қарамликдан халос этган Соҳиби Қиронга шарфлар!

Ғалаба билан қайтишган жангчиларни қаршилашга чиқишганлар шоҳнинг мўътабар этагини тутишга ошиқардилар. Улар шоҳнинг оёқларига йиқилиб, этаklarини ўпиш кўйида ёриб-ўртанардилар. Туронликлар азал-азалдан эрк-озодликларини ҳимоя қилган қондошлари, жумладан, шоҳларининг ҳам шундай қилишга одатланишганди. Шоҳлар бунга кўникишганди. Туронликлар ил-

гарилари бунн мажбурият юзасидан бажаришарди. Бугун эса ўз хоҳишлари билан бурчларини адо этишардилар. Улар эрк-озодликларини сақлаб, асраб қолишганди...

Шоҳни бахтиёрлик хитоблари билан салтанатига кузатишди. Ана шундан кейингина сир ошкор бўлди. Ота-оналар, аёллар, болалар жангда қурбон берилган қондошларини излашга тутунишди. Жангдан эсон-омон қайтганлар, қондошларини қучишар, ўпишарди. Бир томонда "ўйин" ўйналар, иккинчи томонда эса "фожеа" ўйини ижро этиларди. У ерда жангдан қайтмаганларни қидиришар, фарёд чекишар, фиғонлари фалакка кўтаришарди. Шодликка қайғу қоришганди...

Дарё бўйидаги хонадон аъзолари ҳам Табонни қаршилашга чиқишганди. Ота бир томонда, она бошқа томонда, ёш, ҳомиладор келин эса ўртада Табонни излашарди. Табон йўқ эди. У жангдан қайтмаганди. Бирор одам уни кўрмаган, тириклиги, ўликлиги ҳақида ҳам билишмасди. Табон изсиз йўқолганди. Фарзандларини қаршилаганлар уйларига қайтишди. Тополмаганлар майдондан чиқишмасди. Тун бўйи майдондан одамлар аримади. Бу тун жангдан қайтмаганлар ҳурмати учун майдонда аза очилди.

Турон тупроғида азалар фасли бошланди. Бу фожеанинг аввали эди...

ЎТТИЗ ТўРТИНЧИ ҚўШИҚ ҲАҚҚУШ ҚўШИҒИ

Турк қавмининг муқаддас, севимли, ардоқли қуши — Ҳаққуш ҳазин ва маҳзун чирқиарди: "Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлига қурол олиб, босқинчига қарши шайланган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қуллик-қарамлик фожеасидан ҳалос этган кездан бошланади!

Элат — уни севган, севмаслик даҳшатга айланган, бирлашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик учун қўлга қурол тутиб босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл — элат — тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл — элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача ва бундан кейингиларининг ниҳояси бор! Эл — элатгина ниҳоясиздир!"

"Чингизхон" деган қонхўр, қонбузар, эл-элатбузар чиқибди. Устимизга бостириб келаётганмиш! Эл-элатимиздан жудо этармиш. Чоллар, кампирлар, ҳомиладор хотинлар, болалар, қушлар, жониворларни бирдай қиличдан ўтказармиш. Пуштимизни қуритармиш!...

Шу куни турк қавми бошяланг, ялангоёқ кўчаларга югуришди. Ўз эрки, озодлигини асраб қолиш учун қўлларини ёзишиб, юзла-

рини тирнашди, сочларини юлишиб фарёдлар кўтаришди. Шу ондан эътиборан уларнинг Она-эл, ота-деҳқон, буғдой ҳақидаги муқаддас қўшиқлари ёнига янгиси келиб қўшилди. Бу қўшиқ муқаддасликка ёт эди. Улар ўз ихтиёрисиз янги қўшиқларни кўлашга тутинишди:

Жўжи келди, жўжи келди,

Жўжи билан, бўжи билан,

Ўлимларнинг кўчи келди...

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ

Босқинчи енгилди. Ундан қурбонлар ва азаларгина қолди. Икки олам қайтадан осойишталанди. Туронликлар вақтинчаликка қулик-қарамлик изтиробидан қутилишганди. Вақтинчаликка! Вазият шундай турса... ҳадемай кўклам ҳусн очар, туронликлар деҳқончиликка шўнғишарди.

Улар кўкламни кутишаётганди. Кўкламда ерга уруғ сепилар, пахта экиларди. Ҳозирча ерда қиш чўкиб ётарди. Табиатнинг қонунлари ҳозирча ўз доирасида айланаётганди, доирасидан чиқшининг иложи ҳам йўқ эди. Бу доира яқинда кўкламни бошлаб келарди..

Қушлар Устки Оламдан уяларига қўнишиб, палағда тухумларини кўриб кўзёш тўқдилар. Ҳадемай улар она-табиатнинг саховати билан жуфтлашар, тухум қўйишар, жўжалар очишарди. Бу бошқа фасл эди... Бунинг учун вақт ўтиши заруриди. Лекин кўкламга етмасданоқ сонлари камайиб кетди. Жониворлар! Улар ҳам аста-секин инларига қайтишди. Инларидаги ўлимталар-қочолмаган болаларини кўриб бўқирдилар. Бўқиришлари зоя кетди, ўлимталар тирилмадилар. Инсон ўз ризқини ўзи қийди. Жониворларни сўйиб егани етмагандай ҳаром ҳам ўлдирди. Инсон ўз қисматига йиғлади, қайғурди, бироқ қушлар, жониворларга бирибир ҳеч ким йиғламади, қайғурмади. Уларга фақат она-табиатгина йиғлади, қайғурди, лекин буни инсон кўрмади, ҳис этмади. Табиат қон-қон йиғлади. Оҳ, унинг йиғисини кўришдан яратганнинг ўзи асрасин! Йиғлади, демак, оқибатидан яна ўзи асрасин! Гуноҳкорларни ер тишлатиши тайин. Оҳ, ўз-ўзига эътибор бермаган инсон, табиат йиғисига эътибор берадими?! Сонсиз-саноқсиз қурбонлар, кўзёшлар, фарёдлар — табиатнинг йиғиси эмасми?! Шундай! Она айбдор боласини жазолагани каби табиат ҳам боласи — инсонни жазолаши ҳам аниқ. Бурни қонаса, ер тишласа яна ўз-ўзидан кўрсин инсон! Онани қон-қақшатган фарзанднинг қисмати бундан бошқача бўлиши асло мумкинмас!

Туронликларни табиат ёрлақади. Қурбонлар берди, лекин жангда ютиб чиқди. Дарё бўйидаги бошқа бир хонадоннинг севимли, ардоқли фарзанди, кўп фарзандлик аёлнинг беги — Турон Эрк,

Озодлик жангидан омон қайтди. Сўнгги аскарлар билан кейинроқ қайтди. Омон қолгач, қайтмаслигининг иложи йўғиди. Эрк, Озодлик курашчиси шод, бахтиёр қайтадан Она-тупроққа қадам босди. Жондошлари-қондошларини бериб қайтди. Қошдошлари эл-элат учун, унинг йўлида жонларини жабборга урди, нисор этишди. Қондошларини табиат ўз бағрига олди, лекин олишга анча вақт бор эди. Начора вақтдан оддироқ олди. Унинг дўстидан хабар йўқ эди.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ

Даре бўйидаги хонадоннинг суюкли, ардоқли фарзанди, эрк, озодлик жангидан қайтмади. Қайтмаяпти. Қайтишнинг иложи йўғиди. Марҳум қандай қилиб ҳам қайтсин?! Эл-элат курашчиси қайтмади! Эл-эланини вақтинчаликка бўлса-да, эрк билан таъминлади-ю, ўзи қурбон бўлди. Бутун вужудини шу биргина эркинликкагина нисор этди. Она-табиат эрк куйчиси, озодлик жарчисини вақтдан олдин ўз бағрига олди. Жимгина кучди. Бевақт жуворманг бўлган фарзанди учун қон йиғлади, силкинди...

Бу ҳақда хонадон аъзоларига яна Ҳаққуш хабар берди. Тушларида. Бунга ота-она ҳам, келин ҳам инонмади. Ишонишни ис-тамадилар. Нимага ишонсин?! Ҳаққуш яна бир бор қавмларини ранжитди. Кўнгилсиз хабар билан ранжитди. Оҳ, Табон! Миллий қаҳрамон! Она-табиат аста-секин ота билан онанинг кўнглига кўникиш туйғусини солди. Ота-онанинг азалий қисмати шундай! Ўғиллар тугади, туғдиради. Улғайтиради. Жангга кузатадилару, ҳар қачон ҳам қаршилаб олишмайди... Ҳар қачон ҳам фарзандларини кутиб олиш уларга насиб этмайди. Чол-кампир, бу бахтсизликка кўниккан, бироқ тан бермаётганди. Беролмасди ҳам. Келин эса кўниколмас, тан ҳам беролмас, ўз-ўзини қурбон қилишга тайёрланганди. Унга қийин, унга осонмас. Жони-тани, ҳаётидан ажралиш, бевақт ажралиш осонми?!

Жанг тутади. Кунлар, ҳафталар, ойлар ўтди. Барибир Табондан хабар бўлмади. Чол-кампир, келин Табоннинг йўлига интизор, юпинч излаб термуларди... Йўқ... Йўқ...

Чол-кампир эрталаб майдонга чиқар, соқчи-аскарларнинг ёқасидан олар:

— Ҳой, Табонни кўрдингми? Қора тўнда, оқ белбоғда, пешанаси дурра билан танғилган. Қирғий бурун, кўзлари катта, қалин қошли ўғлимизни кўрган бўлсанг айт, қаерда?!

— Отахон, онахон! Худо ҳаққи кўрмадим! Қилич, найзалар, қирон, оломон бошқаларга қарашга имкон бермади.

— Ҳой, болажон, сен, паҳлавон — Табонни кўрмадингми? Кўзларида олов ёниб турарди. Ўша арзандамга кўзинг тушмадими?

— Тутганни кесадиган, бир сўзли ўғлимни кўришинг керак эди-ку!

— Отажон! Жанг — ўлим! Жанг — қирон! Жанг — бошдан, қўл-оёқдан, кўзлардан ажралиш, дегани. Жангда ўзингни ҳам ҳимоя қилиб улгурмайсан, бошқага қарашга йўл бўлсин...

— Ҳой, кенг пешанали болам, сен кўрмадингми?! Ахир, жигарим чириб тугади-ку! Ичим тутунга тўлдику! Гапир! Жоним, ёлғизим ҳақида бир нима де.

— Онажон! Пешонасини қизил дурра билан танғиб олган дедингизми?

— Тилингдан ўргилай, ўша, ҳа, ўша.

— Ҳа, кўрдим у шер йигитни, девқомат паҳлавонни кўрдим. Арзандангизни бирров кўрдим. Оҳ, нимасини айтай! Ўғлингиздай мард, азамат қаҳрамон шу пайтача Турон тупроғида туғилмаган. У бамисоли олов, ўт, шердай ёв устига бостириб борди. На қиличдан, на ўлимдан қўрқарди, азамат. Найзаларга қарши ўқдай отиларди. Ёвни чопди, омонсиз чопди. Ҳаммасига, шиддатига ёв бардош беролмасди. Қўлларини силкитар: "Қондошларим! Жондошларим! Босқинчига омон берманглар! Эркимиз учун ёвни қиринглар! Оналаримиз, сингилларимиз, қизларимиз, хотинларимиз ифлос босқинчи қўлида булганмасин! Авлодаримиз бизларни қон-қақшаб қарғаб ўтмасинлар!" дея қичқирарди. Ўғлингизни ота-боболар руҳи қўлаган, Тенгри ёрлақаган экан. Ўғлон жангари эл-элат фарзанд эканлигини кўрсатди...

— Нимага қайтмади? Нима учун қайтмади?!

— Қайтмади, отажон! Қайтолмади, онажон! Эл-элат қаҳрамоннинг азалий қисмати шундай. Улар ҳеч қачон жангдан қайтмаганлар! Босқинчини енгиб ўзлари жанг майдонида ўлганлар... Жонини аяган, ўз тақдирини ўйлаганларгина қочади-қайтади... Мен ҳам омон қайтдим. Ўғлингиздай ўзимни қурбон қилолмадим...

— Қурбон...

— Ҳа, қурбон...

— Ҳи... хи... хи....

— Иҳа, ҳа, ҳаҳаааа...

— Табон олдинги сафларда борди. Босқинчини беармон қирди, лекин жанг ниҳоясида...

— Ҳи... хи... хи....

— Иҳа-ҳа-ҳааа...

— Қаҳрамоннинг бошини ёв қиличи кесди...

— Кесди...

— Ҳа, боши иккига бўлинди. Нақ иккига бўлинган тарвуздай...

— Ҳи... хи... хииии...

— Чўрт кесилган дарахт каби... кесилган дарахт чўрт узила-

ди-ку. Кесик бошлардаги кўзлар очиқ эди... атрофга, менга интизор термуларди...

— Кўзлари интизор термуларди...

— Ҳа, кесик лаблар бир нималар деб, шивирларди...

— Иҳа-ҳа-ҳаааа...

— Бурин ҳам иккига кесилганди. Қаҳрамон кесик бош, очиқ кўз билан, тирқираб оқаётган қонлари билан ёвни чопарди... охири...

— Охири...

— Охири, даҳшатли ўкирик билан: "Қондошларим! Чекинманглар! Абдий қуллик-қарамликка тушиб қолманглар!" деди.

— Ҳи... ҳи... ҳи....

— Иҳа-ҳа-ҳааа...

— Миллий қаҳрамонни ўз қўлим билан кўмдим. Шу тупроққа. Қондошим билан бирга ўз вужудимни ҳам кўмиб қайтдим.

— Оҳ, норғилим! Хотини ҳомиладор эди-ку...

— Кўзи ёриши керак эди-ку... янглишмадингми? Балки у менинг боламмасдир... Ахир, унинг ўлишига ҳаққи йўқ эди-ку! Хотини, туғилажак боласини кўрмасдан қандай ўла олади?! Ўлишга қандай ҳаққи бор?! Ота-онасини ташлаб кетишга ҳам ҳаққи йўқ эди-ку! Қандай кўзи қийди?!

— Ўз кўзим билан кўрдим, ўз қўлим билан кўмдим. Уруш қурбонсиз бўлмайди. Жанг — қурбон, дегани...

— Ахир, у боласининг "инга"сини орзиқиб куттанди-ку! Йўқ! Ўлишга унинг ҳаққи йўққққ!

— Отажон! Онажон! У ўлмади, қаҳрамонлар ҳеч қачон ўлмайди. Кўзимиз, дилимизда абдий яшайди. Танаси ўлди, холос...

Чол-камбирнинг тушида озодлик майдони йигитларга тўлиб борарди. Ит эгасини танимасди. Қон-қақшаб йиғлашарди. Ота-оналар эсларидан оғишар, ҳушидан ажрашганди гўё. Камбир ҳам тушида ҳушидан ажради, чол уни суяди. Чол ҳам тушида йиқилди, камбир уни кўтарди. Туш давом этарди. Чол-камбир бир-бирини суяб дарё бўйидаги уйларига қайтшарди. Йиғлашарди. Тушларида келинидан қочиб юришарди. Улар уйга киришди, келинга дуч келишди.

— Отажон! Онажон! Қай ерларда юрибсизлар? Табон қани?

— Болажоним... жанг тутамасди...

— Нима, уруш умр бўйи давом этадими? Қуллик-қарамлик таҳликаси бизни бутун умр қийнайдами?

— Шундай!

Чол-камбир шумшайиб ўтиришар, келин қон-қақшаб йиғларди. Туш шу ерда узилди...

Ёш, оғир оёқли келиннинг дарди — тўлғоғи бошланди. Асли бошланмаслиги керак эди. Вақт борида. Уни Табоннинг қайтмаслиги тезлаштирди. Табиат қонунларига путур етди. Босқинчи

қонунларини издан чиқарди. Тўлғоқ бевақт бошланди. Демак, бола ўлик ё майиб-мажруҳ туғилади. Ахир, вақтидан илгари туғилиш шундай бахтсизликка олиб келади-да. Бахтсизлик келтиради. Чала, майиб-мажруҳ туғилган бола мард, жасур бўлмайди. Ундан қаҳрамон чиқмайди. Унда эл-элат туйғуси бўлмайди. Чала-да. Чала бола ё хунаса, ё сотқин, ё жосус, ё айғоқчи бўлади... Чала туғилган болалар ўлади, демак турон авлоди қирилиб кетади. Бундан табиатнинг ўзи асрасин!

Келин тун-кун алаҳларди. Танаси ёнарди. Терларди. Жон тери...

Молхонада қашқа ғунажин "муу..."лар, қашқа бузоқчасини эмизар, бузоқ оппоқ, лаззатли сутни миқ-миқ эмарди, бу ерда бошқа фасл эди...

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

Турк қавмининг муқаддас, ардоқли қуши — Ҳаққуш ҳазин ва маҳзун чирқирарди: "Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлга қурол олиб, босқинчига қарши курашган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қулик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!

Элат — уни тўда севган, севмаслик даҳшатга айланган, бирлашган, биргаликда абадий қулик-қарамликка тушмаслик йўлида босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейингиларининг ниҳояси бор! Эл-элатгина ниҳоясиздир!"

Устки Олам бир нави тинчиганди. Пастки Олам эса ҳамон нотинч эди. Қушлар палағда тухумлари, жониворлар чирий бошлаган болалари атрофида чирқирашар, бўкиришарди. Туронликлар "кўк"ларини ечишмаган, ҳамон аза тутишарди. Фарзандлари номларини такрорлашиб жимгина йиғлашарди. Марҳумлар жимгина тупроқ остида ётишар, босқинчидан хун талаб қилишарди. Устки Оламда руҳлар фарёд чекишарди:

Ўз-ўзини ўлдирганни,

Ўлдиради Парвардигор...

Ўз-ўзини сўлдрганни,

Сўлдиради Парвардигор...

Майдон четидаги мухташам, қойил-мақом Саройда ғалаба билан қайтган шоҳ ҳурмати учун катта зиёфат бериларди. Турон шоҳлари буни кўпдан бери удумга айлантиришганди. Хоразм-шоҳ ҳам буни ҳуш кўрарди. Сарой аъёнлари елиб-югуриб бурчларини адо этишарди. Пичилган қулар бўкириб тартиб-интизом ўрнатишарди. Зар тўн, симоби салладаги шоҳ мамнун эди. Бар-

моқларида ёқут, гавҳар, ложувард кўзли узуклар ялтирарди. У мағрур ва масрур олтин тахтда ўтирарди. Баланддан баланд, каттадан катта, кенгдан кенг, узундан узун, чиройлидан чиройли Саройда базм-жамшид қизигандан қизирди. Гўзалликда тенгсиз нозанинлар гул япроғидай нозик, нафосатли кўксиларини силкилатиб, нозик бармоқлари, кафтларидаги тўла пиёлаларни тутишар, шоҳ эса мамнун бодани сипқирар, кайфи ошгандан ошб борарди. Деворларда биллур қандиллардаги шамлар порлар, мармарларни шуъалаларга кўмар, қафаслардаги булбуллар, саъвалар, тўтилар ғамгин-ғамгин сайрашарди. Товуслар эса кўксиларини ерга бериб, оёқлари остида чирқирашарди. Шоҳнинг ўнг томонида қип-қизил либосдаги канизаклар "занг"¹⁹ рақсини ижро этишарди.

— Хоқоннинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин!

Шоҳнинг чап томонида сап-сарик либосдаги канизаклар давра қуришиб уд, ғижжак, най, сурнай, сетораларини чертишиб, чалишиб фожеавий куйларни ижро этишар, гоҳо "Шашмақом"-ни куйлашар, ўртада эса яшил либосдаги канизаклар шоҳга термулишар, унга маҳтал эдилар.

Ташқарида оппоқ қорлар чўкиб ётарди. Дарё бирдан қип-қизил рангга бўялиб тўлқинлар отар, соҳилига сапчир, чинқирарди.

Соҳилдаги хонадон келини тўшакка михланиб қолганди. Турон жангчилари тупроққа қоришиб, оппоқ қорлар остида тинчгина ухлашарди.

Саройдан ҳамон куй, дардли-ардли қўшиқ янграрди. Икки Олам қайнули оҳангга тўлгандан тўлиб борарди.

— Хоқоннинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! — деган ҳайқириқларнинг кети узилмасди. Ўртадаги раққосалар энди "асира"лик рақсини ижро эта бошлашганди. Ҳаққуш юксакликларда чирқирарди.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

"Қирқ қиз! Йўқ! Йўқ! Қирқ жувон! Эрклари топталган, гурурлари поймол қилинган пари-пайкарлар! Улар фақат "қизлик" номларинигина сақлаб қолишганди. Улғаймай қизлик номусларидан жудо бўлишганди! Парилар! Инсониятнинг гуллари! Аёл зотининг тож-сарварлари! Улар турли эл-элатлардан саралаб бу ерга келтирилганди! Гуллар! Асиралар! Шоҳ саройига абадий маҳкум этилган асиралар! Улар бутун борлигини мана шу бир тун — Хоқоннинг истаги учун қурбон қилганлар! Улар гўзал эдилар. Инсониятнинг гўзал бўлаг! Мана шу гўзалликлари бош-

ларига етди. Эрмакка айландилар. Гўзаллик! Инсон зоти бирдай интилган, севиб талпинган гўзаллик! Инсон — шоҳ уни топтади, топтаб ташлади! Иҳа-ҳа-ҳа-ҳа...

Уларнинг ҳам ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари мавжуд эди. Қондошлари узоқларда қолганди. Қондошлари билан бирга бешиклари, аллалари, қизликлари ҳам қолганди. Асиралар тирик туриб улардан жудо этилганди. Улар эрга чиқиш, болалар туғиш тушунча, туйғусидан маҳрум эдилар. Улар учун аллақачонлар пуштсизлик фасли бошланганди. Табиат ўз гўзаллигини қизларда, қизлар эса ўз гўзалликларини табиатда акс эттирарди. Шоҳ икки гўзалликни бир пайтда бемалол топтади, эрмаклади. Улар ёшиди, шоҳга зарур эди. Ҳадемай қарийди. Сўнг "ит теккан"га чиқишарди. Шу тариқа шоҳ Саройидан қувилар, қавмларига кулги бўларди. Иҳа-ҳа-ҳа! Ҳи...ҳи...ҳи... Ит теккан қизлар! Асиралар! Оналар, сингиллар, қизлар, хотинлар! Улар ҳам эрга чиқиш, болалар туғишни орзу қилгандилар. Орзулари орзулигича қолди... қолди... Табиатнинг мана шу қисмидаги қонунларига ҳам очиқ-ошкор хиёнат бошланди. Эрмаклар ўз оналари, опа-сингиллари, хотинлари устидан истаганча кулди. Жумладан шоҳ ҳам!..

Пичилган соқчилар бақириб-чақиришар, тартиб ўрнатишарди. Рақс, қўшиқ давом этар, бодалар сипқорилар, лаззатли таомлар тортиларди. Қушлар ҳазин-ҳазин сайрашар, товуслар қичқиришарди. Шоҳнинг кайфи ошган, Саройни бузгудай қичқиарди:

- Дунёдаги улуғ шоҳ ким?
- Соҳиби Қирон — ўзлари!
- Тенгрининг ердаги сояси-чи?
- Соҳиби Қирон — ўзлари!
- Пайғамбарнинг назари кимга тушган?
- Соҳиби Қирон — ўзларига!
- Қойил! Ёвни ким енгди?
- Соҳиби Қирон — ўзлари!

— Соҳиби Қироннинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин!

Канизаклар шоҳни кўтаришиб ётоғига элтдилар. Ўрнига ётқиздилар. "Муборак" бошини силашди, уқалашди. Ораларидан бирини — қизини ёнида қолдиришиб, оёқ учида юришиб, ортларига қайтишди. Ичкарида "бири" қурбон этиларди... ташқарида — узоқларда ёв қайтадан Турон тупроғига от тортиш учун тайёрланар, бошқа бир хонада шахзода Мангуберди бўлажак жангни ўйлаб, ҳис этиб азоблар чекарди...

Атрофда ота-оналарнинг фарёдлари эшитилиб турарди...

ҚИРҚИНЧИ ҚЎШИҚ

Кампир — хонадоннинг онаси дарё бўйида жонсиз шарпадай қотиб турарди. Қуёш аллақачонлар уфқ ортига чўкканди. Қип-қизил қуёш — думалоқ олов ўз ўрнини оппоқ Оймомога бўшатиб берганди. Энди Икки Оламни Оймомо оппоқ нурлари билан мунаввар этарди. Пастки Оламни оппоқ қорлар қоплаб ётарди. Оппоқ қор билан оппоқ ой нури қоришиб борарди. Икки Оламда Оймомо фасли бошланганди. Оппоқ Оймомо қирғоқдаги танҳо кампирни, кампир эса Оймомони тарҳо қаршилаётганди. Устки Оламда ой, пастки Оламда кампир танҳо эди. Ой сузиб борар, кампирнинг назарида гўё ғамли-ғамли куйларди:

Ўз-ўзини ўлдирганнинг,
Кечмоқчиман наслимдан.
Ўз-ўзини сўлдирганнинг,
Юз ўгирдим аслимдан...

Босқинчилар чолни ҳам, ёш келинни ҳам, кампирни ҳам адо қилди. Адо... фарзандидан жудо қилди. Жудо... юзи доғли ой мовий осмонда бирдай сузиб борарди. Ойга кампир жўр бўларди. Ой фарзандлари — инсонлар, кампир эса фарзанди Табон доғида фарёд чекарди:

Бола туғдим, чала туғдим,
Қотилларнинг дастидан.
Бола туғдим, чала туғдим,
Ботилларнинг қастидан.

Дарё сатҳи осойишта эди. Илк бор тўлқинлар шашти сусайганди. Ой бечора тилсиз сув остида ялтирар, баъзан кўтарилган майда тўлқинлар орасида думалар, кесилиб кетарди. Кампир думалаётган, кесилаётган ойга термулиб турарди. Боласи аллақачонлар тупроққа қоришганди. Ёш, оғир оёқли келин тул қолганди. Кўзи ёриши керак эди. Кампир дарё бўйига ўғли билан учрашувга чиққанди. Руҳи... билан... кампирни ўғли қаршилай олмади, ололмади...

— Эй саховатли ой! Вужудимнинг бир бўлаги, азиз, мўътабар ўғлим Табон жангдан қайтмади. Ота-онаси, хотини, туғилажак ўғли, Турон тупроғи учун жангга кирганди. Қайтмади. Чамаси уни кўриш қайтиб менга насиб этмайди, чоғи... Эй саховатли ой! Саховат кўрсат. Арзандамни қайтариб бер. Саховатингни аяма! Хотинига раҳминг келсин. Тўлғоғини тезлаштир. Тезроқ кўзи ёрисин. Вақт ўтаяпти, бола туғилмаяпти. Туғилажак бола майибмажруҳ бўлиб қолиши мумкин!.. Туғилсин... Туғилсин! Жида бўлмаганда набирам отасининг ўрнини босиши керак-ку! Болам доғида ўлишим керак эди. Ўлолмадим. Ўғлимни кўришга бўлган илинж ўлимдан мени асради. Она учун фарзанд доғини тортиш

не чоғлик оғир экани сенга, фақат сенга маълум. Сен тепада ҳаммасини кўриб турибсан. Тезроқ раҳм қил, келинимнинг раҳмини е. Қанча тез бўлса шунча яхши. Белимга дармон бўл, саховатинг нури билан қалбимни ёрит! Оҳ, чолимга оғир бўлди! Унга қийин бўлди. Унга осон тутиб бўлмайди. Йиғлай-йиғлай бели букилди. Эркакнинг йиғисини кўриш осонмаслиги ўзингга равшан. Ўн тўрт боласини ерга қўйиб ҳам бунчалик сўлимаганди. Чолимга бардош бер, сабр-тоқат ато эт!

Оҳ, ҳаммасидан ҳам келинга қийин бўлди! Ўзинг ўйла ахир. Эри билан бирга тўшакка кирса-ю, бир ёстикқа бош қўйса-ю, бир йилга етмай айрилса... Қандай даҳшат! Қандай оғир! Шариатда шарм йўқ дейдилар. Келинимнинг айна ўйнаб-куладиган палласи. Мен ҳам келинлик даврини бошимдан кечирганман. Эримни бир кун кўрмасам жоним оғзимга келарди, овқат ҳам емасдим, ухلامасдим. Кўрганимдан кейин яшагим, яна яшагим келаверарди. Ҳамма нарса гўё эридан бошлангандай, эрим билан тугайдигандай туюлаверарди. Болам эса... хотинидан... энди келиним ёлғиз тўшакка кириб, ёлғиз тўшакдан туряпти... Қанчадан-қанча болалари туғилмай ўлса... бўйида қолиб кетса... Эй, саховатли ой, келинимга раҳминг келсин. Тезроқ тўлғоқ тутдир...

Оймомо аста-хаста сузиб, чўкиб борар, кампирнинг назарида ғамгин-ғамгин куйларди:

Ўлимларни кўра-кўра,

Кўнглим қолди аслимдан.

Кампир ихраб-ихраб ортига қайтди, ой ҳам чўкиб кетди.

Ҳадемай қуёш чиқади. Оламда қуёш фасли бошланади.

ҚИРҚ БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

Қип-қизил қуёш Пастки Оламни тарк этиб, Устки Оламга кўтарилди. Турон элини қип-қизил нурлари билан мунаввар этди. Илк бор оппоқ қорлар эрий бошлади. Шу тариқа Икки Оламда қуёш фасли бошланди. Турон тупроғи, туронликлар қуёш нурини кўрди. Она-қуёш саховатли нурлари билан туронликлар қалбини ёритди. Қуёш! Турон! Туронликлар!

Сайхун дарёси қайтадан тўлқинлар отиб, қирғоғига сапчирди. Тўлқинлар яна қип-қизил рангга бўялганди. Босқинчи яна Турон тупроғига бостириб кирган, кираётган ердаги одамларни ўлдириб сувга иргита бошлаганди.

Бир неча кундан бери уйқусиз тунни тонгга улаётган чол — хонадон отаси дарё бўйига ташриф буюрди. Чолнинг қовоқлари шишган, лаблари сахро ерлари каби ёрилганди. Чол. Дарё. Қуёш. Чол дарё қирғоғига етиб, қадини ростлади. Узоқларга — фарзанди кетган томонга назар ташлади. Ўша узоқлардан ҳамон дод-фарёд кўтарилар, атрофга ёйиларди. Чолнинг боласи йўғиди...

аллақачонлардир ўлганди. Фарзанди қоришган тупроқдан ҳадемай ўт-ўланлар униб чиқади. Фарзанд! Ўт-ўлан!

"Эй қуёш! Эй, ер! Эй, осмон!" — тинмай ҳасрат чекарди чолнинг юраги. У қўлларини ёзди. Қуёшга термудди. Она-Қуёш! Аста-секин Турон отасининг овози — қўшиғи янгради:

Босқинчининг уйи куйсин,

Уйсиз қолсин болалари.

Болаларин ёв сўйсин,

Сув кўрмасин далалари.

— Эй, саховатли қуёш! Босқинчи ёлғизгина фарзандимдан жудо қилди мени. Адо қилди! Мард, мардона ўғлон Турон учун, туронликлар учун жангга кетганди. Қайтмади! Ўн тўрт боламни ерга қўйиб куя-куя кул бўлгандим. Сўнггиси — кенжасидан ҳам айрилдим. Эркпарваримдан ҳамон дарак йўқ. Боши кесилди чоғи. Наҳотки тупроққа қоришди?.. Нега, нима учун? Эл-элатни, ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилгани учунми? Ахир, эл-элат учун курашиш айбмас-ку! Қайси қилмаган гуноҳлари учун шундай балога гирифтор бўлди?! Ахир, умрим бўйи қўлимдан кетмон тулпамаган-ку! Ўғлим ҳам ёнимда умри бўйи ерга кетмон урганди-ку! Дехқончилик қилиб одамлар қатори қушлар, жониворлар, қурт-қумурсқаларгача беминнат боқаман-ку! Покидим-ку! Ҳалол эдим-ку!

Ўзинг ўйла, болагинамнинг уйланганига атиги бир йилгина бўлувди. Ёш, ҳомиладор хотини бева қолди. Ҳадемай кўзи ёрийди. Лекин болагинам боласини кўролмайди... Бояқиш келиним қайтадан тўшакка қадалиб қолди.. Эй саховатли қуёш! Келинимнинг дардини-тўлғоғини қайтариб бер! Кўз ёрисин! Набирам майибмажруҳ туғилмасин! Чамаси ўғлим ўлди... ўлди... чамаси уни тирилтириб бўлмайди... бўлмайди... олдинги ўн тўрт боламни ҳам қайтариб бўлмади-ку... Эй қуёш! Саховатлиларнинг саховатлиси ҳам ўзингсан! Каромат қилишга ҳам сенга тенг келадиган топилмайди. Сўнгги илинжим, юпинчим томоғимда қолиб кетмасин. Келинимнинг дардини қайтариб бер!

Устки Олам қонталашди. Она-Қуёшнинг кўз ёшлари уни шундай қилди. Узоқлардан оғир, даҳшатли фарёд эшитилди:

Қон ҳидидан кўнглим айнар,

Мурда ётар кўчаларда.

Мурдаларни тобут чайнар,

Қон қусилган кечаларда.

"Одамни ҳам, қушлар, жониворлар, қурт-қумурсқаларни ҳам беминнат боқаётган Ота-Дехқон! Сенга шарафлар бўлсин! — дея нидо беради гўё чолнинг назарида қуёш. — Икки Олам орасидаги босиш ҳам, босилиш ҳам янгилик эмас! Эскилик ҳам эмас. Инсоннинг табияти асли шундай. Каттаси кичигини босиши, қуллик-қарамликка солиши аллақачонлар табиийликка ай-

ланиб кетди. На чора! Қисматинг шунақа экан... эл-элатнинг қадимий тақдири шунақа. Асл фарзандлар жангга туғилади, жангда қурбон бўладилар. Бунга сен афсусланма. Шодлан. Фарзандинг сотқин чиқмади. Қондошинг — Маҳмуд Яловучга ўхшаб эл-элатни босқинчига сотмади. Ҳаммасига ўша сотқин сабабчи... сабр қил, тоқат қил”.

— Тўғри айтасан қуёшжон! Фарзандим фарзандлик бурчини адо этди. Энди келинимнинг дардини қайтариб берсанг бўлгани. Набирамни кўриб қолай. Оҳ, хотинимга оғир бўлди. Ўн тўрт боласини ерга қўйганди. Вужудининг ўн тўрт бўлагидан жудо бўлди. Қолган бир бўлагини ҳам... хотиним энди суяклари, териси билангина яшайди... кампирим тинмай йиғлайди. Кампиримнинг йиғисини кўриш менга ҳаммасидан ҳам оғир бўлди. Ахир, ўн беш бор ўлиб, ўн беш бор тирилиш осонмас-да. Келинимнинг кўзи ёриси, набирасини кўрса, балки бир оз овинар. Келинимнинг аҳволини ўйлаб кўр. Мен ҳам эр бўлганман. Хотинимни бир кун кўрмасам жовим оғзимга келарди. Эр — жон, хотин — жаҳондир. Эй, қуёш! Тезроқ шафқат қил! Келинимнинг кўзи ёрисин.

“Чол чида. Чида деҳқонжон! Ойнинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ”.
Чол икки букилиб ортига қайтди.

ҚИРҚ ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Жўжи келди, бўжи келди,
Жўжи билан, бўжи билан,
Ўлимларнинг кўчи келди...

Турон осмони, Турон тупроғи фарёдга тўлиб кеттанди. Кутилмаганда фарёд ўрнини жарчи овози эгаллади:

— Эшитмадим деманглар, ғафлатда қолманглар! Эл-элатимиз устига яна босқинчи бостириб кирди. Ҳой, эшитмадим деманглар, ғафлатда қолманглар!

Туронликлар қайтадан яланбош, ялангоёқ югуриб кўчаларга чиқишди. Майдонни тўлдиришди, тўлдириб юборишди.

— Эй Тенгрим! Туронликларда қандай қасдинг, хусуматинг бор?! Туронликлар бунча шўрпешана бўлмаса?! Бошларига шунча балолар ёғдиришдан мақсадинг не?! Қанчадан-қанча фарзандларимиз тупроққа қоришгани каммиди, озмиди?! Ота-оналар фарзандсиз, хотинлар эрсиз қолгани, қанча фарзандлар туғилмай ўлгани етмаганмиди? Азалар тугамай, кўклар ечилмай, аза таомлари ейилмай яна қирон бошланди! Нима, туронликларнинг пуштини мутлақо қуритиб ташламоқчимисан?! Пуштини қуритиб ташласанг, нимага уни яратдинг? Нимага эл-элатни яратдинг, нимага тил бердинг?!

Туронликлар қон-қақшаб йиғлашарди. Босқинчи иккинчи бор

уларни қон-қон йиғлатаётганди. Даҳшатли ҳол юз бераётганди. Табиатнинг қонунларига улғуржи хиёнат бошланганди. Қушлар яна уяларини, жониворлар эса инларини қайтадан тарк этишди, қушлар осмонга кўтарилишди, жониворлар тоғ-тошларга қочишди.

Ҳаққуш! Ҳаммасидан ҳам шу қушчага қийин бўлди. У на қоча олар, на қондошларини тарк эта оларди. "Қондошларим! Ардоқлиларим, суюқлиларим! Оёққа қалқинглар! Қора қуюн бошланди! Охир замон яқинлашди! Босқинчи босди! Эшитмадим деманглар, ғафлатда қолманглар!" қуш тинмай фарёд чекарди.

Ҳаққуш чирқирай-чирқирай, муҳташам сарой — Муҳаммад Хоразмшоҳнинг истиқболига учиб кирди. Аввал саройни, сўнг шоҳ ётган хонани айланиб чиқди. Сарой ичи безовталанди. Шоҳнинг эрмагига айланган, яъни кўнглини кўтариш учун боқиладиган қовоқ тўрлардаги булбуллар, саввалар, тўти, қумирилар, остоналарга тушларини босиб ётишган товуслар безовталаниб қайтадан ғамгин-ғамгин қўшиқларини куйлашди. Ўзларини тўрларига уришди. Сарой деворлари остидаги — қафасдаги шер, йўлбарслар ҳам ўзларини турли томонга уришиб бўкиришди. Турли томондан: "Нима гап, бу қандай безовталики!" деган хитоблар янгради. Пичилган, аллақачонлар эркакликлари йўқолиб, беҳад семиришган қора қуларнинг кўзлари олайиб: "Ҳой, жим бўлинглар! Ҳазрат — Оламгирнинг тинчлигини бузманглар!" дея қичқиришарди.

Ичкарида бошқа бир манзара юз берарди. Шоҳ қирқ қават кўрпатўшак устида, парли ёстиқларга юзини босиб, хуррак отарди. Деворлардаги биллур қандилларда шамлар ёнар, шоҳнинг бармоқларидаги гавҳар, ёқут, ложувард кўзли узукларини шуғлалантирарди. Пас-тада, шоҳнинг ёнида эндигина ўн уч ёшни тўлдирган, қалин, йўғон сочларини кўксига ташлаб олган, катта кўзли, қовоқлари кенг, киприклари узун ва қайилган, холдор юзли қиз, бошини экканча шу тун номусни бағишлаган шоҳнинг оёқ-қўлларини уқалар, елпир эди. Қиз кўзларидаги ёшлар қуриб улгурмаган, овозсиз йиғларди.

— Ҳой, жим бўлинглар! Ҳазрат — Оламгирнинг тинчлигини бузманглар! — ташқаридан қуларнинг овозлари эшитилиб турарди. "Қағғғ..." товуслар эса тинмай азият чекишарди.

— Олий Ҳазрат, — шивирлади қиз. Шоҳ уйғонмади. Қиз — шу тун хотинга айланган аёл бошини эгиб, кўзларини юмди. Қутилмаганда канизаклар орасида кечирган бир ҳафталик ҳаёти жонланди. Уни ҳаммомга олиб боришиб, канизаклар ювинтиришди. Оро беришди. Сўнг кўз ёшлари, фарёдлари билан келинлик либосида шоҳ ҳузурига кузатиб қолишди. Қиз тун бўйи шоҳнинг кўнглига қаради...

Уни Афғон юртидан шоҳга "тортиқ" қилишганди.

— Нима гап, нимага безовта бўлаяпман?! — Ниҳоят шоҳ уйғонди. Уйқисираб атрофга аланглади.

— Ташқарида одамлар қичқиришяпти, — жавоб қилди қиз-хотин.

— Мени безовта қилишга кимнинг ҳаққи бор?! — бўкирди шоҳ ва тез орада кўзларини юмди. Барибир ухлолмади. "Ҳазрат — Оламгир! Турсинлар, ғафлатда қолмасинлар!"

— Ким у "ғафлатда қолмасинлар" деган? — бўғилди шоҳ ва кўзғалди. Қиз тирсагидан олиб туришга ёрдамлашди. Кийинтирди.

"Шоҳим! Эл-элатингиз устига яна ёв от тортди, — Ҳаққуш шоҳнинг кўнглига ғулу соларди. — Тезроқ жангга тайёрланинг!"

— Ахир, мен уни енггандим-ку!

Ҳаққуш чирқирай-чирқирай саройни, шоҳнинг қалбини тарк этди. У сарой тўридаги кўримсизгина хоналардан бирида истиқомат қилаётган асир шаҳзода қалбига қадам ранжида қилди. Қушча ўзини мрамор деворларга урди, қанотларидан кўтарилган шамол шаҳзодани ларзага келтирди.

"Азиз, мўътабар шаҳзода! Она-табиат сизни, минг йиллар тинмай ўйлаш, бош қотиришдан сўнг Турон тупроғи, Туронликлар учун яратди. Инъом этди. Сиз эл-элатнинг виждони. Ор-ному-сисиз! Сизни мангуликка яратган. Сиз эл-элатнинг ақл-заковатимиз. Ҳеч ким, ҳеч қачон бу азиз тупроққа сизчалик ачинмайди, қайғурмайди. Сизда туронликларнинг бош отаси Алпомишнинг қудрати, шиддати мужассамланган. Ахир Алпомиш тириклигида эл-элат устига биронта ёв бостириб киролмаганди-ку! У ҳаётлигида эл-элат озод бўлганди, тинч ҳаёт кечирганди-ку! Қондошим шаҳзода! Ёвнинг нияти бузуқ. Эл-элатни қириб ташламоқчи... Тезроқ қўшинни қўлингизга олинг! Сизгина ёвни даф этишингиз мумкин!..."

Жалолиддин Мангуберди қалтираб кетди. Икки Олам ҳам ларзага келди. Шаҳзоданинг кўзларига илк бор ёш қалқиди. Онаси, хотини, ўғлини ҳам унутди.

— Эй, барча жон зотини яратган, унга жон ато этган Парвардигор! — кутилмаганда шаҳзоданинг юрагидан хитоб отилиб чиқди. — Эй саховатпеша кароматлар манбаи она-табиат! Менинг фарёдларимга сўнгги бор қулоқ тут! Мен ҳам кўплар қатори сенинг суюкли, ардоқли фарзандингман. Мен эсимни таниган онимдан бошлаб оқ тоғу тахт, молу мулк, турли манфаат, мансабдан юз ўгирдим. Бутун вужудимни эл-элатимга бағшида этдим. Бу ҳам сенинг саховатингдир. Мана ундай олий туйғу, тушунчани юрагимга сен инъом этдинг. Мен умрим бўйи туронликлар орасида тенглик ўрнатишга уриндим. Эрк, озодлик билан таъминладим. Ҳамон ниятимга эришолмайман. Падари бузрукворим мени қўшиндан четлатди. У кишини инсофга келтир, инсофга чақир. Ақалли ёвни енггунимча қўшинни менга топширсин. Сендан сўнгги илтимосим шу...

"Мен, турли жониворлар қатори инсонни ҳам яратдим, жон ато этдим, шахзоданинг назарида жавоб қиларди Парвардигор. — Жониворларга бермаган ақл-хушни, идрок, дид, фаросатни ҳам унга бердим. Ор-номус, виждон туйғусини ҳам унгагина бағишлаганман. Лекин бир-бирларини босишни, қул-қарамлик-ка солишни ўзлари ўйлаб топишди. Бу ёғига бир нарсa дейишга тилим лол..."

ҚИРҚ УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Шоҳ жанг кийимини кийиб саройни тарк этди. Уни бутун сарой аҳли кузатиб чиқди. Аскарлар майдонни тўлдирдилар. Улар яқиндагина эришган ғалабалар кайфидан мамнун эдилар. "Енга-миз!" дея қичқаришарди. Шоҳ аскарларни бошлаб жангга жўнади.

— Ҳазрат — Оламгирнинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! Жангда ютиб чиқсинлар! Ой бориб омон қайтсинлар! Омин! — шу тариқа Турон ота-боболари, оқсоқолари шоҳни, қўшинни кузатиб қолишди. Кўз ёшлари билан уйларига қайтишди.

Босқинчи алақачонлар Турон тупроғига кириб улгурганди. Йўлида учраган барча тирик жонни аёвсиз қириб келаётганди. Босқинчи қирган ерларда охир замон бошланган, сув босаётганди. Босқинчи сон-саноқсиз эди. Саногининг ҳисобига етиб бўлмасди. Улар ўлдириш, қирон келтириш билан лаззатланарди. Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Босқинчига табиат саховат кўрсатмаганди. Олижаноблик нурлари билан қалбини ёритмаганди. Туйғусиз, тушунчасиз эди. Қилимиши, табиатига яраша она-табиат уни шундай яратганди. Босқинчиларнинг ҳаммаси ҳам шунақа-ку! Туйғули, тушунчали бўлса ўзгалар юртига босиб қиришмасди-ку! Туйғули, тушунчали бўлса, "инсон" деб аталмиш ака-укаларини босмас, ўлдирмасди-ку! Ахир, босқинчи — Чингизхон ўзининг ўғай онасига уйланган, ўша онасидан туғилган укасини ўлдирганди-ку! Бир отаси хуни учун уч ярим миллионли татарларни абадийликка қириб ташлаганди-ку! Унинг ягона нияти — турк қавмини ер юзидан қириб ташлаш, қул-қарам қилиш эди-да. Босқинчининг бундан бўлак мақсади бўлиши мумкинмас. Йўқса, нима учун ўзга эл-элатларни босади?! Ахир, ўзга ер нознеъматлари билан ўз элатини боқиши керак-да...

Руҳлар ҳамон осмонда чирқираб учиб юришарди. Туронликларнинг ота-болалари руҳи:

Ўз-ўзини ўлдирганни,

Ўлдиргувчи Парвардигор.

Ўз-ўзини сўлдирганни,

Сўлдиргувчи Парвардигор.

Қушлар уяларидаги тухумлари, жониворлар инларидаги бо-

лаларини ташлаб қочишганди. Қушлар, жониворларнинг янгитдан насл қолдириш учун қилаётган ҳаракатлари бекор кетганди. Инсон болалари-чи?! Уларнинг туғилмай қолган болалари бевақт ўлгани етмагандай, ўз-ўзларини қирди, қираяпти. Янгитдан насл қолдириш учун бўлаётган ҳаракат ҳам сувга оқди. Инсонга осон тутиб бўлмасди.

Табиат қонунарига улгуржи хиёнат бошланганди.

ҚИРҚ ТҮРТИНЧИ ҚЎШИҚ

"Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади! Эл — қўлига қурол олиб, босқинчига қарши курашган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қуллик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!

Элат — уни тўла севган, севмаслик даҳшатга айланган, бирлашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик йўлида босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат — тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейингиарининг ниҳояси бор! Эл-элат ниҳоясиздир!"

ҚИРҚ БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ

Эл-элат!

Туронликлар учун эл-элат чиндан ҳам шу дақиқадан бошланди. Улар эл-элат учун иккинчи марта жангга отландилар. Эл-элат учун қонларини тўкишга, жонларини қурбон этишга шайланишди.

Отлар сувлиқларини чайнашар, кишнашар, бир-бирларига ҳамла қилишар, ўйноқлаб илгарилашарди. Отлар жанг олдидан шундай ҳолга тушадилар, бироқ одамлар бундай қилолмайди.

Турон аскарлари отлар устида жимгина боришар, ғамгин, маъюс эдилар. Тепада Ҳаққуш тинмай фарёд чекарди: "Азиз, мўътабар туронликлар! Босқинчининг нияти бузуқ. Бу ғалги жанг қурбонсиз бўлмайди, омон ҳам бермайди. Қулоқларингизда бўлсин! Орқага асло чекинманглар! Чекинманглар! Ўзим мадад бераман. Ота-табиат сизни ўз паноҳида асрайди. Ахир, Искандар Зулқарнайн ҳам Турон, туронликлар бошига қандай қулфатлар солмаганди! У қонбузар, инсоннинг бузилган, айнаган қисми не-не азамат йигитларни ер тишлатмаганди. Ота-оналарни қирганди. Қизларни булғаганди. Турон фарзандлари миқдори бирдан камайиб кетганди. У малъун ҳам туронликларнинг пуштини қури-тиш ниятида эди. Қуритолмади. Қури-тиб ташлолмади. Ота-табиат ўз паноҳида асраганди. Тилини, эътиқодини ҳам ўзгартиролмаганди. Ота-боболар руҳи ўшанда ҳам чирқираганди-ку:

Қатл этсанг агар мени,

Қата эттим мен ҳам сени.

Талашасан, айт-чи, нени?

Искандар Турон тудроғида абадий ҳукмронлик қилмоқчи эди. Туронликларни абадий қуллик-қарамликда ушлаб турмоқчи эди. У чучварани хом санаганди. Ўзидан чиққан қондоши заҳар бериб ўлдирди. Чингизхоннинг ҳам ўз ичидан чиққан сотқин шундай қилар... билинларки, унутманларки, бир эл-элат тутқунликдан қутилолмагач, албатта босқинчининг ўзидан, ундан чиқадиган, туғилажак улуғ фарзандидан мадад кутиш мумкин... ҳеч қандай босқинчи бирор юртда абадий қололмайди... чунки, босилган томонда она-табиат, унинг олижаноб қонунлари турибди. Босилган халқнинг ҳақ-ҳуқуқини вақти билан тиклаб беради. Ёв келади, кетаверади. Эл-элат қолаверади. Бунинг учун озгина вақт ўтиши зарур, озгина сабр-тоқат ҳам керак. Боринги, қуллик-қарамлик беш асрга чўзилиши мумкин, лекин абадий бўлиши асло мумкин эмас...

Фақат орангиздан Маҳмуд Яловучга ўхшаган сотқинлар чиқмаса бўлгани. Искандарга қарши курашган, жониңи оғзига келтирган Спитаменнинг душмани ҳам манфаатпараст, мансабпараст киши бўлган, уни ушлаб рақибига элтган. Ушлаб бергани эвазига у ҳам Мароканданинг ҳокимлигини қўлга киритганди. "Параст"лар бор экан, сотқинлик бўлаверади. Чунки, парастларни қорни, томоғидан бошқа ташвиши бўлмайди...

Қутайба бошчилигидаги араб босқинчилари-чи! Эй воҳ! Улар Турон, туронликлар бошига чидаб бўлмас балолар тигини ёғдирмади. Ўз дини, эътиқоди учун туронликлар эътиқоди, минг-минг йиллик обидалари, китобларидан жудо қилди, адо қилди. Икки йиллик узлуксиз ёнган оловдан минг-минг йиллик ақлу завокати, тафаккури яратган, ҳиссиёти, қонлари бунёд этган гўзал маданияти барбод бўлди. Туронликлар минг-минг йиллик ижодидан айрилди, пуштсизга айланди. Муқаддас ўтмишдан узилди. Авлодлари минг-минг йиллик пуштлиридан беҳабар қолдилар. Минг-минг йиллар мобайнида ихтиро қилган ҳарфлари-ёзувларидан ҳам жудо бўлди. Босқинчи ҳаммасини узиб, кесиб ташлади. Шу билан туйғулари, ғурурларидан ҳам узиб ташлашди. Чунки, туронликлар ўтмишини билмасликлари, ўз-ўзларини танимасликлари, мағрурлана олмасликлари шарт эди. Босқинчи унинг туйғу, тушунчасини ҳам асирликда тутиб турар, ўзидан олдинга ўтишга имкон бермасди. Ахир, ўтмиши йўқ халқнинг ғурури ҳам, маданияти ҳам, ҳақ-ҳуқуқи ҳам йўқ-да. Лекин бу ўтмишдаги гаплар эди. Туронликлар ўтмишини тиклолмади, бироқ мутлақо йўқолиб ҳам кетгани йўқ. Бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолаверади...

Қондошларим ахмоқ бўлманлар, онгли равишда жанг қилинлар! Она-табиат сизларга мадад берсин! Омин!

Олпоқ қорлар фасли тугамаганди. Отлар бирдай олдинга йўртиб боришар, туёқларидан қор аралаш лой сачратарди. Ер юзида катта, даҳшатли жанг бошланиши керак эди. Босиш ва босилишга қарши эрк жанги. Балки, ҳадемай охир замон бошланар, ерни сув ютар... инсон яна сув сатҳига қуруқликка чиқиш учун минг-минг йиллар зарур бўлар... ахир, ер юзини неча бор сув босди, неча бор инсон қайта қуруқликка чиқди. Аммо абадий сув остида қолиб кетгани йўқ...

Босқинчи хийла-найранг билан босиб келаётганди. Йўлини турли томонга ўзгартираётганди. Ахир, хийла-найранг ишлатиш ҳам босқинчига хос хислат-ку! Босқинчи хийла-найранг ишлат-маса енгилади-ку!

Туронликлар умид билан олдиларидаги Нух пайғамбари — Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ортидан эргashiб боришарди. Шох ғалаба қиламан, деб ўзига ишонарди. Ахир, биринчи марта ғалабага эришганди-да.

Чошгоҳга яқин туронликлар босқинчи — ёвга яқинлашиб келишди. Биринчи ғалда қулоқлари чимирилган, кўзлари олайган отлар бир-бирларига ҳамла қилди. Кейин навбат қилич, найза, ёйларга етди. Инсоннинг ўзи узоқ ўйлаб, бош қотириб ихтиро этган мана шу қирон қуроллари ўзига қарши узилар, санчилар, ўз-ўзини кесарди. Ўз ихтиролари ўз бошига бало ёғдираётганди. Азамат инсон кетмон, ўроқ ушлаб шу қуроллари ихтиро қилганди-да.

Юксакликлардан чирқирик эшитиларди:

“Туронликлар дадил бўлинглар! Чекинманглар! Бу жанг тақдирингизни ҳал қилади. Бу жангда ўлиш мумкин, лекин қочиш мумкинмас... туронликни, Туронни ўлдириш мумкин, ўлдириб бўлмайди ҳақиқатни, ўлдириб бўлмайди табиатни...”

Жанг шиддатга мингандан минарди. Қўллар найза, қилич, ёй ўқларини ишга соларди. Қирон қуроллари ўз бурчларини ситқидилдан адо этаётганди. Одамлар ўз қонларини ўйламай-нетмай беармон тўкардилар. Она-табиат минг-минг йиллар бутун ҳароратини сарфлаб яратган инсон — “Гултож»ни — инсон арзимас лаҳзаларда қириб ташлаётганди. Инсон ўзи билан бирга тилсиз жонивор — отларни ҳам шафқатсиз қираётганди. Минг-минг йиллик жараён бир лаҳзада барбод бўлаётганди. Аслида табиат инсонни болалар яратиш, тинчгина пуштини давом эттириш учунгина яратганди-ку! Аста-секин ярамас инсон уруш-уруш ўйинини ўйлаб топди, кейин эса бир-бирларини қуллик-қарамликка солишни кашф этди. Ярамаснинг ярамаси, йиртқичнинг йиртқичи, қонхўрнинг қонхўри шу инсон! Йиртқичларни йиртқичликда айблаб, ўзини — бутун тирик инсон жонни йўқотаётган шу инсон!”

Отлар бир-бирларига ташланар, ҳамла қилар, тишлар, тепарди. Одамлар эса бир-бирларини чопар, кесар, кўксига ёй ўқини

санчир, ўлдирадди. Бошлар, қўллар, оёқлар узилиб ерга тушар. типирчилар, отлар туёқлари остида топталарди. Кўзлар очиқ, атрофга термулар, лаблар пичирларди. Сочлар, терилар, қулоқлар титрарди. Қонлар! Кип-қизил, кип-қизил... қонлар турли томонга оқар "ниш..." илларди. Бамисоли ўқдай куч, шиддат билан оқарди. Бошлар, қўл-оёқлар тупроққа қоришиб кетаётганди...

Юксакликдан фарёд эштилари:

"Азиз фарзандларим! Чекинманглар! Чекиниш — мағлубият... босқинчи кучли келяпти. Дадил бўлинглар! Ҳозир хийла-найранг ишлатиш йўлга ўтади. Қочади, қувманглар. Қочаётиб сизларга талофат келтиради..."

Рухлар ҳақ эди. Ёв ортига қоча бошлаганди. Ўғай онасига уйланган, ўғай укасини ўлдирган Чингизхон кўп эл-элатларни мана шундай усул, яъни орқага, ёнга ўтиб, чопиб, камайтириб, енгиб келаётганди. Шоҳ ёвни қувишга буйруқ берди. Эрк, озодлик талабгорлари қувишга тутинишди. Бирдан, ҳа бирдан ёв аскарлари турли томонга сочилди. Туронликлар қайси томондан қувишни билмай қолдилар. Аросатда қолдилар. Тезлик билан чопиб бораётган отлар ҳам гангиб қолди. Отларнинг шиддати-ни сусайтириш осонмасди. Одамлар ҳам таажжубга тушишганди. Босқинчи босқинчилигига, хиёнаткорлигига борди. Умбалоқ ошаётган отлар, одамларни ортидан етиб олиб, осонликча бошларини кеса бошлади. Туронликлар бир-биридан узилди. Бошлиқсиз, бошсиз қолган отлар ҳам, аскарлар ҳам тинмай қириларди.

Оғир, оғир, даҳшатли, даҳшатли сукунат... Икки Олам қонқақшаб ййғлашга тутунди... ййғи... қонли... ййғи...

Туронликлар учун мағлубият юз берди. Уларнинг шоҳлари босқинчи шоҳи каби хийлагар эмасди. Турон шоҳи очиқма-очиқ, юзма-юз туриб жанг қилишга одатланганди. Аросатда қолган шоҳ чекинишга шайланди. Турон аскарлари ҳамон тан бермай курашардилар. Кейин қочиш бошланди. Қочишни шоҳнинг ўзи бошлаб берди. Манфаатлар, мансаблар султони шу шоҳ... У эл-элат учун эмас, тахт, мол-мулки учун курашганди. Қочди. Шоҳ-парастлар ҳам унга қўшилиб қочди...

"Муҳаммад! Қочма! Қочма! — юксакликлардан нидо келарди. — Ота-онанг хоки ётган шу азиз тупроқни, синглинг, хотининг, фарзандларингни ташлаб қочишга қандай кўзинг қийди?! Қочма, мўрданг жанг майдонида қолгани маъқул! Эл-элатнинг ишончини оқламадинг-ку! Ҳали ҳам кеч эмас, ортингга қайт! Эл-элатта сотқинлик қилганларни авлодлар абадий қарғаб, лаънатлаб ўтади! Авлодар олқишига сазовор бўлай десанг, ўғлингни ёнингга ол, қайтадан кураш!"

ҚИРҚ ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ ҚОНЛАР ҚЎШИҒИ

"Биз — қонлармиз. Қип-қизил қон! Биз жамики тирик жоннинг вужуди — томирларида уззукун оқамиз, жуда тезлик билан оқамиз. Бизни "юррак" деб аталмиш азамат гўшт ҳар сония кучли тезлик билан томирларда қувади. Биз томирларда оқа-оқа вужудларга ёйиламиз, шу тариқа тирик жонларга ҳаёт бағишлаймиз. Кўзларнинг қўриши, қулоқларнинг эшитиши, мия фаолияти, ҳатто ёзилиш, овқат ейиш, ҳазм қилиш ҳам бизнинг таркибимиз, ҳаракатимизга боғлиқдир. Биз ейилган ноз-неъматлар, турли овқатлар туфайли тирикмиз ва тирик вужудларга тириклик касб этамиз. Биз тирик вужудларда бир йилдан то тўқсон, юз йилгача оқамиз, шу билан тирикликни сақлаб турамиз. Пушт қолдириш ҳам бизга боғлиқдир. Биз ҳам вужудлардан чиқиб кетишни асло истамаймиз. Чунки, биз ҳам тирикликмиз. Лекин... жониворлар, қушлар бир-бирларини ейиш билан бизларни тўкиб ташлашапти. Улардан ҳам кўра инсон бизни чидаб бўлмас даражада ранжитяпти... бир-бирларининг бошлари, таналари, қўл-оёқларини кесиб ташлаб, бизларни ўзимиз истамаган ҳолда ерга тўкишяптилар... бутун, ҳа бугун ақл бовар қилмайдиган фожеа юз берди. Биз учун бу фожеа янада оғирроқ кечди... инсон ўз қони — бизни бераҳмларча, шафқатсизларча тўкиб ташлади. Биз кесилган бошлар, қўл-оёқлар, таналардан оқиб ерга тўкилди. Тўкилди! Аввал оппоқ қорларни қип-қизил рангга бўядик. Оламни қип-қизил қонлар ранги қоплади. Аста-секин ҳароратимиз қорларни эритди. Қор сувлари билан бирга ерга — тупроққа қоришдик. "Вишиллаб" турли томонга оқдик. Сўнг лахта-лахта бўлиб қотдик. Шу билан тирикликни тарк этдик. Бечора мурдалар бир-бирларига қоришиб, хунук манзара ҳосил қилиб ётишар, қимирлашмасди. Улар шу тариқа узоқ ётадилар. Кўмилмайдилар. Аста шишадилар, сўнг сасийдилар. Кейин йиртқичлар, қузғунлар, қушлар мурдаларни ейдилар, чўқийдилар. Уларга текин хўрак топилди. Оҳ, аста-секин сасиб, ачиб қўланса ҳид таратади. Эл-элат йўлида курашган қаҳрамонлар мурдалари учун ҳадемай қиш — қорлар фасли тугайди. Кўклам келади. Гуллар фасли бошланади. Шу тариқа мурдалардан суякларгина қолади. Гўштлар, биз — қонлар сингган ердан ўт-ўланлар униб чиқади. Бу — бошқа фасл...

Босқинчи Туронни, туронликларни ўлдрди, қарам қилди, қуллиikka солди. Сирасини айтганда туронликлар ўлгани йўқ, қул-қарам бўлгани йўқ. Таналари ўлди, тириклигини йўқотди, холос. Танларигина қуллиikka тушди. Лекин руҳлари ўлгани йўқ. Ўлмайди. Инсон руҳида, тушунча, туйғусида эрк, озодлик истаги сўлмас экан, улар ўлмайди, тутқунлиikka ҳам тушмайди. Келажак авлод

уларни унутмайди. Унутишга ҳақлари йўқ. Она табиат ҳақиқатни кўриб турибди. Демак, босқинчининг юзи абадий қора бўлиб қолаверади. Чунки, бир эл-элатни қулликка солган, қулликда ушлаб турган босқинчининг ўзи ҳам озод эмас, ўзи ҳам тутқиндир.

Шоҳ қочди, аскарлар енгилди, ўлди. Лекин Турон насли, Турон ўғли Жалолиддин Мангуберди ўлгани йўқ. Жангни у давом эттиради. Азиз марҳумлар бемалол ухлайверинглар..."

Олам қайтадан осойишталанди. Бироқ қушлар осмондан ерга тушмади. Жониворлар ҳам тоғ-тошлардан қайтмади.

Туронликлар қайтадан аза тутишар, кўк кийишар, қон-қақшаб йиғлашарди.

ҚИРҚ ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

"Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади. Элат — қўлига қурол олиб, босқинчига қарши курашган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қуллик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!

Элат — уни тўла севган, севмаслик даҳшатга айланган, бирлашган, биргаликда абадий қуллик-қарамликка тушмаслик йўлида босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат — тўла ва мутлақо озодликка эришган лаҳзадан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейингиларининг ниҳояси бор! Эл-элатгина ниҳоясиздир!"

ҚИРҚ САККИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Ёш, оғир оёқли келин бир ҳафтадан бери тўшақда тўлганиб ётарди. Дарди беҳад оғирлашганди. Оҳ, чека-чека, тўлғана-тўлғана охири кўзларини уйқу босди, қисқа муддатли уйқуга толди. Туши қисқа, лекин ваҳимали, даҳшатли эди. Икки Олам қоп-қора ранга бўялганмиш. Икки Олам ораси қоп-қора сувга тўлиб борармиш. Қоп-қора ваҳший тўлқинлар бир-бирларининг устига миниб, мингашиб, бир-бирларини босиб, кенгайгандан кенгайармиш. Қушлар учишга, жониворлар қочишга уринармиш, лекин жойларидан қўзғалолмасмишлар. Қоп-қора тўлқинлар остида қолиб борармиш. Одамлар қўлларини ёзишиб турли томонга югурармиш, сувдан узоқлашишга ҳаракат қилармиш, лекин оёқлари жойидан қимирламасмиш. Табон чопқир тулпорида қоп-қора тўлқинларга ҳамла қилармиш, қилич солармиш, лекин таъсири ни ўтказолмасмиш. Қоп-қора тўлқинлар уни ҳам қаърига тортаётганмиш. Чол — хонадон отаси ўғли Табонни кутқаришга чиққанмиш, лекин кутқаролмасмиш. Уларни кўриб кампир ҳам тўлқинларга ташланибди. Сув учаласини ҳам комига тортибди.

Ёш, оғир оёқли келин жигарларни қутқариш учун сувга қарши бораётганмиш. Ваҳший тўлқинлар уни ҳам ютиб бораётганмиш. Бирдан қашқа ғунажин пайдо бўлибди. Бўкириб, думини силки-тиб тўлқинларга отилибди. Мугузига илиб чол-кампирни, Табонни, келинни ёруғликка, сувсиз қирғоққа олиб чиқаётганмиш. Ғунажин фақат келину бузоғини омон сақлаб қолганмиш. "Эримни сув ютди, қайнотам, қайнонамдан жудо этди, — дермиш келин юзини тирнаб, сочларини юлиб. — Мен учун энди яшашнинг асло қизиги йўқ!"

Келин кутилмаганда ўзини қоп-қора тўлқинлар қаърига отибди.

Туш шу ерга етганда келин чўчиб уйғонди. Олазрак атрофига аланглади. Тонг ота бошлаганди, қалт-қалт титрарди.

— Онажон! Отажон! Бегим! — дея даҳшатта тушиб бақирди.

— Тинчланинг болажоним, — дея шивирлади ёнида букчайиб ўтирган кампир. — Нимага безовталанаёпсиз?!

— Мен қаердаман, нималар бўляпти?!

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Тинчланинг.

— Йўқ. Тинчлик эмас. Отам қани?

— Отаси, — кампир ташқарига чиқиб чолни бошлаб кирди.

— Келинингизнинг мазаси қочяпти

— Отажон! Нимага қовоқларингиз шишиди?

— Тинчлик, болажоним... кўзларимни уқаладим. Шишган бўлса бордир.

— Йўқ. Тинчликмас. Бир гап бор. Яширяпсизлар.

Жавоб бўлмади. Келин бошини орқасига ташлади. Қаттиқ ўқчиди. Боши айланди, кўзи тинди, кўнгли айнади.

— Вой ўлмасам, — кампир келиннинг оғзига сопол тоғора тутди. Қайт қилди. Боши бўйнидан, бўйни танасидан, танаси суякларидан ажраламан дерди.

— Нима тушди?

— Сув...

— Онажон, алдаманг, нима тушди?

— Зардоб...

— Алдаяпсизлар...

Кампир чолга, чол кампирга термудди.

— Қон қусяпти, — шивирлади чол-кампир бир-бирига.

— Болажоним...

— Қон қусишим керак... бегим ҳам қон қусиб кетди-ку... тезроқ бегимнинг ёнига борганим маъқул...

Келин бошини ёстиққа ташлади. Яна қусди. Қон.. аста-секин ҳушидан ажради. Узоқ муддат турмайдиган бўлиб ётди. Унинг лаблари одоқларидан ҳамон қон сирқирарди. Бу — Табоннинг босқинчи қўлида ўлгани, Турон тупроғи илк бор қуллик-қарамликка тушган кездеги келиннинг қон қусиши — туронликнинг

тутқунликдаги биринчи қон қусиши эди... Қип-қизил қонлар қилич зарбидан эмас, оғир-оғир, даҳшатли-даҳшатли изтироблар натижасида вужудидан сирқиб чиқаётганди. Дастлабки тутқунликда тўкилган қон...

Чол-кампир келиннинг тепасида ўтиришарди.

Эркисизлик фасли бошланганди.

ҚИРҚ ТЎҚҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Ошпоқ қорларда қизғиш ранг қолган, қор сувлари қонга аралашиб ерга сингиганди. Ўт-ўланлар озиқа олиб ҳадемай тепага кўтариларди. Бундан буёғи ўт-ўланлар фасли эди.

Марҳумларнинг ота-оналари, ҳомиладор хотинлари, етим қолган болалари телбалик куйларига тушиб кўчаларга чиққан, сарой қаршисидаги катта майдонни тўлдиришганди. Майдон дод-фарёдлар, йиғилар, кўз ёшларга тўлганди. Саройда илк бор ўзга бир ҳол юз берарди. Саройнинг барча дарвозалари очилган, зиндонлар ҳам бўшаган, занжирлар ечилган, тутқун қушлар, жониворлар ҳам озодликка чиққанди. Оҳ, ҳаммасидан ҳам кўра асирлар — ҳур қизлар — канизаклар, пичилган қора қуллар ҳам абадий асирликдан халос этилганди. Уларга бу эрк, озодликни Туронинг буюк фарзанди Жалолиддин берганди. Шаҳзода оқ отида майдонига чиққанди. Оломон уни олқишлар билан қаршилаганди. Шаҳзода озиб-тўзиганди. Кўзларидан ёшлар аримасди. У ҳеч қачон йиғламаган, йиғи номуслик, деб билган мард ўғлон илк бор йиғлаётганди.

— Азиз, мўътабар шаҳзода, эндиги умидимиз сендан, биргина сендан! — турли томондан хитоблар янграрди.

— Мўътабар ота-оналарим! — хитобларни босишга уринди шаҳзода. — Сизлар бошингизга кўтарган, ардоқлаган, суйган шоҳингиз, менинг падарим жангда енгилди, сотқинлик йўлини тутди. Эл-элатни қулликка ташлаб ўзи қочди. Ундан қўшинни менга топширишни кўп бор сўрадим. Лекин у менга ишонмади. Ялоқх-ўрлари уни йўлдан тойдирди, оқибат ўзлари ҳам қочдилар. Вақт зиқ. Мен ҳозироқ туркман, озор қардошлар юртига жўнайман. Қўшин йиғиб қайтаман. Босқинчи билан олишамиз... менга "оқ фотиҳа" беринглар!

— Азиз фарзандимиз ой бориб омон қайт! Бизларни балолардан қутқар! Омин!

— Омин!

Шаҳзода йўлга чиқди. Оломон уйларига тарқалди.

Босқинчи Турон шоҳини енгган, энди бемалол йўлда учраган одамларни эринмай, аямай қирар, жумладан жониворлар, қушлар ҳам қурбон бўларди...

Осмонда ота-боболар руҳи тинмай чирқирарди:

Ўз-ўзини ўлдирганни,
Ўлдиргувчи Парвардигор.
Ўз-ўзини сўлдирганни,
Сўлдиргувчи Парвардигор.

Босқинчи Ўтрорга яқинлашиб қолганди. Ўгай онасига уйланган, ўгай укасини ўлдирган Чингизхон ҳам аскарлари билан келаётганди. Қонхўр, жонхўр шоҳ одатига кўра аввал майдондагиларни, саройда омон қолганларни қиришга буйруқ берди. Буйруқ аёло даражада бажарилди. Шу кунгёқ Чингизхон Муҳаммад Хоразмшоҳ саройида катта зиёфат ташкил қилишни тайинлади. Бу ҳам аёло бажарилди. Зиёфатта шоҳнинг буйруғи билан Маҳмуд Яловуч ҳам таклиф этилди. Аскарлар саф тортишиб сотқинни қаршилашди. Саройга яқинлашганда Чингизхоннинг ўзи оёққа қалқиб сотқинни, сотқинини истиқболига чорлади.

— Бу ғалаба сеники, — деди Чингизхон қийиқ кўзларини юмиб, очиб, — аввало ғалаба билан сени қутлаيمان.

— Бутун ер юзига ҳокимлик қилишга бел боғлаган жаҳон шоҳи — ўзлариники бу ғалаба, — тиржайди Маҳмуд Яловуч.

— Бугундан бошлаб мана шундай катта, қудратли давлатга ўзинг ҳукмронсан, — таъкидлади шоҳ.

— Сизга ташаккурлар бўлсин! — деди сотқин ва туриб босқинчи шоҳнинг қўлини, сўнг оёғини ўлди. "Ўзингдан чиққан балога, қайга борай давога" деганларидай бугундан эътиборан Турон тахти сотқинга ўтди.

Майдонда одамлар қирилар, телбалар, эндигина эсидан оға бошлаганлар турли томонга қочишарди.

Қорлар қайтадан қип-қизил қонларга бўялаётганди.

Дарё бўйидаги хонадон нотинч эди. Молхонада бузоқча қашқа гунажин — онасини миқ-миқ эмарди.

ЭЛЛИГИНЧИ ҚЎШИҚ

Чол яқтак, тўнда, белини боғлаб, чуқур дўппида дарё қирғоғига келар, қўлини пешанасига тираб узоқларга — майдонга термулар, букилиб қолганди. Тулки терисидан қалпоқ кийган, теридан тикилган тўнлардаги, кўзлари қисик босқинчи-аскарлар кун бўйи одамларнинг бошларини кесар, аёллар ҳам, эркаклар ҳам, болалар ҳам, кексалар ҳам бирдай сўйиларди. Кутилмаганда чол кўзлари нурсизлангани, мияси оғрий бошлагани, юраги қаттиқ сиқа бошлаганини сезди. На сув, на овқат ўтарди. Фикрлари илк бор пароканда, хаёллари ҳам паришон, ўзига гапирар, ўзича кераксиз ҳаракатлар қилар, лекин бунга ўзи тушунмасди. Мияси илгариги фаолиятини йўқатаётганди. У биринчи бор одамларга, омон, бўйинтириқ, дала, буғдой, хўкизларга нисбатан қалбида чидаб бўлмас даражада нафрат ҳиссини туяр, юрагидаги олижаноблик, инсоний-

лик туйғуси ўрнини эса кимдандир ўч олиш, одам ўлдириш — қонхўрликка ўхшаш ноинсоний хирслар эгаллаб борарди. Одамлар, қушлар, жониворлар, қурт-қумирсқаларни беминнат боққан бобо Деҳқон ўз-ўзини танимас, шу кунгача тўккан терлари, меҳнатларидан ҳам нафратланарди. Осмон, ер ҳам унинг учун илгариги гўзаллиги, қадр-қимматини йўқоттанди. Ҳеч нарсанинг қизиги қолмаганди. Тутқунлик, фарзандидан жудо бўлишлик кайфияти уни шундай аҳволга солганди. Эл-элати алақачонлар қулликка тушган, ўзи эса бутун вужуди билан тутқунга айланганди. Ўлгани маъқул эди. Бу — унинг сўнгги қарори эди. Бошқача бўлиши мумкинмасди. У ота эди. Эл-элати учун ота сифатида қурбон бўлиши шарт эди. Аслида биринчи гада оталар қурбон бўлиши, болалари ортда қолиши, авлодини давом эттириши керак эди. Бироқ акси юз берди. Авлодни давом эттирувчилар қурбон бўлдилар, давом эттиролмайдиганлар омон қолдилар. Бу борадаги табиатнинг қонунларига ҳам катта хиёнат қилинганди.

Чол ортига қайтди. Йиғлаб қайтди. Алжираб-валжираб қайтди. Бу эсидан оғишининг илк белгилари, кўринишлари эди. Чол телбалик куйларига тушаётганди. У мажруҳ катта уйга, келини ёнига кирди. Чўқди. Юрак хасталиги билан оғриб ётган келин кўзларин очди.

— Болажоним, тузукмисиз? — Чолнинг соқоли титради. — Болажоним, узоқ ётиб қолдингиз. Эрта-кеч дуоингизни қиялман. Бери қарадингизми?

— Отажон! Қандай қилиб тузалай?! — хўнграб юборди ҳомиладор келин. — Турон фарзандлари қорға, тупроққа қоришиб ётса... эл-элат тутқунликка тушса, қандай қилиб тузалай?! Яратган наҳотки шунчалар шафқатсиз бўлса?! Бизларни наҳотки шунчалар азобласа?! Бояқиш туронликларни қайси қилмаган гуноҳлари учун шунчалик азоблаётир?! Отажон, нимага кўзларингиз қизариб, қовоқларингиз шишди? Бегимдан хабар борми?..

— Йўқ, болажоним йўқ! Ҳи...ҳи... сиз ҳам менинг фарзандимсиз. Шариатда шарм йўқ. Қайнонанингизга ҳам ўзим доялик қилганман. Яширманг. Оналик дарди бошланмадими? Қайнонанингиз дард бошланганида қовуғи оғриганди. Сизда ҳам... гапиринг... Орзуйим ушалсин... Набирамни биргина кўриб қолай. Ақалли биргина "инга"сини ўз қулоғим билан эшитай. Мендан яширманг.

— Отажон! Сиздан яширадиган сирим йўқ. Падаридан ҳам сирни яширадим, одам. Ўзим ҳам кун-тун қовуғим оғришини кутялман. Бўлмаяпти. Сизни, онамнинг кўнглини кўтарсам, деган ниятдаман. Ҳисобимда кўзим ёриши керак эди...

— Болажоним, ме...ни...кечиринг...

— Отажон, гапираверинг...

— Арзандамни излагани кетяпман. Тез орада қайтиб қоларман... ёнингизда қайнонанинг бор. Кўзингиз ёришига етиб келолмасам, набирамнинг исмини Темур қўйинглар. Темур — мустақиллик дегани. Бундан буён Турон тупроғида мустақиллик бўлсин.

— Отажон, боринг, тезроқ қайтинг. Бегимни бирга олиб қайтинг. Кута-кута кўзларим тўрт бўлди. Ой бориб омон қайтинг, омин!

— Илоё осон бўшалинг, дардингиз енгил кўчсин, омин!

Чол тўнининг енгини кўзларига босди. Келинининг пешанасини силаб кўзгалди. Ташқарига чиқди, ихраб молхонага кирди. Қашқа гунажин ва бузоқчани силади, сийпалади. Пичан қўйди, сув ичарди. Сўнг ўтган кузда тўсинга суқиб қўйган кетмонини суғирди, чархлади. Турди. Кетмон сопини маҳкам сиқиб эшик томон юзланди. Кетмон! Чол ўтган йили мана шу отамерос кетмони билан ер чопганди, эгат тортганди, пахтасига сув тараганди. Кетмон! Кетмонжон! Турон деҳқонининг азииз ва мўътабар меҳнат қуроли! Ризқ-рўзи манбаи! Мана шу кетмон билан чол ерга қанчадан-қанча терини тўкканди. Мана энди у кетмони билан босқинчига қарши жангга отланди. Ҳадемай босқинчига қарши жанг бошлайди, кимгадир уради, кимнингдир танасини кесади, қони, қип-қизил қонини тўкарди... Ота-боболари ҳам шу кетмон билан бола-чақа боққанди. Кетмон узоқ йиллар эзгулик-ка хизмат қилганди. Чол бирор вақт пашшага ҳам озор етказмаганди. Пашшани ҳам яратганнинг маҳлуқи деб биларди. Туронликлар пашшани ўлдиришни ҳам кечириб бўлмас гуноҳ деб билардилар. Кетмон энди қон тўкишга шайланди. Тутқунлик. Эл-элати бошига тушган қуллик-қарамлик чолни йиртқичга айлантирди. Чол, одам қулликда ваҳшийлашиши, йиртқичга айланиши мумкинлигини илк бор англади, ҳис этди. Йиртқичга йиртқич, ваҳшийга ваҳший бўлишининг керак ва зарур, зарургина эмас, шарт ҳам экан.

Илоё деҳқоннинг пушти қуримасин. Ахир, деҳқон соғин сизир. Уни одамлар ҳам, жониворлар ҳам, қушлар ҳам соғиб ейди-ку! Ҳаққига ҳеч нарса талаб этмайди-ку! Мана, оқибат одамлар ўзларининг соғин сизирларидан айрилди, уни йиртқичга, ваҳшийга айлантирди. Шараф, фақат шараф, олқишларга лойиқ деҳқонни ҳам қўлини қонга ботиришга мажбур қилди. Қиялпти. Оҳ, яратган! Меҳнатга, ҳалол меҳнатга ўрганган қадоқ қўллар энди қон тўкишга шайланди-я!

Чол кетмонни ерга қўйди. Оёғига махси-ковушини илди. Белини боғлади. Пешонасини танғиди.

— Отаси, — дея мурожаат қилди ортидан чиққан кампири. — Омадингизни берсин! Тезроқ бориб қайтинг, арзандамизни топиб келинг...

— Айтганинг келсин, — деди чол ва биринчи марта кампири-

ни қучиб, бағрига босиб ўпиб қўйди. Чол кампирни ҳеч қачон ўпмасди. Ўпиш туронликларда айб саналарди. Айрилиқ дамларида чол ҳам муқаддас удумга хиёнат этди. Кампирни ошкор ўпди. — Умрингдан барака топ. Эллик йиллик муросамизда ранжитмадинг. Кўнглимни овладинг, юзимга тик қарамадинг, сўзимни икки қилмадинг. Сендан у дунё-бу дунё розиман.

— Ўзингиз ҳам умрингиздан барака топинг... Шунча иуроса қилдик, бирор марта туртмадингиз. — Кампир ҳам чолнинг бағрига суқилди, ажинли юзидан ўпиб қўйди. Хўнграб юборди. Бояқиш кампир ҳам илк бор эрини ўпаётганди. Хотин эрини ўпиш ҳам туронликларда айб саналарди. Ўпди. Ўпмаслигининг иложи қолмади. Эллик йиллик умр — чол билан айрилиш уни шундай қилишга мажбур этди.

— Келининг ёнидан жилима. Биринчи марта кўзи ёриши. Оғир кечади. Набиранг ўғил туғилса исмини Темури қўйинглар...

— Айтанингиз келсин, кўнглингизни тўқ қилинг.

— Қайтмасам аза очдир...

— Гапингизни шамол учирсин. Ёвга аза очираман...

Чол-кампир жимгина, сўзсиз хайрлашдилар. Кампир сртига қайтди. Чол титраб, қалтириб кетмон сопини сиқиб дарё, муқаддас Сайхун қирғоғига келди.

— Отаман, онаман, еттиқуштим — бобокалонларим, бибиқамлонларимни кўрган, тақдирларига гувоҳлик қилган дарё! — шивирлади чолнинг кўнгли бузилиб. — Сен сувинг билан доим тшналигимни қондириб келдинг. Берган сувингга рози бўл! Мен ҳам сенга шараф келтирдим. Сувингни қақраган ерга боғладим, дон сепдим, пахта эқдим. Одамларнинг қорнини тўйдирдим, энини бутладим. Улар сени ҳам, мени ҳам олқишлашди. Деҳқон бобонг қўлини қонга, ёв қонига бўяшга кетяпти... оҳ, қанчалар оғир айтиш!.. Ўтган-кетганларни ҳам худо ёрлақаган бўлсин! Сенга эса алvido!

Майда тўлқинлар отиб қирғоғига сапчиётган дарё бирдан қудратга минди. Кўпирди, қирғоққа шиддат билан сапчиди...

"Оҳ, ота Деҳқон! Бобо Деҳқон! — дея дарё гўё чолга юрагини ёрарди. — Сендан азиз, мўътабар инсондан, барча тирик жонни беминнат боққан инсондан айрилиш қанчалар қийинлигини билсанг эди... қон-қон йиғласанг ҳам дард-аламларинг ёзилмайди. Сен чиндан ҳам менга шараф келтирдинг! Оламини сен туфайли яшилликка буркадим. Лекин ёв сувимни инсон қонларига бўяди. Одамлар мурдаларини оқизди. Юзимни қора қилди. Харом этди. Бор, чолжон боравер! Кураш, тутқунликка қарши кураш. Сен ҳақсан, ҳақиқат сен томонда. Алvido! Кўришмасак мени кечир...!

Чол йўлга тушди. Кўприқдан ўтди. Босқинчи эгалаган, эгалаб туриб қондошларини аёвсиз қираётган майдон томон юрди.

Яқинлашди. Турон тупроғида янги тонглар — қуллик-қарамлик тонглари ота бошлаганди. Туронликлар ҳамон қурбон бўлаётганди. Янги қурбонлар, янги тутқунликлар тонги. Оламда, инсоният тарихида энг даҳшатли, қора бўёқлар билан ёзиладиган тонг, тонглар... ниҳоясиз тонглар... уларни энди туронликлар занжирлар, кишанлар билан қаршилайдилар, қаршилашга мажбурлар...

ЭЛЛИК БИРИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

Ўз-ўзини ўлдирганни,

Ўлдиргувчи Парвардигор.

Ўз-ўзини сўлдирганни,

Сўлдиргувчи Парвардигор.

"Эл — ўз-ўзини сақлаб қолиш, тугаб кетмаслик учун курашган ондан бошланади!" Элат — қирилиб кетаётганда сўнгги кучқувватни йиғиб ёвга қарши жангга кирган ондан бошланади! Эрк курашида чол-кампир, ёш-қари, эрка-аёл йўқ. Улар эл-элат учун бирдай жавобгарлар! Ҳатто қушлар уялари, жониворлар инлари учун курашадилар, ҳимоя қиладилар!"

Турон оталари қўлларига қурол-кетмон олиб, теша, ўроқ тутиб эрк жангига отланишди. Эл-элат кексалар учун шу лаҳзадан бошланди. Эл-элат — ҳимоя! Ҳимоя — эл-элат! Эл-элатсиз ҳимоя бўлмагани каби, ҳимоясиз эл-элат йўқдир! Кексалар учун эл-элат мана шу ҳимоядан бошланди.

Чоллар мўл эди, одоқсиз, омонсиз эди. Энди улардан омонлик кутиб бўлмасди. Улар эл-элатни, фарзандларини бой беришганди. Бир пайт уч карра ўч олишлари шарт эди. Бурч. Инсоний бурч! Фарзандлик бурчи! Мана шу тушунча, туйғу уларни бераҳм, шафқатсиз қилган, қонхўрга айлантирганди. Чолларнинг томирларидаги қонлари ҳам бамисоли ёшларнинг қонлари каби шиддат билан оқа бошлаган, вужудларини ёриб юборишга келганди. Улар энди ўлиш ё қолиш, қабилида курашишлари зарур эди. Масала тамом! Шу пайтгача улар юракларигача чекинишди. Энди юракдан нарига — ташқарига чиқиб чекинолмасдилар. Ахир, юракдан нарига чекиниб бўлмайди-да! Чекиниш учун иккинчи юрак йўқда одамда, ахир!

Қонлар, жонлар майдони кексалар билан лиқ тўлганди. Уларнинг бошлиқлари, бошловчиси йўғиди. Бошлиқсиз эдилар улар. Суюкли ўғлон Жалолиддин Мангуберди узоқларда қўшин тузиш билан банд эди. Эл кексалари шахзодасиз эди. Кексаларнинг миялари ақл билан тўлганди. Улар ақл билан жанг қилмоқчи эдилар. Улар ёвни қириши керак эди, бундан камига розимасди. Қалблар эзгуликни тарк этганди. Қалблари, эзгулик туйғулари, фарзандлари билан ўлиб бўлганди. Ярим вужудлари билан жанг

қилишлари керак эди. Улар биринчи галда сотқин, эл-эллат сотқини Маҳмуд Яловучни тутишлари, майдонга элтишлари, сўнг ўлдиришлари зарур эди. Шундай фикрда эди, шундай қарорга келишганди. Чингизхон мана шу малъун сотқинни ўз эл-эллатига қарши қўйган, ўз қонини ўзига ичирган, ўз-ўзини қуллик, тутқуликка солганди. Бу ғалабага эришишнинг ягона усули эди. Ахир, ҳамма босқинчилар ҳам шундай қиладилар-ку!

Қип-қизил қуёш кўтарила бошлаганди. Сотқин — ёв саройдан чиқди. Сотқин Маҳмуд Яловуч уларни бошлаб чиқди. Муҳаммад Хоразмшоҳ аллақачонлар қочиб улгурганди. Сотқин! Савдогар ҳам, шоҳ ҳам сотқинлик қилди. Шоҳлар ҳам, савдогарлар ҳам азал-азалдан сотқинлик қилиб келганлар. Лекин эл-эллат ҳеч қачон шоҳга сотқинлик қилмаган. Манфаатпарастлар, мансабпарастлар эл-эллатга сотқинлик қилиши мумкин. Лекин чол-кампирлар, болалар ҳеч қачон эл-эллатни сотмайди. "Параст"лар эл-эллатни сотқинга чиқариши мумкин, эл-эллат эса ҳеч қачон сотқин бўлмайди. Тож-тахт — парастлик! Парастлик тож-тахтдир! Элат элпарастдир! Унинг азалий қонуни шундай!

— Бу қанақа гап?! Бу қандай оломон?! — бўкирди Чингизхон ёнидаги сотқин Маҳмуд Яловучга қараб. — Ҳаммани қириб ташлагандик-ку! Бу элат бунча кўп. Қирсанг яна кўпайиб чиқиб келаверади. Қани, буларни ҳам қиринглар-чи.

— Туронликлар мўл, уларга табиатнинг назари тушган, қириб улгурмайсан! — бўкиришди кексалар. — Бизни қиришинг мумкин, табиатни қириб ташлолмайсан! Ахир у катта.

Тиглар, қиличлар турон кексаларига қарши ҳозирланди. Жанг бошланиб кетди. Жанг отларни кетмон, теша, ўроқ билан чопишдан бошланди. Доим шундай бўлади-ку! Биринчи галда отлар калтак ейди-ку! Отлар — кексалар томон ташланганида бошлари кетмонлар тигида кесилди. Қурбон бўлиш ҳам яна отлардан бошланди. Отларнинг бошлари, кўкраклари, бўйинлари, оёқлари тинмай кесиларди. Оламни бузгудай кишнашар, охири йиқиларди. Олам отларнинг кишнашлари, фарёдларига тўлиб-тошганди. Кексалар ҳозирча қурбон бермаётганди. Ахир, кетмон сопи қилич сопига қараганда узун-да, илгарироқ манзилга етади-да! Қилич кўтарилгунча, кетмон чопиб улгуради. Кетмон энди ёвлар бошини кеса бошлаганди.

Юксакликларда руҳлар ғалаён қиларди:

"Оҳ, Онагинам табиат! Нима учун ана у кексаларни бунчалик қийнайсан?! Инсон зотини нима учун бунчалар ваҳший, йиртқич қилиб яратдинг?! Уларга ўзи нима етмайди! Бу ғаламуслар уруш-жанжалдан бошқа нарсани билишадими?! Нимага, тинмай бир-бирларини қириш билан шуғулланадилар! Нима учун уйларда, иссиқ ётоқларида бола-чақаларини боқиб, қорнини тўйға-

зиб ўтиришмайди?! Бир-бирларининг ерини босиш билан банд? Инсонда нима қасдинг бор Она-табиат?! Бир-бирларининг гўштини едириб, нимага жим қараб турибсан?! Сенда инсоф борми ўзи?! Йиғлаб, тутунга айланиб кетдик-ку!"

"Оҳ, руҳлар, инсон руҳлари, пок-мусаффо руҳлар! — нидо берарди Она-табиат. — Тушунинглар! Мен инсонни уруш-жан-жалга, эл-элатларни қул-қарам қилиш учунгина яратмаганман. Ҳар бирига тегишли ер ажратдим. Тил, ранг, ақл-заковат берганман. Урушни ҳам, тутқунликни ҳам ўзлари ўз ихтиёрлари билан ўйлаб топдилар. Баттар бўлсин! Бу кунларидан баттар бўлсин! Уларга қачон яхшилик ёққан? У ғаламусларга на иссиқ, на совуқ, на яхшилик, на ёмонлик ёқади. Ҳатто ўз қондошлари, ўз оналари, сингилари, қизларига ҳам хиёнат қила бошлашди. Оқпадар, валати бўлишди. Чиданглар, озгина чиданглар. Ҳаммаси жойига тушади, инсон ўз хатосини англайди. Босилган эл-элатлар озод бўлади, тутқунликлар ҳам қолмайди. Озгина вақт ўтсин. Тинчланинг руҳлар!"

Жанг шиддатга минди. Кексалар аёвсиз ёвни қираётганди. Чол ҳам ўз бурчини астойдил бажараётганди. У икки ёв-аскарни чопди, чопиб ташлади. Учинчисини... бироқ учинчисини чопишга улгурмади. Орқа томонидан бошига оғир зарба тушди. Гангиб қолди чол. Аввал боши айланди, қулоқлари шангилади, кейин кучли оғриқ кўзгалди. Ниҳоят иссиқ бир нарсалар оқиб бўйни, кўксига тушди. Қип-қизил қон. Дехқоннинг қони! Сал ўтмай чол бошига яна бир оғир зарба тушганини ҳис этди. Кейин тушунча, ҳиссидан мутлақо жудо бўлди, ажралди. Боши, азиз, мўътабар боши иккига бўлинди, пичоқ тортилган тарвуз каби қарсиллаб иккига бўлинди. Ўғли, ёлғизи Табоннинг боши каби... бошига отлиқ ёв-аскар қилич солганди. Қилич тўғри мўлжалга текканди. Иккига бўлинган мия-мияси деярли тушунчадан айрилганди. Ўша яримта мия: "Нима учун чопилди?! Қайси гуноҳлари учун чопилди?! Ўғлим, эл-элатим эрки, озодлиги, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашганим", деган фикр ифодаланарди. Аста-секин кесик бош, яримта мия тушунчасини йўқотди, чолни тарк этди. Тушунчасини йўқотган, тарк этган кез у боласи, ўзи, эл-элати ҳақидаги барча тушунча, ҳислардан ҳам жудо бўлди.

Бошқа курашчи-кексалар ҳам тушгача аранг бардош беришди. Ёв уларни ҳам қириб ташлади. Бошлар, қўллар, оёқлар, таналар қип-қизил қонларга бўялиб майдонда қолди.

"Босқинчи-ёвнинг ҳам отаси бормикан? — ҳамон руҳлар нидо берарди. Бор-ку, ахир! Хўш, бошқа бир элат устига бостириб кириб уларнинг оталарини ҳам қиришса, нима бўларди?! У нима деган бўларди?! Чингизхоннинг отасини татарлар заҳар бериб ўлдирган бўлса, бир отаси хуни учун бутун бир миллатни, инсон

зотини қириш шартмиди?! Ахир ота барча учун бир хил ҳурмат, эъзозга лойиқ-ку!"

Турон кексаларининг қонлари юпқалашган оппоқ қорларни қайтадан қип-қизил рангга бўядилар. От туёқлари остида эзилиб, лойларга қоришди. Босқинчи-ёв табиат рангини ҳам ўзгартириб юборди. Отлар, одамлар қонини ер бағрига олди. Жанг тушгача давом этди. Ортиқча чўзилишининг иложи ҳам йўғиди. Ахир, кексалар бундан ортиқ жангга ярамасдилар-да. Меҳнатга ўрганган ҳалол, пок қўллар ҳали тушгача бардош берди. Ёв мурдаларни отлари туёқлари билан топтаб, саройга кириб кўздан йўқолди. Олам гўё ҳеч нарса кўрмагандай қайтадан тинчиди, осойишталашди. Кексаларнинг мурдаларини кўмишга кимса йўқ эди. Фарзандлар аллақачонлар марҳумга айланган, кампирлар, аёллар уйларида чоллари, эрларини кутишаётганди.

Ғазабга минга ёв-босқинчи аламига чидолмай шу куни саройдаги пойлоқчи-пичилган қора қулларни ҳам қиличдан ўтказди. Шундай қимасликларининг иложи йўқиди. Қуллар Турон ва туронликларнинг тузини ичганди. Эртадир-кечдир мана шу қардошларининг ҳурмати учун босқинчига қарши исён қиларди. Босқинчи уларни ўлдириш билан қуликдан, тутқунликдан, пуштсизлик ҳақидаги тушунчадан ҳам халос этдилар. Бояқиш қора қуллар, уйланиш, бола-чақа қилолмаслик азобидан ҳам абадийликка қутулдилар.

Ғожеа тугамаганди. Олдинда узоқ, чексиз жанг навбат кутиб турарди. Турон — Ўтрорнинг қулик-қарамликдаги янги-янги тонглари ота бошлаганди... яна янгилари навбат кутиб турарди...

ЭЛЛИК ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

Тун чўқди. Қоп-қора тун. Йигитлар қирилиб кетди. Чоллар ҳам ер юзидан изсиз йўқолди. Кампирлар, аёллар, эмизикли оналар, ҳомиладор жувонлар, болаларгина қолди.

Дарё бўйидаги хонадон нотинч эди. Кампир ҳовлига тушар, уйга кирар, келинидан хабар олар, кўчага чиқар, дарё қирғоғига келар, йўлга термулар, чолини кутар, изларди. Ўғлини ҳам шундай кутганди, қайтмади. Чолини ҳам интизор кутяпти, қайтмаяпти... дарё бирдай тўлқинлар отиб соҳилига урилар, молхонада қашқа ғунажин хазин ва маҳзун "мууу..."ларди. қашқа бузоқча ўйноқлаб онасининг елинини тортқиларди. Бузоқча ғам-ташвишлардан йироқ эди. Тўрдаги уйда ёш, оғир оёқли келин ҳамон тўшакка михланиб ётарди. Юрак, юрак-кинаси, боши, бошгинаси оғирди. Кампир эса беҳаловат ураётган юрагини тинчиттиш мақсадида ҳамон ташқарига чиқар, ичкарига кирар, қўним топмасди. Кутилмаганда кампирнинг юраги гупилаб ура бошлади, қўнглини ваҳима босди. Чолидан дарак йўғиди. Қайтаётганди. Кампир келинининг ёнига чўқди. Кафтини пешанасига босди, аста

силади, қўл-оёқларини уқалади.

— Болажоним, тузукмисиз? — кампирнинг кўзлари жикқа ёшга тўлди. — Оғриқ белингиздан, қовуғингизга кўчмадими?

— Онажоним, кўчмади. Яратган навбат менга етганда бир оз шафқатсизлик қияпти. Отам қани? Нимага ёнимга кирмаяпти? Одам таптини одам олади. Ақалли ёнимда ўтирса дардим енгиллашарди... нима гап? Гапиринг, хафа бўлмайман... бир гап борми?

— Отангиз Табонни излаб кетганди. Кетмонини олиб кетганди, қайтмаяпти.

— Кўнглим оғир тортяпти, бирор бахтсизлик юз берди...

— Ҳеч нарса ҳақида ўйламанг. Кўзингиз ёрисин... ҳомиладор аёлнинг танаси бамисоли мўмиёдай эриб туради.

Келин бошини кўтарди. Юзини кампирнинг қўлларига босди. Икки томчи ёш кампирнинг билагига томди. Кампир келинини ўпди, келин эса кампирни.

— Онажон...

— Болажоним...

— Наҳотки болам... ёвларнинг кишанлари орасида туғилса...

— Ойнинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ. Ёвлар ҳам абадиймас. Ёвларнинг зулми ҳам узоққа чўзилмас... худо, унга ҳам боққан балосини кўрсатар.

— Ёв бошлиғи ўтай онасига уйланган, ўтай укасини ўлдирган экан. Улардан яхшилик кутиб бўлмайди.

— ...

Келин бошини эгди. Ётди. Кўзларини юмди. Қайтиб очмади. Кампир эса келини бошида ўтириб тонг оттирди. Қулликдаги тонгларлан яна бири отди.

— Болажоним, — деди кампир тонг отгач, — Тузукмисиз, отангиздан хабар олсам майлими?

— Боринг, тезроқ боринг. Қўлингизга бирор нарса олинг. Ҳаммаёқда ёв изғиб юрибди.

— Дардингиз оғирлашса, қўшниларни чақиринг. Ўғил бўлса Темур деяверинг.

— Мендан кўнглингиз тўқ бўлсин. Пешонамдагини кўраман. Бўлар иш бўлиб ўтди.

Кампир ҳиқирлаб қўзғалди, хонани, келинини тарк этди. Боши айланиб, кўзлари тинди, гангиб туриб қолди. Кейин молхонага кирди. "Мууу..."лаб ўзига талпинган қашқа ғунажинни илк бор кучди, юзини юзига сурди. Силади, сийпалади. Бузоқчасини ҳам силади, қашлади. Бузоқ қочди, болада, болалигига борди. Кампир ташқарига чикди. Фикрини йиғиб атрофга аланглади. Танидаги беҳоллиги бирдан ғазаб, нафрат туйғуси билан алмашди. Кутилмаганда ҳовлидаги тут тагида турган тешани олди, сопини қаттиқ сикди. Қаддини ростлади. Уйи, ҳовлисига эринмай термудди.

— Кўришолмасак хайр, — деди у шивирлаб. — Эллик йил шу хонадонда истиқомат қилдим. Эллик йил туз татидим. Ўн беш бола туғдим, ўн тўрттасини ерга қўйдим. Сўнггисини эса ёвга топширдим. Чолим билан ҳам шу ерда қовишдим. Келинлигим ҳам шу ерда кечди. Қайнота, қайнонамни ҳам шу ердан чиқардим. Ҳаммасини яратган ёрлақаган бўлсин. Алвидо! Ҳаммангизга алвидо! Қайта кўришишимиздан кўра кўришмаслигимиз аниқроқ... келинимни ота-болалар руҳига топширдим... алвидо!

Кампир кескин ёнига ўтирилди. Ташқарига чиқди. Тўғри дарё бўйига келди. Дарё суви бирдай тўлқинлар отиб чинқирарди.

“Кампир, Турон онаси! — дерди гўё дарё кампирнинг назарида. — Сен ҳам босқинчига қарши жангга отландингми?! Оналик бурчинг, виждонинг қўймадимми?! Оҳ, дардларимни қанчалик оғирлашганини билсанг эди! Яқинда фарзандинг Табон келганди, узоқ термулиб кўзлари ёшланганди, жимгина видолашганди. Мард ўғлон эл-элат эрки учун жангга кетди-ю, қайтмади. Кейинг чолинг икки букилиб қадам ранжида этди. Ёш боладай хўнграб, мен билан хайрлашди. Бояқиш чол ҳам қайтмади. Навбат ўзингга етибди-да. Кўнглингдаги дардларингни сезиб турибман. На чора! Эллик йил сувимдан ичдинг. Эллик йил менда покландинг. Ҳаммасига розиман. Мен ҳам сенлар қатори қуллиқни бошимдан кечиряпман. Сувим фарзандлар қони билан бир неча бор бўялди. Ҳадемай сенларга ҳам яратган кулиб боқар... қуллиқ ҳам абадиймас. Ахир, табиатдан бўлак абадийлик йўқ. Ёв келади-кетаверади. Инсон насли сақланиб қолаверади. Сенга раҳмат. Эл-элат учун аёл бошинг билан жангга отландинг. Оналик бурчингни адо этяпсан. Қайтиб кўришолмасак алвидо!..”

— Алвидо! Ота дарё. Она дарё. Бола дарё! Чолимни ҳам, боламни ҳам ҳеч ким қайтариб беролмайдиганга ўхшайди. Сўнгги илнжим — уларни кўриш эди. Кўролмадим. Алвидо! Келиним ёлхиз қоляпти. Уни ота-боболар руҳига топширдим. Ҳадемай кўзи ёрийди. Боласи улғаяр, қирғоғингга келиб ўйнар, тош отар, бобоси, бибиси, отасини сўрар, сўроқлар, лекин тополмас... Биз болакай билан ўйнолмаймиз. Сен ўйнайсан. Биз ҳақимиздаги хотираларни сен унга етказарсан... алвидо!

Кампир қаддини ростлади. Кўйлаги енги билан қовоқларини артди. Кўприқдан ўтди, тўғри майдон томонга йўл солди. Бармоқлари теша сопини сиққандан сиқар, вужуди эса титрар, лаблари шивирларди:

— Қонхўр! Қонбузар! Уқасини ўлдирган, онасига ўйланган Чингизхон! Фарзандларимнинг ҳам, эримнинг ҳам сенда хуни бор. Ўша хунини сендан оламан! Онага шоҳлар ҳам қўл кўтармаган. Сен ҳам менга қўл кўтаролмайсан!

Кампир тешани ўнглади. Теша чархланди. Чол уни чархлаб

қўйганди. Кампир тешада ўтин ёрган, ҳовли чопиб гуллар эк-
канди. Энди у теша билан жангга отланди. Фарзанди, эрини ху-
нини олади. Кампир, шоҳлар жангга, сайру саёҳатларга куза-
тилган, қаршиланган, эркпарвар фарзандлар жангга отланган,
қонлари тўкилган, ер тишлаган майдонга яқинлашгач, сонсиз-
саноқсиз оломон-қудратли тўлқини кўринди. Улар кампирлар,
ёшлари ўтиб қолган оналар эди. Улар ҳам теша, ўроқларини
кўтаришиб майдонга кириб боришарди. Улар ҳам эрлари, фар-
зандлари хунини олиш учун ёвга қарши қўзғалгандилар. Май-
дондан қон ҳиди анқирди. Қурбонлар ташландиқ ҳолда ётар,
уларни кўмадиган кимсалар ҳамон топилмасди. Оналар эл-элат
эркини таъминлашлари керак эди. Улар Турон тупроғини ёвдан
халос этмоқчи эдилар. Эл — Она! Элат — Она! Бу икки мушта-
рак тушунча, туйғу энди ўз ифодасини топа бошлаганди. Ахир,
ота-боболар бекорга эл-элатга, "она" сўзини қўшиб гапирмаган-
лар-да. Бекорга эл-элатга онани нисбат бермаганлар-да. Бекор-
га онага эл-элат сўзини нисбат бермаганлар-да.

Бола туғдим, чала туғдим,

Қотилларнинг дастидан.

Бола туғдим, ола туғдим,

Ботилларнинг қастидан.

Кампир жўжасидан айрилган қушдай чирқирарди. Кампир май-
донга етиб кескин тўхтади. Сукут, сукунат, оғир, даҳшатли суку-
нат... оламни ларзага соладиган, осмонни титратадиган сукунат...

Майдондаги мурдаларнинг руҳлари алақачонлар Пастки
Оламни тарк этишиб, Устки Оламга кўтарилиб кетишганди. Руҳ-
лар юксакликларда фарёд чекишарди:

Ўз-ўзини ўлдирганни,

Ўлдиргувчи Парвардигор.

Ўз-ўзини сўлдирганни,

Сўлдиргувчи Парвардигор.

Бошлар бир томонда, қўл-оёқар, таналар бир томонда сочи-
либ ётарди. Кийимлар йиртилганди. Инсон ўз-ўзидан истаганча
кулган, мазах қилганди. Энди уларнинг устидан ер, осмон, бо-
шқа мавжудотлар кулишарди. Кампирлар, аёллар бир нафасга
ўзларини унутишиб, қон-қақшаб йиғлашар, тиззаларига чўки-
шиб, қондошларини излашар, топганлари юзларини мурдалар
юзига босиб хўнграшар, сочларини юлишар, юзларини тирна-
шар, бош, оёқ-қўлларни йиғишарди. Ҳозирча ерга тўкилган қон-
лар билан ишлари бўлмаёттанди. Барибирам тўкилган, ерга син-
гган қонларни йиғиб бўлмасди-да. Тўкилган қонлар ерники, ахир.
Ерга ҳам озиқа керак. Инсон ердан тинмай озиқланади. Ер эса
инсондан. Инсон ерни ейди, инсонни эса ер ейди. Шу тариқа
бир-бирлари олдидаги қарзларини узадилар.

Мурдалар кўтарилгач, олам сассиқ, қўланча ҳидга тўлиб кетди. Мурдалар бир-бирига қоришиб бурқсиганди. Инсоннинг сассиқ ҳидига чидашнинг иложи йўғиди. Мурдалар кўмилиши заруриди. Кампирлар уларни кўмадиган аҳволда эмасди.

Ниҳоят, ёв Туронга даб-дурустдан босиб келгани каби, даб-дурустдан саройдан чиқди. Ёв майдондаги манзарани кўриб ҳайратта тушди, таажжубланди. Майдон қайтадан одамларга тўлганди. Искандар Зулқарнайн, Қутайба босиб киргандаги каби ҳол бутун ҳам юз берганди. Турон оналари жангни давом эттираёттанди.

— Бу қандай ҳол?! — бўкирди Чингизхон. — Бу одамлар қаердан пайдо бўлди? Бир неча кундан бери уларни қиряпмиз, тугамайди. Буларни тугатиш мумкинми?! Қиринглар! Бирортасини қўймай қиринглар. Шаҳарни тақир ерга айлантинглар! Бошқа бу ерда жон зотини кўрмай!

Босқинчи-ёв Турон оналарига қарши жанг бошлашди. Қиличлар, ёй ўқлари кампирлар, аёлларга қаратилди. Қиличлар, найзалар йигитлар, чолларни қандай қирган бўлса, шундай қира бошлашди. Оналар тешалар билан ёвни чопишарди. Кўзлари қонга тўлганди. Юраклари ўч, хун талаб қилиб урарди. Теша! Тешалар, кампирлар ва аёлларнинг қўлидан нима ҳам келиши мумкин?! Теша тутган қўллар кўтарилар, қиличлар эса қўлларни осонгина кесиб ташларди. Теша сопи калта эди. Чўзилгунча қилич билакларини кесиб улгураёттанди. Кампир бир пайт қаршисида кўзи олайган ёвни кўрди.

— Эримдан, ўғлимдан жудо қилдинг, ўзимни адо қилдинг, — бўкирди кампир. — Сени ҳам ота-онангдан жудо қиламан, ўзингни адо қиламан!

— Ҳу, ялмоғиз, ажалинг етган экан-да.

— Ҳой, онанг борми?

Ёв-аскар кампирга, кампир ёв-аскарга қарши жанг бошлади. Кампир увол бўлди. Увол қилди кампирни. Инсон ўз онасига қарши юриш бошлади. Эссиз чакки бўлди, яхши бўлмади. Ҳатто йиртқичлар ҳам оналарига қарши жанг қилишмайди, ўлдирмайди-ку!

Босқинчи-ёв бу гал йигитлар, чоллар каби оналарнинг ҳам бошларига қилич солар, қилич азиз оналарнинг мўътабар бошларини иккига бўлиб ташларди. Найзалар эса кўксиларига — барча инсон зотини оппоқ лаззатли сути билан боққан, ҳаёт бағишлаган маммаларига тинмай санчиларди. Қош, киприк, кўзлар қонга бўяларди. Ёв бу гал қийналмаёттанди. Чунки, бу галги рақиблари заиф эди. Оналар чолларчалик ҳам қаршилиқ кўрсатамаёттандилар. Таппа-тайёр гўшт. Қурбонсиз эришилган ғалаба. Оналар увол бўлди...

Кампир хириллаб, титраб-қақшаб тешани кўтарди. Бошига мўлжалланган қилич тешага тегиб иккига бўлинди. Яратганга

шукур! Унинг ўзи кампирни ёрлақди. У тешани кўтариб сил-
китди. Ёвнинг бошини аниқ нишонга олиб силкитди. Кампир кўзи-
ни катта чоди: "Ўзинг кечир!" деб юборди бирдан. Теша ёв оти-
нинг пешанасига текканди. От ерга йиқилди. Кампир апил-та-
пил тешани кўтарди. Оёқлари от устида қолиб, типирчилаётган
ёв-аскарнинг пешанасини мўлжаллади. Урди. Тегди. Ёв-аскар
ағанади: "Она!" дея қичқирди. Кампир чинқириб юборди.

— Болажоним, мени кечир, онанг қаерларда қолганди?! —
деди у ихраб ва гапини тугатолмади. Бошига бир нарса тегди.
Гўё оғир болга билан кимдир урганди. Кўзлари олди қоронғула-
шиб кетди. Ҳеч нарса кўрмай қолди. Онанинг боши ҳам иккига
бўлинди. Бўлинган миялардаги тушунчалар ўлмаганди: "Болам,
болажоним, нима билан урдинг?! Қайси қилаётган гуноҳларим
учун урдинг?! Болалар туғиб, инсон наслини давом эттирганим
учунми? Тунлари бедор кўкрак тутиб, бедор орттирган тунларим
учунми?! Нима учун?"

Аста-секин кампир ҳушини йўқотди. Яримта миясидаги ту-
шунчалар барбод бўлди. Сўнг қўл-оёқ ҳаракатлари тинди. Шу
билан чоли, ўғли, келини, қашқа ғунажини, эл-элатини ҳам аба-
дийликка тарк этди. Кампир эрсиз, фарзандсиз қолди. Олам эса
кампирсиз... руҳи Устки Оламга кўтарилиб кетди. Қонлари юпқа
қор қатламларини қизартирди. Кўйлаги, лозими ҳам қип-қизил
қонга бўялди.

Шу билан янги қонлар фасли ниҳояланди. Бу — ўғил, эридан
кейинги учинчи қонлар фасли эди... Иккинчи фаслни чоллар,
учинчи фаслни кампирлар ниҳоялади. Кейинги — тўртинчи фас-
лни жувонлар. Ҳомиладор оналар бошлаб берса ажабмас. Ахир,
табиатда ҳам тўрт фасл мавжуд-да. Тўрт фаслдан сўнг яна янги
фасл бошланади. Яъни янги авлод, янги кураш, янги эрк, озод-
ликлар фасли... Аммо, лекин инсон фақат бир фаслни яшаб ўтади.
Бир умр фасли. Қонсиз фасл. Янги туғилган, бешикка тушган
гўдаклар фасли.

Босқинчи-ёв кампирлар, оналарни қириб бўлгач, ҳеч нарса
кўрмаган, билмагандай саройга кириб кетди. Майдонда мурда-
ларгина қолди. Ҳадемай оналар мурдалари ҳам чирийди, сасиф-
ди, кўнгилни оздиради. Ахир, уларни кўмадиган одамлар йўқ-да...

ЭАЛИК УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

Ўтрорда йигитлар кулгиси тинди. Чол-кампирлар овози сўн-
ди. Болалар қичқириқлари эшитилмай қолди. Дарё бўйидаги хо-
надон хувиллади. Дарё эса тинмай шовилларди. Излар қуриди,
излар тинди. Сукут. Сукунат. Оғир, даҳшатли жимлик. Хонадон
фарзанди кетди, қайтмади. Хонадон отаси кетди, қайтмади. Хо-
надон онаси кетди, қайтмади. Эл-элат эрки учун изсиз йўқолди-

лар. Ёш, оғир оёқли келин эса уларни кутди, кутаверди, лекин уларни кўриш келинга насиб этмади. Молхонада қашқа ғунажин очликдан, сувсизликдан ғамгин-ғамгин "мууу..."ларди. бузоқча тинмай онасининг елинини сўрар, тортар, озиқланоолмасди. Елинда сут тутаганди. Ғунажинга сув тутадиган, пичан ташлайдиган келин ичкарида тўлғаниб ётарди. У мутлақо ҳолдан тойганди. Терлар, вужудидан гўё ўлим тери қуярди.

— Отажон, онажон, бегим! — дерди келин тинмай. — Нимага ҳолимдан хабар олмайсизлар?! Ахир, илк бор кўзим ёриши-ку! Ақалли бир қултумгина сув беринглар...

Босқинчи-аскарлар кўчаларда тентираб юришарди. Уларнинг сон-саногини йўғиди. Улар кун-тун, эрта-кеч тиш-тирноқларигача қуролланишар, янги-янги босқинларга, қирринларга тайёрланишарди. Пастки Оламга тун чўкиб келарди. Устки Оламда юлдузлар, ой порлар, Пастки Оламни мунаввар этарди. Бу тутқунликнинг янги тунлари эди. Ёш келин учун эрксизлик, қайнотасиз, қайнонасиз, эрсиз тунлар...

Тур ярмидан оғганда келин ҳушига келди. Кўзларини очди. Кўйлак, лозими шалаббо ҳўл эди. Танаси беҳол, мияси оғир эди. Танаси гўё ўзиники эмасди. Хона жимжит эди. Ташқарида, молхонада қашқа ғунажин дард-алам билан бўкирарди. Келин туриб чироқ ёқишга уринди, лекин мадори етмади. Хона бирдай қоронғу эди. Келиннинг танаси, мияси каби...

Табиатга минг бор шуқуруналар бўлсин! Шарафлар бўлсин! Бўлсин! Орзу истаклар, ғам-ғуссалар, илинж, юпинчлар билан кутган, узоқ кутган онлар, лаҳзалар етиб келди. Келди! Тун ярмидан оғганда келин илк бор оғриқ белига, ундан қовуғига кўчганини ҳис қилди. Шодликдан кўзи жиққа ёшга тўлди. Шу лаҳза қайнотаси, қайнонаси, эри ёнида бўлишини истади. Оғриқ бели, қовуғига кўчганини айтгиси келди. Лекин улар йўғиди. Рухдар алақачонлар Устки Оламга кўчган, таналари Пастки Олам — тупроққа қоршиб ётарди.

Келиннинг бели, қовуғи санчиб, эзғилаб, гўё ўтмас пичоқ билан кесгандай, арра билан аралагандай жазиллаб, ачишиб оғрирди. Оғриқ бутун вужудига ёйилиб борарди.

— Оғриқ белимга, қовуғимга кўчди, росмана оғриқ — тўлғоқ, — шивирлади у. Кейин бармоқлари билан кўрпа-тўшакни ғижимлаб, турли томонга ағанади. Юзини чангаллади, бармоқлари сочларига ёпишди, юлди, сўнг юзини тирнади. Барибир оғриқ су-саймади. "Оғриқ, даҳшатли оғриқ қачон тинар экан? Яна қанча вақтгача чўзиларкин? Бунча даҳшатли, қўрқинчли бўлмаса? Одамнинг туғилиши шундай оғриқ билан бошланадими? Одам шундай оғриқ билан туғиладими? Одам шундай даҳшатлар билан ер юзига келадими? Ўлмаган оналарнинг жони! Бир бор кўзи ёри-

гандан сўнг наҳотки оналар ўзларини ўлдирмайди? Ахир, ўлим туғишдан кўра осон-ку! Жониворларга тўзим берсин! Ўзлари ўлиб ўзлари тирилади. Одам боласи ўлаётган онларда ҳам шундай оғриқларни танасидан кечирармикан? Табиат нима учун туғишни эркаларга юкламаган? Ақалли бир марта туғиб кўрганларида бир-бирларини босмаган, ўлдирмаган бўлармиди?! — шу тарика фарёд чекарди келиннинг қалби.

Келиннинг томирлари ёриламан деб урарди. Пешона томирлари лўқилларди. Юраги кўксига сиғмай қолди. Суяклари гўштларини ёриб чиқишга етганди. Кўзлари қовоқларидан ситилиб кетаман, дерди. У кўлларига тиралди. Туришга уринди. Бўлмади. Уф... уффф...

— Отажон, онажон, бегим...

Уй шифи чирпирак бўлиб айлана бошлади. Деворлар қулаётгандек гўё. Тоқилар қарсиллар, ерга тўкиларди назарида. Кўзларига тупроқлар тўкиляпти. Қовоқлари ачишди. Тўсинлар, устинлар қасир-қусир синарди гўё. Уф... Томоғига ўткир учли тиё санчилди, тиқилди. Гўштлари орасидан тиконли нарсалар гимирляпти. Боши турли томонга бориб келяпти. Терлар сув каби қуйиляпти. У терлар денгизига ғарқ бўлиш арафасида турибди. Сув... қани ўша сув... тирноқлари гўштларига қадалди. Тирнади. Ботди. Шилди. Ўйиб ҳам олди. Бел, қовуқ оғриғи...

— Бир қултумгина сув беринглар!

Милклари тишларидан ажралаяпти. Тишлари идизлари зирқираб оғрияпти. Томоғи, лаблари қахраяпти. Тишлари лабларига ботяпти. Киприкари оғирлик қиляпти. Қовоқларга санчиқ кирди. Келин белини чангаллади. Сикди. Ишқалади. Силади. Уф... уй гўё зарб билан тепилган коптокдек гичирлади. Уй бирдан оловга айланди. Ловиллади. Ловиллаб ёняпти. Олов! Қўллари, оёқлари, танаси, кўзлари, тушунча, туйғулари ёняпти. Олов кўпроқ белида сезиляпти. Олов томоғига кўчди. Сочлари ҳам чирсиллаб ёняпти.

— Уф ... онажон ... отажон ... бегим ... оловни ўчиринглар, бир қултумгина сув беринглар. Сув ... уф ...

"Азиз болам, — қутилмаганда келиннинг хотирасида Ҳаққуш жонланди ва хитоб қилди. — Чида, чида. Олов йўқ, ёнаётганинг ҳам йўқ. Дард — тўлғоқ бошланди. Ҳозир тинчийсан. Туғиш, туғилиш осонмас. Инсон мана шундай даҳшатлар билан ер юзига келади, туғилади. Мана шундай даҳшат билан туғилгани, азоблар бергани учун ҳам оналар фарзандларини севадилар. Ҳозир чақалоқ туғилади "инга" дейиши билан ҳаммасини унутасан. Чақалоқнинг ингаси керак халос".

— Чидаб бўлмаяпти. Чидашнинг иложи йўқ. Сув, бир қултумгина сув... Қайнонам, қайнотам, эрим ёнимда бўлганида, чидардим ...

Хона чақириқ-фарёдга тўлиб кетди. Оламни қичқириқ-фарёд тўлдирди. Хонага гўё кимдир қиздирилган темир зарралари-

ни сочиб юборди, пичоқлар келин вужудига санчиляпти. Иссиқ нарса оқяпти. Қонми, сувми! Сувга ўхшайди ... бел оғриғи кучайгандан кучаяпти.

Тун. Қоп-қора тун. Ташқарида ой. Ойдинли тун. Ташқарида юлдузлар. Юлдузли тун. Олам ухляпти. Одам билан бирга ер, тирик қолган туронликлар ухляпти. Дарё пишқириб оқиб ётибди. Майдонда мурдалар жимгина сукутга толганди. Молхонада қашқа ғунажин "мууу..."ларди. Бузоқчаси елинини тортяпти. Сут йўқ. Оппоқ, лаззатли сут қуриди. Онасига сув, пичан керак. Сув, овқат бериш учун эса одам йўқ. Ичкарида келин бирдай тўлғаняпти. Унга ҳам бир қултумгина сув керак. Сув бериш учун ақали доя йўқ.

Қуёш уфқлар остида тин оларди. Ой, юлдузлар бедор эди. Устки Олам қушлар чирқиришига тўлганди. Қушлар ҳали ҳам Устки Оламдан уяларига қўлолмай чирқиришарди. Тоғлар ҳам безовта эди. Жониворлар ўша ерларда бўкириб юришарди, инларига қайтишолмаётган эди.

Тўрдаги уйда келин ҳамон оловлар орасида, азоблар қуршовида ўзини мисоли чўғга урган парвонадай тўлғанарди. Дарди кучайганди, тўлғоғи зўрайганди. Оғриқ энди белидан қовуғига кўчганди. Дарди ниҳояланиб борарди. Мана, мана, кўзи ёриши керак эди. Олов ҳам, ёниш, ўртаниш ҳам, оғриқ, ачишиш ҳам, фақат қовуғига кўчганди. Қовуғи гўё юрак вазифасини ўтатганди. Гўё қовуғи билан нафас олар, бугун вужудини қовуғида ҳис этаётганди. Қовуғи тинимсиз ёнаётганди. Тили айланмай қолганди.

— От-от-отажон! Он-он-онажон! Бег-бегим! Суввв...

Оламдаги сувлар қуриб қолганди. Оламда сувсизлик фасли бошланганди. Қуриган, қуримаса, нима у ичолмаяпти? Оламда изсиз йўқолганди. Бўлса, у нимага кўрмаяпти? Қўни-қўшни, қариндош-уруғларга нима бўлган? Нимага бирор одам келиб ҳолидан хабар олмайди? Қайнотаси, қайнонаси, эри-чи ... инсоннинг қадри шу қадар тушиб кетганми? Қондошлари бу қадар бемехр эмасди-ку!

Келиннинг қонлари жўшгандан жўшарди. Унинг фақат қовуғи, мияси тушунчасигина мавжуд эди. Нимага турмушга чиқди. Нимага Табонга меҳр қўйди? Нимага ҳомиладор бўлди? Ахир, турмушга чиқиш азоблардан, фақат азоблардан иборат экан-ку!

Унинг вужуди, кийими, ҳатто тўшаклари ҳам ҳўл бўлди. Демак, дард ниҳояланаяпти. Келиннинг қўллари беихтиёр қимирлади. Бу табиий бир ҳис эди. Бармоқлари лозимга чўзилди. Ечишга уринди. Бўлмади. Мадори етмади. Қайта уринди. Аранг лозими боғини ечди. Лозимни пастга сурди.

— Сув, бир қултумгина сув ...

Лозимни нимага оддинроқ ечиб олмаган экан? Ечиб қўйишни

нимага илгарироқ қайнонасидан сўрамаган экан? Лозимни ечиш машаққатга айланиб кетди. Ақалли эркак киши бўлса-ю, ечиб қўйса ... номус қилмасди. У чап оёғини йиғди, бир оз тин олиб лозими этагини топди, бармоқлари биланғижимлади, тортди. Ташналик, очлик уни ҳамон азобларди. Худога шукур! Лозимини тортди, ечди. Ечди-ю, хушидан ажради. Шундан кейингина у оламини олов босиши, олам қатори ўзи ҳам ёниб кетишини истади. Кутилмаганда вужуди силкинди, силкинди. Силкиняпти, силкиняпти. Кучаниш қўзғалди.

— Сув... сув... куйиб кул бўлдим. Сув...

Кучаниқ, силкиниш тобора авжига миняпти. Гўё ўлим юз бераётгандай ... бир ... икки ... уч ... тўрт ... ўн ... кучаниқ гўё ўтмас пичоққа айланиб танасини нимталай бошлади. Бармоқлари тўшакларни йиғди, ерни тирнади. Боши ёнига бориб-келяпти. Кўтарилиб-тушяпти. Териси суякларидан ситилди, териси шилинди. Кўксига катта, оғир бир нарса қадалди. Томоғига кўчди. Юраги ёрилишига етди. Кўнгли айнади, қайт қилишга тутинди, лекин бўлмади. Нималардир қарсилаб қулаяпти. Нималардир пақиллаб ёриляпти. Чақмоқ чақиб, момақалдироқ гумбурлаяпти. Табиат нотинчланди. Ҳамма-ҳаммаси дунёга янги инсон-чақалоқ туғилиши учун юз бераётган нотинчлик. Қашқа ғунажин бўкиряпти. Бузоқ маъраяпти. Хунук башаралар кўриняпти, илжайяпти. Тиржаяпти.

Келин ерни чангаллади. Қалтирай бошлади. Оёқлари йиғилди, тиззалари беихтиёр бир-биридан узоқлашди. Тишлари милкарига қадалди.

— Сув ... оғир сукунат ... олам тинчиди. Олов ҳам босилди. Турли овозлар ҳам сусайди. Аста-секин босилди.

"Инга! Инга!"

Бўшалган келиннинг кўзлари катта очилди. Кўзларида турфа шуъалар мавжланди. Олам ҳам, уй ҳам ибтидоий даврлардагидай яшнаб кетди. Яшнаб. Гўзал фаслига қайтди олам. Оламлар бир-бирларини ўлдиришни ўйлаб топмаган, қушларни ҳам, жониворларни ҳам ўлдирмаган даври — фаслига ...

"Инга! Инга!"

Келиннинг қулоқлари бирдан очилди, шанғиллашлари тинди. Танаси яйрай бошлади. Очликни ҳам, сувсизликни ҳам унутди. Биргина "инга" сўзи ҳаммаси унуттирди. Қайтадан тўлишди. У ухлаши, узоқ ухлаши, ором олиши, гўштларидан ажраган терилари ҳам аввалги ҳолига қайтиши, бўғинлари қайтадан тикланиши, юраги ёниши, вужуди куйиши илгариги ҳолига қайтиши керак эди. Дунёга келган янги инсон боласи — гўдак ва унинг йиғиси ҳаммасини орқага суриб ташлади. Қўлларини ерга босди. Тикланди. Қўзғалди. Кўзлари оёқлари орасидаги дум-дума-

лоқ гўдак-боласига тупди. Хансиради. Энтикди. Кўзлари жиққа ёшга тўлди. Болажон қўл-оёқларини ёзиб-йиғиб йиғларди. Кўзлари юмиқ эди. Чақалоқ! Танасини ёндирган, оламга ўт кетказган, онасини ўлимига ризо қилган болажон! Келиннинг вужуди шодликдан қалтирар, пешана териси тортишиб силлиқлашганди. Бахт! Шодлик! Инсон орзу этган, ният қилган бахт, шодлик! Шодлик! Шундай шодлик, бахтиёрликни у илк бор Табонни қамишзорда кўрган, қўли-қўлига теккан кезде ҳис этганди. Кейин чимилдик ичида, тўшақда шундай бахтта муяссар бўлганди".

— Темур! Темуржон! — беихтиёр шивирлади келин-она ва қўлларини чўзди. Тиззаларига чўкди. Ёстиғи остидаги ханжарни олди, авайлаб боланинг киндигини кесди. Кампир бояқиш ханжарни ёстуғи остига тикқан, шундай қилишини тайинлаганди. У киндикни боғлади. Қонаган ерига тупроқ сепди. Сўнг тупроқ билан танасини артди. Ахир, туронликлар азал-азалдан шундай қилганлар-ку! Тупроқ. Табиат. Одам табиатнинг бир бўлаги. Тупроқ табиатнинг иккинчи бўлаги. Болани тупроқ билан артади, саломатлигини шу тариқа табиат ўз фарзанди — гўдакни ўз паноҳида асрайди. Тупроқ эл. Тупроқ — элат. Эл-элат билан болани артадилар. Мана шундай қилиб боланинг юраги — қалбига ҳам эл-элат меҳри сингади. Эл-элат учун абадий курашади. Оқибат ўзи ҳам шу тупроққа боради. Яна табиат ўз бағрига олади.

Келин боласини кўрпачага ўради. Ёнига ётқизди. Бола тамшанди, она кўкрак солормади. Она яна тутди. Бу гал бола эмди. Миқир-миқир эмди. Қўл-оёқларини ёзиб эмди. Эмаяпти. Соғинак аломати.

Хона жимжит эди. Сукунат ҳукм сурарди. Келин бошини ёстикқа босди, аста-секин кўзлари уйқуга толди. Қайнотаси, қайнонаси, зри боласини ҳам унутди. Ташқарида оппоқ ой сузарди. Ойдинли тун эди. Молхонада қашқа ғунажин маърарди. Дарё бирдай қирғоғига сапчирди.

Турон тупроғида янги фасл — бола фасли бошланганди. Ҳар ҳолда Турон тупроғига янги фарзанд туғилганди. Янги курашларга, эрк курашига туғилганди.

ЭЛЛИК ТЎРТИНЧИ ҚЎШИҚ

Келин — она кўзларини очганда тонг отганди. Деразадан тонгнинг илк ёғдуси тушиб турарди. Турон тупроғида янги туғилган гўдакнинг биринчи тонгги, тутқинлигининг ҳам биринчи тонгги ота бошланганди. Чақалоқ ҳеч нарсадан беҳабар тинч ва осойишта ухларди. Онанинг оппоқ, лаззатли сутидан баҳраманд бўлганди. Ёш онанинг вужуди меҳр ҳиссига тўлиб-тошганди. Нигоҳи, чехраси, лабларига жилмайиш югурганди. Ўнг қўли тиззасига тиралиб, ёнидаги чақалогини ўпди. Шодлик, бахтиёрлик туйғусини ҳис этди. Болажон! Барча шодлик, бахтдан кўра юксак

эмас экан. Болажоннинг шодлиги, бахти ўзгача экан. Уни мутлақо янги шодлик, бахт оғушига олган, лекин қайнотаси, эри йўқлигини эслаганда қайтадан қайғуга ботарди. Келиннинг кўнгли озгина атала истарди. Атала пишириб берадиган одам йўғиди. Танаси гўё симобдай эрб борарди.

Молхонада қашқа ғунажим ҳамон бўкирарди. Бузоқча онасининг елинини сўрар, сутсиз елини суравериш жонига текканди.

Ёш она туришга, озгина сув ичишга, тамадди қилишга уринди. Мадори етмади. Оёқлари гўё ўзиники эмасди. Титрарди. Тили қуришиб, лаблари бир-бирига чип-чип ёпишарди. Турмасликнинг ҳам иложи йўқ эди. Ҳаётта, яшашга бўлган ташналик, боласини боқиш иштиёқи уни қайтадан ҳаракат қилишга, туришга мажбур этди. У маст одамдай гандираклаб турди, деворни ушлаб ташқарига юзланди. Ҳаммаёқ жимжит эди. Дарё суви шовилларди. Олам гўё бўм-бўш. Турон тупроғи эса кимсасиз эди. Келин судралиб ошхонага кирди. Қора қумғонни ўчоққа осди. Изига қайтди. Молхонага кирди. Ғунажин билан бузоқ оламини ёргуудай бўкиришди, ёш онага суйкалишди.

— Ҳамдардим, — шивирлади ёш она ва ғунажиннинг пешанасига юзини босди. — Мени қутлашинг мумкин. Она бўлдим. Ўғилча туғдим. Узоқ дард чекдим. Тўлғоғим узоққа чўзилди.

Қашқа ғунажин дард-алам билан "мууу..."лади. У, бу билан: "Ҳамдардим, эсон-омон бўшалганинг билан қутлайман. Мен бўшалишингни кута-кута бўкирдим. Танангдан кечирган дард-тўлғоқни мен ҳам тенамдан кечирдим. Сенга осон эмас. Чол-кампири, эрингни йўқотдинг ... болангни умри узун бўлсин", демоқчи бўлар, буни келин англаб турарди. Ёш онанинг ҳам, қашқа ғунажиннинг ҳам кўзлари ёшланганди.

Келин ташқарига чиқди, ғунажинга сув тутди, пичан солди. Арқонини ечиб ғунажинни бўшатди. Бир умрлик асрликдан халос этди. Кўнгли бир оз қониқиб изига қайтди. Чой дамлади. Ёнбошлаб ичди. Оҳ, сув! Инсон учун ҳаёт манбаи! Инсон учун эл-элат, ота-она сув! Ёш онанинг танаси яйради. Терлади. Оромбахш, лаззатли тер. Она эгилди. Кўксини гўдак лабларига яқинлаштирди. Гўдакнинг лаблари қимтинди. Қидира-қидира урина-урина онаси мамасини топди, сўра бошлади. Сут! Она — сути! Оппоқ, иссиқ, лаззатли сут! Барча мавжуд таомлардан ҳам кўра лаззатли, ардоқли сут! Суттг...

Гўдак кўзларини юмиб, оёқ-қўлларини қимирлатиб эмарди.

Ёш она гўдагини ухлатди. Қаршидаги хонага ўтди. Иситилган сув билан ювинди-покланди. Ташқарига чиқди. Қора қозонга ёғ ташлади, ўчоққа олов ёқди. Ёғ доғ бўлгач, ун ташлади, қовурди, сув қуйди. Атала пишди. Иштаҳаси бўғилганди, атала ўтмасди. Очдан ўлмаслик, боласини боқиш, ҳаётини сақлаб қолиш учун

ҳам атала ичиши шарт эди. Ичди. Ўзини зўрлаб ичди. Жойига, боласи ёнига бориб чўзилди. У жимгина йиғлар, шифтга термудар: "Табон нимага қайтмади, қайнотам, қайнонам қаерга кетдилар, улар нимага қайтишмади? Ақалли биргинаси қайтса нима қиларди?" дея тинмай ўйлар, лекин улар ҳақда аниқ бир фикр, қарорга келолмасди. Қўни-қўшнилари ҳам ёнига чиқишмаётганди. Чамаси улар ҳам қаерларгадир кетишган ... туриши, дарё бўйига бориши, қайнотаси, қайнонаси, эридан хабар олиши керак ...

ЭЛЛИК БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

Кутилмаганда ёш она безовталанди. Вужудига титроқ югурди. Хонага, ёш она қалбига яна Ҳаққуш учиб кирган, безовта қилганди. Ҳаққуш она қалбида чирқираб учиб юрарди:

"Қондошим! Ёш она! Чақалоғинг туғилди. Омон туғилди. Муборақ бўлсин. Қадами хайрли келсин. Турон тупроғига хуш кўрдик. Тупроғимизга янги фарзанд туғилди. Туронликларнинг насли давом этапти. Туронликлар насли қуриб кетмади. Қуриб кетмайди. Қуриб кетишининг иложи ҳам йўқ. Табиат чақалоқни ўз панохига олади. Одамни ўлдириш мумкин, лекин табиатни ўлдириб бўлмайди. У кўкариб чиқаверади. Табиаттина ўлмасларнинг ўлмасидир. Демак, инсон ҳам ўлмасаларнинг ўлмаси. Темурбек ҳадемай улғаяди. Қўлига қурол тутиб эл-элоти учун, эрки учун босқинчи-ёвга қарши бош кўтаради. Инсон умри абадий бўлмагани каби, босиш, босилиш ҳам абадиймас. Қанчадан-қанча эл-элатлар босилди, лекин абадий босилиб қолмади. Эл-элатлар озодликка эришяверади. Онажон! Кўзинг ёриди, эсон-эсон ёриди, боланг соғ-саломат туғилди. Бахтинг шу.

Лекин ... қайнота, қайнонанг, эринг майдонда ётибди, тур, ёнларига бор, устларига бир нарса ташлаб қўй. Бор ..."

Ёш она бошини кўрпачага буркаб жимгина йиғлади. Ўксиб-ўксиб йиғлади. Вужуди бамисоли қуюн урган дарахтдай силкинарди. Аста-секин кўз ёшлари тинди, қуриди. Тетиклашди. Вужуди кутилмаган бир куч-қудратдан ларзага келди. Титради. Қўзғалди. У мутлақо янгитдан ёшарган, куч тўплаганди. Боласини кўтарди, чақалоқ ёзилганди. Илк бор ёзилганди. Соғлиги жойида эди. Она турди, кўтликни тозалади. Янгисини ёзди. Кийинди. Боласининг ухлашини кутди. Елкасига қоқиб ухлатди.

Ухла болам, ухла-ё,

Той ўлмасдан ухла-ё...

Ухла болам, ухла-ё,

Ой сўлмасдан ухла-ё...

Она бошини эгди. Кўзлари жиққа ёшга тўлди. Кўкси, кўзларини чангаллади. Лабини тишлади. Оғир, чексиз бир дард-алам, адоқсиз

ғам-ташвини, чилаб бўлмас бир қайғу ҳасрат, ғам-ғусса билан ёнига ўтирилди. Тўхтади. Ортига ўтирилди. Юзини чангаллади. Юрди. Тўхтади. Юрди. Эшикка етиб суялди. Тўлғанди. Боши айланди, кўзлари тинди, кўнгли айнади. Ўқдай отилиб ташқарига чиқди.

— Ҳи...ҳи...болам...болажоним...

У бошини кўтарди, атрофга қаради, ҳеч нарса кўрмади. Тешани қидирди. Йўқ! Кетмонни қидирди. Йўқ! Молхонага кирди. Шифтдаги ўроқни олди. Ғунажин, бузоқчани эркалатишга бу ғал юраги дов бермади. Ташқарига юзланди. Кўзлари ҳеч нарса кўрмасди. Олам қоп-қоронғу эди. Турли томондан турли овозлар эшитиларди: "Қағғ...", "Мууу..."

Олам бир нави ёришди. Ёш она ўроқни маҳкам сиқди. Юрди. Дарё бўйига яқинлашди. Термудди.

— Эй, она-дарё! Ота-дарё! Фарёдларимга қулоқ ут! Эрим кетди, қайтмади. Қайнотам кетди, қайтмади. Қайнонам кетди, қайтмади. Туронликлар қирилиб бўлди. Хонадонда танҳо ўзим уғлим қолди. Доясиз кўзим ёриди. Болам отасиз туғилди, отаси туғилаётганда ёнида бўлмади. Қондошларимдан хабар олгани чиқдим. Сендан бўлак таянч тополмадим. Боламни ўз паноҳингда асра. Наслимиз қуриб кетмасин... қайтаманми, йўқми... — мурожаат этди ёш она дарёга.

"Ҳаммасидан хабарим бор, — жавоб қила бошлади гўё дарё ёш онанинг назарида. — Бошингга оғир кулфат тушди. Бир йўла эринг, қайнотанг, қайнонангдан жудо бўлдинг, адо бўлдинг. На чора! Қисмат экан. Тақдир экан. Бу ҳол эл-элат учун юз берди. Босқинчи-ёв раҳмсиз, шафқатсиз эди. Барчани раҳмсизларча, шафқатсизларча қирди. Босқинчининг мақсади — бутун ер юзига ҳукмронлик қилиш. Бу йўлда на ота, на она, на йигитлар, на ҳомиладор оналар, на бола-чақаларни аяяпти. Сен, менга қулоқ тут. Эсингни ема. Ортингга қайт. Болангга қара, болангни тарбияла. Ёвдан омонлик кутиб бўлмайди..."

— Эй қондош дарё! — гапини давом эттирди келин. — Ортимга қайтолмайман. Табиатга қарши чиқиш, унга шак келтириш мумкинмас. Унинг ўзи мендан босқинчига қарши чиқиш, ундан ўч олишга ундаяпти. Ахир, бир ўзим, бир чақалоғим билан яшолмайман-ку! Ўзим учун, қайнотам, қайнонам, эрим, болам учун ҳам эл-элат олдида қарздорман. Бир йўла бешта ўчни олиш зарур. Мени кечир, қайтолмайман...

"Бор, боравер, — тушунтирди гўё дарё ёш онанинг назарида. — Эҳтиёт бўл. Табиат ўз паноҳида асрасин! Болангни унутма..."

Келин қўзғалди. Кўприқдан ўтди. Қурбонлар майдонига ҳам етиб келди. Ёш она кескин тўхтади. Кўзлари катта очилди. Кўзлари ҳисобсиз ёшлар тўқди. Қақди эгилди. Майдон мурдалар билан тўлғанди. Улар турли ерларда пала-партиш чўзилиб ётишарди.

Бир томонда кесилган бошлар, бошқа томонда тана, оёқ-қўллар. Ҳаммаёқ қон, қип-қизил қон эди. Сассиқ ҳид анқирди. Қачонлардир оёқларида юрган, гаплашган, қўшиқлар куйлашган, болалар яратган, севган севилган одамлар энди жимгина ётишарди. Дунёйи оламнинг тож-сарвари — одамзод ит кунига тушганди. Босқинчи уларни шу ҳолга солганди. Атрофда эсидан оғганлар тентираб юрар, ўзларича кулашар, йиғлашарди. Қондошлари куйида туйғу, тушунчаларидан ажраганди. Номуслари, орлари ҳам паймол бўлганди.

Ёш она мурдалар қаршисида қотиб турарди. Қонлари жўшарди. Томирларини ёраман дерди. Телбалар ҳамон кулар, қичқирар, йиғларди. Олам телбалар овози — фарёдига тўлиб-тошганди. Майдонни ёш жувонлар, янги бўшалган, бўлажак оналар тўлдириб юборарди. Энди майдонни мана шу аёллар — оналарнинг ҳазин-маҳзун йиғилари тўлдириб юборганди.

Ёш она атрофга, аёлларга қаради. Ниҳоят у кимиради. Эгилди. Мурдаларни кўтариб, суриб ўзига таниш чехраларни қидира бошлади. Узоқ қидирди. Тополмади. Қондошлари йўғиди...

Кутилмаганда қандайдир бўғиқ хайқириқлар эшитилди. Ёш она бошини кўтарди. Қаршисидаги саройдан сон-саносиз қуроланган ёв-аскарлар чиқиб келишарди. Ёв-аскарлар отларига қамчи босишиб, курашчилар томон яқинлашишди. От туёқлари мурдаларни эзар, эзгиларди. От туёқлари юз-кўзларини ҳам эзар, эзгиларди.

— Тухуминг тошлоққа ёйилгурларнинг кириб, йўқотиб бўладими?! — бўкирди ёв-босқинчининг бошлиғи Чингизхон. — Бунча кўп, бу итваччалар? Ҳар куни тўхтовсиз қирамиз, тутамайди. Кеча охиригиларини қиргандик. Қиринглар! Бирортаси ҳам қолмасин!

Ёш она тўлғанди. Кўзлари олдида чақалоғи жонланди. Ўзига шивирлади:

— Етим болам, ухла-ё...

Чақалоқ чириллаб йиғларди. Кўкрак сўрарди. Кўкрак йўғиди...

Ёш она кутилмаганда ўзи томон яқинлашаётган аскарни кўрди. Аскар кўзлари олов уфирарди.

— Важоҳати ёмон, — яна шивирлади ёш она. — Ўлдиради. Эмизакли чақалоғим қолди... яратган мени ўз паноҳинга ол...

Яратган чиндан ҳам уни ўз паноҳига олди. Ўқ тезлигида учиб келаётган от мурдага қоқилиб мункиди. Эгаси ҳам учиб, ёш она оёқлари остига тушди. Ёш она ўроғини кўтарди. Ёвнинг бошини мўлжалга олиб, силкиди.

— Оҳ, единг!

— Оҳ! — деб юборди ёш она ҳам. Тасаввурида боласи жонланди. У гангиб яна ўроқни кўтарди, силкиди, силкийверди. Энди унга барибир эди. Ўлса ҳам, ўлмаса ҳам. У ўлдирмаса, ёв ўлди-рарди. У аяса, босқинчи аямасди. Ўлим "тутқин" деган тушунча-

дан халос этади. Қулликка тушгандан кўра ўлгани маъқул.

Ёш она қаддини ростлаб улгурмади. Қаршисида бошқа бир ёв-аскар пайдо бўлди. Ёв-аскар қиличини кўтарди, ўнглади. Ёш она ҳам ўроғини кўтарди, ўнглади. Ўроқ силкинди ва от пешанасига санчилди. Ёш она уринди, лекин ўроқни тортиб ололмади. Шу орада силкинган қилич унинг кўксини тилди, кесди. Ўрни аввал қизиди, сўнг ачишди, кейин эса аччиқ оғриқ қўзғалди.

— Ўғилчам...

— Ўғилчанг билан қўшмозор бўл!

Ёш онанинг мадори қуриб, охири йиқилди. Унинг кўкси кесилганди. Оналик кўксидан оппоқ сут аралаш қип-қизил қон оқарди. У ҳушини йўқотди. Аёллар фарёди тинди. Қушлар чирқирашлари, жониворлар бўкириғи ҳам сўнди. Ниҳоят ёш она ўзига келди. Кўзларини очди. Олам аёллар фарёдига тўлиб борар, олам қоп-қоронғу эди. У кафтларини ерга тираб туришга уринди. Турди. Шундан кейингина ўлмагани, боласини ташлаб ўлолмаслигини англади. Чопилган, яраланган ёш оналар, ҳомиладор аёллар бўкиришар, турли томонга силкиниб типирчилар, тўлғанарди. Унинг кўксидан тинмай сут аралаш қон сирқирди. У рўмонлини олди. Кўксига босди. Юрди, ўтирди, юрди, ўтирди, юрди. Ортига ўгирилди. Уйи томон жўнади. Дарё бирдай тўлқинлар отиб ётар, олам бирдай тинч, ўлик эди. Ёш онанинг кўксигина тирик, лозими эса ҳўл эди.

У чумоли қадамлари билан дарё бўйига етиб олди. Уч бор гўхтаб ҳовлига кирди.

"Инга-инга!"

— Оҳ, болажоним! Сени туғмай, бахтсиз қилмай онанг ўлсин! Нимага турмушга чиқдим, нимага сени туғдим! Туғмаганимда тинчгина оёғимни узатиб кетардим...

"Инга-инга!"

"Мууу..."

У уйга кирди. Кирди-ю, йиқилди. Кўкси яна намланди. Турди. Қоронғуда пайпаслаб боласини топди. Ўзини тўшакка ташлади. Кўйлаги ёқасини ечди. Кўксини боласига тутди. Бола онаси маммасини топиб олди. Сўрди. Лекин узоқ сўрмади. Қайтариб ташлади. Она иккинчи кўксини боласига тутди. Бола бунисини ҳам суриб ташлади. Сутнинг илгариги таъми, лаззати йўқолган, қўланса маза бераёттанди. Чақалоқ чирқираб йиғлади. Ёш она қўзғалди. Турди, боласини кўтарди, кўксига босди. Ҳовлига тушди. Молхонага кирди. Олам оппоқ ой нурига чулланганди. Оппоқ ой нури молхонани ёритиб турарди. Қашқа ғунажин эгаси — ёш она кўриб жимиди. Бошқа қўзғалмади. Ёш она ғунажиннинг тагига суқилди. Чўқди. Қўлларини билан ғунажин елинини қидирди, топди. Тиззасидаги боласини кўтарди. Боласининг лабларини ғу-

нажин елинини сўра бошлади.

Кейин... кейин бола чириллаб йиғлади. Она эса қимирламади. Овоз ҳам бермади...

"Инга-инга!"

Ёш она оёқларига чўкканча, чақалогини тиззаларида туттанча ўлиб, қотиб қолганди...

Қушлар Устки Оламда чирқираб учиб юришарди. Жониворлар эса тоғ-тошлардан пастта — инларига қайтишмаганди.

ЭЛИК ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ

Жалолиддин Мангуберди узоқ сафардан лашкар тўплаб қайтди. Бироқ бу пайт эл-элат қўлдан кетганди. Отаси Каспий дарёси бўйларига қочган, бандаликни бажо келтирганди. Махжовлар орасида, махжов касалига дучор бўлиб ўлганди. Жалолиддин лашкари билан қарийиб бир ой босқинчи-ёв билан жанг қилди. Чингизхоннинг севимли набираси, Чигатойнинг ўғли Мутугағни ўлдирди. Кейин аскарлари мол-мулк талашиб ўзаро жанжаллашдилар. Жалолиддин яна енгилди. Содиқ лашкарлари билан Ҳинд дарёси бўйларига чекинди.

ЭЛИК ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ ҲАҚҚУШ ҚЎШИҒИ

"Эл — уни севган, ҳис қилган ва тушунган ондан бошланади. Элат — қўлига қурол олиб, босқинчига қарши курашган, жони эвазига бўлса-да, уни мутлақо қулик-қарамлик фожеасидан халос этган кездан бошланади!"

Элат — уни тўла севган, севмаслик даҳшатта айланган, бирлашган, биргаликда абадий қулик-қарамликка тушмаслик йўлида босқинчи устига юрган сониядан бошланади!

Эл-элат ниҳоясиз! Унинг ниҳояси йўқ! Бунгача, бундан кейингиларининг ниҳояси бор! Эл-элаттина ниҳоясиздир!"

Ўз-ўзини ўлдирганни,

Ўлдиргувчи Парвардигор.

Ўз-ўзини сўлдирганни,

Сўлдиргувчи Парвардигор.

СЎНГГИ ҚЎШИҚ

Шундай қилиб, қадимдан-қадим, азалдан-азал яралган Ўтрор шаҳри бошига оғирдан-оғир, даҳшатлидан-даҳшатли фожеа тушди. Элати ер юзидан мутлақо қириб ташланди. Шаҳар мутлақо вайрон этилди. Бунинг ягона ва асосий сабабчиси — шу эл-элатнинг сотқин фарзанди Маҳмуд Яловуч эди...

1983 йил

КУТИЛГАН КУНЛАР

Алишер Навоийга бағишланади

Пешонаси кенг, юз суяклари туртиб чиққан, сийраклашган сочлари момикдай оқарган, қовоқлари салқиган Улуғ кампир сертомир оёқларини уқалар, баъзан ажиндор бақбақасини силаганча набираси — кичик Алпомишга эртак сўзлар эди. Индинга — Наврўз байрами бошланадиган кун роппа-роса ўн икки ёши тўлдирадиган, боши катта, кўзлари қора, қир бурунли, пешонасининг ялтираши билан "Нуржон" лақабини олган бола тир-сакларини гиламга тираганча, иягини кафтларига босиб ота-боларидан ёдгор бўлиб келаётган "Эрам Боғи" эртагини миқ этмай тингларди. Нигоҳи кўзларидан тириклик нурлари сўна бошлаган бувисига қадалганди.

Набирасини еру кўкка ишонмайдиган, тун-кун кўз-қулоқ бўлиб турадиган кампир эрталаб уни мактабга кузатар, тушга яқин истиқболига чиқиб қаршилар эди. Хонадоннинг кундузги юмушлари бир оз енгиллашиб, аъзолари тинчигач эса унга эртак айтиб берарди. Бола эрталаб мактабга ошиқар, мактабдан уйига — бувиси ёнига шошилар, молларга қарар, дарсини тайёрлар, сўнг эртак тинглашга киришарди. Эл кексалари ўз набираларига шу эртакни сўзлашар, бироқ бирортаси ҳам кампирчалик қойитмақом қилиб айтиб беролмасди. Шунинг учун ҳам кампирнинг ширали овози, эртакни мароқ билан сўзлаши болаларга хуш келар ва кампирнинг ёнига йиғилишарди.

Бутун боланинг бир ўзи эди. Унга бошқа болалар ҳалақит бермаётганди. Бутун вужуди қулоққа айланиб бувисини тингларди.

— Нуржон, — деди ниҳоят кампир сўлғин кўзларини набирасидан узолмай, — эртакни эшитяпсанми? Кўзларингни ғафлат уйқуси босяпти. Ухлама. Тавба, ҳамманинг кўзини ғафлат босган. Улар ҳали-бери уйғонадиганга ўхшамайди... Уларга ҳам осонмас. Ишлари бошларидан ошиб ётибди. Далага гўнг ташишаяпти. Эшитяпсанми?..

— Қулоқларим сизда, — шивирлади бола узун, қайрилма киприкларини пирпиратиб. — Кеча ухлаб қолибман. Бутун ухламайман.

— Бу эртакни ухламасдан эшитиш керак. Ухлаганлар армонда, ғафлатда қолади. Кўплар эртакка қизиқмай қўйди. Илгарилари бунақа эмасди. Унда ишлар ҳам бунчалик тигизмасди.

— Бувижон, қандай яхши-я, индинга Наврўз... мактабга бормаймиз. Катталар билан қирларга чиқамиз. Тухум уриштирамиз. Дор ўйинларини кўрамиз. Бурни муштдай масхарабозларни томоша қилиш бирам яхшики...

— Наврӯз ҳар йили келади. Аммо мактаб ҳар куни керак. Соватингни чиқармасанг ҳақ-ҳуқуқингни таний олмайсан. Ҳозирги раҳбарларинг анойига нон беришмайди. Ўқиб катта раҳбар бўлишинг зарур, сенга умид боғлаб ўтирибмиз. Отангининг айтишича, болаларни бу йил пахта теримига олиб чиқишмасмиш. Пахтага сепиладиган заҳарли дорини ҳам йўқотишибди.

— Урай! Қандай яхши. Бу йил пахтага чиқмаймиз. Бувижон, пахтага заҳарли дори сепмаса сариқ касал йўқоларкан-да. Чақалоқлар ҳам ўлмайди-а?

— Қизиқ, буни қандай ақлли раҳбар ўйлаб топибди? — Шунанга ақлли раҳбарлар ҳам бўлар эканми?

— Билмадим...

— Гапдон бўлмай кет хаёлимни бўлдинг. Қаерга келувдим....

— Ҳозир... ҳа, девлар бостириб киргани ҳақида гапираётувдингиз...

— Девларнинг номи-нишонаси ўчсин. Куриб кетсин. Эл бошига не қора кунларни солмади. Қадим замонларда эл устига от тўрттан экан. Жанг роса чўзилибди. Ёз ўтиб, қиш тушибди. Баҳор ҳам келибди. Барибир элимиз енгилмабди. Девлар оч қолиб, енгилишга кўзи етгач, бошқача йўл тутибди. Элнинг бойларига одам қўйиб, сулҳ тузишга чақиришибди. Қалъага кириб олгач, катта лавозимларга тайинлашга ваъда беришибди. Бойлар тилларидан ажраб қолишдан қўрқиб дарвозаларни очиб юборишибди. Девлар томонга ўтишибди. Кўрдингми, девлар элни ўзига ўзини едирди... Уни жосусга, сотқинга айлантирди... эшитяпсанми?..

— Эшитяпман...

— Сен ҳеч ҳам ўша жосусларии, сотқинларни унутма. Унутишга ҳаққинг йўқ, бу эртанинг аввали, давомини энди эшитасан...

Водийга баҳор келди. Гарчи кечикиб, ёмғирсиз бўлса-да, барибир келди. Мунаввар, музаффар баҳор! Катталар қатори кичик Алломишнинг ҳам қалбини чексиз-чегарасиз қувончларга тўлдириб келди. Бу кичик Алломишнинг ёруғ дунёга кўз очган ўн иккинчи баҳор эди. Бетакрор ўн иккинчи баҳори...

Қатталарнинг айтишларича, бундан ўн икки йил илгари ҳам баҳор ҳозиргидек кечикиб, ёмғирсиз келибди. Барибир келибди. Ўша ўн икки йил муқадамми кечикиб, ёмғирсиз келган баҳорда кичик Алломиш туғилган — илк бор кўзларини очиб, қумурсқадан тортиб фил, шер, одамгача мавжуд гўзал оламни кўрганди. Аста-секин эътироф этилганидай боланинг кўзларига ранго-ранг қушлар, катта-кичик жониворлар, турли қиёфадаги инсон, турфа хил дарахтлар, ўрмаловчи ҳашаротлар, жумладан мовий осмон, кўзни қамаштирадиган қуёш, жилакор ой, чароғон юлдузлар, чивин, пашшалар, капалак ва ниначилар чалинди. Кундуз билан тун алмашуви ва булутлар, ёмғир, қорларга ҳам гувоҳлик

қилди. Буларнинг ҳаммаси ҳисларини жумбушга келтириб, ақлини шоширди ва хотирасидан абадий ўрин олди.

Баҳор кечикиб, ёмғирсиз келган пахтазор — водийда минг хонадонли эл қўним топганди. Табиатдай қадимий эл. Қиш чиқиб, олам яшнаё бошлаган палладан тортиб то кеч кузгача бу эл тиним билмасди. Чумолилар каби тинмай ғимирларди, Баҳор чиндан ҳам элга адоқсиз ташвишлар олиб келарди. Ўғил тўйи, келин тушириш, қиз чиқариш, уруғ сепиб, чигит қадаш, ғўзани ундириш, чопиш, яғаналаш — буларнинг ҳаммаси меҳнат машаққатнинг турли кўринишлари эди. Ҳаммасидан ҳам кўра элни пахта юмуши ортиқроқ ташвишга қўярди.

Мана, минг хонадонли эл баҳор юзини кўриш бахтига ҳам муяссар бўлди. Катталар билан бирга кичик Алпомиш ҳам терига сиймай қувонди. Баҳор ер, суз, тоғлар, дарахтлар, отлар, жониворларга ҳам катта илтифотлар, саховатлар кўрсатди. Оламни, унинг безаги — инсон қалбини ҳам яшилликка буркаб ташлади.

Эл пахтакор, пахтакорлик унга ота касб эди. Эл пахта дарди билан ёстикқа бош қўяр, шу дард билан ёстикдан бош кўтарарди. Эл бунга алақачонлар кўникма ҳосил қилганди. Бола ҳам пахта теримига фаол қатнашар, унинг бели ҳам шу пахтада қотаётганди.

Ғам-ташвиш, дард-аламдан иборат пахта бу паётга етиб элнинг қисмати билан боғланганди. Элнинг ягона мақсад-маслаги, мазмуни ҳам шу эди. Бундан бошқача бўлишини эл тасаввур этолмасди.

Водийга баҳор келиши билан эл кетмонини елкасига ташлаб пахтазорга йўл оларди. Пахта экиш, ундириб олиш иштиёкида ёниб-ўртанарди. Айниқса, баҳор кечикиб, ёмғирсиз келганда, қиш эрта тушганда элнинг дардига дард кўшиларди. Тўнғиб қолган чигитни бузиб қайта экишар, суғарар, ғўза ҳосилга киргунча ухламасди. Чамаси, бу йил ҳам элга қимматта тушади. Ўн икки йил илгариги қийинчиликларни эл ҳануз унутмаганди. Барибир ҳосилни йиғиб олганди.

Водий-пахтазор тўрт томонига бир хил масофада чўзилар, тўрт томон масофаси ҳам минг чақиримни ташкил қиларди. Водийнинг ўртасидан катта ва шиддатли дарё оқиб ўтарди. Эл дарёга қадим-қадимдан топиниб келарди. Водийнинг тўрт томонини азамат тоғлар ўраб олганди. Водий тоғларга кўрк бағишлар, тоғлар эса водий, элнинг ҳимоячиси эди. Шу тоғлар азал-азалдан элни турли ёв — босқинларидан омон сақлаган эди. Буларнинг ҳаммаси қадимий хотира, тушунчалар эди ва бир-бирларидан айри ҳолда тушуниб бўлмасди. "Қадимий" — тушунчаси инсоннинг яралиши, илк бор яралгани ҳақидаги тарих-хоти рага бориб тақаларди. Бу узоқ ўтмиш, узоқ тарих эди. Катталарнинг кичикларга айтишларича, осийлар²⁰нинг аждоди ҳам шу эл экан. Кўхна та-

рихнинг аввалида ёзилишича, табиатга тил зарур бўлиб қолганмиш. Инсон бир-бири билан муомала қиладиган бир бўлак гўшдан иборат оддий тил. Дунёи оламнинг гўзаллигини ифода-лайдиган тил. Шу "зарур" бўлиб қолган тил билан табиат ўз гўзаллиги, дард-аламларини ифодалаши керак эди. Табиат ниҳоят шу "зарур" тилни яратиб, уни шу элга ато этибди. Минг-минг йиллар илгари девлар томонидан "кераксиз"га чиқаришган, элнинг пари-қизларини занжирга солиб, афсонавий Кўҳи Қоф тоғи остидаги Эрам Боғига олиб кетган пайтда кесиб ташланган, барча эллар қатори "гўзаллик", "олижаноблик", "эзгулик", "эрк" каби сўзларни ифодалаган шу тилни. Шу тариқа табиатнинг гўзал илтифотидан эл ҳам баҳраманд бўлибди.

Элни бўрон, тўфон, турли босқинлардан асровчи тоғларнинг умри ҳам узок тарих билан ўлчанарди. Тарих! Чексиз масофа. Узок муддат устига қора чизик тортилиб, ўрганишга имкон берилмаган шу тарих билан!

Асли гап шу ҳақда боради. Бу эса эртак тарихи ва мазмуни билан ўлчанади. Бу ҳақда эса кичик Алпомишга бувиси маълумот беради. Кўп саҳифалари ўчирилиб, устнга қора чизик тортилган, тиклашга, ўрганишга имкон берилмаган тарих эса шу кампир, унинг хотираси эди. Кампир ўз хотира-тарихини уззукун набираси қулоғига қуйишдан, хотирасига михлашидан мақсад — шу набираси орқали уни келгуси авлодларга етказиш эди. Яна бир мақсади ҳақида кейинчароқ гапирилади.

Эл Наврўз байрамини тоғ бағриларига чиқиб, "ҳимоя" тоғларига ҳамду санолар ўқиб, шаънига олқишлар ёғдириб, кун бўйи лаззатли таомлар билан бир-бирларини эъзозлашиб, мамнунлик билан изларига қайтишарди. Тоғ бағрига, эл кўксига шамол тегарди.

Тоғлар, дарё, эл, водий кўп жангу жадалларнинг гувоҳи бўлганди. Ўша оғир жанг-жадаллар элнинг қисматига алоқадор тарих эди. Кампирнинг набирасига уқтиришича, бир пайтлар элнинг урф-одатлари, санъати, удумлари, гўзал обидалари мавжуд экан. Бу энди маданият тарихи эди. Тарихни эса эл яратганди. Яна кампирнинг нақд қилишича, арабми, юнонми, мўғилми ўша тарихни топтаган, бузган, ҳатто таъқиблаб ҳам қўйганди. Ҳамон ўрганилмаган, эътибор берилмаган ўша тарихнинг бир қисмини элнинг жанговарлик даври, бошқа қисмини эса қарамликда кечирган умри эгалаганди. Жанговар ва қарам эл ўша кезлар қўшни юртларга қиз бермас, қиз ҳам олмас — наслари айнишига йўл қўймасди. Чунки насли айнаган элнинг эътиқоди ўлишини яхши биларди. Бу уларнинг бош фалсафаси эди. Эл кўп дostonлар, эртаклар тўқиганди. Дoston, эртаклар турли маросимларда айтилар, элни ҳеч қачон зериктирмасди. Эртак, дostonларни эл оғзаки ҳолда авлодларга қолдирарди. Бу барчага

баробар қонун эди. Қонунни бузишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди. Алпомиш ҳақидаги қаҳрамонлик достони ҳам илк бор шу элда юзага келганди. Алпомиш шу элда тутилганди. Эл учун муқаддаслик тушунча-туйғуси Алпомишдан бошланар, у билан ниҳояланарди. Алпомиш эл учун эрк тимсоли эди. Кампирнинг набирасига уқтиришича, илк бор эрк туйғуси ҳам шу Алпомиш туфайли тутилганмиш. Чунки илк бор девларга қарши қилич кўтариб чиққан, уларни ер тишлатган, ҳайдаб юборган ҳам шу Алпомиш эди-да. Ер юзига девлар туғилмасдан, улар ҳақидаги эртақлар яралмасдан, мурасага кирмасдан илгари элнинг сони ҳисобсиз экан. Алпомиш ўлганидан кейин эл кўп оғир ва қора кунларни бошидан кечири бошлади. Девлар бу элга яна от тортди. Тиштирноғигача қуролланган девларга бу гал ҳимоя тоғлари ҳам бардош беролмади. Умри бўйи деҳқончилик билан шуғулланган эл девлар босиб кирганда ҳам меҳнат билан банд эди. Қурол ишлашга вақтлари бўлмаганди. Кутилмаганда водий, дарё, тоғлар рангини ўзгартирди, қон рангига бўяди. Эли учун, унинг ёруғ кунлари учун курашган мард, жасур ўғлонлар шафқатсизларча қирилди. Тирик қолганларини тириклайин ерларга кўмишди, баъзиларини ўзлари билан занжирларга солишиб олиб ҳам кетишди. Қизларини эса чўрига айлантирди. Шундан салгина илгари девлар жосуслар юборган ва эл орасидан эътиқодсизларни топиб, ўзларига ёллаганди. Қуллик, чўрилик фасли узоқ давом этди. Барибир элни мутлақо қириб ташлолмади, қириб ташлолмагани каби табиатни...

Деҳқон эл соддадил эди. Ғайритабиийликлар унга бегона эди. Девлар уни ваҳшийликка ўргатди. Қондошларни бир-бирига ёв қилди, манфаат учун бир-бирларини қира бошладилар. Қон бузилгандан кейин шундай ҳол юз бераркан...

Кичик Алпомиш элнинг кенжа авлоди эди.

— Болажон, мени тинглаяпсанми? Кўзларингни ғафлат уйқуш босаяпти. Ухлама. Мендан кейин бу эртақни сенга ҳеч ким айтиб бермайди. Эртақ унутилади. Эл уни мутлақо унутиб юборади. Ота-онанг, укаларингнинг ҳам эртақ билан ишлари йўқ. Ота-онангга ҳам осон тутиб бўлмайди. Уззукун далада. Эрта кетиб, кеч қайтади, бола-чақа боқиш, тўй-маракаларга пул йиғиш керак...

Кампир набирасига қадимий эртақни сўзлар, баъзан гўштсиз бармоқлари билан салқиган қовоқларини силаб қўярди.

— Эсингиздан чиқиб қолди, шекилли, — тушунтира бошлади кафтига юзини босиб, ёнбошлаб ётган бола бувисига, — девлар пари-кизларни занжирларга боғлаб олиб кетишганини айтаётувдингиз...

қачи, девлар пари-қизларни занжирларга солишиб Кўҳи Қоф тоғи остидаги Эрам Боғига олиб кеттандан кейин...

— Буви Кўҳи Қоф тоғи қаерда? Эрам Боғи қанақа жой?

— Кўҳи Қоф дунёдаги энг баланд тоғ. Кун чиқар томондами, кун ботар томондами, дейишади. Эрам Боғи — худонинг боғи. У ер — жаннат. У ерда ҳамма нарса бор. Девлари билангина жаннатта ўхшамайди. У ердагилар ўлмайди. Қўлингни қаерга чўзсанг етади.

— Оҳ, қани ўша ерга борсам...

— Девлар сени ҳам пари-қизлардай занжирга солишади. Эрам Боғида девлар эрта-кеч пари-қизларни кўриқлаб ётади. Сен зудлик билан бобонг Алпомишнинг отига минишинг, қалқони, сеҳрли қиличи, дурбини, сеҳрли кўзгусини олиб Эрам Боғига боришинг, пари-қизларни занжирдан қутқариб келишинг керак, бундан олдин девларни ўлдирасан... гапимни эшитяпсанми?

— Эшитяпман...

— Сенга "Эрам Боғи" эртагини айтишдан мақсадим ҳам шу...

"Бораман, девларни ўлдираман, — ўйлади бола сергакланиб ва бувисига қаради, — пари-қизларни қутқариб келаман..."

Водий яшинаб кетди. Фақат тоғларнинг қуёш нури тушмаган қояларигина оппоқ қорлардан халос бўлмаганди. Баҳор у ерларга ҳам ҳадемай таъсирини ўтказди. У ерларда ҳам гаройиб бир ҳол — яшиллик юз беради.

Водийнинг ўртасидан шиддатли дарё оқиб ўтарди. Одамлардан тортиб дарахтларгача, қушлардан тортиб жониворларгача, пахта билан бирга курт-қумурсқалар ҳам шу дарёдан сув ичарди. Баҳор келиши билан тоғдаги қорлар эрир, дарёни тоширар, мўл-кўлчиликка замин яратарди. Баҳор, дарёнинг топиши элга Наврўзни инъом этар, каттадан-кичик ям-яшил соҳилга тўпланишар, ота-боболаридан ёдгор бўлиб келаётган байрамлари — Наврўзни турли лаззатли таомлар, ўйин кулгилар, мусиқалар билан қаршилар, худди шундай шоду хуррамлик билан кузатиб қолардилар. Эл шу кунларда зўр бериб шу муқаддас байрамни қаршилашга тайёрланаётганди. Кейин қирларга уруғ сепилиб чигит қадалар, ғам-ташвишларга шўнғишарди. Эл ҳаяжонда эди.

Дарё кун чиқишдан кун ботиш томонга қараб оқарди. Бу, қуёшнинг чиқиши ва ботишини ёдга соларди. Қуёш ҳам шу дарё бошланадиган ердан кўтарилар, денгизга қуядиган томонга ботарди. Дарё ўртасида улкан кўприк бўлиб, қондошлар шу кўприкдан ўтишиб тўй-томоша кунлари бир-бирларини хушнуд этишарди. Дарёнинг шимол томонида катта ва узун мактаб биноси ва колхоз идораси қад кўтариб турарди. Кўприк водийнинг маркази ҳисобланарди. Водийда илк уйғониш ҳам шу кўприк устида кўзга ташланар, шу кўприкда тинчир, уйқуга толарди. Кўприк устида одам кўриндими, демак эл уйғонган, одам қораси ўчдими,

демак эл уйқуга толган бўларди. Кўприкдан бошланадиган кенг йўл тоққа бориб туташар, ундан у ёғи азим шаҳар эди. Кўприкнинг ўнг соҳилида ўртамиёна ҳовли бориди. Ҳовлидан, пираманида уззукун мусичалар ғуриллашиб ётадиган айвонга, айвондан эса кичик даҳлизга ўтилар, ундан катта-кичик уйларга кириларди. Тепада кичик уйга тиркаб солинган хужра бўлиб, кампир шу ерда яшарди. Хужра ёнида ошхона, ошхона ёнидаги йўлакдан ўтилиб хожатхона томонга юриларди. Бу хонадон водийдаги хонадонларнинг каттаси ва ҳурматлиси ҳисобланар, аъзолари ҳам мўл эди. Хонадоннинг ҳурматини оширган, элга танитган эртакчи кампир боланинг бувиси эди. Хонадонда кампирдан ташқари ўғли ва келини яна бешта набираси бориди. Болаларнинг тўнғичи, кампир умидини тиккани — кичик Алпомиш эди. Ота-она йил бўйи пахта юмуши билан банд бўлар, хонадонга қараш ва болалар тарбияси кампирнинг зиммасига юкланганди. Кампир набираларини мактабга жўнатар, қаршилар, қорнини тўйғазар, мол боқишга жўнатар, тунлари дарсини қилдирар, сўнг эртак айтиб овуларди. Қаймоғини ейиш, сут-қатиғини ичиш учун хонадонда бир сигир ва сўйиб ейиш учун беш-олтита қўй боқиярди. Болалар қаймоққа, сут-қатиққа, гўштга ўч бўлиб, кампирни қийнайдиган масала молларга ўт етмаслиги эди. Ҳамма ерга пахта экилган, молларга ўтлаш учун ер қолмаганди. Ариқ четларидан, пахта ерларининг марзаларидан амал-тақал қилиб ўт йигиб келишарди.

Баҳор бу хонадонга ҳам олам-олам қувончлар бағишлади. Кўпроқ кичик Алпомишнинг мамнун этди. Чунки, молларни боқиш, ўт ўриш баҳонасида яйраб ўйнаш имкони туғиларди. Дарвоқе, болага ҳам исмини кампир қўйганди. Бола ҳам бобоси — катта Алпомиш ҳақидаги эртакни эшитгандан кейин ўзича шундай исм қўйилганидан шодланганди. Кампир эртакни қанчалик ардоқласа, кичик Алпомиш ҳам бувисини шунчалик авайлаб, ардоқларди.

Ҳаммаси шу ардоқлаш, авайлашдан бошланди...

* * *

— Болажоним, мени тинглаяпсанми? Кўзингни оч. Кўзингни рафлат уйқуси босяпти. Эртага эл кўтарилади. Наврўзни қаршилаш фасли бошланади. Охорли кийимларингизни киясизлар. Тухум бўйб бераман. Мени эшитяпсанми?

— Эшитяпман.

— Нима деяётувдим?

— Пари-қизларни девлар занжирга боғлаб олиб кетишгани ҳақида...

— Эсладим. Эшит. Девлар уларни занжирга солиб чўрига айлантиришди...

Қадимий элнинг қадимий эртаклари ҳам мўл эди. Айниқса эртакларнинг биттаси эл учун ардоқли, суюкли эди. Аммо буни-си Алпомиш эртагидай қадимий эмасди. Қайғулиси, фожеавий-си ҳам шуниси эди. Шу сабабли эртак тилдан-тилга, авлоддан-авлодга ўтар, ҳамон унутилмаётганди. Айтишларича, ўшанда ҳам баҳор кечикиб, ёмғирсиз келибди. Яралган пайтда эртак ҳақиқат бўлган, сўнг эртакка айланганди. Мерос сифатида асраб-авай-ланиб келинаётган эртак тўй-томошаларда, мотам маросимлари-да айтилар, ҳеч қачон, ҳеч кимнинг меъдасига тегмасди. Бу пай-тта етиб эртақнинг мазмуни озгина ўзгарган, мана шугина элни ранжитарди. Эл эртақнинг "бузилиши"ни истамас, аслича қоли-шини хўш кўрарди. Мана шу тушунча, ҳис-туйғу билан яшаёт-ган эл эртақни доно кексалардан эшитишар, аввалги ҳолига қай-таришарди. Бу борада элга яна эртақчи кампир асқотарди. Эл уни ардоқлаши, авайлашининг яна бир сабаби шу эди.

Бу, элнинг сўнгги эртаги эди. Бундан кейин тўқиладиган эртак пахта билан боғланарди. Демак, шу иккаласидан кўра суюқлиси, ардоқлиси бўлиши мумкинмасди. Эртак "Эрам Боғи" номини ол-ган, иккинчи номи пари-қизларнинг қайтиши билан боғлиқ, яъни "Кутилган кунлар" дейиларди. Эртак кампирга она мерос, ота ме-рос эди. Қайсидир бувиси ўша пари-қизлар билан бирга тутил-ганди. Кампирнинг наздида девлар занжирга солиб олиб кетиш-ган ўша пари-қизлар ҳали ҳам ўлмаган, Кўҳи Қоф тоғи остидаги Эрам Боғида асирликда яшашар, кичик Алпомиш улғайиб у ерга бориши, уларни халос этиб қайтиши зарур эди. Бунинг учун бобо-си Алпомишнинг дулдулига миниши, қалқонини, сеҳрли қиличи, нурбини, кўзгусини олиши керак эди. Кўшлар кампирни эси ай-наганликда айблашар, ҳатто "минг-минг йиллар илгари олиб ке-тилган пари-қизлар шу кунгача ўлмайдими, бу хом хаёл самара-си", дея устидан кулишарди ҳам. Бироқ бунга кичик Алпомиш эътибор бермас, бувиси эътиқодидан қайтишини истамасди. Кам-пир эътиқоддан қайтиш у ёқда турсин, устидан кулганларнинг ўзларини очикдан-очик тентақликда айбларди.

Бола эртақни аввалги ҳолига қайтариш орзусида ёниб-ўрта-нардди. Кампир эса мана шу тушунча, туйғуни тинмай набираси-га уқтирар, шунга кўниктирарди. Бола ҳам эсини таниганидан бери эртак ва у ҳақдаги таассуротлар билан нафас оларди.

Ҳа, айтмоқчи, асосий масала — дулдул от, қалқон, сеҳрли қилич, сеҳрли кўзгу, сеҳрли нурбинга келиб тақалганди. Бунинг учун бола биринчи галда бобосининг дулдулига жон киритиши зарур эди. Кейин сеҳрли қилич, нурбин, кўзгуга навбат етарди. Буни фақат кампир англади. Кампир баъзан жиғибийрон бўлиб: "Сен улғаясан, бобонгнинг дулдулига миниб Эрам Боғига бора-

сан, пари-қизларни девлар чангалидан қутқариб қайтасан, шунда биз кутган кунлар келади..." дерди. Кампирнинг айташича, босқинчилар эл устига от тортган, элнинг тилини кесиб ташлаганга, ҳақ-хуқуқини, ор-номуси, ғурурини поймол қилишга киришган экан. Охиргиси — девлар эл фарзандларини ўлдирган, қул қилган, чўрига айлантирган, бироқ тилини кесолмаган, ор-номуси, ғурури, ҳақ-хуқуқини мутлақо поймол қилолмаган. Элнинг кейинги авлоди туғилавеган. Ахир, дарахтни ҳам кесган билан, тагидан барибир навалори ўсиб чиқаверади-ку. Янги ўсиб чиққан наваларнинг ўз шохлари, япроқлари бўлади...

Девлар эл фарзандларини қиличдан ўтказди. Пари-қизларни занжирга солди. Хуллас, барча имкониятларидан тўла, армонсиз фойдаланди. Занжирларнинг ҳар бир ҳалқаси бир ҳақиқатни булғади, бўғди. Шу тариқа ҳақиқат тимсоли — шер узоқ муддат асирликда, тутқунликда сақланди. Табиатнинг энг кучли, қудратли мавжудоти занжирлар орасида бўкирди. Шер — ҳақиқатнинг азалий қисмати шундай. У абадий занжирда сақланиши шарт. Бўшадими, девларнинг шўри қуриди, деган гап. "Асир" сўзи билан "эрк" сўзи абадий бир-бирлари билан чиқишолмагани каби, ҳақиқат тимсолидаги шер қачонлардир занжирдан қутулиши мумкинлигига кампир иккиланмай ишонарди. Биргина шу кампир... Кампирнинг тушунчасида асирликни инсон, эркин эса табиат яраттанди. Инсон бузиб ташлаган қонунларни яна табиат тиклашига ҳам кампир ишонарди. Пари-қизлар қўя-оёқларига тушган занжирлар вақт етиб девларнинг ўзларининг қўл-оёқларига тушиши тайин, деб ўйларди кампир. Уни даҳшатли шарпа — ўлим кутаяпти. Ҳамма нарсага ён бериш мумкин, лекин ўлимга ён бериш маҳол. Кампирнинг умрини набираси узайтириши, яъни пари-қизларни ёруғликка олиб чиқиши керак... Шунда...

* * *

— Гапларимни эшитяпсанми?

— Эшитяпман, бувижон,

— Кўзингни оч. Кўзларингни ғафлат уйқуси босаяпти. Отанг, доим менга "Алпомиш алақачонлар ўлиб кетган" дейди. Элни девлардан омон сақлаган қаҳрамон ўғлонлар ҳеч қачон ўлмайди. У менда, сенда яшайди.

— Бувижон, пари-қизлар ҳақида гапираётувдингиз...

— Шошма. Аввал бобонг Алпомиш ҳақида озгина гапирай. Бобонг тириклигида ҳам девлар кўп бўлган, эт-элатларни босган. Айтишларича, жаннатмакон ўлка — элимиз ҳақидаги "миш-миш"лар тез орада чўл, саҳрода яшовчи девларнинг қулоғига етади. Улар устимизга от тортади. Роса куч-қувватга тўлган Алпомиш сеҳрли қиличини ушлаб, қалқонини кўксига тутиб, дуудулига

миниб жангга отланади. Ўлиш ё қолиш, деб жангга киради. Сеҳ-
рли қиличи билан роса девларни қиради. Енгади. Шу билан эли-
миз узоқ муддат тинчликда, фаровонликда ҳаёт кечиради. У ти-
риклигида девлар элимизга қайтадан бостириб киришга қўрққан.
Кейин бобонг ўлди... У билан бирга элнинг эрки ҳам ўлди... Эл-
нинг тинчлигига, фаровонлигига путур етди. Кейин баҳор кечи-
киб, ёмғирсиз келди. Бу ҳам камлик қилгандай элимиз устига
янги босқинчилар ва девлар бостириб кела бошладилар. Элнинг
мард, жасур ўғлонларининг бошлари кесилди. Муқаддас дарё-
нинг суви қип-қизил қонга бўялди. Шундан салгина илгари эл
орасидан чиққан мунофиқлар девларга сотилди. Элни уларга
қарам қилиб берди. Жаннатмакон ўлкада тўй-томошаларга чек
қўйилди. Элнинг боши эгилди. Элнинг "Алпомиш" деб аталади-
ган фахрли эртаги ёнига қайгулиси келиб қўшилди. Бу — "Эрам
Боғи" эртаги...

Девларнинг турли қуроллари бор эди. Тиконли чўқмоқлари
билан одамни урганда танаси бамисоли тўрдан титилиб, пўрти-
раб қон отилар, одамлар даҳшатли оғриқдан қичқиришар, бўки-
ришарди. Бу ҳол элни кўркувга солганди. Бу, гал девларга ҳимоя
тоғлари ҳам бардош беролмади. Элнинг тарихи ҳам қонга бўял-
ди. Қонли тарихга айланди. Тарихи жилдига "қонлар фасли" деб
ёзилди... Бу эл тарихининг аввали... адоғи ҳамон қора ранглар
билан битилаётганди...

— Болажоним... пари-қизлар девлар чангалидан халос бўлмас
экан, мен ўлолмайман, мени эшитяпсанми?..

— Эшитяпман, — деди кичик Аломиш бурнини тортиб.

— Бобонг Алпомишнинг дуудули тоғ чўққисиди сени кутяпти.
Қалқони, сеҳрли қиличи, нурбини, кўзгуси ҳам... Эртага эл тоғ-
лар бағрига, лолалар қийғос очилган қирларга чиқишади. Нон-
туз, ўйин-кулги билан Наврўзни қаршилашади. Эртаклар айти-
шади. Сен ўша чўққиларга чиқ, бобонгнинг руҳи билан гаплаш...

— Хўп бувижон...

* * *

Кечикиб, ёмғирсиз келган баҳор ниҳоят тоғларга ҳам етиб
борди. Илк шамол водийдан сўнг ўша томонларга кўтарилди. Оппоқ
қорларни эрита бошлади. Ҳар тонг қуёш ва ой кўтариладиган
томондаги элнинг ҳимоя тоғларида, эл, бола, кампирнинг қалби-
да баҳор. Қуёшда, ойда баҳор...

Тоғларнинг шакл-шамойиллари бир хил, ораларидаги масо-
фалар ҳам бир ҳилдай туюларди. Лекин ранглари, мазмунлари
билан бир-бирларига асло ўхшамасди. Эл тилида ҳар бир чўққи
алоҳида ном билан аталар, таърифланар, ўз хислатларига ҳам
эга эди. Ёмғир, жала, селлардан ариқчалар ҳосил қилган қирлар

мана шу тоғларга бориб туташарди. Чўққилар кўтарилгандан кўтарилиб, сўнг мукаммал ва номукаммал шакл-қиефа касб этарди. Водийнинг шимол томондагиси чопиб бораётган отни эслатгани учун у "От чўққи" деб номланарди. Жиддий қаралса, думи тошга ёпишгандай, ёли эса силкинаётгандай туюларди. Қиш кунлари чўққи олпоқ товланар, қорлар эриб бўлгандан кейин ҳам оқлигини йўқотмас, фақат қуёш нуригина қизғиш рангга бўярди. Чўққи оқ мраммрдан эди. Чўққининг бир бўлаги ажралиб, қийшайган, икки томонидан эса четан шохлари ўсиб чиққан, бу манзара отнинг бошини эслатарди. Қийшайган харсангнинг ўртасидан сув қайнаб чиқар, бу эса отнинг тили вазифасини ўтарди. Ўз хоҳиши билан Алпомишнинг отига айлангириб олган шу чўққини эл алоҳида бир эътиқод билан суяр, ардоқлашарди. Баъзан эса эл чўққини илоҳий ва самовий тушунча билан боғларди. Кексаларнинг нақл қилишларича, эрк тимсоли — Алпомиш қачонлардир оғир ва машаққатли жангда девларни енгибди-да, учиб бораётиб дулдули билан шу чўққига кўнибди, шундан бери дулдули шу ерда қотиб турарлиш. Тош ҳайкал. Эл Алпомиш ҳурматига қўйган ҳайкал-чўққи. Кейинги авлод иккиланмасдан От чўққини Алпомишдан қолган ёдгорлик, унинг ғалабаси тимсоли деб қарар, шундай нуқтаи назардан қараганларни бошларига кўтарар, болаларни ҳам шунга кўниктирар, бошқача муносабатда бўлганларни кечирмас, ҳуллас, "Алпомишнинг оти" дейилмаслигига кампир розимасди. Кампир билан набираси ҳам От чўққини қолган чўққиларга нисбатан ортиқроқ севардилар. Кампир тунлари қуёш, ой ва руҳларга илтижо қилар. От чўққига жон киритиш, кейин набираси устига миниши, Эрам Боғига йўл олиши, пари-қизларни девлар занжиридан ажратиб қайтишини сўрарди. Ҳаммаси шу отнинг тирилиши ва пари-қизларнинг ёруғликка чиқишидан бошланар, эртақ ҳам шу билан ниҳояланарди. Ўзгача бўлишини кампир ҳам, набираси ҳам истамасди. Бу ҳол Наврўзни қаршилаб, кузатиб қўйганларидан сўнг юз берар эди. Ҳамма шу сонияни орзиқиб, ёниб-ўртаниб кутаёттанди.

* * *

- Болажоним,, мудраяпсан, кўзингни оч.
- Қулоқларим сизда.
- Ота-онанг, укаларинг ухлашдими?
- Аллақачонлар ухлашди.
- Уларга ҳам осонмас. Отанг далага гўнг ташлаяпти. Онанг молдан ортмайди. Ёмғир кам ёғди, баҳор кечикди. Охири бахайр бўлсин...
- Буви, эртақни давом эттиринг.
- Қаерга келувдим?

- Бобомнинг оти ҳақида гапираётувдингиз.
- Эсимга тушди. Бобонг — Алпомиш ўлди. От, кескир қиличи, қалқони, сеҳрли нурбин, кўзгуси тошга айланиб қолди. Уларга жон киритиш керак... Ҳа, эсим қурсин, у пайтлар эл оловга сиғинар, олов руҳларига топинарди. Тўда-тўда бўлиб масжидлар ўртасидаги ўчоқларга олов ёқишар, олов руҳига ҳамду санолар ўқишар, қўшиқ айтишар, рақсга тушишарди. Фаройиб даврлар эди. Сенга Қалқончўққи ҳақида гапирувдимми?
- Эсимда йўқ...
- Майли, яна бир марта гапириб бераман...

* * *

Чўққиларнинг шимол томондагиси худди қалқонга ўхшарди. Айтишларича, Алпомиш девларни қон-қақшатгандан кейин дуладула билан чўққига қўниб, қалқонини ёнидаги чўққига қўйган, қалқони шу тариқа харсангда қотиб қолганмиш. Ушбу тоғ "ҳимоя тоғи" деб аталишининг боиси ҳам шунда. Девлар билан олишганда қалқон Алпомишни найза, тиглардан ҳимоя қилган. Унинг мақсади — ўзи ўлгандан кейин ҳам қалқони эли девлардан асраши керак эди. Девлар тоғгача чиқишар, лекин қалқондан ошиб ўтолмас эканлар. Азал-азалдан эл "Қалқончўққи" деб атайдиган шу чўққи гўё эгилган мис лаганни эсга соларди. Тоғларга қорлар фасли етгач, Қалқончўққи яна ҳам аниқроқ кўзга ташланарди. Қорлар эригандан кейин эса чўққи жигарранг товланарди. Чўққи баландлаган сари ёйилиб кенгаяр, шу билан худди қалқон шаклини оларди. Эл, қачонлардир ўзи ва Ватанлари учун жон фидо қилганларнинг ҳурмати учун ҳайкал ўрнатишни удумга айлантирганди. Ҳар кўча бошида миллий қаҳрамонларга ҳайкаллар тикланар, уларнинг шаънига қўшиқлар, дostonлар тўқиларди. Девлар от торта бошлагандан кейин эса ҳайкаллар бузиб ташланди. Эл ўз тушунча — туйғусида яратган ўша ҳайкалардан эндиликда биргина Алпомишнинг оти, қалқони, қиличи, нурбини, кўзгусига қўйилган ҳайкалгина сақланиб қолганди. Ҳайкаллар шаънига тўқилган қўшиқлар, битилган дostonлар ҳам йўқолди... Эл биргина Отчўққига топинарди...

Кампир билан набирасининг яна бир суюкли, ардоқлиси — Қалқончўққи эди. Галдаги девлар билан кечадиган оғир ва машаққатли жангга отланаётган кичик Алпомиш бобосининг отига миниб, қалқонини кўксига тутиб, хавфли душман — девлардан ўзини ҳимоя этиши зарур эди. Пари-қизларни қутқариб қайтиш учун қалқоннинг ўзи кифоя қилмасди. Кескир қилич, нурбин ва кўзгуни ҳам унутмаслиги керак эди. Шулар билан қўрқмай, бемалол жангга кирса арзирди. Бу ҳол Наврўз байрамидан сўнг юз берарди. Ҳозир эса бувиси эртақ сўзлаяпти. Эркакнинг мазму-

нини бола зудлик билан ҳақиқатга айлантириши шарт. Кампир шуни истаяпти. Бу кампирнинг хоҳиши...

* * *

Чўққиларнинг ғарб томондагиси шакл-шамойили билан қадимий қилични эслатарди. Чўққи гўё сувдан шиддат билан тепага сапсиган лаққа балиққа ўхшарди. Балиқ гўё думи билан харсангга тиралиб, бўкириб туриб қолгандай туюларди. Фақат чўққи лаққадай йўғон бўлмай, юпқароқ кўрнарди. Мана шу юпқалиги билан қилич деб аташ мумкин эди. Қуёшли кунлар Қиличчўққи гўё шишадай шуълаланар, ойдинли тунлар эса мис лагандай ялтирарди. Қуёшли кунда ҳам, ойдинли тунда ҳам бирдай кўзни қамаштирарди. Илк бор кўзи тушганлар уни чиндан ҳам балиққа ўхшатар, эл эса уни тилларида "Қиличчўққи" деб атарди. Ялтираши билан кўзни маҳлиё этадиган, қилмиши — қон тўкишдан иборат мана шу қонли қурол оғир дамларда кунига ярагани учун ҳам эл уни эъзозларди. Алпомишдан ёдгор бўлиб келаётган қиличнинг эл тушунчасида "Қасос" маъноси ҳам бориди. Эл чўққиға мана шундай маънода қарар, топинарди.

Қачонлардир Алпомиш сўнгги бор девларни енгиб, жангдан қайтганида Отчўққида озгина дам олган ва қилични мана шу чўққиға қўйган экан. Девлар енгилгандан кейин Алпомиш умрининг охиригача Отчўққида ўтириб эли кузатибди, қайтиб қилични ҳам олмабди. Шундан бери қилич шу чўққида санчилиб турармиш. Элнинг содиқ фарзанди бетакрор қудрат эгаси Алпомиш бандаликни бажо келтирди, ундан яна бир муқаддас ёдгорлик — Қилич қолди...

Кампир ва набираса учун яна бир суюкли, ардоқли Қилич чўққи эди. Улар орзу умидларини Отчўққидан кейин мана шу Қилич ва Қалқончўққиға тикканди. Кичик Алпомишнинг мақсад-маслаги, илинж ва юпанчлари, режалари ҳам шу чўққи билан боғлиқ эди. Ҳозирча бу кампир билан боладан бошқаларга сир эди. У бобосининг дулдуглига минар, қалқонини кўксига тутар, қиличини ушлаб Эрам Боғи томон учар, девлар билан оғир ва машаққатли жангга кирарди.

* * *

— Бувижон, нимага жимиб қолдингиз? Кўзларингиз ёшландими? — шивирлади бола кампирдан кўзларини узоқмай ва лаблари титради.

— Катта уйга кир — деди кампир кўзини енги билан арта туриб, — ота-онанг, укаларинг ухлашди чоғимда. Нимага улар ёнимизга киришмайди?

Бола оғирсиниб қўзғалди. Ялангоёқ ташқарига чиқиб, даҳлиз-

га, ундан катта уй эшигига яқинлашиб ичкарига мўралади. Телевизор алақачонлар тугаган, оқараб, вишиллаб ётарди. Белини белбоғ билан боғлаган отаси бошини кафтига босганча ухлаб қолганди. Укалари ҳам ҳали замон ўтириб телевизор томоша қилишган ерларида ухлашарди. Ориқ, бўйдор, сочлари ортида силкинаётган онаси эгилиб қозон-товоқ юварди. Кўча эшикнинг чап томонидаги молхонада катта қора сигир мудраб кавш қайтарар, ёнидаги қўйхонада беш-олтита қўй бир-бирига суялиб тамшанарди.

Бола ортига ўтирилди. Бувисининг ёнига кириб:

— Ҳаммаси ухлашибди, онам идиш-товоқ ювяпти, — деди маъюс тортиб.

— Ўтир, уйқинг келмадими? — кампир набирасининг кўзларига тикилди.

— Эртак эшитаман...

— Сенинг эсинг бутун. Укаларингни ҳеч нарса қизиқтирмайди. Ҳали эслари кирмаган. Эслари киргач, ёнимдан жилмайди. Қаерга келувдим-а...

— Қиличчўққи ҳақида гапираётувдингиз...

— Эсладим. Ҳозир Ёвчўққи ҳақида гапариб берай. Кейин девлар, пари-қизларга қайтарман. Ҳа, айтмоқчи, сенга Тирик-тепа, Жинтепа ҳақида ҳам гапираб беришим керак. Ҳали замон эсимга соларсан.

— Гапиринг...

* * *

Тўртинчи чўққи "Ёвчўққи" деб аталарди. Кўп йиртқишлик ва ваҳшийликлар сабабкори бу чўққи эл наздида ҳақиқий фожеалар манбаи эди. Элнинг асрлар бўйи чеккан дард-аламлари, қайғу-ҳасратлари, ғам-ғуссалари, адоқсиз изтироблари шу чўққи билан боғлиқ бўлиб, элнинг илк бахтсизлиги шу чўққидан бошланар, турфа шодликларига ҳам шу чўққи чек қўйганди. Чўққи элга ота-боболарнинг қора қисмати эслатарди. Элнинг кўзи чўққига тушиши билан кайфияти бузилар, юраги беҳаловат урар, қонлари шиддатга минар, ғазаб ва нафратлари соҳилидан ошиб-тошар, юзини терс ўтириб чекланар эди. Чўққи ва у билан алоқадор кечмиш бирон-бир тарих китобларида зикр этилмаган, ҳатто ўрганилмаган, ўрганишга йўл қўйилмаган, шундай чўққи мавжудлигини ўзга эллар билмасди. Эл бу ҳақда қўни-қўшилари гапирмаганди. Дардига дар қўшилишини сезиб сукут сақларди.

Чўққига жиддий тикилинса, кўп сирлар аён бўларди. Чўққининг турли ерлари кўчган, баъзи ерларида ўйинлар ҳосил бўлиб, ўша ерларга қор тегмас, пўпанак босиб ётарди. Эл чўққини турли даврларда тошбўронга олиб шундай ҳолга келтирганди. Эл "Ёвчўққи"дан шу тариқа ўч оларди. Мазкур чўққи гўё бургутга

ўхшарди. Ўлжасига ташланаётган — тумшуғи, тирноқлари қон бургут! Тумшуғи, панжаси, думи, қанотлари ҳам нақ бургутники эди. Узлуксиз ёққан қор, ёмғир ва шамол таъсири чўққининг қирларини емириб, силлиқлаштирган, харсангни бургут қиёфасига киргазганди. Айтишларича, қачонлардир девлар эл устига бостириб кириб, тош кесар усталарни чўққида қолдирган, усталар узоқ ва жиддий бош қотиришдан сўнг шу қиёфа — бургутни яратган эканлар. Девларнинг тимсоли сифатида қад кўтарган "Ёвчўққи" юксақликларда туриб, важоҳати билан қарам элнинг юрагига доим ваҳм солиб туриши, девларнинг қудрати, элнинг мағлублигини эслатиши, миясини оғритиши зарур эди. Девлар чиндан ҳам эрта-кеч элни чўққида қарашга, ўзлари тимсолини унутмасликка ундаган. Чўққи ясалган — бургут қиёфасига кiritилган кезлар панжалари орасида яланғоч гўдак турар экан. Бургут панжалари билан гўдакни эзғилар, тумшуғи билан танасини чўқиларди. Девлар пари-қизларни занжирларга солиб юр-тларига — Кўҳи Қоф тоғи остидаги Эрам Боғига қайтганларидан кейин, бу ерда қолган девлар ўлиб, давлатига путур етгач, эл болани бургут чангалидан олиб ташлаган, лекин баҳайбат бургутни мутлақо йўқотишга қурбилари етмаган. Яна нақл қилишларича "Ёвчўққи" тагига алақандай тилда бир нималар ёзилган экан. Кейинчалик кексалар ўша ёвузларни эслаб ёшларга айтишган. Ёшлар эса девлар тилини ўрганибди. Маълум бўлишича: "Бизга қарши бош кўтарганлар яланғоч гўдакнинг қисматида тушади..." деган маънони англатар экан. Эл бу сўзларни ҳам кейинчалик қириб ташлаганди.

Эл шу кўйи узоқ муддат даҳшатлар, изтироблар, таҳликалар орасида яшади. Бироқ узоқ вақт девларга, уларнинг бу ердаги гумашталарига қарши курашолмади. Чунки, деҳқон эл қурол ишламаганди. Алпомиш даврида мурасага кирган қуроллар эскирган, йўқолганди. На чора, деҳқон элнинг қурол ишлашга вақти йўқ-да.

Ёвчўққи аста-секин элни, ғазабга келтирди. Бир-бирини сўкадиган, ҳақоратлайдиган, ҳатто бир-бирига мушт кўтарадиган одат чиқарди. Бундай низолар эл кўпроқ ёв чўққини кузатган кезлари юз берарди.

Кампир билан боланинг нафрати, ғазабига дучор бўлган ҳам шу Ёвчўққи эди. Кичик Алпомиш бобоси Алпомишнинг дуудулига жон битгач, устига миниб, қалқонни кўксига тутиб, қилични ушлаб биринчи галда шу ваҳший, йиртқич чўққида бостириб бориши, уни парчалаб ташлаши керак эди. Кейин Кўҳи Қоф остидаги Эрам Боғига жўнарди. Шу тариқа элнинг барча азобларига чек қўйилар, элни кўриш, дийдорига тўйиш илинжида қон йиғлаётган пари-қизлар Ватанига қайтарилар, кампир ҳам, бола ҳам ниятига

етарди. Орзулари ушаларди. Бу ёғи тарих эди. Бола ота-боболари тарихига қайтиш, уни борлигича тиклаш ва уни эл мулкига айлантириш иштиёқида ёниб-ўртанарди. Бунинг учун эса бобосининг отага жон битиши зарур эди. Отта жон битиши билан қалқон, сеҳрли қилич, нурбин, кўзгулар ҳам ҳаракатта келарди...

* * *

Ориқ аёл — кичик Алпомишнинг онаси ҳовлидаги юмушларни саранжомлаб катта уйга кирди. Дарҳол телевизор қулоғини бураб ўчирди. Девор тагида ухлаб қолган эри ва турли томонда сочилиб ётишган болаларини турғазда. Боланинг отаси эснаб, дўпписини кийди, оқиб қолган сўлагини кафти билан артди. Гандираклаб кичик уйга ўтди. Ҳозирланиб қўйилган тўшакка ёнбошлади. Аёл болаларини ўрнига ётқизиб устиларига кўрпа ёпди. Кейин югургилаб қайнонаси билан ўғлидан хабар олди. Кампир ҳамон чордана қуриб эртақ сўзлар, кичик Алпомиш эса иягини кафтларига тираганча эртақ эшитарди.

— Ойи, — деди аёл кампирга бечорачилик билан термулиб, — ётақолинглар. Толиқасиз. Набирангиз мактабга кечикади...

— Ётавер, — минғирлади кампир одатий совуққонлиги билан, — уйқу қочган. Умрининг бу ёғини мудраб ўтказаман. Боланг ухласа, жойига ётқизиб қўяман, боравер.

Ортиқча гапни хушламайдиган кампирнинг феълини тушунган келин жимгина изига қайтди.

Олам тинч ва осойишта эди. Мана шу тинчлиги, осойишталиги билан девлар босиб келган даврлардан фарқ қиларди. Олам тинчгина ухларди. Эл ҳам тинчгина дам олаётганди. Водий илк бор яралгандай осойишта эди. Фақат баҳор бедор эди. У олам узра кезиб юрар, ҳамал шамолини етаклаб оламни айланарди. Ҳамал шамоли дарахт нафдаларини силар-сийпалар, силкитар, куртакларни уйғатарди. Отчўққи, Қалқон чўққи, Қиличчўққи, нурбин, кўзгу ҳам баҳор пардасига ўралиб уйқута толганди. Фақат "Ёвчўққи"гина уйғоқ эди. Узоқларда тинч ухлаётган элни кузатарди...

— Бувижон, эртагингизни давом эттиринг, уйқум қочиб кетди.

— Ҳозир... қаерга келувдим?

— Ёвчўққи ҳақида гапирётувдингиз...

— Ҳа. Эсимга тушди. Энди Тириктепа ҳақида озгина сўзлай. Илгари айтганимидим? Хаёлимдан кўтарилаёзибди...

* * *

Элнинг наздида Тириктепа Отчўққи, Қалқончўққи, Қиличчўққи билан боғлиқ тушунча-туйғу эди. Бу тушунча-туйғу Ёвчўққи, Жинчўққига ҳам бориб боғланарди. Ёвчўққи элни ғамга чўкти-

рар, даҳшатга солар, Тириктепа ҳам шунчалик, балки ундан ҳам баттар ғамларга чўктириб, даҳшатлар гирдобига ботирарди.

Эътироф этилишича девлар илк бор водийга от тортганида эл бир тан-бир жон бўлиб душманга қарши жангга отланган. Жанг кун-тун, тун-кун тинмаган. Девлар талофот кўра бошлабди. Дарҳол найранг ишлатиш йўлини излабди. Тоғлар томондан дарёни бўғиб, бошқа томонга оқизиб юборибди. Қалъага на сув, на дон кирарди. Эл сувсизлик, очарчилик, қаҳатчиликка учрабди. Ҳатто ит, мушук гўштларини ҳам танавул қилишга мажбур бўлибди. Бироқ жангнинг ниҳояси кўринмасди. Девлар янги найрангларни ўйлаб топибди. Йўл-йўлакай қўлга туширган кишиларни дарвеш кийимларида эл орасига киргизибди. Дарвеш кийимидаги жосуслар эл бойларини қўлга олиши, катта мол-мўлк ваъда қилиши, раъйларига қаратиши, айна вақтда эл орасига нифоҳ солиш — тўзитиши, шу тариқа хўжаларининг ғалабасини таъминлаши керак эди. Девларга яна элнинг эътиқодсиз — молпараст, мансабпараст бойлари қўл келди. Бу борадаги уринишлари эса зое кетмади. Бойлар билан олиб борилган суҳбатлар, тузилган сулҳ девларни чиндан ҳам ғалаба билан таъминлади. Мўлклари, мансабларидан ажраб қолишдан кўрққан сотқинлар тунда дарвозаларни ланг очиб бердилар. Девлар осонгина элни босиб олди. Шу куниёқ сотқинларнинг кўнглига қаралди. Юқори лавозимларга тайинланди. "Ҳамон энгилишни истамаётган ана у бетамизлар эртадир-индиндир сизларни ағдаради, ўлдиради", дея девлар сотқинларни ўз қондошларига қарши қўйди. Нишон тўғри кўзланган, режа ҳам тўғри ишлаб чиқарилганди. Сотқинлар тун бўйи ухлашмай қондошлари — элнинг мард, жасур ўғлонларнинг рўйхатларини тузишди. Тунда уларни тутушга ёрдам бердилар. Қарамликнинг иккинчи куни, эл турли маросимлар ўтказадиган, Наврўзни қаршилаб, қузатиб қўядиган майдон ўша мард, жасур йигитлар билан лиқ тўлди. Уларнинг қўл-оёқлари, оғизлари боғланганди. Уларни яна ўз қондошлари — сотқинлар сиртмоққа солишганди. Бир кун илгари эса тун бўйи мард, жасур йигитларнинг қисматини ҳал этиш учун алоҳида режалар тузилганди. Буни эл эртаси кун билди. Бироқ карвон ўтган, ит кечикиб хурганди...

Асир йигитларни дарё соҳилининг сўл томонига ҳайдаб ўтишди. Оёқ-қўлларини арқонлардан бўшатишди. Калтаклашиб тепаликни қазिशга ундашди. Ҳеч ким сирга тушунолмаётганди. Ҳатто баъзи бир кексалар, девлар канал қаздирыпти, қирларга сув чиқаради, дейишди ҳам. Бир ҳафтада тепа қазиб бўлинди. Кейин... ҳамаси аён бўлди...

Девлар тепани қазиган мард, жасур йигитларнинг ўзларини чуқурга тушишга мажбур этди. Тундилар. Қўлларга тирик йигитлар устига тупроқ тортишга буйруқ берилди.

— Худо хайрларингизни берсин! Ёшларнинг жонларига ачининглар! Қул қилиб ишлатинглар! — дея ота-оналар девларнинг оёқларига йиқилиб ёлворди.

— Йўқоларинг, бу аблахлар бизни қийнади, бир неча давни ўлдирди. Улар омон қолса, бизларга тинчлик бермайди, тинч яшолмаймиз, — дея девлар ота-оналарни калтаклашди. Бир неча ота-оналар, эл кексалари ўзларини чуқурга отдилар. Яна тупроқ тортилди. Аста-секин дод-фарёдлар сусайди. Тупроқ эса кўтарилгандан кўтарилиб бораверди. Шу тариқа девлар элни ўз кафанига ўради. Мақсадлари — қачонлардир замон ўзгариб эл девларни шу масалада айбласа, улар “ўзлари кўмишган” деган ниятда эди.

Эл тинчимади. Қон-қақшаб йиғлади. Девларга ташланди. Юзларини тирнади, сочларини юлди. Яна сотқинлар — ҳомийлари девларнинг ёнини олиб элни танчитди. Девлар лабларини ялаб бир четда тиржайиб туришаверди. Куролсиз эл чорасиз қолаверди. Элнинг не-не азамат отлари тупроққа қоришди. Тепа узок вақт кўтарилиб, тушиб турди. Гўё ичига одам солинган қопдай қийшайди, эгилди, бурилди. Ер қаърадан турли дод-фарёдлар кўтарилар, лекин англаб бўлмасди.

Тириктепанинг яралиши ва тарихи, мазмуни, қисмати шундай эди. Шу кундан бошлаб унга “Тириктепа” деб ном берди. Минг йиллардан кейин ҳам тепа қимирлашини тўхтатмади. Не-не йигитлар тепани очиш учун кетмон уриб кўрди. Кетмон сопи синиб, йигитлар ниятларига етишолмади. Номини ҳам ҳеч ким ўзгартиролмади. Ўзгартиш учун ақалли тепа қимирламаслиги керак эди...

* * *

Эл ўша кун кеч билан бошқа бир оғир фожеанинг гувоҳи бўлди. Эл, тириклай кўмилган фарзандларига қанчалик қон-қақшаб йиғлаган бўлса, бу фожеага минг карра ортиқ қон-қақшаб йиғлади. Яратганга ёлвориб, мурожаат этиб ўзини турли томонга урди, кўз ёшлари сел бўлиб дарё сувига қўшилди.

Девлар содиқ сотқинлари билан уйма-уй юриб ҳаммаёққни тинтув қилди. Ота-боболаридан ёдгор бўлиб сақланиб келаётган сон-саноқсиз китобларни майдонга олиб чиқишди. Баъзи бир одамлар китобларни қабрларга кўмиб улгурганди. Сотқинлар бу ҳақда ҳам девларга хабар берди. Қабрлардаги китоблар ҳам топилди. Эгалари оловда ёндирилди. Турли даврларда турли босқинчилар томонидан қолдирилган китоблар учун ўлим фасли етиб келди. Бунгача ҳам араб, юнон, мўғил элнинг икки минг йиллик китобларини ёқишганди. Ёқилишига буйруқ берилди.

— Бу қанақа китоблар? Нималар ёзилган? Қанақа ҳарфларда ёзаган? — девлар элга тинмай зулм ўтказарди.

— Умрларингиз узун бўлсин! Худо ёрлақасин! — эл тинмай нола чекарди. — Бизларни ёқинлар, фақат китобларга тегманглар! Ота-бобордан қолган жавоҳирларни асраб қолдириглар! Бу улардан қолган тарих — хотира. Бу китобларда фақат бизнигина эмас, шу кунгача яшаб ўтган одамзотнинг тарихи — хотираси ифодаланган. Одамзот ўз ҳис-туйғуларини наср билан, назм билан ифодалаган. Авлодлар бизга лаънатлар ўқимасин! Мингминг йиллик одамзот тарихи хотираси йўқолиб кетмасин. Бу фақат одамзот тарихи — хотирасинигина эмас, унинг ақлига, ҳис-туйғуларига қўйилган ҳайкал... Дунёйи оламнинг тарихи — хотира китоби. Тарих-хотирани қайта тиклар бўлмайди. Ақлга, ҳис-туйғусига қўйилган ҳайкални тиклаш осонмас. Одамзотнинг ўша тарих-хотира қисми абадул-абад йўқолиб кетмасан... уни тиклайдиган одам йўқ. Чунки, донолар тарих-хотира билан бирга ўлган... Авлодлар ўзларини турли томонга уради, бўзлайди, қон йиғлайди, барибир тарихи-хотирасининг ўша қисмини тиклолмайди. Санъатларни тикласа-да, ўлган ақл, ҳис-туйғуларини тиклолмайди. Китобда не-не қулиқлар, қарамлиқлар, элнинг илк ҳарфи, илк тарихи-хотираси, эрк учун курашлари битилган. Буларнинг қайси бирини тиклаш мумкин?! Одамзотни ўтмишидан узиб қўясиз, одамзот тарихсиз-хотирасиз қолади...

— Нимага биз билмайдиган ҳарфларда ёзалган? — тинмай бўкирарди девлар. — Сенлар оғзингга келганни гапириб валдирайвергансанлар. Асли мазмуни шунақами, йўқми биз билмаймиз-ку!

— Юнон, ҳинд, араб ҳарфларида битилган битик, лекин бизнинг тилимизда ёзилган, ифодаланган, — ётиғи билан тушунтиришга тутунди эл кексалари, — қайси халқнинг ҳарфида ёзилгани шартмас. Қайси тилда, қайси маънода ёзилгани инобатга олинади. Дўппи бошни совуқдан, офтобдан асраса, бўлгани... Китобларда инсоннинг яхши-ёмон кунлари, олижанобликлари, тубанликлари, динлар, хулосалар ҳақида ёзилган.

— Бундай китобларни кимга кераги бор?! — тинмай бўғиларди девлар, — олижаноблик, эзгуликнинг бизга алоқаси йўқ. Бизнинг қарашларимизга зид. Худо, динни кимга кераги бор?! Элни чалғитади. "Ёмон-яхши кунлари..." дейилганда девлар кўзда тутилмаяптими?..

— Ўзларига олмасинлар, асло ундаймас, — яна тушунтира бошлашди эл кексалари. — Тарих-хотирани ёндириш — бутунгача яшаган инсон зотини қириб ташлаш билан баробар...

— Хуллас, ҳаммаси ёқилади! — бўкирди девлар, — бутундан эътиборан девлар, уларнинг қучган зафарлари ҳақидаги китоблар ёзилади. Янги ҳарфларни ўйлаб топамиз. Улар катта-катта ҳарфлар бўлиши керак. Девлар тушунадиган ҳарфлар... Девлар-

нинг ақли, ҳис-туйғулари ҳам ифодаланади. Ҳа, босилган элнинг минг йиллик тарихи-хотираси бўлиши шартмас. Босганининг тарихи-хотираси бўлиши шарт, вассалом. Девларгина олқ-иш-мақтовларга лойиқ.

— Юнонлар ҳам, араблар ҳам, ҳиндлар ҳам ўзларигача яратилган китобларимизни ёқишганди, сўнг ўзларининг ҳарфларини мурасага киритиб, ўз ҳарфларида китоб ёзишга мажбур этишганди, — кексалардан бири изоҳ берди, — шу билан элни икки марта тарихи-хотирасидан узиб қўйишганди, учинчи марта ҳам наҳотки шундай бўлса...

— Етар! Бу масалага бошқа қайтилмайди, — ўшқирди девлардан бири, — бугундан эътиборан сизнинг тилингизда китоблар ёзилмайди. Сизлар ҳам, бизлар ҳам қутуламиз. Бу масалага қайтганлар тириклайин кўмилади...

Ўша куни элнинг тирик фарзандлари қатори, тирик китоблари ҳам тириклайин ёқилди... Тарих-хотираларидан узилди-қолди... Жудо бўлди, адо бўлди... Бундан буёғи девлар фасли, тарих-сизлик-хотирасизлик фасли эди...

Элнинг кўзини очмаслик, ўз ҳақ-ҳуқуқини танишга йўл қўймаслик, ҳукмронга қарши бош кўтармаслиги учун эса китоб ёздирмаслик керак...

— Бувижон, Тириктепада нимага кетмоннинг сопи синади?

— Кетмоннинг сопи кўмилганларнинг ўлмаган жонидан кўрқади. Дод-фарёдларига бардон беролмайди. Илгарилари эса тепани очишга девлар рухсат беришмаганди. Бунинг учун фақат бобонг Алпомишнинг сеҳрли қиличигина зарур, ўша қиличнинггина кучи етади. Орзуйимиз ушалса, ниятимизга етсак, бобонгнинг отига миниб, қиличини талага соласан. Кейин...

— Жинтепага ҳам кетмоннинг кучи етмайдими?

— Етмайди. Ҳар қандай кетмон Жинтепага кўтарилиши билан эриб кетади. Ахир, у ерда озмунча одам мурдалари ётибдими?

— Бошидан гапириб беринг...

— Айтиш қийин, айтиш осонмас. Ҳар битта эртақни айтаётганимда танамнинг ярми узилгандай бўлади. Буни эртага айтиб берсам-чи...

— Йўқ. Бугун айтасиз.

— Жинтепа ҳамда Тириктепа бир вақтда яралган. Тепанинг номи илгари "Рухтепа" эди. Кейинчалик Жинтепага айланди...

* * *

Пахтазор-водийнинг ўртасида, дарёнинг бошқа соҳилида, Тириктепага қарши томонда ёлғизгина бир етим тепа қаққайиб турарди. Минг йиллардан бера бу тепани эл илоҳиёт ва сирлар, сеҳрлар билан боғлаб келарди. "Жинтепа" дейишлари ҳам бе-

жиз эмасди. Катталар ҳам куппа-кундузи тепа ёнидан ўтишга кўрқар, болаларини ота-оналари тепа ёнига яқинлаштирмасди. Ёнидан ўтганлар, атрофига яқинлашганлар шайтонлаб, сўнг эсларидан оғишарди. Эсидан оғанларга ирим-сиримлар ҳам, дори-дармонлар ҳам қор этмасди. Узоқ умр кўрмай бандаликни бажо келтирадилар...

Жинтепа ҳақида турли даврларда турли миш-мишлар тарқалган, турли эртақлар тўқилган, лекин мазмуни бир хил эди. Бу, инсон ҳаёлот оламининг турли хил кўринишлари, кўрқув ва таҳликалари олдидаги тушунчалари натижаси эди.

Кўрган, кузатганларнинг айтишларича, тепа устида кундузи ҳам, тунда ҳам инс-жинслар, ажиналар ўйин-кулги қилишар-миш. Базму жамшид қуришармиш. Ўша ўйин-кулги, базму жамшидга дуч келган одамни уриб, эсини ўғирлаб қўярмиш. Чиндан ҳам бу балога гирифтор бўлганларнинг эслари йўқолиб қоларди. Кампир эса Жинтепанинг барча сир-сехрига тушунарди. Бу, эл ўтмиши — аждодлари қисмати билан боғлиқ эканини биларди.

Девлар элнинг мард, жасур йигитларини тириклай кўмиб Тириктепани ҳосил қилганларидан кейин курашда қурбон берилганлар ва ёнмай қолган китоблар шу — Жинтепа остига кўмилганди. Бевақт оламдан кўз юмганлар — девлар қиличидан боши кесилганлар, яъни бу дунёга тўймаганлар рухлари тепа устида тун-кун бедор исён қилар, бунга ота-боболарининг қонмаган, ташна рухлари қўшилар, уларга эса китоблардаги бахтсиз одамзотнинг рухлари ҳамдардлик билдирарди. Мана шу қонмаган, ташна рухларнинг исёнлари авлодларига турли қиёфа, инс-жинс бўлиб кўринар, кўрқитар, эсларини оғдирарди. Эсидан оғадиганларнинг кўпчилиги ўша кезлар девларга ёлланган сотқинларнинг авлодлари бўларди. Баъзан девлар қиёфасида кўринадиган инс-жинслар эса оғир ва машаққатли жангда — эрк жангида мурдалари шу ерда қолиб кетган девларнинг суратлари эди. Улар минг хонадонли элнинг ўлган фарзандлари руҳини ҳозир ҳам тутқунликда ушлаб туришга тиришар, рухларга кучлари етмагач, ҳамдардлари — сотқинларнинг авлодларига ташланар, ўчини ўшалардан олар, кучлари яна ўшаларга етарди. Эл бечора сотқинларни минг йиллардан бери қоралар, болалари шаънига лаънатлар ёғдирар, бу ҳам етмагандай девлар уларнинг эсларини ўғирлаб қўярди...

Элни минг-минг йиллар даҳшатга солган, кампир билан набирасини ғамга чўктирган, уйқусини қочирган Жинтепанинг тарихи шундай эди. Тепага яқинлашишга ҳамон эл ботинолмасди...

Кичик Алпомиш фавқулодда бир шовқин-сурондан чўчиб уйғонди. Фикрини жамлолмай бир мунча вақт гангиб турди. Ташқ-

аридан: "Урай! Наврӯз! Бугун мактабга бормаимиз, катталар билан қирларга чиқиб, ўйин-кулги қилиб қайтамиз. Урай! Урай!" деган хитобларнинг кети узилмасди. Ҳаяжондан боланинг эти жимиралишиб, қалтираб кетди ва атрофга олазарак аланглади. Салдан кейин ҳаёлини йиғиб, интизорлик билан бувисини излади. Тополмади. Буваси йўқолиб қолганди. Боланинг хотирасида тун, бувиси бошини тиззасига олиб силагани, эртақ айтиб бергани тикланди. Кейин у Отчўққи, Қалқончўққи, Қиличчўққи, нурбин, кўзгу ва Тириктепа, Жинтепа, девларни эслади. Уларнинг ортидан тасаввуридан пари-қизлар жонланди. Аста-секин шу тун кўрган туши ёдига тушди. Бугунги туши баҳор ҳавоси каби алғов-далғов эди. Тушида бобосининг оти — Отчўққига миниб, қалқонини кўксига тутиб, қилични ушлаб ҳадеб Ёвчўққига ҳамла қилармиш. Бобосининг кескир, сеҳрли қиличи билан Ёвчўққи — ваҳший, йиртқич чўққини чопармиш, чопаверармиш. Девларнинг тимсоли — Ёвчўққи парча-парчаларга бўлинаётганмиш. Кейин Ёвчўққидан асар ҳам қолмабди.

— Урай! Урай! — дея тушида бутун овозини қўйиб бақирармиш. Пастда, водийда минглаб қондошлари унга қўл силкиб шукуроналар айтармиш. Мана, ўз кўзларингиз билан кўринглар. Ёвчўққини кесиб ташладим. Энди у йўқ... Бизларни қўрқитолмайди. Бобомнинг дулдули, қалқони, қиличи қўл келди. Бувимга қўшилиб, туллари руҳлардан: "Бобомнинг дулдулига жон кири-тиб беринглар! Бобомнинг қалқони, қиличини олай! Ёвчўққини кесиб ташлай, ҳаммамиз азоблардан қутулайлик!" дегандим, орзуим ушалди...

— Биз фақат сенгина бу ишларни уддалашингни билардак, — дермиш пастдагилар ҳайрат ва таажжубдан ёқаларини ушлашиб, — бизнинг ҳам орзуларимиз ушалди. Эртага Наврӯз байрами. Байрамга чиқадаганларга сенинг қаҳрамонлиқларингни айтамиз. Энди дулдулинг билан Кўҳи Қоф тагидаги Эрам Боғига борсанг, қалқонингни тутиб, қиличингни ишга солиб, девларни ер тишлатсанг, бибиқалонларинг — пари-қизларни ёруғликка олиб чиқсанг... Улар ҳам тутқунликдан халос бўлиб, қолган умрларини бизлар билан ҳурликда ўтказсалар... бечоралар куйиб қовриқди, тутқунликда ўлолмаяптилар. Ахир, улар ҳам ўз қондошларига турмушга чиқишлари, болалар тутиши — насларини давом эттиришлари керак-ку! Шундан кейин сен ҳақиқий эл қаҳрамонига айланасан, сенга астойдил топина бошлаймиз.

— Озгина вақт беринглар! — тинмай ҳайқирарди Отчўққи устдаги кичик Алпомиш мамнунлик билан, — ақлли Наврӯз байрами ўтсин. Эл билан шоду хуррамликни бирга ўтказай. Кейин йўлга чиқай...

Бола сесканиб эшикка юзланди. Шу билан туши тутади. Бир нуқтага тикилганча яна қанақа туш кўрганини эслашга уринди.

Қандайдир кўзойнакли илонлар, курак тишли тўнғизлар билан тушида олишгани, уларни ҳам қилич билан чопгани хира хоти-расида тикланди. Кейин тушига шер болалари киргани, қалин ўрмонзорда шерваччалар билан ўйнашиб, олишиб юрганини эс-лади. Тушнинг мана шу ери боланинг кайфиятини кўтарди. Бу-висининг хира туманлар орасида қўлини чўзиб олдинга интил-гани, бирдан йўқолиб қолгани, отасининг дўпписи сувга тушиб оқиб кетганини кайфиятсизлик билан хотиралади.

“Ростдан ҳам бобомнинг дулдулига жон битармикин? — дея ўйлади ниҳоят у, — унга миниб Эрам Боғига учармикинман? Қалқонни, қилични олармикинман? Олсам яхши бўларди. Дев-лар қанча? Бошларига қилич ўтармикин?

— Алпомиш, — деган овоздан у сапчиб туриб эшик томон юрди, ҳовлини кузатди. Чикди. Тўхтади. Роҳатланиб керишди. Укалари ҳовлида турли томонга югуришар, муштлашар, бир ни-маларнидир талашिशарди. Бувиси тандирга ўтин қаларди. — Турднингми, болажоним...

— Турдим, — деди бола хомуш тортиб ва эснади-ю, дарҳол оғзини кафтининг орқаси билан ёпди. — Буви, укаларим нима талашияпти?

— Отанг қўй сўйди. Пуфагини ташлаганди. Ўшани талаш-шяпти. Сен улғайиб қолдинг, пуфак талашма.

Бола битта-битта босиб тандирга қарама-қарши томонга ўтди. Юз-қўлини ювди. Қўйнинг оёқ терисига лабларини босиб фуф-лаётган отаси ёнига яқинлашди. Ёрдамлашди. Бир оздан сўнг айвонда супра ёзиб нон ясаётган онаси томон юрди.

— Болам-эй, — минғирлади онаси, — мунча кўп ухламасанг. Эртароқ ёт, дейман, қулоқ солмайсан. Бувингнинг эртаги жонин-гга тегмадими? Тавба, эртақ бувингнинг ҳам жонига тегмайди...

— Бувимнинг эртаги ҳеч қачон жонимга тегмайди, — жавоб қилди бола қатъий.

— Эртага Наврўз байрами. Нон ёпяпман. Бўғирсоқ пишира-ман. Тухум бўяб бераман. Далага чиққанимизда ўртоқларингга улашасан. Эртага дам оладиган кун, мактабга бормайсан. Менга қара. Кексалар “қўлларингизни очинглар, тилакларингизни ти-ланглар” деганларида тузукроқ нарса тила. “Тила топиб олай”, де. “Катта одам бўлай” десанг ҳам майли. Тушундингми?

— Бобомнинг дулдулига жон битсин, қалқон, нурбини, сеҳрли кўзгусини олай. Кўҳи Қоф тоғи остидаги Эрам Боғига борай, девларни ўлдириб, пари-қизларни қутқариб келай... — дейман, — шивирлади бола онасининг кўзларини кузатиб. — Менга бо-шқа нарса керакмас. Бошқа тилайдиган тилагим йўқ. Бошқа ҳеч нарса олмайман...

Она боласига меҳр билан термудди. Кўзлари ёшланиб, ўғлини

бағрига босар экан, пешонасидан ўпиб, шивирлади:

— Майли, нима истасанг шуни сўра. Илоё ниятингга ет. Девларни ўлдиришни, пари-қизларни қутқаришни истабсан, кексалардан ҳам шуни тила...

Бола ҳам кўзларини юмиб онасининг бағрига суқилди, сўнг мамнунлик билан айвонни тарк этди. Тандир ёнига, бувиси олдига шошилди. Қолган гапларни бувиси билан келишиб олиши зарур.

* * *

Кечикиб, ёмғирсиз келган баҳорнинг илк кунлари. Олам ҳам, одамларнинг қалби ҳам яшнаб, яшилликларга бурканди. Бундан буёғи байрам — Наврўз.

Тун бўйи илиқ шамол эсиб чиқди. Тонгга яқин юксакликларга ҳам кўтарила бошлади, демак тоғдаги қорлар эрийди. Эл кўпдан бери бундай ҳолга гувоҳлик қилмаганди. Табиат элга чексиз саватлар кўрсатди. Эркалатди. Қиш озорсиз оппоқ этагини кўтариб баҳорга ўрнини бўшатди. Тип-тиниқ осмон аста-секин қизғиш алангага бўялди. Бу — баҳор қуёшининг беминнат нурлари. Яқин орада қорлар мутлақо эриб тугайди. Эриган ўша қор сувлари кўпириб, шовиллаб ҳадемай водийга оқиб тушади. Ерга сингиб, ерни кўпчилади. Шу тариқа ерни чопиш имкони туғилиб, чигит экиш, уруғ сепиш палласига навбат етади. Дехқон элнинг ягона мақсад-маслаги шу. Табиат янгитдан келинлик либосига бурканиб, дехқон элни ҳаяжонга солади, мақсадлари томон етаклайди. Эл оҳарли кийимини кийиб, тун бўйи пиширган лаззатли таомларини олиб, Наврўзни қаршилаш учун қирларга чиқади. Уч кун шодликларини намоён этади-да, сўнг маънос тортиб уни кузатиб қўяди.

Кутилгандай ҳол юз берди.

Илк қуёш нурлари оламни доларангга бўйяб бошлаган лаҳзаларданоқ, одамлар дарё соҳилини, дарё устидаги кўприкни лиқтўлдирди. Ранго-ранг кийинишган эркак ва аёлларнинг қўлларида тугун. Ҳайрат билан атрофга аланглашади. Ана, водий ўртасидаги майдон томондан оппоқ ятак-иштондаги, бошларига оппоқ салла ўрашган, оппоқ соқолли нуроний эл кексалари ташриф буюришди. Йиғилганлар ортларига тисарилиб, қўлларини кўксиларига босганча, саломлар билан уларни қаршилашди.

— Наврўзларингиз муборак?

— Қутлуғ! Етказганига шукур!

— Ували-жували бўлинглар! Бизларнинг ёшимизга етинглар! Ота-боболарнинг руҳи сизларни қўлласин!

— Айтанингиз келсин! Эл бахтига сизлар ҳам соғ-омон юринглар!

Эл кексалари йўл бошлади, фарзандлари уларнинг ортидан эргашди. Йўловчилар орасида оғир ва машаққатли жанг — девлар билан юз берадиган жангга бел боғлаган кампирнинг наби-

раси — кичик Алпомиш ҳам борида. Кампиргина кўринмасди. Ортада болалар келишар, оҳорли кийимларини бир-бирларига кўз-кўз қилиб мақтанишарди. Эл муқаддас Наврўз байрамини қаршилаш, ўтказиш учун қирлар томон кўтарилардилар. Болаларнинг олдида бораётган кичик Алпомиш паришон, гаплашишни хушламаётганди. Чунки, бугун ёнида севимли бувиси йўғиди. Қачонлардир у аёллар сафини бошқарар, биринчилар қаторида байрамга чиқарди. Қарилиги, бетоблиги сабабли бугун муқаддас байрамга қатнашиш бахтига муяссар бўлолмади. Ваҳоланки, йил-ўн икки ой мана шу лаҳзаларни орзиқиб кутарди. Кампир учун чорасизлик фасли етганини бола тахминан сезаётганди... На чора, инсоний қисмат шунақа. Дунёга очилган кўзнинг юмилиши ҳам бор... Энди кампир, эл байрамини қандай қаршилаганини наби-расидан сўраб шу билан кўнглига таскин бериши мумкин. Ўз кўзлари билан кўрганга не етсин. Минг афсуски, бундан буён байрамни қаршиолмай, кузатолмай чекланади. Набираси ҳаяжонли дамларни бувисига сўзлаб беради ва иккаласи тунни тонгга улашади. Ундан кейин яна эртак фасли...

Қуёш илк нурлари билан водийни мунаввар қилаётган паллада наврўзпараст эл Отчўққи остидаги қирларга кўтарилди. Катта оталари — Алпомишнинг дулдулига сукут сақлаб тикилганларидан сўнг кексаларнинг ишораси билан тугунларини ерга қўйиб, майсалар устига чўқди. Юз ёшни қоралаган, пахмоқ соқол Турон исми чол ўртага чиқди.

— Арзандаларим! — дея мурожаат этди чол йиғилганларга, — Ота-боболардан ёдгор бўлиб келаётган муқаддас Наврўзга етдик. Эл уни тоқатсизлик, сабрсизлик билан кутди. У билан юз кўришдик. Бу яратганининг бизга кўрсатган чексиз инояти, сажовати. Бу кунга етганлар ҳам, етмаганлар ҳам бор. Етганларнинг умри узайсин, етмаганларнинг руҳлари шодлансин? Бугундан эътиборан кун узая бошлайди. Оламда уйғониш фасли қанот ёзади. Инсон, барча маҳлуқ, маҳлуқотлар жонланади. Қуриган иликлар тўлади. Барча тирик жон қатори дарахтлар, ўт-ўланларни уйғотгани учун ҳам бу кун — Наврўз муқаддас. Ҳозир ерга уруғ сепа-миз. Қани, ҳой йигитлар! Ҳўкизларни ҳайдаб келинглар!

Ғала-ғовур, шовқин-сурондан сўнг забардаст йигитлар ўтлашаётган ҳўкизларни чоллар томон ҳайдашди. Оддий ёғочдан ясалган омон — бўйинтириқ ҳўкизларга қўшилди. Бўйдор, бу пайтга етиб бели букилган, қўллари серпай Турон чол яктаги этакларини белбоғига қистирди. Ковушини ечиб, омонни тутди, ҳўкизларга гаврон босди. Ҳўкизлар пинҳиришиб, бўйинларига зўр беришди.

— Ҳа, жонингдан барака топкурлар! — чол тинмай ҳўкизларга гаврон босар, омонни ерга қадарди.

— Турон отанинг умрлари узун бўлсин! Дард кўрмасинлар!

— турли томондан хитоблар янгради. — Ота! Омочни энди ёшларга беринг, толиқиб қоласиз.

Турон чол буғдой сепиладиган кенгдан кенг, узундан узун қирни уч бор айланиб чиқди. Омоч ер сатҳида учта из қолдирди. Чол ҳўкизларни тўхтатиб, гавронини ерга қадаб, одамлар ёнига яқинлашди.

— Ҳорманг, отахон!

— Бор бўлинглар, болаларим!

— Татиб беринг! — йигитлар чолга нон-туз ва ширинлик узатди. Чол нон-туз ва ширинликдан татиб, ўзларига қайтарди.

— Болаларим, сизлар ҳам татинглар! Қўлларингизни очинглар! Нон-туз сероб бўлсин! Йилингиз ширин ўтсин! Омин!

— Айтганингиз келсин! Омин!

Қутлов, шарафлаш хитоблари еру кўкни тўлдирди. Акс-садо-си тоғларга етиб қайтди. Карнай-сурнай, чилдирма овозлари янгради. Эл тун бўйи пиширган таомлари, ёпган нонлари билан бир-бирларини меҳмон қилишга киришди. Карнай-сурнай овозлари кўтарилгандан кўтарилар, унга чилдирма ва ногоранинг "така-туми" қоришиб борарди. Аёллар лапар айтишар, болалар эса қичқиритиб тухум уриштиришар, бошқа томонда полвон йигитлар кураш тушишар, яна бир томонда қизлар шох ташлаб ўйнашарди. Дорларда дорбозлар турли томонга юришар, дор тагида эса бесўнақай бурунли масхарабозлар одамларнинг ичакларини узиб кулдилар эди. Четроқда қандолатфурушлар бақиритиб пашмак, ҳолвага чорлар, салгина нарида эса косиблар кокилли этик, ковуш-телпак, кўйлак, иштонларни кўрсатиб, харидорларининг фикрини тортардилар.

Ниҳоят гала-говур озгина сусайди. Йиғилганларнинг диққати яна чолга қадалди. Энди чол норасидаларни дуо қилиб, тилакларини тинглаши ва оқ фотиҳа бериши зарур эди. Бунинг учун норасидалар эл кексалари олдидан ўтиб, тилакларини баён этишарди.

— Дуо қилинглар, — мурожаат этишди кексалар қаршисидан ўтаётган эркакларга, — уруш бўлмасин, болаларимиз кўпайсин! Пахтага сепиладиган захарли дорилар йўқолсин!

— Ниятингизга етинглар! Омин! — кексаларнинг маҳзун овозлари янгради.

— Болаларимиз кўпайсин! — дейишди аёллар кексалар олди-дан ўтаётиб. — Ризқ-рўз мўл бўлсин! Ўтлар яхши ўссин, моллар ҳам тўйиб ўт есин. Омин!

— Орзуларингиз ушалсин! Омин!

— Ота-боболардан ёдгор бўлиб келаётган Наврўз ҳеч қачон йўқолмасин! — бу ёш-ялангларнинг истаги эди.

— Китоб-дафтар кўпайсин! Бу йил бизларни пахта теримига олиб чиқишмасин! Катталар бизларни алдашмасин! — қичқиритиб мактаб болалари.

— Овозларингиз яратганнинг қулоғига етсин! Ниятингизга етинглар! Омин!

— Эртакчи бувимнинг умри узайсин... — шивирлади болалар сафининг охирида ўтиб бораётган кичик Алпомиш ва кескин тўхтаб Турон чолга юзланди. — Бобожон, дуо қилинг! Бобом Алпомишнинг дулдулига жон битсин! Битсин! Қалқони, қиличи, нурбини, кўзгусини олай! Эрам Боғига бориб пари-қизларни девлардан қутқариб келай... Буважон, оқ фотиҳа беринг! Орзуим ушалсин! Ниятимга етай! Менга бошқа ҳеч нарса керакмас! Керакмас!

— Пешонаси нурли, кўзлари катта болам, илоё орзуинг ушалсин! Ниятингга ет! Бобонг Алпомишнинг дулдулига жон битсин! Қалқони, қиличи, нурбини, кўзгусини ол! Эрам Боғига бор, пари-қизларни девлардан қутқариб қайт? Мени ҳам шодлантир... пари-қизларни қайтишини кута-кута кўзларим тўрт бўлди, бўлди! Бу йўлда сенга ота-боболаринг руҳи ёр бўлсин!

— Раҳмат, Турон бобо!

— Омин!

— Омин!

Чол довдираб, боланинг ортидан тикилиб қолди, гадагиларни дуо қилишни ҳам унутди. Бола эса Отчўққига термулганча, ноил-лож болалар ортидан эргашди. Шу тариқа "тила тилагингни" маросими аъло даражада ўринланди. Навбат яна кураш, рақс, ўйин-кулгига етди.

Қош қорайиш олдидан эл Наврўз билан боғлиқ шодликлари қатори тарих-хотираларини эслаб дард-алам, қайғу ҳасратларини ҳам ифодалаб изларига — водийга қайтишди. Бу Наврўзнинг биринчи куни. Ортада иккинчи ва учинчи кундари навбат кутяпти. Бола ҳам олам-жаҳон қувончлар билан бувисининг ёнига кирди. Ўзини бувисининг қучоғига отди.

— Бувижон! — у ҳаяжонланиб шодликларини баён этишга тутунди. — Наврўзни кутиб олди! Бирам яхши ўтдики... Мен Турон бувадан: "Бобожон, дуо қилинг! Бобом Алпомишнинг дулдулига жон битсин! Қалқони, қиличи, нурбини, кўзгусини олай! Эрам Боғига бориб пари-қизларни девлардан қутқариб келай! Кейин... — бувимнинг умри узайсин..." дедим. Турон бувамнинг кўзлари ёшланиб: "Пари-қизларнинг қайтишини кута-кута кўзларим тўрт бўлди... Орзуийнг ушалсин, ниятингга ет!" дея оқ фотиҳа берди.

— Умрингдан барака топ. Турон бувангнинг ҳам умри узайсин, — кампининг кўзлари ёшланди. — Турон буванг дуо қилган экан, албатта орзуинг ушалади, ниятингга етасан. Бугун ҳам эртак айтиб бераман...

Бола хаёлларга берилиб, ҳали замон кузатган Отчўққи тасавури билан ёнбошлади. Иягини одати бўйича кафтларига тиради.

Ўн икки туманли, шамолли, ёмғирли, момақалдиरोқли, жазирамали фасл. Такрорланмас ўн икки йил...

Бу йилги ёмғирсиз, кечикиб келган баҳорда кичик Алпомишнинг бўйи чўзилиб, мўйлаби ниш ургани, елкалари ҳам кенгайиб, овози дўрилагани, қадам олиши оғирлашгани аниқ сезилди. Тим қора кўзларидаги ўйчанлик, дўнг пешонасидаги нурнинг тиниқлашгани ҳам ошкор кўзга ташланди. Гўё пешонасига кичик қуёш яширингану балоғатга етиши билан ташқарига чиқиб, оламни мунаввар этаман, дерди. Табиатнинг қудрати бетакрор. Унинг яратмиши орасида фавқуллодда бир мўъжизаларга дуч келиши мумкин. Инсон билан шер, чивин билан сассиқ қўнғизнинг яратилиши, анжир унадиган ердан қалампир униши, бир туپроқдан озикланадиган икки хил мавжудотнинг бири ширинглиги, иккинчиси аччиқлиги — бундай қудратга фақат табиатгина эга. Кичик Алпомишнинг пешонаси нурланиши, эртатка ортиқча меҳр қўйиши ҳам табиатнинг қудрати. Набирасининг пешонасидаги нурни кампиргина илғар, бошқалардан эса сир тутарди. Сир тутмаслигининг иложи йўғиди. Сир тутмаган тақдирда набирасига кўз тегиши, хасталаниши мумкин эди. Кампиршоҳ бутун орзу-умидлари, юпанч ва илинжларини ёлғиз набирасига, унинг пешонасидаги нурга тикканди. Боланинг истак-хоҳишлари нур билан боғлиқ эди. Орзу-умидларини ҳам нурдан бошқа қудрат амалга оширолмаслигига ишонарди. Кампир эрта-кеч набирасининг улғайиш фаслига кўчишини тоқатсизлик билан кутаётганди. Бунинг заминида эса пари-қизларни девлар исканжасидан халос этиш тушунчаси ётарди. Бу ҳам ҳозирча бошқаларга сир эди.

Наврўзнинг иккинчи куни эрталаб бола ташқарига чиқди. Ҳамма, жумладан, олам ҳам ухларди. Эл кеча толиққанди. Бола югургилаб шиддатли дарё кўпригига келди. Икки ёнда икки тепа. Тириктепа ва Жинтепа. Ўртасида шиддатли дарё. Кўприк устида туриб, гўё бу дунёга еттиёт бегонадай бечорачилик билан атрофга аланглади. Интизор ва олазарак кўзлари ҳимоя тоғларини қидириб топди. Худди шу лаҳза тасаввурида куни кеча унга алоҳида эътибор берган ва орзуси ушалишидан каромат қилган Турон чол жонланди. Бу тасаввур уни Отчўққи билан боғлади. Вужуди кўзга айланиб, муқаддас Отчўққини кузатди. Эрта ё индин албатта орзуси ушалади. Чунки Турон чол "ниятинга етасан" деди. У кўз ва диққатини чўққидан узолмасди. Танаси ҳаяжондан бамисоли ниначи қанотидай қалтирарди. Аста-секин ўй-хаёллари, ҳис-туйғулар хуружи билан омихталашиб тасаввурларга кўчди. Фикрлаш ва тасаввур доираси кенгайгандан кенгайиб ўзлигини унутишга, бир неча сония фикрлар, тасаввурлар, яъни учувчи

қушлар қийфасига кириб яшашга уни мажбур этди. Чиндан ҳам салдан кейин ўзи сезмаган хаёлот қуши уни учириб юксакларга кўтара бошлади. Ўз-ўзини унутиб, қўлларини кўтарар экан, қўллари остида қанотлар ўсиб чиқди. Қанотлар бир маромда силкиниб, оёқларини ердан кўтарди. Танаси енгиллашиб қолди. Бояқиш бола тасаввурида ўзини қушга айлантириб олди. У қўлларини кўтариб тушириб, оёқларини ёзиб-йигиб ҳамон Отчўққи томон кўтарилар, ораларидаги масофа эса қисқаргандан қисқарар эди. Ҳислари жўшгандан-жўшиб танасини ларзага солар, пешонаси терлаб нурни тиниқлаштирар, нур эса йўлини ёритиб борарди.

Ниҳоят у танаси сув-сув терлаганини сезди. Тер киприкларига оқар, ундан кўзларига сизар, вужуди ҳолсизланиб, нафаси сиқилар, тиззалари титрар, қанотлари толиқар, қуш-бола эса тинмай олдинга интилар эди. У манзилга интилар, манзил эса гўё ундан қочаётгандай туюларди. Баъзан у хаёлот олами ва тасаввуридан чиқиб, ўзи англамаган ҳолда қўлларини силкитар, оёқларини кўтариб-туширарди. Отчўққи баландлагандан баландлар, ердаги бола — тасаввурдан чиқиб кетган оддий одам учун чўққига етиш баттар оғирлашарди.

У яна хаёлот ва тасаввурга қайтди. Қуш қийфасига кирди. Учиб бораётиб пастга аланглади. Ям-яшил арчалар, эндигина қорлардан бўшалган намсел, жигарранг харсанглар, турли шаклдаги қоялар, қоялар орасидаги илон изи бўлиб оқаётган булоқ ва турғун қўллар, синган дарахтлар, турли-туман ҳайвонлар кутилмаганда унинг диққатини тортди, ҳавасини орттирди. Тоғ ҳайбатли туюлар, харсангдан-харсангга сакраётган шохдор эчки ва ёввойи қўйлар, табиат яратган барча мўъжизанинт беҳад хунути — курак тишли тўнғизлар болани алақандай бир сирли оламга олиб кирарди. Галдаги қоя тепасида тоғарадай уя кўринди. Ҳой-наҳой бу бургутнинг уйи. Шундай экан. Тарғил бургут келиб уяга қўнди. Қуруқлик, сувдаги ва осмондаги жамики мавжудотларнинг энг ҳиссиётлиси — султони бургут! Сув остидаги тутқун наҳанглар, ҳар нафас инсон ўқиға учрайдиган қудратли шердан ҳам кўра бахтли қуш! Угина қудратли қанотларини ёзиб қуруқликдаги барча жон зотига ташлана олади. Истаса Кўҳи Қоқ тоғи остидаги Эрам Боғига дулдусиз учиб боради. Унга яхши, унга осон...

Хаёлот ва тасаввурнинг чексиз-чегарасиз оламида сайру саёҳатлар қилиб учаётган, тинмай юксакликлар томон талпинаётган бола беҳад толиқди. Бу ҳол уни Отчўққи томон бурилишга ундади. Бугун ё эртага тилагига етади, алақандай илоҳий бир куч Отчўққиға жон киритади. Кейин Кўҳи Қоф тоғи, Эрам Боғи, пари-қизлар, девлар масаласига мутлақо чек қўйилади.

У хаёли ва тасаввурида асабийлашди. Иродасизланияпти чоғи...

Қанотлари қўллари, думи оёқларидан мадор кетди. Бирор харсангга қўнгиси, озгина дам олгиси бор. Аммо Отчўққига етиш, қўниш иштиёқи асло тинчлик бермаяпти. Мана, иштиёқ, илинч туйғуси галабага эришди. У силкина-силкина Отчўққига етиб ҳам олди. Тасавурида қушларга тахлит қилиб, қанотларини силкитмай шамолга қаршилиқ кўрсатиб думи-оёқларини чўзиб чўққига қўнди. Дилгир бир ҳис, чуқур бир ташналиқ билан чўққини кузатди. Оғзини катта очиб нафасини ростлашга киришди. Хансираши, энтиқиши бир нави жойига тушди. Куч-қувватини бир оз тиклагандан кейин эса орзиқиш, ҳавас билан тагидаги отнинг ёлини силай бошлади. Отчўққи! Бобосининг ёдгори! Орзу-умидлари, ниятлари тикилган муқаддас от! Ниҳоят не-не азоблар, бедорликлардан сўнг муқаддас топилдиқ — Отчўққига чиқиш бахтига эришди. Боланинг лаблари, кўзларига осуда бир жилмайиш югуриб, мамнунлиқ билан пастта — водийга назар ташлади. Кўчаларни одамлар тўлдирган, қаердадир йигитлар беллашар, улоқ тортишар, дор ўйинлари ўйналар, масхарабозлар одамларни кулдираар, болалар тухум уриштирар, қизлар рақсга тушишар, қўшиқлар куйланар, эл шу куйи Наврўзни қаршилаш билан овора эди.

Кичик Алпомиш қалби адоқсиз шодликларга тўлди. Тўлиб-тошди. Бунга Отчўққига етгани ҳақидаги ўй қўшилиб, қувончларига қувонч қўшди. Турфа лаззатлар қуршовида қолди. Мана шундай ҳис-ҳаяжонлар — орзулари ушалаётган кездеги лаззатлар ўйинини у илк бор танасидан кечириши эди. Кучли таъсирланиш, кўзлари ёшланиши билан шивирлай бошлади. Шивирлаши аста-секин хитоб билан алмашди ва катталардан қуловига чалинган гапларни такрорлашга киришди:

— Ҳой, муқаддас чўқи! Элни девлардан асраган чўққи! Салом, мен келдим, кута-кута ниҳоят келдим! Уча-уча сенга кўтарилдим. Ёз, куз, қиш, баҳор ўтди, қайтди. Назрўз кунлари юз кўришдик. Сенга олам-олам олқишлар, шарафлар бўлсин! Мени тинглаяпсанми?! Бу ерга кўтарилмаслик ва ҳолингдан хабар олмасликнинг асло иложи бўлмагани учун ҳам келдим! Бугун тенглик, улғайиш байрами? Оҳ, қандай бахтиёрман! Уйғаниш фасли мени ҳам уйғотди, бу ерга етаклади. Уйғаниш фасли ... эл шу кунни бедорлиқ билан кутди. Айниқса, бувим ... Сен эртакчи бувимни танийсан. Эл ҳам бувимни эртакчи кампир, дейди. Пастта бир қара. Эл наврўзни қаршилаяпи. Индинга кузатиб қолади. Эл яна ғамга чўқади. Нима учун наврўз атиги уч кун? Эл бугун ё эртага бу ерга кўтарилса керак. Мен олдинроқ йўлга чиқдим. Роса толиқдим, бари бир ниятимдан қайтмадим. Доим ёнингда бўлсам дейман. Лекин ўқишим, пахта териш, катталарга ёрдамлашиш керак. Эҳ, билсанг эди... бувимга бирам ачинаманки, бояқиш кампир қариди. Икки гапнинг бирида "ўламан" дейди. "Эрам Боғи" эртагини ай-

тишга ҳам ярамаяпти... Билсанг, сен ҳақингда гапирганда кўзлари ёшланади... "Қаридим, кўтарилолмайман, Отчўққига мендан "салом" айтиб қўй" деди. Мени эшитяпсанми? Сенга жон битса, устингга миниб Эрам Боғига учишим, пари-қизларни девлар чангалдан қутқариб қайтсам, буни эл, бувим истаяпти.

Бола жимиди. Энди қонлари оқиши бир оз мўътадиллашган, худа-беҳудага ҳаяжонланмас, куч-қуввати изига тушганди. У жимгина Отчўққига тикилар, ундан садо чиқишини кутарди. Бир пайт Отчўққи қимирлагандай туюлди. Чиндан ҳам чўққи қимирладими ё болага шундай туюлдими, у буни анча вақтгача фарқлолмай турди. Гангийетган он қулоқларига гўё тошларга қум сепилган ё мис лаганга сув сепилган кез ажраладиган товушга ўхшаш гаройиб бир оҳанг оқиб кирди. Оҳанг салдан кейин садога айланди. Сўнгра одам овози оҳангини берди. Бола ўз тасавурида отга тил эта этди, гапиртирди. Энди у диққат билан от овозини тинглашга киришди:

"Салом, хуш келибсан, кичик Алпомиш! Қадамингга хасанот Нуржон! Пешонангга тикилсам кўзим қамашади. Пешонангга қуёш қўнгандай. Илгари кўрганимда нур бунчалик тиниқлашмаганди. Демак, улғайиш фаслига кўчибсан. Бу йилги наврўз сени ҳам уйғотибди. Катта отанг — Алпомишнинг ҳам пешонаси нурланарди. Нур ҳам наслдан наслга ўтаркан. Тавба! Бу кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган ҳол. Демак, яқин-орада нимадир юз беради... Авлодинг кутаётган кунлар келади... Пари-қизлар чўрилиқдан қутилади. Нуржон, сени соғинаман, сенга ичикаман. Сени кўргунимча юрагим қонга тўлади. Эл мени унутди. Мен билан қизиқмай қўйди. Узоқ сукутга толдим. Кимнидир тоқатсиз кутаман, девларга қарши солишни истайман. "Сулаймон ўлиб девлар қутилди" деганларидай бобонг Алпомиш ўлди-ю, девлар қутилди. Ниҳоят сен туғилдинг, эл бахти учун, ёруғ кунлари учун... Эл ғамини ейдиган, унинг муқаддас эртагини авлодларга етказадиган бувинг қариди...унга ачинаман. Бувингдай элга қайғурадиган оналар ўлмаслиги керак. Элга ачинадиганлар ҳам оналар. Оталар... Девларга уруш-жанжал, бир-бирларини босиш, пари-қизларини асир этиш бўлса...

— Болажон, бувингга айт. Бугун ё эртага орзулари ушалади. Сен ҳам ниятингга етасан. Бошқача бўлишининг ҳожати йўқ. Ахир, йиқилган уй тикланади, кесилган дарахт тагидан кўради! Ойнинг ҳам ярми қора рангли, ярми ёруғ. Пари-қизларни абадий асирлиқда сақлаш мумкин, лекин табиатнинг тилини кесиб, абадий асирлиқда тутиб бўлмайди. Демак, пари-қизлар ёруғликка чиқиши муқаррар...бил, улар аллақачонлар ўлган, биз уларнинг руҳларини олиб келамиз. Руҳлари одам қиёфасида қолган. Қутаман. Руҳлардан, қуёшдан менга жон киритиб беришни сўра..."

Боланинг тасаввуридаги оҳанг-садо тинди. Тинган, олам озгина тинчиган кез у:

— Келаман, албатта келаман, — дея шивирлади кўзларига ёш қалқиб, — пари-қизларнинг руҳларини олиб қайтамиз. Бувимнинг ҳам, элнинг ҳам боши кўкка етади.

* * *

— “Кичик Алпомиш! — деган овоздан бола сесканиб ёнига ўтирилди. Қаршисида онасини кўриб маъюс тортди. Анчадан бери қидираман. Нимага, сўпи азон айтмасдан бу ерда юрибсан? Қорнинг очмадими? Отанг, бувинг излашаяпти. Укаларингнинг ҳам эси кетди сўрай-сўрай.

— Қорним очмади, очмайди, — минғирлади бола тумтайиб, — ҳеч нарса керакмас. Ҳеч нарса хоҳламайман...

— Тезроқ уйга бор, қирга чиқамиз,
“Ҳадемай орзуларим ушалади, — ўйлади бола онасининг ортидан эргашиб ва хаёлан тасаввурида жонлантирган манзарани зўр бериб тиклашга уринди. Бошини кўтариб Отчўққини излади. — Бобомнинг дулдуги жон битади. Миниб Эрам Боғига жўнайман...”

— Лекин қачон жон битади, ким битириб беради?! — деди кейин ўзига ўзи.

— Болажоним, — хаёли ва тасаввури билан нафас олаётган кампир ёнига кирган набирасини сергаклантирди, — сени кута-кута тоқатим тоқ бўлди. Қаерларда юрибсан?

— Кўчада эдим. Тириктепа, Жинтепага бордим.

— У ерларга ёлғиз борма. Девлар доримасин... Бугун мени кўчага олиб чиқ. Кучим етган ергача бораман. Ўз кўзим билан Наврўзни кўрай. Элнинг қувончига шерик бўлай. Кейингиларини кўраманми йўқми...

— Хўп, — бола жилмайди. Бувиси биринчи марта ундан кўчага олиб чиқишини сўраганди. У бувисининг кўнглига қаради. Дарё соҳили томон етаклади. Бир тўда болалар дунё қирғоғида чўмилишар, нон оқизиб ейишарди. Салгина нарида наврўз ўйинлари бошланган эди. Бугун бутун эл кучига чиққанди. Болалар масхарабозни мазах қилишар, баъзилари қулоқ чўзма ўйинини ўйнашар, қизалоқлар чучмома теришарди. Карнай-сурнай, ногора, чилдирма овозлари қулоқларни қоматга келтирарди. Бошқа бир томонда кимдир айиқ ўйнатар, болалар қийқиришиб айиққа нон, холва, пашмак тутишарди.

Кампир эсанкираб, ҳаяжондан қалтираб, кўз ёшларини артиб наврўз тантанасини кузатар, лекин тўймасди.

— Кичик Алпомиш, бор, ўртоқларинг билан ўйна, мен озгина шу ерда ўтираман, — уқтирди кампир набирасига. Бола ортига сурилди, бироқ бувисини ташлаб кетишга кўзи қиймади. Уни яна хаёллар ва тасаввурлар оғушига олди. Бу, ҳали замон узилиб қолган хаёл ва тасаввурларининг давоми эди...

* * *

Оппоқ қорлар бир нави эриб, чўққилар табиий рангига қайта бошлаганиди. Оқ чўққи мусаффо баҳор қуёши нурида шуълалалар, кўзни қамаштирарди. Қуёш нури оппоқ мрамор рангигина ўзгартиролмаганди.

Бола ҳамон кўзларини чўққидан узолмасди. Хаёл ва тасаввур зўр келиб, у ақлли, ҳислари устидан назорат қилиш қобилиятини йўқотганди. У хаёл ва тасаввур отида юксак чўққилар томон учар, ушалажак орзуларини амалга ошириш ниятида ўртанаётганди.

Ҳар тонг қуёш қил-қизариб кўтариладиган тоғ ўртасида Қалқончўққи мағрур ва масрур қад кўтариб турар, боланинг ақли-хуши, кўзлари ва ҳис-туйғуларни мутлақо маҳдиё этганди. Элни девлардан ҳимоя қилган эзгу ниятли чўққи! Катта Алпомиш мана шу қурол билан ўзини, элни сақлаган ва оғир жангларда ютиб чиққанди. Қалқон бутун бир даврнинг ҳимоячисига айланганди.

Тасаввур оламига бемалол кириб, хаёл отида Қалқончўққи томон тинмай учиб бораётган боланинг киприклари пирпиради. Лабларига жилмайиш югуриб, шодликка тўлиб қичқирди:

— Салом, Қалқончўққи? Мана, истиқболингга етиб келдим. Менга ичиқдингми? Мени соғиндингми? Наврўзни қаршилайсанми? Қаршилайсан. Чунки, наврўз ҳаммамизнинг суюкли байрамимиз. Бувим сени нукул: "Бобонгнинг қалқони" дейди. Сен бобомни ҳам, бизни ҳам девлардан асрабсан. Шунинг учун ҳам сени эл суяди-да. Ахир, ўзини асраган қуролни ким суямайди? Сендан ўқ ўтмасмиш, найза тешолмасмиш. Теккан қурол ортига қайтиб, эгасига тегармиш. Шу бувим кесайда-да. Ҳа, бувим "Қалқонга салом айт" деди. Тузалса ёнинга чиқармиш. Эрта ё индин бобомнинг дулдулига миниб Эрам Боғига бораман, Пари-қизларни девлардан қутқариб келаман, Бунга сен нима дейсан?

Бола сукутга толиб Қалқончўққига тикилди, Ўз овози аксадо бўлиб қайтар, гўё бошқача оҳанг бера бошлаганди. Аввал унинг қулоғига тошни тошга урган кезде ажраладиган жаранг-журинг оҳанги чалинди, аста-секин аниқ маъно, шакл касб этди. Энди оҳанг маъносини англаса бўларди.

"Салом, Кичик Алпомиш! Хуш келибсан! Бу ерларга ташриф буюриб қалбимни шодликларга тўлдирдинг. Сенга интиқ эдим. Кечикиб, ёмғирсиз бўлса-да, баҳор юзини кўрдик. Ўтган йили

ҳам наврӯз кунларда кўришувдик чоғи... Наврӯз — уйғониш фас-
ли... Ҳамма нарса, ҳатто тошлар ҳам уйғонади. Кўзлардаги гаф-
лат уйқусини суриб ташлайди. Мўйлабинг кўринибди, овозинг
дўриллаганини айтмайсанми. Нуржон, балоғат ёшига кўчибсан.
Сенда бобонг Алпомишнинг куч-қудрати, шиддати, ор-номуси,
эътиқодини кўраман. Сендан кўп нарсани кутиш мумкин. От-
чўққи билан қилган суҳбатингни эшитиб жуда қувондим. Тезроқ
жангга отлан. Кўксингни ҳимоя қилиб девларга қарши боришга
тайёрман. Оҳ, бувингнинг орзулари ушласа, оёқларини бемалол
узатиб кетарди... Элинг узоқ муддат сукут сақлади. Бувинг эса
пари-қизларни чўрилиқдан қутилиши кута-кута кўзлари тўрт
бўлди. Мана, сен туғилдинг, элинг сақлаётган сукутни бузиб таш-
ладинг. Сенга бекорга "кичик Алпомиш" деб исм қўйишмаган. Бу
яратганнинг истаги. Яратган элингга чексиз саховатлар инъом
этди. Кел, кутаман..."

— Раҳмат сенга, — деди бола бу гал қўлини беҳолгина сил-
китиб. Кейин бирдан кўнгли беҳузур бўлганини сезиб олазарак
атрофга аланглади. Одатда уни кимдир эсласа ё қидирса шундай
аҳволга тушарди. Демак, уни кимдир шу лаҳза махталлик билан
излаётир. У яна тасаввурида туриб чўққиларга нигоҳини қадади.
Кўзи ўнгиде ялтираётган ва нурни кесиб ташлаётган Қиличчўққи
гавдаланди. Бобосининг ялтироқ қиличи уни махлиё этди. Эл-
нинг ор-номуси, ғурури, яъни ҳеч нарса қор қилмайдиган ба-
ҳайбат девларнинг жонини оладиган сеҳрли Қиличчўққи бутун
борлигини боғлаб ташлади. Қонларини керагидан ортиқ жўштир-
ди. Чиндан ҳам сеҳрини кўрсатди. Диққат-эътибори бир ерга
жамланган, ақли, ҳислари шу лаҳзага хизмат қилаётган пайт
Қиличчўққи ва у ҳақдаги ўй-фикр, илинж, иштиёқ учинчи бор
болани шодликларга кўмди. Ўзи сезмаган ҳолда ич-ичидан хи-
тоблар отилиб чиқди:

— Салом, эй Қиличчўққи! Наврӯз кунлари сени йўқлаб кел-
дим. Қалай, зерикмадингми? Бувимдан ҳам салом! Наврӯзнинг
иккинчи куни бояқиш бувим томошага чиқди. Бувим сени жуда
суяди. Элни айтмайсанми. Бувимнинг айтишича девлар фақат
сендан кўрқармиш. Девлар сендан бошқа ҳаммани ўлдира олар-
миш. Бобом ўлгандан кейин девлар пари-қизларни чўри қилиб
олиб кетибди. Бувим сени "илоҳий" куч билан боғлаб гапиради.
Ўша "илоҳий" куч Отчўққига ҳам, Қалқончўққига ҳам, Сенга
ҳам жон киритармиш. Ниятимга етганимдан кейин бирга Эрам
Боғига борсак, девларни қирсак, нима дейсан?

Боланинг гапи узилиб жиддий Қиличчўққини кузатди. Тинг-
лади. Ниҳоят қулоқларига олтин жарангига ўхшаш соф ва му-
саффо оҳанг-овоз чалинди.

"Жоним, жаҳоним — кичик Алпомиш! Нафасинг бу ерларга

етиши билан танам яйраб, тўлишдим. Ким тошда қалб йўқ, улар инсонни тинглаш, англаш, уни сезиш, ҳисларидан маҳрум деса, мутлақо янглишади. Табиатнинг мавжудотларида қалби, ҳисси бор. Тош ҳам тирик вужуд. Фақат инсон, қушлар, жониворлар тезроқ ҳаракат қилади. Дарахтлар, тошлар эса кўзга кўринмайдиган, сезилмайдиган даражада улғаяди. Ҳаммаси ҳам маълум маънода озиқланади. Ҳаракати тез мавжудотлар тезроқ фаолиятини йўқотадилар, секинроқ улғаяувчилар эса у узоқроқ умр кўрадилар. Орадаги фарқ шу. Демак, мени билан гаплашишга, менга эътибор беришга мутлақо ҳақлисан. Пешонангдаги нур ҳавасимни келтирди. Бутун борлиқнинг мазмуни, тараққиёти ҳам шу нурга боғлиқ. Ернинг айланиши, ой, юлдузларнинг ҳаракатлари ҳам шу нур туфайлидир. Эрк ҳам нурдан иборат. Ер кундузлари қуёш, туллари ой нуридан яшнайди, Девлар эса нурдан кўрқади. Нурни бўғади. Сотқинлик, мунофиқлик, тавламачилик, эрк душманларининг ягона иллоти ҳам шу нурдан узоқлашганидир. Ундан баҳраманд бўлолмагандир. Тўғри, инсон қилич деганда, ёвузлик, қонхўрликни англайди. "Қиличнинг ялтираши кўзни махлиё этади-ю, лекин қилмиши қон тўкишдир..." дея бизларни ҳақоратлайди. Ваҳоланки, масала бизни ким, нимага, кимга қарши солишга боғлиқ. Девларга элларни босиш учун, сизларга эса эрк учун хизмат қиламиз. Босқинчи енгса, сизлар талафот кўрасизлар. Сизлар енгсангиз эрк ғалабага эришади. Бобонгнинг қўлига тушганимда девларнинг бўйнини узгандим. Бобонг оламдан ўтиб, мени шу ерга санчиб кетди. Девлар элинга от тортди. Элиннинг қонини тўкди. Кейин мени ишлатадиган мард, жасур ўғлон топилмади. Ниҳоят сен туғилдинг. Энди пари-қизлар учун ёруғ кунлар бошланади.

Ҳали замон Отчўққи, Қалқончўққи билан гаплашганингни эшитдим. Отчўққи сени Эрам Боғига элтади. Қалқончўққи сени девлардан асрайди. Мен эса сени девлардан ҳимоя қилиш билан бирга рақибингнинг бошини кесаман. Пари-қизларнинг ёруғликка чиқиши, демак менга боғлиқ. Мана менинг фазилатим. Нуржон! Менинг ёнимдаги чўққига назар ташла. Назар ташла-масликка ҳақкинг йўқ! У бутун умр элнинг қисматини белгилаб келди. У — девлар қолдирган пешонангдаги тамға. Пари-қизларни олиб кетишадиганларида ўзларидан тағма сифатида элининг юрагини эзиш учун, ҳис-туйғуларини кишанлаш учун уни шу чўққини қолдириб кетишди. У қачонлардир қондошинг — яланғоч гўдакни чангалида эзиб, эзгилаб, чўқиб турарди. Эл қачонлардир гўдакни, тагидаги ёзувларни олиб ташлаб азоблардан қутилди. Бу йиртқич, ваҳший чўққи доим мени, Қалқончўққи, Отчўққини таҳликага солиб, қийнайди. Сен биринчи гада мана шу ваҳшийлик тимсоли — тамғани парчалашинг шарт...

Мени эшитяпсанми? Дастлаб шу Ёвчўққини парчалаб, элинг юрагидаги таҳлика, изтиробларни олиб ташлаб, сўнг йўлга туш. Девларни қонига бўяшни менга қўй. Нуржон! Тезроқ кел, сени кутаман..."

Бола назаридаги манзара узоқлашди. Хитоблар ҳам аста-секин сўнди. У хаёли ва тасаввурдан чекиниб нафрат ва ғазаб билан Ёвчўққига тикилди. Қовоқлари уйилиб, пешонаси тиришди. Аста боши айланиб, кўзлари тинар экан, бир неча бор ўқчиди...

Кичик Алпомишнинг кўнгли айнаши, кўзлари тиниши, боши айланиши кучайиб борар, юраги ёрилгудай урар, суяклари сирқирар, қулоқлари эса тинмай шанғиллар эди. Қаршисидаги Ёвчўққи, у ҳақдаги даҳшатли тушунча уни шундай аҳволга солаётганди. Қанотлари ярим ёзилиб парлари тўзиган, тумшуги очилиб, чангали харсангга ёпишган мана шу ваҳший, йиртқич чўққи кичик Алпомишнинг тасаввурида яланғоч гўдакни панжалари билан сиқар, гўштарини юлиб олиб, ютиб ҳам юборар, гўдак эса типирчилар, чинқирар, бургут чангалидан қутилишга уринар, лекин ҳаракати бекор кетаётганди. Ҳаммаси боланинг ҳистуйғулари, тасаввурида кечаётганди. Бу эндиликда тасаввурга айланганди. Ёвчўққи шу кез боланинг назарида бутун борлиқни ютишга ҳозирланганди...

"Энди ютиб юборолмайсан, — ўйлади бола кек билан, — эртага Отчўққига миниб, Қалқончўққини кўксимга тутиб, Қиличчўққини олиб сени парчалаб ташлайман... Бувим айтган, девлар "кимки бизларга қарши бош кўтарса, гўдакнинг аҳволига тушади..." деб ёзиб қолдирган ёзувларни Эрам Боғидаги девларнинг эшикларига ёзиб қўяман. Эртакни ҳам ўзгартираман. Шу билан эл эртакни айтмайди, эртак унутилади. Бошқа эртак айтила бошлайди..."

— Эртага...ҳа, эртага... — шивирлади кейин у тушқун бир кайфиятда, — орзуйим ушалди, ниятимга етаман. Сени парчалаб ташлайман. Эшитяпсанми, сендан нишон ҳам қолмайди... Сен, боболаримни тириклайин кўмиб юборгансан... Китобларимизни куйдиргансан...

Кичик Алпомиш юзини чангалади. У энди хўнграр, кўзларидан пўртираб ёш отилар, шодлик билан қайғу орасида, бахтиёрлик билан изтироб бўсағасида гангиб йиғлар эди. Шу тариқа узоқ турди. Қалбининг қаеридадир дарди енгиллашгани ҳақидаги ҳис, миясининг бир четда алами кучайгани ҳақидаги фикр қалқир эди. Ёвчўққини парчалаб ташламаса, девларни ўлдирмаса, пари-қизларни ёруғликка чиқармаса, тинчимаслигига энди мутлақо ишонди.

— Ҳой, кичик Алпомиш! — деган овоздан у чўчиб, кескин ёнига ўтирилди. Букчайиб турган бувисини кўриши билан ўзини қучоғига отди. Пешонасини бувисининг кўксига суриб яна йиғлади. —

Нимага йиғлайсан? Сенга нима етмайди? Нима камлик қилади? Худонинг улуғ кунлари — Наврӯз кунлари ҳам одам йиғлайдими? Йилда бир мартагина кўриш насиб этадиган кунда йиғлама...

— Бувижон, Ёвчўққини ёмон кўраман... — ҳамон ҳиқирларди бола, — уни кўрарга кўзим йўқ. У мени кўрқитади...

— Ўлмаган элнинг жони. Эл минг йиллардан бери чидаб келди. Сен ўн икки йиллик умрингда бу даҳшатга чидолмаяпсан. Эрта ё индин бобонгнинг отига миниб қалқонни, қиличини олиб Эрам Боғига борасан. Ундан олдин Ёвчўққини чопиб ташлайсан. Кейин пари-қизлар қисматида қутилади. Йиғлама, ақалли Наврӯз ўтсин... Юр, уйга, мени бошла.

Бола бошини кўтаролмай, жимгина бувисини етаклаб кўприкдан ўтиб уйга йўл олди. Ҳовлига кирганларида ҳам бола сукут сақларди. Ҳадемай бувиси эртак сўзлайди, балки, шундан кейингина чехраси ёришар...

* * *

Водий-пахтазорга тун чўқди. Баҳорнинг иккинчи туни. Ҳадемай тонг отади. Баҳорнинг иккинчи тонги. Эл Наврӯзни қаршилаш, кузатиб қўйиш ишқида ёниб-ўртанарди. Икки кунлик ўйинкулги, улоқ тортишиш, кураш тушиш, рақс, дор ўйинлари, туни билан емак тайёрлаш бир оз толиқтирган, бироқ толиққандлигини сездирмасликка уринарди. Шу икки кун ичида кексалардан тортиб ёш-ялангларгача, жумладан қошларига ўсма қўйиб, кўзларига сурма тортган қизлар ҳам охарли кийимларини кийишиб, ҳис-туйғуларини истаганча тўкиб ташлашиб, гўзалликларини намойиш қилишди. Инсон умрининг жуда қисқа, яъни энг гўзал фасли — қизлик ва йигитлик даврининг барча шодликларини шу тарика ифодаладилар.

Кампир учун ҳам илк бор ташқарига чиқиш, одамлар билан байрамни қаршилаш, шу баҳонада чўққиларни кўриш бахти насиб этди. Айниқса бу галги Наврӯз байрами болага кутилмаган қувончлар ва оғриқлар келтирди. Шодликлари — чўққилар билан кўришиш, гарчи тасаввур, хаёлида бўлса-да, гаплашиш имкони туғилди. Оғриғи — Ёвчўққини, унинг эл бошига солган дардларини эслаб қалби хунларга тўлди.

Эл бир неча соат илгари Наврӯзни қаршилаб уйларига қайтишди. Қайтишлари билан яна ташвишларга шўнғишди. Эртанги кун — Наврӯзнинг сўнгги кунини қаршилаш, кузатиб қўйишга тараддулланади. Нонлар ёпилди. Таомлар пиширилди.

Аллақачон тун чўккан бўлса-да, кампирнинг хонадони ҳамон безовта эди. Хонадон бекаси емак тайёрлаш, нон ёпиш билан банд. Хонадон бошлиғи эса хотинига ёрдамлашарди. Кампир эса илк бор ташқарига чиққани сабабли қаттиқ толиққан, набираси

эса бувисининг кўнглини овлаш билан оввора. Кампир ёнбошлаб энтикар, болса эса оёқ-қўллари уни уқаларди. Бувиси бир оз вақт ўтгач, тетиклашиб эртак сўзлашга тутинар, бола эса мароқ билан эртак тингларди.

Кичик Алпомиш ҳали замон кузатган, гаплашган, яъни ҳаёли ва тасаввурида жонланаётган тоғ манзараси — чўққилар ва у ҳақдаги хотиралар билан нафас олар, уни тўлалигича бувисига сўзлаб беришга ошиқарди. Ўзи билан чўққилар орасида кечган учрашув уни шодликларга кўмган, кўма туриб ғамга чўқтирган-ди. Ҳар ҳолда илк учрашув чакки бўлмади. У илк бор чўққилар билан ошно тутинди. Бу ошнолик табиийки уни қувонтирмасдан қўймасди. Бу билан бувисини бахтиёр этиши мумкин. Бошқалар эса чўққилар билан қизиқмайди, аллақачонлар бундай таассуротлар, тасаввурларни унутган. Бола уни такрорласа, эзма-чурукликда айбланади. Эндиликда тарих-хотирага айланган шу масала ҳатто кўпларнинг гашини келтирарди...

— Бувижон, — дея бола ниҳоят юрагини ёришга шайланди.

— Жоним-жаҳоним, — деди кампир хушёр тортиб, — гапир, тортинма, анчадан бери дилингни ёришга шайланыпсан. — Кампир набирасининг елкасидан қучиб, пешонаси, қўлларида ўпди, — гапир, бўтам...

— Бувижон, ҳали сиз мени турттанингизда Отчўққи, Қалқон-чўққи, Қиличчўққи билан учрашаётгандим... — гапини давом эттирди бола дудуқланиб.

— Оҳ, ростдами, ростданми? — Кампирнинг кўзлари олайди, — Бунча ширин бола бўлмасанг. Теримга сизмай қувондим. Чўққилар билан учрашишингни кўпдан бери кутаётувдим.... учрашишингни кўнглим сезганди. Улуғ кунларда чўққилар билан учрашибсан, умрингдан барака топасан. Бу ишга фақат сен ярашингни кўнглим сезарди. Қани, бир бошдан гапириб бер-чи.

— Бувижон, — дея бирдан ҳаёлга чўмди бола ва чўққилар билан учрашган пайтдага ҳаяжонини эслаб вужудига титроқ югурди. — Чўққилар ҳақида ўйладим, чўққилардан кўзимни узмадим. Гапларингиз ёдимга тушди. Кейин кўзим тиниб, бошим айланди, кўнглим озди. Ўзимни унутиб қўйдим. Қарасам чўққилар томон учиб боряпман.

— Уни қара-я, уни қара-я. Ўзингга сеҳрарга, Хастихизрга айланиб қолибсан. Доим қулоқларингга қуяманку, астойдил топинсанг, яратган ниятингга етказадим. Қана, қани гапир...

— Кейин кўлларим қанотга айланди. Оёқларим ердан узилди. Учяпман, учяпман...алоҳал етиб олдим.

— Тавба, тавба, шу ёшга чиқиб бунақа ғаройиботни кўргандим. Лекин учар одамлар ҳақида эшитгандим. Бекорга пешонанг нурланмайди-да. Нур сени кўтариб кетибди. Ўртоқларинг-

нинг пешнасида нури йўқ, шунинг учун ҳам учолмайдилар. Балки, Хастихизр ё лайлатурқадрни кўргандирсан... Эътибор бермагандирсан...

— Билмасам... Ҳа, "Салом Отчўққи, Қалқончўққи, Қиличчўққи! Мана мен учиб келдим. Сизларни соғиниб, сизларга ичикиб келдим, — дедим қувониб, — бувим ҳам сизларга салом айтди, ўзлари озгина бетоблар, соғ бўлганларида чиқардилар. Пастда эл Наврўзни қаршилаяпти. Бугун бувим ҳам байрамга чикди, дедим. Кейин одамларга қўшилолмаганимни, қанотларим, оёқларим толганини гапирдим. Чўққилар шодланди. "Хуш келибсан, кичик Алпомиш! Биз ҳам сени соғиндик, сенга ичикдик!" дейишди. Эрам Боғига бирга боришга, пари-қизларни девлардан қутқариб қайтишга шартлашдик.

— Ана уни қара, ана уни қара... Рост гапиряпсанми, катталарга ўхшаб мени алдамаяпсанми?

— Катталар мени ҳам алдашади. Ўртоқларим эса мени менсимайди. Бувисининг эзма касали юққан, дейди. Ёшмишман, ҳеч нарсага тушунмасмишман, ҳеч нарсага ярамасмишман. Пари-қизларни ҳам қутқаролмасмишман. Майли, озгина шошмасинлар, ҳаммасини кўрсатиб қўяман.

— Бошқалар билан ишинг бўлмасин. Улар бизни ҳам, ўзларини ҳам алдашади. Бунақада бирор нарсага эришаш маҳол. Катталаринг ҳам, раҳбарларинг ҳам ҳамма ерларни пахтазорга айлантиришди. Молларга ўтлайдиган ер қолдиришмади. Болаларга сут, гўшт етмайди. Пахтага заҳарли дори сепишади. Ўлим кўпайди, сариқ касал кўпайди. Майиб-мажруҳ туғилаётган чақалоқларни айтмайсанми. Бирор одам колхоз раисига чикиб ҳақ-қуққни талаб этишга ҳам ярамайди. Шундай экан, қандай қилиб Эрам Боғига боради, девлардан пари-қизларни қутқаради. Чиндан ҳам чўққилар билан учрашдингми?

— Учрашдим. "Тезроқ кел, Эрам боғига бориб, бувингнинг кўнглини кўтарайлик" дейишди.

— Тилингга асал, тилингдан ўргилай. Бийрон тилингга жоним садаға. Қани эди Эрам Боғига борсанг, ниятимга етсам-да, оёқ-қўлимни бемалол узатиб кетсам...У дунёга борганимдан кейин ота-боболарга: "Тинч ётаверинглар, пари-қизлар элга қайтди, уни менинг набирам кичик Алпомиш қутқарди" деб қувонтирсам. Энди ота-онанг, укаларингни чақир, Наврўз кунлари эртакни яна бир марта айтиб берай. Алғов-далғов тушлар кўряпман. Қулаб қолсам ажабмас... Барибир сен Эрам Боғидан қайттунингча ўлолмайман...

Бола югургилаб ҳовлига тушди. Даҳлизга кирди. Ўнг томондаги уйга ўтди. Сандал ёнида укалари китоб-дафтарларини олдиларига кенг ёзишиб дарс тайёрлашарди. Ота-онаси Наврўз байрами ҳақида мамнун гаплашишарди.

— Қани, хой тирранчалар, китоб-дафтарларингни йиғиштирилдинг, — ўшқирди кичик Алпомиш укалари ёнига чўкиб, — тезроқ бувимнинг ёнига чиқинглар, эртақ айтиб берармиш. Кейин ҳечам айтмасмиш...

— Бар, йўқол, — деган хатоблар янгради ва болалар бир-бирларига қарашиб мазах оҳангида кўзларини қисишди. — Эртагинг бошингда қолсин. Жонимизга тегди. Бувинг ҳар куни бир хил — Алпомиш, Эрам Боғи эртақларини айтгани айтган. Янгисини айтса кирардик...

— Болам, ўзинг эшитавер, — деди боланинг отаси бепарволик билан, — укаларинг дарсини тайёрлашсин. Тузукроқ ўқийдигани йўқ. Ҳамманг менга ўхшаб кетмондан ортмайсанлар шекилли. Букилаб, заҳарли дори ҳидлаб ўтасанлар чоғимда. Сенинг ўқишинг яхши, десам эрта-кеч бувингнинг эртагини эшитасан.

— Эртақ қорин тўйгазмайди, — минғарлади боланинг онаси лабини буриб, — эртақ билан қорин тўйғизиб, пахта териб бўлмайди. Ғўза ҳам эртақ билан чопилмайди, эртақ заҳарли дорини йўқотолмайди, сариқ касални қуритолмайди. Йиғишгир эртагингни. Китобингни ўқи. Раисликка ўқи. Кўксимизга офтоб тегсин. Колхозга учта раис келди. Эшаклар ўз қорнини ўйлашди, данғиллама уйлар солишди, болаларига машиналар олиб берди. Абдурашид дегани ҳашар билан мактаб, чойхона қурдирди. Ҳукуматдан яширинча катта пул ўмарди. Сир очилувди, кечаса мактабни ёқиб юборди. Инқилобга етмиш йил бўлибди, колхозда на бир ҳаммом, на бир кино кўядиган ер, на бир ошхона бор. Ишга чиқ, дейди, болаларни ташлаб кетадиган боғча етишмайди. Болалар кўп, уй солишга ер йўқ, қизғанишади... Мана сенга эртақ... Яна қанча эртақ керак сенга...

— Ойи, дада... — бола ота-онасига ёлворувчан оҳангда термудди, — укаларимга айтинглар, ақалли бутун бувимнинг эртагини эшитишсин. Бувим: "Қаридим, ғаниматман..." дейди. Кўнгли қолмасин, — бола укаларига юзланди. — Туринглар, бормаганларингга қўймайман. Бошқа эшитолмайсанлар... бутунгиси "эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда" эртақмиш...

Кичик Алпомиш укаларини туртиб-суртиб, қўярда-қўймай бувисининг ёнига олиб чиқди.

— Ассалому алайкум, бувижон! — қичқаришди одоб юзасидан болалар.

— Ўтиринглар, — кичик Алпомиш укаларининг елкасидан босиб ўтиришга ундади.

— Нуржон, укаларингни қийнама, — деди кампир набираларини меҳр билан кузатиб, — ёнимга кирмай қўйдиларинг. Эртақ эшитмайсизлар. Бу кунлар ҳам ғанимат, мендан кейин сизларга ҳеч ким эртақ айтмайди. Кейин мени ҳам, эртақни ҳам қўмсайсизлар, лекин тополмайсизлар...

Болалар афтиларини тириштириб-буриштириб охири тинчишди. Кампир хотиржам эртақ айтишга тутунди. Бу, кампирнинг сўнгги эртаги, охирги бор эртақ сўзлаши...

* * *

— Жўжаларим, менга кулоқ тутинглар. Шу кунгача сизларни безовта қилишга кўз қурғур қиймади. Эртақ жуда қадимий уни кўпларга айтдим. Ота-оналарингиз ҳам эшитди. Эртақ ота-боболарингизнинг силласини қурибди. Ўзим ҳам адо бўлдим. Қаридим, боз устига тобим ҳам қочди. Энди сизлар ҳам эшитиб қолинглар. Кечикиб, ёмғирсиз бўлса-да баҳор келди. Ўлмаган қул баҳорга ҳам етаб олди. Бундан бу ёғига худо пошшо. Эртага Наврўзнинг охирги кунини қаршилайсизлар, кузатиб қўясизлар. Эртақни эшитганлар доим сеҳрланган, ҳатто эсларидан оғанлар ҳам учраган. Илгари "Лайли ва Мажнун", "Авазхон", "Рустаму дoston", "Уч оға-ини ботирлар", "Тоҳир ва Зухра" каби анча-мунча эртақларни сўзлаб бергандим. Лекин бутунгисини айтишга ботинмагандим. Юракларингизни оғритишни истамагандим.

— Бувижон, Алпомишми? — кампирнинг гапини бўлди кулча юзли, кўзлари катта Аҳмад.

— Алпомишни илгари эшитгансизлар. "Эрам Боғи" эртагини ҳам айтганманми? Эртақнинг бошқа номи — "Кутилган кунлар..." Кексалар баъзан уни "Зиндон" ҳам дейишади. Эртақ тўқилмасдан олдин эл ўз билгича иш тутган, истаганларича мол-хол тутишган, хуллас еганлари олдида емаганлари ортида бўлган.

— Бу эртақни эшитганмиз, — деди тўққиз ёшли манқа бурунли Алимқул, — яна ўшани айтиб берасизми?

— Эшитмаганлар эшитсин...

— Майли, эшитамиз, — минғирлади Аҳмад, — дарс жонга тегди.

— Бувижон, айтаверинг, — гапга аралашди кичик Алпомиш ва укаларига ўқрайди. — Тур, йўқолларинг. Ўзим эшитаман.

— Девлар қирқ кеча-ю, қирқ кундуз водийни қамал қилиб, ниятларига етолмагач, эл орасига жосуслар қўйибди. Жосуслар эса бойларни қўлга олибди. Сулух тузибди. Кейин мард, жасур ўғлонларни тириклайин кўмдирибди. Ўлганларни бошқа тепа остига кўмибди. Жинтепа яралибди. Кейин "Ёвчўқдини" тиклашибди. Ўзларига муҳташам қаср қурдирибди. Эркаклар уззукун далада ишлашар, аёллар чўрига айланганда. Бу ҳам етмагандай девлар элнинг энг чиройли қизларини топиб қасрда ўйин-қулги қиларкан. Мени эшитяпсизларми? Кўзларингизни гафлат уйқуси босяпти...

— Эшитяпмиз...

— Девлар чўллардан келишган экан. Чўлларда ўтовларда яшашар экан. Дон, пахта, олтинларни туяларга ортишиб, юртларига

жўнашибди. Элга ҳеч нарсa қолдирмабди. Қасрга қамалган пари-қизлар ҳар хил кийимлар кийишиб рақсга тушиб, қўшиқлар куйлаб, турли асбоблар чалишиб, девларнинг кўнглини овлар эканлар. Кейин девлар бу ерда ўз ҳокимини қолдириб, ўз элларига жўнабди. Пари-қизларни ҳам бирга олиб кетишибди. Шундан бери пари-қизлар Эрам Боғида асирликда яшашади. Не-не азамат йигитлар қуролланиб Эрам Боғига йўли олишди. Минг-минг йиллар ўтди, лекин улар қайтмади. Айтишларича девлар уларни Эрам Боғига олиб кириб, "дўст тутунамиз" дея зиёфат бериб, маст қилармиш-да, эсларини ўғирлаб қўярмиш. Эслари ўғирланган йигитлар Эрам Боғидаги темир панжаралар олдида бурунлари оқиб, соч-соқоллари ўсиб, бўкириб юрармиш... Эсларини қидирармиш, ҳеч ким тополмасмиш. Девлар уларнинг эсларини темир сандиқларга солишиб, қулфлаб қўйишганмиш.

— Бувижон, девлар эсларини қайтариб берса йигитлар келишармиди? — сўради етти ёшли мўмин-қобил Исом.

— Девларни ўлдирарди, — тушунтирди кампир севимли на-бирасига, — Пари-қизларни қутқарарди. Кичик Алпомиш Эрам Боғига борганингда девларнинг хийласига учма. Ичкарига кирмай жанг қил. Сенинг эсингни ҳам ўғирлаб қўйишади... Девлар ўлгудек хийлагар...

— Бувижон, — гапга аралашди Аҳмад, — кичик Алпомиш билан Эрам Боғига мен ҳам борай.

— Сен ёшсан. Улғайсанг, борасан. Ўша пари-қизларни қутқариб қайтсаларинг, ўзларингга пари-қизларни олиб берардим. Наслимиз айнай бошлади, хуниклашди. Чунки, девлар чиройли қизларни олиб кетиб қолишган-да...

— Бувижон, — суҳбатни бўлди Алимқул, — девлар чўлда, ўтовларда яшаса, Эрам Боғига қандай кириб олишди?

— Илгари элимизда сеҳрли тумор бор эди. Тумор Эрам Боғига элитарди. Эл туморни ҳеч кимга кўрсатмай сақларкан. Бойлар тумор турадиган ерни девларга айтиб қўйишибди. Ким билсин, оталаримиз Эрам Боғи водийга туташади, ер остида Эрам Боғига элтадиган ғор бор, дейишарди.

— Кичик Алпомиш, — деди Алимқул сергакланиб, — нуқул "бобом Алпомишнинг отига минаман, қалқонини, қиличини оламан" дегандан кўра ер остидаги ғорни топсак, кечаси Эрам Боғига борардик-да, девлар ухлаётганда биргалашиб теша, болта, ошпичоқ билан чопиб ўлдирардик. Пари-қизларни осонликча қутқариб келардик...

— Тентаквой, — кампир Алимқулга юзланди, — сеҳрли тумор йўқ-ку. Тумор бўлмагач, ғорнинг қаердалигини қаердан биласизлар. Боз устига сизлар озсиз. Девлар кўп. Бири ухласа, бошқаси пойлайди. Девларни ўлдириш, пари-қизларни ёруғликка чи-

қариш учун боболарингиз Алпомишнинг сеҳрли қиличи зарур. Сон-саноксиз девларга сеҳрли қиличдан бошқа ҳеч нарса бас келолмайди. Истаса, улар ер юзини босиб олади. Қуроллари ҳам мўл. Уларни фақат сеҳрлаб, сеҳрли қурол билангина йўқотиш мумкин. Бунинг учун эса бобонгнинг дулдулини миниб, Эрам Боғига учиб, ақл билан иш тутишинг керак. Озгина ўйламасанг, озгина янглишсанг ўзингни ҳам қўлга туширишади. Эсингни ўғирлаб қўйишади. Кейин умринг бўйи эсингни қидириб юрасан... Кичик Алпомиш, мени эшитяпсанми? Менинг бошқа орзуйим ҳам, ниятим ҳам йўқ...

Эртақ узоқ давом этди. Кампирнинг набиралари бирин-кетин ухлаб қолишди. Кампир ва кичик Алпомишгина бедор эди. Улар ухлолмасди, ухлашга ҳозирча ҳақлари йўғиди...

* * *

Тонг отиши билан яна водий-пахтазор нотинчланди. Болаларнинг қичқириқлари еру кўкни ларзага солди. Наврўз болаларнинг таътил кунларига тўғри келганди. Улар ота-оналари ортида Наврўзнинг сўнгги кунини ўтказиш, янаги йилгача кузатиб қўйишга шошилишарди. Молларнинг елкаларига офтоб теккан, қиш бўйи аҳлат биқиллаган молхоналардан наврўз баҳонасида қирларга чиқиб бемалол, арқонсиз ўтлаш учун имкон тутилганди.

Эртақчи кампир бетоблигига қарамай Наврўзнинг сўнгги кунини ҳам эл билан биргаликда қаршилаш ниятида дарё соҳилига йўл олди.

Эл тугунларини кўтариб дарё соҳили томон турна-қатор ўтиб борарди. Ёш-яланглар алақачонлар ўйин-кулги, рақсларни бошлаб юборишганди. Қиш бўйи совитилган отлар сувликларини чайнаб, бурун катакларини кериб, турли томонга чопишар, дорчилар, масҳарабозлар одамларнинг дилини хушнуд этишар, карнай-сурнай, чилдирма, ноғора овозлари инсон ҳиссини жўштиргандан жўштирарди. Чол-кампирлар этакларини тўлдириб ёшларга холва, пашмак, туршак, мағиз, ёнғоқ, бўғирсоқ, кулчалар улашар, косибар эса болаларни янги, чиройли кийимлар билан эъзозлардилар.

Бола бувисини етаклаб олганди. Кампир хансираб, хассасига тиралиб, бўксасига кафтини босганча одамлар томон яқинлашарди. Бола ҳамон кўзларини чўққилардан узолмас. Тасаввурида афсонавий қаҳрамон, сеҳрли одамга айланиб, қуролланиб, дулдуга миниб девлар билан олишиш, пари-қизларни қутқариш учун оғир, машаққатли жангга ҳозирланаётганди. Назарида ҳар дақиқа, ҳар сония оддий одамлигини унутиб ҳаёлий бир манзилга интилар, эзгу ишларни амалга ошириб, бу билан оддий одам-

лардан фарқланиб, уларни қойил қодириш орзусида ўртанаётганди. Мана шу оддий одамлиги билан хаёи афсонавий қаҳрамонга ва сеҳрли одамга отланиши орасидаги масофа тобора қисқариб, иккинчи томон ютиб чиқа бошлаганди. Бола учун айна пайтдаги ғалабаси умрининг энг гўзал, лаззатли фаслидай туюлар эди.

У бувисини марзага ўтказиб, озгина ортига тисарилди. Беихтиёр ёнига ўгирилиб тоғни излади, топди. Умид боғлаган чўққиларга ҳавас билан термулди.

— Нуржон, — бола чўчиб тушиб бувиси томон юзланди. — Ана у болаларга қўшилиб ўйна. Сен ҳам кексалар улашаётган тортиқларидан ол. Савоб бўлади, умринг узаяди.

— Бувижон, менга ҳеч нарса керакмас... — деди бола бошини лиқиллатиб, — бобомнинг отига жон кирса, Эрам Боғига борсам, пари-қизларни қутқариб келсам етади...

— Улуғ биби, — мурожаат этди эртаки кампирнинг ёнидаги Асолат исмли узун юзли кампир, — бу бола ким? Гаплари бунча чечан...

— Тўнғич набирам...

— Умридан барака топсин. "Бобомнинг отига жон кирса, Эрам боғига борсам, пари-қизларни қутқариб келсам" дедими? Пари-қизларни қутқариб бўларканми? Не-не йигитлар қутқаришга бориб қайтишмади-ку.

— Улар Алпомишнинг дулдулини миниб, сеҳрли қиличини олиб боришмаганда. Менинг набирам бобосининг дулдулиги миниб, қиличини олиб боради. Эрта-кеч яратгандан Алпомишнинг дулдулига жон битишини сўраяпман. Зора бутун ва эртага жон битса. Кўзларим тириклигида кўриб қолсам...

— Ниятингизга етинг. Зора бизлар ҳам кўрсак...

— Мана сенга, мана сенга, — кутилмаганда бир тўда қизлар кичик Алпомишнинг этагига қант-қурс ташлади, — қаттиқроқ ушла тўкилади.

Қиз ва йигитлар кампирларга ҳам тортиқлар улашди. Бола ҳам ўз улушини бувисининг этагига солди.

— Кичик Алпомиш, — деган хитоблардан ниҳоят у бошини кўтарди ва атрофида тенгқурларини кўрди, — юр, чиллак, қулоқ чўзма ўйнаймиз.

— Бормайман, бувимга қарайман, — тўнғиллади бола ўртоқларига. — Ўйинларинг ўзларингга суйилсин...

— Ўйнайвер, — деди бувиси, барибир бола жойидан қўзғалмади. Ярим соатлардан сўнг ўзи сезмаган ҳолда чоллар давраси томон юрди.

— Ассалому алайкум! — шивирлади у пахмоқ соқолли чолнинг қаршисида тўхтаб, — бобожон, мени танияпсизми?

— Танидим, — жавоб қилди чол тўкилиб жилмаяр экан, ўз

набирамни танайманми? Ҳаммамиз қачонлардир бир ота — бир онадан тарқалганмиз.

— Менга оқ фотиҳа берувдингиз. Энди Отчўққига жон кирса бўлгани...

— Икки кундан бери яраттанга ҳамду санолар ўқияпман. Айтган тилагинг эсимда. Айсуски, элнинг сеҳрли туморини девлар топиб олишган. Топишолмаганида Эрам Боғига ҳам киришолмасди. Ер остида Эрам Боғига гор бор, дейишади. Лекин қаердалигини ҳеч ким билмайди. Сен ҳам яраттандан астойдил сўраб турчи, зора ниятингга етсанг... Яқинроқ кел, ҳеч кимга гапирма, гапимни эшитяпсанми?

— Эшитяпман, ҳеч кимга айтмайман. Бувимга ҳам айтмайми?

— Иложи бўлса, ҳозирча айтма, айтсанг тушинг ёлғонга айланиб қолади...

— Хўп, айтмайман.

— Бугун ғаройиб туш кўрасан... Яраттандан ваҳий келади. Тушингда кўёшни кўрасан... У сендан "тила тилагингни..." дейди. Истагингни қўрқмай гапир. Хўпми?

— Хўп...

— Илоё, оҳинг яраттаннынг қулоғига етсин... Ой бориб омон қайт. Қайтганиндан кейинг яна кўришамиз. Элнинг битта илнжи бор — пари-қизларни кўриш... Бу ишни сен амалга оширсанг, бобомиз Алпомишдай эл хотирасида қоласан, ўчмайсан. Сен ҳақингда эртақлар, дostonлар тўқийди... Гапларимни унутма, болалигинга бориб, оғзингдан гуллаб қўйма...

— Хўп...

Бола ҳовлиқиб бувисининг ёнига яқинлашди. Чўқди. Ер чишиб, қош қорайиш олдида эл шоду хуррамликларини намойиш қилиб, дарё ҳурмати учун мол сўйиб қурбонлик ўтказди. Шу тариқа Наврўзни кузатиб қолишди. Янаги йил — шу пайттача улар Наврўзни орзиқиб кутишади. У пайтда эса пари-қизлар асирликдан қутилиб қайтишган бўлади. Наврўзни эл билан биргаликда қаршилашади... Уларни кичик Алпомиш девлар чангалидан халос этади...

* * *

Кампирнинг эртаги набираларини зериктирди. Улар болаликларига боришди. Кекса бир вужуднинг сўнгги орзу-умидлари билан ҳисоблашмади. Бу билан кичик Алпомишнинг қалбини ҳам жараҳатладилар. Кампирнинг орзу умидлари эса асли ҳолида қолаверди.

Уй бекаси алла маҳалда кириб, болаларини кўтариб ўз ётоқларига ётқизди. Уй бекасининг кайфияти синиқ эди. Чунки, эртага дала ишлари бошланар, қайнонасига бир этак болаларини

ташлаб, қўлига кетмон тутиб меҳнатта ишлагани зарур. Боз устида йил бўйи орзиқиб кутган Наврўз тезлик билан ўтиб кетди. Байрамлар абадиймас. Бир-икки кунда ўтади, меҳнат эса абадий, у ҳеч қачон ўтмайди, инсонни тарк ҳам этмайди.

— Ахмоқ одам кўп бола орттиради, — тўнғиллади уй хўжаси кайфияти синган хотинига, — кўп бола бошга биттан бало. Топганинг қорнинга етмайди. Томорқаларни қисқартириб ташлади. Бола кўп, уй йўқ. Раис уй солишга ер бермайди. Билмадим, ер катта холасидан қолганми? Қайси бир хотин: "Хотинлар кўп туғаяпти, туғишни камайитириш керак..." дебди. Одамларнинг пуштини қуритиш ниятида чоғи у. Йўқса, ер беришарди. Тавба, худо бергандан кейин туғади-да. Итлар бир мартада ўнтагача туғади. Молларга ўтлаш учун ер йўқ. Ҳамма ёққа пахта экиб ташлашди. Умуман бу раис одамлар ҳақида ўйламайди. Ўйламайди, десанг кунингги кўрасан. Буларга молдай ишла, лекин ҳақ сўрама, оғиз очма. Сўрасанг, оғиз очсанг, милиция олиб кетади...

— Дадаси, ношукур бўлманг, — деди уй бекаси эрининг юзига тик қаролмай, — бу дунёда шу болаларни деб юрибмиз. — Ер беришмаса, беришмасин. Тошлоқларга, тоғларга чиқиб яшаймиз. Ҳалиги гапни айтган раҳбарни кўрсам сочини юлардим.

— У пайтларда замон бошқа эди. Истагингча томорқа бориди. Моллар қирларда уззукун арқонсиз ўтларди. Тавба, пахта-пахта дейди-ю, уни етиштирадиган одам билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Томорқа бермайди, эрта-кеч пахтадан бўшамайсан, заҳарли сув ичасан, сариқ касал кўпайди... Ёйқ, десанг яна сен балога қоласан...

— Ойим бояқиш нафақа пулини ҳам, йиғиб қўйган ўлимлигини ҳам берди. Икки гапини бирида "болалар туғилмаса, элнинг боши балодан чиқмайди" дейди. Болалар туғилмаса, биздан кейин пахтани ким экади? Ўзбеклардан бошқа одамлар пахта тилини билмайди. Пахта бермасанг бошинг балодан чиқмайди...

Эр-хотин бир-бирига жаврай-жаврай тинчишди. Бундан буён тунги ором палласи. Бошқа хонада эса икки одам ҳамон бедор ўтиришарди.

Бола сандалнинг кун чиқиш томонида чалқанча ётиб, жуфтланган кафтларини боши остига суқиб, шифтга термуларди. Тун аллақачон чўккан, уч кун Наврўзни қаршилаш, кузатиб қўйиш учун елиб-югурган, бу тун тинч ва осойишта дам оларди. Тенгсиз ва бетакрор тун. Баҳор ҳавосини туйган эшаклар баъзан иштиёқ билан ханграр, итлар асабий ҳурар, аста сўнар, олам яна сукунат қўйнида мудрар эди. Эл учун тинч, бола ва кампир учун эса нотинчлик туни. Уйқусизлик дардига чалинган кампир кўзларини енгил билан артиб набирасини кузатар, ҳар лаҳза эртак сўзлашга ошиқарди. Лекин набирасининг оромини бузишга ботинолмаётганди.

Кичик Алломиш ёнига ағдарилди. Юзини кафтига босди. Чироқ нури тобора ёришиб борар, кампир билан боланинг юзини ёритиб турарди. Улар гўё аразлашгандай ҳамон сукут сақлашарди. Улар бирор вақт бундай ҳолга тушмаганди. Гўё яқин орада қандайдир бир ҳол юз берар, иккаласи ҳам кутилмаганда шодликларга кўмиб ташлайдигандай туюларди. Кампир набирасига интиқ, сукут сақлаяпти. Набира эса бугун кампирни эътиборсиз қолдирди, эртакни эсламаяпти, эртак тинглашга муҳтождик ҳам сезмаяпти. Кўзлари олдидан "оқ фотиҳа" берган ғаройиб туш кўриши ҳақида каромат қилган чол ўтаверар, чолни ҳам, кўражак "ғаройиб" тушини ҳам унутолмаётганди. Икки вужуд ҳам узоқ муддат айтилган эртакдан сўнг фавқуллода мана шундай жараён юз беришини тахминан англаб туришарди.

Бола кўзларини юмиб, беихтиёр ағанади. Бу билан ҳам ташналиги қонмай, гўё биқинини нимадир тирнаётгандай безовталаниб ёнига ўтирилди. Боланинг юраги қон, ҳислари паришон, онги эса безовта эди. Кампир бирдай оёқларини уқалар, кўз ёшини артар, набирасига тикилар, лекин унинг безовталиги, бесаромжонлиги сирига тушунолмасди. Кампир эртакни давом эттиролмагани, набира эса чўққилар, пари-қизлар, девлар, Тириктепа, Жинтепа ҳақида ўйлар, бироқ иккаласи ҳам ўйларининг охирига етолмасди. Адоқсиз ўйлар, ҳамон ушалмаётган орзу умидлар иккаласини ҳам ҳаддан зиёд толиқтирганди. Руҳлари билан вужудлари орасида жанг борар, бу жангнинг интиҳоси яна бола шу тун кўрадиган ғаройиб тушга бориб тақаларди.

Кичик Алломиш ҳамон таажжуб, изтироблар, ўй-хаёллар, таассуротлар, тасаввурлар орасида қийналар, бўғиларди. Қулоқлари шанғиллар, руҳи ва миясини алақандай куч кемирар, қонлари шиддатини оширар, юраги эса азоблар орасида эзгиланарди. Назарида қаёққадир бош олиб кетадигандай, кимнидир қидириб топиб, дардини айтиб соладигандай хаёл билан энтикар, ҳанси-рар, миясининг бир четида эса чол айтган "ғаройиб туш" ҳақидаги ўй липиллаб турар, бола ўша тушнинг мазмуни, қачон ва қай ҳолда кўришига қизиқар эди. Улуғ ва шарафли онлар яқинлашаётганидан галдаги тун хабар бераётгандай туюлаётганди.

У ағанай-ағанай, энтика-энтика ниҳоят кўзини очди. Ўз дарди билан ўзи озора бўлиб, бувисини унутди. Шундан салгина илгари миясида "Бувимнинг эртагини эшитмадим, ранжитдим" деган ўй хотирасида гўё гулга учиб-қўнаётган капалақдай пир-пираб турарди. Бола деярлик ухлаб улгурмади. Бу фақат фавқуллода бир уйқунинг, ғаройиб туш кўриш бўсағасидаги мудраш эди. Узоқ муддат ухлаши, ҳаммаси уйқусида содир бўлиши, уйғангандан кейин эса уни қувонтириши, шодликларга кўмиши керак эди. Шу кунгача нималар ҳақида кўпроқ бош қотирган, ўйла-

ган, қизикқан, умрининг шарафли лаҳзалари билан бирга юрагини оғритган, ниҳоят ягона ва муқаддас орзу умидга айланган онлари тушига кириши, ғаройиб тушда ифодаланиши зарур... туш...бугун у кўрадиган тушнинг ҳақиқат, яъни ухламаган пайтида юз берадиган кечмиш билан қанақа алоқаси бўлади? Баъзан одам тушида ҳақиқатни кўради. Ё юз беражак ҳақиқат тушида кўрилади. Бу туш ойлар, баъзан йиллардан кейин ҳақиқатга айланади. Бу инсон вужудидан кўра юксакроқ руҳияти билан алоқадор илоҳиятга боғлиқ тушунча. Баъзан эса ҳақиқатдан йироқ туш ҳам кўрилади. Унинг тушларига баъзан бобоси Алломиш, Навоий киради, лекин ўнгида улар билан учрашиш насиб этмайди...

Бола чиндан ҳам туш кўра бошлади. Аста-секин кўраётган туши гирдобига шўнғиди. Туш ривожланыпти. Илк туши югуриш билан бошланди. У яланғош, яланёёқ, яктагининг этаклари шамолда ҳирпираб югуриб боряпти. Чунки, югурган одам бу қисқа умрида манзилига тез етиб боради. Югуриб галдаги ниятларини тезроқ амалга оширади. Яна ким билади...

У зўр бериб, бутун куч-қувватини сарфлаб олдинга интиляпти. Гўё югурук отдай чопаяпти. Соҳил ортда қолиб, дарё устидаги кўприк-марказга етгандан кейин кескин тўхтади. Вужуди ҳавода муаллақ осилиб тургандай сезилаётган лаҳза у атрофга дилгирлик билан аланглади. Нима қилиш, қай томонга югуришини билмай бир мунча вақт гангиб турди. Шу орада боланинг қулоқларига аллақандай дод-фарёдлар чалинди ва бу фарёд тобора кўтарилаверди. Боланинг ваҳм туйғуси кучайиб гангиб қолди. Юзи оқариб, танасини қалтироқ эгаллади. Эсанкираб дод-фарёдлар кўтарилган томонни излади, лекин дод-фарёдлар қай томондан келаётганини фарқлолмади. Дод-фарёдлар гуё ўзининг танасидан кўтарилаётгандай туюларди.

— Бу қандай дод-фарёдлар? — шивирлади бола тушида ҳайратланиб ва яна олазараклик билан атрофига аланглади.

"Хой, кичик Алломиш! Катта Алломиш ўрнига қолган паҳлавон! Бизга қулоқ тут! Нолаларимизни тинглаяпсанми?!" — боланинг ёнгинасидан овоз эшитилди. У диққат-эътиборини бир ерга жамлаб фарёдга қулоқ тутди. Дод-фарёдлар кўтарилгандан кўтарилар, лекин қай ердан янграётганини англаб бўлмасди. Ниҳоят топди. Дод-фарёдлар Тириктепадан кўтарилаётган экан...

"Бувим айтган Тириктепа остига тириклайин кўмилган қондошларимиз-ку, — ўйлади бола ва сергаклик билан Тириктепага юзланди. — Бояқишлар, чамамда тепа очилиб, ёруғликка чиқибди иштаяпти..."

Кичик Алломиш илгарилади. Вужуди кўзга айланиб тепага қадалганди. Тўрт томони икки юз қадамдан келадиган Тириктепа шу кез гўё ичига одам солинган қоп ё мешдай кўтарилиб-тушарди. Баъзан жимир, ҳаракати тўхтаб аввалги ҳолига қайтарди.

“Ҳой, паҳлавон! Нимага сукутга толиб турибсан? — Тирикте-па остидан ҳамон нолалар янграрди. — Ақалли сен бизнинг дод-фарёдларимизга қулоқ сол! Шу кунгача кўпларга тепани очинглар, бизларни ёруғликка чиқаринглар”, — деб мурожаат этдик, бироқ ҳеч ким қулоқ солмади. Овозимизни эшитмаганга, тепани кўрмаганга олиб ўтиб кетишаверди. Умидимиз сендан...сенгина бизни тупроқдан халос қилишинг, ёруғликқа чиқаришинг мумкин...”

— Менинг қўлимдан нима келади? — шивирлади бола тушида тепадан кўзини узолмай, — мен худонинг назарига тушмаганман, пайғамбар, сеҳргар ҳам эмасман. Ақалли Хастихизир бўлсам эди... Катталар кетмон билан тепани очишга, сизларни қутқаришга уринибди, лекин кетмоннинг сопи синаверибди.

“Сен тезроқ бобонг Алпомишнинг сеҳрли қиличини ол, — тириклай кўмилган ер остидаги қондошлари қайтадан овоз беришди, — бунинг учун тоғларга чиқ. Қуёш билан учраш, орзу-умидларингни айт...”

— Қуёш менга ёрдам берармикин? — шивирлади бола ғам-ғуссага тўлиб, — бу борада йўлиқмаган, ялинмаган одамим қолмади. Наврўз куни эл кексалари “тила тилагингни” деганларида ҳам фақат бобомнинг отига жон битиши, тезроқ сеҳрли қиличини олиб, тепани чопиш, сизларни чиқаришни сўрадим. “Тилагингга етасан”, дея дуо ҳам қилишди.

“Паҳлавон! Эсингдан чиқарма. Унуттишга, эсингдан чиқаришга асло ҳаққинг йўқ! — ер остидан эшитилаётган овозлар тиниқлашди: — Бизлар ҳам бошига дўппи кийган элнинг содиқ фарзандлари эдик. Сотқинлик йўлини тутмай, тик туриб девларга қарши курашгандик. Сўнгги куч-қувватимизни сарфлаб девларни қалъага киритмадик. Бир тўда бойлар девларга сотилди, қалъа дарвозаларини очиб беришди, бизларни ҳам тутишга кўмаклашди. Кейин... Девлар бизларни тириклайин кўмиб юборишди. Парикизлар ер устида, ҳамон асирликда яшашаяпти. Бу — тириклайин абадий тупроқ остида қолади, дегани эмас. Руҳимизни азоблардан қутқар, биринчи гада бизларни ёруғликка чиқар!”

— Тушундим, унутмайман, эсимдан чиқармайман, — ҳиқиллади бола маъжус тортиб, — бобомнинг отига миниб, қиличини олиб ишга киришаман.

Бола тепани жиддий кўздан кечирди. Тепа ҳамон ҳаракатда эди. Гўё тепа одам қиёфасига кирган, баҳайбат бир одам гўё тепа ўрнида қад кўтариб турарди. Одам — тепа атрофини хира туман қоплаган, кўзларигина милтираб кўринарди. Тупроқ остидаги одам руҳлари биргалашиб, бир вужудга бирлашиб қад кўтарганди. Аста-секин баҳайбат одам атрофида шуъла пайдо бўлди.

— Бувимнинг айтишига қараганда, — уқтира бошлади бола

ўзига ўзи, — баҳайбат одам — тириклайин кўмилганларнинг руҳлари. Туман дард-аламлари, шугла эса орзу-умидлари...

"Бу бечораларга осонмас, — хаёлидаи кечирди кейин у, — минг йиллардан бери нафас ололмай, овқат еёлмай, сув ичолмай тупроқ остида ётишса... улар аллақачонлар ўлганлар, балки руҳлари тирикдир...

— Бу дунёга тўймай кўмилганлари учун ҳам балки ўлолмаётгандирлар, — шивирлади сўнг у, — ўлолмайдилар ҳам. Қизиқ, нима учун шу пайтгача ҳеч ким улар ҳақида бош қотирмади? Девлар элнинг фарзандларини тириклайин кўмишибди, юнонлар, араблар ҳам шундай қилишган экан. Эл минг йиллар мобайнида ёзган китобларини ёқишибди. Қолганларини олтинлар билан бирга олиб кетишибди. Уларни ўзим ташқарига чиқараман. Кейин биз билан бирга яшашади. Уйланишади. Болалари туғилади...

* * *

Кичик Алпомишнинг оддидан кучли шамол эсиб ўтди. Тириктепа ҳаракати бирдан тинди. Бола тушида ҳайратланиб ён-верига аланглаб, сўнг тепа томонга юзланди. Тинчлик. Олдинга силжиди. Дарҳол тўхтади. Қаршисида Жинтепа пайдо бўлди. Кўпдан бери Жинтепа атрофида ўртоқлари билан ўйнар, беҳад толиқиб уйига қайтар, безовталаниб эрталабгача тўлганиб чиқарди. Бувиси доим: "Жинтепа атрофида ўйнаманглар, оғзиларинг қийшайиб қолади, шунинг учун ҳам ухлолмай қийналяпсан...", дер, бироқ бола қулоқ солмасди. Жинтепа мазмунини англаганидан кейингина даҳшатга тушиб, ўзини чеклайдиган одат чиқарди. Жинтепани авайлаб, эъзозлай бошлади. Ўртоқларига ҳам тепани оёқ ости қилишга йўл қўймади.

— Тавба, — шивирлади бола тушида ёқасини ушлаб ва ўзини орқага тортди. Ҳаммаси шундан кейин юз берди. Жинтепа устида кичкина олов ёниб, аста ой нурига ўхшаш хира туман билан алмашди. Унинг титроғи кучайиб, вужуди терлади.

"Ух...бошим, қўлим, оёғим! Бунча ваҳшийсизлар! Қилич билан чопасизлар-а, ҳой, ким бор? Ёрдам беринглар! Ота-онам, ака-укаларим, опа-сингилларим, хотин, болам! Қаердасизлар. Нимага индамайсизлар! Бўғилиб кетдим-ку!..."

Бола диққатини қулоқларига жамлаб фарёдларни тинглади.

"Девлар ўлдирган қондошларим, — деган фикр урилди ногачоний унинг миясига, — уларни шу ерга кўмиб ташлашган. Тепа устидагилар уларнинг руҳлари..."

— Бувим "руҳлар чақирса ёмон бўлади, ҳеч қачон, ҳеч кимни тинчитмайди", дейди, — бола ўзига-ўзи уқтира бошлади. Ҳатто мени тушимда ҳам тинч қўйишмаяпти...

Гадаги ҳолни кўриб у шайтонлаб қолди. У чиндан жинларни

кўра бошлади. Каллалари тоғорадай, кўзлари чойнакдай, бурни кетмондай, қулоқлари супрадай, баҳайбат танасини қалин юнглаар қоплаган кийимсиз жинлар тиконли чўқморларини кўтариб турли томонга чопишар, катта курак тишларини кўрсатиб қаҳ-қаҳ отишар, ўйнашарди.

— Бувим айтган девлар — шулар. — минғирлади бола, — қондошларимни тириклайин кўмиб юборганлар. Улар одам руҳлари орасида нима қилишяпти? Бувим уларни, Эрам Боғига бориб жойлашган, пари-қизларни кўриқлаб ётади, деганди-ку. Балки, улар руҳларни ҳам кўриқлашаёттандир...

У жинларни ҳайрат билан кузатарди. Жинлар тинмай руҳларга ташланар, улар, қаҳ-қаҳ отишар, бир-бирларига кўз қисиб тиржайишарди.

"Сеҳрли қилични олганимда, — кўнглидан ўтказди у тушида кўзини олайтириб, — ҳозироқ девларни чопиб ташлардим. Каллалари бир томонга, оёқ-қўллари бир томонга, чўқмори бошқа томонга учиб кетарди..."

Девлар озгина тинчишди. Тинчигани кез тепа устида оплоқ ятак-иштондаги, бошланг, оёқяланг сон-саноқсиз инсон сийратлари кўринди. Уларнинг юз-қовоқлари, кўксилари тилинган, тилинган ерлардан қон сизар, ерни қизартирарди. Сийратларнинг қўлларига занжир солинганди...

"Ҳой, кичик Алпомиш! Бизга қулоқ тут! Алпомиш учун, ота-боболар руҳи ҳурмати учун бизни тингла! — одам сийратларидан нидо чиқди. — Бизларни тун-кун азоблаётган ваҳший девлар чўқмори, занжиридан халос эт! Биз девларга қарши курашгандик. Орамиздан чиққан сотқинлар куппа-кундузи девларга сотди. Тутиб берди. Девлар бизни қиличидан ўтказди. Сен кўраётган руҳлар — сийратларимиз. Улар ташна. Овозимиз тепага кўтарилиб, тош, дарахт, ўт-ўланларга сингиб, эрта-кеч ташналигини ифодалаб туради. Девлар руҳимизга ҳам тинчлик бермаяпти. Сенинг туғилишингни, бу ерга келишингни, бизни азоблардан қутқаришингни узоқ, жуда узоқ кутдик... Кел, паҳлавон..."

— Мен сизларни девлардан қандай қутқараман? — деди бола маъюс сийратлардан кўзини узолмай, — бобомнинг сеҳрли қиличи йўқ. Девлар кўп, кучли.

— Яқин орада қуёшни кўрасан, — руҳ-сийратлардан садо узилди, — ундан бобонгнинг қиличини сўра. Олганингдан кейин эса бизларни халос этасан. Ух...ёруғликни кута-кута кўзлар тўрт бўлди...

— Хўп, қуёшдан қилични олишни сўрайман. Сизларни ёруғликка чиқараман... — Нидолар тинди. Олам қайтадан тинчланди. Руҳлар тепалик остига чўкди. Чўккани кез яна девлар хуружга минди. Ўйин-кулгуларини бошлашди.

Кичик Алпомишнинг кўзлари ғамгинлашиб, қовоқлари солинди. Ёнига ўтирилиб тоғ томон иддамлади. Дарё, соҳил, водий, эл ортда қолди. У тушида чўққилар томон яқинлашаётганди. Худди шу пайт гўё келишиб қўйилгандай чўққилар ортидан тўлин ой кўтарилади.

“Қизиқ, ой кечагина янги бўлганди, нимага тўлиб чиқаяпти? — ўйлади бола ҳайратланиб, — қаергадир шошиляпти чоғи...”

Тўлин ой тоғ чўққилари, водий-пахтазор, дарё, соҳил қатори эзгу ишга бел боҳлаган боланинг ҳам вужуди, ҳис-туйғуларини мунаввар, музаффар нурларига кўмиб ташлади. Ой бугун чиндан ҳам саховатли кўринарди. Гўё у янгитдан яралган, сарфланмаган нурларини бугун барчага баробар ва беминнат тўқарди. Беминнат нурлари билан болани гўзаллаштириб юборганди. Водий билан тоғ ости чизиклари туташган ерда оппоқ кийимдаги нуроний кексалар кўзга ташланарди.

— Ана у оппоқ кийимдаги нуроний чоллар — кимлар? Нимага ҳамма ухласа ҳам улар ухламаяпти? Мен ҳам ухлаяпман-ку...

“Танишга ўхшайди, — хаёлидан кечирди кейин у, — кийимлари, соқоллари ҳам таниш. Ўртадагиси кеча менга “тила тилангини...” деган чол. Нимага улар гапирмаяпти? Имлаётганга ўхшайди... Мени чақиряпти шекилли.

— Ассалому алайкум! — дедм у чолларга яқинлашиб.

— Ваалайкум ассалом! — жавоб қилди чоллар боланинг қаршисида тўхтаб, — уч кундан бери кутяпмиз?...

— Раҳмат, Мен ҳам анчадан бери сизларни излаяпман...

— Биз ота-боболарингнинг руҳимиз, одамлар қиёфасида сенга кўриняпмиз. Сўзимизни диққат билан эшит...

— Қулоқ тутмоқлик муқаддас бурчим, — гапини давом эттирди бу гал бола катталарга таҳлит қилиб, — бувим доим сизлар ҳақингизда гапиради. Сизларни қидириб тополмасдим. Ҳозир Тириктепа, Жинтепа ёнидан қайтаяпман. У ердаги даҳшатли воқеани кўриб эсим оғиб қолай, деди. Тепа остидаги тириклар ҳам, руҳлар ҳам оҳу нолалари билан тезроқ ёруғликка чиқаришимни сўради. Улар қуёшга учрашим “оқ фотиҳа” олишимни айтишди. Шундагина ниятимга етармишман...

— Ҳаммасидан хабардормиз. Биз ҳам орзу ниятларинг ушалишида кўмаклашамиз, фақат бизни жиддий тингла.

— Тингламоқлик муқаддас бурчим!

— Балли. Биз ота-боболаринг, қолаверса Алпомиш, Гўрўғли, Беруний, Сино, Бобур, Улуғбек, Навоийлар номидан гапиряпмиз.

— Марҳамат. Мен мушкулингизни осонлаштиришга астойдил бел боғлаганман.

— Яқин-орада барча тирик жоннинг манбаи — қуёш билан юз кўришасан. Қуёш барчанинг онаси. Унинг онаси эса яратган — Худо. Иккаласи бирлашиб "ота-она"ни ташкил қилади. Қуёшнинг гапларига жиддий қулоқ тут. Ўғитларини унутма. Қуёш саховат кўрсатганидан сўнг Алпомишнинг дулдулига жон битади. Қиличи, қалқони ҳаракатланади. Дулдулга миниб, қуролашиб йўлга чиқасан. Лекин Эрам Боғи қаерга жойланганини билмайсан. Эрам Боғига борадиган гор мавжуд. У ер остида. Ҳозир горни ҳеч ким билмайди. Чунки, элнинг сеҳрли туморини девлар олиб кетинган. Эрам Боғи — Худонинг боғи. Бир-бирларини босиш, ўлдириш, қул, карам этиш фақат шу Эрам Боғини қўлга киритиш учун бўлган интилишдир. Етти иқлимнинг зўравонлари ҳам шу Эрам Боғини қўлга киритиш учун абадий уринадилар. Элнинг камайиши, пари-қизларининг олиб кетилиши ҳам шу Эрам Боғи билан боғлиқ. Эрам Боғига бориш учун эса сеҳрли кўзгу зарур. Кўзгуни йўлда учратасан. Кўзгуни олиб жиддий кутатасан. Эрам Боғига олиб кирадиган улкан горни кўрасан. Девлар чўлларда, қумликларда яшашади. Уларни "жўжи-бўжи" ҳам дейишади. Қирқ кеча-ю, қирқ кундуз йўл босасан. Дулдул толиқмайди. Унутма, гор адоғида пойлоқчи девлар ётади... Эрам Боғи сени оёқларинг остида...

— Шундайми?... Гор орқали ўзим яшаётган ерга келар эканманда... Кўзгуни қандай кўраман?

— Тингла.

— Тингламоқ муқаддас бурчим!

— Қумлар орасида ялтираб, шувъла таратиб кўринади. Оласан. Унинг "ойнаи жаҳон" номи ҳам бор. Сеҳрли кўзгуда Эрам Боғигина эмас, бутун жаҳонни кўриш мумкин. Сеҳрли қилични уч бор силкасан, гор очилади. Эрам Боғига элтадигал катта, нурли йўл бошланади. Йўл охирида баланд темир панжара бор. Панжара ташқарисида сочлари ўсиб, буринлари оққан, тирноқлари ўсган, жулдур кийимли одамлар кўзга ташланади. Уларнинг эслари йўқ, эсларини девлар ўғирлаб кўмишган. Улар: "Ишонманглар, ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони! Эсимизни қайтариб беринглар! Эсимизни ичкарида, маст қилиб ўғирлаб қўйишди, сўнг ҳайдаб юборишди, сулҳ тузамиз, деб алдашди. Сизлар ишонманглар", қабилада қичқиришади. Сен девларни енга бошлаганингдан кейин сулҳ тузишга чақиради, кўнма. Ўлдиравер. Панжара ичида пойлоқчи девлар ётади. Биринчи гада ўшаларни саранжомлайсан. Девлар билан қирқ кеча-ю қирқ кундуз урушасан. Сўнг ғағабага эришасан. Энди "тила тилагингни..."

— Ҳозироқ қўлларим қанотга айлансин. Тезроқ чўққиларга кўтарилай!

— Илоё, орзу умидларинг ушалсин! Омин!

— Омин!

— Орзуларинг ушалгандан кейин даставвал Тириктепани очасан, Жинтепани қазийсан. Тепалар остидаги тирик қондошларинг ва руҳларни халос этганингдан кейин эса биргалашиб девлар руҳини ҳам ўлдирасизлар. Улар ҳам сенга "оқ фотиҳа" беришади. Сўнг бутун эл биргаликда сени оғир ва машаққатли йўлга кузатамиз. Қайтганингдан кейин яна биргаликда сени, парикизларни қаршилаймиз. Элнинг ягона қайғу ҳасрати ҳам парикизларни озод кўриш...тушундингми?!

— Тушунмок муқаддас бурчим! Эл истагини жоним билан бажараман. Бажармасам, ўзимни қилич билан ёриб ташлайман. Эрам Боғида бойларга ўхшаб сотиб кўядиган кишилар бўлмайдими?

— Сенинг қондошларинг сотиши мумкин. Эл бошига тушган барча фожеалар сабабкори ҳам шу сотқин — қондошларинг. Эл бойлари мол-мулкидан ажралишдан кўрқиб элни улгуржи сотди. Пари-қизлар ва панжара ташқарисидати — эслари ўтирилган қондошларинг сени сотмайди. Аксинча, сенга кўмаклашади. Гапларимиз қулогингдан чиқмасин. Энди учавер, қўлларинг қанотта айланади...

— Ҳеч нарса эсимдан чиқмайди. Бувим эрта-кеч "пари-қизларни қутқариб қайт, уларни кўрмасам, ўлолмайман" дея доим қулоқларимга қуяди. Бувимнинг умри узайсин, пари-қизларни қайтариб келганимни ўз кўзлари билан кўрсин...

— Ниятингга етасан. Кечикма, йўлга отлан...

Кичик Алпомиш мўлжал-манзилни тўғри кўзлаб югура бошлади. У ўзини унутиб, табиий кўникма билан куч-қувватини оёқларига жамлаб югурар, унинг ҳозирги аҳволи қочиб бораётган оҳуни эслатарди. Югурган сари оёқлари ердан узила борар, танаси енгил тортарди. Қўллари қанотта айланишини истаб, кутиб югураяпти. Бу эса учини олдидаги машқни эсга соларди. Мана, ниҳоят оёқлари ердан узилди.

"Вой, учиш жуда осон экан-ку, — деб ўйларди у тушида ҳайратланиб, — оппа-осон учдим-қўйдим. Учолмаганингда, учишни орзу қилганингда у қизиқ туюларкан, учганингдан кейин эса..."

Инсон учун бутун умр орзуга айланган, удалай олмаган, қушлар учун эса оддий қонуният бўлган учиш, бола учун ҳам шу лаҳза оддий бир ҳолга айланди. Оддий — қанотларини қоқиб учиш. Гўё илк бор учишга шайланган бургут қанотларини силкиш билан гавдасини кўтариб, оёқларини уясидан узгандай ғаройиб жараён. Қўллари билан учиш. Тушида. Одам доим ҳам тушида қанотсиз учиб юради-ку. Демак, қанотсиз учиш ҳам ҳақиқатан деярлик узоқ тушунча эмас. Қушга айланиб учаётган бола юксаклилар томон интиляпти. Танаси одамники, қаноти, учиши қуш-

ларники. Одам — қуш. Қуш — одам. Учаётган одамнинг мақсад-маслаги аниқ.

Ниҳоят одам — қушнинг қўллари — қанотлари тодди. У илк бор ум-рида одамлар интилган, лекин қўлларидан келмаган илоҳийлик ва са-мовийликка яқин нурли чўққиларга кўтариляпти. Яқинлашиб борапти.

— Нимасини айтай, учиш бирам яхши эканки, — шивирлади у тушида қувониб, — муаллимларим одам учолмайди, дейишарди, мен эса учяпман. Оҳ, қани, катталар ҳам, ўртоқларим ҳам учга-нимни кўришса...

Вужуди ҳам қушдай енгиллашиб, лекин тушунча ва ҳислари тиниқлашиб бораётган кичик Алпомиш уча-уча, юксала-юксала охири Отчўққига етиб ҳам олди. Шу тариқа орзу умидлари уша-ла бошлади. Қолганлари ортда навбат кутиб турибди. Элни минг-минг йилларлар девлар — Ёвчўққидан ҳимоя этган — муқаддас-лик билан алоқадор чўққи. Оппоқ мрамардан иборат дулдулга орзиқиш билан тикилиб у ташналигини қондирди. Кундузлари қуёш нурида, кечалари ой шуъласида ялтираб кўринадиган дул-дул бошини оёқларига эгиб, гўё пишқириб турарди. Ёллари тўзғиб думи кўтарилган. Кўзлари катта очилиб, бурни керилган. Оғзида сувлиғи йўғиди. Бирор ерга боғланмаганди. Арқонсиз эди...

У кучли бир иштиёқ, ҳавас билан дулдулни кузатганидан кей-ин гўё кўнишга шайланган қушга тақлид қилиб енгилгина, осон-гина қўнди. Оёқларини чўзганди, оппоқ мрамарга тегди. Бу — курси оёқлари эди...Тушида оёқлари курси оёқларига текканди.

У тушида отнинг биқинига товоқи билан ниқтаб, кафти билан бўйнига шапатилади. Лекин от қимирламади, ҳатто қимирлаб ҳам қўймади.

"Тавба, — деган фикр урилди тушида боланинг миясига, — дулдулга жон битмаяпти-ку. "Тила тилагингни..." деганларида "бо-бомнинг дулдулига жон битсин" девдим..."

— Барибир чоллар мени алдамайди, — минғирлади кейин у, — ҳозир жон битади...

Худди шу пайт шарқ томонда қип-қизил нур жонланди. Бир зумда оламини қоплади. Аста-секин ялиғланаётган чўғга ўхшаш — қизларнинг қошидай қуёшнинг бўлағи кўринди. Боланинг чеҳ-раси ёришиб, жилмайди. Вужуди қуёш нурлари орасида ял-ял ёна бошлади. Аста-секин қуёш юқорилаб, катталашиб, ниҳоят, асл ҳолини олди. Жамики тирик жоннинг онаси — манбаи. Ерни бевақт босадиган абадий музлаш хавфидан асрагувчи, асраб ту-риб унга ҳаёт бағишловчи абадий сўнмас олов! Инсоннинг онги тўла шаклланиб улгурмаган пайтларда, ярим яланғоч, яъни турли ҳайвонларни овлаган кезлар, "худо" деб топиниб, унга ҳайкаллар ўрнатиб, хурмати учун масжидлар солиб, ўртасига олов ёқиб, ардоқлаган худо — қуёш!

— Эй, элим, бувим суйган, ардоқлаган она-қуёш! — дея бола мурожаат этди, тобора кўтарилиб келаётган қуёшга. — сен барча тирик жонга ҳаёт бағишлайсан. Сени кўпдан бери тоқатсиз кутаман. На ухлайман, на ёта оламан. Ҳаммага орзу умидларим ушалишини айтиб ёлвордим. Бу борада улар фақат сенга топинишимни, сенгина мушкулимни осон қилишинг мумкинлигини айтди. Рухлар, чоллар ҳам "оқ фотиҳа" беришди-ю, бироқ бобомнинг дуддулига бирортаси жон киритишга ярамади. Бу ишга сенгина ёрдамлашининг, саховат кўрсатишинг мумкинмиш. Ўти-ниб сўрайман, саховатингни аяма!

— Салом. — Қуёшнинг нурлари қуюқлашиб, сўнг аввалги ҳолига қайтди, қайтгани кез нурлар товуш билан алмашди, овозга айланди. — Доно болам — кичик Алломиш! Чиндан ҳам менинг инсон, жониворлар, қушларга, борки тирик мавжудотга саховатим чексиз. Ҳамма нарса ухлайди, ҳордиқ олади. Мен эса ухламайман — доим бедорман. Тун-кун ёғду сочаман. Барибир нурим тугамайди. Ер ҳам менинг таъсирим билан айланади. Озгина тўхтасам, дам олсам борми, ер юзини дарҳол сув босади, муз қоплайди. На бир она, на бир ота менчалик фарзандига — оламга қайғурмайди. Улар ҳам вақти билан ухлашади. Мени тинглаяпсанми?

— Тингламоқлик муқаддас бурчим!

— Бир ўзим бу мушкул ишни уддалай олмайман. Борлиқ билан бирлашганимда, бирлаша туриб ҳаракат қилганимда кучли, қувватли бўламан. Шунинг учун сен ойга ҳам мурожаат эт. Ана у ботиб борапти...

— Эй, ботиб бораётган ой! — деди бола киприкларини пир-пиратиб ғарб томонга тикилди. — Мен сенинг исминг билан онамни "ойи" деб чақираман. Демак, сени онага нисбат берамиз. Менга қулоқ сол! Бобомнинг дуддулига жон битсин!

Ботиб бораётган ой гўё бир нафас тўхтагандай туюлди. Хиралаша бошлаган нурлари эса тиниклашди. Кейин нурлар бувисининг дардли овозига ўхшаш овоз билан алмашди:

— Болажоним — кичик Алломиш! Ҳамроҳим қуёш билан дардлашганингни эшитдим. Мақсадингни англадим. Мен розиман. Буни, бутун борлиқнинг тож-сарвари, куч-қуввати бўлмиш — Худогина уддалаши мумкин. Мен алақачонлар ўз нуримдан ажралганман. Ҳозиргиси — қуёшнинг менга тушган нури — акс-садоси. Қуёшга топинавер...

— Раҳмат ойи, — шивирлади бола ва ёнига ўтирилди, — эй она-қуёш! Ойим билан гаплашдим, у рози...ўзинг қўлла.

— Элнинг сардори, халоскори — кичик Алломиш! — яна қуёшнинг етти ёшли боланинг овозига ўхшаш тиниқ, беғубор товуши янгради. — Ой... ойинг билан кечган суҳбатингни эшитим.

Эсингда тут. Ҳозир сен бобонг Алпомишгагина насиб этган им-
кониятта эга бўласан. Истасанг, сеҳрли қилич билан барча мав-
жудликни бурда-бурда қилиб ташлашинг мумкин. Демак, сен
фақат эрк учун, пари-қизларнинг эрки учун, қолаверса эзгулик
учунгина хизмат этишинг шарт. Бу борада яна мендан, яъни бар-
чага баробар беминнат нур сочишимдан ўрнак олсанг бўлади.
Элинг асрлар бўйи тортган азоблари сенга мисол... мен розиман,
орзуйинг ушалсин! Ниятингда ет!

— Она-қуёш, — уқтира бошлади кичик Алпомиш, — ўтитла-
ринга жоним билан қулоқ соламан. Мен эзгулик йўлига кир-
дим. Энди бундан асло чекинмайман. Сендан ўрнак оламан. Ҳам-
мага бирдай беминнат яхшилик қиламан. Девлар каби ўзга эл-
ларга бостириб кирмайман... Ҳамма эллар ўз юртларида бемалол
яшайверсинлар. Ягона йўлим шу. Бошқасини ҳечам истамайман.
Биргина орзуйим пари-қизларни қайтариш, Тириктепадаги ти-
рик қондошларимни, Жинтепа остидаги руҳларни халос этиш-
дир... Кейин яхши ўқийман. Бувимга ёрдамлашаман. Бувим ҳадеб
"Эрам Боғи — кутилган кунлар..." эртагини айтаверади...

— Кут... орзу-умидларинг ушалади. Ҳозир ҳаммаси кўз ўнги-
да юз беради...

Бола кучли бир ҳаяжон, илинж-иштиёқ ва дилгир бир ҳис
билан атрофга олазарак аланглаб "ғаройиб бир ҳол..."ни кута
бошлади. Кутяпти. Кутилмаганда бутун борлиқни қулоқ қуёш нури
қоплади... Гўё қуёш борлиқни эгаллади. Олам тўлалигича қуёш
остида қолди. Оламни олов сели, аланга тўлқинлари қоплади.
Нималардир бўкирар, ўкирар, турли томонга қочар, сувлар гўё
биқирлаб қайнар, тоғлар эзирди. Қуёш гўё бутун куч-қуввати —
саховатини сарфлаб, тўкиб йўлдоши-вужуди ер-борлиқ билан
дардлашар, биргаликда боланинг орзу-умидларини ушалтириш
учун ҳаракат қиларди. Мана, мана жуда катта бир куч-қувват
юзага келиши, биргаликда фавқулодда бир илоҳий ва самовий
жараёни юзага келтириши, шу тариқа дуудулга жин киритиши
керак эди...

Қаршисидаги манзарани кузатаётган боланинг юрагини ваҳм бос-
ди. Юраги кўксидан отилиб чиққудай ура бошлади. Кўзлари олайиб,
титраётган қўллари билан отнинг ёлини чангаллади. Кутилмаган шу
сонияда қулоқни қоматта келтириб от кишнаши янгради. Сўнг от пиш-
қириши эшитилди. Бутун борлиқдан кишнаш, пишқириш акс-садо бўлиб
қайтар, боланинг қулоқлари эса тинмай шанғилларди. Аста-секин бў-
кириклар тиниб, ҳаракатлар ҳам сусайиб, асли ҳолига қайтаётганди.

Совуқ мрамор аста илиди, қизиди. Бирдан, ҳа, бирдан совуқ
дуудулга жон битди... У оддий отлар каби қимирлар, гижинглар,
ер тепар, тоғ, ер ларзага келар, арчалар силкинар, қояларда ух-
лаб ётишган турли тоғ ҳайвонлари дуудулга боқар, қочишга шай-

ланишарди. От бурнидан сочилаётган сувлар гўё ёмғирдай ерга ёғиларди. От ҳамон ер тепиб чопиш-учишга шайланарди.

— Ҳой, жонивор, ўзингни бос! — деб юборди дабдурустан бола от ёлини силаб, — ёввойи қўй-эчки, шер, қоплоп, йўлбарс, оҳуларни ҳуркитдинг. Одамлар ҳам уйғониб кўчаларга чиқишди. Ой, қуёш ҳам кичрайиб қолди...

— Хингг.. нимага ўзимни босар эканман! — жавоб қилди от боланинг назарида, — бобонг ўлгандан бери шу ерда сукут сақлайман. Қотиб бир ерда туриш жонга тегди. Жангларга, тинмай чопишларга кўниккандим. Тура-тура, кута-кута оёқларимга чигал тушди. Томирларимдаги қонлар қайтадан оқа бошлади. Асли менинг қоним ҳам сенинг қонингга бориб туташади. Тириктепа, Жинтепа остидагилар ҳам, пари-қизлар ҳам қондошларим...

Бир пайтлар мен ҳам одам эдим. Элингнинг қони эдим. Чопавериб, дўст-душманининг фарқига бормай хизмат қилаверганимдан кейин табиат мени қарғади... Қарғишга учраганимдан кейин табиат яна мени отга айлантириб қўйди... Кейин эсим кирди, элинг учун, унинг ёруғ кунлари учун хизмат этишга киришдим. Қайтадан эл назарига тушдим. Бобонг ўлди, шу ерда қолдириб кетди. Ҳамон кутаман, лекин у тирилмади. Фақат сенинг тимсолингда қайтадан туғилди. Бобонгнинг орзуларини энди сен амалга оширишинг шарт. Марҳамат, мени учир, сени Эрам Боғига, пари-қизлар ёнига элтаман...

— Раҳмат, — деб қўйди бола отнинг ёлини силаб, — демак, иккаламиз қондошмиз. Энди бобонгнинг сеҳрли қиличи, нурбини, қалқонини олай.

От кишнаб, оёқларини тагидаги харсангга бир неча бор урди. Кейин ўқ тезлигида олдинга интилди, интилгани кез бир неча қадамга отилди. Отилар экан, боланинг оёқлари олдинга сурилди, кутилмаганда ўсиб чиққан қанотлари ўз ихтиёрисиз боланинг оёқларини олдинга суриб ташлади. От уча бошлади. От кишнар, пишқиар, кучини танасига сиғдиролмай олдинга талпинарди. Ниҳоят от Қалқончўққи ёнига яқинлашди. Бола эгилиб қалқоннинг тутқичидан ушлади. Олди. Қалқон тутқичида нурбин борида. У шошилинч нурбинни кўзларига тутиб, атрофни кузатди.

— Урай! — қичқириб юборди бола шодлигини яширолмай, — ҳаммаёқ кўзимга аниқ кўриняпти. Ана у уйимиз, ана бувим, укаларим, сигир, қўйлар...

От Қиличчўққи томон бурилди. Бола қилични ҳам осонликча қўлга киритди.

"Азамат қилич, — дея хаёлидан кечирди у мамнунлик билан қиличга тикилиб, — ниҳоят сенга эришдик. Иккаламиз девларнинг таъзирини берамиз..."

— Шу кунни мен ҳам орзиқиб кутгандим, — шивирлади қилич

боланинг тасаввурида, — энди сеҳрим ҳам, кучим ҳам сенинг измингда.

— Қани, ҳой жонивор! — овоз берди бола отнинг биқинига ниқтаб, — кучингни кўрсат!

* * *

Орзулари ушалган, ниятига етган кичик Алпомиш дуудул устида бемалол ўтириб атрофга назар ташлар, отнинг бўйнига шاپатиларди. Қоялардаги ҳайвонларнинг овозлари энди мутлақо тинган, таҳликасиз бир ерга жамланиб, осмондаги ажойиботни эсанкираб, жонсараклик билан кузатишарди. Арчалар ҳам силкинишдан тўхтаган, сувлар қадимгидай оқар, қоялар ораси ҳам осойишталанган, қушлар уяларига қўнишганди. Оламни биргина от кишнаши, пишқиришигина эгаллаганди. Бола юксакликлардан нурбинини кўзига тутиб, инсоният умри бўйи топинган, ҳамду санолар ўқиган, тавба тазарру, саждалар қилган, ҳатто ўлими олдидан ҳам унутолмаган, она сути билан қонига кирган, ота-она қаторида шарафлаган ягона муқаддас туйғу — мўътабар элига жиддий назар ташлади. Жаннатмакон Ватани — водий — пахтазор оппоқ нурга бўялиб, оппоқ оқариб кўзга ташланарди. Қуёш нури билан ой нури омукта бўлган шу лаҳза водий инсон қалбини сархуш этадиган даражада гўзаллашганди. Бола учун шу кез элининг дарахtlари, ўт-ўланлари, қушлари, ҳайвонлари, дарёси, ҳатто чумоли, чивини, қўнғизлари ҳам мўътабар туюларди. Мана, оппоқ нурлар орасида афсонавий Эрам Боғи янглиғ товланиб, турли даврларда девлар томонидан босилган, йигитлари шу ватанни деб тирик кўмилган, пари-қизлари ўломай интилаётган шу тупроққа катта Алпомиш, кичик Алпомишнинг киндик қони тўкилган, илк бор қулоғига "Ватанинг шу..." деган сўз жаранглаб кирган муқаддас гўша... Мана шу мўътабар, муқаддас гўшада отабоболарнинг хоклари жимгина сукут сақлаяпти, эртакчи бувиси, ота-онаси, укалари, қондошлари яшаяпти. Девлар билан олиша-олиша, не-не қурбонлар эвазига асраб қолинган Ватан! Мана шу Ватан юксакликлардан ҳам гўзаллигини йўқотмай товланаяпти. Табиат инъом этган, илк инсон яралгандан бери гўшага айланган шу Ватанни севмаслиги, унинг қурбонига айланмаслиги, унинг учун бўйнини болта остига қўймаслигининг асло иложи йўқ. Илк бор кўзини очиб, илк бор бешиқда алла эшитган, илк бор онасининг иссиқ, лаззатли сутини эмган, меваларини еган, шарбатларини ичган, ноннинг таъмини таътиган, тили "ота", "она" сўзига келган шу Ватан учун ўлиши, лекин уни ҳеч қачон сотиши мумкинмаслигини бола биринчи марта ҳис этаётганди. Бу тушунча, туйғу қони, мияси, хотирасига темир янглиғ ўрнашаётганди. Ватан тупроғининг зарраси учун минглаб девларни ўлди-

риши тайин...

"Водий, сени суяман, — ўйлади бола тушида ҳаяжондан кўзларига ёш қалқиб, — жуда ҳам яхши кўраман. Бувимдан ҳам, укаларимдан ҳам кўра ортиқроқ ёқтираман. Тириктепа, Жинтепа остидаги қондошларимни ҳам, пари-қизларни ҳам яхши кўриб қолганман. Эрам Боғи панжаралари олдидаги эсини ўғирлатган қондошларимни ҳолига тушсам ҳам яхши кўравераман. Лекин бойларга ўхшаб девларга сотилмайман..."

— Ҳамма-ҳаммангизни яхши кўраман, — деб юборди кейин у тушида, — сизларни деб, сизлар учун девларга қарши боряпман...

Оҳ, қандай гўзал! Водий, дарё, оппоқ соҳил узра қип-қизил парда ҳилпирай бошлади. Ҳаммаси жамланиб қип-қизил парданинг ҳилпиранслари орасида бамисоли гулхандай ловуллаяпти. Олам эса шу парда таъсирида яшнагандан яшнаб борарди. Гўё алақандай илоҳий, самовий бир куч бутун водийга адоқсиз сadoқатлар кўрсатар — нурлар сочар, олам ҳам, водий ҳам нурли ҳалқачалар орасида ёқутдай шуълаланиб кўзни қамаштирарди. Бу кимнинг, ниманинг саховати? Наҳотки, кичик Алпомишнинг илоҳиёт, самовият билан алоқаси бўлса? Минг йиллар муқаддам катта Алпомиш туғилиб, элнинг кунига яраган — девларни ер тишлатганида ҳам худди шундай ғайри табиий бир ҳол юз берганди-ку! Ўшандан ҳам табиат адоқсиз инъомлар — саховатлар билан элни эъзозлаганди-ку! Энди эса унинг набираси — кичик Алпомишга эътибор қилаяпти. Демак, бувиси айтмоқчи "кутилган кунлар" келяпти... яқиндашаяпти... Бу, илоҳий, самовий жараённинг бошланиши... ўртаси ва охири яна қанча кутилади?..

Нур қуюқлашгандан қуюқлашар, тиниқлашгандан тиниқлашарди. Боланинг тушида она-қуёш чўққилар ортидан кўтариляпти. Аслида ҳали эрта эди, кўтарилишига вақт бориди... Чунки, оғир ва машаққатли жангга аталган набираси — кичик Алпомишнинг йўлини ёритиши, уни Эрам Боғигача кузатиб бориши, пари-қизларнинг ҳислари, ақлини ҳам ёритиши — кўзларини очиши, сўнг биргаликда девларга қарши исён бошлашлари зарур эди.

Қуёш боланинг пешонасига етиб бориб, онгини қайраган он эл, барки жон зоти ҳам уйғонди. Кўзларидан ғафлат пардасини мутлақо олиб ташлади. Мана шу мунаввар, музаффар лаҳзаларда бола ерда сон-саноқсиз оломонни кўрди. Улар — болани кўпдан бери тоқатсизлик билан кутаётган қондошлари эди. Оломоннинг кўлида оппоқ рўмол, силкитиб болани ерга қўнишга чорларди.

— Нуржон! Тезроқ ерга қўн, "оқ фотиҳа" берайлик...

Водий, оппоқ соҳили дарё атрофи одамлар билан лик тўлганди. Турли шодлик, қайғу байрамларига гувоҳлик қилган май-

дон ҳам нурларга кўмилганди. Одамларни яна эл кексалари бошқараётганди. Бола Наврўзни бошлаб берган, омов билан ер ҳайдаб уруғ селган пахмоқ соқолли чолни дарҳол таниди. Чолдан салгина нарида ҳассасига таяниб бувиси турибди. Ҳаммадан ҳам кўра шу мушфиқ кампир ортиқроқ қувонар, терисига сиғмай жилмаяр эди. Бояқиш кампир ҳадемай ниятига етади, сўнг оёқ-ёўллари бемалол узатиб кетади...

Кичик Алпомиш дулдулнинг ёли, бўйинини силади. От эса боланинг райига қараб секинлаб, қанотларини йиғишга шайланди. Гўё қушдай енгил ерга қўнди. Бола сапчиб ерга тушар экан, югургилаб бувиси ёнига яқинлашди.

— Бувижон, — шивирлади пешонасини бувисининг кўксига суриб ва туриб қолди, — орзуйим ушалди, ниятимга етдим. Хурсандмисиз?..

— Йиғлама, бўтам, йиғлама... — Кампир ҳам набирасининг бошини силади, — бундай пайтда йиғлаб бўлмайди. Биламан, шодлигингдан йиғлаяпсан...

— Хурсандмисиз, бувижон?..

— Теримга сиғмай семирдим. Умрим бўйи кутган лаҳзалар яқинлашганидан хурсанд бўлмай иложим қанча...

— Қадамингга хасанот! — турли томондан хитоблар янграрди.

— Раҳмат, биз кутган кунлар етди, — жавоб қилди бола ён-верига аланглаб, — энди жангга кираман...

— Оҳу нолаларимиз яраттанинг қулоғига етди, — хитоблар кучайгандан кучаярди. — Алпомишнинг дулдулига жон битди. Энди пари-қизлар қайтса бўлгани...

— Бувижон, йиғламанг, — мурожаат этди бола бу гал ўзини мутлақо эркин сезиб сўнг қаҳрамонларча тик юриб давра айланди, — эрта ё индин пари-қизларни олиб келаман, — у ота-онаси, укалари ёнига яқинлашиб кўришди.

"Бувим тетик кўринади, — деган фикр урилди боланинг миясига тушида, — пари-қизларни кўрса, мутлақо соғайиб қолади..."

Йиғилганлар бирдан жимиди. Улар сукутга толиб чолларнинг оғзига термуларди. Ниҳоят кексалар олдинга чиқишди. Давра кенгайди.

— Бахтиёр дамларда кичик Алпомишнинг ҳурмати учун бу ерга йиғилган фарзандларим! — чол йиғилганларга назар ташлади. — Ҳаммангизга маълум. Элнинг қайғули эртаги бор...Эртак бобомиз Алпомишнинг ўлиmidан сўнг, девлар водийга от сурганида тўқилганди. Эртақнинг яралишига бошқа бир сабаб — эл бойларининг сотқинлик йўлини тутгани эди. Улар эл дарвозаларини девларга очиб беришганди... Девлар элнинг мард, жасур ўғлонларини тириклайин тепа остига кўмишди. Оқибат Тириктепа, Жинтепа қад кўтарди. Пари-қизларни чўрига айлантириб

олиб кетишди. Улар дом-дараксиз йўқолди... Эл яратгандан Алпомишнинг дулдулига жон ато этишни сўради. Қанчадан-қанча ўғлонлар Эрам Боғига йўл олди, қайтмади. Ниҳоят кичик Алпомиш туғилди. Энди у девларни қириб, ниятимизга етказди... Унга "оқ фотиҳа" бериб "оқ йўл" тилаб қоламиз.

— Берамиз...

— Минг йиллардан кейин Алпомишни қайта яратгани учун ҳам худога шукроналар бўлсин!

— Шукроналар бўлсин!

— Девлар хавфли, фирибгар. Шу сабабли кичик Алпомишга ўғитлар беришимиз керак.

— Марҳамат.

— Дунёда девлардан кўра ваҳший, йиртқич мавжудот йўқ, — уқтира бошлади чол болага, — фирибгарларнинг фирибгари ҳам шу девлар. Сен эҳтиёткорлик билан, ақл ва фаросат билан режа тузиб, ишга киришишинг зарур. Сенгача ҳам кўп мард ўғлонлар девлар билан урушиб кўрдилар. Дулдули, сеҳрли қиличи, қалқони йўқлиги учун енгилдилар, қайтмадилар. Сенинг қайтишинг шарт. Енгилишга кўзи етса, девлар сени авраб, меҳмон қилишга, сулҳ тузишга ундайди. Шу тариқа найранг билан сени қўлга олади, эсингни ўғирлаб қўяди... Бу қадимий усул. Девларнинг услуби. Девларгача элимизни босганлар ҳам шундай йўл туттанди. Тушундингми?!

— Тушундим.

— Энди, элингга қасамёд эт!

— Ота-боболар, қолаверса бобом Алпомиш руҳига қасамёд қилиб айтаманки, девларнинг найрангларига учмайман. Ўлсам ўламанки, енгилмайман. Пари-қизларни соғ-омон девлардан қутқариб келаман. "Оқ фотиҳа" берсангиз бўлгани...

— Қўлларингизни очинглар! — чол диққат билан одамларни кузатди, — оғир, машаққатли жангга бел боғлаган фарзандимиз — кичик Алпомишнинг йўли оқ бўлсин! Ой бориб, омон қайтсин! Омин!

— Ой бориб, омон қайтсин! Омин!

Ҳайқириқлар еру кўкни тўлдириб юборди. Ҳайқириқ, олқишлар боланинг қалбини чексиз қувончларга тўлдириб ташлади. Кексалар унинг пешонасидан ўпиб қутлашди. Эртакчи кампир ҳам набираси томон яқинлашди:

— Бу дунёда биргина умид боғлаган кишим — сенсан... — шивирлади кампир хўнграб, — худо орзуларимни ушалтирди. Сени худонинг ўзи ёрлақасин... Ой бориб омон қайт! Қайтгунингча ўлолмайман... Пари-қизлар келса...

— Бувижон, йиғламанг, — деди кичик Алпомиш тантанавор овозда, — ниятингизга етаяпсиз, ҳадемай юз кўришамиз...

— Омин!

Фавкулотда бир ҳол юз берди. Бу воқеа ҳеч ким кутмаган, ҳатто ҳаёлига келтирмаган бир пайтда содир бўлди. Тоғ томон кип-қизарди. Кейин чўққилар чўғга айланиб яллиғланди. Олам бесарамжонланди. Қушлар тўзиди, жониворлар бўкирди, турли томонга қочинди. Дарахтлар силкинар, қарсилаб синар, сувлар қайнар, изидан чиқиб тошарди...

Қуёш кўтарилгандан кўтарилиб, оламни ҳамон ёғдуси билан қизил рангга бўярди. Худди шу лаҳза кўқда оппоқ либосдаги баҳайбат одам — руҳ кўринди ва пастлай-пастлай охири ерга — майдонга қўнди. Ўтакалари ёрилаёзган одамлар ёқаларини ушлаб бир-бирларига қарашар, кўксиларига туфлашарди. Кексалар бир-бирларига ҳайрат, таажжуб билан қарашар, нималар бўлаётганига тушунолмасди. Эл бундай воқеага илк бор гувоҳлик қилаётганди. Баҳайбат руҳ — инсон сийрати аста-секин одам қиёфасига кира борди ва ниҳоят шаклланди. Одамлар ўртадаги баҳайбат одамга тикилишар, бироқ гапиришга журъат этишолмасди. Кичик Алпомиш ҳам ўзига ўхшаш меҳмонни кузатар, ёнига яқинлашишга эса ботинолмасди. Руҳ — одамнинг бўйидан бир қулоч баланд, боши ҳам катта, ранги ҳам ўзгача эди. Ҳозирги замон одамларига асло ўхшамасди. Елкаларига тўрт одам бемалол сиғар, пенсонаси кенг бу одамнинг кўзлари қабариб чиққан, қошлари қалин ва туташ, қўллари ҳам узун ва йўғон, мушаклари яктагини ёраман, дерди. Бурни нақ қилични эслатарди. Мушти тушган одам тариқдай сочилиб кетиши тайин бўлган руҳ — сийратгина қадди-қомати, баҳайбатлиги билан девларга бас келиши мумкин эди.

— Мен, — дея гап бошлади баҳайбат одам бениҳоя йўғон, тиниқ овозда ва ўйчанлик билан атрофига аланглади, — сизлар минг йиллардан бери излаган, кўришни истаган Алпомиш бўламан...

— Хой-хой... бу қандай бахт?! — турли томондан шодон ҳайқириқлар эшитилди, — қаранг биз сиздан кўрқиб турибмиз. Сизни кута-кута кўзимиз тўрт бўлди-ку! Сиз абадийликка кўзингизни юмганингиздан сўнг девлар яна элга от тортиб, роса қийнади... Не-не азамат йигитларни тириклайин ер остига кўмди. Парикизларимиздан айирди... Уларни кўролмай бағримиз қонга тўлди...

— Набирам кичик Алпомиш менинг тимсолимда қайтадан туғилди, — гапини давом эттирди руҳ қондошларига кучли бир иштиёқ билан тикилар экан. — Бу дунёда ҳар лаҳза кечаётган воқеалардан хабардорман. Бугун бу ерга шодликларингизга шерик бўлиш учун ташриф буюрдим. Набирамни дастлабки муваффақияти билан қутлаш, оғир, машаққатли жангга жўнаши олди-дан унга "оқ йўл" тилаш ниятидаман.

— Бобо, бобожон! — бола ўзини руҳнинг кўксига отди. Руҳ

унинг пешонасидан ўпди. — Сизни кўпдан бери излайман. То-полмайман. Дулдулингизга жон киритиб беришларини сўраб ҳам-мага мурожаат қилдим. Қуёшга ҳам ёлвордим, у кўнглимга қаради.

— Қуёш кўнглингга қараши шарт эди. Чунки у онамиз... Мен ҳам у билан суҳбатлашдим. Болажоним, пешонанг, менинг пешонамга ўхшаб нурланиб турибди. Сен кўп эзгу ишларга ярайсан. Сенгина элнинг орзу-армонини ушалтиришинг мумкин...

Бобо ва набира бир-бирларига термулиб сукутга толишди. Йиғилганлар ҳаяжон ва қувонч билан уларни кузатишарди. Бобо ва набира гўё бир-бирларининг вужудига қоришиб борарди. Антика учрашув! Аллақачонлар тирикликдан жудо бўлган бобо ва унинг тимсолида қайта туғилган бола учрашуви. Икки саховатли пешонадан таралаётган нур шу кез водий, дарё, сохиллар, ҳатто тоғ чўққиларини ҳам беминнат ёритарди. Рухнинг ҳурмати учун бугун бу ерга ҳомийлари²¹ — водий қушлари, жониворлари йиғилишган, сайрашиб, маърашиб, ўз қувончларини ифодалар эдилар. Бу — табиатнинг Алпомиш — рухга кўрсатган илтифоти эди.

Минг йиллар сукутга толиб, ниҳоят қуёшнинг саховати билан жон битган дулдул ҳам содиқ эгаси томон яқинлашишга журъат эди. Ёшли кўзларини сузиб, оғир бошини эгаси оёқларига сурди.

— Хинг... — содиқ, от ҳазин ва маҳзун пишқирди.

— Олижаноб, содиқ от, — шивирлади руҳ ҳароратли кафти билан отнинг ёли, бўйни, кўкрагини силаб — минг йиллардан бери мени кутаяпсан. Мен ҳам сенга талпинаман. Минг йиллар илгари биргаликда девларни ер тишлатгандик. Элни эрк билан таъминлагандик. Сени ташлаб, бандаликни бажо келтирдим... Сен чўққида тошга айланиб қолавердинг... Мана, яна учрашдик. Сенга қайтадан жон киритишда менинг ҳам ҳиссам бор. Энди сени набирамга топшираман. Йўқлигимдан фойдаланиб эл бошига кулфатлар солган девлар билан олишади. Енгиб, пари-қизлар, ғариб-гуроболарни қутқариб қайтади. Сўнг мени қувонтирасизлар. Йиғлама... дунёда абадий нарса йўқ... девларнинг зулми ҳам абадиймас...

— Мард, жасур, олижаноб эгам! — дулдул боланинг тушида гўё одамга тақдид қилиб эгасига дард-аламларини ифодалай бошлади. — Мени чўққига қўндириб кетдинг. Сенга махтал бўлиб ўтиравердим. Қондошларинг кўп оғир дамларни бошидан кечирди. Йиғлаб чекландим. Бирор бир азамат ўғлон туғилиб, мени девларга қарши сололмади. Сенинг тимсолингда янги бир ўғлон туғилишини интизорлик билан кутдим. Набиранг туғилди. Боз устига ўзинг билан гаплашиш, дийдор кўришиш бахтига ноил ҳам бўлдим. Эл, кампир, набирангнинг оҳу зорлари ниҳоят она-қуёшнинг қулоғига етди. Менга жон киритиб берди. Жангга тайёрланаяпмиз. “Оқ фотиҳа” беришингни кутаяпмиз...

— Содиқ Дулдул! — Руҳ отнинг ёшланган кўзларидан ўпди, қучди. Тунлари бедор, кундузлари тоқатсиз набирамнинг туғилишини кутдим. Оҳим Тенгрининг қулоғига етди. Кичик Алпомиш туғилди. Энди сенга фақат шу бола минади. Тириклигимда ҳам девлар ҳар йили эл устига от тортар, пари-қизларни олиб кетишга бел боғлар, тарих — хотирамизни куйдиришга уринишар, бироқ менинг сеҳрли қиличимга дош беролмай қочардилар. Гадаги эзгу ишларингиз йўлида сизларга "оқ фотиҳа" тилайман, Ой бориб, омон кайтинглар! Омин!

— Омин!

— Қани, болажоним, дулдулингга мин!

— Хўп, бобожон! — кичик Алпомиш сакраб отига минди, қалқонини ўнглаб, қиличини кўтарди.

— Энди болажоним, диққат билан менга қулоқ тут, — уқтира бошлади руҳ боланинг пешонасини силаб. — Сен Эрам Боғига бориб, девларни ўлдиришдан илгари минг йиллар аввал эл пешонасига тамға сифатида босилган тутқунлик тимсоли — ҳимоя тоғига ўрнатилган ҳайкал, яъни ҳар лаҳза элни таъқиблаб, ваҳимага соладиган, тушларида ҳам тинчлик бермайдиган — қўлоёғи, тили, ҳис-туйғуларига, миясига боғланган занжир — Ёвчўққидан халос этишинг шарт. Ёвчўққи элнинг эътиқоди — мардлик, жасорат туйғуларини узлуксиз кемириб, ўзини ҳам, пуштини ҳам айнатди. Қўрқоқ, сотқин, алдоқчи, олчоқ, мунофиқ бўлишга мажбур қилди. Қондошлар орасига нифоқ солди. Оқибат "мард, жасур жангари" деган номи абадул-абад унутилиб, "ноқобил", деган таъналарга қолди. Ёвчўққини ҳозироқ чопиб ташлашинг, элни оёқ-қўли, мияси, ҳис-туйғулари, тилидаги кўзга кўринмас занжир торларини олиб ташлаб, уни мутлақо қўрқув ва ваҳмдан қутқаришинг лозим. Наслимизнинг тўлақонли инсон зотига айланиши, йўқотган иқтидори, истеъдодини қайтариб олиши, келажагини яшнатиши, интиҳогача давом этиши, бундан бўёнги эрки ҳам Ёвчўққининг йиқилишига боғлиқ. Чўққи йиқилгандан кейин девларнинг кучи қирқилади. Чунки, бу ердаги улкан, мустаҳкам тиргович — устунига зарба етади. Тушундингми?

— Тушундим... — ғамгинлик билан жавоб қилди бола.

— Кейин Тириктепа, Жинтепага ҳужум бошлайсан. Тириктепа тагига тириклайин кўмилган қондошларинг, Жинтепа остидаги руҳларни ёруғликка чиқарасан. Биринчи гап Жинтепа устидаги девларнинг сийратларини ўлдир. Сўнгги сўзим — Эрам Боғига борганингдан кейин найрангларга учма. Бошингга ғариб-гуроболарнинг куни тушади. Фақат сеҳрли қиличга суяниб иш кўр. Мен шошяпман... Ер остида мени руҳлар кутишяпти. Улар мени вакил сифатида бу ерга юборишганди. Болажоним, сенга ғалаба ёр бўлсин!

Оппоқ либосдаги мархум Алпомишнинг руҳи аста-секин юк-сакликларга кўтарила бошлади. У қўл силкар: "Девларга алдан-ма!" дея тинмай набирасига уқтирарди. Қушлар, жониворлар ҳам жимгина майдондан чиқиб кетишди.

"Демак, мен аввало элимни девларнинг тамғасидан қутқаришим шарт, — дея у хаёлидан кечирди. — Девлор ҳимоя чўққисига ўрнатиб кетган Ёвчўққи — ваҳший бургут элни кун-тун қўрқув, ваҳимага солар экан. Уни парчалаб ташласам, эл мияси, тили, ҳис-туйғулари, қўллари-оёқлари боғланган кўзга кўринмас олтин торлардан халос бўлар экан. Келажагимизнинг интиҳогача сақланиб қолиш-қолмаслиги ҳам шу чўққига боғлиқ, деди...

— Қани, кичик Алпомиш! Дулдулингга қамчи бос! — деган хайқириклар болани сергаклантирди. Чўчиб, олазарак атрофига аланглади. Сўнг ирғиб отига минди.

— Ишинг бароридан келсин! Омин! Қўрқма, ҳужумни бошлайвер! — кейинги хитоблар болага куч-қувват бағишлади. Кўзларига қон тўлиб, танаси ғайритабиий бир кучдан ларзага келди. Энди у бамисоли қуюн, тўфон, бўронга айланиб бораётганди. Умрида у бирор вақт бундай ҳолга тушмаган, бундай ҳислар ғалаёини ҳам танасидан кечирмаганди. Нафрат ва ғазаб туйғуси чегарасидан чиқиб, раҳмсиз қиёфага кирганди. Девларнинг кимлиги, нималарга қодирлиги ва элнинг мазмунини у энди англаб, ҳис этган, онгли одам сифатида ўзини жангга астойдил тайёрлаётганди.

— Кичик Алпомиш! Нимага хаёлга чўмиб қолдинг?! Бобоннинг сеҳрли қиличи қўлингда, тагингда дулдули. Ҳужумни бошла. Бизлар ҳам кетмон, теша, болталар билан кўмаклашамиз.

— Қўркаётганим йўқ! Қўрқмаганман, кўрқмайман! — асабийлик билан қичқирди бола. — Мен шу пайтгача асосий душманимни танимагандим, билмагандим. Асосий душманни енгмай, қуритмай туриб девларга қарши жанг бошлаб бўлмас экан. Шу масала мени хаёлга чўмдирди. Навбат ҳужумга. Кимлигим, нималарга қодирлигимни ана шу ваҳший, йиртқич чўққи ўз кўзи билан кўриб кўйсин! Бобоннинг сеҳрли қиличи, дулдули, қани кучларингизни кўрсатинглар! — У илк бор аямай отига қамчи босди. От қамчи зарбига чидамай дингилади, сўнг юракларини таҳликага солиб кишнади-да, шиддат билан учиб осмонга кўтарилди. Отчўққи ўқ тезлигида Ёвчўққи томон отилди. От тобора кичрайиб борар, "Менинг эмас, бобоннинг кўли!" дея қичқирар эди кичик Алпомиш.

Ниҳоят дулдул Ёвчўққига яқинлашди. Чўққини бир марта айланиб, асосий йўлга — зарба бериш йўлига кирди. Кичик Алпомишнинг кўзларига бугун Ёвчўққи яна ҳам қўрқинчли, ваҳимали, баҳайбат кўринди. Ашаддий йиртқич, ашаддий ваҳший са-

налмиш — эл пешонасига минг йиллар тамға бўлиб босилган тутқунлик тимсоли — Ёвчўққи биринчи марта уни беҳад даҳшатга солди, юрагини оғритди. Уни ҳам йиртқишлик, ваҳшийлик йўлини тутишга ундади. Бундан буён бола "экканингни ўрасан" қабилда иш тутиши, ўч олиши — тағ-туби билан ағдариб, парчалаб ташлаши шарт. Ахир Ёвчўққи ҳам экканини ўриши керак-ку! Бувисининг ўтитига қараганда, бу дунёда бузилган қонунлар тикланмаслиги, яъни босилган эл ҳурликка чиқмаслиги, босган эл эса тутқунликка тушмаслиги мумкинмас... Дунё чархпалак. Дунё гилдираги тинимсиз айланади, айланаверади. Қачонлардир гилдиракнинг устига чиққан девлар энди остига тушади...Энди бу — табиатнинг истаги...

Кетмон, теша, болта кўтариб тоғ томон кўтарилиб бораётган элнинг ҳайқириши ҳамон болага куч-қувват бағишларди. Шу билан бирга эл ҳар сония боланинг хатти-ҳаракатини кузатарди.

У Ёвчўққини қандай забт этишни режалаб, паймонаси тўлиб от жilовини орқага бурди. Айланди. Кейин от жilовини чўққи томон тўғрилаб устма-уст қамчи босди. От кишнаб олдинга интилди. У шиддатини оширгандан ошириб, чўққини тўғри мўлжалга олиб учарди.

Ниҳоят бола бор кучини қўлига жамлаб қилични кўтарди. Ўзи билан чўққи орасида бир қадамча масофа қолганда силкади. Силкагани замон шиғиллаган овоз янгради-ю, тоғ гўё сув тўлқинларидай кўтарилиб-тушди. Кейин ер қимирлаган кездеги ғирчиллаш овози эшитилди. Акс-садо ҳам қайтди. Аста-секин ғичирлаш чиғиллаш билан алмашди. Боши иккига ажраган тош бургут оламни ларзага келтириб чиғиллар, бутун жон зотини ёрдамга чақирар, ёнига чорларди. Ёвчўққи — бургут гўё тумшугини кенг очиб, қанотларини силкиб, панжаларини ёзиб дулдулга, болага ҳаммага ҳозирланар, бироқ харсанглар қўйиб юбормаётганди. Ер юзининг ҳамма томонидан биргина ёрдамга муҳтож, шафқатга чорловчи чиғиллаш янграр, тоғ қушлари, жониворлари қатори, арчаларни ҳам силкитар эди. Салгина илгари бола қилич, қалқонни олиб дулдулга минганда ҳам шундай безовталаганди. Ҳозирги безовталиги бошқача, яъни қушлар, жониворлар, арчаларга ҳам ҳур кунлар яқинлашаётган — минг йиллик кўрқув, ваҳм, таҳликадан халос бўлишдаги тинчлик эди. Энди улар дастлабки даврдагидай гўзал ва тўла палласига қайтар, болалари ҳам нимжон туғилиш балосидан қутиларди. Гарчи улар тутқунликдан мутлақо халос бўлаётганларини англаб, сезиб турсалар-да, бургутнинг чиғиллаши — кўникмага айланган кўрқув ва ваҳм ҳисларини тарк этолмаётганди. Шу кўникмадан бўшалаётган кездеги лаҳзалар улар учун оғир кечаётганди. Ҳадемай улар ҳам вужудлари, тўқималари орасига жойлашиб, узлуксиз қийнаётган, яъни кўзга кўринмас олтин торлардан мутлақо қутилардилар.

Кейин тоғ ҳаёти қадимги изига тушар, қушлар, жониворлар таҳликасиз жуфтлашар, тухум қўяр, болалар очар, туғар, ҳамжиҳатликда яшай бошлар, ҳатто тутқунликда камайган насларини тиклаб олардилар. Бунга озгина масофа қолди...

Улар кичик Алпомиш — халоскорларининг тоғга қадам ранжида қилганини шоду хуррамлик билан қаршилар, ҳамдардлик билдириб чуғурлашар, чийиллашар, бургут тамоман йиқилмагани сабабли ҳис-туйғуларини очиқ ифодалашга ботинмаёттанди.

Бола ортига қайтиб чўққига жиддий назар ташлади. Бургутнинг боши иккига ажраган, лекин мутлақо узилиб тушмаганди. Галдаги солинган қилич бургутни бошидан жудо қилди. Сеҳр сеҳрини кўрсатди... чиғиллаш аста тошларга сингди. Тошлар бургут фарёдини ютиб юборди. Чиғиллашлар узоқлашган, тобора сўниб бораёттанди. Учинчи бор солинган қилич бургутни иккига бўлди. Аввал боши, сўнг танаси қарсиллаб пастга думалади. Тошдан тошга тегиб охири водийга тушди.

Кичик Алпомиш сўнгги зарбани бургутнинг энг ваҳший қисми — панжаларига берди. Мана шу йиртқич панжалар элни ортиқроқ қийнаганди... Элнинг фарзанди — яланғоч гўдакни узоқ йиллар исканжасига олиб, сиқиб, кўпларни эсларидан оғдирган, юрак дардига гирифторм қилганди...

У, бургут панжаси тошдан узилиб қулагандан кейин ҳам, аламига чидолмай ўрнини бир неча бор қиймалади. Кейин пешона терини артиб, дулдул жиловини ўз ҳолига ташлаб, атрофга аланглади. Бечора қушлар, жониворлар чиндан ҳам тинчишганди. Қушлар боланинг атрофини ўраб, чуғурлашиб, шу билан миннатдорчилигини изоҳлар, жониворлар харсангларда туриб маърашар, ҳис-туйғуларини изҳор этарди.

— Бўлди, етар. — деди у қушлар, жониворларга жони ачиб, — ҳадеб йиғлайверманглар. Бургутдан мутлақо қутулдингиз. Мен бор эканман, энди ҳеч нарса сизларни таҳликага сололмайди. Тинч-тотув яшайверинглар. Биласизлар, менинг элим бирор вақт сизларга озор етказмаган, етказмайди. Фақат болаларни кўпайтиринглар. Болаларингиз кўпайса, бургутлар сизларни қанчалик қийратгани билан мутлақо йўқотиб ташлолмайди. Кўпчилик доим ютади. Катта миллат ҳам доим ютади. Энди дулдулим билан қиличимга раҳмат айтиб қўйинглар...

- Ку-ку... — раҳмат.
- Мууу... — раҳмат.
- Сизларга ҳам раҳмат.

Бола мамнун жилмайиб от жиловини водий томонга бурди. Тоғга тирмашаётган одамларга қараб қичқирди:

- Қайтаверинглар! Ёвчўққини мутлақо парчалаб ташладим!
- Одамлар ҳайқиришиб изларига қайтишди. Бола билан дарё

соҳилидаги майдонда учрашди. Улар болага эътибор беришмас, бир-бирларига қарашар, ҳайрат ва таажжуб билан қўл-оёқлари, таналарини ушлаб кўришарди. Майдон узра шодлик ва бахтиёрлик хитоблари янграрди:

— Вой, қўл-оёқларим, танам енгиллашиб қолди... Ўзимга ўхшамайман... Илгари қўл-оёқларим зил-замин, акашак бўлиб ётарди... Нимадир бемалол юришга имкон бермасди... Боғлаб турарди.

— Вой, тилим бемалол айланадиган бўлди... Авваллари тилим қаришиб турарди... Сўзимни бемалол, аниқ ифодалолмасдим... Миям ҳам тўлишди...

— Менинг ҳам миям тўлишди... дунёни, одамларни, эркин тўла англаяпман... Девларнинг ваҳшийликларини ҳам аниқ тушундим... Уларни кўрсатинглар, бўғиб ўлдираман...

— Вой, кўзларим нури беҳад тиниқлашди... Оламни бутун кўряпман... Оқ-қоранинг фарқига ҳам боряпман...

— Тавба, ҳис-туйғуларим мой сурилгандай майинлашиб қолди... Ҳаяжоним кучайди... Тарихимиз-хотирамизни ёққан-ёндирган девларга нафратим, ғазабим ортди. Юрагим ҳам енгил ураяпти. Илгари нимадир фижимлаб турарди...

— Уни қаранглар, қўрқув, ваҳмдан мутлақо қутилдим... Юрагимда мардлик туйғуси жўш ура бошлади... Энди девларга омон бермайман... Илгари хотиним, болаларимдан ҳам кўрқардим, бировга сотиб қўядими, деб шубҳаланардим... Ўзим ҳам кимнидир сотгим, яширинча жосуслик қилгим, девларга ёққим, мол-мулк орттиргим келаварарди... Энди акси юз беряпти... Эл-элатни тал-баларча севаяпман...

— Томоғимни нимадир доим бўғиб турарди... Гапиришга қўймасди... Қани ўша элни тутқунликка солган девлар? Сўжиб, қарғаб хумордан чиқай... Илгари ўнгимда ҳам, тушимда ҳам шайтонлаб қолардим... Ҳаммасидан қутилдим, менга қилич беринглар. Эрам Боғига жўнайман...

— Ёшардим... қаддим тикланди... Унутилган эртаклар ҳам ёдимга тушди... девларни ҳассам билан уриб ўлдиргим келяпти...

Кичик Алпомиш бувисининг гапларини алоҳида бир диққат-эътибор билан тинглади. Ёнига яқинлашиб кучди.

— Бувижон...

— Болажоним, — шивирлади кампир набирасига, — элинг қайтадан мард, жангари, жасур эл бўлиб туғилди... Бобонг катта Алпомиш давридагидай қайта туғилди... Илгариги куч-қуввати, ақли, ҳис-туйғуларини қайтариб олди... Фурур, эътиқодига, орномусига қайтди... Энди айнаган наслимизнинг қони ҳам тозаланади... Бир-бирини сотиш, ўлдиришларга чек қўйилади... Лекин... ёндирилган тарихлари-хотираларини тиклаб бўлмайди... Мана шу улкан йўқотиш бутун умр элнинг юрагини оғритади,

яратганни ҳам қон йиғлатади... Фақат бизнинг эл эмас, одамзод минг йиллик тарихи-хотирасидан жудо бўлди, адо бўлди... Одамзотнинг минг йиллик тарихи-хотираси бирдан йўқолди-қолди... Пари-қизлари, эсларини ўғирлатган ўғлонларининг умрлари хазон этилди... Не-не азамат йигитлар туғилмай ўлди...

— Ҳаммасининг сабабкори — халоскори — кичик Алпомиш! — кимдир қичқирди. Шундан кейингина одамларнинг диққати болага қадалди. — Унга раҳматлар айтинглар!

— Жонига қоқиндиқ бўлайлик! Умри узун, мартабаси бундан ҳам зиёда бўлсин! Сен, Ёвчўққи — бургутни парчалаб ташлаш билан девларнинг суянчиқларидан, минг йиллик зулмидан бизни қутқардинг! Энди пари-қизлар, эсларини ўғирлатган йигитларни қутқариб келсанг бўлгани...

— Бундан бошқа мақсадим йўқ, бўлмаган, бўлмайди! — кичик Алпомиш тантанаворлик билан жавоб қилди. — Тириктепа, Жинтепа остидагиларни ёруғликка чиқарганимдан кейин тўғри Эрам Боғига йўл оламан...

— Қондошларим! — эл кексаси — пахмоқ соқолли чол турганларга мурожаат этди. — Энди Ёвчўққининг қолдиқларини сувларга ағдарамиз. Сувлар уни девларнинг юртларига элтсин. — Эл ўша қолдиқларни кўриб, у ҳақда ўйлаб эзилмасин...

Чол одамларни бошлади. Оломон Ёвчўққи — бургут қолдиқларини теша, кетмон, болталар билан қопишиб, калтаклашиб, охири хумордан чиқиб, дарё сувига ағдарди. Шу билан гутқунлик, тамға, тимсол, кўрқув, ваҳмлар манбаи — Ёвчўққига мутлақо чек қўйилди.

Эндиги навбат Тириктепа, Жинтепага...

* * *

— Ҳой, бобомнинг дулдули! — бола қалқонини ўнглаб, қилични кўтариб отнинг қорнига товони билан ниқтади. От олдинга интилди, сўнг чопди. Аста икки биқинидан қанотлар ўсиб чиқди. Кутилмаганда атрофдан одамларни учиргудай шамол кўтарилдию, от учиб кетди. Бирдан сор бургутга айланди-қолди. Бола ҳаяжонга тушиб, қувончини яширолмай жиловни тўғри Тириктепа томон бурди. Яқинлашганда бор овозда қичқирди:

— Қани, бобомнинг сеҳрли қиличи, сеҳрингни кўрсат!

Кўтарилган қўли силкинди, силкиनावерди. Сеҳрли қиличнинг учи тепага тегди. Тегар экан, бирдан олам нотинчланди. Гўё ер титрар, осмон кенгайиб-тораяр, сувлар тошар, қушлар чирқиришар, жониворлар бўқиришарди. Кутилмаган ҳол. Фавқулотда бир назият. Инсон, қушлар, жониворларнинг қонлари кўпираётган кез Тириктепа иккига бўлинди. Бўлингани кез қулоқларни қоматта келтирадиган даҳшатга — инсон, ҳатто жониворлар ҳам дош беролмай фарёдлар кўтарди ва кучайгандан кучайиб бораверди.

Гўё минг йиллик инсоннинг дод фарёдлари бир ерга жамланиб жаранглагани.

Бола иккинчи бор қиличини силкади. Бу гал солинган қиличнинг зарби беҳад кучли эди. Тепа ортига сурилди. Орасида катта жарлик ҳосил бўлди. Учинчи бор қилич солганидан кейин янграган фарёддан кейин боланинг боши айланиб, кўзлари тинди, кўнгли айнаб бир неча бор ўқчиди.

— Ким у, — бизни минг-минг йиллик азоблардан, тутқунликдан халос этган?! Томирлар чириб, ўпкалар ёрилган, мия айланиб... Бизларни ёруғликка олиб чиққан қондошимизни бир кўрайлик! Худонинг назарига тушган қаҳрамон — ким ўзи?

— Осмонга қаранглар, сизлар минг-минг йиллар кутган эл қаҳрамони — Алпомиш тимсолида қайта туғилган мард, жасур ўғлон — кичик Алпомиш осмонда дулдули билан учиб юрибди...

— Қаердандир хитоб эшитилди.

— Ана у... Ана у... — ер остидан яна фарёдлар янгради. — Алпомишга ўхшайди... Ҳой, азамат ўғлон! Яна бир қиличингни сол! Мутлақо тутқунликдан қутулайлик...

Кичик Алпомиш қутариб кишнаётган отни пастга ундади. От ўқ тезлигида пастга шўнғиди. Боланинг қиличи тепага тегиши билан от яна тепага кўтарилиб кетди. Тириктепа тўла очилди.

Тепа орасидан сон-саноксиз инсон қиёфаси бош кўтариб, "оҳ" чекиб, бир-бирларига суялиб, тепага-ёруғликка интилардилар. Уларнинг кийимлари сарғайиб, ранглари мурданинг ранги каби сўлгин тусга кирган, кулоқлари ва киприклари ораси тупроққа тўлганди. Этлари устихонларига ёпишган табиатнинг бу ўғай фарзандлари минг йиллар муқаддам ўз эрклари учун девлар зулмига қарши курашганликлари учун тириклайин тупроқ остига кўмиб юборилганди. Уларга аталган гўзал қизлар турмушга чиқолмай, болалар туғолмай бу дунёдан кўз югандилар. Кўмилганлар эса ҳамон ўша жуфтларини кўриш учун ер остида ўлолмай, туғилажак болалари доғида қовириларди. Гўё девлар уларни яшил япроқдай узиб олиб, балчиққа ирғитган, хазон қилганди... Бояқишлар оғзиларини қушлар каби каппа-каппа очишиб, ер билан осмон орасидаги мавжуд ҳавони сўраман, барибир тўймайман, дегандай энтикар, йиқилар, ўнганларди.

Боланинг тушида эл, ер ости одамларини тепага чиқаришларига ёрдамлашарди.

— Ҳой, эл қаҳрамони! — тинмай хитоб қилишарди ҳаётга қайтганлар боланинг тушида, — эркимиз деб шундай қора кунларга қолгандик... Янгитдан ёруғликни кўриш бахтига муяссар бўлдик. Буни фақат сен амалга оширдинг. Умрингга умр қўшилсин!

— Ўзим ҳам хурсандман, — қичқирди осмон боласига айланган кичик Алпомиш, — бошқа орзу-ниятларим йўғиди. Сизлар-

ни ёруғликка чиқариш учун озмунча дайдилади. Энди оқ фотиҳа беринглар. Пари-қизларни, ғариб-ғуроболарни ҳам қайтарай...

— Сингилларимиз, акаларимизни тезроқ қайтар. Ой бориб, омон қайт!

— Дулдулим, қиличимга ҳам раҳмат айтинглар...

— Раҳматлар бўлсин!

— Жонингдан ўргилай, — шивирлади бола қувончдан терисига сиғмай отнинг бўйнига шашлатиларкан, — қондошларим олдида уялтирмадинг, юзимни ёруғ қилдинг. Ҳамманинг кўзи бизда. Ота-онам, бувим, укаларимнинг қувонишаётганига қара.

— Умрингдан барака топ, эл қаҳрамони!

У бошини эгиб, пастдагиларга қаради. Одамлар тирик тепадан халос бўлганларни ерга ўтказар, сув тутар, увишган оёқ-қўлларини уқалашар, аввалги ҳолларига қайтаришга уринарди.

Бола от жilовини Жинтепа томон бурди. От кишнаб, пишқириб тепага яқинлашди. У пешонасини тириштириб, қошларини чимирганча қиличини силкиди, силкитаверди... Жинтепа устида минг йиллардан бери инсон руҳларини таъқиблаб, тепага кўтарилишга имкон бермаётган, яъни қолган девларнинг сийратлари — пойлоқчи девлар илондай вишиллаб, тиконли чўқморларини қиличга урди. Чўқморлар парча-парчаларга бўлинди. Оддий чўқморлар сеҳрли қиличга дош беролмади. От кишнар, пишқирар, тепа устидан учиб ўтар, тезликда ортига қайтар, болага имкон яратиб бераётганди. Чўқморларидан айрилган девлар қиличга ташланар, курак тишлари билан тишлар, жағлари кесилиб итдай акиллаб қоларди. Сеҳрли қилич ниҳоят дев сийратларини тинчитди. Тепага яна уч бор қилич солинди. Тепа иккига ажралди. Ажралган еридан ҳисобсиз инсон суяклари кўринди. Суяклар турли ерларидан кесилганди. Девлар қиличлари кесган суяклар, суяклар устида катта бир аланга ловиллаб ёнди-ю, "лоп" этиб дарҳол ўчди. Ўчгандан кейинги хира тутунлар дод-фарёдлар билан алмашди ва тез орада сўнди.

Кичик Алпомиш, ўлган, лекин дунёга тўймай кетган қондошларининг оҳу зорларини ҳам тупроқ остида чиқариб юборганди. Энди ўша оҳу зорлар кўкларда абадий — инсон зоти сақлангунга қадар чирқираб учиб юриши керак... Хотира сифатида... Қулиқдан қолган хотира сифатида...

Юраги ғам-ғуссага тўлган бола от жilовини бошқа томонга бурди.

* * *

Оппоқ орзули, оппоқ ниятли эл фарзанди — кичик Алпомиш оппоқ дулдулида мовийдан мовий бўшлиқлар томон юқорилагандан юқорилаб борарди. Дулдул оппоқ қанотларини ёзиб-йи-

ғиб шиддат билан тинмай юксалликка интиларди. Қанотлар ҳар силкинганда уларни бир неча чақиримга элитарди.

Дуддул ниҳоят кўкиш туман қоплаган тоғ чўққилари, ям-яшилликка буркана бошлаган водий, тўлқинлар отаётган дарёни, оқиш қумлоқ соҳилни ортда қолдирди. Уларни ортида эл қўл силкаб кузатапти. Олдинда эса пари-қизлар ва уларни қутқаришга кетган, лекин қайтмаган ғариб-ғуроболар интизорлик билан кутяпти. Ҳадемай улар ҳам болани шодлик кўз ёшлари билан қаршилайди. Пари-қизлар кичик Алпомиш ва эсларини ўғирлатган ғариб-ғуроболар ҳурматиға катта базм-зиёфат уюштиради. Қўшни элларға ҳам тўй беради, томошалар кўрсатади.

Тоғлар, дарахтлар, дарё тобора ортга чекинар, чекинган ерлардан чексиз-чегарасиз саҳро-қумликлар бошланарди. Инсон кўзларини алдаган, алдаб туриб умрини хазон этган сап-сарик сароб гўё ловиллаган алангадай товланар, на боши, на охири кўринарди. Бола шу адоқсиз қумли-саҳролар, тугалмас сароблар аро йўл босиб, қирқ кеча, қирқ кундуздан сўнг манзилға етиб борарди. У тинмай ўша номаълум манзилға шошилаётганди. Уларни қумлик-саҳро, сароб билан бирға заҳарли илонлар, думсиз калтакесаклар, қабариқ тишли кўнғизлар қаршиларди. Девларнинг ватани...Девларға табиат инъом этган ватан.. Қумликлар... саҳар...

Боланинг кўнгли сув истар, лекин девларнинг ватанидан бир қултум ҳам сув топилмасди. Табиат девларға саҳролардан ватан инъом этиши билан бирға сувдан ҳам қисганди. Шунинг учун ҳам бечора девлар дарахтли, сувли, қушлар, жониворлар мўл ерларға бостириб келишға мажбур эди...

У тушида эгар қошиға илинган нурбинни олиб кўзларига тутди. Шодлигини ичига сиғдиролмай:

— Вой, бирам чиройлики... — дея қичқириб юборди ва дарҳол нурбинда жонланаётган гўзал манзараға маҳдиё бўлиб қолди. Турли томонға ўрмалашаётган илон, чаён, калтакесак, тошбақалар йириклашиб аниқ қиёфаға кирди. Қумлар остида бош бармоқ йўғонлигидай нур шуғлаланар, осмонға тик қадалиб турарди. Ўша нур қумдаги жониворларни йириклаштириб кўрсатарди. Ҳатто боланинг кўзини ҳам тиндирарди. Бу — эл кексалари тушунтирган сеҳрли кўзгу — ойнаижаҳон эди...

"Чоллар топиб оласан деб қулоқларимға қўйган сеҳрли кўзгу шу бўлса ажабмас.Қизиқ уни қандай оламан?" — кўнглидан кечирди ҳайратланиб бола.

У от жиловини тортиб, ерга қўнишға ундади. Қора терға кўмилган от боланинг ундови билан шаштидан тушиб пастлай бошлади. Алоҳал кўнди. Бола шошилинч отдан тушиб, нур томон югурди. Эҳтиёткорлик билан нурға қўл чўзди. Кумларни суриб нур

манбаи — сеҳрли кўзгуни олди. Қувончдан танаси ларзага келиб, кучли иштиёқ билан тикилди. Тикилгани кез кўзлари тиниб, бошини эгди. Кўзлари олди қоронғилашиб, аста-секин майда нурли ҳалқачалар билан алмашди ва тез орада аввалги ҳолига қайтди. Кўзларини очиб яна кўзгуга термулди. Бу гал озгина кўзини қамаштирди, салдан кейин эса тамоман нурга кўникди. Кўникканидан кейин эса кўзгуда жигарранг тоғлар, яшил арчалар, дарё, дарахтлар, водийда бош кўтармай ўтлаётган сигир-бузоқлар, қорамтир, намсел йўлакларни кўрди. Кейин кўзгуда шокилдор, чуқур дўппили, бурунлари қўйнинг бурнини эслатадаган қизил саридаги, товонлари олдига қараган, қулоқ ва бурун иякларига балдоқ ва булоқилар таққан одамсимон тоғли жонзоти, номусларига япроқ тутган қўтос миниб сувларга кечаётган қора рангли кимсалар, қайрилган мугузли туяларга миниб тоғларга кўтарилаётган манқа бурунли кийимсиз майда одамлар, болаларини тўрвага солиб, орқаларига ортган лўлилар, ўнлаб итларни чаналарга қўшиб, музлар устида сайру саёҳатлар қилаётган қор одамлари, юзларига чодира тутган ориқ, қоқсуяк араб аёллари, баланд бўйли, бургут бурун, паранжи, чимматдаги Покистоннинг бўйдор аёллари, бўйниларига қўнғироқлар осилган туяларни етаклаб саҳролар аро кезаётган саҳро болалари, наҳангни ямлаётган улкан ўрмон илони, эркакларга хушода қилаётган ғаройиб аёлнамо махлуқлар, аёлларни йўлдан оздираётган баҳайбат маймунлар, қора, қуббали масжидларга кириб боришаётган қора кийимдаги узун бўйли тутқун юнон аёллари жонланди. Кейин боланинг хаёлини боши, охири кўринмаётган мовий сувликлар, киришга юрак бетламайдиган қалин ўрмонзорлар ва дарахтларни хартуми билан ағдараётган катта филлар, оҳуларни ерга ағантиб, еётган шерлар, чумоли териб еётган зоти паст мушукдай маймунлар, олмахонни авраб тўрига илинтириш қуйида ўртанаётган қора қурт ва дарахтларни ямлаётган узун бўйли махлуқ, булбулни талаётган йирик чивинлар, ахлат ва чиқиндилар билан кун кўрувчи тулкисимон ёввойи итлар, турли томонга ўкириб чопаётган йўлбарс, қоплонлар, одамсимон бурунсиз маймунлар банд этди ва эсанкиратиб ҳам қўйди. Найзаларини қарсиллатиб отиб, туяни ағдараётган улкан жайраларни кўрганда эсанкираб қолди. Камон ўқлари билан одамларни овлаётган аллақандай сават дўппили махлуқларни кўрганда эса даҳшатга тушиб, кўзларини юмди.

— Ростдан ҳам ойнаижаҳон, деганларича бор экан, — шивирлади қўрқув ва ҳайратдан қалтираётган бола, — ҳаммаёқни бемалол кўрсатаркан. Ҳаммасидан ҳам кўра одам овлайдиган одамлардан қўрқдим, тавба итдай чивинлар, эшакдай тулкилар... қизик... Тушинга кирса ўласан...

У кўзгуни қийшайтирди. Мутлақо янги манзара жонлавди.

"Қизиқ, — ўйлай бошлади бола, — бу қанақа тоғ? Бунақа баланд тоғни кўрмагандим, эшитмагандим ҳам. Тавба, ёнапти... Гулханга ўхшаган тоғ... Бизнинг тоғлар паст бўлади, ёнмайди... Кўҳи Қоф тоғимикин? Қара-я, қирқ кечаю, қирқ кундуз йўл босибман. Шунча кунлар ўтганини сезмабман. Чунки дулдудда учдим-да..."

Кичик Алпомишнинг диққат-эътибори ёнаётган тоғга қадалди, узоқ вақт тоғдан, ловиллаб кўтарилаётган аланга — оловдан кўзларини узолмади. Эл кексалари ва бувиси айтган сеҳрли кўзгуни қўлга киритган, мушқули осонлашганди. Кўҳи Қоф тоғини топди, энди Эрам Боғига кириладиган ёрни топса бас.

У сакраб отига минди. Сағрисиға шаппатилади. От чобди, сўнг қанотларини ёзиб уча бошлади. Бола кўзгуни тинмай кузатар, жонлаётган ёнар тоғлардан диққатини ололмасда. Кўзгудаги нур тоғ орасига қадалганди. Демак, Эрам Боғига олиб кирадиган ёр шу тоғ орасида. От тоққа яқинлашиб борарди. Олов кучаяр, тафти эса ортар, ёндираман, эритаман, дерди.

"Бу қанақа олов бўлди? — деган фикр безовта қилди кутилмаганда болани. — Балки, бувим айтган пари-қизларнинг оҳу зорларидир..."

Бола кўзгуни чўнтагига солиб, нурбинни кўзига тутди. Олов бир ерга жамланиб осмонга туташди. Олов кучайгандан кучаяр, алангаси ер юзини қоплар, катта-катта харсанглар қип-қизил чўгга айланиб қулаб тушар, теккан ерини эритарди.

— Қалқонимни тутаман, қиличимни кўтараман, — уқтирди у ўзига ўзи, — қалқондан олов ўтса ҳам, сеҳрли қиличга таъсирини ўтказолмайди. Боз устига сеҳрли кўзгум ҳам бор...

"Шу оловларга дош бериб, тоғни ёрган, девлар билан жанг қилиб енгган одам чиндан ҳам қаҳрамон, — хаёлидан ўтказди бола нурбинини қаншарига суриб, — пари-қизлар, эсларини ўғирлатганлар оловга қандай чидаркин? Ҳа, улар тоғ остида-ку. У ёққа олов ўтмайди..."

Кўҳи Қоф тоғи ёнар, борлиққа бирдай ваҳима соларди. Баъзан тоғ устига адашиб ўтиб қолган қушлар бир зумда жизғанак бўлиб ерга тушарди. Қоялар орасига яширинган ҳайвонлар оловга бардош беролмай қочар, ёниб қулга айланар, тутуни эса шу лаҳзадаёқ ҳавога сингиб кетарди. Олов пурқаётган тоғ тап-тақир эди. Табиатнинг бу ердаги гўзал қисми — мулки куйиб қулга айланганди...

"Пари-қизларнинг оҳу зорлари, — деган фикр уни қайтадан безовталантирди, — дунёдаги энг баланд Кўҳи Қоф тоғини ҳам ёндириб ташлаяпти... Улар девлар зулмидан қутулмаса, яқинда оламни ҳам куйдириб қул қилади...Одамлар, қушлар, ҳайвонлар яшашга жой тополмай қоладилар..."

— Қани, ҳой Дулдулжон! — дея ниҳоят отига мурожаат этди бола. — Ана у оловни ўчирайлик. Кейин горни топамиз. Қани, тоғ томонга уч. Бир қилич солай...

— Хинггг... — от оламини ларзага келтириб кишнади, сўнг пишқириб олдинга талпинди, аста пишқириши инсоний ифода билан алмашди. — Болажон, аввал пари-қизларни қутқариш керак, сўнг олов ўз-ўзидан ўчади. Девлар тирик, пари-қизлар асир экан, олов ҳеч қачон ўчмайди...

Боланинг боши эгилди. Хаёл денгизига ғарқ бўлди. Бир пайт сесканди. Кўзлари қинидан чиққудай очилиб, отни бераҳмларча савалади.

— Жангни бошладик! Тамом-вассалом! Ўлиш ё қолиш! Олов ўчса ўчар, ўчмаса, тоғни олов-полови билан кесиб ташлаймиз...

Дулдул гўё одамдай инграб, ўқ тезлигида олдинга сапчиди. Тоғ томонга шиддат билан учиб кетди. Энди у ҳавони титратиб кишнар, бурун катакларидан сув сачратиб пишқирар, гўё аждардай, қаршисида учраган нарсани эзиб, янчиб ўтишга шайланганди. Тоққа илк ҳамла бошланди. От олов, аланга қуюнига етиб борганда бола даҳшатдан ёқа ушлади. Олов, аланганинг сири энди англашилганди. Олов орасидан, аланга қоришиб, тоғ қаъридан тинмай: "Ҳой, ким бор? Тезроқ кел! Ёниб кул бўлдим, хазон бўлдим! Тезроқ девлар зулмидан халос эт! Ҳой, бу дунёда бошига дўппи кийган, эркакман" дея кўкрагига урган, белига белбоғ боғлаган бирорта мард, жасур эркак зоти топиладими?! Ахир, минг йиллардан бери оҳу зорларимиз еру кўкни тўлдирди-ку! Инсонни яратган худо девларни нимага яратди?! Тезроқ қутқаринглар, қанча тез бўлса, шунча яхши!", деган дод-фарёдлар кўтарилар, аланга тафтига дош беролмай сўнар, қайтадан жонланарди. Фарёдларнинг қай томондан янграётганини фарқлаш қийин эди.

Олов ловиллагандан ловиллар, алангаси гуриллагандан гуриллар, кучи ортгандан ортар, тошларни зритиб, сувга айлантлар, оламини қасир-қусур овозлари тўлдириб ташлаганди. Инсон фарёдларига чидолмай гўё осмон ҳам йиғлар, ер эса титрар, нурбин оғзини пари-қизлар ақволига қайғураётган қушлар, ҳайвонлар, пашша, чивинлар қоплаганди. Олам танҳоланиб қолган, шу танҳолик ичра фақат пари-қизларнинг фарёдларигина эшитилар эди. Тутунлардан отнинг ҳам, боланинг ҳам кўзлари ёшланар, бу ёшларга пари-қизлар фарёдлари туфайли тўкилаётган кўз ёшлар қоришиб борарди. От билан бола вужуди даҳшатдан ниначи қанотларидай титрарди. Қалқон, қилич, нурбин, кўзгудан ҳам фарёдга ўхшаши садо ажраларди. Фарёдларнинг адоғи йўғиди...

Ниҳоят от қулоқларини чимириб, гўё ўлжага ташланган шердай пишқириб олов, аланга уммониюга шўнғиди. Шу қадар шиддат ва куч билан шўнғидики, ҳатто олов отга таъсирини ўтказшга

улгуролмади. Бола қалқонини кўксига тутиб, бошини экканча, қиличини кўтариб силкади.

— Ҳой бобомнинг сеҳрли қиличи! — қичқирди у ниҳоят бор овозида, — энди ҳақиқий кучингни кўрсат! Кўрсат! Қалқоним сен ҳам ҳимояга ўт! Менинг қўлим эмас бобомнинг қўли!

От учиб тоғнинг у томонига ўтар, тезлик билан ортига қайтарди. Бола эса тусмол билан қиличини силкар, силкиган кез қарсиллаб нимадир синар, писиллаб нимадир ўчарди. Тоғларда силсилалар фасли бошланганди. Олов гуриллаб, дарҳол пасаяр, баҳайбат харсанглар ёрилар, кўчиб думалар, бир-бирига тегиб портлашлар юз берар, аччиқ тутун ажралар, гўё қаердадир сувлар тошиб тоғларга туташар, тўлқинлари осмонга кўтарилар, бошқа бир томонда дарахтлар қулар, осмонда эса момагулдирак гумбирлар, чақмоқ чақар, юлдузлар учар, бир-бирлари билан тўқнашар, ўрнида оловли излар қолар, излар оламини бир зумга ёритар, дарҳол сўнар, фақат қуёш билан ойгина тинч ва осойишта ўз йўллари бўйлаб жимгина сузиб боришарди. Уларгина болага ҳамдардлик билдирар, кўзларини тутун қоплаганда йўлини ёритар, тоғни кўришга кўмаклашарди. Силсилалар ҳозирча қуёш билан ойга таъсирини ўтказа олмаётганди.

Икки олам — ер билан осмон орасидан кўтарилаётган, яъни ер-осмон ораси тўлиб бораётган бўкириқ, чинқириқ, фарёдларга дафъатан кўксини камон ўқи тешган, оқибат мункиб йиқилган оҳунинг ҳазин-маҳзун маъраши, яъни саид билан сайёднинг ногаҳоний тўқнашуви ва шу тўқнашув асносида икки томоннинг ўз мақсади йўлида тан бермай олишуви, бири ўлжа олиш, иккинчиси жонини асраб қолиш учун қилаётган ҳаракати — икки орадаги шафқатсиз жангу жадал, енган ва енгилган кездеги даҳшатли нола, юрак азобини ифодаловчи хириллаш қоришиб борарди. Қаердадир ит жуфтини қидириб алам билан акиллар, бўри боласини излаб ўкирар, учар илон типирчилар, яна минглаб қурт-кумирсқалар болалари, инларини тополмай чийиллашарди. Бу оний жараён — тоғдаги оловга илк бор қилич тушган кездеги даҳшатли жараён эди.

Қилич олов — пари-қизларнинг фарёдларига яқинлашган — азалий, ноқонуний зулм исканжаларида бўғилган, қийналган, қонга айланган юраклари азобларини янгилаб, аланга олдирганди. Эркака интилиш, эрк учун жонни фидо қилиш, унинг учунгина бошни болта остига қўйиш лаҳзасидаги қонлар кўпириши, томирлар кенгайиши, вужуд титроғи, мияси фаолиятининг беҳад кучайган ва ўз ҳақ-ҳуқуқи учун исён бошлаган кездеги ҳислари аломатлари эди. Бунини шу кез табиатдан, унинг сеvimли фарзанди кичик Алпомишдан бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса англамас, ҳис этмасди. Ер ёрилиб, осмон дарз кетганди. Минг йиллиқ бўғилган

ҳақиқат, яъни асир олинган, чўрига айлантирилган ҳақиқатнинг илк бор юзага чиқаётган, тантана қила бошлаган, яъни парикизлар қатори, эслари ўғирланган ғариб-ғуроболарнинг ёруғликка чиқаётган кездеги табиатнинг йириси — силсиласи эди...

Буни бола ҳам, от ҳам аниқ ҳис этаётганди. Ҳақиқат! Ахир ҳақиқатни узоқ тайёргарчилик билан, ўзини мақсад сари йўналтириб, унга тинмай интилиб, ақл-заковат, дид-фаросат билан иш тутиб, ниҳоят оғир жанглар — силсилалар билан амалга ошириш мумкин... Чунки кичик Алпомиш туғилгунгача девлар ҳақиқатнинг кўзини боғлаган, боғлаб туриб бўлган, эзган, ҳақоратлаган, топташганди. Бу эса ҳақиқатпараст инсон томонидан хўрланиши, бирининг мағлубияти, иккинчисининг ғалабаси қаршисидаги аломат — жараён эди.

Қора терга тушиб терлаган, қанотлари, оёқлари ораси кўпирган, ҳансираб аланга аралаш буғ уфираётган от тоғни босиб ўтди, олов эса сусайгандай туюлди. Учинчи бор қилич солингандан кейин ҳаммаси аввалги — табиий ҳолига қайтди. Инсон, қушлар, жониворлар, дарахтлар, сувлар, ҳаво ҳам яралган кездегидай табиий ҳолда кўчди. Тоғ иккига бўлинган, манзил — ғорга кириш осонлашганди. Қуёш ётоғига бемалол, таҳликасиёз бош қўяр, ортидан эса мунис ой кўтарилиб келарди.

— Дулдулжон, — шивирлади бола оғир хўрсиниб ва енги билан пешонасининг терини артди. — Роса толиқдик. Энди озгина дам олсак бўлади. Қойил сенга. Чиндан ҳам дулдулмисан дулдулсан. Бекорга сени "Алпомишнинг дулдули" дейишмас эканлар. Бутун хизматни сен, мана бу сеҳрли қилич қилди.

— Ҳамроҳим, — овоз берарди от ҳам энтикиб гўё, — чиндан толиқдим. Алпомишнинг набирасилигинга мен ҳам энди ишондим. Девларнинг ҳам бошлаб додини берасан. Қилич, нурбин, кўзгуни эҳтиётла. Ҳали кўп керак бўлади. Олдимиздан осмон қароқчилари — бургут ва қузғунлар чиқиб қолишлари мумкин... Энди галдаги режалар ҳақида бош қотир...

— Ҳозир, ҳозир, — деди у ва хийла ўзини тетик сезиб, чўнтагидан кўзгуни олиб тикилди.

"Тоғни, оловни тинчитишимда менга она-қуёш, қолаверса бобомнинг дулдули, қиличи, нурбини қўл келди, — ўйлади бола оловли тоғ билан ўзи орасида кечган дастлабки оғир жангдан кейин шодланиб, — бувим айтганидай асли, бу — яратгanning истаги. Бувим доим: "Бузилган қонунларини яратгanning ўзи тиклайди, парикизлар абад занжирда қолиши мумкинмас...", дейди-ку.

Боланинг вазоҳати бузилган, кўзлари қонталашганди. Девлардан нафратланиб, ғазаблангани, жиддий ўч олишга шайлангани учун ҳам илк бор ўспириннинг кўзига қон тўлганди. Энди ундан

шафқат кутиш асло мумкинмасди. Кўз ва нигоҳи мутлақо қаҳрланганди. Унинг вужудига бобоси Алпомиш кириб олганди. Икки вужуднинг нафрат, ғазаби бир вужудга жамланиб, бир қиёфада иш бажараётганди.

У хотиржам кўзгуни кўтарди. Кўзгуда Кўҳи Қоф жонланарди. Тоғ парчаланган, қолган қисми эса иккига ажралиб, харсанглар куйган кўмирга айланган, баъзилари сасиб, тутаб ётар, қуйида аталага ўхшаш суюқлик — олов оқар, саҳрони босар, олам сасиқ ҳид ва олов, сувга қоришиб бораётганди.

Бола ниҳоят ажойиб бир манзаранинг гувоҳи бўлди. Олов сели қуюқлашган ерда катта фор оғзи кўринди. Бу форнинг бошланиши — оғзи эди. У кўзгуни ўнглади. Форнинг тубида катта бир шуъла нурланиб турар, нур ортида эса бир манзил тасвири кўзга чалинарда. Фор оғзига баҳайбат бир маҳлуқлар чиқар, турли томонга аланглар, сўнг бир-бирларига бир нималар деб шивирлашар, сўнг ортларига қайтишарди. Фор адоғида темир панжаралар бўлиб, панжара олдида ҳам бир нималар ғимирлашарди.

— Дулдулжон, — деди отга, — энди форга кириб девларни сарамжонлашимиз зарур, кейин Эрам Боғига бемалол йўл очилади. Нима дейсан-а? Пари-қизлар ҳам, эсларини ўғирлатиб қўйган ғариб-ғуроболар ҳам келганимизни сезишса қувонишади-а?

— Қувонишганда қандай, — жавоб қилди от ҳушёр тортиб, — форга эҳтиёт бўлиб кириш керак. Девлар тузоқ-тўр қўйишган. Қанотларим девларнинг тузоқ-тўрларига бардош беролмайди. Яхшиси, форга ҳам ҳужум бошлаймиз, ёриб, сўнг кирсак...

— Яхши, яхши, гапингда жон бор...

— Жангни бошладик...

Кичик Алпомишнинг безовталиги кучайди. Ҳаяжони соҳилдан ошиб-тошди. Кўзгуни чўнтагига солиб, нурбинни эгар қошига илди. Қилични кўтариб, от қорнига ниқтади. От пишқириб, думини силкитди-да, қанотларига зўр берди.

— Қани, бобомнинг қиличи, кучингни кўрсат! — қичқирди у. — Менинг эмас, бобомнинг қўли!

От тоғнинг ажралган ери бўйлаб учиб, пастлаб, тўғри форга яқинлашди. Форга етиб олганларида алақандай хириллашга ўхшаш овозлар янгради. Лекин бу гал бола эътибор қилмади. Қилични фор оғзига тўғрилаб силкади. Учинчи бор силкаганидан кўнг гўё музлар кўчгандай, момагулдирак гумбирлагандай даҳшатли овозлар узилди. Салдан кейин эса қуюқ тутун кўтарилиб, нимадир қарсиллади. Бола ортига қайтганда тутун сийраклашган, фор иккига бўлинганди. От жилови фор томон бурилди. Ниҳоят у ўзини кенгдан кенг, ёруғдан ёруғ, гўзалдан гўзал маконда кўрди. Бу макон — қадим-қадимдан эл оғзига тушиб, афсонага айланган, эртак ва дostonлар тўқилиб, бола ва минг хонадонли эл учун асрлар

бўйи орзу армонга айланган, умидлари боғланган Эрам Боғи эди. Бу маконга илк бор кирган одам боласининг эси оғиши, телбалик куйларига тушиши тайин эди. Боғ болани маҳлиё этиб, эсанкиратди, гангитиб ташлади. Сархуш, сармаст айлади.

У ичкарига киришдан олдин, Эрам Боғи устида бир неча бор айланиб, учиб томоша қилди. У гоҳ нурбинини кўзига тутар, гоҳ кўзгуга қарар, барибир гўзалликка ошифтаҳол термулар, тўймасди. Тўйишнинг эса иложи йўқ эди. Боғнинг атрофи баланд ва йўғон темир панжара билан ўралган, ичкарида озод девлар ва асира пари-қизлар яшар, панжара ташқарисида эса юзлаб ялангоёқ, ялангбош, соч-соқоллари беҳад ўсиб, тирноқлари хўроз пихига ўхшаш қайилиб кетган, бурунлари оқаётган ғариб-ғуроболар — эсларини ўғирлатган эркин маҳбуслар ғимирлашар, панжарани тишлашар, тортишар, тепишар, тинмай:

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони! — дея қичқиришар, гоҳо нимадандир қўрқар, гўё бўридан ҳурккан отдек ортларига қочишарди. Улар девлардан ўғирланган эсларини сўрашарди.

* * *

Минг йиллардан бери тинчликлари бузилмаган Эрам Боғи хўжалари — девлар ва боғ асиралари — пари-қизлар, эсларини ўғирлатган эркин асир — ғариб-ғуроболар ҳам ногаҳоний безовталик куйларига тушишганди. Олдиндан ҳис қила билиш — туйғулар исёни шундай фавқулотда бир вазиятни юзага келтирганди. Бола Эрам Боғига кирганини сездирмаслик мақсадида даставвал бор пойлоқчиларидан қутулиши зарур эди. Пойлоқчи девларни саранжомлаганидан кейин эса йўлидаги тўсиқлар камаярда. У ажойиб режалар тузиб, вақтни қўлдан бермасликка уриниб, режасини амалга оширишга шошарди. Ортига қайтаб биринчи қилични солди. Пойлоқчи — хашаки девлардан бирининг бошига етди. Иккинчи, учинчи бор солинган қилич зарбидан сўнг эса у, боши иккига бўлинган, мия қатиғи оқаётган ва елкаси, бўйни кесилган сариқ девларни кўрди. Уч девни ер тишлатиб, ерни қип-қизил қонларга бўягандан кейин бемалол боққа йўл олди. Мушқулини яна сеҳрли қилич осонлаштирди. Бу — ёнартоғ билан юз берган жангдан кейинги иккинчи ғалаба эди. Олдинда энг даҳшатли — оғир ва машаққатли — сўнгги жанг навбат кутиб турар, бола шу жангга ҳозирлик кўраёттанди...

Кичик Алпомишнинг қаршисида чиндан ҳам фавқулодда бир олам, имкон — ақли, ҳис-туйғулари танг қоладиган, ифодалашга тил мутлақо ожиз — гўзалликда тенгсиз бир олам намоён бўлиб, ястаниб ётарди. Бу олам гўзал бўлиши билан бирга илк бор яралган кездегидаги каби тўла — бутунлигини йўқотмаган, ибтидоий

ҳавоси ҳам бузилмаган, ҳаво беҳад лаззатли туюларди. Тутун, турли чиқиндилар аралашмаган мусаффо осмон, олтинсимон юлдузлар, зилол сувли булоқлар, йилнинг тўрт фаслида ҳам мевалар пишиб турадиган антиқа олам...Фаройиботлар, ажойиботлар дунёси...

Бола нурбинини кўзларига тутиб сармастлик билан, масту аластлик, сархушлик куйларига тушиб, Эрам Боғи манзарасини ошиқу беқарорлик билан кузатарди. Вужуди яшнаб, ҳислари яйраб борар, бу ерга кириши, нафасини туйиши билан ўлим ҳақидаги тушунчани мутлақо унутганди. У бодом, pista, олма, нок, анор, анжир, ўрик, қовун-тарвуз, хурмо, банан, узум, яна исмини билмайдиган аллақандай меваларни ҳаяжон билан томоша қилди. Баланд-паст дарахтлар, карнай шаклли гулихайрилар, қабарик тусли пушти, қизил, яшил, сариқ гулисафсарлар, дарахтларга илашиб чиққан печак гуллар, гул шохларида бижир-бижир сайрашаётган саъва, булбуллар, жониворларга таҳлид этаётган тўтилар, дарахтларни тешаётган қизилиштонлар, меваларни тўқаётган олмахонлар бола қалбини адоқсиз ҳаяжонларга тўлдиар, ҳавас-иштиёқини орттиргандан орттирарди. Эрам Боғи тобора камол топиб бораётган ҳис-туйғуларини тўлдириб, онгини улғайтириб, ташналигини эса қондириб, руҳий, жисмоний оламини ҳам гўзаллаштирганди. Умри бўйи у шу гўзалликка интилган, топинган, унга етиш учун ҳаёл ва тасаввури орқалигина курашганди. У орзу ниятларига етиш бўсағасида эди.

Кичик Алпомиш ўйлари, ҳаяжонларини бир мунча чеклаши, хушини йиғиб, ақл ва фаросат билан обдон режалар тузиши, аниқ режа, мақсад билан иш тутиши керак эди. Девлар билан кечадиган жангни қай томондан, қандай қилиб бошлаши зарур? У осмонда учиб юриб, ҳамон девлар ҳаёти билан танишар, яшаш шароитларини синчиклаб ўрганарди. Бироқ ҳислар безовталиги — боғда бошланган нотинчликдан ҳозирча режасини амалга ошириш бир оз қийинлашаётганди.

Ниҳоят у эгар қошидан нурбинни олди. Турли томонга қийшайтириб, диққат-эътибор билан боғни кузатди. Мевали арча дарахтлар, чинорга ўхшайдиган нон ва пахта дарахтлари, итузумлар, эшакмия ўтлар, заҳарли печаклар кўзгуда тиниқ жонланди. Кейин унинг кўзларига ёр оғзида типирчилаб ётган дев таналари, боғ атрофини ўраган йўғон, баланд темир панжаралар, эсларини ўғирлатиб қўйган ғариб-ғуроболар чалинди. Эсларини ўғирлатган бечоралар турли томонга югуришар: "Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! — дея қичқиришарди. — Бу ер ёлғонлар макони! Илтимос, эсимизни қайтариб беринглар! Сулҳ, тузамиз деб, ичириб, маст ҳолда эсимизни ўғирлаб, сандиққа солиб қулфлаб ҳам қўйдингиз. Эсларимиз бизларни излаяпти..."

У кўзгунинг чап томонини кўтарди. Панжара дарвозаси ва ёнидаги атлас, духоба кўрпачалар ёзилган, пар ёстиқлар қўйилган баланд супа намоён бўлди. Ўртага катта дастурхон ёзилган, дастурхонга жондан бошқа барча ноз-неъматлар қўйилган, кўза ва пиёладаги лола рангли мусалласлар ҳавасмандлари — девларни кутарди. Тоқатларини йўқотган девлар юнглариини хурпайтриб, қўлларини белларига тираганча турли томонга юришар, осмонда бургутдай кўринаётган болага қарашар, бундай бало қаердан, қандай қилиб боққа кириб қолганидан таажужланарди. Улар фаришта ё жин адашиб юрибди, деган фикрда эдилар.

У боғни тиниқроқ кўриш мақсадида кўзгуга жиддий тикилди. Кўзгуни ўз ихтиёрисиз дарвоза ортидаги ғариб-ғуроболарга тўғрилади. Қачонлардир кичик Алпомиш каби пари-қизларни ёруғликка чиқариш — девлар зулмидан қутқаришга бел боғлаган ғариб-ғуроболар эсларини ўғирлатиб, чексиз ғам-ғусса, дарду алам, қайғу ҳасрат, фарёд чекаверишдан озиб-тузган — ўлар ҳолга етиб, суяклари терисига ёпишиб кетганди.

— Илтимос эсимизни қайтариб беринглаар! Элимизга кетамиз, у ерда ота-оналаримиз кутишяпти... — тинмай нола чекарди эслари ўғирланганлар.

"Девлар мени алдашолмайди, — қабилидаги хаёл болани сергаклантирди, — чунки мен ичкарига кирмайман. Девлар билан мусаллас ичмайман..."

— Ишонманглаар! Ишонманглаар! Ҳаммаси ёлғон! Дунёдаги энг алдоқчи махлуқлар шу — девлар!

— Бечора қуллар, — уқтирди у ўзига-ўзи, — биринчи галда ўшаларнинг эсларини қайтариб олиб бераман...

Бола кўзгуни нурбин билан алмаштирди. Дарвоза ёнидаги пойлоқчи девларни излади. Учта дев ёнбошлаб ётар, бир сариқ дев уларга мусаллас қуйиб узатар, баъзан супа атрофида қора кийимдаги пари-қиз пайдо бўлар, девларга таомлар узатар, бўшалган идишларни олиб изларига қайтишарди. Қизлар осмонга қарашар, кимнидир кутишарди...

— Пари-қизлар... — шивирлади у маъюс тортиб, — бояқишларни девлар чўрига айлантиришибди...

— Ишонманглаар! Ишонманглаар! — ғариб-ғуроболар югуриб ўзларини панжарага урар, тепар, тишлар, тортар, девлар қўзғалиши билан тумтарақай бўлиб ортларига қочишарди.

* * *

Куёш бугун одатдан ташқари эртароқ ётоғидан бош кўтариб, сеvimли фарзанди — кичик Алпомишни Эрам Боғига кузатиб бориб, илк ғалабаларини ўз кўзлари билан кўриб, кейинги ғалабасига ҳам ишонч ҳосил қилиб, ниҳоят мовий сув уфқлари ор-

тига чўка бошлади. Ўрнини ой эгаллади. Қуёшдан сўнг ой бола-нинг йўлини мунаввар, музаффар нурлари билан ёритади. Йўлига нуридан поёндоз ёзади.

Ёлгонлар, алдовлар, найранглар макони — қонунсизлик боғи-га ҳам оқшом кўнди. Кундуз билан тун алмашувчи бўсағасидаги кулранг парда мовий осмон рангини ютиб, кумуш ранг билан алмашди. Аста юлдузлар тинқлашиб турфа — аломат ранглар фаслига навбат етди. Бу — онги етилиб, ҳислари тўла камол топиб улгурмаган, табиат, инсон руҳи ҳақида мукаммал тушунчага эга бўлмаган ёш вужуд учун қойилмақом гўзал манзара эди. Жаннатмакон манзара — Эрам Боғи, боғ атрофини ўраган темир панжара, боғ хўжалари — девлар боланинг кўнглида бир-бирига мутлақо зил фикр ва туйғу кўзғатар, гўзалликдан қувонтирса, зулм бағрини эзарди.

Боғни қоплаган тун қуюқлашиб, юлдузлар шуълаларини тобора тиниқлаштирар эди.

Кўзгуда мутлақо янги манзара жонланди. Темир панжаранинг қоқ ўртаси — дарвозадан ичкарга қараб кенг, текис йўл чўзилар, йўлга қизил рангли мармар гиштар ётқизилганди. Йўл четларига хонаки арчалар ўтказилган, арчалар тагидаги торгина ариқларда шишадай тиниқ сув жимирлаб оқар эди. Ўн-ўн қадамча юрилгандан кейин шакли-шамойили билан бир-бирларини такрорламайдиган ҳовузлар бошланар, ҳовузлар қиридаги гулхайрилар япроқларида оппоқ асаларилар ғимирлашар, сув сатҳида эса насли айнамаган қадимий ҳинд нилуфарлари кўзга ташланар, олтин балиқларгина баъзан тепага сапчиб гулларни безовта қиларди. Арчалар ортида йилнинг тўрт фаслида ҳам ёмғир ёғиб ҳавоси мўътадиллигини сақлайдиган — Кашмир тупроғига хос зайтун, Ҳиндистон табиатига кўниккан хурмо дарахти қад кўтариб турарди. Дарахт шохларида боши, қанотлари, думи, тумшуғи, кўзлари ола-була тўти қушлар, боши одамникига, танаси қушга ўхшаш аломат жониворлар, қуш бошли ғаройиб илонлар, тулки қиёфасидаги оҳулар ўйнашарди. Ям-яшил майсалар орасида эса ҳамма нарсани бир зумда еб тугатадиган каламушдай Малайзия чумоилари, уч кўзли Австралия тўнғизлари, Гавай ороллари-нинг шохли қуёнлари, фосфор ороллари-нинг ўқ отадиган бўрсиқлари, Филиппин ороллари-нинг орқа оёқларини кўтариб чопадиган айиқлари бир-бирларини қувишар, аллақандай овозларда чиғиллашар эдилар. Ниш урганда тил торттирмай ўлдирадиган қора қуртлар ўрмалашиб, уйқудаги тўнғизларнинг оёқларига чиқишар, бемалол қонини сўриб, ўрнига заҳар тўлдирар, сичқондай қонхўр каналар эса илонларнинг думларига ёпишиб сапчитарди. Нафис қанотли капалак ва нивачилар гулдан гулга кўниб, беозоргина озиқа йиғиш билан банд эди.

Йўл, боғ ўртасидаги — Ҳиндистондаги Тож Маҳални эслатадиган улкан ва гўзал қасрга элтарди. Самарқанд ва Бухоро мармарларидан тикланган бу қаср қуёш ва ой шуъласида турли ранг таратар, ранглар қоришувида эса мутлақо янги — умумранг ҳосил бўлар, озгина ортиқроқ тикилган одамнинг кўзлари тиниб, боши айланар, йиқилиши ҳам тайин эди. Қасрдан ажралаётган ранг — аланга ногаҳоний боланинг ақлини шошириб қўйди.

Қаср олдидаги енгилгина ёғиб ўтган ёмғирдан шабнамлар ҳосил бўлган ям-яшил майдонда карнай шаклли майда ва паст бўйли гуллар қийғос очилган, Американинг майда, тез учар товуклари ва Ҳиндистон товуслари майсаларни чўқиб, ямлаб ютишар, озгина ташқи хавфдан қулоқни ёргудай қийғиллашарди. Гажжакли, оёқларидан ҳам патлар ўсиб чиққан кабутарлар ҳам дон излашар, озгина шарпадан хуркиб учишга шайланар, қанотарини қоқиб яна тинчишарди. Уларнинг томоқларини шишириб қуриллашидан оху болалари қочиб, ўзларини оналари бағрига урарди.

Қасрнинг ён ва орқа томонига ҳам оқ, қора, яшил рангли мармарлар ётқизилган, атрофдаги тор йўлаклар боғнинг хилват ерларига элтарди. Атрофдаги ҳовузларда ғоз, ўрдак, чиғалай, мошак, наврўзқуш каби сув қушлари тумшукларини қанотлари орасига яшириб омонатгина ухлашар, баъзилари сувга шўнғир, ба-лиқларни ўлжа олиб қирғоққа чиқар бир оз тинчигач қанотларини майлашга киришардилар.

Қасрнинг икки томонида юқори қаватта олиб чиқадиган айланма зиналар бўлиб, зиналар орқали кенг ва баланд хонага кирилар, бу ер боғ ҳукмдори — қора девнинг ишратхонаса ҳисобланар, ишратхонага гоҳо ҳукмдорларнинг ўнг ва сўл қул вазирлари маълум вақтларда таъриф буюрарди. Қасрнинг асосий хизматчи — чўрилари пари-қизлар эди. Улар қора дев хизматида эди. Қаср тепасидаги қуббаларнинг асоси — ўртасидагисида эса қора девнинг сурати акс эттирилганди. Қолган иккитасида эса сариқ ва пушти ранг девнинг қора девга хушомат қилаётган кездеги қиёфалари ифодаланганди. Уларнинг атрофларига тўнғиз, илон, қашқилдоқ, жайра, чаён, одамхўр чумолилар, қора қуртлар чизилганди.

Қуббалар остидаги пештоқда қора, қизил, яшил, жигарранг либосдаги қирқта қизлар (уларга оқ либос кийиш тақиқланган, чунки оқ либос эркинлик тимсоли, деб саналарди) суратлари тасвирланганди. Қизил либосдаги ўнта қиз дутор, сетор, гижжак, сурнай, карнай, чилдирма, қўшнай, най, уд, чилдирма чалишар, қора ранг либосдаги ўн қиз қадимий занг рақсига тушишар, яшил ранг либосдагилари қон юраклари, хаста юраклари аламларини тўкиб қўшиқ қуйлашар, жигарранг либосдаги ўн қиз эса гул япроғидай нозик оёқларини эҳтиётлаб мармарларга боси-

шар, шарпасиз қадамлар билан даврани айланиб ўтиб, девларга хитой пиёлаларида лолагун мусалласлар узатишар, парилар сурати солинган турк лаганларида зиравор ўтлар ва мевалардан тайёрланган паловлар тутишарди.

Биринчи қават билан иккинчи қават ўртасидаги торгина пештоқда водий тепасидаги тоғ чўққисига ўрнатилган Ёвчўққининг тимсоли — яланғоч болани чўқиётан бургут сурати акс эттирилганди. Бу, Эрам Боғи, яъни девларнинг мазмунини белгиларди. Сурат тагида қийшиқ-қинғир ёзувлар билан: "Бу ер — девлар макони, бу ерга бостириб киришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Кирганлар эсларидан ажрайди..." қабилдаги сўзлар битилганди. Ёнига эса яланғоч болаларни талашаётган шер, қоплон, йўлбарслар чирилганди. Биринчи қават эшигидан кириладиган ерда яна қора дев ва унинг вазирлар қиёфаси ифодаланган, ярим дев, ярим одам қиёфасидаги аллақандай махлуқ — чала одам уларнинг оёқларини ўпарди.

Боғ нисбатан тинч эди. Тун бўйи айши-ишрат қилган девлар турли томонга ағанар, мусалласни ортиқча ичиб юборганликларидан сабабли туришга мадори етмаётганди. Пари-қизлар оёқ учидан юриб ҳали замон уйғонадиган девлар учун таомлар, ичимликлар ҳозирлашарди.

— Девлар, ҳайвонлар, ҳатто қушлар ҳам ухлашяпти, — шивирлади тепадан боғ манзарасини тинмай кузатаётган бола, — фақат пари-қизларгина ухлашмас экан. Оҳ, тезроқ уларни қутқарсам эди...Лекин девларнинг қанчалигини билишим, қаердаликларини аниқлашим керак. Йўқса, енгилиб қоламан...Ахир, бувим "душманнынг шарт-шароитини ўрганмасдан туриб енгиб бўлмайди", дейди-ку!

Ҳадемай оғир, машаққатли жанг бошланар, ваҳший девлар билан олижаноб инсон боласи куч синашади. Бу жанг пари-қизлар ва ғариб-ғуроболарнинг тақдирини ҳал этарди.

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Ишонганлар алданади...

Кичик Алпомиш кутилмаганда қаттиқ сесканди. Нурбинини панжара дарвозаси томон бурди. Нурбинда яна соч-соқоллари, тирноқлари ўсган, бурунлари оқаётган, Бухоронинг қадимий дарвешларини эслатадиган ғариб-ғуроболар жонланди. Эрам Боғининг хазинасидаги темир сандиқларга солиниб, қулфлаб қўйилган эсларини қидиришиб девларни сўкишар, қарғашар, бу билан ҳам қоникмай панжарани тишлашар, тепишар, тортишар, силкитишар: "Эсимизни қайтариб беринглар! Қачонгача эсларимиз бизларни, бизлар эса эсларимизни қидириб юрамиз?!", дея хирилла-

ган овозда такрорлашарди. Уларнинг нолаларига кушлар дош беролмай учишар, ҳайвонлар турли томонга чопишар, ҳатто илонлар пўст ташлашарди...

Минг йиллардан бери бояқиш ғариб-ғуроболар эсларини излашар, эслари эса сандиқда эгаларини кутишар, лекин топишолмас, эгалари эсларини тахминан ичкарида қолгани, эслари эса эгаларини тахминан ташқарида тентираб юришганини сезишар, икки орада минг йиллик масофа чўзилиб ётар, уни қисқартиришга ҳеч ким кўмаклашмас, қисқартирадиган илоҳий бир куч топилмасди. Эслар темир сандиқларда, қулфлар орасида боши кесилган илондай тўлганар, темирларни ларзага келтириб инграр, ўкирар, лекин ташқаридан садо чиқмас, ташқарига чиқиб, эгаларининг бошларига жойлашолмасди. Эгалари ҳам эсларини қайтариб олиш, яъни Ватани — бошлари орасига қўйиш, шу билан минг йиллик инграш, ўкирикларга чек қўйиб, орадаги узун масофани қисқартириш ниятида эдилар. Эслари ўғирланганидан бери ғариб-ғуроболар бу ерга келгани сабаби — пари-қизларни мутлақо унутишган, кўзлари тушган кезлар уларга ачиниш ўрнига, тилларини кўрсатиб мазах қиларди. Ўзлари ҳам пари-қизлар каби ёрдамга муҳтож эдилар. Бу муҳтожлик — кичик Алпомиш эди... Угина ҳаммасига чек қўйиши, эсларини эгаларига қайтариши, пари-қизларни халос этиши зарур эди.

Юксақларда Эрам Боғи ва боғ манзарасини миқ этмай кузатаётган кичик Алпомиш тинмай ўйлар, ҳадемай бошланадиган жанг ҳақида ўзича режалар тузар, бироқ ҳозирча жангни қачон, қай ҳолда, қай томондан, қайси девлардан бошлаш борасида аниқ бир қарорга келолмаётганди. Девлар ухлашар, янги ерларни бошиш, мол-мулкларини талон-торож қилиш ишлари ҳам орқага сурилаётганди.

“Нурдан-эзгуликдан мутлақо бебаҳра, фақат ўз қоринлари ҳақидагина бош қотирадиган, яъни эртаси йўқ, келажаклари билан асло қизиқмайдиган девларни ҳадемай шу нур ўлдиради... Нургина уларнинг кимликлари, нималарга қодирликлари, мақсад ва мазмунлари нималардан иборатлиги, сонсиз-саноқсиз элларга ўтказган зулмлари туфайли олам тарихи-хотирасидан абадул-абад ўчиб, йўқолиб кетишлари тайин... зулм ва қилмишларининг тўқи тўққа, пучи пучга ажралгандан кейин эса эзилган, ҳақоратланган элларнинг қўллари шу девларнинг бўйнида қолиши ҳам аён...”

Бу нақлни болага бувиси қадимий китоблардан ўқиб берганди.

У асабийлашиб, қошларини чимирганча, нурбинни турли томонга қийшайтириб ўйлар, режалар тузарди. Лекин режасини амалга оширишга ҳамон ботинолмаётганди. Чунки девлар ухлашар, уларнинг қанчаллиги, қандай қуроллари мавжудлигини билолмаётганди.

Кутилмаганда қичқириб юборишига оз қолди. Фавқулотда бу гўзал манзара иккинчи бор болани эсидан оғдириб ташлади. Кўзларга катта очилиб, ҳаяжондан кўзларига ёш қалқди.

Бог қисқа муддатли оромга толганди, ўнг томондаги қийғос пишган мевалар орасида оппоқ либосдаги, қўқон, чуств, гилам дўппили, тақа мўйловли, қалача кокиллар кийишган, харир либослари орасидаги таналари гўё нурга ўхшаш ҳилпираб турган филмонлар пайдо бўлди.

— Бувим айтган филмонлар... — дея шивирлади бола диққатини қочирмай, — бир...икки...ўн...йигирма...қирқ... пари-қизларни излашяпти чоғи. Бувим "пари-қизлар учун яратилган йигитлар ўлолмай филмонга айланиб, осмонда учиб юришади. Баъзан Эрам Боғига учиб бориб, пари-қизлар билан учрашади", деганди. Рост экан.

"Тавба, — дея ўйлади кейин у, — китобларда чизилган суратларга ўхшайди. Бунақа чиройли одамларни ҳечам кўрмагандим... Чиройли қиз-йигитларни девлар олиб кетгандан кейин наслимиз айниб хунуклашганга ўхшайди..."

Филмонлар гўё соядай шарпасиз қадамлар билан турли томонга юришар, гуллар, меваларга эътибор беришмас, қушлар, ҳайвонлар ҳам уларни қизиқтирмас, имо-ишоралар билан бир-бирларига мақсадларини англантишар, кўзларини Қаср томондан узолмасди. Маҳталлик билан кимларнидир кузатишарди.

Олам тинч ухларди. Ёш бола қиёфасига кирган олам фарзандлари — қушлар, ҳайвонлар, девлар, инсонни бағрига олиб тинч ухлаётган, фарзандлари эса она бағрида оромга толган худди шу лаҳзада, тинчлик бағридан узилиб, оромидан ажраб қирқта пари-қизлар қоп-қора либосда, узун сочларини мажнунтол навдаларидай елкаларига ёйиб, гул япроқларидай нозик оёқларини сирли мармарларга енгилгина босиб, либослари этакларини ғунча янглиғ бармоқлари билан хиёл кўтариб, филмонлар томон сўзсиз учиб боришарди. Филмонлар ҳам исенга кўчган ҳисларидай тезлик билан олдинга талпинишди. Гўё даҳшатли, ғамгин юзлаб рангларни ўзида мужассамлаган камалак оҳангли қуёш билан ой, юлдузларининг нури қоришган лаҳзадаги аломат аланга, икки ёш оҳунинг хилват ва таҳликаси эрда учрашган кездеги мунгли маъраши, севгига интилаётган юракнинг ғалаёни, оҳанграбо муסיқа янграётган онда уриб синдирилган ғижжакнинг ноласи каби жаранглаётган дақиқадаги учрашув... Кутилган, етилган пари-қизлар кўз ёшлари билан филмонларга, филмонлар эса кўз ёшлари билан пари-қизларга термулишар, лекин дард-алам, ғам-ғуссаларини ифодалашга ожизлик қилардилар. Ўғирланган умрла-

ри, ўғирланган муҳаббатлари ҳар лаҳза ёдларидан кўтарилмай туриб бошларига яна қора кунлар тушишларини ўйлашиб сукут, фақат сукут сақлашар, шу тариқа ҳис-туйғуларини бир-бирларига англантишарди.

Бола шошилинич нурбинни кўзларига босиб, вужуди қулоққа айланиб, парилар ва филмонларнинг овозларини тинглашга уринди. Сеҳр барибир сеҳрини кўрсатди. Нурбиннинг сеҳри овозларни бир ерга жамлаб, тиниқлаштириб боланинг қулоқларига етказди. Шивирлашлар аста-секин аниқ ва ифодали сўзлар билан алмашди.

— Чўрилик жонга тегди, девларнинг зулмига бошқа чидолмаймиз, — деди пари-қизлар шашқатор ёшларини тўкиб, — сизлар доим ота-оналаримиз, ака-укаларимиз, опа-сингилларимизнинг нафасини олиб келасизлар. Сизлар туфайли Ватанимиз — водий, дарё, болалигимиз кечган яшил соҳилларни кўргандай бўламиз. Бизларни тезроқ болалигимизга, ота-оналар бағрига етказинлар. Улар бизларни кўрмасдан ўлолмаяптилар... Тезроқ тутқунликдан халос этинлар...

— Таналаримиз сизлар билан бирга ўсган, эркин-эркин ўйнаган ўша гўзал водийда қолиб кетди, — жавоб қилишарди филмонлар пари-қизлардан кўзларини узолмай, — руҳларимиз сизларни излаб келган. Тун-кун овлоқ ерларда яшириниб юрамиз, сўнг кўкларга кўтарилиб, девлар уйқута толишини кутамиз, яна ёнларингизга ташриф буюрамиз. Сизларни чўрилик-тутқунликдан халос этишга бизда куч-қувват, сеҳрли қилич, кўзгу, нурбин йўқ...

— Демак, чўрилик-тутқунлик яна минг йилларга чўзилади... Сизларга турмушга чиқолмаймиз. Не-не азамат йигитлар туғилмай ўлади...

— Озгина чиданлар, ҳур кунларга оз қолди...Элда бобомиз Алпомиш тимсолида бошқа бир кичик Алпомиш исмли мард, жасур ўғлон туғилди. У эл кексалари, қуёш, ой билан гаплашиш бахтига муяссар бўлди. Руҳларнинг хабар беришича ўша бола бугун ё эрта бобосининг дулдули билан бу ерга учиб келади. Бобосининг қалқон, қиличига ҳам жон битган. Бола ёнар тоғни парчалаб ёр эшигина очади. Ҳадемай Эрам Боғига кўнади. Қирк кеча-ю, қирк кундуз курашади, девларни енгади...Ана ундан кейин эл ҳам, сизлар ҳам, бизлар ҳам мутлақо ҳурликка чиқамиз...

— Омин! Айтганингиз келсин...шунинг учун ҳам икки кундан бери девлар безовта экан-да.

— Шундай...оҳ, нимасини айтасизлар! Эл қирилиб битди. Босқинчилардан қолган китоблари, тарах-хотираларини куйдириб кулга айлантирди. Яна қанча китоблари ёзилмай қолди, тарих-хотиралари изсиз йўқолди.

— Қуёш кўтарилди. Девлар нурдан кўрқади. Ҳозир уйғониб

қолишлари мумкин...қайтамыз. Девларга мусаллас, таомлар тай-ёрлашимиз зарур.

— Мунча шомиласизлар... чўриликка ҳам шошадими?..

— Инсон боласи чўриликка ҳам кўникар экан. Мажбурият чўриликка шошираркан... Чўрилик ҳам табиийликка айланиб қоларкан... дийдорларингизга тўёлмаймиз. Лекин...

— Ана у — одамга ҳам, девга ҳам ўхшайдиган ғаройиб махлук ким бўлди?

— Отаси девлардан, онаси бизнинг наслимиздан. Девларнинг хазинасига хўжайин. Девлардан ҳам бешбаттар ахлоқ махлук...— Ўзи ҳам емайди, бизга ҳам едирмайди. Эрта-кеч суҳбатимизни яширинча тинглайди, девларга етказди...

— Ҳа, демак онаси элни сотган, дарвозаларни очиб берган сотқин-жосуслар наслидан экан-да...

— Хайр, эрта тонггача омон бўлинглар!

— Эртагача яратгандан сизларга омонлик тилаб турамиз...

Пари-қизлар жимгина, шарпасиз қадамлар билан дарахтлар оралаб мрамор йўлакларга чиқишди. Филмонлар эса сачраган сув зарраларидай турли томонга сочилиб, дарҳол кўздан йўқолишди.

Минг хонадонли эл фарзандлари асира пари-қизлар ва эркин филмонлар минг йиллардан бери шу таҳлид боғда учрашишар, ажралишарди...

* * *

Кичик Алпомиш қондошларининг айрилиқ-аламларига чидам-мади. Юзини чангаллаганча, хўнграб юборди. Кўз ёшлари юзини ювди. Сўнг бирдан эл қаҳрамони йиғламаслиги, девларни йиғи, кўз ёшлар тўкиш билан енгиб бўлмаслигини эслаб, дарҳол ўзини қўлга олишга тиришди. Барибир боши айланар, кўзлари тинар, кўнгли айнарди...

У озгина тетиклашиб, қайтадан нурбинини кўзларига яқинлаштирди. Қидириб Эрам Боғини топди. Девлар қимирлашар, бошларини кўтариб атрофга аланглашарди. Демак, яқин-орада уйғонишади.

Кутилмаган воқеа яна уни ҳайрат ва таажжубга солди. Қаср олдида ғаройиб бир махлук кўринди.

— Тавба, тавба, — деб юборди у бирдан ёқасини ушлаб, — на девга, на одамга, на ҳайвонга, на қушга ўхшайди... бола нурбин қулоғини бурди. Махлук жонланди.

Жиддий тикилса, белигача одамни, белидан пасти девни эслатадиган махлук чиндан ҳам ғалати эди. Бўкса, оёқларини қалин юнг қоплаган, кўзлари, киприклари, қулоқларида эса одамлик аломатлари сезиларди. У бирор вақт бувисидан Эрам Боғида пари-қизлар, ғариб-ғуроболардан бошқа ғалати махлук ҳам яшайди,

деб эшитмаганди. Ғалати махлуқ — чала одамнинг сочлари ўсиб елкаларига тушганди, — бола нурбиннинг бошқа қулогини буради. Махлуқ кийимда тикланди. Устида оқ жундан тикилган халат-иштон, оёқларида пошнаси баланд — Маҳмуд Ғазнавий даврида кийилган қизил хиром этик, бўйнида олтин занжирли ҳалқа, қулоқларида олтин балдоқлар, бурнида булоқи, билак ва бармоқларида қимматбаҳо тошлар ўрнатилган олтин узуклар ялтирарди. Чала одам олтин ва қимматбаҳо тошларга кўмилганди. Чала одамнинг хатти-ҳаракати, афғ-ангоридан Эрам Боғининг эркатойи эканлиги, кўнгли тусаган ишни бемалол бажара олиши мумкинлиги яққол сезилиб турарди. Ўзини етти иқлимнинг ҳукмдоридай тутар, аскарча юриш қилар, олтин тақинчоқларини жаранглашиб, қулоқ солар ва товус, оҳуларга кўрсатиб жилмаяр, тишларига ҳам олтин қоплатганди. Гоҳ девлардай бўкириб товус, оҳуларни хуркитар, гоҳ ўрдақларни қувиб тўзитар, шу тариқа кўнглини хушларди. Баъзан эса соясига ногаҳоний кўзи тушиб, ранги мурданики каби оқарар, шайтонлаб қолар, сояси эканлигига ишонгандан кейин эса кўксига туфлаб ҳовуридан тушарди. У тун бўйи ҳомийлари — девларнинг хизматини бажарган, уйқута қониб, боғни тартибга келтириш мақсадида ташқарига чиққанди. Сунъий кулар, жилмаяр, заминда эса шафқатсизлик ҳисси чўкиб ётар, турқидан истаган вақтида ҳар қандай гўзалликни топташи, эзиши, буйруқ бўлса, Эрам Боғига ҳам ўт қўйиши мумкинлиги аниқ сезилар эди. Унинг "чала одам" лақаби ёнига "мунофиқлар шоҳи" деб қўшиб қўйилса янглишмасиди...

"Ёлгонлар маконида бу чала одамни ким бунчалик эркатлиб қўйибди? — ўйлади кичик Алпомиш паришон, — девларга унинг қанақа алоқаси бор? Нимага у пари-қизлар, ғариб-ғуроболар қисмати билан қизиқмайди? Ахир, унинг ярми одам наслидан ку... Ўша ярмига нимага ачинмайди?..."

— Отаси девларга, онаси бизга қондош бўлса, — деди кейин у овоз чиқариб, — ярми девларга тортса, ярми бизга тортади... Икки томонга ҳам ўтолмай ўртада сарсон-саргардон...бувим бунақаларни "хунаса", "аросатда қолганлар..." дерди...

У чала одамнинг белидаги олтин камарига, камарига осилган олтин ханжарига тикилди. Чала одам олтин камари ва ханжарини кўтарар — туширар, баъзан ханжари билан дарахт навдаларини "хупп..." дея кесар, сўнг ғоз юриш билан йўлида давом этарди.

Ниҳоят чала одам ортига ўтирилиб қасрнинг жануб томонига ўтди. Қаср тагидаги ертўла эшиги томон яқинлашди. Камаридаги қалитларининг бирини олиб хазина қулфини очди. Хазина шуълланиб боланинг кўзини қамаштирди. Баланд ва кенг хазина турли даврларда турли эл-юртлар босилганда девлар олиб келган олтин ва қимматбаҳо тошлар билан тўлганди.

— Демак, чала одам девларнинг хазинасига хўжайин экан-да, — деди у нигоҳини хазинадан узолмай, — шунча олтин, қимматбаҳо тошларни девлар нима қилади? Ишлатмаса, бошларига урадими?

Бувим "кимнинг хазинасида олтини кўп бўлса, ўша дунёдаги энг кучли одам ҳисобланади, — дерди. Девлар кучли бўлиш учун ҳам элларни босиб хазиналарини олиб кетар экан-да..." Хаёлидан кечирди кейин бола.

Чала одам олтин ва тошларга ағанади. Олиб чўнтакларини тўлдирди, дарҳол қайтариб ташлади.

— Ҳаммаси ўзимники... — дея қаҳ-қаҳ отиб кулди ниҳоят чала одам, — девлар ўлади, хазина ўзимга қолади. Ахир, мен бу лавозимга осонликча эришмадим-да. Онамнинг йўлини тутиб, ота авлодим — девларга тунда элни пинҳон сотдим. Сеҳрли тумор сақланадиган ерни кўрсатдим. Мард, жасур, эл йигитларини тутиб беришга кўмаклашдим. Тарих-хотира китобларини ёқтирдим. Элга ҳам, ота-боболари руҳига ҳам тупирдим. Бу дунёда пари-қизлар билан кайфу сафо қилиб яшаганга не етсин. Эл билан бирга яшаганимда қора меҳнатдан елкамнинг яғири чиқарди. Мен — элнинг қонидан яралган, вужудидан чиққан куртман. Ўзларининг ичларига кириб, ўзларини кемираман... Вақт етиб девларнинг тагига сувни ҳам ўзим қуяман... Бу аблаҳ девлар менга "Лазизбек" лақабини беришди. "Биз учун лазизсан..." дейишди. Шошилмасин Лазизбек бошларига қандай кун солганини ўз кўзлари билан кўришсин...

— Вой ифлос, вой ифлос, — ғулдиради кичик Алпомиш ғазабга миниб, — аблаҳ, сотқин. Нимага, бувим у ҳақда гапирмаганди? Элни сотган, пари-қизларни чўрига айлантирган ифлос асли шу экан-ку. Демак, ғариб-ғуроболарни ҳам алдаб, сулҳ баҳонасида ичкарига олиб кирган, мусаллас ичириб, маст ҳолда эсларини ўғирлаб қўйган ҳам шу...

"Девларни ўлдирганимдан кейин у ҳезалак билан гаплашиб қўяман, — деган фикр урилди сўнг боланинг миясига, — яхшиси, уни ўзим билан олиб кетиб, катталарга топшираман..."

Чала одам олтинларга ағанаб, кўзларига суриб, ўз кўнглини ўзи хушлаб юқорига кўтарилди. Товус, оҳуларни қувиб ушлади, патларини юлди, тепди. Худди шу лаҳза зинада икки дев кўринди-ю, унинг ўтакасини ёрди. Ранги мурданики каби оқариб, тиззалари қалтиради. Сўнг ёнига ўгирилиб югурди, ўзини девларнинг оёқлари остига ташлади:

— Бу ярамас товус, оҳулар кейинги пайтларда безбет бўлиб кетяпти, — ғулдиради ниҳоят чала одам девларнинг хокипойларини кўзларига суртиб. — На Олийҳазратни, на сизларни, на мени танийди...

— Қизик, — минғиллади бола ўзича, — ҳозиргина ўзи хон,

кўланкаси майдон бўлиб юрувди, девларга кўзи тушиши билан оёқларига йиқилди. Демак, чала одам ҳам асир экан-да... Бобом Алпомиш айтмоқчи, дунёдаги ҳамма нарса йўқолар экан-да... Найранг экан-да...

Кутилмаганда иккинчи қават зинасидан Эрам Боғи ҳукмдори қора Дев чиқди. Пишқириб қўлларини ёзар экан, оғзини катта очиб, эснади, кекирди.

— Онҳазратнинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! — хириллади чала одам ва икки девни унутиб қора Девнинг оёқларига ташланди. Хокипойини кўзларига суриб, ёнига — саф тортиб туришган пари-қизларга юзланди. — Бошларинг ерга теккунча эгилларинг! — у яна ҳукмронга қаради. — Оёқлари асло дард кўрмасин!

— Онҳазратнинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! Оёқлари дард кўрмасин! — пари-қизларнинг мусиқа янглиғ овозлари янгради.

— Кўпрок ичилибди, — деди йўғон, дўрилаган овозда қора Дев, — тана қақшаб оғрияпти.

— Йўқ, йўқ! — галини давом эттирди хунук тиржайиб чала одам, — Онҳазрат озгина ичганлар, қизлар толиқтиргандир... — У тинмай хўжасининг оёқларини уқалар, баъзан ўшиб ҳам қўярди.

— Содиқ қулим, — тиржайди хуш ёқаётган қора Дев чала одамнинг бошига кафтини босиб, — яхшики, онангнинг бағри кенг аёл экан, кўнглимга қаради... Сен туғилдинг... Отанг ҳам, онангга кўнгил қўйганимда индамади... Менга қара, отангга ўхшамаслигини бошқа девларга айта кўрма. Бу ерда ҳам мени тахтан қулатишга бел боғлаганлар бор... элингни босиб олишда отанг жонимга оро кирди... Занғарлар роса жангари эл экан. Сеҳрли тумор, дарвоза калитлари отанг туфайли қўлга кирди. Элинг тарихи-хотирасини ёқишни ҳам отанг ўргатди... Чирчиқ дарёсини бўғишни ҳам айти...

— Отамнинг ҳам элга алоқаси йўғиди. Отаси — бобом ҳам келганди — бегона эди... Умуман, қул элга тарих-хотиранинг нимага кераги бор?! Онҳазратнинг тарихи-хотираси бўлиши керак...

— Оилангга гап йўқ. Сизларнинг девларга кўрсатган саховатларинг албатта, тарих-хотирамизга ёзилади. Ана у ташландиқ ғариб-ғуроболарнинг бошига ит кунини ҳам соддинг. Сулуҳ тузиш баҳонасида мусаллас ичириб, кайф ҳолда эсларини ўғирлаш ҳам сенинг усулинг... ҳой, менга қара, ҳали ҳам эсларини сандиқларда сақлаясанми?

— Худди шундай.

— Дунёда битта мунофиқ бўлса у — ўзинг. Тенгсиз сотқин, жосус бўлса, у ҳам — ўзинг. Яқин-орада бутун ер юзини менга қул қилиб берасан... Каш, бесоқоли, ашаддий хоини ҳам ўзингсан...

— Бундан бошқа мақсад йўқ... Онҳазрат буюрсинлар...

"Аблаҳ, — ўшқирди тушида бола, — ифлоснинг аёллигини ҳам, эркаклигини ҳам ажратиш қийин. Эл бошига бало ёғдирган ўша экан... бувим молпарастнинг эл-элоти бўлмайди, олтин учун худосини ҳам сотади, дерди, рост экан..."

— Улуғ сотқиним, бугун қанақа томоша кўрсатасан?

— Буюрсинлар...

— Тезроқ ҳозирла...

— Жоним билан, — деди чала одам ва қора Девни пастга-ҳожатхонага кузатиб ортига ўтирилди, қўлларини оғзига карнак қилиб бўкирди: — Ҳой, чўрилар! Қаердасанлар! Минг йилдан бери чўри бўлиб, чўриликка кўниқолмайсанлар-а...

— Азиз ва мўътабар вондош — сотқинимиз нима дейдилар? — иккинчи қават равоқидан хитоблар янгради-ю, тез орада парикизларнинг ўзлари кўринди. — Онҳазратнинг ўринларини йиғ-ётувдик... Жон қулоқларимиз билан тинглаймиз:

— Ху қулнисолар...тезроқ дастурхон тузаларинг...

— Азиз ва мўътабар сотқиннинг буйриқлари аъло даражада бажарилади...

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Алдаб, эсларингни ўғирлаб қўйишади...

Боланинг қулоқларига ғариб-ғуроболарнинг овозлари чалинди. Бир зум фикрини чалғитди. Дарҳол нурбини билан чала одамни қидириб топди.

— Ҳой, хез, — бўкирди изга қайтган қора Дев чала одамга, — ана уларнинг овозларини эшитдингми?

— Онҳазрат, эшитдим!

— Неча марта, тилларини кесиб ташла, деб қулоқларингга қуйдим...қулларга тилнинг нима кераги бор?! Тилсиз қул — қони фойда...

— Маъзур тутсинлар, бугун бир йўлини қиламан...Чиндан ҳам қулларга тилнинг нима кераги бор. Биттасида, яъни каминада бўлса етади-да...

— Сен қуларнинг доно раҳбарисан... Сен Махмуд Яловичдан ҳам ўтиб кетдинг... бу аблаҳлар қисқа умрларида қандай яшашни билмайди. Сенинг ота-онангдан ўрнак олишса бўлмасмиди...

— Онҳазрат, баъзан мени ҳам "қулвачча" деб сўкиб қоладилар... — ўпкаланди чала одам.

— Ранжима, жаҳл чиққанда, ақл кетади. Девларга ишонмаган хазинани сенга топшириб қўйибман...

— Ғариб-ғуроболарни ўлдириш зарур. Уларга девларнинг тилларини ўргатдик. "Ўлдир, лекин ўрганмаймиз", дейишди. Паққос ўзларининг тилларида сўзлайди. Тилни менга худо берган, дейди...Бундай одамлар қуллиқдан бошқа нарсага ярамайди...

— Яна бир бор тилимизни ўрганишга ундаб кўр, кўнмаса, тилларини кесиб ташлайвер. Ўзгартиб бўлмайдиган тилни берган худодан ҳам ўргилдим...

Махмуд Яловучдан ўтиб кетдим, дейди қора Дев. Ер юзидаги барча сотқинларга дарс бераман. Харомининг бошқа нияти йўқ.

* * *

Кичик Алпомиш Эрам Боғи тепасида учар, дулдул эса қанотларини бир маромда ёзиб-йиғиб, мувозанатини ушлашга тиришарди. Нурбин бирдай девларга қадалганди. Мана, мана бола режани тузиб бўлар, сўнг жангни бошлаб юборарди...

Иккинчи қаватдаги кенг, баланд, мрамор деворларга осилган олмос, ёқут, ложувард қандилларда шаъмлар ёнар, хонани нурга кўмарди. Чала одам турли томонга югурар, пари-қизларнинг сочларидан ушлаб урар, тепар, турли томонга отиб юборар:

— Чўрилар! Тутқунлар! Нимага шу пайтгача лалайиб ўтирдиларинг? Ҳозир Онҳазратлари қайтадилар, дастурхон тайёрмас, — дея бўкирарди. — Ахир, мен Онҳазратини деб элни, қондошларни сотдим...

— Азиз ва мўътабар сотқин — ватандошимиз, — қуш болаларидай чуғурлашарди пари-қизлар, — ақалли қонни ҳурмат қил! Қонингнинг ярми бизнинг қонга бориб туташади... Урма, раҳминг келсин!

— Қоним сенларнинг қонингга бориб туташмайди. Қонимда улуг девларнинг қони оқади. Сенларга қондош бўлишдан хазар қиламан...

— Ҳой, бўкирма! — деди ташқаридан кирган қора Дев равоққа чиқиб осмонга назар ташлади. — Нимагадир кўнглим безовта... Эрам Боғига қандайдир ёт куч оралаганга ўхшайди...

— Ҳа, менинг ҳам кўнглим безовта... — хўжасининг гапини қувватлади чала одам. — Қушлар, ҳайвонлар ҳам нотинч. Айниқса, ғариб-ғуроболар қутира бошлади...

— Тахтиравонга чиқаман, — минғирлади қора Дев. Пари-қизлар чала одамнинг буйруғи билан қора Девни кўтаришиб, аждар калласи акс эттирилган олтин тахтиравонга ўтказишди.

Тез орада дастурхон тузалди...

Кичик Алпомиш нурбинни кўзларига қаттиқ босиб, диққатини қочирмай ҳамон боғдаги нотинчликни кузатарди. Боланинг хоҳиши билан сеҳрли нурбиннинг сеҳри тобора ортар, жуда майда нуқталарни ҳам йириклаштириб кўрсатар эди. Ҳатто қизларнинг соч толалари ҳам бармоқдай бўлиб кўринаётган эди. Пари-қизлар қуш болаларидай чирқирашиб турли томонга елиб-югуришар, баъзан қўл-оёқлари майишиб, тез орада ўнглана олмасди. Жиддий кузатишдан сўнг сир очилди. Пари-қизларнинг қўл-

оёқларига майда ҳалқачалардан иборат олтин занжирлар солинган экан. Занжирлар кўзга фақат нурбин орқали кўринар, лекин пари-қизлар оғирлигини сезмас, ҳаракат оқибаотида ғамгин куйга ўхшаш оҳанг ажратар экан. Ғамгин занжирлар — олтинлар оҳанги...

Пари-қизлар турли таомлар тайёрлашар, елкаларига мажнунона ёйилган сочлари, қайрилма киприклари, жингала қошлари гўзал қоматларига алоҳида бир малоҳат бағишлар, гўё табиатнинг бетакрор безаги — қизлар қомати олтин оҳанглар орасида илондай тўлғанарди. Табиатнинг гўзал безаги — қизларни кўзга кўринмас олтин занжир ҳалқачалари асирликда асрарди. Гўзал безакнинг асирлиги қарийб икки юз йилларга чўзилаётганди. Гўзал қадди-қомат, мажнунона ёйилган сочлар, қайрилма киприклар, жингала қошлар биргаликда олтинга ажиб ранг бағишлар, олтин эса уларнинг гўзаллигига раҳна соларди...

Қора, қизил, яшил, жигарранг либосдаги қизлар, товус, булбул, қалдирғоч, қизилиштон, саъва, ҳакка, укки, бургут расмлари акс эттирилган Хитой, Эрон, Турк, Афғон лаганларида турли лаззатли таомларни дастурхонга элтар, сўнг турли ўсимликлар, гуллар ифодаланган кашмир пиёдаларига мусалласлар қўйиб, хон-тахталарга қўйишар эди.

— Онҳазратнинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! — қабилидаги ҳамду санолар ўқилар, қора Дев хурмати учун зиёфатлар бошланарди.

Эрам Боғи ҳукмрони — қора Девнинг ёнида вазирлари ўтиришарди.

Ташқарида мутлақо бошқа манзара содир бўлаётганди. Пойлоқчи девлар турли томонга юришар, панжара ортидаги ғариб-ғуроболарни қувар, гапирмасликка мажбур этарди. Жониворлар безовталаниб бир-бирларига ҳамла қилар, кушлар чуғурлашиб шохдан шохга учиб-қўнарди. Кушлар, жониворлар қора девга зиёфат бераётган кезде безовталанишга кўниктирилганди.

Ичкарида эса бошқа манзара. Бутун диққат-эътибор қаср хўжаси — қора Девга қаратилган, ҳамма бирдай унинг кўнглини олиш кўйида ёниб-ўртганишарди. Мармар деворлардаги шамлар ёниб, қандилга оқарди. Хона деворларига боғдаги қушлар, жониворлар, гуллар, ҳовузлар, дарахтларнинг суратлари қатори, боғ манзараси кўчирилганди.

Қора Дев тахтиравонда талтайиб ўтирар, ўхтин-ўхтин бармоқларидаги қимматбаҳо тошлар қадалган узукларини ўйнар, гоҳо бўйнидаги олтин занжир ҳалқаларини санар, сал ўтмай зерикиб ўкирар, пари-қизларга оёқ-қўлларини уқалашни буюрарди. Озгина ғазабдан тушгач, пари-қизлар каклик, бедана, турна гўштларидан тайёрланган кабоб, мусаллас тутишар, қора Дев эса му-

салласни ичар, кабобни оғзига тикар, сириб сихларини чиқариб ташларди.

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон!

— Хунаса, хез! — кутилмаганда бўкирди қора Дев чала одамга.

— Онҳазрат буюрсинлар...

— Ана у исқиртларнинг тилини кесиб ташла, дегандим-ку!

— Қочиб қолишаяпти, ушлолмаяпман...

— Қонинг уларнинг қонига бориб туташади-да. Ачинасан-да...

— Асло ачинмайман. Менга барибир. Менда қондош йўқ. Отам...

Ўзлари...она томонидан жичча...Менда на бу дунё, на у дунё бор... иккаласидан ҳам қўлни ювиб қўлтиққа урганман...қорин бор холос...буюрсинлар...олтин-зарга кўмилганим етади...

— Исқиртларнинг тилини кес.

— Жоним билан...

— Шошма, кўнглим қўшиқ эшитишни истаяпти...

— Қанақа мусиқа?

— Қанақа мусиқа бўларди! Девларда мусиқа нима қилади!

Ўзларининг мусиқасини чалади-да...

— Чўриларнинг мусиқаси ғашингизга тегмадими?...

— Илгари тегарди, энди кўникдим. Барибир нимадир эшитиб, ўзимни овутишим керак-ку.

— Қани, чўринисолар. Оёқларни қалтиратадиган мусиқаларингни бошлаларинг. Қизиқ, чўриларнинг мусиқасини тингласам, оёқларим қалтирайди...

— Аблах, ўша оёқ томонинг пари-қизларининг қонига бориб туташади-да...

— Ҳа, шунинг учун экан-да...Онҳазратта кўзим тушганда киндигимдан пасти борлигини сезаман...Қани...

— Онҳазратнинг умрлари узун, мартабаларни бундан ҳам зиёда бўлсин!

Пари-қизлар ўзларига ажратилган — хоннинг ўнг томонидаги супадан жой олишди. Ўн қиз чордона куриб ўтирар экан, у, ғижжак, сетор, сурнай, чилдирма, най, қўшна, гитара каби асбобларини созлашга киришди. Салдан кейин чолғу асбобларидан ажралган қайғу ҳасратга тўла мунгли оҳанг тирик жонлар қатори хона ва хона безакларини ҳам бесарамжон қилди. Мусиқа оҳанглари биттадан пари-қизга айланиб қад кўтарди-да, хонани тўлдирди. Яшил ибослардаги пари-қизлар узун ва йўғон сочларини вужудлари узра қападай айиб, ҳис-туйғуларини ташқи муҳит таъсири — девлар ва чала одам таъқибидан яширди. Шу тариқа аламдийда элнинг қадимдан қадим ҳис-туйғулари, тафаккурлари тарихи-хотираси бўлмиш — мақомларни куйлашга тутунишди. Девлар, пари-қизлар мансуб элнинг минг йиллик ҳис-туйғу, ақли тарихи-хотирасини ёндириб ташлаган, бироқ қонла-

ри, хотираларида сақланаб қолган оҳанг ва қўшиқларини ёндиришга улгуролмаганди. Оҳанг ва қўшиқ манбаи — пари-қизлар тирик эди. Улар ўлдирилгандан кейингина мазкур тарих-хотиралари — оҳанг ва қўшиқларига ҳам тамоман чек қўйиларди. Ҳозирча пари-қизлар, кичик Алпомиш, кампир ва водийда яшаётган эл ҳаёт эди... бу эса энди Яраттанинг саховати эди...

Қора — мотам либосидаги пари-қизлар ўртага чиқиб, элнинг қадимий "занг", "товус", "чўли ирок", "муножот" рақсларини ижро этишга шайланишди. Оҳанг мазмунига мослаб куйланаётган қўшиқлар бармоқ шаклида ёзилган, шеърлар эса хотирада сақланиб қолаётган қадимий шоирларга мансуб эди.

Пари-қизларнинг қўл-оёқларидаги кўзга кўринмас олтин занжирлар жаранглаб, қўшиқ ва рақсга ажиб бир гўзаллик бағишларди. Ўн қиз шоҳлар учун алоҳида тайёрланган Япон, Хитой, Турк, Сайгон пиёлаларига анжир, нок, анордан солинган мусалласларни куйиб тутишар, ёнларига чўкишиб оёқ-қўлларини уқалар, девларни бир йўла бир неча лаззатдан баҳраманда этардилар. Қизларнинг узун, қайрилма киприклари орасидан сизиб чиқаётган ёшлар хона ва хона ичидаги безакларда мавжланар, кўзёшлари сони ортгандан ортар, ҳаяжонлари, дард-аламлари ёш селида жимгина оқар, сел аста-секин буғга айланиб юксакликларга кўтарилар, сўнг фарёд билан алмашар, ғариб-ғуроболарни исёнга чорлар, кичик Алпомишга етар, йиғлатар, кўз ёшлари эса ёмғир янглиғ ерни намларди...

Ташқарида тинмай оҳулар "муу..." лашар, товуслар эса "қағғғ..." лашар, бунга булбул ва саъвалар чирқираши, жониворларнинг бўкириклари қоришар; "Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони..." қабилдаги хитоблар қўшилиб, осмонни ларзага келтирарди.

Сандиқлардаги эслар эгаларини сўраб-сўроқлар, эгалари эса сандиқдаги эсларини излаб зир югурардилар. Чала одам ўз ўйинидан ўзи мамнун девларга яқинлашар, хушомат қилиб, пиёлаларда қолган мусалласни сипқирар, ота томони — қора Девга алоқадор қони — хуружини жиловлолмай доғда эди.

* * *

Эрам Боғининг қоқ ўртасида — юқорида толиққан дулдул қанотларини бир маромда ёзиб-йиғиб, гавдаси мувозанатини ушлаб, болага қулайлик туғдиришга уринар, бола эса миқ этмай нурбин билан ичкаридаги манзарани кузатар, юраги қонга тўлиб, кўзлари адоқсиз ёшлар тўкарди...

— Бечора чўрилар... — ниҳоят боланинг лаблари қимирлади, — мен бу ерга келмаганимда ҳоллари нима кечарди? Уларни азоблаш учунгина девлар Эрам Боғига келтиришган экан-да...

бечора бувимний куйганича бор экан...

"Бошқа кутолмайман, — кўнглидан ўтказди кейин у, — жангни бошлайман..."

— Дулдулжон, — мурожаат қилди кейин у, — жангни бошлайман...

— Хинггг... — шошма болажон. Девларнинг кайфи ошсин. Ҳали, етти ухлаб тушингга кирмаган даҳшатлар юз боради. Ҳайвонлар тортган азобларни пари-қизлар тартади. Кейин ҳужумни бошласанг, баҳона топилади...

— Яхши, озгина кутамиз...

* * *

Қўшиқ, оҳанг баланд пардага кўтариларди. Ғам-аламлари соҳилдан ошиб тошган пари-қизлар, эли, ота-оналари, ҳур кунлар ҳақидаги тушунчани ҳам мутлақо унутишган, азоб-ангизлар, босиш-босилишлар макони бўлиш оламга ҳам беписандлик билан қарашар, беармон ҳис-туйғуларини тўкиб-тўкиб ташлар, оҳанг ва қўшиқ янграётган фарёдларни тўла ифодалар эди. Олам, кушлар, жониворлар сармастлик куйларига тушган, девларгина бирдай совуққонлик билан мусаллас сипқирардилар!

Пари-қизларнинг жингала сочлари, туташ қошлари, олпоқ бодом қовоқлари ва сочлари давоми — бўйин, қулоқлари ортидан ёноқларига бориб туташадиган майда юнглари уйғунлашиб илоҳий гўзаллик касб этар, қўшиқ ва оҳанг эса гўзалликда бетакрор бир безак бўлиб тушаётганди.

— Хунаса! — хирилади қора Дев ширакайф кўзларини аранг очиб.

— Онҳазратнинг умрлари...

— "Азоб" рақсини бошла!

Пари-қизлар гўё товус қиёфасига киришди. Кўзларини юмиб, қўлларини товус қанотлари янглиғ кўтариб, қақдиларини эгишди-да, қўшиқ, оҳангга қоришиб кетди...

Чала одам олтин сопли, от думи-қилидан ясалган қамчинини этиги кўнжига уриб, шиддат билан супага кўтарилди. Қамчинни ҳозирлади. Пари-қизлар чала одам олдидан кўксиларини кўтариб, бошларини орқага ташлаганча саф тартиб ўта бошлашди. Чала одам қамчин кўтарар, қизларнинг сийналарига туширар, қизлар эса "оҳ" дея, кўзларини юмар, лабларини тишлаб, оғриқни ўтказиб юборарди. Пари-қизлар тинмай айланар, қамчин эса кўтарилиб-тушар, қизлар даҳшатли вазиятда чинқирарди. Сийналар кўкариб, моматалоқ бўлиб, ёрилар, тизилаб қон отилар, кўнгиллар озиб, оёқлари майишар эди. Қўшиқ ва оҳанг мунгга тўлиб борарди.

— Оҳ, единг! Сийнамни яраладинг! Сенда заррача инсоф

борми?! Ўз қизингни шундай азобласа нима қилардинг?! Онангининг қонига бориб туташадиган ўз наслингга шунчалик азоб берасанми?! Ахир, бизлар қамчилар азобларига эмас, эркак зотига турмушга чиқишга, бола туғиб, инсон зотини давом эттиришга — она бўлишга яралганмиз-ку! Ўз онангни мазах қилиб, эрмаклашга уялмайсанми?! — деган чинқириқ — фарёд узилар, оҳанг ва қўшиқни ютиб юборарди.

— Оҳ, танам яйради! Туғилганимдан бери бунақа лаззатни тотимагандим! — хирингларди девлар мамнун ва бунга:

— Капалақдай, оҳудай озорсиз бир жонзотини шунчалар азоблашга қандай кўзинг қияпти?! Ўз онанг наслини шунчалик калтаклайсанми?! Барча жонзотини боққан — ҳаёт бағишлаган азиз сийнани қонга бўяяпсан... — қабилидаги чинқириқлар қоришиб борарди.

— Менда қиз, сингил, она йўқ! Бўлмаган! Бўлмайди! Ота бор — танамнинг киндикдан паст қисми мавжуд. Мен учун ҳеч қачон азиз, мўътабар нарса бўлмаган. Ҳаммасини жигилдонга қурбон қилганман... Киндикдан юқорисида виждон йўқ...Пасида эса бўлиши асло мумкинмас... Бир вужудда икки мавжудод — дев ва одам қиёфасига кириб яшаш осонмас, ахир...айб балки отамнинг кўнгли кенглигидадир...Инсон зотидан бўлмиш онам, отамнинг кўзини шамғалат этиб ҳақиқий отам — қора Девга бағрини очмаганда...

— Аблаҳ... — сафни бошқараётган Кўк пари оғриққа чидолмай ниҳоят йиқилди. Сочлари билан сийнасини яширди. Бир соатлардан сўнг пари-қизлар ҳолдан тойиб йиқилишди, қайтиб туришмади.

— Иҳа-ҳа-ҳа! — қора Девнинг даҳшатли қаҳ-қаҳаси хонани тўлдирди ва узоқ вақт жаранглаб турди.

— Онҳазратнинг кўнгиллари жойига тушдими?! — чала одам қора Девнинг серюнг юзидан ўпди. — Отажонимнинг умрлари узун, мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсин! Пари-қизларга аталган бундан ҳам кўра ғаройиб азобларим бор...

— Барибир қоникмадим. Чўриларингга айт, алла айтишсин...

Чала одамнинг оёғи зарбидан пари-қизлар хушига келиб, кўзларини очишди. Эмаклашиб қора Дев томон силжишди. Оҳанг, қўшиқ ўзгарди.

Алла болам, аллаё,

Юнгли болам, аллаё,

Бўрсиқ болам, аллаё...

* * *

— Бувижон... ойижон... дадажон... — дулдулнинг устида ўтирган бола ҳиқирлаб йиғлар, кўз ёшлари юзини ювар, ўй-хаёллари, дардини тамоман унутган, биргина пари-қизларнинг азобларига қоришиб нафас оларди. Кўз ёшлари осмондан бамисоли ёмғирдай қуйилар, ғариб-ғуроболар, пари-қизларни ёшлар ден-

гизига ғарқ қиларди... Инсон ёшлари, қушлар, жониворларнинг кўз ёшларига қўшилар, жамланар, дарахтлар, ўт-ўланларни сўлди-
рарди...

"Пари-қизларни бундай азоблашларига бошқа йўл қўймай-
ман! — алам билан ўйлади у оғир бошини кўтариб. — Жангни
бошлайман. Чала одам билан девларнинг додини бераман..."

— Шошма, шошма... — яқин-орадан боланинг қулоғига қув-
ватсиз овоз эшитилди. У енгил билан ёшларини артиб, овоз эши-
тилган томонга қаради. Ҳали замон боғда — пари-қизлар билан
учрашган кезде кўрган оппоқ либосдаги филмонлар...

— Нимага йўлимдан қайтарасизлар?! — бўғилди кичик Алпо-
миш. — Бундай азобга чидаб бўлмайди-ку? Ахир, мен пари-қиз-
ларни қутқариш учунгина Эрам Боғига учиб келганман-ку!

— Барибир шошма, бизга жиддий қулоқ тут. Шошиш билан
ғалабага эришиш мумкинмас. Сен, фақат пари-қизларни қутқа-
риш учунгина бу ерга ташриф буюрмагансан. Девлар уларни
қай ҳолда қийнаётганини ўз кўзинг билан кўришинг, элга оқиз-
май-томизмай айтиб беришинг, бундан буён бундай азобларга
йўл қўймаслигинг учун ҳам шошмаслигинг шарт. Эрта ё индин
элнинг йўқолган, яъни девлар томонидан ёқилган тарихи-хоти-
раси узилган ердан фаолиятини бошлайди. "Янги тарих-хоти-
ра"да ҳаммаси тўла ифодаланади. Одамзот энди девларнинг барча
зулмларини чеклаб ташлайди, бошқа унга йўл қўймайди. Пари-
қизлар, ғариб-ғуроболар, Тириктепа, Жинтепа тагидагилар, жум-
ладан биз ҳам абадул-абад фарёд чекишимиз мумкинмас... бу
ҳолда эл ҳадемай эсидан оғади. Ўз-ўзини еб тутатади... болажон,
озгина кузат... девлар пари-қизларга ҳали тутилмаган азобларни
қўллашади. Унутма ҳаммасига сотқин — чала одам сабабчи...

— Майли, озгина чидайман, — шивирлади бола бошини эгиб.
Филмонлар аста-секин кўздан йўқолди. Бола кўзгуни олди.

* * *

Қушлар хазин чирқирашар, жониворлар эса ёрилгудай бўки-
ришар, ичкарида оҳанг ва қўшиқ янграр, баъзан девларнинг
қаҳқаҳалари кўтарилар, ҳаммасини босиб кетарди...

* * *

Пари-қизлар қиска-қиска йўталар, йўтал ўқчиқ билан алма-
шарди. Баъзилари қайт қилар, кўзлари тиниб, боши айланар, йи-
қиларди.

— Ҳой, чўрилар! — чала одам қонхўр қамчинини кўтарди. —
Ота-онанг, элингниг хуни етмайдиган Эрон гиламларини қусиқ
билан булғашга қандай ҳақларинг бор?!

— Улуғ сотқин, — қызлар құрқув ва изтироб билан чала одамга тикилди. — Озгина раҳминг келсин! Ахир, бизларда ҳам жонқон бор...қийналамиз, азоб чекамиз...бизга тушаётган қамчи зарбининг ақалли бири ўзингга тушса, азоб нималигини билардинг.

— Азобларни чўрилар, кулларга чиқарган. Дев, девваччалар роҳат, лаззатларга яралган... Дунё шундай қурилган... гапни калта қилларинг. Навбат янги рақсга!

— Онҳазратнинг умрлари... — пари-қизлар бу гал сўзларини тўла ифодалолмадилар. Бўрон ураётган дарахтдай чайқалиб, маст одамдай гандираклаб, аранг оёқларига қалқишди.

Қаср равоқларини товус, ўрдак-ғоз, турна, тўти, булбул, саъвалар тўлдирганди. Улар ичкарига пари-қизларга тикилишар, чекаётган азобларига дош беролмай еру кўкни ёргудай чирқираршарди. Пастда эса жониворлар бўкришар, панжара ортидан тинмай: "Етар! Инсофга келинглар! Пари-қизларга раҳмингиз келсин!" деган чинқириқлар эшитилиб турарди. Ичкарига ҳар лаҳза оху, бедана, каклик, товус, каламуш, сичқон гўштлиридан тайёрланган кабоблар, илон пўстига тиқилган хасплар киритилар, одам бўйига тенглашадиган хумлардан мусалласлар олиб сузиларди. Қора-мотам либосидаги пари-қизлар янги рақсга ҳозирланарди. Оёқ-қўлларидаги кўзга кўринмас олтин ҳалқали занжирларнинг "жаранг-журунг"лари бир оз сусайганди...

— Ҳи...ҳи...ҳи... — зерикдим. — Ким бор, нимага менга эътибор бермайди? — хиқирлай бошлади кайфи ошган қора Дев.

— Авф этсинлар... — ўнг томондаги вазир дев қора Девга қўлини чўзди. — Бемалол ухлайверсинлар. Бу ярамас инсон болалари ўзларига озор етказишига асло йўл қўймаймиз. Насли айнаган — мана бу хез ўзимизники, ҳой, хунаса, нимага рақсни бошламай, Онҳазратни зериктиряпсан?

— Ҳи... ҳи... маъзур тутсинлар. Озгина кайф ошди, — минғирлади деворга пешонасини босиб мудраётган чала одам ортига ўтирилди ва пари-қизларни излади. — Ҳой, чўрнисолар! Нимага олишмаяпсанлар?! Қонхўр қамчин зарбини емаганларингча кўзғалмайсанлар чоғи...Мана, мана, сенларга! Қани астойдил юлишинглар!

Чала одам эски услуби — пари-қизларни бир-бирига юлиштиришга навбат етганди. Оҳанг авжига чиқар, қўшиқ кўтарилар, юлишишга ҳамон пари-қизларнинг ҳоллари келмаётганди.

— Улуғ сотқин! Озор берма. Юзларимиздаги яралар битмади, сочларимиз юлиниб тугади...

— Ҳеч нарса билмайман. Тезроқ юлишларинг!

Пари-қизлар ортларига тисарилди. Кўзлари олайиб, қошлари чимирилди. Аста турқилари хунуклашиб, қиёфаларида ваҳшийлик аломатлари хуружга минди. Шу тариқа нафосатлари, қизлик

безаклари — ифбатларига улгуржи путур етди. Ҳаракатларида эркакларникига ўхшаш қўполлик, дағаллик белгилари сезилди. Қўллар олдинга ёзилди. Бармоқлар керилди, тирноқлар эса ўсиб чиқди. Уларнинг ваҳшийликлари олдида олтин занжирлар ҳам ожиз қолди — чўзилди...

Девларнинг кўз-нигоҳлари пари-қизларга қадалганди. Гўё ер юзидаги барча тирик жон икки томонга бўлиниб, бир-бирларига ташланиш, ғажиш ниятида ўртанардилар. Ирода туйғусидан хирс хуружи устун келаётганди. Минг йиллар бир-бирларига суяниб, юзларига тик қарамаган, бир-бирларидан жонларини ҳам аямай, дардларини бирга тотишган қондошар бир зумда етти ёт бегонага айланди. Душманлик йўлини тутишди.

Ниҳоят югуриб, бало-қазодай бир-бирларига ташланишди. Тирноқлар оппоқ, силлиқ юзларга чанг солди. Жонсиз тирноқлар жонли юз терисини тирнар, юлар, шилар, қонларини оқизар, қизларнинг кўкси, либослари қонга бўяр, юзлари асл нусхасини йўқотар, сўнг бармоқлар сочларга ёпишар, илдизлари билан юлиб олар, тутам-тутам соч ерга тўкилар, пари-қизларнинг гўзалликлари шу тариқа барбод бўларди. Сочларнинг юлинмай қолган қисмидан ушлаб қизлар бир-бирларини ерга ағанатар, устларига чиқишиб тепишар, либосларини йиртишарди...

— Овозларингни чиқариб, бир-бирларингни ҳақоратла! — бўкирди қаҳ-қаҳ отаётган чала одам.

— Иҳа-ҳа-ҳа... — девлар ҳам қаҳ-қаҳ отиб, кўнгилларини хушлашарди.

Пари-қизлар, минг йиллардан бери девлар ўтказган ситамлари учун ўз-ўзларидан ўч олар, шарм-ҳаёни ҳам унутиб, бир-бирларини ҳақоратлардилар.

- Аблах, чўри!
- Қулвачча!
- Девларнинг малаклари!
- Чала одамнинг қондоши!
- Девларнинг эрмагига айланган ташландиқлар!
- Асиралар!
- Қора Девнинг ковуши!
- Вазир девларнинг патаклари!
- Ювиндихўрлар!
- Тарих-хотиралари ёқилган тутқунлар!
- Пуштсизлар! Эрсиз қариётганлар!
- Бешик кўрмай, "алла" айтмай ўтадиган бахтсизлар!
- Эрам Боғининг чивин, чумолиларига ҳам қуллик қиладиган хорлар!
- Она бўлолмай қиср қолганлар!
- Гўзал либосларга, олтин занжирларга ўралган чўрилар!

— Бўлди! Етар! Юлишинглар! — ховани яна чала одамнинг овози тўлдириди.

— Ишонгманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлгон!

— Хез! — ингради қора Дев. — Исқирт! Сенга, кеча нима дегандим?! Нимага ана у бошсизларнинг тилларини кесиб ташламадинг?! Асабга тегди-ку, аблахлар. Югур, тинчит!

— Онҳазрат, кечирсинлар! Эрталаб албатта, тиллари кесилди, — мингирлади чала одам. — Эсларини ўғирлаб қўйгандик, энди тилларини ҳам ўғирлаймиз... тилларини ҳам минг йиллар излаб юришсин...

— Эртадан қолдирсанг, ўзингнинг тилинг кесилади...

— Розиман. Қани, чўринисолар! Туриб, бир юлишингларчи... Гиламларда тўлганиб ётган пари-қизлар бошларини кўтарди.

* * *

— Юрагим оғрияпти...бошқа чидолмайман... — деди кичик Ал-помиш кўзгуни маҳкамроқ сиқиб, — пари-қизларни калтаклагани етмагандай, бир-бирларига юлдирыпти...

— Ҳингг... қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чида, — болага дадда берди от, — бу ёғи оз қолди...

— Бунақада пари-қизларни ўлдириб қўйишади. Ахир, мен уларни тирик олиб кетишим керак. Ўлдириб қўйишса, уйга қуруқ қайтаманми?! Бувимга нима дейман?

— Қўрқма, ўлдиришмайди. Шу пайтгача ўлдиришолмади. Пари-қизларнинг жонлари тошга айланган. Уларнинг ўрнида тошу, темир ҳам эриб кетарди...

— Ҳар куни шундай азобланадими?

— Азобланади. Озгина кузат. Фаройиб томошани кўрасан...

— Майли, —бола кўзгуни чўнтагига солиб, нурбинни олди.

* * *

— Хунаса! — қора Дев чала одамга хўмрайди. — Чўриларни калтаклашни ҳам, юлдиришни ҳам қойил қилолмадинг. Бошқа ўйин топ. Тезроқ, тезроқ...

— Онҳазратнинг кўнгиллари тўқ бўлсин, — чала одам бармоғини пешонасига босиб ўйлади, — ҳозир, ҳозир...ҳа, ўзлари қонга ўчлар, қон тўкилишини хуш кўрадилар. Кўпдан бери ўйлаб, режалаб юрган антиқа ўйиним бор. Шунини кўрсата қоламан...

— Тезроқ! Кўнглим озяпти. Ташқарига олиб чиқинглар...

— Чўринисолар! Онҳазратни кўтаринглар!

* * *

Юзлари тирналиб, сийналаридан ҳамон қон сирқираётган, со-

члари юлиниб сийраклашган пари-қизлар қора Девни тахти билан кўтариб ташқарига олиб чиқишди.

— Хунаса! Антиқа ўйинингни бошла! — деди қора Дов талтайиб ўтирар экан.

— Қани чўринисолар! — чала одам қўллари олтин камарига тираб қичқирди, — Битта оҳу, товус болаларини тутиб онҳазратнинг ёнига келтиринглар.

Калтак еб, юлишиб беҳад толиқишган пари-қизлар гандирак-лаб, қоғоз одамлардай оёқларини аранг ерга ишониб-ишонмай босишиб, ниҳоят ўзларини дарахтлар орасига уришди. Оёқ-қўлларидagi занжирлар эркин югуришга, бемалол ҳаракат қилишга қўймас, боз устига ҳолсизланиб йиқилар, кўз тиниши, бош айла-нишини ўтиб кетишини кутишар, қисқа муддатта тўхташар, сўнг қўзғалишарди. Бояқишлар ерга гўё сувдай сочилишди-ю, бироқ сувдай ерга сингиб кетишолмади...

Эрам Боғининг темир панжаралари орасида туғилган тушунча, туйғулари ҳам қафасга кўниккан, қафасдан чиқишни тасаввур қилолмайдиган оҳу, товуслари пари-қизларнинг ёнларига яқинлашар, ҳидлашар, оёқларига тумшукларини суришар, жимгина ёш тўкардилар. Пари-қизлар баъзан ошкор, баъзан пинҳон боғга сайру саёхатларга чиқишар, оҳулар, товуслар билан ўйнашар, эркалатишар, ташна юракларига улардан юпинч излар, топишар, шу тариқа ўзларини овуттишарди. Ўзлари емай мана шу тилсиз, тутқун жониворларга тутишарди. Эндиликда оҳу, товуслар уларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари, ҳатто турмушга чиқадиган қайлиқлари, туғилмаган болалари ўрнини босганди. Оҳу, товуслар ҳам уларга суянишарди. Темир панжара ичидаги қисматлари ҳам бир-бирига боғлиқ эди. Тонг пайтларида филмонлар боғга таширф буюрганида ҳам илк бор мана шу жониворлар қизларга хабар бершарди. Филмонлар учун ҳам жониворлар ардоқли эди. Эрам Боғида кечаётган минг йиллик тарихи-хотиралари ҳам уларга алоқадор эди. Пари-қизларни, чала одамнинг оҳу, товусларни тутиш ҳақидаги буйруғи таажжубга солаётганди. Юраклар яқин-орада юз беражак бахтсизлиқни олдиндан сезиб беҳаловат урар, қўллар эса қалтирар, кўнгил айнаш, ўқчишлар кучайганди. Оҳу ва товус болаларининг кўзларида фожеавий ифода акс этар, бутун пари-қизларга одатдагидай эркаланиб, қайгуриб эмас, ётсираб, қўрқув билан термуларди.

— Ҳой, чўринисолар! Қаёққа йўқолдиларинг? Онҳазрат кутиб қолдилар, — чала одамнинг овози пари-қиларни сергаклантирди. Оёқлари ва қулоқлари узун оппоқ оҳу болалари, эндигина оёқларига қалқиган товус жўжаларини кўтариб, пари-қизлар қаср олдидаги майдончага яқинлашишди.

— Кўзимга дунё қоронғу бўлиб кетди! Тезроқ антиқа ўйинингни

бошла! — қора Девнинг йўғон, дўриллаган овози чала одамни чўчитиб юборди.

— Мана, бошланди, — чала одам ва олтин сопли ханжарини қинидан суғириб Кўк парига узатди, — Қўлингдаги оҳунинг бўғзи-га ханжар тортиб, қонини симирасан...

— Улуғ сотқин... — гулдиреди кўзлари қинида чиққудай очилган Кўк пари, — Нима деяпсан? Она ўз боласини сўядими?... Она ўз боласининг қонини симирадимми?..

— Онҳазрат учун она ўз боласини эмас, ўзини ҳам сўяверади, — тўнғиллади чала одам лабини чўччайтириб, — аввало сен оҳуни туғмагансан. Онҳазрат, оналарга болаларини сўйдиришни хуш кўрадилар... Ҳозир қонсираб турибдилар. Жаҳллари чиқса, ўзингни ҳам сўйдириб кабобга буюрадилар... Сенларни босганда онангга болаларини сўйдирган...

Пари-қизларнинг кўзларидан тирқираб ёшлар отилди. Чиндан ҳам бу — ўз боласини сўйишга ҳозирланган пайтдаги она-нинг кўз ёшлари эди. Пари-қизларнинг пешоналари оҳу ва товусларнинг юзларига босилди. Кўз ёшлари оҳу юнглари, товус патларини намлади. Мажнунона ёйилган сочлари эса бир неча лаҳзаларга оҳу, товусларни ваҳший кўзлардан яширди. Елкалари қалтирар, оёқ-қўллари титрар, юраклар уввос солиб йиғлар, унсиз фарёдлари билан қандайдир илоҳий кучга ялиниб-ёлворар, бошларига ногаҳоний тушган қисматдан халос этишини сўрарди. Табиатнинг минг-минг йиллар жараёнида узоқ бош қотириш, барча имконият ва саховатини сарфлаб яратган бетакрор гўзаллиги — оҳу билан товус болаларига вабо касали юқа бошлаганди... уч гўзаллик — пари-қизлар, оҳу, товуслар бир пайтда балолар денгизига фарқ бўлаётганди...

— Ҳой, пуштсизлар! Гурур, номуслари топталганлар! Сенларга гапирыпман!

Пари-қизлардан садо чиқмади, ҳатто бошларини кўтариб ҳам кўймади.

— Кўк пари! — ўшқирди чала одам жазавага тушиб. — Нимага буйруқни бажармаяпсан?! Девларнинг, қолаверса хазина султонининг буйруғи вожиб-ку!

— Онҳазрат! — Кўк пари ўқ тезлигидай югуриб ўзини қора Дев оёқлари остига ташлади. — Худо мени жон зотига озор бериш учун эмас, бу дунёга болалар туғиш, алла айтиш, инсон наслини давом эттириш учунгина яратган... Элимиз аёлларга шундай муомалада бўларди... Овни эркаклар қиларди. Қўлларим турмуш юмушларига, рақсга мослашган... ўзимни сўйсинар...

— Тур, аблаҳ, — хириллади қора Дев қаҳҳраган лабларини ялаб, — элинг аёллари оҳуларни сўймаса сўймагандир. Эрам Боғида сўясан! Истасам, эртага ана у хунаса — чала одамни ҳам

Ўзларингга сўйдираман...

— Майли, хунаса учун қўлимни қонга ботираман...

— Ху аблаҳ! Хунасининг яrimi — киндагидан пасти бизга бориб туташади-да...оёқ томони ўзларингники-ку... — бўкирди қора Дев, — Аёлларинг сўйишга ўрганмагани менга қўл келди... Раҳмдиллигидан фойдаланиб юртингни осонгина босиб олдим. Раҳмдил, меҳнаткаш эл енгилаверади... унинг қисмати қуллик-дир...оҳу, товусларни сўйган аёлларнинг дийдаси қотади. Девларга пичоқ кўтаришдан ҳам қайтмайди. Минг йиллардан бери бирортанг девларга тажовуз қилмадинг...

— Онҳазрат, маъзур тутсинлар, — гапга аралашди чала одам ёлғондан ўзини йиғлаётган одам қиёфасига киргизиб. — Қулоғимга шундай эшитилдими ё ўзлари шундай дедиларми? "Хунасани сўйдираман..."

— Қонинг ўзимнинг қонимга туташгани учун ҳам омон қоляпсан. Йўқса, аллақачонлар гўштинг кабоб бўлиб, қоринга кирарди. Ўз боласини сўйдириб еган девларнинг кўпини биламан...сен аблаҳ, отангга ўхшаб ўз элингни сотдинг. Эрта ё индин мени ҳам кимгадир сотасан... дунёдаги энг мунофиқлар — воситачалар, сотқинлар, жосуслар...асли, сенлардан фойдаланиб бўлгандан кейин ўлдириб гўштарингни тўнғизларга ташлаш керак...томошани бошла.

— Қани, Оқ пари! — чала одам Кўк паридан кейинги қизга юзланди. — Ўзинг бошлаб бер. Мана бунга ўз боласини сўйишни кўрсатиб қўй...

Оқ парининг ранги мурданики каби оқарди. Қўлидаги товусни ерга қўяр экан, ўзини чала одам оёқларига олди.

— Улуғ сотқин! Яхшиси ўзимни сўйиб ташла! Азоблардан кутилай... Ҳеч қачон қўлимга тиг ушламаганман. Қон тўкиш табиатимга мутлақо зид. У дунёга қонли қўл билан боришни асло истамайман...инсон, қушлар, жониворлар тарихи- хотираси ҳеч нарсани унутмайди... Еттиқад ер қаърига кириб кўмилган қабихишни ҳам оқибат юзага чиқаради. Авлодлар "оналаримиз қўллари оҳулар қонига бўяган экан...", дея абадий шаънимга таъна тошларини отиб ўтишади...Оҳулар, товуслар ҳам инсон наслига бориб туташади...

— Гул пари! Сен сўй!

— Улуғ сотқин! Худо хайрингни берсин! Бу ишга мен ҳам ярамайман. Тинч қўйинг...

— Хунаса! — бўкирди қора Девнинг фиғони фалакка туташиб, — сен билан яна қанча "ади-бади" айтишиб ўтираман...

— Тутқунлар! Чўрилар! — чала одам пари-қизларни савалай бошлади. — Доим менга гап тегизасанлар! Сенларга калтак таъсир қиладими-йўқми?!

У Қизил пари исмли қизнинг қўлидаги оҳуни тортиб олди. Қулоқларидан ушлаб кўтарди-да, ханжарни томоғига тортиб юборди. Оҳу маъраб, типирчилади. Пари-қизлар чинқириб юзларини чангаллади, сўнг оёқлари майишиб йиқилди.

— Ҳи...ҳи... — маза қилдим, — гўлдиради қора Дев қорнига шапатилаб, — пари-қизлар сўйса, яна ҳам роҳатланаман...

Чала одам мамнун жилмайиб пари-қизлар томон юрди. Қора пари исмли пари-қизнинг сочларидан кўтариб ўзига қаратди. Қўлига ханжар тутар экан:

— Бу ишни сен уддалайсан, — деди кейин қатъий. — Кўзларинг ёмон. Тик қараганингда юрагим сесканади. Қани, бир шиддатингни кўрсат!

— Улуғ сотқин, — жавоб қилди Қора пари жиддийлашиб. — Бир шартим бор. Бажарсанг, сўяман.

— Қанака шарт?..

— Панжарадан чиқариб юборасан...

— Эркинлик ёқмай кетсин, — мингирлади чала одам аёлманд овозда. — Пешонангга абадул-абад тутқунлик ёзиган. Тутқунликдан сени ҳеч қачон, ҳеч ким халос этолмайди. Бир оҳуни сўйиш билан тутқунликдан қутилсанг, ана у чўрилар ҳам шу шартни қўйишади-да...

— Ундай бўлса, сўёлмайман. Ўзимни тилиб ташлайвер. Жонсиз, раҳм билмас шу ханжар пешонамдаги "тутқунлик" тамғасига ҳам абадул-абад чек қўйсин...

— Ҳой, хунаса! — бўкирди яна қора Дев, — қайси бири оҳуни сўйишдан бош тортса, жазоловчи девларга топшир...

Қора пари шашт билан қора Девга юзланди. Кўзлари тиниб, боши айланди. Тасаввурида бошларига қизил папоқ кийиб, бўйинларига темир занжирлар осган, камарларига болта қистирган жазо тўдалари — кўзларидан қон сачрайдиган жаллод девлар жонланди. Жаллод девлар чўрилар, ғариб-ғуроболарни жазолаш учун алоҳида қурилган ертўлаларда яшашар, тун-кун мусаллас ичиш, қорин тўйғазиш билан банд бўлар, жазога маҳкум этилганларга турли жазо усулларини қўллашарди. Пари-қизлар илк бор Эрам Боғига келтирилганда девларнинг райларига қарашмаган, илк бор ертўлада жазоланганди. Кейин бу балага ғариб-ғуроболар гирифтор бўлганди. Гуноҳкор чўри ғариб-ғуроболар тўнғиз терисидан тикилган қопга солинар, роса тепилар, сўнг қоп-тери сувга пишилар, қуритилар, ичидаги маҳбусни жингиртоб қилиб сиқар, шу тариқа маҳбус ҳафталаб хириллаб ётарди. Бошқа сафар мутлақо тутилмаган азоб усули қўлланиларди. Пари-қизларни тор, яъни айланиб, қимирлаб бўлмайдиган хонага киргазар, тепасидан сувни томчилатар эди. Сув томчилари гўё мияга қоқилган михдай боши, танасини сирқиратиб оқритар, бир-

икки кунда эсидан оғар, шу тариқа ёруғликка чиқариларди. Қора пари бу азобларни бир неча бор таътиганди. Кўк пари эса икки кун оёқларидан осилган, қонлари миясига тепиб, оғзидан зардоб келган, бир ҳафта иситмалаб ётганди. Узоқ муддат юролмай қолганди. Қизил пари эса бошқа жазо билан мукофотланганди. Бир ҳафта булоқ сувга боғлаб қўйилган, оқибат танаси ҳарорати пасайиб, жигар, буйрак касалига учраганди. Ғариб-ғуроболарни эса икки барзанги дев оёқ-қўлларидан ушлаб тепага кўтаришган, орқаси билан тошга уришганди. Бояқишнинг ички аъзолари сурилган, узилган, сўнг даҳшатли оғриқ кўзғалиб, алахлаган оғриқ бир оз тингандан кейин эсларини ўтирлашиб кўчаларга ҳайдашганди. Баъзилар сирқовланиб ўлиб кетганди...

Қора пари танасидан кечирган, эпитган азобларни кўз олди-га келтира туриб, бир оз юмшади.

— Қора пари, сенга гапиряпман?

Пари-қиз чала одамга қаради.

— Озгина шошма...

— Онҳазрат кутолмайди. Кўнмасанг, тутилмаган жазо усулини қўллайман... Бунақа антиқа усулни ҳатто Онҳазрат ҳам билмайдилар. Танангга игналар санчтириб, ерга ағанатаман...

— Ханжарни ол! — Қора парининг овозида қаҳр, ғазаб аломатлари ифодаланди. — Сўяман! Истаган нарсангни кўрсат!

Қора пари ханжарни олиб, учини чала одамнинг ўзига тўғрилади.

— Аблах, чўри! Мени сўймоқчимисан?..

— Сен мени қотил қилмоқчимисан?

— Эсингни ема, Қора пари: Қонимнинг ярми онанг қонига бориб туташади... — ғўлдиради чала одамнинг кўзлари ола-кула бўлиб. — Онҳазрат ўзлари бир нарса десинлар...

— Их-а-а-а... — маза қияпман...

Чала одам Қора парининг кўзини шамғалат қилиб қочди.

— Ху сотқин! Хезалак... — қора Дев пишқирди. Қора бека эса кўксини ерга бериб ётган оҳу боласини қўлига олди. Узоқ тикилди.

— Болажоним... — шивирлади кейин овози ғам-ғуссага тўлиб, — сени ўзим боқдим, ўстирдим, энди эса ўз қўлларим билан сўяман... Онҳазрат шуни хоҳдаяптилар... тилинг бўлганда сен билан очиқчасига гаплашардим... Бу ерда ўсишга, хурликка чиқишга ҳам йўл қўймасликлари, сўйиш, қон тўкишлар билан лаззатланишлари, пари-қизлардан қотил ясаётганларини сенга тунтирардим...

Қора пари кўзларини юмди. Ханжарни оҳу бўғзига қадади... тортди... Кўзларини очди. Типирчилаётган оҳуни кўриб бир нималар деб шивирлади-да, шилқ этиб ерга йиқилди...

— Иҳа-ҳа-ҳа, — пари-қизлар йиқилган-хушларини йўқотган кез бoғни қора Девнинг қаҳ-қаҳаси тўлдирди. — Роҳатландим...

* * *

Дулдул ҳамон бир ерда учар, кичик Алпомишга озор бермас-ликка тирашар, бола эса пешонасини эгар қошига босиб ҳиқирларди...

Ниҳоят у гангиб бошини кўтарди. Ҳайрият ва таажжуб билан атрофга алаңлади. Атрофини оппоқ либосдаги филмонлар ўраб олганди.

— Сизларга нима керак? Нимага, атрофимни ўраб оддингиз? Нарн туринглар! Дардим ўзимга етади... — шивирлади бола филмонлардан кўзини узолмай.

— Болажон, — мурожаат этди филмонлар. — Бизга диққат билан қулоқ тут. Минг йиллардан бери биз чекаётган азоблар олдида сенинг азобинг дарёдан томчи, холос. Сен бор-йўғи пари-қизлар тортган учтагина азобларини кўрялсан. Бугунги тортаётган азоблари илгарилари олдида холва.

— Нима қил дейсизлар...жангни бошлайвермайми?..

— Шошилмай, пари-қизларнинг яна бир-икки азобларини кузат. Элингга гапириб бериш учун ҳам кузат. Ҳозир яна бир даҳшатли азобларни бошларидан кечиришади...кейин жангни бошлайсан, биз ҳам сенга кўмаклашамиз...

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони...

— Эшитялсанми? Қондошларинг... Улар ҳам азоблардан кейин шундай аҳволга тушишди...боз устига эсларидан ҳам ажрашди.

— Ҳадемай ўзим ҳам ўшаларнинг ҳолига тушаман...

— Сен сеҳрли қилич, нурбин, кўзгу орасидасан. Сеҳр бор ерда одам эсидан оғмайди. Озгина чида...

* * *

— Мусаллас ичаман! — қора Девнинг овози пари-қизларни қайтадан саросимага солди. — Тезроқ беринглар. Зерикапман...

— Чўринисолар! Онҳазратта мусаллас тутинглар! — чала одам ханжарини ўйнатиб пари-қизларни тургазишга уринди. Пари-қизлар қафтларига тиралиб, не азоблар билан қадларини ростлади. Тепага кўтарилиб, мусалласли кўзаларни кўтариб тушишди.

— Хунаса, яна антиқа ўйинларинг борми? — деди қора Дев мусалласга қониб олгач. — Тезрок кўрсат. Юрагим сиқияпти...

— Бўлганда қандай. Тутилмаганларини тайёрлаб қўйибман. Ҳозир... — чала одам лабини ялаб пари-қизларга юзланди. —

Онҳазратни кўтаринглар! Қаср ортидаги тахтиравонга олиб ўтинглар!

Чала одамнинг буйруғи аъло даражада бажарилди. Қора Дев ҳовуз бўйидаги баланд, тўрт томони ғишт билан тикланиб, мармар қопланган тахтиравонга чиқарилди. Узун суянчиқли шер қиёфасидаги тахтга ўтказилди. Қора Дев ширакайф кўзларини аранг очиб, лоладай ловиллаб ёнаётган гиламлар, майда қушлар сурати ишланган шифтга, устинларга чирмашган печак гулларга омонатгина тикилди. Фикрини ниҳоят мармар ҳовуз банд этди.

Тахтиравоннинг шимол томонида турли хил мармар тошлардан кўтарилган кенг ва катта ҳовуз бўлиб, қора Дев толиққан кезлари ҳафтада бир ё икки марта пари-қизларни сувга туширар, оҳулар билан бирга чўмилтирар, кўнглини чоғларди. Ҳовуз суви дунё яралгандан бери сақланиб турар, охари бузилмаган сувда пари-қизларнинг юраклари ҳарорати, сочлари арти, ҳис-туйғуларининг излари — сийрати — сурати сақлар, шамол эсиб, тўлқинлар кўтарилгач ҳарорат, атр, излар чайқалиб гўё фарёдга ўхшаш садо берар, ҳар бир дард-алам, фарёд бир тўлқин бўлиб ажралар, тўлқинлар қуюқлашган, кучайганда эса фарёд садолари ҳам ортар, акс-садоларга қўшилиб мармарларни титратар, сувларни тоширарди. Мармарлардаги пари-қизларнинг оёқлари изи ҳам қуриб улгурмаган, тўлқинлар кучайганда гўё мармарларда сонсиз-саноқсиз қизлар югуришаётгандай, фарёдлар кўтарилаётгандай таассурот қолдирарди. Ҳовузда ўнлаб рангдаги балиқлар яшар, баъзан сув сатҳига сапчир, мармарларни шуъла-ларга кўмиб ташлар, ўнлаб жаранглаш овозлари кўтариларди.

Балиқлар кун-тун интизорлик билан пари-қизлар сувга тушишларини кутишар, тушишлари билан таналари яйрар, сузиб, сапчиб дардларини ёзар, аламларига шерик бўларди. Очиққан қушлар баъзан балиқларни ушлаб ютиб юборишар, лекин ҳазм қилолмай қайтариб ташлардилар. Пари-қизқар ўйинини қушлар, жониворлар кўксиларини мармарларга босиб кузатар эди. Пари-қизлар учун ҳовуз эркинлик вазифасини ўтар, қулочларини кенг ёзиб, турли томонга сузиб тутқунликларини маълум вақтгача унутардилар. Бугун улар чала одамнинг буйруғи билан антиқа бир ўйинни бажаришлари зарур эди...

— Ҳой, чўринисолар! — кутилмаганда чала одамнинг аёллар-никига ўхшаш овози қизлар тинчлигини бузди. — Нимага бўзра-ясанлар?! Онҳазрат зерикдилар-ку! — чала одам тахтиравон томон ўгирилди. Қора Дев донг қотиб ухлар, хуррак отар, бурни эса ҳуштак чалар, сўлаги оқиб тиззасига тушарди. — Онҳазрат ухлаб қолибдилар...аттанг...антиқа ўйин кўрсатиб, ичакларини узиш ниятида эдим...

— Мусаллас! — бўкирди қора Дев кўзларини очмай. Пари-

қизлар тахтиравонга югуришди. Девнинг лабларини аранг очиб, кўзадаги мусалласдан қуйишди. Ниҳоят дев кўзларини очиб эснадди. Чала одамга қаради. — Хунаса! Нимага ўйин кўрсатмаяпсан?!

— Ўзларининг кўзлари озгина илинган экан...

— Кўзим билан неча пуллик ишинг бор? Қулоқ, бурун бор-ку! Қулоқ, бурун билан ҳам кўравераман. Бошла.

— Ҳозир, ҳозир... қондошдарим, илонларни ҳайдаб келинлар!

Ҳовуз билан тахтиравонни бирлаштирувчи қирқта мармар зинада пари-қизлар саф тортишди. Сув қушлари тўлқинларга қўшилиб силкинар, балиқлар сапчиб қушлар тинчлигини бузар, пари-қизлар эса чала одамнинг буйруғини маҳталлик билан кутишарди. Қачонлардир — Эрам Боғини девлар ишғол этмасдан илгари мармар зиналарда оддий инсон болалари таҳликасиз югуришган, бир-бирларига меҳр қўйганди. Кейин улар қирилди... овозлари тинди... Гўё мармар зиналардан болаларнинг шодон қичқириқлари эшитилгандай, югуришаётгандай туюларди. Буни фақат пари-қизларгина сезар, англарди. Мармарларда ўша инсон болаларининг тўкилган қонлари излари сақланар, пари-қизлар мана шу қонли изларни унутолмасди. Ҳовуз ёнида торгина ариқ бўлиб суви қизғин рангда эди. Сув чайқалган кез тагига чўккан қонлар сувга қоришар, юқорига қалқир, пари-қизларнинг юраклари безовталана бошларди. Бу — ўша гўдакларнинг тўкилган, ҳамон сувга ҳам, ерга ҳам синголмаётган қонлари эди...

— Қани, чўринисолар! — аёлнамо овоздан пари-қизлар чўчиб чала одамга қаради. Чала одам бир тўда насли айнаган майда девлар билан илонларни ҳайдаб келарди. — Сувга тушинлар! Илонлар билан томоша кўрсатасизлар!...

— Хунаса! Илонларни ўлдирма! Мен ҳасипсиз қоламан...

Пари-қизлар тўрт — қора, яшил, сариқ, жигарранг тўлқинга айланиб, ўзларини ҳовузга отишди. Сув қирқ тўлқинга ажралиб, қирқ марта шовиллаб, охири тинчиди. Пари-қизлар энди сув парилар тимсолида ўзларини бир нави эркин сезиб сузар, ағанар, сийналаридаги қонларини ювар, ҳисларига тушган чигалларини ёзишарди. Кўзга кўринмас қўл-оёқларидаги олтин занжирлар таналарини сиқар, эркин бўлишга имкон бермас, ҳар лаҳза тутқунликларини эслатиб турарди.

Наслари айнаган — майда девлар ниҳоят илонлар бошига солинган тўрларни олиб ташлашди. Ойлаб оч сақланган илонлар ҳаш-паш дегунча тишларига илинган қушларни ютиб ҳам юборишди. Майда девлар илонларни савалаб, оғзиларидаги оҳу болаларини тортиб олишди, сувга тушишарди. Эркин қулоч отиб, ташналигини қондираётган пари-қизларга ташланди. Оғзиларидан сув отиб, пари-қизларнинг юз-кўзларига пуркар, таналарини ўраб олишга, қонларини сўришга шайланарди. Пари-қизлар

ҳам, кутилмаган бу ўйин-илонлар ҳужуми-ҳамласидан саросимага тушиб, лекин вақтни қўлдан бой бермай, сочлари билан илонларини урар, ҳаракатларини тергар, баъзан томоғларига панжаларини босиб бўғишарди. Пари-қизлар сийналаридаги қонлар қайтадан сувни қизартирганди. Қон таъмини сезган илонлар чийиллашиб сув шмирар, қорни шишиб, ҳаракати сусаярди. Бундай онлар пари-қизлар илонларнинг думларидан ушлаб айлантирар, сувга урар, қоринларини ёриб ташлашарди. Илонлар оғзини капча-капча очиб, сув тагига чўкарди.

— Қойил! Қойил! — қора Дев тахтиравонни титратиб қаҳ-қаҳ отарди. — Дидингга балли, хунаса! Чиндан ҳам антиқа ўйин топибсан...

— Ҳали, бундан ҳам кўра антиқаларини кўрсатаман, — тиржайди чала одам, — Ҳадемай пари-қизлардан қуш ясайман...

— Ундай қила кўрма! Учиб кетиб қолишади...

— Онҳазрат, аввал миниб осмонларда учамиз, сўнг қафасларга қамаб, қанотларига олтин занжирлар соламиз...

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони...

— Аблах, хез! Нимага ана у ташландиқларнинг тилларини кесиб ташламадинг? Жонга тегди-ку, қуллар!

— Қўл тегмади. Маъзур тутсинлар. Эртага қолдирмайман...

— Қўлинг тегмаса, ана у пойлоқчи девларга буюр. Ярамаслар эртадан-кечгача мусаллас ичади, ухлайди...исқиртлар, хазинамдан маошни олиб, нимага хавфсизлигимни таъминламайди?! Уларни ҳам тафтиш қилиб, жазолаш керак... шу ҳақда ҳам ўйлаб кўр...

— Ана буниси бизга маъқул...девларнинг бошига ит кунини соламан. Жаллод девлар билан тил бириктириб олди. Ҳақини талаб этганларни яширинча ўлдиришяпти...яқин-орада мени ҳам тинчитишади... — чала одам қора Девга қаради, — бугундан эътиборан уларга ўзим ҳукмронлик қилсам...чиройли қолипларга солардим...

— Талтайма. Уларни ҳам ўзингга ўхшаш хезга айлантирасан...

Пари-қизлар ҳамон қора терга кўмилиб, бўйни, таналарига ўралаётган илонлар билан олишар, улардан кутилиш йўлини излашарди. Илонлар эса пари-қизларнинг бўйни, таналарига ўралаиб сиққандан сиқар, қонларини сўрар эди. Ниҳоят пари-қизлар мутлақо қолдан тойди. Илонлар оғзини очиб, тилларини ўйнатиб пари-қизларнинг кўзларига чанг солишга ҳозирланди.

— Онҳазрат? Раҳмингиз келсин! Жонимизга озгина ачининг...

— Улуғ сотқин! Ақалли онангнинг қонига ачин...онангнинг қонини илонлар сўряпти...оҳ, юрагим, кўзим! Оҳ, қўл-оёқларим!

Пари-қизларнинг кўзлари олайиб, қолдан тойиб ўзларини сувга ташладилар. Худди шу пайт сув сатҳида юзлаб нурли ҳалқачалар

пайдо бўлди ва кўпайиб бораверди. Нурли ҳалқачалар илонларнинг кўзларига тушар, илонлар эса чийиллаб ағанар, тиришиб қоларди...

— Онҳазрат! Илонларга қаранг! Пари-қизларнинг қонларида заҳар бор экан, илонларни заҳарлашди...ана у нурга қаранг!...

— Итвачча нур ҳақида гапирма. Биласан, нурдан қўрқаман, — қора Девнинг овози титради, сўнг ғўлдиради. — Бошим оғри-япти... Кўнглим айнади, ёрдам беринглар!

Дев бошини елкасига ташлади. Чала одам пари-қизларни унутиб ҳукмдори ёнига югурди. Кўтарди.

— Тақсирим... — шивирлади кейин у қора Девнинг қулоғига, — тузукмилар?... Ўзимнинг ҳам мазам қочаяпти...нурли ҳалқачаларни кўпдан бери кўряпман... Лекин айтишга журъат этмаётгандим...

— Онҳазрат! Нима гап? Нималар бўляпти? — Турли томондан хитоблар янгради ва тез орада бир тўда дев йиғилиб келиб қора Девнинг атрофини ўраб олишди. — Онҳазрат...

— Шовқин солманглар, — ҳиқирлади чала одам, — озгина кўнгиллари озди... Чамаси ортиқроқ отиб қўйдилар...чўрилар! Онҳазратни кўтаринглар. Жойларига ётқизайлик, озгина дам олсинлар, ўзларига келиб қоларлар...

Илонларнинг ўлими ва ногаҳоний пайдо бўлган нурли ҳалқачалар сирига ҳамон тушунолмаётган пари-қизлар ҳайрон атрофни кузатиб, сўнг қора Девни кўтариб қаср томон юришди. Иккинчи қаватга олиб чиқиб ётқизишди. Қора Девнинг ёнида Оқ парини қолдириб изларига қайтишди. Оқ пари бугун девнинг кўнглини овлаши керак...

Эрам Боғига тун чўкди. Боғ тун пардаси орасида хирпираб кўзга ташланарди. Қушлар, жониворлар ҳам тунги оромга толди.

Кайфи ошган чала одам гилам устига юзтубан йиқилди, қайтиб турмади.

Пари-қизлар битта-битта босиб, ҳамон илонлар ўлими ва нурли ҳалқачалар сирига тушунолмай атрофга аланглар, кимнидир, ниманидир кутишар эди. Улар қаср ортидаги ўн минг ёшга кирган улкан чинор тагига келиб беихтиёр сукутга толишди. Сув сатҳи илонлар ўлиги билан тўлганди.

Париларнинг кенжаси — эндигина ўн уч баҳорни қаршилаган Турк пари чинор шохига арғимчоқ солди. Ўзи арғимчоққа ўтириб, кўзларини юмганча тебрана бошлади, Аста-секин пари-қизларнинг қўллари арқонни ушлаб силкитди. Энди Турк парининг оёқлари гўё осмонга тегиб қайтар, ҳали замон сусайган ақли, ҳислари бир оз ёзилиб, вужуди қайтадан тўлишганди...

Олам тинчгина ухларди. Ҳовуз қиридаги мраммарларда шовқ-

ин-сурон янграр ва турли томонга югураётган оёқ шарпалари сезилар, лекин ҳеч ким кўринмасди.

Турк пари эндигина уйғаниш — болаликдан кизликнинг тақдорланмас ифбатли, яъни барча тирик жонни қарам қилиб, сархушлик куйларига соладиган, жониворларни бўкиртириб, қушларни чирқиратадиган, инсонни фарёдлар чектирадиган муҳаббат палласига кўчганди. У — бирон-бир инсоний бўёқ билан ифодалаб бўлмайдиган гўзаллик тимсоли эди. Узун бўйли, елкалари нозик, сочларини қирқта қилиб орқасига ташлаган, кўзлари катта ва қабарик, узун, қайрилма киприклари қовоқларига туташган, пешонаси кенг, юзи иякларига етиб тораядиган, бурни гўё чимчилаб қўйилгандай бу нозанин — ҳур чиндан ҳам болалик билан ўсмирлик кўпригининг қоқ ўртасида турар, қай томонга ўтишни билмай, икки томондан ҳам кўнгил узолмай, икки гул орасида гангиб учаётган капалакни эслатарди. Қора Девнинг истаги билан илк бор қошларига ўсма қўйиб, кўзларига сурма тортган, сочларини эса хинага бўяганди.

Арғамчи бир маромда силкинар, кўтарилиб-тушар, Турк пари арғамчидан учиб-учиб, элга етиш йўлини излар, тепага кўтарилганда узоқларга термулар, ватанини кўриш иштиёқида ўртанарди. Кўролмагач, ота-она, элга бўлган иштиёқини қўшиқ билан акс эттиришга уринарди.

— Қонлар орасида сузиб бораётган қоғоз қайиқчам...узоқларда қолиб, ҳамон юзини тирнаб, сочини юлиб, она туядай бузлаб мен — бўталоғини излаётган онам — Туркон хотунга саломимни етказ...ҳа, жонивор чу...тўрт акам, уч синглимга ҳам дуо де...қўш ҳайдайдиган отамга ҳолу аҳволимдан гапир...чу ҳа, қайиқчам...— Турди ғилмон номли йигитга розилик берсинлар, унга кўнглим бор...

Қўшиқчининг овози аста-секин сўлди, хазон бўлди...ўрнини Кўк парининг ҳасратга тўла овози эгалади:

— Узоқларни кўзлаган кабутарим уч, ҳа...қанотларинг дард кўрмасин...Туя юнгларини титиб, савалаб наमत қиладиган Анор бека исмли онамга саломимни етказ...минг йиллардан бери тушларига кириб чиқар экансиз, де...уч ҳа, уч...бўйинимга осилиб "кетманг опа" деган тўрт ёшли норасида синглимни ўпиб қўй...молмулкидан ажрашдан қўрқиб, эли сотган отамнинг кўзларини чўқиб ташла...уч ҳа, жонивор уч...пари-қизларнинг тутқунликка тушиши, эл тарихи-хотирасидан жудо бўлиш, адо бўлишига ҳам ўша мунофиқ сабаб...қизи — мени ҳам девларга сотди...энди ялло қилиб, элга зулмини ўтказиб, девларнинг оёқларини ялаб яшаётгандир...

— Кўк пари? Етар! — дерди қора Дев ёнидан чиққан Оқ пари, — менга ҳам навбат беринглар! Ичим қонга, зардобга тўлиб кетди-ку!

Оқ пари Турк парини арғамчиқдан тушириб ўрнига ўзи ўтирди. Пари-қизлар уни учира бошлади. Орага чўмган сукунатни ниҳоят Оқ парининг овози бузди:

— Чу ҳа, арғимчоғим...Мени Эрам Боғидан олиб чиқиб, кўз илғамас ерларга элтиб ташла...етти отаси ор-номус учун жон берган, девларнинг қиличига учраган элнииг мард, жасур ўғлони отам — Улуғбекка салом айт... Тириктепа остига тириклайин кўмилган акаларимнинг руҳини сўра... Ўн иккига тўлганимда гўзаллигимдан одамларнинг эслари оғиб йиқилган, сўнг онам юзимга парда ёлғанди... “Етти иқлимнинг гўзалисан, кўз тегади”, деб онам мени еру кўкка ишонмасди... гўзаллигим бошимга етди... Бойлар элни куппа-кундузи очикчасига девларга сотганда онам мени тоғларга қочириб яширди. Кимдир мени ҳам сотибди. Кўриб турибсанки, чўрига айландим-қолдим... чоп, учқур тулпорим... ҳа чу...

— Оқ пари! Шафқат қил! Юракларни эздинг... — қичқирди Гул пари, — Ана, чалғучи қизлар ҳам келишяпти...уларга ҳам қулоқ солайлик...

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони.

— Оҳ, бечора акамларга ачинаман, ачина туриб қисматларига йиғлайман! — деди Кўк пари юзини сочлари билан яшириб, — бизларни қутқаришга келиб, эсларини ўғирлатди...минг йилдан бери панжара ортида тентирашади...

Арғамчи учишаётган пари-қизлар сафига яна ўнтаси келиб қўшилди. Мармар зиналарга чўкиб, чалғу асбобларини қўлларига олишди. Навбат мусиқага етди. Инсон яралгандан бери танасидан кечирган, англаган, ҳис этган барча азоблар, жумладан, пари-қизлар тортган оғриқлар жамланиб мусиқа-оҳангда ифодалана бошлади.

— Чу ҳа, жонивор чу... — тилга зўр берди арғимчоққа ўтирган Сарик пари. — Мени тезроқ манзилга етказ...манзилда мени, куёв уйига элтадиган от ер тепиб, кутиб кишнаяпти...илгари айтганман, яна айтаман...отамнинг тўнғич қизи эдим...тунда девлар уйимизга бостириб киришди...отам билан мени занжирга солиб олиб кетишди... Отам Тириктепа тагига тириклайин кўмилди...мен эса Эрам Боғида ялло қилиб юрибман... илгари ҳам айтгандим, яна айтаман...жонон тулпор тезроқ Тўра билмон ёнига олиб бор...отажоним Тириктепа остида тўлғанадур...

— Менинг ҳам...

— Менинг ҳам...

— Менинг отам эса Жинтепага кўмилган...руҳи келиб ҳолимдан хабар олиб туради...

— Менинг отам эса эсини ўғирлатди...панжара ортида...юзига қарашга қўрқаман...

— Менинг отам ҳам — панжара ортида...
— Етар, бир хил фарёдлар жонга тегди...бошқа қўшиқ куйлай-миз.

— Яхшиси "ёр-ёр" айтамиз...

Йиғлама қиз, йиғлама,

Дев сеники, ёр-ёр.

Остонаси тиллодан

Боғ сеники, ёр-ёр...

— Худонинг эрка қизи эдим...девлар каби мени ҳам эркин яратганди...кейин эркимни ўғирлаб қўйишди...айтинглар, эрким-ни қайтариб беришсин...

— Менинг эрким зиндонда сақланаяпти...оталаримиз, акаларимизнинг эслари ёнида...

— Илонлар бизларни бўғиб ўлдирмоқчи эди... биз уларни ўлдириб қўя қолдик...тутқунлик танамизни заҳарлаганди...илонларни ўша заҳар ўлдирди...

— Илонларга ачинаман...худонинг махлуқи эди...

Муסיқа оҳанги оламни эритиб сел қилар, юракларни қонга тўлдирар, арғамчи силкинар, осмонга кўтарилар, лекин пари-қизларни ватанларига элитолмаётганди...

— Ҳой, асиралар! Муסיқани, арғимчоқни йиғиштиринглар! — кутилмаганда Турк пари пари-қизларни ўзига қаратди. — Ғилмонлар боғга ташриф буюрадиган палла бўлди. Истикболларига чиқиб қаршилайлик...

Арғимчоқ — арқоннинг ҳаракати тинди. Муסיқа ҳам дафъатан узилди. Пари-қизлар ҳамма нарсани унутиб, боғга сочилиб кетишди. Бояқишлар дарахт таналарига суялиб, тоқатсизлик билан ғилмонларни кутишар, лекин улардан хабар йўғиди...

— Уларга бир бадо бўлди, — минғирпади Кўк пари, — нимагадир кечикаяпти...балки, бизлардан хазар қилишаётгандир...ҳар куни бизлардан олдинроқ келишарди.

— Хазар қилишмайди. Минг йиллардан бери келишади-ку, — деди Сариқ пари. — Бир гап борга ўхшайди...

— Хазар қилса қилаверсинлар, — ўпкалади Турк пари, — мен ҳам улардан аразладим. Аразлашга ҳаққим бор. Девларга қарши курашиш ўрнига, элни осонгина топширди. Топшириш-маганда бундай балоларни кўрмасдик...кетдик, дам оламиз. Ана у хез — чала одам ҳадемай уйғониб қолади...

— Шошманглар, — деди Оқ пари хаёлга чўмиб, — бугун ғаройиб туш кўрибман. Ҳозир эслайман... Эсладим. Эда пешонаси нурланадиган бола туғилганмиш. Унга "кичик Алпомиш" деб исм қўйишибди. Бобомиз Алпомишнинг дулдулига миниб Эрам Боғига келаётганмиш.

— Эртагингни йиғиштир, — ўшқирди Турк пари, — бунақа

эртакни кўп эшитдим, бунақа тушни ҳам минг йилдан бери кўраман. Барибир бизларни олтин занжирлардан халос этадиган ўғил бола топилмаяпти...Кетдим, мазза қилиб ухлайман...оҳ, юзимни яраси ачишиб, бошим оғрияпти... сочларимни юлиб тугатдиларинг...

Пари-қизлар кучли бир иштиёқ билан осмонга термулишди. Филмонлар кўзга чалинмас, ҳамон улардан дарак йўғиди. Филмонлар пари-қизларнинг ҳолларидан хабар олмай, илк бор хиёнат қилаёттанди. Хафсалалари пир бўлган пари-қизлар битта-битта босиб умидсизлик кайфиятида қадрдон кулбалари — қаср тағидаги зиндонга тушишди. Тун бутун ҳам одатдагидай уларга эрк бағишлади. Тун уларни қора Дев ва чала одам таъқибидан қутулди.

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлгон! Бу ер ёлгонлар макони...

— Улар ўлмади, биз қутулмадик... — кутилмаганда тўнғиллади Кўк пари, — тун-кун тинчлик бермайди. Яраларни янгилайди...

— Ундай дема, — Оқ пари эътироз билдирди, — қуш ухлайди, жониворлар, ҳатто ер ухлайди, бироқ улар ухламайди... занжирлардан бўшалсам, биринчи гада шу ғариб-ғуроболарнинг эсларини қайтариб берардим.

Аста-секин овозлар тинди. Зиндон тинчиди. Зиндон пари-қизларнинг ўзлари билан бирга овозларини ҳам ютиб юборди...

* * *

Фира-шира тонг ота бошлаганди. Олам гўё уйқуга тўймагандай беҳолгина мудрарди. Ой гўё ғарб уфқда туриб қолганди. Қаердадир қуёш уйғонар, олам рангини зўр бериб ўзгартиришга уринарди. Ҳадемай қуёш чиқар, олам қатори кичик Алпомиш, пари-қизлар, ғариб-ғуроболарнинг қалбларини ҳам қувончларга тўлдиарди.

Сурункали уйқусизликдан кўзлари қизариб, қовоқлари тиришаётган кичик Алпомиш қалтираб, гўё очиққан қоплондай ташналик билан бўкирди ва оёқларини дулдул қанотлари орасига суқиб, жиловини силкиди.

— Қани, ҳой дулдулжон! Кучингни кўрсат! Энди ҳеч кимга қулоқ солмайман! Пари-қизларнинг бошқа азоблашга йўл қўймайман! Ғариб-ғуроболарнинг дод-фарёдлари юрагимни ўртаб юборди.

У шиддат билан қалқонини ўнглаб, қилични кўтарди. Нурбинини эгар қошига илиб, кўзгуни чўнтагига солиб оғир, машаққатли жангга ҳозирланди. От қанотларни озиб, оёқларини йиғди. Бир неча бор пишқирганидан кейин оламни ларзага келтириб кишнади. Отнинг ғайри табиий кишнашидан Эрам Боғи нотинчланди. Тирик жон зоти саросимага тушди. Девлар уйғонган, қушлар чирқирашиб учишар, жониворлар турли томонга чопишар, қаерга қўнишлари, қаерга яширинишни билмасди.

Кичик Алпомиш Эрам Боғи устини уч марта айланиб, аста тушди. Биринчи жангни қасрга зарба беришдан бошлайди. У жиловни тортиб, отни пастлашга мажбур этди. Вужуди қалтирар, кўзларида ўт чақнар, лекин кўрқув туйғусини сезмасди.

— Менинг эмас, бобом Алпомишнинг қўли! — ингичка тиник овозда қичқирди у. — Сеҳрли қилич, энди ҳақиқий кучингни кўрсат! Мени уялтирма! Пари-қизлар, ғариб-ғуроболарни тезроқ асирликдан қутқарайлик!

Бола ҳозирча жангнинг аввали, ниҳояси ҳақида, ким енгади, ким енгилади, бундан буёнги ўзи ва ўзгалаар тақдири қандай бўлиши ҳақида асло бош қотирмас, фақат пари-қизлар, ғариб-ғуроболарни тезроқ қутқариш йўлини изларди.

Сеҳрли қилич ҳаракатта келди. Бола бутун кучини ўнг қўлига жамлаб силкиди. У силкир, ҳар гал силкиганда "хўп" деб қўярди. Шиддат билан силкинган қилич гўё темирга теккандай жаранглаб, дарҳол ортига қайтди ва боланинг билагини сирқиратиб юборди. Мустаҳкам мармарларни кесиш сеҳрли қиличга ҳам осон бўлмаётганди. Қасрга ишлатилган мармарлар кичик Алпомиш туғилган тупроқ устидаги тоғлардан келтирилганди. Сеҳрли қилич эса ўша тоғлар устида минг йиллар сукутга толиб турганди. Шу сабабли қилич билан мармар бир-бирларини аяётганди.

Иккинчи бор силкиганда қилич мармарга ёпишиб қолди. Отнинг тезлиги сусайди. У урина-урина алоҳал қилични тортиб олди. Қилич мармардан узилган лаҳза оламини гумбирлаган, сўнг қарсиллаган овозлар эгалади-ю, болани чўчитиб юборди. Нималардир қулар, синар, нималардир инграр, хирилларди. Ёнар тоғлар маҳв этилган кездагидай даҳшатли жараёнлар содир бўлаётганди.

У тепага кўтарилиб олганидан сўнг тетиклашиб, пастта қоникши ҳисси билан тикилди. Қаср иккига ажраган, лекин мутлақо қуламаганди. Ажралган ер — ёриқдан улкан махлуқларнинг кесилган таналари кўзга чалинар, ўша кесилган таналар типирчилар, лекин уларни қутқарадиган кимса кўринмасди. Қушлар ўзларини ҳовузларга урар, жониворлар эса дарахтлар орасида бўғилар, ғариб-ғуроболар темир панжарага ёпишиб "эсимизни қайтариб бериинглар!" дея фарёдлар чекишар, пари-қизлар кўрқув билан мўралашар, сирни англамай гаранг эдилар.

Қасрнинг ёрилган еридан тутун аралаш аланга кўтариларди. Олов кучайгандан кучаяр, боғга таҳдид соларди.

— Ҳой ким бор? Нима гап? Бу яна қандай кўргилик?! Девларнинг зулми етмагандай олов ҳам ёқмоқчимисизлар?! — зиндондан пари-қизларнинг бўғиқ овозлари эшитиларди. Уйқуга тўймай, уйқусираётган девлар боши чақилган илондай гангиб, чўқмор ва камонларини кўтариб турли томонга юулар, бир-бирларини туртиб йиқитишар, кимнидир излар, лекин кимни изла-

ётганини ўзлари ҳам билишмасди.

— Уффф...уффф...бўғилиб кетдим! Бу қандай ҳол?! Онҳазрат қанилар? Нимага жим ётибдилар?! Хез қани? Ғариб-ғуроболарни ҳайданглар! Пари-қизларни зиндонга қаманглар! — девлар жазавага тушиб ўқирарди.

— Ҳой, қондошларим! — ногаҳоний чала одамнинг ёқимсиз овози янгради. — Онҳазратни қутқаринглар! Том тагида қолди. Ёнапти... — у ўзини ҳовузга отди.

— Ана у осмондаги бола бизларни халос этгани келган! — панжара ортидан ҳам садо чиқди. — Эсимизни қайтариб, олиб беради...

— Ҳой, ана у инсон боласига қаранглар! — Сарик дев хирллади. — У аблаҳ қаердан, қандай қилиб кирди? Бу ерга кирган одамнинг оёғи, қўшининг қаноти қуярди-ку!

Дулдул ортига қайтиб учаётганда кичик Алломиш қаср олдидаги майдон ва мармар йўлакларни тўлдирган ҳисобсиз девларни кўрди. Девлар камонларни ўқлаб осмонга тикилар, ўқ узишга шайланарди. Бола қалқонини кўксига тутиб, қиличини кўтардида, от жиловини бўшатди. Девлар уни нишонга олиб ўқ узар, камон ўқлари қалқонга тегиб, "тизиллаб" турли томонга сочилар, лекин отга ҳам, жангчига ҳам таъсирини ўтказа олмаётганди. Жангчи — қаҳрамон ўқлар ёмғири орасида қолди. Кўзини очишга асло имкон йўғиди.

— Дулдулжон! — шивирлади у кейин, — жонингни сақла! Девлар омон бермайдиганга ўхшайди...

— Ҳинггг...ўзингни эҳтиётла, — жавоб қилди от ҳам, — мендан ўқ ўтмайди...

Чўғга ўхшаш ялтираётган камон ўқлари сафга тизилган лашкарлардай тепага кўтарилар, қалқон, қиличга тегар, синиб, қайилиб ерга тушарди.

— Ҳой, одам боласи! — пастдан овоз берди ниҳоят девлар. — Мард бўлсанг, пастга туш! Кучингни пастда кўрсат! Енгсанг қандингни ур, енгилсанг тан бер!

— Ҳу иблислар! Мени ҳам ана у ғариб-ғуроболар каби аддамоқчисанлар-да! Хомтама бўлмаларинг! Мен, сенларга адданмайман!

Бола девларга яқинлашиб келиб, қиличини силкиди, силкийверди. Бир пайт ой тепага кўтарилди. У мамнунлик билан пастга назар ташлади. Девлар йиқилиб, юзтубан чалқанча ётар, баъзилари ёнбошлаб қолганди. Мармар йўлаклар қонга бўялганди. Девлар юзи, боши, кўзларини чангалаб хириллар, қилич домига учрамаганлари эса ўқ узиш билан банд эди.

Кичик Алломиш учинчи ҳужумни ҳам жуда ўсталик, абжирлик билан бошлади. Бу гал ўқлар миқдори, қаршилиги ҳам бир мунча сусайганди. Галдаги қилич зарби яна бир тўда девнинг

бошига етди. Уддабуронлари дарахт ораларига кириб яширинди.

— Иблислар! — қичқирди бола бу гал шоду хуррамлик билан.
— Онҳазратларинг қани? Топ! Қисматимизни қора қилган ўша ҳукмрон билан бир гаплашиб қўй!

— Ҳой, одам боласи! Бизга қулоқ тут! — пастдан ёлварувчан оҳангдаги овозлар эшитилди. — Сен кўп ақлли, доно, мард йигит кўринасан. Узоқ ерлардан бу ерга ташриф буюрибсан. Пастга туш, сени бир меҳмон қилайлик. Ҳурматинг учун оҳу болаларини сўйайлик. Пари-қизларнинг бирига уйлантириб ҳам қўямиз. Истасанг, Эрам Боғига ҳукмрон этиб кўтарамиз. Бутун умр хизматингда бўламиз...жангни тўхтат. Хоҳласанг, сулҳ тузиб, расмийлаштирамиз...

— Қонхўрлар! Одамхўрлар! Одамларни асирликка солувчи ваҳшийлар! — асабийлик билан қичқирди бола. — Эл кексалари "девлар билан асло сулҳ тузма", деб қулоқларимга қуйишган. Энди, сенлар мени алдолмайсанлар! Эсим ўзимга керак...Мен бу ерга сулҳ тузишга эмас, пари-қизларни қутқаришга, ғариб-ғуроболарнинг эсларини қайтариб олиб беришга келганман. Эрам Боғларингга ўт қўяман. Дунёда, бундай зулм, асирликлар макони, қонлар тўкиладиган боғ бошқа бўлмайди. Эллар бундан буён девларсиз эркин яшайдилар... Қани, жангни бошлаймиз!

— Ҳой, одам боласи, инсофга қайт!

— Мана сенларга! — бола бош бармоғини бармоқлари орасига суқиб кўрсатди, — найрангларингга учадиган одам йўқ. Сенлар элимизнинг тарихи-хотирасини ёқиб юбордиларинг. Ўтмишидан жудо қилдиларинг. Ўтмиши бирдан йўқолиб қолди...пари-қизлар, ғариб-ғуроболарнинг ҳолига маймунлар йиғлайди-я...

— Бизлар ҳам қора Девга қараммиз. Унинг раъйига қараб иш тутамиз. Ўзинг ўйла, ахир. Ким иссиқ тўшагини совутиб, азоблор чекиб ўзга элларга бостириб боради?...Ҳукмроннинг буйруғи — вожиб...Пастга туш. Сулҳ тузайлик...

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони...

— Ана у фарёдларни эшитяпсанларми?! Бу фарёдларга чидаш мумкинмас...Сенлар, элимнинг йигит-қизларини асирликка солиб, тарих-хотираларини ёқиб, мард, жасур ўғлонларини тириклайин кўмганларинг, ўлдирганларинг учун ер юзи одамлари олдида абадий жавобгарсанлар! Улар, сенларни келажақда суд қилади...бола-чақаларингни тинчитмайди... Бувим доим шундай дейди. Ҳаммаси учун сенлардан энди ўзим ўч оламан!

Одам боласи — кичик Алпомиш ён бермаслигини англаган девлар "ўладиган хўкиз болтадан тоймас" қабилида иш тутиб яна камонларини ўқлади. Сал ўтмай девлар устига қилич балоси ёғилди. Қонсираган қилич яна девларнинг қонларига бўялди...

— Ҳингг...қойил! Қойил! — от кутилмаганда кишнаб юборди.
— Девларга омон бермаслигинга энди ишондим!

— Сенга ҳам қойил, — уқтирди бола отга, — ҳаммаси сенинг ғалабанг. Қолаверса, сеҳрли қиличнинг ғалабаси...энди ерга қунасан. Жангни пастда давом эттирамин.

Дудул қанотларини йиғиб енгилгина ерга — мармарга қўнди. Кичик Алпомиш сакраб тушиб жангга ҳозирланди. Қочиб қолган девлар пишқириб, оғиз-бурунларидан аланга сочиб болага ташланди. Бола ўқ тезлигида югуриб қилич солар, вақтни бой бермай ёни, ортига силжир, турли томондан бостириб келаётган девларни шу тариқа даф этарди. Қушлар еру қўкни титратиб ҳамон чирқирашар, жониворлар турли томонга чошиб бўқиришарди. Девлар сеҳрли қилич домига дош беролмай йиқилар, типирчилар, бир пайт жимирди. Боланинг кийими, юз-кўзларига қон сачраган, бармоқлари бир-бирига ёпишар, қўнгли гумирарди.

Орадан бир неча соатлар ўтди. Бола девларни қийратиб бўлди. У отга суялиб озгина дам олди. Боғ аста-секин аввалги ҳолига қайтди. Тинчиди. Қушлар, жонзорлар ҳам изтироблардан қутулди.

— Дудулжон, — шивирлади бола қўнгли бир нави тинчигандан кейин. — Энди, чала одамни топиб жазолашим керак. Иблис қаёққадир қочди... Бошимизга тушган бахтсизликларнинг асосий сабабчиси ўша — хунаса...

— Ҳингг... — уни ушлаш, жазолаш қочмас, — уқтирди от болага, — аввал пари-қизлар, ғариб-ғуроболарни, қушлар, жониворларни асирликда ҳамалос эт! Сўнг биргалашиб, маслаҳатлашиб жазолайверасизлар.

— Маъқул.

Кичик Алпомиш қиличини ўнглаб қаср томон яқинлашди. Атрофни кузатиб хавф-хатар йўқлигига обдон ишонгач пастга — зиндонга тушди. Зиндоннинг оғир темир эшигини қоқди. Лекин ҳадеганда ичкаридан садо чиқавермади. Уч-тўртинчи бор қоққанида ҳам у бирор натижага эришолмади. Охири, сабри чидamay эшикни тепди, жазавага тушиб муштлади.

— Очинглар! Қўрқманглар! — қичқирди асабийлик билан ниҳоят у, — Мен, сизларни қутқаргани келганман...Кичик Алпомишман...Бобонгиз Алпомишнинг набираси...эл мени бу ерга жўнатди...

Бола жимиб қулоғини эшикка босди. Ичкарида кимлардир шивирлашар, енгил босилган оёқ шарпаси сезиларди. Ичкарида кимдир эшикка яқинлашар, ортга қайтар, кимгадир, ниманидир тушунтирар, барибир эшик занжири туширилмаёттанди. Ичкари мутлақо жимиди. Жимигани кез атрофдан инграш, ихрашга ўхшаш алақандай овоз-оҳанглар ажралиб, тобора кўтарилиб, авжга миниб бораверди-да, оқибат инсоний фарёдлар билан алмашди.

— Ҳой, азамат ўғлон! Девларни қириб ташлаётган мард, жасур йигит! Ортингга қайт! Бизларга озор берма! Бизларни бевовта қилма! Икки юз йиллардан бери биз мана шу совуқ мармарлар қатларига кириб, ўрнашиб уззукун жазавага тушиб югурамиз, нолаю, фарёдлар чекамиз. Биз — қонмаган, қониши мумкин бўлмаган инсон юраги — ҳис-туйғуларнинг ташна оҳангла-римиз... бизга тақилганлар, озор етказганлар абадул абад ёниб, кулга айланади... Эй — вой, бизларни абадий азоблардан халос этадиган бирон-бир куч ер юзида йўқ. Бизларни фақат, оламни, инсонни илк бор яратган — тутқун бўлмаган ҳолига қайтариб-гина тинчтиш мумкин... бунинг учун эса асло иложи йўқ...

— Иложи йўқ бўлса, мен нима қилай?! — сўради бўғилиб бола. — Ахир, мен сизларни қутқаришга келганман-ку! Сизларни қутқармай қайтиб кетолмайман-ку! Шунинг учун ҳам девларни қириб ташладим-ку! Наҳотки, ота-оналаринг ёнига, элларингга қайтишни истамайсизлар! Мен билан ади-бади айтишса-ларинг, сеҳрли қиличим билан эшикни чопиб очаман...

— Ишонманглар! Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Бу ер ёлғонлар макони...

— Эшитяпсизларми? Ўша бечораларнинг ҳам эсларини қайтариб бериш керак! Очинглар! — у қиличини кўтарганди, овоз-фарёдлар дарҳол тинди. Ичкаридаги овозлар, оёқ шарпалари кучайди, тиниқлашди. Ниҳоят занжир шиқирлаб, қия очилган эшик ёриғидан ўнлаб юзлар кўринди. Юзлар тирналган, тирналган ердаги яралар битиб улгурмаганди...

— Эшикни муштлаган, тепган, қичқирган — сенмисан? — ҳайратланиб мурожаат этди пари-қизлар. — Чиндан ҳам алдамаяпсанми?! Икки юз йиллардан бери бизларни алдашади... алдовлар қурбони бўлдик...

— Бобом Алпомиш руҳига қасам ичаманки — алдаётганим йўқ! — жавоб қилди бола бир оз тетиклашиб, — девларни қириб ташладим. Мана, қиличимнинг қони куриб улгурмади...

Эшик катта очилди. Қирқ ҳур, қирқ гўзаллик тимсоли, қирқ пари-қиз умрлари хазон бўлган, сўлган қирқ инсон фарзандлари ўзларини ташқарига отди. Боланинг оёқларига йиқилди.

— Халоскоримиз! Сенга олқишлар бўлсин!...

— Туринглар! Уят бўлади! Опаларимсизлар... опалар уканинг оёқларига йиқилмайди... туринглар ахир, юрагим оғрияпти...

— Укалинг ростми?! Бизларни девлар зулмидан қутқаришга келганинг ҳам ростми?! Чиндан ҳам озод бўлдикми?! Элимизга, ота-оналаримиз ёнига қайтамызми?! Қўл-оёқларимиздаги кўзга кўринмас олтин занжирларни ҳам кесиб ташлайсанми? Панжара ортидаги оталаримиз, акаларимиз ҳам одамликларига қайтадимми?! —

— Ҳаммаси рост. Қайтади. Марҳамат, ташқарига чиқиб ўз

кўзларингиз билан кўринглар. Девлар ўлди, қайтиб тирилмайди. Энди ҳеч кимнинг элини ҳам босолмайди, қулликка ҳам сололмайди. Тарихи-хотирасини ҳам ёқолмайди. Қани ўша — кўзга кўринмас олтин занжирлар?! Кесиб ташлай...

— Мана, мана... — пари-қизлар навбатма-навбат боланинг олдидан ўта бошлади. У озор бермай сеҳрли қиличи билан олтин занжирларни кесишга тутунди. Занжирлар чиндан ҳам кўзга кўринмасди. Солинганда қиличининг домини қайтарар, жаранглаб ерга тушарди.

— Жонингдан ўргилай! — турли томондан шодон овозлар кўтарилди, — қиличнингдан ўргилай! Икки юз йилдан бери қўлоёқларим зил-замбил бўлиб ётарди... Бёмалол ухлолмасдим, бёмалол юролмасдим... Қара, энди танам бирдан енгил тортди. Ўзимни қушдай енгил сезяпман. Эрк, ҳурлик, дегани шунчалик гўзал бўладими?! Эрк, ҳурялик, дегани ота-она, элдай азиими? Бир пайтлар ота-онам бағрида, элимда ўзимни шундай эркин ҳис этардим... Болажон, энди зудлик билан панжара ортидагиларни азоблардан қутқар!..

— Қани, юринглар, — дея бола йўл бошлади. Пари-қизлар эса ортидан эргашди. Бола панжарага яқинлашиб қилич солди. Темир панжара қарсиллаб узилди. Бурунлари оққан, соқол-мўйловлари, тирноқлари беҳад ўсган ташландиқ тўда — ғариб-ғуроболар болага, қизларга бирмунча вақт ҳайрат ва таажжуб билан қараб турди. Лекин илгаригидай қочишмади.

— Бизнинг қондошларга ўхшаркансизлар... — дея минғирлашди эссиз одам болалари.

— Мен водийдан келдим, сизларга қондошман... — тушунтирди кичик Алпомиш. — Бобом Алпомишнинг дулдулида учиб келганман. Ичкарида турибди. Опаларим — пари-қизларни ҳам қутқардим. Кириглар. Эсларингизни олиб бераман...

— Эй, ҳа... бир неча кундан бери осмонда учиб юрган сенминг? — ғариб-ғуроболар бола томон яқинлашди. — Девларни ўлдирган ҳам сенмисан?

— Менман. Қўрқмай кираверинглар...

Қоқсуяк бўлиб, алақачонлар инсоний қиёфаларидан жудо бўлиб, одам билан маймун орасидаги ғаройиб бир махлуққа айланган ғариб-ғуроболар ёт-бегоналардай ичкарига киришди. Пари-қизлар уввос солиб, уларга ташланишди.

— Ота! Ака!

Лекин ғариб-ғуроболарга пари-қизларнинг кўз ёшлари ҳам, меҳрибончиликлари ҳам таъсир қилмади. Лоқайд боланинг ортидан эргашаварди. Уларнинг жонлари, кўзларигина сақланиб қолган, тушунча-туйғулари — турфа инсоний хислатлари икки юз йиллар муқаддам йўқолганди...

Кичик Алпомиш шиддат билан зиндонга тушди. Ортдаги — иккинчи хона эшигини чопди. Хона қимматбаҳо тошлар ва олтинлар билан тўла эди. Тепада олтин сандиқлар кўзга ташланарди. У қулфларни қилич билан кесди. Сандиқни очди. Оппоқ момиқлар кўринди. Момикларга нималардир ўралган, баъзи ерлари қонга бўялганди. Момик гўё тирик жондай қимирлар, тўлганарди. Ғариб-ғуроболарнинг кўзлари олайиб, "оҳ" деб юборишди. Сўнг болоқазодай сандиқларга ташлади. Ўралган момиқларни қўлларига олди. Олган он хона тутунга тўлиб, аллақандай бўйиқ фарёдлар кўтарилди. Салдан кейин эса фарёдлар тиниб, тутун тарқалди ва хона ёришди. Бола ғариб-ғуроболарга тикилиб туриб ёқасини ушлади. Қаршисида отасига ўхшаш қадди-қомати келишган, ҳақиқий инсон қиёфасидаги одамлар пайдо бўлганди...пари-қизлар оталари, акалари оёқларига йиқилиб йиғлашарди...

— Қизларим, сингилларим йиғламанглар! — дейишди бу гал инсон қиёфасига қайтган ғариб-ғуроболар, — Йиғи билан қуликдан қутилиш мумкинмас. Ғалабага ҳам эришиш қийин. Йўл беринглар. Энди девлар билан олишамиз. Ақалли мурдаларидан ўч олайлик...

— Эсларимиз ўз ўрнига кириб жойлашди. Тўлишдик. Бошимизга адоқсиз қулфатлар солган — одамлиги ҳам, девлиги ҳам номаълум бўлган сотқин бор... Ўшани қидириб топиш зарур...Қани ташқарига чиқинглар...

— Опаларим, акаларим, — мурожаат этди бола катталарга, — икки юз йил бу ерда азоб чеқдиларинг. Эвазига мана бу олтинлар, қимматбаҳо тошлардан олинглар...

— Бизларни тутқунликка солган асли шу олтинлар, қимматбаҳо тошлар-ку! Яна тутқунликни ўзимиз билан бирга олиб кетамизми?! Девларга буюрмаган олтинлар бизга буюрадимиз?...Сотқинни олиб кетамиз...

Пари-қизлар бир томонга, эркалар бошқа томонга тарқалиб кетишди. Кичик Алпомиш эса дарвоза олдида қолди. Ниҳоят чала одамни топиб, судраб боланинг олдига элтишди.

— Худо хайирларингизни берсин! — ёлворди ранги мурданики каби оқарган чала одам боланинг оёқларини ўпиб, — укажон, қонингга ачин. Онам сенинг қонингга бориб туташади. Сени кўрганимда одамлигим ёдимга тушди...

— Бир неча кундан бери осмонда учиб сенинг ваҳшийликларингни кузатдим, — деди бола хотиржам ва ёнига — катталарга юзланди. — Марҳамат. Ўзларингиз жазоланглар...

— Оёқларидан отнинг думига боғлаб олиб кетамиз, элнинг ўзи жазоласин...

Чала одам ҳақида шундай қарорга келинди.

— Оғаларим! Опаларим! — кутилмаганда кичик Алпомиш кат-

таларнинг фикрини тортди. — Менга озгина имкон беринглар. Эрам Боғи атрофидаги темир панжараларни бузиб ташлайман. Турли ерлардан тўрларга солиб келтирилган қушлар, жониворлар ҳам ҳурликка чиқсин. Ўз юртларига қайтишсин. Юртларида ота-оналари кутишаётгандир... бобом Алпомиш: "Эрам Боғидаги жамийки жонзотини қутқар! Илк даврдагидай эркин яшашсинлар!", деганди.

— Марҳамат, биз ҳам сенга кўмаклашамиз.

Бир соатлардан сўнг Эрам Боғи, икки юз йиллардан бери ўзларини ҳимоя қилаётган темир панжалардан, темир панжаралар эса Эрам Боғидан жудо бўлди. Иккаласи бир пайтда адо бўлди... қушлар эркин-эркин учиб, эркин-эркин чуқурлашиб осмонга кўтарилар, жониворлар бемалол ўз юртлари томон чопиб боришарди...

Чала одамнинг оёқлари отнинг думига боғланди.

Йўлга тушилди.

* * *

Қирқ кеча-ю, қирқ кундуз йўл босилди. Йўловчилар ниҳоят манзилга етиб ҳам келишди. Водий ўртасидаги майдонни одамлар тўлдирганди. Улар бир неча кундан бери сабрсизлик, тоқатсизлик билан фарзандларини қаршилашга ошиқаётганди. Одамлар орасида Эрам Боғидан эртaroқ қайтишган филмонлар, Тириктепа остидан чиқарилганлар, Жинтепадаги руҳлар ҳам бориди. Эл кексаси — пахмоқ соқоли чол одамларни бошқариб йўловчилар томон яқинлашарди. Дош қозонларда турли-туман лаззатли таомлар пиширилар, дорбозлар дор ўйинларини кўрсатар, азамат йигитлар кураш тушишар, масқарабозлар болаларни куддириб ичакларини узар, аёллар турли рангга бўялган тухум, ширинликлар улашарди. Гўё Наврўз байрами такрорланар эди.

— Нуржон! Умрингдан барака топ! — деди биринчи бўлиб кичик Алпомишни қучиб, пешонасидан ўпган чол — эл кексаси. — Сен туфайли асрий орзу-умидларимиз ушадди...сенгача бу бахтга бирор ўғлон мушарраф бўлмаганди. Элни жуда шод этдинг... — чол пари-қизлар, ғариб-ғуроболарни алоҳида қучиб, эркинликка чиққаниликлари, ватанларига, ота-оналари бағрига қайтганликлари билан қутлади... — Хуш кўрдик! Хуш келдингиз! Эркинликка, ҳурликка чиққанингиз рост бўлсин! Авлодариингиз энди абадул-абад қуллиқни кўрмасинлар! Омин!

— Омин!

Оналар қизлари, ўғилларига тапшанар, қучар, ўпарди. Водий дод-фарёдларга тўлиб-тошганди. Бу галги дод-фарёдлар бошқа, яъни эл девлар зулмидан, пари-қизлар, ғариб-ғуроболар олтин занжирлардан мутлақо қутулиб эркинлик, ҳурликка чиққандан кейинги шодлик йиғилари, кўз ёшлари натижаси эди... Тутқун эл ва унинг фарзандлари икки юз йиллардан кейин шундай бахтга

нойил бўлганди...онглари, ҳис-туйғулари ҳам илк бор эркин-эркин, ҳур-ҳур нафас олаётганди...

— Бувижон... — қичқирди кичик Алпомиш бирдан ва ўзини эртакчи кампирнинг қучоғига отди. — Орзуйингиз ушалди! Ниятингизга етдингиз! Ана, қизларингиз, ўғилларингизни Эрам Боғидан, девлардан қутқариб қайтдим, қайтдим!

— Умринг узун, мартабанг бундан ҳам зиёда бўлсин... — шивирлади кампир ҳиқирлаб ва набирасининг лешонасидан ўпди, — чиндан ҳам орзуйим ушалди, ниятимга етдим...энди, оёқларимни бемалол узатиб кетаман...қизларим, ўғилларимни кўролмай ўлолмаётгандим...

— Ойи, дадажон! — бола ўзини она-отаси қучоғига отди. — Хурсандмисизлар?..

— Хурсанд бўлганда қандай! Сенинг отанг, онанг бўлганимиздан фахрланаяпмиз...

— Ҳой, азамат йигитлар, — кутилмаганда эл кексасининг хитоби янгради, — кичик Алпомишни елкаларингизга ўтказиб, майдонни айлантириб чиқинглар! Унинг ҳурмати учун ҳар бир хонадонда алоҳида зиёфат уюштирилиб, меҳмон қилинсин! Зиёфатда бувиси билан бирга пари-қизлар, азоб чеккан йигитлар ҳам қатнашсин!

Азамат йигитлар кичик Алпомишни елкаларига ўтказишди. Навбатма-навбат майдонни айлантириб чиқди. Тўй-томоша ҳамон давом этарди. Осмонда қушлар эркин-эркин учишар, гўё боланинг исмини такрорлаб чирқиришар, жониворларнинг овозларида ҳам гўё боланинг исми ифодаланарди. Болалар дулдулга тақлид қилиб, турли томонга югуришар: "Кичик Алпомишман! Эрам Боғига бориб пари-қизларни қутқариб келаман!", дея шовқин-сурон кўтаришарди. Осмон, ер, одамлар, қушлар, жониворларнинг диққатлари биргина кичик Алпомишга қадаганди. Элни, икки юз йиллик девлар зулмидан халос этган кичик Алпомиш эса акалари елкасида ўтириб кулар, жилмаяр, фахрланиб ўртоқларини кузатарди.

* * *

Ниҳоят икки юз йиллик девлар зулмига мутлақо чек қўйилди. Уни қачонлардир одамлар қатори қушлар, жонворлар, жамики жон зотини эрк билан таъминлаган катта Алпомишнинг набираси — кичик Алпомиш амалга оширди...бобосининг дулдули, қалқони, сеҳрли қиличи, нурбини, кўзгуси билан...

* * *

Кичик Алпомиш фавқулотда бир саросима — даҳшат билан чўчиб уйғонди. Ваҳм билан кўзларини очиб, атрофга аланглар экан, биринчи галда бувисини излади. Топди.

— Алаҳсирадинг, тушингда бир нимадан кўрқдинг чоғимда...
— кампир набираси томон сурилиб, терлаган пешонаси, кўпчиган юзини силади. Бола сув-сув терлаган, кўйлагини шалоббо ҳўл қилганди. — Ёмон туш кўрдинг чоғимда...

У атрофга аланглар, ниманидир, кимнидир қидирар, излар, мияси, хотирасига минглаб воқеа-кечмишлар тиқилиб қолган, лекин воқеа-кечмишлар ўнгида юз бераётганмиди ё тушида кўрганмиди, у буни фарқлай олмаётганди.

— Бувижон... — шивирлади у бир пайт гангиб, — бобом Алпомиш қани? Дулдуличи? Бувижон... бобомнинг дулдулига миниб Эрам Боғига бордим... сеҳрли қиличи билан девларни ўлдириб, пари-қизлар, ғариб-ғуроболарни қайтариб келдим... қирқ кеча-ю, қирқ кундуз йўл босдим... Тириктепа остига тириклайин кўмилганларни ҳам чиқардим... яна...

— Тушингда...

“Йўқ, — хаёлидан кечирди у ғазабга миниб яна кўзларига ишонмай атрофга аланглади. — Туш кўрганим йўқ. Туш кўрган бўлишим асло мумкинмас... ахир бобом билан учрашиб, қуёш билан кўришдим-ку...”

— Бувижон, туш кўрмадим, — деди кейин у қовоқларини уйиб.

— Туш кўрган бўлишим мумкинмас... сеҳрли кўзгу, нурбин қани?..

— Болам, тур, юз-қўлингни ювиб кир. Нариги уйга чиқиб, укаларинг билан чой ичамиз. Кечқурун яна эртак айтиб бераман...

Бола сапчиб турди, гандираклаб ҳовлига тушди. Олазарак атрофни кузатди. Дулдул, қилич, қалқон, кўзгу, нурбин, бобоси Алпомишни излади, бироқ тополмади... Фақат она-қуёш одатдагидай ҳимоя тоғлари ортидан кўтарилиб келарди. Ҳаммаси уни алдаган, фақат она-қуёшгина унга содиқ қолганди... онаси, укалари эрталабки нонуштага чақираяпти. Демак, туш кўрибди...

“Йўқ, туш кўрмадим, — деган хаёл қайтадан унинг миясини банд этди. — Туш кўрганим ёлғон...”

Боланинг кўзлари ёшланди. Кўзларига аччиқ-аччиқ ёшлар тўлди. Бувиси, ота-онаси, укаларидан беҳад кўнгли совиди. Ҳовлини ҳам ёмон кўриб қолди. Юз-қўлини ювиш кўнглига сигмади. Ялангоёқ, ялангбош ташқарига чиқди. Дарё соҳилига келди. Тириктепа, Жинтепа атрофини айланди. Тепалар бирдай сукут сақларди. Тепаларга қилич солинмаганди...

У ихраб, ҳиқирлаб тоғ томон югуриб кетди. У хўнграр, кўз ёшлари юзини ювар, тинмай:

— Туш кўрганим йўқ! Туш кўрганим ёлғон! — дея қичқириб борарди.

Қош қорайиш олдида кампир келини, ўғли, набиралари билан кичик Алпомишни излай бошлади. Боланинг йўқолиб қолгани

ҳақидаги хабар бир зумда водийга тарқалди. Одамлар оёқларига қалқиди. Изламаган ерлари қолмади. Бироқ болани ҳеч қаердан топишолмади. Излаш уч кунга чўзилди. Ўша куни тоғдан ов қилиб қайтаётган нотаниш бир киши, оқ ятак-иштондаги бошланг, оёқланг бола, "Туш кўрганим йўқ! Туш кўрганим ёлғон!" дея чинқириб, чўққиларга тирмашаётганини гапирди. Тоғни одамлар босиб кетди...

Отчўққи, Қиличчўққи, Қалқончўққи, Ёвчўққи бирдай сукут сақлаб, қақайиб турарди. Қора қоялар қаъридан биргина: "Туш кўрганим йўқ! Туш кўрганим ёлғон!" деган ҳайқириқ узилар, оламни ларзага соларди...

Эрам Боғидаги пари-қизлар, панжара ортидаги ғариб-ғуроболар тоқатсизлик билан кичик Алпомишнинг келишини, ўзларини девлар зулмидан халос этишини кутишарди...

Кичик Алпомишдан эса дарак йўғиди.

— Туш кўрганим йўқққ!.. Туш кўрганим ёлғонни!..

"Туш кўрганим йўқққ!.. Туш кўрганим ёлғонни!.."

Бир неча кунлардан кейин чўққилар атрофидан сочи ўсган, юз-кўзини қоп-қора кир-қалпоқ босган, яъни одам деб, одамга, маймун деб, маймунга ўхшамайдиган исқирт бир жонзотни кўришди. У одамлардан қочар, уларга тош отар:

— Ваҳшийлар, йиртқичлар! Қоч, кела! Сенлар билан яшашни истамайман! Сенлар ёлғончисанлар! Мени алдадинглар! Туш кўрганим йўқ! — гоҳ йиғлар, гоҳ кулиб изловчиларни мазаҳ ҳам қилар эди. Атрофдан бирдай:

"Ишонманглар! Ҳаммаси ёлғон! Асрликдан халос бўлганингиз йўқ! — деган фарёдлар янграб турарди.

Минг афсуслар бўлсинким, кичик Алпомиш беш йилгина яшай олмади. Бечора боланинг орзуси унинг ўлиmidан беш йил кейин ушалди. Пари-қизлар, миясидан ажралган ғариб-ғуроболар ҳам мустақиллик туфайли икки юз йиллик занжирлардан қутулди. Бола билан кампирнинг ҳам руҳларини шод этди.

Илоё уларнинг охирати обод бўлсин!

1986 йил

САВОБ

Ҳужжатли қисса

Инсон оламида икки қутб мавжуд. Яхшилик ва ёмонлик. Гўзаллик ва тубанлик. Саховат ва хасислик. Бунёдкорлик ва барбодлик. Кимлардир бутун умр гўзаллик учун хизмат қилади. Одамларга саховат кўрсатади. Қурилишлар қилади ва ўзини тарих саҳифасига абадул-абад муҳрлайди. Кимлардир одамлардан саховатини аяйди. Инсон тафаккури бунёд этган гўзал биноларни барбод этиб ўзини тарих саҳифасига қора қилиб киритади ва абадул-абад қарғалиб ўтилади.

Ҳазрат Амир Темургача ўтган миллионлаб шоҳларни тарих саҳифаларидан биламиз. Гарчи ҳазрат Амир Темур мустабид тузум пайтида бизга қораланиб кўрсатилган бўлса-да, аслида мутафаккир олим, қурувчи, тақводор эканлиги маълум бўлди. Амир Темур туркистонликлар учун халоскор бўлди. У Чингизхоннинг сўнгги авлодларидан Туркистонни озод қилиб, Тўхтамиш билан чингизчиларга мутлақо чек қўйди. Амир Темур бирор ерга қўшин тортадиган бўлса, у ернинг ҳоқонлари билан хат орқали келишиб борди, унга қучоғини очганларга қучоғини очди. Бироқ мамлакатдаги тарихий обидаларга барбодлик келтирмади. Аксинча, қурилиш қилмаган, жумладан, маданият ёдгорликларини асраб-авайламаган шоҳларни халқ олдида жазолади. Фарзандларини ҳам барбодликлар қилишга қўймади. Мироншоҳни озгина ноинсоний йўл тутгани учун абадул-абад Кавказ тахтидан жудо этди. Қайтиб ҳукмронлик қилишига имкон бермади. Араб мамлакатларида, жумладан, ҳазрат Пайғамбаримизнинг даҳмаларида ҳам улўф қурилиш ишларини қилгани, Каъбага катта маблағ ажратгани, Эрон, Руминия, Булғория, Қрим, Волгабўйида қилган ишлари ва Чингизнинг авлодлари ҳукмронлик қилган Оқсаройда, Афғонистонда, Покистонда, Ҳиндистонда бунёдга келтирган масжид-мадрасалар, маданиятга оид қанчадан-қанча бинолар қургани, жумладан, ҳазрат Яссавийнинг, Зангиота, Арслонбобонинг қабрлари устига кўтартирган маҳобатли қошоналари бутунги кунда ҳам савлат тўкиб турибди. Ва ҳозир ҳам туркистонликлар қаторида чет элик сайёҳларни ҳам мақтовига сазовор бўлиб келаётир.

Ҳаммага маълумки, ҳазрат Амир Темурнинг Туркистонга меҳри бошқача бўлган. Мол-мулкларини ҳам асосан у зот Туркистонга сарф қилди. Қачонлардир Чингиз тўдалари томонидан тап-тақир

ерга айлантирилган Туркистонни ҳазрат Темур қайтадан гўзал бир қиёфада тиклади ва бугунги кунда бу юрт нафақат туркистонликларнинг, бутун инсониятнинг фахрига айланиб, гурур ва фахр туйғусини кўзғатаётир. Шундай қилиб, ҳазрат Темур ўзининг ҳис-туйғуларига, тафаккури қудрати, илмининг нурларига ўчмас, йиқилмас ҳайкал ўрнатиб кетди. Бугун биз у зотни фақат бунёдкор, сахий, гўзалликнинг бунёдкори сифатида таниб, тан олиб ифтихор қилаётормиз. Бу гўзаллик, бу саховат...

Ҳазрат Темур инсониятга жуда гўзал фарзандлар, набиралар ҳам берди. Ҳазрат Бобур, Улуғбек, Бойсунқур Мирзо, Шоҳ Жаҳон мирзо, Ҳусайн Бойқаро. Улар ҳазрат Темурнинг номини яна ҳам баланд кўтарди. Темур бобомизнинг саховатидан ўзлари орқали инсониятни манфаатдор этди. Эзгу ишлар, гўзал асарлар билан бирга, бугунги кунда инсониятнинг мумтоз кошоналаридан бўлмиш Тожмаҳални ҳам қурдиришиб, Амир Темур ва темурийларга олтин ҳайкал қўйдилар. Бироқ улардан мол-мулк қолмади. Ҳазрат Бобур Мирзодан қолган дунёдаги энг катта олмос тош ҳам Англия қироличаси қўлига ўтиб кетди ва ҳозир ҳам қиролича хазинасини бойитиб турибди.

Гап ҳазрат Алишер Навоийнинг инсониятга келтирган фойдаси ҳақида борадиган бўлса, яна бир темурий шаҳзода Ҳусайн Бойқаро ҳақида гапирмасликнинг асло иложи йўқ. Бу зот ҳам бутун куч-қуввати, иқтидори ва саховатини бунёдкорликка бахшида этди. Унинг тарих олдидаги энг улуғ иши ҳазрат Навоийдай шоирни юзага чиқаргани бўлди. Ҳусайн Бойқаро ҳазрат Навоийга шундай илтифотлар кўрсатдики, бу борада у улуғ таҳсинга сазовордир. Ер юзи ҳазрат Навоийдан кўра буюк ижодкор борлигини билмайди. Мана шу зот иқтидорини тўла камол топтиришида, инсониятга етказишида Ҳусайн Бойқаро улкан вазифани ўтади. Ҳазрат Навоийни ўзининг «Боғи Шамол», «Боғи гўзал», «Боғи ижод», «Боғи зоғон», «Боғи бийийч», «Боғи жаннат» боғларида бемалол дам олиш, ижод қилиш имкониятидан баҳраманд қилди. Эрта-кеч озиқ-овқатидан, шароитидан хабардор бўлиб турди. Алоҳида хизматкорлар ҳам ажратди. Ҳазрат Навоийни ўнг қўл вазири даражасига кўтариш билан бирга, салтанатнинг асосий устунларидан бирига айлантирди. Ҳазрат Навоий орқали бутунги кунда Афғонистонда савлат тўкиб турган минглаб кошоналар қурилишини амалга оширди. Мозори Шарифдаги ҳазрат Алига қурилган рамзий мақбарани ҳам Ҳусайн Бойқаро Навоий бошчилигида бунёд этди. Миллионлаб қўлёзмаларни нашр қилиш, халққа етказишни ҳам ҳазрат Навоий орқали бажарди.

Бунинг учун инсоният биринчи галда бу ҳар иккала саховатпешаларга ўчмас, йиқилмас ҳайкал ўрнатди. Навоий ҳазратла-

рининг ўзлари учун ҳам Хусайн Бойқаро абадул-абад мақтовга сазовор.

Ҳазрат Навоийни Навоий қилган унинг фақат шеърияти эмас. Тенгсиз шеърияти билан саховати ҳамдир. Маълумки, ҳазрат Навоий ҳазинадан ҳам вазир, ҳам муҳрдор сифатида маош олган. Замондош тарихчиларнинг ёзишларига қараганда, у зот ҳеч қачон қўлларига пул ушламаган экан. Фақат газнасида сақланадиган пуллари камбағалларга, масжид-мадраса, кўприк, боғ қурилишига ажратар эканлар. У зот кўплаб масжид-мадраса, кўприклар қургани, нечалаб боғлар бунёд этгани, каналлар қазиб, сув чиқаргани ҳам маълум. Ҳатто ўз газнасидан халқнинг солиқларини тўлаб юборгани ҳам маълум. Ўзигача ўтган шоирлар, тарихчиларнинг асарларига ҳам катта эътибор билан қараганини тарих билади. Демак, улуғ шеърятни юзага чиқариш билан бирга, одам сифатида инсоният манфаатини кўзлаш, унга бунёдкорлиги билан саховатлар ҳам қилиш зарурияти туғилар экан. Кимки саховатга юз бурса, жаннатдан умид қилади. Саховат ҳам табиий бўлиши керак. Зўрма-зўраки бўлмаслиги керак. Ат-Термизий, Ал-Бухорий, ҳазрат Темурни ҳам, Шоҳ Жаҳонни, Улуғбекни, Хусайн Бойқарони, Навоий ҳазратларини ҳам бизгача фақат саховат етказиб келди.

Қўқон хонларидан Саид Умархоннинг ўғиллари Муҳаммад Алихон ҳам 1835 йиллар атрофида Қўқон салтанатига қарашли ерлардаги хаттотлар ва олиму фузалоларни йиғиб, ҳазрат Навоийнинг «Ҳазойинул маоний» номли тўрт жилдли шеърятини 300 нусхада чоп эттириб, халққа бепул тарқаттиради. Бу ҳам саховат. Улуғ шоиримизга авлодларининг кўрсатган илтифоти.

* * *

Бугун мен саховатни ўзига шиор қилган бир инсон ҳақида қалам тебратиш ниятида ушбу сатрларни тўлқинланиб ёзаётirman. Бу киши баҳоли қудрат қўлидан келганча, имконият қадар Ватанига, миллатига саховатини кўрсатиб келаётганини эътироф этиш ниятидаман.

Икки-уч йил муқаддам мен туғилган Номданақ қишлоғидаги эски жоме масжиди ёниб кетди. Табиийки, бу ҳол ҳаммани бирдай таажжубга солди. Масжид тахминан 1600 йилларда қурилган, унинг қурилишига ҳозир Қозоғистон ҳудудида бўлиши Туркистон музофотидан Номданақка кўчиб келган Аълам исми киши асос солган экан. Номданақдаги мана шу жоме масжиди атрофи мазор бўлган.

Орадан чамаси 250 йиллар ўтиб, мазкур жоме масжиди қайтадан тикланади. Бу гал масжидни Аълам бобонинг саккизинчи набиралари Иброҳим бобо чиройли ва мустаҳкам қилиб, катта

бобосининг ҳурмати учун қурдиради. Иброҳим бободан кейин ҳам жуда кўп вақт ўтди. Халқ ёниб кетган масжидни қайта қуришга киришди. Иброҳим бобонинг учинчи набираси Мирфузоил боболаридан ёдгор бўлиб қолган, яъни ёнғинга учраган жоме масжидига пул-маблағ олиб келиб, ҳеч кимга билдирмай, ҳеч кимга гапирмай ташлаб кетибди. Арвоҳларни шод этиш учун қилинган ва юртимиз, миллатимизнинг маънавий маданиятига қўшилган улуғ ҳисса.

Мирфузоил боболари хоки ётган Номданақ қишлоғига кам борган, у ерда яшамаган, Тошкент шаҳрида туғилган. Номданақка бормаслиги, боболари томонидан қурилган масжидга ёрдам қилмаслиги мумкин эди. Лекин унутмабди, борибди, ёрдам қўлини чўзибди, боболари руҳини шод қилиб, боболарига ҳам саховат қилган халққа ёрдам қўлини чўзибди. Барака топсин. Номданақдаги масжидни ёнғиндан кейин қайта тиклашда қатнашганлар менга: «Солибойнинг Мирфузоил исми набираси бор экан, масжидга кўп ёрдам қилди, ўша йигит ҳақида бирор нарса ёзиш керак», деб қолишди. Бунгача мен Мирфузоилни билмас, танимас эдим. Одамларнинг илтимосини бажариш учун уни Тошкент вилояти, Тошкент тумани ҳудудида жойлашган «Меҳнат» деб аталмиш ишхонасига қидириб бордим. Топдим. Жуда камтар, камсуқум, бировнинг кўнглига заррача ҳам озор бермайдиган бу йигитнинг муомаласини кўриб беҳад ҳаяжонландим. У ҳақда бирор нарса ёзишга жазм қилдим.

Мирфузоил Мирхалил ўғли бомдод номозини ниҳоясига етказиб, бани инсон зотининг туғилиши ва марҳумга айланишини муросага киритгани, жумладан, ўз қавми, яъни боболари, бобокалонлари, бибилари, бибикалонларининг ҳам туғилиши ва марҳумга айланишини муросага киритгани, отаси, онаси, укалари, сингилларини ҳам инсоний фаолиятни давом эттиришга имкон яратиб бергани, синаш учун бир неча бор дард ҳам бергани ва яна ўзи шифо бергани учун, ризқ-насибасини тўла қилиб бергани учун, ўзидан ҳам уч қиз ва икки ўғил зурриёт қолдириш бахтини ҳам насиб этгани учун Яратганга беадад шукроналар айтиб, икки дунё сарвари — Расулуллоҳга абадий нур ёғилишини сўраб, боболари, бибилари, қавм-қариндошларига охират кунлари Оллоҳнинг нури тушишини, у дунёсини Ўзи беришини сўраб, юртга, элга тинчлик-омонлик, соғлиқ-саломатлик тилаб, беҳад гўзал ниятлар билан юзига фотиҳа тортиб, эндигина номозини тугатиб, эрталабки чой ичишга ҳозирлик кўраётган волидаи мукаррамаларининг хоналарига қадам ранжида қилди. Анчадан бери севимли ўғлини олдига киришини тоқатсизлик билан кутаётган волидаи мукаррамаларига кўзлари тушиши билан қалби чексиз ҳаяжонларга тўлиб-тошди. Ичкарига кириб оналарига бўйинла-

рини эгди, оналари қучиб кўришиб, севимли ўғлига юзланиб:

— Болажоним, умрингдан барака топ, илоё доим ҳам назардан қолма! Ота-боболарингнинг арвоҳлари доим қўллаб-қувватлаб юрсин! Умрингни, давлатингни ўзи зиёда қилсин! — деди ва ёшланган кўзларини артиб ўғлига улуғ бир лаззатланиш, роҳатланиш билан термиди. — Оллоҳ ризқ-насибангни тўла қилиб берди. Ота-онага, қариндош-уруғга, ҳатто бегоналарга ҳам беадад саховат кўрсатаётгирсан. Ота-онани сенчалик ҳурмат этадиган фарзандлар жуда кам бўлади. Сингилларингга, укаларингга қилаётган яхшилигингни ҳамма ҳам қилавермайди. Раҳматли Иброҳим бобонг шунақа саховатли зот бўлган эканлар. Ўша бобонгга ўхшадинг. Давлат топсангу бир ўзинг есанг, бунинг оқибати яхшиликка олиб бормайди. Давлат топиб кўпчилик билан баҳам кўрсанг, демак Оллоҳ сени доим ҳам эъзозлайди. Камбағаллар ҳеч қачон бой кишилар қаршисида хижолат тортмаслиги керак. Бундан кўра ёмон иш йўқ.

— Илоё дуоларингиз ижобат бўлсин, онажон! — дея Мирфузоил қўлларини дуога очиб онасига термиди.

— Омин!

— Омин!

Она билан фарзанднинг қалблари мамнунлик, оналикнинг бетакрор саховати, меҳр-муҳаббати, эътиқоди билан; фарзандликнинг бетакрор саховати, меҳр-муҳаббати, эътиқоди билан тўлиб-тошиб, бу дунёда онадан, отадан бошқа улуғ зот йўқлиги, она учун эса фарзандларидан бошқа қалбига яқини йўқлигини ҳар иккаласи ҳам тушунчалари, ҳислари билан англаб етиб, ҳис қилиб, мамнун бўлганларидан кейин эрталабки тамаддини ўринлатиб, ўғил онадан ишхонасига боришга изн сўради. Она яна қўлларини дуога очиб: «Илоё ой бориб, омон қайтгин», дея ўғлини ҳар кунгидай юмушига кузатиб қолди.

Мирфузоил эрталабки тамаддидан сўнг ҳовлига чиқиб, юз-қўлларини ювиб овқатланишга тайёрланаётган қизчаси Зиёдахон, ўғилчалари Миралишер, Мирқодирларнинг ҳар бирини алоҳида бағрига босиб, пешонасидан ўпиб, бир нафас сукут сақлаб, оталикнинг чексиз-чегарасиз меҳр-муҳаббатини туйиб, яна ҳаяжонланиб, қалби қувончларга тўлиб-тошиб, ич-ичидан Оллоҳ оталикдай улуғ ва шарафли тушунча-туйғуни ато этганидан, фарзандлари ҳам фарзандлик меҳр-оқибатлари билан бағрига суқилиб, оталари билан фахрланиб, гурурланиб, ўзларини оталари бағрида мутлақо эркин ҳис қилиб, шундай гўзал табиатли оталари борлигидан бошлари осмонга етгунга қадар роҳатланиб, эрталабки саломларини шу тариқа бошладилар. Сўнг Мирфузоил ҳаммасини алоҳида эътибор билан эҳтиёжларини сўради. Мактабга сезиладиган, йўлга сезиладиган эҳтиёжларини қондириб,

соғ-саломат мактабга бориб қайтишларини Яратгандан сўради. Фарзандлари ҳам оталарининг юмушига эсон-омон бориб-қайтишини Яратгандан сўраб, ўз хоналарига овқатланишга кириб кетишди. Мирфузоил эса автомашинасини юргизиш учун эшикни очиб, моторни ўт олди. Бироз ўтириб моторни қиздириб бўлганидан кейин аёли:

— Дадаси, илоё омон бориб қайтинг, — деди.

— Ўзларинг ҳам эсон-омон ўтиринглар. Ойимларнинг обу овқатларидан хабар олиш хаёлингдан кўтарилмасин, — дея дарвозадан чиқди. Тор кўчадан катта кўчага чиқиб, шимол томонга қараб машинасини тезлатиб кетди.

«Бу дунёда отадан, онадан, фарзандлардан, ака-укалардан, опасингилардан меҳрли зот бўлмас экан, — дея ўйлаб борди у йўл-йўлакай. — Айниқса, ота билан она фарзандга шамолни ҳам раво кўрмайди. Она бағрига босганда ўзингни ер юзидаги энг бахтли, саодатли ҳис қиласан. Онанинг бағри шодлик, бахт, ғурур... Инсоният оламида бундан кўра улуғ меҳр-муҳаббат бўлишини тасаввур қилолмайман. Биз — фарзандлар уйдан чиқиб юмушларга шўнғиб кечгача, уйга келгунимизча ота-онамизни эсламаймиз. Она эса бир лаҳза ҳам фарзандларини хаёлидан чиқармайди... Ҳазрат Пайғамбаримиз бекорга «Онанинга... Онанинга... Онанинга... яхшилик қил...» демаган эканлар. Онамизнинг биз фарзандларига қилган саховатнинг мингдан бирини ҳам қилолмаймиз... Бу борадаги гуноҳларимизни Оллоҳнинг ўзи кечирсин!»

— Олимлар айтмоқчи, барибир инсон оламида биргина гўзаллик — одамларга саховат кўрсатиш экан... — дея кейин Мирфузоил ўзига-ўзи уқтира бошлади. — Яратган ҳаммага ҳам туз-насиба ажратади. Бироқ кимдир уқуви билан, меҳнатсеварлиги билан кўпроқ туз-насиба топишга эришади. Бошқалар эса ишёқмаслиги туфайли ичиш, чекишга ружу қўйиши билан қашшоқлашиб қолиши мумкин. Лекин инсон ҳеч қачон халқини унутиб қўймаслиги керак. Ахир Оллоҳ бекорга: «Саховатли бандаларимга менинг ҳам саховатим чексиз...», демаган. Бировларга яхшилик қилсанг, ишинг юришади. Кўнглинг енгил тортади. Роҳатланасан. Саховат инсоннинг мазмунини белгилайди. Ўйлаш, ҳис қилиш қобилияти сушт бўлган кишиларда саховат ҳам бўлмайди... Саховатсиз кишиларнинг ишлари ҳам юришмайди. Ота-боболари саховатли бўлган кишиларнинг ўзлари ҳам, фарзандлари ҳам саховатли бўлади. Бу ҳам Илоҳий қонун. Яратган туз-насибани мўл бериб турса, нима учун бошқаларга саховат кўрсатмаслик керак!

«Халққа бағрини очиш мутлақ табиий ва ихтиёрий бўлиши керак, — дея кейин хаёлидан кечирди Мирфузоил. — Ислом дини Оллоҳнинг мазлумга кўрсатган беҳад гўзал илтифоти. Динимизни муросага киритиш билан Оллоҳ бандани мўминларини

покизаликка, тозаликка, ҳалолликка, оққўнгилликка, олижаноб-ликка, эзгуликка, саховатга ўргатди. Дилини ҳам, тилини ҳам, нафсини ҳам поклади тозалади. Ҳаром-ҳаришдан ҳазар қилишга ўргатди. Бунини эса масжид орқали амалга оширилади. Масжидга, мазорларга саховат кўрсатиш катта савоб. Инсоннинг ер юзидagi уйи вақтинчалик, ер остидагиси эса абадийдир. Демак, биринчи гада саховатли кишилар ота-боболарининг абадийликка қўним топган қабристонларини обод қилишлари керак ва зарур. Ер юзидagi уйлари обод қилиш шунчаки нисбий иш. Ер юзидagi умр абадий эмас. Мен шу лаҳзалардан бошлаб мана шу масалани ёдимдан чиқармаслигим керак...»

— Ота-боболарим Тошкентга Паркент туманининг Номданак қишлоғидан қулоқ бўлиб келган эканлар, — дея Мирфузоил ўзига-ўзи хаёлан мулоҳаза қилиб борди. — Бобокалонимиз — Аълам бобомиздан буёғига ўн уч авлод ўтди. Солибой бобомиз бу ерга қулоқ бўлиб келганлар. Солибой бобомизга қадар ўтган боболаримиз, бибиларимиз ва уларнинг фарзандлари хилхоналари, табиийки, Номданак қишлоғида бўлиши керак. У ердаги хилхоналарида камида ўн мингта яқин аждодларимиз сукут сақлаб ётишибди. Ёшим элликдан ошиб уларнинг хилхоналарини кўриб, зиёрат қилиб қайтмадим. Ёзувчи акамиз — Ўктам ака китобларида ўн бир бобомизнинг исм-шарифларини тилга олиб, мазорлари Ҳазратимирда эканлигини айтади. Саъди бобомиз ҳам, отамиз ҳам нима учундир боболарининг хилхоналарини зиёрат қилишга боришмади. Фақат боболаримиз қуриб кетган Жоме масжидига боришиб, бир неча бор арвоҳларнинг ҳурмати учун худойи қилиб қайтишди. Қарийб тўрт юз йиллик боболаримизнинг тарихлари ёпилиб кетиши мумкин эмас. Арвоҳлар олдида гуноҳкор бўлиб қолишимиз ҳеч гап эмас. Худо хоҳласа, кўклам келиши билан Номданак қишлоғига чиқиб, боболарнинг хилхоналарига кириб, ободончилик ишларини бошлаб юборамиз. Номданак қишлоғида Ақршиқ, Ҳазратимир, Бухафизота, Хўжамозор бобо, Сўқоқ қишлоғида хўжа Ваққосота, Заркент қишлоғида Қушқўнмас авлиёнинг қабрлари бор. Улар етти ака-укалар. Бир укалари ҳозирги Қоратухум номли қозоқ қишлоқда. Қозоқлар ўша авлиё ётган қабрини ўтган йили чиройли қилиб тикладилар. Оқ тунука билан устини ёпишди. Улар минг йиллар муқаддам Арабистондан бу ерларга дини-исломни ривожлантириш учун қадам ранжида қилган Саидлардан. Ўшитишимга қараганда, Хўжамозор бобо жуда улуғ авлиёларданмиш. Отларнинг, одамларнинг қовуқлари тутилиб қолса, у зотнинг қабридан уч марта айлантирилса, дарҳол соғайиб ҳам кетармиш. У зотнинг қабри устида минг йиллардан бери жуда улкан мақбара бўлган экан. 1947 йили динсизлар томонидан бузилиб, жоҳил бир раис ўша кезги район

партия қўмитасининг биринчи котибига уй қуриб берган экан. Барибир ўша ғиштдан қурилган уйда яшаган одам ҳам кун кўрмаган экан. Оллоҳ буюрса, Хўжамозор бобонинг бузилган мақбарасини кўпчилик бўлиб тиклаймиз. Яна ҳам гўзал қилиб тиклаймиз. Ахир ҳар бир қишлоқда маънавиятни тарғиб қилган бирор-бир авлиё зот бўлиши керак. Боболаримиз ҳам у зотга топинган эканлар.

«Агар жиддий ўйлаб қаралса, бугунги кунда ҳазрат Амир Темур қурдирган обидаларгина ёдгорлик сифатида сақланиб қолди, — деган фикр урилди кутилмаганда Мирфузоилнинг миясига, — лекин бутун дунёни олиб, орттирган олтинларидан қолмади. У зот беҳад доно бўлгани сабабли, забт этган ерларнинг ҳаммасида ёдгорликлар қурдириб қолдирди. Бугун Қозоғистондаги ҳазрат Яссавийнинг қабрларини безаб турган мақбарани тиклаган. Худди шундай Зангиотанинг қабри устидаги мақбарани ҳам бобомиз Амир Темур ҳазратлари тиклаган эканлар. Демак, бу дунёда бошқа саховат-эзгулик йўқ экан. Тарих қайд этган гўзал обидаларгина инсондан хотира сифатида сақланиб қолар экан. Ҳазрат Яссавий абадиятга қўним топган юрт Туркистондан ота-боболаримиз аввал Тошкентга келиб, Арпапоёда бир неча йиллар истиқомат қилиб, сўнг Ойлароча подшоҳлиги ниҳоя топаётган Номданак шаҳрига кўчиб чиқишган эканлар. Тўрт юз элик йиллар муқаддам Туркистондан Тошкентга, сўнг Номданак шаҳрига қадам ранжида қилган боболаримиз, яъни Аълам бобомиз нима учун кўчган экан? Бунга қандай сабаб бор экан? Нимага Тошкент шаҳрида узоқ туролмай Арпапоядан Номданак шаҳрига кўчиб боришган, нима учун у ерда доимийликка қўним топган эканлар? Номданақдаги хилхонага ҳам ўша раҳматли Аълам бобомиз орқали асос солинган экан. Бугунги кунда Аълам бобомиз ҳам шаъни тикланишини, яъни қабри ободонлашишини кутиб ётгандир... Ахир мазорини обод қилмаган одам ўз уйини ҳам обод қилолмайди. Бундай одамнинг иши ҳам юришмайди. Ўтган йили ёниб қайтадан тикланган Номданақдаги жоме масжидини ҳам ўша Аълам бобомиз қурдирган эканлар. Демак, масжидга қарийб 400 йилдан ошибди. Худо хоҳласа, бу йил Номданақдаги боболарнинг хилхонасини ободонлаштирамиз...»

— Инсоний умр жуда қисқа, — дея шивирлади Мирфузоил кейин, — кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Ҳатто одам юз йил яшаса ҳам. Юз йил ҳам еру осмондай, Оллоҳдай абадиятнинг қаршисида атиги бир лаҳзагина... Демак, инсон ҳар лаҳза ўзидан улуг иш қолдиришга ҳаракат қилиши шарт. Одамлар яхши инсонларни, эзгу иш қилганларни эслайдилар, тарих саҳифаларига ўзларини муҳрлаб кетадилар. Аълам бобомиздан масжид қолган экан. 400 йилдан кейин ҳам унутилмабди. Демак, бу дунёда абадий иш йўқ

экан, ҳозир мен ота-боболаримнинг хотираларини тиклашим керак. Бунинг учун ўзимдан олдин ўтган ўн тўрт аждоднинг шажарасини тиклаб, улар ҳақида ўртамиёна китоб ёздиришим керак. Ҳозир ота-боболаримни билганлар, улар ҳақида эшитганларнинг кўпчилиги тирик, эрта ё индин улар ўтиб кетганларидан кейин ота-боболаримизнинг тарихини эслайдиган бирор киши қолмайди. Мана шу нарсалар ҳақида жиддий ўйлаш керак.

«Мирфузоил, — дея ўзига-ўзи уқтира бошлади кайфияти бироз кўтарилиб, — бутундан эътиборан ота-боболарнинг хотирасини тиклаш, хилхоналарини ободонлаштиришни унутма. Бировларга яхшилик қилиш ҳам хотирангда сақланиши керак. Бировларга заррача озор бермасликни ҳам доим ўзингга уқтириб юришинг керак. «Жониворларга, қушларга ҳар доим шафқатда бўлишни фарзандларингга ҳам уқтиришинг зарур... Оллоҳ гўзаллик томонда, Оллоҳ фақат гўзалликни хуш кўради. Инсон ҳам унинг гўзал бир мулки. Демак, биринчи гада инсон деб аталмиш улуф гўзалликка қўлдан келганича яхшилик қилиш керак. Ҳазрат Навоий бутун умрида топган пулларини фақат қурилишга сарфлаган экан. Эрон билан Афғонистон ўртасидаги катта каналнинг сувини тақсимлаб беришни ҳам у зот амалга оширган экан. Унгача эронликлар билан афғонлар орасида доим жанжал бўлиб келар экан. Ҳазрат Навоий икки томонга сувни баб-баробар бўлиб бериб, тўсиқ қўйиб берган экан. Ўша тўсиқ у ҳазратнинг ҳурмати учун ҳозиргача сақланар экан. Ҳазрат Навоийдан масжид, мадраса, кўприк ва бошқа қурилишлар, улуф шеърият хотира бўлиб қолди. Бу улуф эзгулик...»

Хаёлларга берилиб, тинимсиз фикрлаб, ўзи билан ўзи суҳбатлашиб, Мирфузоил ишхонаси олдида қандай етиб келганини ҳам сезмай қолди. Ўзи бошчилик қилаётган агрофирма эшиги олдида оқрангли «Нексия» автомашинасини тўхтатиб, моторини ўчириб, сўнг эшигини маҳкамлаб, эшик оғаларига яқинлашди. Улар билан қуюқ сўрашиб, кулранг дарвозадан ичкарига кирди. Йўлида учраган ишчилар билан самимий кўришиб сўрашди. Хонадони ахилларининг соғлиғини сўради. Нимагадир фирма майдонини кўздан кечиргиси келиб, дарвозадан кираверишдаги цех томон юрди.

«Агрофирмада бугун мингдан зиёдроқ ишчилар ишлаяпти, — дея Мирфузоил яна ичида ўйлай бошлади. — Минг гектардан ортиқроқ ерларимиз, жумладан, узумзорларимиз мавжуд. Сиртдан қараган, яъни бизнинг ички ишларимизга тушунмаган одамлар, нотўғри фикрга бориб: «Мирфузоил Мирхалил ўғли фақат ўз ҳамени учун ишлаяпти», деб ўйлаши мумкин. Ваҳоланки, менинг ниятим кўпчиликни ишлатиш ва бола-чақаларини боқишга имкон очиб беришдан иборат. Ахир менинг миллатим ўзбек, Ватаним — Ўзбекистон. Ўзбекларнинг кунига ярашим шарт. Ўзбекистоннинг

гуллаб-яшнашига ҳам ўз ҳиссамни қўшишим табиий бир ҳол. Менда бошқа ўй-хаёл йўқ. Илоё Оллоҳ бу борадаги ниятимга етказсин. Халққа, Ватанга кўп хизматлар қилиш ниятидаман».

Мирфузоил агрофирмани айланиб чиқиб, беҳад гўзал бошқарма биносига кирди. Хизматчилар билан жилмайиб, меҳрини кўзларида ифодалаб кўришди. Сўнг тўрдаги ўзининг хизмат хонасига кириб пальтосини ечди. Шу тариқа галдаги иш кунини бошлади.

* * *

Ҳазрат Аҳмад Яссавий абадиятга қўним топган, Туркистон деб номланадиган ҳудуддан Тошкент томонга бир неча оиладан иборат карвон мол-қоллари билан, қозон-товоғи ва нон-тузи билан йўлга чиқади. Уларнинг ўз юртларини абадиятга ташлаб чиқиб, ўзга юртларга, жумладан, Тошкенти азимга йўл олишларининг сабаблари кўп бўлиши мумкин. Ўша кезларда ва у даврдан олдин ҳам Туркистон музофоти ғарб билан шарқни, яъни бутун Туркистон ўлкасига бирлашган ўлкаларни қовуштирадиган, алоқа боғлашга имкон очиб берадиган марказ ҳисобланган. Хоразмшоҳларнинг сўнгги вакили Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳам, қорахонийлар ҳам, Чингизхон ҳам мана шу Туркистон музофоти орқали юриш қилганлар. Демак, мана шу урушлар оқибатлари, очарчилик, қаҳатчилик кўплар қатори биз тилга олган туркистонлик йўловчиларни ҳам чўчитган бўлиши мумкин. Балки қуйи Туркистон, яъни Тошкент музофотида юқори Туркистон музофотига нисбатан сувнинг сероблиги йўловчиларнинг кейинги тақдирини ҳал этган бўлиши ҳам мумкин. Чимкент, Қорабулоқ, Туркистон, бу ёғи эса Бўстонлик, Чирчиқ ва Тошкент музофоти. Ҳар иккала томонни катта тоғ ажратиб туради ва қиёфа жиҳатидан ҳам ҳар иккала томоннинг халқи бир-бирларига жуда ўхшашади.

Хуллас, бир неча кунлардан кейин бир неча хонадонли йўловчилар Чимкент орқали ниҳоят Тошкент музофотига кириб келадилар. Баъзи бир маълумотларга қараганда ўша кезлар Тошкент музофотида қирқ беш, эллик минггина аҳоли истиқомат қилган, улар асосан тарихда эътироф этилгандай ўн икки дарвоза ичида истиқомат қилишган. Чамаси йўловчиларнинг Тошкентда ҳам қариндошлари бўлган ва эрта-кеч, вақти-бевақт Туркистондаги жигарларига Тошкент ҳақида, аҳолисининг шароитлари ҳақида хабар бериб туришган. Тошкентта кўчиб келишни режалаштирганлар. Чамаси улар келгунга қадар Тошкентда яшайдиган ерларни ҳам тайин қилиб қўйишган. Тарихий манбаларга қараганда, қадим-қадимдан, қарийб минг йиллар муқаддам ҳам Тошкентдан Туркистон, Чимкентга, Туркистон, Чимкентдан Тошкентга кўчиб келувчилар кўп бўлган. Бунга асосий сабаб, ҳар икки

томонда ҳам асосан ўзбеклар яшагани ва диннинг камол топгани бўлса ажаб эмас. Ҳозирда Тошкент шаҳрида туркистонликлар, чимкентликлар, жамбулликлар, қорабулоқликлар кўп вақтлардан бери яшаб келадилар ва эндиликда уларни асл тошкентликлардан мутлақо ажратиб бўлмайди. Агар жиддий ва синчиклаб ўрганилсагина уларнинг туркистонлик, чимкентликлари аён бўлади. Кўплари эса бугунги кунда туркистонлик, чимкентлик эканликларини унутиб ҳам юборишган.

Туркистондан Тошкентга йўл олган йўловчилар қариндош-уруғларининг ёрдами билан Тошкент музофотининг Арпаоя даҳасига жойлашади. У пайтлар ҳозирги Навоий кўчасидан то Бешёғочга, Бешёғоч адоғидаги анҳоргача Арпаоя деб аталар ва унинг ўзи ҳам беш Арпаояга бўлинарди. Туркистондан Тошкентга келиб, Арпаояга жойлашган йўловчилар чамаси учинчи, тўртинчи Арпаоя, яъни ҳозирги Бешёғоч бозори атрофларига ўрнашган. Чунки бу ерларнинг суви мўлроқ, кўприги бўлган, моллари учун ўтлатиб қайтиш имкони туғилган. Бешёғоч орти тошкентликларнинг далаҳовлиси бўлган, далаҳовлининг орти эса ҳозирги тайёрағоҳ ерларига тутшиб кетган. Ҳозирда Тезекопка деб аталадиган ернинг асли номи «Тезаккўп» бўлган. Яъни, у ерларда мол кўп боқилган. Кейинчалик бу ернинг номи ўзгартирилиб, сунъий равишда руслаштирилиб, «Тезекопка»га айланиб қолган.

Арпаояга жойлашган туркистонликлар, яъни кўчманчиларнинг икки-уч хонадони, ака-укалари, бўйга етган, уйланган фарзандлари ҳам бўлган. Ўша уйланган ва ўзига тўқ хонадоннинг тўнғич фарзандининг исмини олимлар, доноларга, дин иламининг устамонларига тавсиф қилиб, Аълам қўйишган. Ота-онанинг орзуси чиндан ҳам ушадди. «Бойтўпи» номини олган катта бир қавмга, яъни шу кунгача «Бойтўпи» номи билан юритилаётган уруғга асос солиб кетди. Орадан қарийб тўрт юз йилдан ортиқроқ вақт кечган бўлса-да, Бойтўпи уруғи унутилгани йўқ, унинг асосчиси Аълам бобонинг номи ҳам ҳамон набиралари тилларида дoston бўлиб келаётир. Беҳад тақводор, беҳад олижаноб, беҳад самимий, оққўнғил, одампарвар ўша зот Бойтўпи уруғининг номини ҳам абадийлаштириш билан бирга, фарзандлари ва набираларига эзгуликни ўргатиб кетди ва авлодлари ҳам унинг удумига содиқ қолиб келаётир.

Аълам бобо яқинлари билан Арпаояга жойлашиб олганидан кейин укалари ва яқинлари билан деҳқончиликка, мол боқишга киришиб кетади. Деҳқончилиги йилдан-йилга яхшиланиб, тез орада Тошкентнинг бой кишиларига яқинлашиб, тенглашиб обрўси ортгандан ортиб боради. Чамаси худди ўша кезлар Арпаоядаги туркистонликлар «Бойтўпи» атамасига эга бўлганлар. Аълам бобо аста-секин қорамоллари ва майда молларига, отларга чўпонлар

ёллай бошлаган. Ўттиз-қирқ йиллардан кейин эса қўй-эчкилари, сигир-бузоқлари, отлари шу қадар кўпайиб кетганки, атрофдаги ўтлоқлар торлик қила бошлаган. Бундай ҳолда ўша кезги бойлар истаса-истамаса молларига кенгроқ ва тинчроқ ўтлоқлар излашга киришган. Улар фарзандлари билан отларда чиқиб сайру саёҳатлар қилиб ўтлоқлар излашган. Ва ниҳоят Чирчиқ дарёсини ёқалаб ўнг томон соҳили орқали юқорига кўтарилиб борган. Кўклам кезлари молларини чўпонлари билан ҳайдаб, ҳозирги Янгибозор, Жумабозор орқали юқори томонларга кўтарилган. Чиндан ҳам ўша кезлар бу томондаги ўтлоқларнинг эгалари бўлмаган. Бўлган бўлса-да, кўп ҳақ талаб ҳам этмаган. Шу тариқа Аълам бобо тақдир тақозоси билан ҳозирги Паркент туманига қарашли Самсарак деган беҳад гўзал, серсув, текис ўтлоққа келиб, ёз кунлари кўним топган. Самсаракнинг ўртасидан катта сой оқиб ўтар, сой асосан Сўқоқ қишлоғидан бошланар эди. Бу ер тоғдан ҳам анча узоқ, кўпроқ текис ерлар. Чамаси Аълам бобонинг таъбиға бу ернинг ҳавоси, тоза суви ва гўзаллиги мос тушган шекилли, бир-икки йил Тошкентда қишлаб, сўнг мутлақо Самсаракда турғун бўлиб, яшаб қолади. Фарзандларига уй ҳам қуриб беради. Тошкентда қолган қариндошлари эса кейинчалик Кўкча даҳасига келиб ўтроқ бўлиб қоладилар ва Самсаракдаги қариндошлари Аълам бобо билан қиз олиб, қиз бериб турадилар. Аълам бобо кейинчалик Арпапоядаги ерларни ҳам фойдаланиш учун ўша қариндошларига, яъни ўзи билан Туркистондан кўчиб келганларга тортиқ қилиб юборади. Орадан ўн йиллар кечмасдан Аълам бобонинг моллари беҳад кўпайиб кетади. Ҳатто удда-лай олмай ҳам қолади. Истаганча қимиз ичилади. Гўштан, бут-дойдан қийинчилик бўлмайди, чунки Аълам бобо қирларни қўш билан ҳайдатиб ғалла ҳам экади.

Кўклам кунларининг бирида Аълам бобо ям-яшил майсаларнинг устида ёнбошлаб ётиб озгина кўзи илинибди. Қисқагина туш ҳам кўрибди. Тушига Ҳасти Хизр кирибди. Ҳасти Хизр у зотта ортингда, Қораман деган қирнинг ортида жуда қадимий юрт бор, дебди. У ерда яқин-яқинларгача Ойлароча деган хоқонлар ҳам бўларди. Юз йиллар муқаддам хоқонлик барбод бўлади. У ерда аҳоли жуда кўп. У ерни етти иқлим билади. Бухорои шарифдан, Самарқанддан, Хоразмдан, ҳатто Араб мамлакатларидан ҳам қарвонлар келиб, қўниб ўтади, бозори ҳам етти иқлимга маълум-машҳур. Ўша ернинг номи «Номданақ» деб юритилади. Энди сен бола-чақангни олиб ўша ерга бор. Эндиги насибанг ўша Номданақ билан боғлиқ, дебди. Аълам бобо чўчиб уйғонибди. Шошилинич атрофига аланглабди. Атрофида ҳеч ким кўринмайди. Аълам бобонинг кайфияти беҳад зўр, кўнгли тиниқ тортган, руҳи енгил, гўё уни мана-мана бир бахт кутаётгандай туюлаверибди.

Тушида кўрган оппоқ кийимли, оппоқ соқол-мўйловли чолни қанча изламасин, барибир тополмайди. Уйига қайтиб тушини баъзи бир яқинларига гапириб беради. Яқинлари яхши туш кўрганини, ҳаммага айтавермаслигини уқтиради.

Аълам бобо ўзи севадиган қизил қашқа отига миниб, ёнига Миращир исмли тўнғич ўғлини олиб, тушида қулоғига чалинган Номданак деб аталмиш музофотни излаб йўлга чиқади. Сўраб-суриштириб Қораман деган қирликни ҳам топади. Қораман қирига олиб чиқадиган кичик йўлни босиб ўтиб, тушга яқин манзилига ҳам етиб келади. Дастлаб Аълам бобо Қораман қири остидаги Тошқишлоққа дуч келади. Қишлоқ беҳад катта бўлиб, одамлари ҳам кўп эди. Қишлоққа Санганак деб аталмиш қишлоқдан оқиб келадиган сой сувидан сопол қувурларда катта сув олиб чиққан, қишлоқнинг тегирмонлари, дўконлари, сартарошхоналари, этик-дўзлик дўконлари ҳам бор эди. Ота-бола кучли иштиёқ ва ҳавас билан Номданак деб аталмиш улкан шаҳарнинг шимол томонидаги биргина қишлоғини кўриб беҳад ҳаяжонга тушди. Тошқишлоқнинг кун чиқиш томонидаги қияликка чиқишиб узоқ вақт шаҳарни кузатишди. Тошқишлоқнинг остидан катта Угом сойи ўтар, сойда сув тўлиб оқарди. Угом сойининг сўл томонида — жануб томонида тўрт томони кенг ва баланд пахса девор билан ўралган Эскиқўрғон деб аталмиш қадимий хонларнинг қишки саройлари қад кўтариб турар, нима учундир бу пайтга келиб сарой, яъни Эскиқўрғон путурдан кета бошлаган, қаровсиз бўлиб кўзга ташланар эди. Эскиқўрғоннинг устки қисмида ҳам ғужғон уйлар кўринар, бу шаҳарнинг асосий қисми бўлиб, орқасида беҳад катта Ойлароча деб аталмиш қабристон ҳам мавжуд эди. Бу қабристон ҳам эскирган, яъни ташландиқ ҳолга келган, чамаси бугунги кунда мазорга одам қўйилмас эди. Эскиқўрғоннинг устки ва ён томонида шинамгина масжид қад кўтариб турар, масжиднинг ўртасидан эгри-бугри тупроқ йўл кесиб ўтарди. Юқорига кўтариладиган йўл Номданак шаҳрининг марказига олиб чиқар, ундан Навдак, Невич номли қишлоқларга ўтиб давом этар эди. Ойлароча мазори ёнидаги одамлар истиқомат қиладиган сойлик ва қияликнинг нариги қисмида ҳам катта қабристон бўлиб, бу қабристон шаҳар ўртасидан ўтадиган кўчанинг шимол томонида бўлиб, қарийб уч юз қадамга чўзиладиган қабристоннинг уч ерида ўртамиёна масжид ҳам узоқдан ажойиб бир манзара ҳосил қилиб турарди. Эскиқўрғоннинг юқори қисмидаги катта тупроқли йўлнинг ўнг томонидаги тепалик ҳам асосан қабристон бўлиб, Ҳазратимир деб аталар эди. Ҳазратимир қабристонининг ортида Ақршиқ қабристони ҳам бўлиб, бу қабристонни Ҳазратимир қабристонининг уст қисмидаги Бухафизота қабристони бирлаштирар эди. Навдак билан Номданак шаҳрини бирлашти-

радиган йўлнинг жануб томонида, яъни Қизил сойнинг сув тегмайдиган ерида ҳам Хўжақўрғон деб аталадиган қишлоқ бўлиб, у ерда асосан эшонлар истиқомат қилар, улардан чиққан Хўжамозор бобо Номданак шаҳрининг авлиёси саналар, Ақришқ, Ҳазратимир, Бухафизота, Хўжамозор бобо ва Қоратухум номли қозоқ қишлоқдаги Хўжа Саид бобо, Сўқоқ қишлоғидаги Хўжа Ваққос ота, Заркент қишлоғидаги Қушқўнмас авлиё ака-укалар бўлиб, минг йиллар муқаддам Арабистондан Туркистонга одамларни исломга киритиш учун келган Саидларнинг авлодлари саналар эди. Бундан ташқари, Номданак шаҳрининг Оқота деб аталадиган қисмида қачонлардир ўтган Ойлароча хоқонлигининг пойтахти бўлган. Унинг вайроналаридан икки-уч қақирим пастда ҳам Саидота қишлоғи бўлиб, бу ерда ҳам қарийб мингдан ортиқ хонадон ҳаёт кечирар, асосан чорвачилик, деҳқончилик билан шуғулланар эди. Саидота, Парпиота, Оқота ҳам ака-укалар бўлиб, улар Зангиотанинг қўлида сабоқ олишган, илми бўлганларидан кейин бу ерларга эшон бўлиб келган эдилар. Айтишларича, бу уч ака-ука ҳазрат Яссавий авлодларидан экан.

Аълам бобо билан ўғли Миращур Номданак шаҳрини эринмай икки кун айланиб чиқишди. Ҳар бир қишлоқда меҳмон ҳам бўлишди. Бу ернинг бойлари билан танишишди. Бу шаҳарда деярли ҳар куни бозор бўлар, қарийб икки юзга яқин турли-туман дўконлар туну кун ишлаб турар эди. Бу ерда атлас ҳам тўқилар, духоба ҳам тўқилар, териларни ошлайдиган устахоналар ҳам мавжуд бўлиб, махси, этик ва қалача кавушларнинг истаган турларини топиш имконияти бор эди. Пошналари беҳад баланд, ғарчиллашда тенгсиз қизил рангли этикларни ҳам худди шу шаҳардан топиш мумкин эди. Бу ернинг одамлари тақводор, тоат-ибодатни қанда қилишмас эди. Дунёнинг турли ерларидан келадиган саёҳатчиларнинг ҳам кети узилмас, турли матоларнинг ҳаммасини истаган одам, истаганича харид қилиши мумкин эди. Буюк ипак йўлининг марказий қисми мана шу ердан ўтиб, сўнг Фарғона водийсига туташар эди.

Бу шаҳар чиндан ҳам Аълам бобо ва ўғли Миращурни лол қолдирди. Аълам бобо тушида кўриб ҳайратга тушган ер, яъни Ҳастии Хизр каромат қилган беҳад қадимий ўлка, ҳатто арабларнинг ҳам харитасига киритилган Номданак шаҳрида қолишга ота-бола жазм қилдилар. Шаҳарнинг бир томони Қорамон қирлари, бир томони Отчопган қирлари, бошқа томони Шошбоғ, яъни Олтибоғ ортидаги қирлар, Лалми, яъни Кўкэшак қирлари, Совур қирлари, Қизилтикан ерлари, Сувурган қирлари юз минг қорамол, майда молларга яйловлик вазифасини ўташи мумкин эди. Бир томонда Угом сойи, иккинчи томонда Қизилсой сойи, Лалми ерларидан ҳам кичик бир сой оқиб ётарди. Хонтенгри тоғлари

Оралиғидан келадиган катта сой ҳам Саидота қишлоғининг ёнгинасидан оқиб ўтарди. Унинг устига Чорлоқ тепа остидан, Қизилсойнинг ҳар икки томонидан ўнлаб булоқлар чиқиб оқиб ётарди. Хуллас, бу ерда емак ҳам, ичмак ҳам муҳайё эди. Молларни сотиш, сотиб олиш имконияти мавжуд эди. Одам ҳеч қачон оч қолмаслиги, кийимсиз қолмаслиги тайин эди.

Аълам бобо ўғли Мирашур билан уч кун Номданақ шаҳрида меҳмон бўлиб, бойлардан оғайни орттириб, охири бу ерга кўчиб келишга аҳд этди. Сўнг ота-боланинг қалблари қувончларга тўлиб, вақтинчалик истиқомат қилаётган Самсарақ қишлоғига қайтишди. Ота-боланинг юракларини Самсарақ яйловлари ҳам ром айлаган, бироқ бу ерларда аҳоли йўқлиги сабабли зерикарли туюлар эди. Масжид, фарзандларини ўқитиш учун эса мадраса йўқ эди. Ота-бола Самсараққа қайтганларидан кейин яқинлари, аёллари билан ҳам кенгашишди ва Номданақ шаҳрида бўлганликларини, у ер беҳад гўзал эканлигини мароқ билан сўзлаб бердилар. Шу тариқа ҳамма бир оғиздан Самсарақдан Номданаққа кўчиб ўтишга келишишди. Ортада қиш фасли турарди. Номданақ шаҳрида эса ҳозирча яшайдиган уйлари йўқ эди. Аввало улар борадиган ерларида яхши ва мустаҳкам уй-жой қуришлари керак эди. Боз устига, турар-жой қуришга ҳам яхши ва қулай, сувли ердан жой танлашлари зарурияти туғилар эди. Бу масалани ҳал этиш учун эса Номданақ шаҳрига яна бир бор боришлари, жой солиш учун ер сотиб олишлари ва усталар билан келишишлари керак эди. Бу масала кўкламга қолдирилди. Кўкламга-ча моллардан бир қисмини сотиб йиғинишга аҳд қилдилар.

* * *

Номданақ шаҳрининг қиру адирларига кўклам келиб, қирлари лолақизғалдоқлар, бойчечаклар билан тўлган, ўрик, олма, гилос дарахтлари қийғос гуллаган, мусаффо осмонини тўрғайлар тўлдирган ва ҳамма томондан гулларнинг атри анқийётган, булбул ва саъвалари сайрашлари билан кўнгиларни ҳаяжонга солиб юрган кўклам кези Аълам бобо ўғли Мирашурни бошлаб тушига кирган ва бундан буёнги тақдирини ҳал этадиган янги манзили — Номданаққа қадам ранжида қилди. Ўтган кузда келиб бу ерда анчамунча дўстлар орттирганди. Кўкламда яна орттирган дўстлари билан маслаҳатлашиб, шаҳарнинг қозиси билан учрашишга бел боғлади. Паркент, Ҳисарақ, Чанги, Сўқоқ, Навдақ, Невич, Номданақ деб аталимиш етти кентнинг маркази ўша кезлар Номданақ ҳисобланар, етти кентнинг ҳокими, қозиси ҳам Номданақда истиқомат қиларди. Табиийки, ўттиз мингга яқин майда ва йирик молларни сиғдириш ва ўтлоқ топиш бирмунча мураккаб иш эди. Ишни ҳамма томонлама пишитиш зарур бўлар эди.

Аълам бобо ўрта бўйли, пешонаси кенг, икки юзи қил-қизил товланиб турадиган, беҳад серсоқол-мўйловли, кўзлари катта-катта, сочлари тепа қисмидан анчагина тўкилган, раҳмдил киши бўлиб, кўп гапирмас, гапирганда бирор улуғ зотлар эсланса кўзлари дарҳол ёшланиб кетадиган, беҳад озорсиз, оқкўнги эди. Ўта тақводорлиги билан кўпчиликнинг ҳурматини қозонган, камбағалга, майиб-мажруҳларга, сағирларга ўз вақтида эҳсонини бериб туришни қанда қилмас эди. Бировларга озор етказиб қўймаслик учун доим бошини эгиб юрар, гаплашишга эҳтиёж сезилмаса, ўз билиги билан бирор одам билан гаплашавермас ҳам эди. Хуллас, ўтган кузда суҳбатда бўлган кишилари унинг бу йилги кўкламдаги ташрифини ҳам сидқидилдан қаршилаб олишди.

— Номданақнинг ҳавоси бизга маъқул тушди, — деди у кутиб олганларга. — Бола-чақалар билан шу ерга кўчиб ўтишни режалаштирдик. Қолаверса, бу Оллоҳнинг инояти. Ҳар қандай харажатларга тайёرمىз. Биринчи гада Номданақда яхши бир масжид тиклашни ҳам кўнгилга туғиб қўйганмиз. Рози бўлсаларингиз шу бугуноқ кўчиб келиш ниятидамиз. Бир неча йиллардан бери чўпонларимиз Самсарақда истиқомат қилишади. Ўзимиз Тошкентнинг Арпапоёсида қишлаймиз. Мол-ҳолларимиз ҳам Самсарақда.

— Ўзлари асли Тошкенти азимданмилар? — дея сўради қаршилаганлардан бири меҳмондан кўзларини узоқламай. — Каминанинг оталари ҳам Янтоқ деб аталмиш музофотдан келган эканлар. Бу ерда деярли қариндошларимиз йўқ.

— Ота-боболаримизнинг ватани — Туркистон, — дея Аълам бобо фикрини баён эта бошлади, — Ҳазрат Яссавийнинг ватанларидан Тошкенти азимга кўчиб ўтганлар. Тошкентда қадимдан ота-боболаримизнинг қариндошлари яшаган эканлар. Кейинги пайтларда Туркистон бироз безовталаниб қолди. Босди-босди чамаси боболаримизнинг жонига тегиб, Тошкентга кўчишга жазм қилган. Аввало Оллоҳнинг буйруғи. Отамиз Арпапоёга келиб туриб қолганлар. У ерда ҳам ишларимиз чакки бўлмади. Деҳқончилигимиз яхши бўлди. Бироқ ота-боболаримиз молга ишқибоз бўлишган экан, моллар кўпайиб, охири Самсарақ ерларига кўчиб чиқдик. Самсарақ ҳам ёмон ер эмас. Яйловлари кенг. Булоқлар мўл. Аммо одам йўқ. Бўрилари кўп. Молларга кўп талофат етказаетир. Бундан буёнги насибамиз Номданақ шаҳри билан боғлиқлиги тушимизда аён бўлиб, бу ерларга келишимизга ундади.

— Ҳай-ҳай ... — деб юборди мезбон киши кутилмаганда, — сизга асло қаршилиқ қилиб бўлмас экан. Марҳамат, танлаган ерингиздан томорқа ажратамиз. Қўқон хонлигининг ер учун солигини тўлайсиз. Тақсиримиз Юнусбой Қўқон хонлигининг Номданақдаги вакиллари. Ёрлиқ ёзиб берадилар, кузларга бориб бу киши ҳазрати хоннинг имзоларини чектириб келадилар.

— Биз розимиз.

Шу тариқа ўртада шартнома тузилди. Улар, Қўқон хонининг бу ердаги вакили Юнусбой билан биргаликда отларда Номданақ шахрининг орқа томони, яъни ўша кезлар одамлар гужғон яшаган жой, яъни Ойлароча мазорининг кунгай томонига қараб йўл солдилар. Кунгай томон билан ғарб томон ўртасида унча катта бўлмаган сойлик бўлиб, ўртадан бир тегирмонли сув оқиб ўтар, сўнг яна тепаликнинг кун чиқиш томони қабристон, қабристон тутаб Навдак, Невич томондан катта тупроқли йўл ўтар, йўлнинг ғарб томони тақир ер бўлиб, одамлар яшамас, Қизилсойга туташиб кетар эди. Қабристон ҳозирги янги қабристонга келиб тугар, орада унча катта бўлмаган ер бўлиб, бу жойнинг охириги қисми Бухафизота қабристони билан туташиб кетарди. Бухафизота мазори, марказдаги озиқ-овқат дўкони билан ниҳояланар, пастки қисми эса ҳозирги жоме масжиди орқали Ҳазратимир мазоригача чўзилиб кетарди. Ҳозир қишлоқнинг ўртасидан ўтадиган йўлнинг паст қисми, яъни Соймаҳалла деб аталадиган қисми у пайтлар кам одам яшайдиган маҳалла бўлиб, бир неча бор қўлдан-қўлга ўтган, охири марта Аълам бобонинг набиралари томонидан минг сўмликка сотиб олинган, эндиликда у ерда мактаб биноси қад кўтариб турибди.

Аълам бобо Ойлароча мазори ортидаги, яъни кунгай томонининг юқори қисми, сойликдан кўтарилгач, ҳозирда Самар деган одам яшайдиган ердан яшаш учун жой танлади. Бу ернинг бир томони жуда қадимий, яъни эндиликда текисланиб устига одамлар уй солишган қабристонга бориб туташар эди... Шу нуқтадан то қишлоққача, ундан Эскиқўрғонгача бўлган ерларни минг қўй эвазига Аълам бобо ҳужжатлаштириб олди. Яна бир қанча қўйлар сотилиб, янги уйга режаси тузилди. Йиғилган олтинлардан ҳам анча-мунчаси сотилди. Шу куниёқ ёғоч усталари билан келишиб, танланган ерга тўрт хонадан иккита уй қурилишига асос солинди. Самсарақда вақтинчаликка қурилган уйлар, молхоналар бузилиб, бир неча араваларда зудлик билан Номданақка ташланди. Молхоналар, уйлар қурилиши ҳам бошланиб кетди.

Мен Аълам бобо томонидан қурилган дастлабки уй қанақа бўлганини билмайман. Аммо бойтўпи уруғининг сўнгги вакили Солибой яшаган уйни болалик кезларим ўз кўзим билан кўрганман. Ҳатто ичига ҳам кирганман. Ўша уйни мен баҳоли қудрат «Ҳасрат» номи романнинг иккинчи китобида чизиб ҳам берганман. Солибой бободан қолган ўша уйга болалигимда нимага борганимни билмайман. Лекин борганман ва ҳовлисига ҳам кирганман. Хотирамда жуда яхши сақланиб қолган. Шу билан бирга, ўша уйнинг орқа томонидаги Солибой бободан қолган, ёзда дам оладиган уйни ҳам яхши хотирлайман. Бу уй кўп вақт қишлоқ

фуқаролар йиғинига идора бўлган, кейинчалик солиқхона ҳам қилинган эди. Оз муддат шифохонага ҳам айлантирилганди. Янглишмасам, ўттиз йиллар муқаддам уй ташландиқ ҳолга етгандан кейин лақаби чулдир бўлган, яъни озгина тили тутилиб гапирадиган бир киши қайтадан жиҳозлаб, уй қилишга киришиб кетди. Бироқ жиҳозлашни тугатиб улгурмасдан тўсатдан ўлиб қолди. Кейин миш-мишлар тарқалди. Кимдир орқа томонда турадиган қайинонаси қатикқа заҳар қўшиб бериб ўлдирди, деган гапни ҳам тарқатди. Чамаси, у бетобланиб қолган хотинини ташлаб, Солибой бобонинг уйига янги хотин олмақчи бўлган кўринадди. Гап бу ҳақда эмас. Ўша кезлар Солибой боболарни мана шу уйлардан баъзи бир кишилар нотўғри қулоқ қилиб ҳайдаган, шу сабабли бу ерда бирор одам кўкармади, деган гапларни ҳам эшиттандим. Шу билан бирга, Аълам бободан қолган жуда катта ва гўзал уйни ҳам бойтўпини қулоқ қилиб, Номданақдан ҳайдаганлар ҳам кўкармади. Бир неча хотинлари, болалари тўсатдан ўлиб қолаверди... Бироқ бирор одам нотўғри иш қилгани ва эвазига оиласи талофат кўргани ҳақида бош қотириб кўрмади... Ҳозир ҳам ўйлаб кўришмайди. Фақат бировлар бизни иғво қилади, деб ўзгалардан ўпка қилиб юради. Ваҳоланки, ўша одамлар уйда ўтиришиб, ўтган кишиларга, яъни уйнинг эгаларига бирор марта мол сўйиб ҳудойи қилиб, арвоқлардан розилик сўрамайди...

Энди мен болалигимда кўрган, ҳозирда хотирамда сақланиб келаётган Аълам бобонинг зурриётлари яшаб ўтган уй ҳақида озгина тўхталиб ўтиш ниятидаман. Бу борада ҳеч ким ранжимаслиги керак. Аксинча, гуноҳларини эътироф этиб, Омоҳ олдида юзларини ёруғ қилиб олишлари керак. Кимки гуноҳларини Омоҳ олдида, одамлар олдида ошкор айтиб узр сўраса, ҳаммаси кечирилар экан. Мархумларнинг ҳам азоблари енгиллашиши керак. Йўқса қиёматга қадар бўйниларидаги қарзлари узилмай ётаверар экан. Аълам бободан мерос бўлиб қолган уйга, яъни у зотнинг Солибой исмли набираси истиқомат қилган уйни 1930 йиллар, яъни қулоқ-қулоқ давридан кейин мингбоши бўлган Қамбариддин Нозим ўғли эгалаган. У кишидан кейин мазкур уйда тўнғич ўғли Самар ака яшади ва кейинчалик бузиб, бошқа ерга уй солиб олди.

Ҳозирги озиқ-овқат дўконининг тўғрисидаги йўл, клубнинг ортидан ўтадиган йўлнинг бир томони дастга қараб, яъни Ойларочага қараб тушиб боради. Шу йўлнинг бўлинадиган еридан юқори томонга ҳам қараб торгина бир йўл боради. Мана шу йўл бойтўпидан бўлмиш Солибойнинг уйига элтади. Йўл ниҳоялана бориб озгина тепаликка кўтариларди. Тепаликка кўтарилмасдан ўнг томонда жуда баланд, кўк ранг билан бўялган ҳашаматли бино қад кўтариб турарди. Янглишмасам, бинонинг тагида ҳам уй бўлиб, бу уй ошхона ёки омборхона вазифасини ўтаган бўлиши ҳам мумкин.

Уй, назаримда, ўттиз қадамдан ҳам ортиқроқ ерга чўзилганди. Уйнинг ўртасида, яъни биринчи қаватда катта ёғоч дераза ҳам бўларди. Тимнинг таги билан ичкарига кирилганидан кейин ўнг ва чап томондаги уйларга қайриларди. Ўнг томонда катта ва узун айвон, айвондан тўғрида катта даҳлиз, ўнг ва чап томонларда чамаси тўрттадан уй бўлиб, биридан бирига кириларди. Чап томонда ҳам худди шундай уй бўлиб, чамаси бу томон меҳмонларга ёки аёлларга ажратилган эди. Ҳовли катта эмас эди. Ҳовлининг турли томонларида ҳам пастак бир қаватли уйлар қад кўтариб турарди. Янглишмасам, ҳовлининг кун чиқиш томонидан уч-тўрт хонали ошхона кўзга ташланар эди. Эшитишимга қараганда, бу ташқари ҳовли саналган, худди шу ҳовлининг орқа қисмида ҳам катта ва кенг ҳовли бўлиб, ўртадаги девор орасида эшик бўлган ва у томон, яъни аёллар истиқомат қиладиган ер асосан кўзга ҳам ташланмаган, бирор одамнинг эътиборини ҳам тортмаган. Ҳовлида кам миқдорда дарахтлар кўзга ташланар, дарахтлар асосан мевали бўлиб, ҳовлига соя бериш учунгина экилган, Солибойнинг бошқа ерда катта боғлари бўлган ва узумдан тортиб нокча, анжир, аноргача ўша боғлардан олиб келинган.

Йўлнинг чап томони, яъни Ойлароча қабристонининг одамлар яшаган томонида, торгина йўлнинг шимол томонида ҳам биз ҳозиргина тилга олган ҳашаматли бинолар каби бир неча бинолар бўлган ва у ерда Иброҳим бобонинг Солибойдан бошқа ўғиллари истиқомат қилишган. Улар асосан ўзлари билан қўни-қўшничилик қилишган. Ўша маҳалдаги удумга жиддий эътибор қилинса, бойлар билан бойлар, қозикалонлар, Қўқон хонлигининг вакиллари бир-бирлари билан борди-келди қилишган, камбағал табақа эса камбағал табақа билан қўни-қўшничилик, қудандачилик қилишган.

Аълам бобо эндиликда Номданақ халқи қишлоққа айлантирган, яъни ҳозирги клуб билан Ойлароча қабристони орасидаги тепалик ва сойликни сотиб олганидан кейин бу ерларда молхоналар қурдирган ва бир тўда моллари тоғ томонларда, ҳозирги Оқота қирларида боқилган. Ўша ерда бойтўпидан қолган эски молхона деворлари яқин-яқинларгача сақланиб қолган, дейишарди. Демак, моллар учун ажратилган ерда кўп миқдорда майда моллар, қорамоллар ва отлар кундузи далада боқилгандан кейин тунаш учун олиб келинган. Бундан ташқари, бойтўпининг Чорлоқ тепа ортида ва пастида ҳам мол боқадиган ва тунлари олиб қоладиган ерлари бўлган. Ҳозирда Лалми ва Кўкэшақ деб аталадиган, яъни Қизилтоғ деб аталадиган шаҳарчининг ўрни ҳам асли бойтўпининг ғалла экиладиган ва мол боқиладиган ерлари бўлган, дейишади. Бу ерларни Аълам бобо сотиб олганимди ёки у зотнинг кейинги фарзандлари сотиб олганимди, бу ҳақда қўлимизда

аник маълумотлар йўқ. Чорлоқтепа остида яшаётганларида бой-тўпидан кимлардир катта миқдорда олтин топиб олган ва бир галвирдан бўлишиб олган, деган гап ҳам юради. Бу қанчалик ҳақиқат, ҳақиқат эмаслиги Оллоҳга маълум. Аммо олтин топиб олмаганларида бундай миш-мишлар чиқмаган бўларди. Чунки Номданақда бошқа бирор уруғ ҳақида бунақа гаплар йўқ. Бу ҳақиқатга анча яқин. Ойлароча хоқонлиги ҳам асосан Чорлоқ тепанинг ортида бўлган дейишади. Чорлоқ тепанинг пастидаги тепаликка ҳам қачонлардир одамлар саржинлаб кўмилган экан. Пионер боғлари ташкил қилинганда, сув учун тепалик қазилганда ўша саржинлаб кўмилган одамларнинг суяклари чиқди ва тракторчи татар йигити жинни бўлиб ўлди. Қозоқбой деган одам етти ой оғир бетобликдан кейин бир неча марта қурбонлик қилиб тузалди. Биз ўша саржинлаб кўмилган марҳумлар Ойлароча даврида, оғир жангларда кўмилган одамлар бўлиши керак, деган фикрга келган эдик. Марҳум Хосият холамизнинг опалари, менинг доя онам Ширин бувим ўғли Солиҳ акага 1865 йили руслар Туркистонни босиб олганидан кейин бу ерга асосан юқумли касалга мубтало бўлган моховларни олиб келиб кўмишган, деган экан. Ширин кампир эса бу гапларни онаси Адал кампирдан эшитган экан.

Шундай қилиб, Аълам бобо молларини жойлаштириб, ўзига, оиласига яшаш учун уй ҳам қуриб олганидан кейин Оллоҳ олдидаги асосий қарзини узиш учун Номданақда масжид қуришга киришади. Ҳозирги Ҳазратимир мозори каршисидаги, яъни икки-уч йил муқаддам ёниб кетган масжиднинг ўрнида илк бор масжид тиклайди. Бу ер ҳам катта мазор бўлиб, мазорнинг бир четида йўлга яқин ерида бўш ер бўлган ва чамаси бўш ерни Аълам бобога масжид қуриш учун ажратиб беришган. Табиийки, у пайтлар қишлоқ ерларида ёғочлар кам бўлган. Асосан тераклар ҳисобига қурилишлар қилинган. Айтишларича, масжид бир қаватли бўлиб, юз кишига мўлжалланган. Масжид ҳовлисида ариқ ўтган, ариқда доим сув оқиб турган. Масжид қуриб битирилганидан кейин Аълам бобо етим-есирларга, сағирларга, камбағалларга эҳсонлик қилади ва халққа катта худойи қилиб, сўнг илк намозни халқ билан шу масжидда ўзи ҳам ўқийди. Халқ у зотнинг ҳақиқа дуолар қилади ва ўқилган намозлардан йиғилган савобларни Аълам бобонинг ота-боболарига бағишлайди.

Ана шундай қилиб, Номданақка илк қадамни қўйган, яъни «бойтўни» уруғига асос солган Аълам бобо бу ерда абадийликка қўним топади. Доим қашшоқларга, етим-есирларга, сағирларга ёрдам қўлини чўзиб келди. Моллари кўпайгандан кўпайиб бораверди. Бу дунёда абадийлик бўлмаганини, ҳар бир инсон вақти билан бу дунёни тарк этиши мумкинлигини ўйлаган Аълам бобо

яна қишлоқнинг обрўли кишилари билан маслаҳатлашиб, Ҳазратимир мазоридан авлодлари учун хилхона ажратишга қарор қилди. Ажратди ва бу ерга биринчи бўлиб ўзлари қўйилди. Қишлоқ халқининг ҳикоя қилишича, Аълам бобонинг дафн маросимида Еттикентдан ташқари Тошкенти азимдан, Қўқон хонлигидан, Самарқанд ва бошқа вилоятлардан ҳам одамлар келиб қатнашган ва қуриб берган масжиди, етим-есирларни уйлантиргани, боққани, мол-ҳолларни кўпайтириб, камбағалларга ҳам текинга бўлиб берганини эътироф этиб, ҳамма бирдай у зотга Оллоҳдан у дунёсини беришни сўрашган...

Поку покиза, саховатли, олижаноб, эзгуликни ардоқлайдиган Аълам бобонинг арвоҳи ўзидан кейин ўтган ўн беш авлодини ҳам ёрлақайди. Ўн беш авлоди ҳам бойиб кетди. Бирортаси хор бўлгани йўқ. Демак, Оллоҳ ота-боболарига юқтирган бўлса, авлодига ҳам юқтирар экан. Бандаси Оллоҳ юқтирган мол-мулкларни тортиб ололмас экан. Бунинг заминида бошқа бир ҳақиқат бор. Аълам бобонинг фарзандлари ҳасислик йўлини тутганлари йўқ, ўзлари еб, ўзгаларга ҳам берди. Шу сабабли кам бўлмадилар... Бугунги кунда ҳам набиралари боболари каби халққа хизмат қилаётир ва кам бўлганлари йўқ.

* * *

Мирфузоил Мирхалил ўғиллари одатдагидай волидан азиялари ва фарзандлари билан хайрлашиб, уйдагиларнинг дуоларини олганидан кейин «Нексия»сига ўтириб катта кўчага чиқиб олди. Ҳар кунгидай ишхонаси, яъни шимол томонга юрмасдан Чигатой қабристонини томонга ўтиб машинасини ҳайдаб кетди. Чигатойнинг Имом Бухорий номидаги жоме масжидининг бош дарвозаси қаршисида тўхтаб, масжиднинг ҳовлисига кирди. Ҳовлини жиддий кузатиб, анча вақтгача хаёлга чўмиб турди. Турли томонга юрди. Нималарнидир режалаштирди. Қачонлардир кичкинагина масжид ўрнида эндиликда жуда улкан ва баланд янги масжидни кучли бир иштиёқ ва ҳавас билан узоқ муддат кузатиб турди. Кейинги пайтларда қулоғига масжиднинг устидан чакка ўтаётганлиги ҳақидаги гап чалинган эди. Масжиднинг ичида хайрияга келган жуда кўп кўрпа, кўрпачалар, гиламлар, жойнамозлар ёзилган кенг ва баланд хонага, масжиднинг шифти, тоқилари, баъзи бир тўсинлар деворааридаги нақшлари, умуман, масжиднинг безакларига чакка ўтса, нима бўлиши мумкин? Халқнинг, масжиддаги мутасадди кишиларнинг ўн йиллаб қилган меҳнатлари зое кетиши мумкин...

«Масжид — Оллоҳ уйи, — деган фикр урилди масжидга термилиб турган Мирфузоилнинг миясига. — Оллоҳнинг уйи доим ҳам гўзал бўлиши керак. Мусулмонлар мана шу гўзалликдан баҳ-

раманд бўлишлари керак. Ахир масжидда фақат яхшилик, олижаноблик, эзгулик тарғиб қилинади. Бу ерда ёмонлик, ёвузлик, ваҳшийлик қораланади. Демак, масжидга саховат кўрсатиш ҳамма учун ҳам шарафли иш. Чунки отамиз ҳам, боболаримиз ҳам мана шу улуғ даргоҳга кириб, Оллоҳ учун беш маҳал намоз ўқиган, ўқиб келаётир. Ниҳоят мана ўзимиз ҳам кириб намоз ўқиётирмиз. Эрта-индин фарзандларимиз ҳам ўқишади...»

Мирфузоил шу хаёллар билан турганида Имом Бухорий номли жоме масжиди имом-хатиби Фуломжон Мирзаёқуб ўғли масжиднинг кун чиқиш томонидаги хонасидан чиқиб ҳовлига тушди ва тезлик билан меҳмон томонга илгарилади. Оёқ шарпасини олдинроқ сезган Мирфузоил ёнига ўтирилиб, Фуломжон аканинг истиқболига қараб юрди. Қўлини кўксига босиб, салом берганидан кейин қучоқ очиб беҳад самимият билан, оққўнгиллик билан кўришди. Ҳол-аҳвол сўрашиб, Фуломжон аканинг таклифига биноан имом-хатибнинг хоналарига кириш учун зиналардан кўтарила бошлади. Ичкарига киришди. Фуломжон ака марҳумлар, жумладан, Мирфузоилнинг ота-боболари, она-бибилари ҳақиқа ҳам қуръон ўқиб дуо қилди. Яна ҳол-аҳвол сўрашиб, бир пиёлагина чой устида суҳбатга киришди.

— Мирфузоилжон, — дея гап бошлади Фуломжон ака озгина ўйчанлик билан, — ўзингизга маълум, илгари бу ерда кичкинагина масжид бўларди. У пайтлар мен қурилишда қурувчи бўлиб ишлардим. Ўша кичик масжид ўрнида катта, маҳобатли бир масжид қуриш ташаббуси билан чиқдим. Ҳамма қўлаб-қувватлади. Жумладан, сизнинг жигарларингиз ҳам. Шу бир нарсани жиддий ўйлаб кўрмаган эканмиз. Масжиднинг тепасини катта плиталар билан беркитиб, устига сақич қуйилган эди. Вақт ўтиши билан сақичлар эриб, чакка ўтадиган бўлди. Тунука қилмасак бўлмайди. Сизга маслаҳат солиш учун ўзим ҳам анчадан бери тайёрланиб турувдим. Насиба бугун экан, кўришдик.

— Тақсир, жоним билан, — дея жавоб қилди Мирфузоил ҳаяжонланганидан ёшланган кўзларини артиб, — Яратган бизни шундай улуғ кунларга етказиб, саховат кўрсатиб, давлат берган экан, шундай улуғ бир шарафга лойиқ кўрган экан, бунинг учун Оллоҳга беадад шукроналар айтишга бурчлиман. Ахир бундай шарафга ҳамма ҳам эриша олмайди. Оллоҳ ота-боболаримга ҳам катта саховат кўрсатган. Аждодимизни «бойтўпи» дейишади. Биринчи бобомиз Аълам бобо Номданак деган қадимий шаҳарда катта бир масжид қуриб берган эканлар. Иброҳим бобомиз ўша масжидни қайтадан қуриб, яна савоб олган эканлар. Солибой бобомизнинг укалари Зуфар бобомиз ҳам жоме масжидининг юқори қисмида Кўк масжидни қуриб берган эканлар. Айтишларича, масжид қурилгунича 34 қадоқ чой ишчиларга дамлаб бе-

рилган экан. Бу масжид ҳам яқин-яқингача Номданақ қишлоғида савлат тўкиб турарди. Бир нобоп раис туфайли Кўк масжид бузилиб кетган экан. Масжидга саховат кўрсатиш бизга боболаримиздан келаётган удум. Марҳамат, хонақоҳнинг устини оқ тунука билан ёптириб бераман. Ҳамма сарф-харажатлари менинг бўйнимга. Тортинмай айтаверасиз. Ўзим ҳам ҳар куни эрталаб келиб хабар оламан. Бошқа камчиликлар бўлса ҳам айтарсиз. Ҳовлига ҳам гишт ётқизиш керакка ўхшайди. Ёмғир, қор ёққан кезлари лой бўлиб намозга келганларнинг гашига тегиши мумкин. Бу ҳақда ҳам ўйлаб кўрамиз. Ундан кейин масжидда алоҳида бир қудуқ қазиб сув чиқармаса бўлмас...

— Ҳар иккаласини ҳам режалаштирганмиз, — дея тушунтира бошлади Фуломжон ака, — аввал хонақоҳнинг устини ёпиб олайлик. Чакка ўтиб безакларни бузди.

— Яхши, мен кечқурун олдингизга кираман. Бирор одам билан қанча ёғоч, қанча тунука кетишини айтасиз. Усталарнинг, мардикорнинг пулини ҳам гаплашамиз.

— Умрингиздан барака топинг, ота-боболарингизнинг арвоҳи қўлласин. Ишхонангиз яна ҳам гуллаб кетсин.

Мирфузоил Фуломжон ака билан хайрлашиб чиқиб, Тошкент тумани, Муҳаммаджон Фозилов номи жамоа хўжалиги еридаги «Меҳнат» номи ишхонаси томон жўнаб кетди. Укаси Миродилни чақириб масжид борасидаги режаси билан кенгашди.

Масжиднинг устини ёпиш, яъни ўтаётган чаккадан асраш масаласи Мирфузоил учун биринчи масалага айланиб қолди.

Эзгулик дегани, инсон ўзи учун бу омонат дунёдаги ҳаёти учун эмас, у дунёдаги, яъни абадул-абад ётадиган дунёси учун қиладиган саховати. Эзгулик бошқаларга доимий равишда яхшилик қилиш. Бир инсонга ёки бир оилага ҳаёти учун унчалик кўп нарсалар керак эмас. Оллоҳ баъзи бир сахий бандаларига давлатни кўпроқ берадики, сағирлар, бевалар, бечоралар, аёлманд кишиларга ёрдамлашсин, деб. Демак, ошиқча топилган мол-мулкда бечораларнинг ҳам насибаси бор. Буни фақат онгли, фаросатли, дидли инсонгина англаб етади, ҳис қилади.

Мана шу тушунча-туйғуларга инсон маданият орқали, яъни маънавият орқали эришади. Маънавияти қашшоқ кишилар эзгуликка хизмат қилолмайди. Эзгулик эса биринчи гада биз топинаётган муқаддас тушунчалардан бошланади. Ота-боболаримиз минг-минг йиллардан бери Қуръони Каримни Ҳақ деб билган экан, унинг яратувчиси, ҳаммамиз учун ягона муқаддас бўлган Оллоҳнинг ҳамма буюргани алақачонлар исботланган. Дин ва диний тушунчаларга энди изоҳ ва исбот талаб этилмайди. Қуръони Каримда изоҳланган ҳамма суралар ва оятлар нечоғлик ҳақиқат эканлигини ҳаммамиз ҳам кундалик тажрибамиздан кўриб

ишонч ҳосил қилдик. Яхшилар бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам яхшилиқ топади. Ёмонлик қилганлар бу дунёнинг ўзида куйиб кетади. Бировларни бегуноҳдан-бегуноҳ кулоқ қилганлар, ё ўлдирганларнинг ҳаммаси ҳам кўкармади. Уларнинг фарзандларини ҳам кимлардир ўлдирди, ор-номусларига теғди. Бирлари икки бўлмади.

Мирфузоил Мирхалил ўғилларига Яратгanning саховати чексиз бўлди. У киши мана шу инсоний муносабатларни яхши ҳис қилиб, англаб етди. Ўзини доим ҳам ноҳўя ишлардан тийди, четга олди, чунки оталари ҳам шундай ҳалол кишилардан эди. Фақат деҳқончилик билан бола-чақа боқиб ўтган эди.

Мирфузоил Мирхалил ўғиллари масжиддан чиқиб, укаси Миродил билан кенгашиб олгандан кейин катта бозорга қараб йўл олди. Масжиднинг томини ёпиш учун қилган режасига кўра, ту누ка, ёғоч ва тахталарни, михларгача олиб, катта машинага ортиб изига қайтди. Харид қилган нарсаларни масжидга тушириб, Фуломжон ака билан қайтадан маслаҳатлашиб уста ва ишчилар ҳақида келишиб олди. Шундай қилиб, иш бошланиб кетди. Мирфузоил деярли ҳар куни масжидга қадам ранжида қилар, ишлаётганларнинг обу овқатларидан хабар оларди. Табиийки, ҳар қандай қилинган эзгу иш инсонга яхши кайфият бағишлайди. Соғлиғига ҳам яхши таъсир ўтказди. Ёмонлик инсоннинг кайфиятини бузади. Асабларини издан чиқаради. Узоқ яшаган одамлар доим ҳам бир ҳақиқатга амин бўлганлар. Ўзи яхши бўлган одамлар ўзгаларга ҳам озор бермайди. Демак, ўзининг ҳам, ўзганинг ҳам соғлиғини яхшилайти. Бировга ёмонлик қилмаслик, ўзига ҳам яхшилиқ келтириш билан бирга, у дунёси учун савоб ҳам келтиради.

Қарийб ўн кунлар ичида масжиднинг асосий қисмининг томи ёпилиб бўлинди. Кўклам ва кузларда ўтадиган чаккадан сақлаб қолинди. Бу муқаддас иш исталгандай ўринланди. Энди масжиднинг ҳовлиси масаласи турарди. Масжиднинг ҳовлиси кенг бўлиб, одамлар кўпроқ кирган кезлари ҳовлига сиғмай қолар, оёқ кийимлари лой бўлар эди. Демак, ҳовлини ҳам, яъни одамлар юрадиган йўллари тузатиш керак. Бунинг учун цемент гиштлардан йўлак қилиниши керак эди. Мирфузоил бу ишга ҳам ўз ҳиссасини қўшишга бел боғлади. Айтилганича гиштлар машиналарда келтириб берилди. Ўзининг ҳам, одамларнинг ҳам, эшиттанларнинг ҳам кайфиятлари аъло даражада эди. Гарчи бу ишда Мирфузоил катта савоб орттирган бўлса-да, аслида сидқидилдан, Оллоҳ олдидаги муқаддас бurchини адо этиш учунгина эзгуликка қўл урди. Бу эзгуликнинг заминидан бирон-бир манфаат йўқ эди. Мирфузоилнинг катта боболаридан бири Мираълам бобо ҳам Номданакка кўчиб ўтганидан кейин ҳозирги жоме масжидига асос солган, уни қурган эди. Сўнг Иброҳим бобоси мана шу масжидни катталаштириб,

кенгайтириб қурган эди. Иброҳим бобонинг яна бир ўғиллари Зуфар бобо эса ҳозирги жоме масжидининг юқори қисмига, таҳминан юз эллик қадам юқорироқ ерда сирли масжидни бунёд этган, ҳамма харажатларини ўзи кўтарган. Айтишларича, сирли масжиднинг қурилишида бойтўпининг хизматлари чексиз бўлган. Номданақда, айтишларича, 16 катта масжид бўлган ва мана шу масжидларнинг қурилишида Мирфузоилнинг боболари яхшигина хизмат бурчини адо этганлар. Мираълам бобонинг бугунги кундаги набиралари ҳам, жумладан, каттагина бир ишхонанинг бошлиғи, Мирфузоил Мирхалил ўғли ҳам савоб ишлардан бош тортмай, муқаддас бурчини адо этиб келаётир. Агар боболари саховатли бўлмаганларида балки Мирфузоил ҳам саховатли бўлмас эди. Мираълам бобо бой бўлган эди. Ундан кейин авлодлари «бойтўпи» деган улуғ унвонга сазовор бўлди. Яратган бугунги кунда набираларига ҳам давлат берди. Уларни қулоқ қилганлар, маълум вақт азоблаганларнинг фарзандлари бугунги кунда ҳам хор-зорликда кун кечираётир. Инсонни бойитадиган эзгулик — саховатдир. Саховат кўрсатмаган инсон боласи ҳеч қачон бойимайди. Бойиса-да, мол-мулки ўзига бўйормади.

Мирфузоил боболари, бибилари, қариндошлари ётган Чигатой масжидига қўлидан келганича яхшилик қилди. Масжид ҳовлиси-дан қудуқ қазиб сув чиқаришга ҳам кўмаклашди. Кам бўлмади. Масжид мутасаддиларининг, халқнинг олқиш ва дуоларини олиб мамнулик билан бобоси Мирсаъди ва оталари Мирхалил ака ётган қабристонга кириб, қабрлари ёнига чўкиб тиловат қилди. Яна мамнулик билан қабристондан чиқиб, ишхонасига йўл олди.

* * *

Ҳозирча биз билган бойтўпи уруғининг Номданақка келган катта бобоси Мираълам бобонинг оталари ёки боболари ҳақида аниқ бир ҳужжат йўқ. Бироқ у кишининг катта бобоси Бувай бува бўлган. Бувай буванинг Тошкентда яшагани, ҳатто Чирчиқ дарёсига кўприк ҳам қурмоқчи бўлгани, фақат ёв бостириб келганда шу кўприқдан ўтишини ўйлаб фикридан қайтганини ҳозирча набиралари таҳминан эслайдилар. Таҳминан деганимизнинг босиси, биз мазкур ҳужжатли қиссага қўл урганимизда бойтўпининг асли туркистонлик эканлиги, яъни набираларидан бири, тарихни яхши биладиган Абдулла бобо ва Солибойнинг Мирфузоил исмли ўғилларининг аёллари, бизга ҳам хола бўлмиш, яъни онамнинг оталари Мирза бобомнинг оналари Ойим керма биби-мизнинг сингиллари Адал (асли Адолат бўлса керак) хола-мизнинг кичик қизлари Хосият хола-миздан эшитганмиз. Хосият хола-миз эса турмуш ўртоғи Фузоил бободан эшитган бўлишлари керак. Хосият хола-мизнинг опалари Ширин кампир ҳам тарих

масаласида кўп нарсани билган аёллардан эди. Онамга хола бўлмиш ўша Ширин кампир менинг доя онам ҳам ҳисобланади. Ҳосият холам билан умрларининг охирида, яъни бетоб бўлиб қолганларида гаплашиб кўп нарса йўқотганимни, агар олдинроқ гаплашиш насиб этганида икки жилдди асар ёзиб олишим мумкинлигини ачиниш билан хотирлайман.

Демак, Бувай буванинг Эрали, Шерали исми ўғиллари ҳам бўлган экан. Нима учундир уларни додҳо дейишади. «Додҳо» сўзи ҳозирги генерал сўзига тўғри келади. Қўқон хонининг ҳам Шерали деган додҳоси, яъни генерали бўлган. Номданақдан чиққан Рўзжон додҳо деган аёл ҳам мана шу уруғга бориб туташади. Рўзжон додҳо ҳам генераллик даражасига кўтарилган. Демак, бойтўпи уруғининг бир қисми Қўқон хонларига ҳам бориб тақалади. Эрали билан Шералидан икки ўғил қолган экан. Уларнинг бири Наврўзбой (демак, наврўз кунлари туғилган), иккинчиси Қуронбой бўлган экан. Улардан бирига Турбатдан, яъни ҳозирги Қозоғистон ҳудудидаги Турбат қишлоғидан (турбат дегани, биласизлар, қабр дегани бўлади), иккинчисига Пискент қишлоғидан жой қилиб берган экан. Бойтўпининг биз билган бошланиши, яъни бобо Наврўзбойнинг ўғлими ёки Қурбонбойнинг ўғлими? Аниқлаш озгина қийин бўлди. Чунки Мираълам бобо Турбатдан ҳам эмас, Пискентдан ҳам эмас, Тошкентдан Чирчиқ дарёсини ёқалаб, Жумабозор қирлари оша Самсарак қишлоғига мол боқиб чиққан ва ўша ердан Номданақ шахрига абадийликка кўчиб ўтган. Мен Номданақ колхозида раис бўлган марҳум Абдурашид Жўрабоев билан ҳам гаплашганимда ота-боболари Тошкентдан чиққани, катта бобосининг исми Бувай бува бўлганини гапириб берганди. Бироқ таги Туркистонга бориб тақалишгани айтиб беролмаганди. Абдурашид аканинг оналари Фазлат кампир онамга амма бўларди. Яъни, бешмирза уруғидан бўлмиш Алибой бува онамининг бобоси Ҳайитбой бобомизнинг акалари бўларди.

Биз ҳозирча бу масалани набираларидан эшитганимизча қолдирамиз. Бу гал Мираълам бобонинг еттинчи набираси Иброҳим бобо ҳақида ёзиш ниятидамиз. Бойтўпи уруғи, яъни Мираълам бобонинг ҳозирги кунларда ҳаёт бўлган набиралари Мираълам бобонинг Мирашир ва Мирсаид исми набираларинигина билишар экан. Яхшики мен номданақлик кексалардан илгарилари сўраб, суриштириб, ўн битта оталарини ёзиб олган эканман. Демак, бойтўпининг набиралари ўртадаги Мирисқоқ, Мирисроил, Мирисмоил, Мирсиддиқ, Мирюсуф исми боболарини билмас эканлар. Биз ҳозир тилга олаётган зот Иброҳим бобо ўша Мирсаиднинг ўғиллари. Номданақда Саидота деган муқаддас жой бор. Қачонлардир у ерлар ҳам катта қишлоқ бўлган. Саидлардан бўлмиш Саидота тахминан 1100 йилларда Номданақка келиб ўрна-

шиб қолган. У зотнинг ака-укалари Пафиота, Оқота (бадани оқариб қолгани сабабли шундай аталган бўлса керак. Оқота исми авлиё Чимкентда ҳам ўтган экан. Ҳатто у ерда қабри ҳам бор экан. Номданак тоғидаги Оқотанинг қабри бор-йўқлигини билмайман). Кўктурули оталардир. Улар ҳазрат Зангиотада ўқиган дейишади. Бойтўпининг баъзи бир набиралари қачонлардир Саидотани боболари Мирсаид ота билан алмаштириб, бир қур қабрларига мол сўйиб худойи ҳам қилишган эканлар. Бу савоб иш. Лекин улар янглишган. Бойтўпининг Мирсаид боболари билан Саидотанинг орасида 600 йиллик фарқ бор. Бойтўпининг хилхонаси менинг боболарим, «бешмирза» уруғига бориб тақаладиган, яъни она томонидан бўлмиш боболарим ётган Ҳазратимир қабристонига, тепалиқда бўлиб, Мирсаид ота ҳам ўша ерда абадиятга қўним топганлар. Бугунги кунда бойтўпининг набираларидан бири, биродарларимиз, холлаваччамиз, яъни Солибой амакимининг оналари Ҳуройимнинг набиралари Мирфузоил мазкур қабристонни обод қилиш ниятидалар. Ҳуройим холамининг сингиллари Майрам кампир менинг бобом Усмоналининг оналари. Ҳар иккаласи ҳам қишлоқдаги Турсунбой эшоннинг қизлари. Менинг бибим кичик қизи.

Иброҳим бобо Мираълам бобосидан қолган Номданак қишлоғининг орқа томонида Калта булоқ ва Шўр булоқнинг устки қисмида, деярли сув кам чиқадиغان ерда истиқомат қилган. Уларнинг уйларини мен элас-элас эслайман. Жуда ҳашаматли ва ўймакорлик билан ишланган баланд уйлар бўларди. Иброҳим бобонинг ўғли Солибой қулоқ қилинганидан кейин ўша ҳашаматли уйларга қулоқ қилганлар, яъни ўша кезлар уйлари бўлмаган, қашшоқ, ҳатто ишқмас муттаҳамлар кириб олган. Ҳозиргача баъзи бирларининг набиралари яшайди.

Айтишларича, Иброҳим бобо беҳад одил, қўли очиқ, оққўнғил ва сахий киши бўлганлар. Мираълам бобосидан қолган масжидни қайтадан тиклаган, кенгайтирган ва доимий равишда 16 масжидга ёрдам қўлини чўзиб турган. У зот ўрта бўйли, серсоқол, пешонаси кенг, сочлари тўкилган, беҳад соддадил ва раҳмдил бўлган. Доимий равишда чиройли ва чопқир отларни минган. Улоққа ҳам ишқибозлиги кучли бўлган. Отларини чавандозларга чоптириб, ютган ҳақларини ҳам олмаган экан. Иброҳим бобонинг оталари Мирсаид бобо ўқимишли, маданиятли ва тақводор бўлгани сабабли, Номданакка Ўртасаройдан кўчиб келиб, эшонлик қилаётган, яъни Наманганнинг Чуст туманида катта мадрасани битириб келиб, Номданакка ўрнашган ва Навдак деган қишлоқнинг эшонларидан катта ерни эҳсонга олган Турсунбой эшон билан яхши алоқа боғлаган. Бирга масжидларда намоз ўқиган. Хуллас, бир-бирларига ёқиб қолиб, Мирсаид бобо оғайнисининг

тўнғич қизи Ҳуройимни Иброҳим ўғлига келин қилади. Турсунбой эшон донгдор Мирсаид бой билан қуда бўлишни ҳам ўзига шараф деб билади, бир совчи юборганидаёқ қизини фотиҳасини ўқитиб юборади. Ҳуройимнинг асли исмлари Эндиқой бўлган дейишади. Кейин «Маълум ойи» деб ҳам юритишган. «Эндиқ» сўзининг маъносига тушуна олмадим. Турсунбой эшон Номда-накка кўчиб келганидан кейин «Ҳурлик» кўрдим, яъни эркинлик кўрдим, бош қизимнинг исмини Ҳуройим қўйдим, деган экан. Ҳуройимнинг сингиллари менинг Майрам бувим ҳам ўқимишли, саховатли ва тақводор аёл бўлган, дейишади. Чунки беморларни, болаларини ҳам ўқиб соғайтириб юборар эканлар.

Иброҳим бобонинг Солибойдан кейин Зуфар ва Акбар, Маҳмуд исмли ўғиллари ҳам бўлган. Яна бир Мирҳомид деган ўғли ҳам бўлган, дейишади, бироқ у кишидан фарзанд қолмаган экан. Ҳозирда Лалми деб аталадиган, яъни Қизилтоғ шахрининг ўрни ҳам у кишининг ерлари бўлган. Моллари асосан ўзлари яшаган уйларнинг қуйи қисмида, яъни қачонлардир Ойлароча қишлоғи бўлган, ҳозирда Ойлароча қабристонини бўлган ер билан шу кунда болалар боғчаси орқасидаги ерда моллари тунайдиган катта молхоналари бўлган, дейишади. Отлари ва эшаклари учун ҳам алоҳида жойлари бўлган. Ундан ташқари, Невич ва Оқота қирларида ҳам тахминан 30 мингга яқин қўй-эчкилари боқилган. Ўнлаб чўпонлари бўлган. Чўпонлари ва бошқа ишчилари қийналмаслиги учун алоҳида эшаклар ҳам боқишган. Итлари ҳам кўп бўлган, дейишади. Чунки ўша кезларда Номданақ қирларида бўрилар кўп бўлган. Милтиқ эса деярли бўлмаган.

Иброҳим бобонинг олижаноблиги шу даражага бориб етганки, одамларни яширинча қишлоққа киритиб, етим-есирларни, қашшоқларни аниқлатар экан. Уйлантириб, уйларига бир-икки-та мол ҳам қилиб берар экан ёки ўз қўлида ишлатиб, оиласини тебратишга имкон қилиб берар экан. Ўша Иброҳим бобога келиб бойтўпи уруғи беҳад бойиб кетган. Чамаси бунга Иброҳим бобонинг саҳийлиги сабаб бўлган бўлса ажабмас. Қишлоқда баъзан бойтўпи ҳақида гап кетганда: «Улар Чорлоқ тепанинг тагидан кўп олтин топиб олганлар, ҳаммаси бир ғалвирдан улашиб олган», дейишарди. Бунга сабаб, бойтўпи Чорлоқ тепанинг ортида мол боққани ва деҳқончилик қилгани бўлганди. Шу гапни гапирётганлар аслида мантиққа эътибор бермайдилар. Бойтўпи аввалдан бой эди-ку! Борингки, олтин топиб олган бўлса ҳам, Яратган ҳаммага олтин ташлаб қўймайди. Бахтли кишиларгина Оллоҳнинг иродаси билан олтин топиб олиши мумкин. Афсонада шундай гаплар бор. Бухородаги мадрасалардан бирида юз йиллар муқаддам бир талаба ночорликда кун кечирарди. Охири: «Эй, поки Парвардигор! Уч кундан бери очман. Ҳамёнимда ҳеч вақо

йўқ. Нима қилай?!», дея туни билан нола қилиб чиқади. Эртаси куни эрталаб бирор тишлам нон топиш учун мардикорликка кўчага чиқади. Кўчанинг четида кўзига бир нарса йилтираб кўрилади. Олади. Олмос кўзли олтин узук экан. Оллоҳ унинг тунги ноласига қулоқ солиб илтимосини ижобат қилди. Қадимий афсоналардан бирида айтилинича, қачонлардир, қайсидир юртдан бир одам ҳаж қилишга келади, келади-ю маблағини йўқотиб қўяди. Ҳатто ейишга, ичишга бир чақаси ҳам қолмайди. «Эй поки Парвардигор! Эҳсон қилиш учун Каъбага катта маблағ олиб келган эдим, йўқотиб қўйдим, ейишга ҳам ҳеч нарсам қолмади!», дебди. Шу тун тушига Муҳаммад алайҳиссалом кирибди. «Эрталаб, — дебди ҳазрат Пайғамбаримиз, — йўлингда бир киши учрайди ва сенга маблағ беради...» Чиндан ҳам пул йўқотган одам шошиб Каъбага кириб кетаётса, бир киши тўхтатибди: «Мана шу пул сизга аталган, фақат қайтармайсиз», дебди. Бу афсона ҳам оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Иброҳим бобо Мирсаид ўғилларининг ўн минглаб майда ва йирик моллари бўлганлиги ҳақида ҳозиргача гапиришади. У зот аввал ҳам бир марта ҳаж қилган эканлар. Ёшлари бир жойга етганидан кейин ногоҳоний туш кўрибди. Тушида умри фасли ниҳоясига етаётгани, зудлик билан Каъбага сафарга жўнаши ва ўша муқаддас гўшага кўмилиши зарурлиги аён бўлибди. Уйғониб таажжуб билан узоқ ўтириб қолади. Кейин таҳорат олиб бомдод намозини ўқиб бўлиб, бўйга етган Соли, Зуфар, Акбар, Маҳмуд исми ўғиллари билан чой ичади. Ўғилларига ўнга яқин қўй, бир неча от ва новвос келтиришни сўрайди. Икки аравани Тошкенти азимга харажат учун юборади. Шаҳардан гуруч, ёғ, нон-чой ва палов учун зарур бўладиган нарсаларни харид қилиб қайтиши керак эди. Иброҳим бобо тушини ҳеч кимга айтмагани учун кўпчилик ҳайратда эди.

Моллар келтирилади. Шаҳардан ҳам аравачилар букюрилган нарсаларни харид қилиб қайтишади. Иброҳим бобо ўша кунлари бироз паришонлик билан далаларини ҳам айланиб қайтади. Қайтаётганида Хўжа маҳалладан ўтишга тўғри келади. Маълумки, Номданақда «Юқори маҳалла», «Паст маҳалла», «Сой маҳалла» деган атамалар, жумладан, «Хўжа маҳалла» деган ҳам атамалар бор. Куз ва кўклам кезлари одамлар кўчаларга чиқиб, деворларнинг тағларида ўтиришиб гурунглашади. Ё чойхоналарга чиқиб, суҳбатлашади. Нима учундир қадим-қадимдан миллати бир, дини бир бўлган Номданақ қишлоғида маҳалладошлар орасида келишмовчилик бўлиб келади. Айниқса, фуқаролар билан хўжалар орасида. Ваҳоланки, иккаласи ҳам бир миллатнинг фарзанди. Бир динга итоат қилишади. Назаримда, бу оддий инсоний маданиятнинг етишмаслиги, яъни маънавий қашшоқлик оқибатидир.

Бу келишмовчилик қишлоқдагиларнинг ўзларининг бошларига бало бўлди. Кулоқ-кулоқ даврида номданакликлар бир-бирларини бекорга жувонмарг қилиб юборди. Ким кимни ёмон кўрса «кулоқ» деб йўқотаверди. Шу сабабли, энг кўп одам Паркент тумани бўйича номданакликлардан кулоқ бўлиб, тентираб кетди ва бу гап ҳозиргача эл оғзида юради. Дангаса, ўғри, каззоблар мана шундай ишларни амалга оширди. Одамларни кулоқ қилиб уйларига кириб олишди, чунки босқинчининг найрангига учган номданакликлар бирор вақт ўз жигарини йўқотаётганини англаб етмади. Барибир ўша миллатига хиёнат қилганларнинг бири икки бўлмади. Умрлари хазон бўлди, бола-чақалари ўлиб битди. Гап бу ҳақда эмас. Ҳозирча Иброҳим бобо ҳақида кетаётир.

Иброҳим бобо Номданақ қишлоғида қачонлар истиқомат қилган «Бешмирза» уруғи билан кутилмаганда қуда-андалик қилишга бел боғлайди. Ҳаж сафарига отланаётган кезлари Хўжа маҳалладан ўтиб келаётганида, девор тагида ўзларини офтобга солиб ўтирган бир неча йигитлар Иброҳим бобони кўриб, салом-алик қилиш ўрнига: «Бой бўлсанг ўзингга, отдан тушиб бизга салом бериб, сўнг кет!» дейишибди. Иброҳим бобо бундай жаҳолат қишилари билан ади-бади айтишиб ўтирмай, юксак инсоний маданият билан отидан тушиб, йигитлар билан бирма-бир қадрдонлардай кўришади. Саломлашади. Сўнг бир неча қадам яёв юриб сўнг отига минади. Бобонинг минг тиллали қизил қашқа оти бўлган ва ўша кунни ҳам ўша отида кетаётган бўлган. Ота ўтиб кетиши билан девор тагида ўтирган йигитлар: «Бойтўпини бопладикми? Отидан тушириб саломлашишга мажбур қилдик. Унинг суробини тўғрилаб қўямиз-у, бироқ уларнинг Буважони бор-да...» дебди. Иброҳим бобо пинагини бузмай уйига қайтади. Отидан тушиб, Солибой исми ўғлига: «Отта мин, Буважон акангни отта миндириб, ўзинг билан олиб кел!», дейди. Солибой бобо ҳам оталарининг буйруқларини жони билан бажаради. Сойлик тепасидаги Ойлароча тепалигидаги уйлاردан бирида яшайдиган Буважон бувани отта миндириб олиб келади. Иброҳим бобо «Бешмирза» уруғининг сардори, яъни полвон йигити билан самимий кўришади.

— Буважон, бутундан бошлаб сен билан ота-боламиз. Ҳозир Хўжа маҳалладан ўтиб келаётгандим. Хўжа йигитлар озгина одобсизлик қилишди. Отимдан тушириб салом беришга ундади. Жаҳолатда қолган йигитларга ҳеч нарса демадим. Бир қишлоқнинг одамларимиз. Тўй-маъракаларимизга келамиз. Қиз олиб, қиз берамиз. Масжидимиз бир, динимиз бир. Аммо бир-бирларимизни айиришимиз мусулмончиликка асло тўғри келмайди. Қайтаётганимда улар: «Бойтўпининг суробини тўғрилаймиз-у, Буважони бор-да», дейишди. Демак, сендан кўрқисар экан. Бутундан эътиборан сен билан ота-болалигимиз давом этади. Қариндошларин-

гда бўйга етган қизлар, йигитлар борми?

Буважон бува озгина хижолат тортиб, кутилмаганда айтилган гапдан ҳайратланиб ўйланиб қолади. Айни пайтда қалби шодликларга тўлади. Чунки Номданақда Иброҳим бободай олижаноб одам билан ота-бола бўлиш, қуда-андачилик қилиш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Буважон бувадан хўжа йигитларнинг кўрқишларига бир сабаб бор эди. Илгарилари Номданақда жуда катта бозор бўлган. Бозорга Самарқанддан, Бухородан ҳам карвонлар савдо учун келишган. Жумладан, яқинроқдаги қишлоқлардан ҳам бозорчилар келишган.

Бир куни кўшни қозоқ қишлоқдан бир қозоқ одам келиб, туяларнинг териларини сотади. Буважон бува келиб қозоққа: «Мана бу моянинг терисини қанчага берасан?» дейди. Қозоқ эса: «Бу моя эмас, норнинг териси», дейди. Буважон бува: «Қозоқ бўлсанг ҳам туяларнинг фарқига бормас экансан, ахир бу моянинг териси, норнинг териси озгина қалинроқ бўлади», дейди. Қозоқ қизишиб кетиб: «Норнинг териси бўлса, онангни берасанми?» деб юборади ва Буважон бува қозоқнинг курагига бир тепиб ўлдириб қўяди. Тўполон бошланади. Хун сўрайди. «Бешмирза» уруғ кўп уйларини сотиб қозоқларга хун ҳам тўлайди. Қозоқлар эса Буважон бува ҳақида: «Буважон деган зўр чиқди, пешонамиз шўр чиқди», дея қайғули кўшиқ ҳам тўқишади.

Буважон буванинг зўрлиги, яъни хўжа йигитларнинг кўрқиши сабаби шу. Худо ёрлақаб Иброҳим бува, яъни бойтўпи билан бешмирза уруғи орасида қуда-андачилик бошланади. Ўша кезлар Солибой буванинг Рисолат исми қизи бўйга етиб турган бўлади. Буважон буванинг Ҳайитбой исми акаларида эса Шокир исми ўғли бўйга етиб турганди. Иброҳим бобонинг истаги билан Рисолат бувимиз бизнинг амакимиз, яъни онамнинг оталари Мирза бобонинг Шокир исми укаларига узатилади, Боймирза уруғидан эса Обидмуҳаммад ҳожининг Мукамбар исми қизи бўйга етган эди, уни Иброҳим бобо Акбар исми ўғлининг Абил ўғлига келинликка олади. Шу тариқа икки уруғ бир-бирларига жуда яқинлашиб кетадилар. Ҳали-ҳамон бир-бирлари билан қуда-андачилик қилиб келадилар.

Юқорида эслатганимдай, Иброҳим бобонинг тушига иккинчи бор ҳаж қилиш киргани ва зудлик билан йўлга чиқиши зарурияти туғилади. Моллар олиб келишади, бозор ҳам қилинади. Иброҳим бобонинг нафақат Номданақда, жумладан, Паркентда, Сўқоқ, Заркент, Навдак, Невчида ҳам кўплаб биродарлари бўлган. Бориш-келиш қилишган. Илгарилари ҳажга жўнашларидан олдин одамлар узоқ-яқинларини йиғишиб катта тўй-томошалар қилиб, халқнинг розилигини олиб, сўнг йўлга чиққанлар. Иброҳим бобо ҳам шундай йўл тутади. Бир ҳафта тўй беради. Тўйга ҳамма қишлоқлардан одамлар оқиб келишади. Иброҳим ота эса

меҳмонларнинг ҳаммасидан:

— Биродарлар, дуо қилинглар! Оллоҳдан сўраб беринглар! Мен Номданакка қайтмайин, ҳазрат Пайғамбаримиз ётган муқаддас тупроқда қолайин! — дея илтимос қилди. Ҳамма у зотнинг илтимосини аъло даражада бажаришади. Меҳмонларни кузатиб қўйиб, Иброҳим бобо иккинчи фарзандлари, яъни Зуфар исми ўғиллари билан иккинчи бор Оллоҳ олдидаги муқаддас бурчларини адо этиш учун ҳаж сафарига жўнайди. Бир неча туялар, отлар, ҳатто эшаклар ҳам олиб кетилади. Чамаси ўша кезлар ҳажга бораётганларни қайсидир масофадан етаклаб борадиган араб кишилари бўлган ва ҳақ олиб Каъбани кўрмаган, билмаганларни бошлаб боришган. Ўшандай араблардан бири Иброҳим бобони ҳам бошлаб кетаётган бўлади. Мадинага чамаси йигирма чақиримлар қолганида Иброҳим бобонинг мазаси қоча бошлади. Бошқарувчидан яшириб ўғлининг қулоғига: «Болам, чамаси менинг вақтим яқинлашди. Одам марҳумга айланганидан кейин оғир бўлиб қолади. Сен ёзилиш баҳонасида ерга тушиб, хуржуннинг кўзига кўпроқ тош солиб оласан. Мени бошқа кўзига соласан...», дея шивирлайди.

Чиндан ҳам бошқарувчи араб агар бобонинг ўлганини билса, қайтариб ҳам юбориши мумкин эди. Хуллас, вақти-соати етиб бобонинг охирати йўлда ниҳоясига етади. Ўғли Зуфар бойвачча оталарининг илтимосларини аъло даражада қондиради. Мадинага мурдаларини хуржунда элтади. Тарихдан маълумки, Мадинаи мукаррамада, одамларни исломга киритиш даврида динсизлар билан курашда ҳазрати Пайғамбаримизнинг саҳобаларидан кўпчилиги шаҳид кетиб ғозийга айланиб, Мадинаи мукаррама яқинидаги қабристонлардан бирига дафн этилади. Иброҳим бобо ҳам тақдир тақозоси билан ўша қабристонга тўғри келиб қолади. Зуфар бобо отасининг ҳаж қилишга келаётгани, аввал ҳазрати Пайғамбаримизнинг қабрларини зиёрат қилиб, сўнг Каъбага ўтиши ниятида эканликларини ҳам тушунтиради. Етолмай йўлда бандаликни бажо келтирганлиги сабабли дафн қилишларини сўрашади. Бироқ рухсат берилмайди. Охир-оқибат йўлини топиб Иброҳим бобони тунда саҳобалар ётган қабристонга дафн қилишади. Руҳи поклари саҳобаларнинг руҳи покларига қўшилади ва шаҳидлар орасида бўлгани сабабли, жаннати бўлганини ҳам одамлар қаромат қилишади.

Иброҳим бобо ўша муқаддас қабристонда абадиятга қўним топганлар. У зотнинг руҳи покларига ўтган-кетганлар саҳобалар қаторида дуои фотиҳалар қилишади.

Зуфар бобо ҳаж сафаридан эсон-омон қайтиб, бошидан кечирган воқеаларни қариндош-уруғларига гапириб беради. Қариндош-уруғлар у кишининг чакана одам бўлмагани, саҳобалар ётган

мозорга кўмилганини эшитиб, Яратганга такрор-такрор шукроналар айтадилар. Йиллик маъракалари эса Номданақда ўтказилади. У зотнинг маъракаларига келувчилар кўчаларга сиғмай кетади. Ва ҳафталаб, ойлаб Иброҳим бобонинг уйидан келиб-кетувчиларнинг қадамлари узилмайди.

Маълумки, Иброҳим бобо отаси Мирсаид бободан биргина ўғил фарзанд бўлган. Мирсаид бобонинг Иқлим деган ёлғиз қизлари ҳам бўлган. Иброҳим бобонинг опалари Иқлим амма ҳақида бирор маълумот йиғолмадик.

* * *

Мирфузоил Мирхалил ўғли билан қарийб икки йилдан буён мулоқотда бўлиб келяпмиз. Адабиётдан орттирган тажрибамга суяниб шундай фикр билдиришим мумкинки, бир одам билан узоқ вақт мулоқотда бўлишингиз билан ўша одамнинг ички ва сиртқи оламига хос бўлган аломатларни, жумладан, муомаласи, одамларга, табиатга, жамиятга, маънавиятга, адабиётга, санъатга, фалсафага бўлган муносабатини ҳам билиб олишингиз мумкин. Шу билан бирга, ўша одамнинг тафаккури қудрати нима-ларга қодирлиги, фикр доирасининг нечоғлик кенглиги, ақли, идроки, диди ва фаросати, меҳнатга, ишбилармонликка бўлган иқтидори, қодирлигини ҳам ҳис қилиб ва англаб етиш мумкин.

Мен умримда Чингиз Айтматов билан бир неча бора мулоқотда бўлдим. Шу билан бирга, Валентин Катаев билан, Олес Гончар билан, Михаил Алексеев билан, Одил Ёқубов билан, Шукрулло билан кўп бор суҳбат қуриш бахтига ҳам муяссар бўлдим. Мен бу борада ўзимни мақташ ёки бошқалардан устун қўйиш фикридан йироқман. Лекин мана шу кишиларнинг ҳаммасига ҳам ўз фикрим ва муносабатимни ёзма равишда баён этиб келдим ва бу мақолаларим китобларимда эълон ҳам қилинди. Шу маънода бугун мен биродарим ва ҳамсуҳбатим Мирфузоил Мирхалил ўғли ҳақида ҳам мутлақо шахсий фикримни озгина ифодалаш ниятидаман. Бу қарорга мен у киши билан бўлган икки йиллик мулоқотимиздан кейин келдим. Яъни, ота-боболари ва ўзи ҳақидаги китобни ёзиш баҳонасида шундай қарорга келдим.

Бизни ҳайвонот олаmidан фарқлаб турадиган тушунча-туйғу маънавийят маданиятидир. Инсон маънавий маданиятдан узоқлаша бошлаган сари ҳам тушунчавий, ҳам туйғувий жараёнлар оқсоқланиб боради. Бундай ҳолларда инсон ейиш, ичиш ва бошқа лаззатларга, яъни ҳирсий манфаатларга берилиб кетади. Бутунги кунда бизнинг фахр ва ғуруримизга айланиб қолган Темурийлар даври ёдгорликлари, битиклари, жумладан, Яссавий ва Зангиота, Арслон бобо хоки устидаги ёдгорлик мақбаралар, Амир Темурнинг иқтидорли набираларидан бўлмиш Шоҳ Жаҳон Ҳиндистонда бунёд

этган «Муҳаббат қасри» деб аталмиш Тожмаҳал инсон тафаккури ва ҳислари натижасидир. Бу ёдгорликлар билан биз бутунги кунда бутун дунё олдида фахрланамиз, ғурурланамиз. Кейинги даврларда ҳам улкан қурилишлар бўлди. Метро, санъат саройлари, Самарқанддаги Темурий ёдгорликларининг қайта таъмирлаш ишлари чаканаликлар эмас эди. Кейинги ўн йилликлар бу борада Ўзбекистон учун, ўзбеклар учун қувонарли воқеаларга айланди. Фарғонада Фарғоний, Марғилонийга, Самарқандда Мотурудий, Ал-Бухорий, Бухорода нақшбандия тариқатининг асосчиси Нақшбандий ҳазратларига тикланган ёдгорликлар, Хоразмда ҳазрат Жалолиддин Мангубердига тикланган ёдгорликлар ёки Тошкентда, Юнусободда қатагон даври қурбонларига ўрнатилган эсдалик мажмуи маънавий маданиятнинг энг юксак чўққисидир.

Мен биродаримиз Мирфузоил Мирхалил ўғли билан суҳбатлашган кезларим узоқ ўтириб қолиб, фақат мана шу инсоний маданият ҳақида гап очаман. Доим ҳам суҳбатимиздан қониқиш ҳосил қиламан. Тафаккур қудрати, фикрлаш доираси, ҳис қилиш, англаб етиш, идрок қилиш ва ниҳоят, дид ва фаросат билан боғлиқ жараёнлар ҳаммада ҳам мавжуд. Бироқ кимда қандай ривожланган. Бировлар адабиётни, санъатни, фалсафани, тарихий битикларни кўп ўқиши ва шуғулланиши орқали биз тилга олаётган улўф бунёдкорлик тушунча-туйғусига етиб келади. Бировларда тафаккур қудрати кучли, бироқ ўқимаган. Ақли билан, ҳислари билан, фикрлаши билан кўп яхши ишлар қилади. Сабаби, улўф кашфиётлар учун зарур бўлган шартли қонуниятларни билмайди. Шеъриятнинг қонун-қоидаларини билмай улўф шеърят яратиб бўлмайди. Фалсафанинг қонун-қоидаларини билмай фалсафа ёзишга киришиб бўлмайди. Тарих қолдириш учун ҳам тарихий жараёнларнинг шартли қонунларини билиш талаб этилади.

Мирфузоил Мирхалил ўғлида фалсафа, адабиёт, санъат, тарих ва бошқа фанларни нозик ҳис қилиш, англаб етиш учун зарур бўлган жуда катта тафаккур қудрати мавжуд. Мирфузоилнинг юрагидаги инсоний ҳислари, борлиғу оламга бўлган олижаноблик туйғуси жуда ҳам кучли. Беҳад таъсирчан одам. Беҳад раҳмдил одам. Олижаноблик, эзгулик, одамийлик қаршисида у ҳам хизмат қилишга ҳозир у нозир бўлиб туради. Тарихий шахслар, адабиёт, санъат, фалсафага алоқадор даҳолар ҳақида гап кетганида, суҳбат жараёнида шу қадар таъсирланиб кетадики, икки соатда ўн мартабга кўзлари ёшларга тўлиши мумкин. Озгина ҳаяжонланганида ҳам, озгина қувонганида ҳам шундай таъсирланиш ҳоллари юз беради. Фаросати, диди ҳам шу қадар нозиклик билан камол топганки, бир қарашингизда, бир ишорангиз билан нима демоқчилигингиз, нима истаётганингизни англаб, ҳис қилиб олади.

Бу менинг икки йиллик мулоқот, суҳбатдан кейинги Мирфу-зоил ҳақида келган фикрим.

Инсоннинг энг буюк кашфиётларидан бири ҳам меҳнат маданиятини, яъни маънавиятини юзага келтириш бўлди. Бугунги кунда меҳнат қуроллари ақл бовар қилмас даражада юксакка кўтарилди. Инсоннинг саломатлиги билан боғлиқ илоҳий маданият ҳам мана шу меҳнат маданиятидир. Ёйиш, ичиш, меҳнат қилиш ҳам ҳаракат маданияти билан юзага келди. Меҳнатсиз ўқиб, илм олиб ҳам бўлмайди. Ердан табиий равишда униб чиқадиган буғдойни ҳам инсон хонакилаштириб, қайтадан экиб кўпайтириб, худди шундай дарахтлар, сабзавотларни, меваларни ҳам хонакилаштириб, кўпайтириб, айни вақтда кўп балолардан асраб ҳам қолди. Бу ҳам меҳнатнинг самараси. Деҳқончилик, буғдой, пахтани қайтадан экиш инсоният учун энг гўзал кашфиёт бўлди. Пахтани хонакилаштириш билан инсон ўзининг ор-номусини ҳам маданият нуқтаи назаридан ҳимоя қилиб қолди. Совуқлардан асраб, турли бетобликларнинг олдини олди. Бу билан инсон ўзини ёввойи ҳётдан онгли ҳаётга олиб кирди. Шу тариқа тафаккури ва ақлига, гидрокига, ҳисларига, фаросати, дидининг тараққиётига ҳам кенг йўللار очиб берди. Илм-фан тараққиёти ва маданияти бизни мана шу кашфиётларни эъзозлашга олиб келди. Инсон онги ҳақиқий мазмунга қайта бошлаганида чиндан ҳам маънавият нг юксак чўққига кўтарилади. Аслида бу манзарага ташқаридан назар ташланса, жуда оддий манзара кўзга ташланади. Соддагина инсоний ва ҳаётий жараён. Аслида эса содда ҳам эмас, одий ҳам бўлмаган жуда гўзал, яъни узоқ машаққатли ва оғир ур жараёни, инсоний тараққиёт жараёнлари ҳақидаги тушунчага эг бўламиз. Инсон эрк туйғусини ҳам мана шу жараёнда кашф қилди. Ватанини, миллатини босқинчилардан халос этиш жараёни ҳам шу тариқа шаклланди. Буни тушунмаган, ҳис қилмаган кималар ҳали ҳам ҳайвонликдан қутулолмаган ҳисобланади. Ўзбекистон азал-азалдан алломалар, олимлар, улуғ файласуфлар, шорлар, ёзувчилар, тарихчилар ва диний илмларга асос солган кшилар ватани ҳисобланади. Ислоҳ оламида, маълумки, учта «Аъзам» унвонига мушарраф бўлган зот мавжуд. Улардан бири «Ҳанфия» мазҳабининг асосчиси, яъни 699 йилда туғилиб, 767 йилда вафот этган Имом Аъзам. Иккинчиси 1079 йилда туғилиб, 116 йилда вафот этган, яъни «Қодирия» тариқатининг асосчиси Ғавсул Аъзам. Учинчиси эса Наманган вилоятининг Косон туманида дунёга келган ва Самарқанднинг Даҳбед қишлоғида 1542 йили бандаликни бажо келтирган Маҳдуми Аъзам. Уч «Аъзам»нинг иккитаси Туркистон тупроғида таваллуд топганини ҳисобга олсак, миллатимизнинг аллақачонлар тараққиёт чўққисига кўтарилгани маълум бўлади. Бугунги кунда Косонда

Маҳдуми Аъзам номида катта боғ бор. Агар тарихга жиддий назар солиб Спитамен, Тўмарис, Форобий, Жалолиддин Мангуберди, Темур, Шерғозихон, Маҳдуми Аъзам, Ғавсул Аъзам, Ибн Сина, ал-Бухорий, Беруний, ал-Хоразмий, Мотурудий, Фарғоний, Мирғилоний, Улуғбек, Бобур, Шоҳ Жаҳон, Навоий, Зебуннисо, Юдира, Қодирий каби улуғ зотлар Туркистон тупроғида туғилгани ҳисобга олинса, ўзбекларнинг дунёвий илмга, фанга, адабиёт, санъат ва тарихга қанчалик улуғ фарзандлар бергани ва хизмат қилгани ўз-ўзидан аён бўлади. Баъзи бир миллатларда бундай зотларни кам учратиш мумкин. Бундай зотларни баҳолаш учун эса биз беҳад илмли ва олижаноб бўлишимиз, маънавий маданиятини ҳам эгаллашимизга тўғри келади. Бунинг учун одам жисмонан кучли бўлиши ҳам керак. Рухий кучли бўлган инсон боласи жисмоний ҳам кучли бўлади. Носоғлом кишилар меҳнатга ҳам, илм олишга ҳам ярамайди. Бунинг учун фарзандларимизни тезлик билан соғлигини ошириб, илмга, адабиётга, санъатга, тарихга ва бу борадаги маданиятга тайёрлашимиз керак. Фарзандларимиз орасидаги биродарлик ҳисларини ҳақ алоҳида эътиқод билан тарбиялаб боришимиз зарурияти туғилади. Бундай муносабатларни юзага келтирмасдан туриб илмий маънавий тараққиётга асло кўтарилиб бўлмайди.

Бу борада ҳам Мирфузоил Мирхалил ўғли билан эрикмасдан соатлаб суҳбат қураман. Суҳбатимиз кўпроқ ёшлар ва ёшлар тарбияси ҳақида бўлади. Ҳозир ана шундай суҳбатлардан бирини ҳукмингизга ҳавола қиламиз.

— Ота-оналар ўз фарзандларини ватанпарвар, миллатпарвар, тараққийпарвар этиб тарбиялашлари керак, — дея суҳбатини давом эттиради Мирфузоил Мирхалил ўғли, — фарзандларимиз бизнинг келажагимиз. Келажаксиз инсоният йўқ. Келажагини ўйламаган одам тарих олдидаги бурчини ҳам ўйлаб ўйди. Тараққиётнинг кушандаси илмсизликдир. Бундай ҳоларда ўқимай диплом олиб, сўнг отаси ёрдами билан бирор лавоимни эгаллаб, буйруқбозлик билан кун кечириб, пул топарди. Бундай йўл билан топилган пуллар, табиийки, ҳеч кимга буюрмайди. Шу гаплар адабиётга, санъатга ҳам алоқадор. Енгил-елпи ёки паа-партиш иш қилиш билан гўзалликка эришиб бўлмайди.

Ҳазрат Навоий шундай тенгсиз иқтидорга эга бўла туриб илм олмаганида дунёвий шеърятни бу қадар юксакликка олиб чиқолмасди. У зот ўзигача ўтган шоирлар, олимлар, тарихчиларнинг асарларини шу қадар кўп нашр қилдираки, ҳозиргача шарқ мамлакатларида у қадар кўп китоблар нафр қилинганича йўқ. Бу, табиийки, илмнинг самараси. Инсон оламида жаҳолат деган тушунча мавжуд. Жаҳолатга тушиб қолганлар бир-бирларини сотадилар, иш қилмайдилар, илм олмайдилар, енгил-елпи,

яъни меҳнат талаб этмайдиган ишлар билан шуғулланиб кун кўрадилар. Жаҳолатда қолганлар бир-бирларини ейиш — йўқотиш билан шуғулланадилар. Адабиётта, санъатта, илмга, тарихга қизиқиш туйғуси бўлмайди. Ҳеч нарса ҳақида бош қотирмай кўяди. Бундай одамларнинг биринчи аломати осонгина пул топиш, осонгина шарафга эришиш бўлади. Кимки ота-онасига қарши борса, бири икки бўлмайди. Мозорларини, масжидларини бузганларнинг ҳам косаси оқармайди. Булар илоҳий маънавият билан боғлиқ тушунча. Тасаввур қилинг. Навоийсиз, Бобурсиз, Синосиз, ал-Хоразмий, ал-Бухорий, ат-Термизий, Мотурудий, Машрабсиз, Нодирасиз, Қодирийсиз, Темурсиз, Жалолиддинсиз адабиёт ҳам, санъат ҳам, тарих ҳам бўм-бўш... Демак, маънавият инсонни доим ҳам жаҳолатдан, хурофотдан халос этиб келган. Шу маънода муаллимлар доим ҳам инсонни жаҳолатдан, яъни фарзандларини хурофотдан асраган кишилардир. Борди-ю, муаллимнинг ўзи жаҳолатда қолса, демак, бутун бир миллатнинг фарзандлари жаҳолатга тушди, деяверинг.

Мен мазкур суҳбатда Мирфузоил Мирхалил ўелига ҳар қандай маънавият биринчи галда илоҳий маданият билан боғлиқ, яъни инсоннинг тушунча-туйғуси билан боғлиқ эканини изоҳлашга уриндим. Ислом йўли инсониятнинг манфаатларига тўғри келиб қолди. Исломгина инсон болаларини ирқий ё тоифавий, миллатий, ватаний ажратишларга ундамайди. Аксинча, жипслашишга ундайди. Фақат уни жоҳил кишиларгина нотўғри талқин қилиб, баъзи бир кишиларга ёмон кўрсатиши мумкин. Инсон ўзини тозалаб, беш марта ювиниб, ёмон ҳидлардан, ёмон чиқиндилардан халос этади. Дили ва танини поклайди, покизалайди. Бу эса гўзаллик дегани бўлади. Ўлганларимизга ҳурмат, мозорларга ҳурмат, икки дунёга ҳурмат... Мана шуни хотира дейди. Онанинг, отанинг муқаддаслигини, ягона топинувчимиз Оллоҳ эканини, унинг Расули ҳазрат Пайғамбаримиз эканини бизга ўргатади. Эътиқодимизга сингдиради. Ягона эътиқодга ўргатади. Лўттибозликдан, маддоҳликдан, сотқинликдан халос этади. Буларсиз ота-онани, Яратгани танимаймиз, ҳазрат Пайғамбаримизга ҳурматли бўлмаймиз. Табиийки, ота-она ўз фарзандига ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайди. Демак, жаҳолатни ҳам раво кўрмаслиги керак, яъни ҳар лаҳза фарзандларини жаҳолатга тушмаслиги учун курашишлари керак. Ҳар лаҳза: «Ўзбекистон — менинг Ватаним, ўзбек — менинг миллатим, биз фарзандлар халқнинг фарзандимиз. Демак, ҳаммамиз ҳамжиҳатликда Ватан, миллат йўлида, унинг тараққиёти йўлида бир тан, бир жон бўлиб курашишимиз керак. Ҳеч қачон бир-бирларимизни камситмаслигимиз шарт ва зарур. Қайси халқ жаҳолатдан, хурофотдан тез қутулса, ўша халқ тезлик билан тараққиётга эришади. Худога

минг бор шукроналар бўлсин, мустақилликка эришиб олдик. Энди ор-номусимизга, гуруримизга, шууримизга ишонишимиз лозим. Адабиётимиз, санъатимиз гуллаб кетиши керак. Бугунги кунда маъ-навий ҳақида жуда жиддий бош қотирадиган вақт яқинлашди. Бу бирон таъсирсиз, ихтиёрий шаклда юз бериши керак. Маънавий маданияти, яъни тараққиёти кучая борган сари меҳнатга ҳам эҳтиёж кучая боради. Бу икки тушунчани айри тушуниш мумкинмас. Ота-онага, фарзандларга ҳар лаҳза саховат кўрсатиш, яъни барча эҳтиёжларини фарзанд ва ота сифатида қондириш ҳам маънавий маданиятига киради. Қушлар, жониворларга ачиниш, озор бермаслик, аксинча, боқиш ҳам инсоний бурч. Бу масалани ҳам Яратган инсоннинг елкасига юклаган.

Инсон инсонни юзага чиқаради. Яратишни эса Оллоҳ яратади. Демак, Оллоҳ яратган мавжудотни биз барбод қилишга ҳақсизмиз. Фарзандларимиз орасидан чиққан иқтидорларни эъзозласак, инсоният адабиёти, санъати ва тарихига улкан ҳисса қўшамиз. Маънавий ҳар кунги машғулотимизга айланиши шарт.

Бу масалада Мирфузоилга ҳавас қилса арзийди. Унинг Миралишер исми ўли компютерга иштиёқманд бўлади. Олиб беришни илтимос қилади. Мирфузоил ўғлини ёнига олиб:

— Сизнинг исмингизни ҳазрат Навойга ҳавас қилиб қўйганмиз. Сизнинг яхши бўлмасликка, яхши ўқимасликка асло ҳақингиз йўқ. Ҳазрат Навоий бутун умр улкан қурилишлар қилганлар, улуғ шеърийат яратганлар, муҳтожларга саховат кўрсатиш билан шуғулланганлар. Яхши ўқисангиз компютер олишингиз тайин, — дея ўғлига тушунтиради.

* * *

Иброҳим боболаридан кейин мол-мулклари тўрт ўғил ўртасида бўлинади. Ўшалардан энг каттаси, яъни тўнғичи Солибойдир. Кейинги гап шу зот ҳақида боради.

Демак, Солибой бобо Иброҳим ҳожининг тўнғич ўғли. Ўзбекларнинг удумига кўра, Соли бобо отасининг ўрнига қолиши, рўзгорини тебратиши ва укаларига бошчилик қилиши зарур. Иброҳим ҳожи бобонинг иккинчи ўғиллари, яъни ўзлари билан ҳаж сафарига олиб кетган, оталарини Мадинаи мукаррамга қўйиб қайтган фарзандлари Зуфар ҳожи. Иброҳим бобонинг Зуфар ҳожидан кейинги ўғиллари Акбар. Иброҳим бобонинг кенжа ўғиллари эса Маҳмуддир. Чиндан ҳам оталари Иброҳим ҳожидан кейин катта хонадонни ва укаларини бошқариш, тўй-маъракаларига бошчилик қилиш Солибойга қолади. Солибой катта хонадонни бошқариб кетади.

Юқорида эслатганимиздай, Мирсаид бобо ўғли Иброҳимни Номданақдаги машҳур Турсунбой эшоннинг тўнғич фарзанди, яъни

қизи Хуройимга уйлантиради. Уларнинг ораларидаги дўстлик алоқалари яна ҳам кучайиб кетади. Иброҳим ҳожининг қайноталари Турсунбой эшон асли Чимкент томонлардан бўлиб, қайсидир асрларда Тошкент вилоятининг Ўртасарой ҳудудига кўчиб келишади. Чамаси ўша кезларда Турсунбой бобонинг оталари ҳам чорва билан шуғулланган. Мол боқиб ҳозирги қозоқ қишлоғи — Қоратухумга келишган. Турсунбой бува ҳам мол боқиб кўп вақт чўпонлик қилади. Қирларда қўй боқиб юрганида, пешинга яқин қир ёнбағрига озгина ёнбошлаб, мизғиб олади. Мана шу қисқа муддатли уйқусида у зот ҳам оппоқ кийимли бир фариштани кўрган эмиш. Фаришта у зотга: «Сен бу ерларда мол боқиб, тентираб умрингни ўтказма! Эртагаёқ Наманганнинг Чуст деган ҳудудига жўна. Ўша ерда катта ва ҳамманинг диққат-эътиборига тушган жоме масжиди бор. Ўша масжидга бориб, ўқиб қайтишинг керак...», деган экан. Эртаси куни Турсунбой бобо отаси Турдикулга туш кўргани, тушида Ҳаси Хизрни кўрганини айтади, дарҳол Наманганнинг Чуст туманига ўқишга ҳозирланади ва жўнайди. Ўқиб, бир неча йиллардан кейин мадрасани тугатиб қайтади. Аҳмад Яссавий ҳазратларининг қабрларини зиёрат қилишга боради. Ўша кезлар катта мадрасани битирганлар одат бўйича Яссавийнинг қабрига бориб бир тун тунаб қайтишган экан. Ўша тунги тунашида ҳазрат Яссавий тушларига кириб, Номданак элига бориб эшонлик қилишини айтадилар. Шундай бўлади ҳам. Шу тариқа Иброҳим бобо Турсунбой эшоннинг тўнғич қизларига уйланди. Турсунбой эшоннинг оталари Турдикул, боболари эса Эсонкелди қашқар бўлган экан. «Қашқар» дейилиши гўё «бойтўпи» дегандай гап. Бу уруғ ҳам жуда кучли, тақводор бўлгани сабабли шундай аталган экан. Чамаси «қашқар» сўзининг маъноси ҳам кучли ва шиддатли бўлса керак.

Хуройимнинг асли исми юқорида эслатилганидай Эндиқой бўлган. Кейин Маълум ойи ҳам деб аташган. Бу Турсунбой эшоннинг Номданакка келиб ўрнашиб қолганига ишора бўлиши керак. Ҳуррам ойим Иброҳим ҳожига юқорида айтганимиздай уч ўғил туғиб беради. Улар Солибой, Зуфар ҳожи, Акбар. Иброҳим ҳожининг иккинчи хотинидан Махсид, Абил, Маҳмуд, учинчи хотини, яъни тошкентлик ойимдан (тошкентлик ойим ҳам Иброҳим ҳожининг тошкентлик қариндошларидан) Мирҳожи исмли ўғли ва Мушарраф исмли қизи бўлган.

Иброҳим ҳожининг тўнғич ўғиллари Солибой ҳам тўрт марта уylanган. Биринчи хотинидан, яъни Ҳурмат ойимдан Рисолат исми қизлари, Миродил исми ўғиллари, Мирфозил исми ўғиллари, Мирфузоил исми яна бир ўғиллари ва ниҳоят кенжа қизлари Фазилат буви, сўнг кенжа ўғиллари Мирсаъди туғилади. Яна бир аёллари тошкентлик ойимдан эса фарзанд қолмайди.

Солибойнинг учинчи аёллари, яъни Малика бувидан эса Асолат, Манзура, Қандалат, Саодат ва Мирғиёздир. Солибой буванинг учинчи хотинлари Гулсун бувидан биргина Орифа исмли қизлари туғилади. Орифа исмли бу аёл Мулласиддиқбойнинг укаси, Султонбойнинг Карим исмли ўғлига турмушга чиқади. Кўнгли бўлмай тезликда ажраб кетади. Сўнг менинг онам томонидан, яъни «бешмирза» уруғдан бўлмиш Зия жутутнинг Йўлдош исмли ўғлига турмушга чиқади ва бир ўғил кўради. Йўлдош исмли эрининг ўлиmidан кейин эса Паркентга кетиб, Мирза исмли кишига турмушга чиқади. Орадан бирмунча вақт ўтиб ўзи ҳам, эри ва ўғли ҳам вафот этади. Орифа бувининг бундай бўлишига қулоқ-қулоқ даври сабабчи бўлган, дейишади.

Солибой бобонинг ҳам кўра-кўра қорамоллари, майда моллари ва отлари, Қораман, Кўкшак, Лалми, Совур ҳудудида ҳам ерлари бўлган. У киши бироз тежамли, юз ўлчаб бир кесадиған одамлар тоифасидан бўлгани ҳам маълум. У киши ишламайдиган, дангаса одамларни ёқтирмас экан. Даладан қайтаётганида ё далага кетаётганида кўчада бекорчи ўтирган одамни кўришлари билан: «Нимага эрталабдан кечгача ўзингни офтобга солиб ўтирибсан?! Нимага ишламайсан?!» дея уришар экан. «Ишлашга иш йўқ» деганларни дарҳол уйларига бошлаб олиб бориб, молларга солар экан. Кўклам келиши билан эса даладан анчагина ер ажратиб бериб, ҳайдатиб, уруғ экиб ҳам берган. Хуллас, тепасида туриб ғаллани ўрдириб, хирмонга ташитиб, ҳўкизлар билан янчтириб, сўнг кафсан ва масжид ҳақини ажратиб, ўзининг улушини оларкан ва қўшчиларига теппа-тенг бўлиб берар экан. Уйланмаган бўлса уйлантирар экан. Кейин ғалласининг бир қисмини соттириб уйига рўзгор ва майда мол олиб берар экан. Шу тариқа қўшчиларини ҳам, иш тополмаганларни ҳам ҳаётини тиклаб юборар экан.

Чамаси 1920 йиллардан кейин Номданаққа мингбоши сайлаш масаласи кўрилади. Ўша пайтларда ҳам мингбошиликка бой кишилардан кўрсатилар экан. Солибой бобонинг номзодини ҳам мингбошиликка кўрсатишади. Лекин у мингбоши бўлишдан бош тортиб, ўзи билан яқин дўст бўлган Бўрибой исмли кишининг номзодини кўрсатади. Бўрибойнинг эски ва янги илмдан, ислон илmidан ҳам хабардорлигини айтади. Шундай қилиб, мингбошиликка чиндан ҳам Бўрибой исмли одам сайланади.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан бутун Россия ва Россияга мустамлақа бўлган ҳудудларда ҳам нотинчлик бошланади. Сталин бошчилигидаги қотил фирқалар «қулоқ-қулоқ» даврини бошлаб беради. Ўзларининг ҳалол меҳнатлари билан нон топган ақлли, доно, ишбилармон кишиларнинг мол-мулкларини тортиб ола бошлайди. Уйи йўқ, дангаса, ўғри, каззоб, саводсиз, иқтидорсиз кишиларни фирқалар кўр-кўрона кўтар-кўтар қилиб, ўзига тўқ

кишиларга қайради. Ваҳоланки, бирор мамлакатда бойларнинг мол-мулкани сабабсиз тортиб олмаганлар. Бундай қонун ҳам йўқ. Бўлмаган. Шу тариқа ўзбек миллати озгина гина-қудрат учун бир-бирларидан ростакамига ўч олишга киришиб кетади. Ўзларининг хусумати учун ҳам гуноҳсиз кишиларни қулоқ қилиб қишлоқдан ҳайдаб юборишади. Бунга Мирисмоил, Қамбариддин, Тошпўлат пучуқ, Мироқил деган кишилар бошчилик қиладилар. Уларни ҳам худо раҳмат қилган бўлсин. Шайтоннинг йўлига кириб озгина хатога йўл қўйган эдилар. Ўзлари ҳам қариган чоғларида бироз қийинчиликлар кўришди.

Одамларни қамармиш, яъни қулоқ қилармиш, деган миш-мишлар кундан-кунга кучайиб бораётганди. Солибой бува тунда эски қадрдони Бўрибой аканинг уйига боради. Бўрибой ака Солибой бобони яхши қабул қилади ва чойдан кейин:

— Соли ака, Тошкентда, бошқа катта шаҳарларда чиндан ҳам одамларни қулоқ қилаётгани рост. Бутундир, эртадир қулоқ қилиш масаласи Номданакка ҳам етиб келади. Кўриб турибсиз, баъзи бир ишەқмас, ўғри, каззоблар тишларини қайраб турибди. Чунки улар қашшоқ, уй-жойлари йўқ. Улар «ҳа, ол!» деса қашқирдай ташланишади. Шунинг учун ҳеч ким билмагани маъқул, юзингизни яширинг, — деди Бўрибой ака. Бу гапдан тўғри хулоса чиқарган Солибой бобо чиндан ҳам тунда оиласини олиб, лашлушини араваларга ортиб, йўлга чиқади. Солибой бобонинг хонадони тўғри Тошкент шаҳри томон йўл олади. Тошкентга етиб ҳам келишади. Вақтинчаликка бир танишлариникида яшаб юришади. Йўлга чиқишларида орқаларидан Олапар деган қора-ола, беҳад катта ва кучли итлари ҳам эргашади. Ўзларининг борадиган ерлари тайин бўлмагани сабабли бечора итни орқасига ҳайдаб юборишади. Бу ит кучли бўлиб, кўп бойларнинг итларига зўрлик қилган экан. Эгасиз қолиб ортига қайтганидан кейин аламзада баъзи бир кишилар итни ушлаб, боғлаб, бошқа итларга талатиб ўлдиришади... Бу гапнинг қанчалик тўғри, нотўғрилигини Солибойнинг набиралари ҳам аниқ билишмайди, фақат оталаридан эшитгани шунақа бўлган экан.

Солибой бобо яширинча танишлариникида япаб юрганида кутилмаганда уни тегишли идораларнинг одамлари қидириб келишади. Шунда Солибой бобонинг Мирсаъди исмли ўғиллари оталарининг ўрнига қамоқхонага боради. Ўша кезлар қамоқхона бошлиқлари ҳам собиқ бойлардан бўлган экан. Мирсаъди бобони кўрган бошлиқ: «Солибой сенмисан?» деб сўрайди. «Менман» деганида, «Солибой қариб қолган бўлса, сен навқирон йигит экансан, қандай қилиб Солибой бўласан!» дейди. Чамаси бунга Мирсаъди бобонинг соқол-мўйлов қўйиб олгани сабаб бўлгандир. Хуллас, Мирсаъди бобо оталарининг ўрнига қулоқ

бўлиб қамалади. Қамоқхона бошлиғи Мирсаъди бобони ҳурмат қилган чоғи, уни овқат тарқатадиган қилиб ишга тайинлайди. Қамоқхонадаги собиқ бойлар билан таништириб: «Мана бу яхши одам, бунга озгина ҳақ оласан, мана буниси хасис бўлган, кўпроқ ҳақ оласан, мана буниси олижаноб одам бўлган, яна ҳам камроқ ҳақ оласан!» дея тайинлайди.

Солибой бобо эса яширинча яшаб юради. Охирги хотинларидан унинг ёш фарзандлари бор эди. Уларни ҳам боқишлари керак. Бу орада Мирсаъди бобо Тошкентдан Каттақўрғондаги қамоқхонага юборилади. У ерда ҳам яхши ишда ишлайди. Тошкентдан у ёқларга гуруч, чой олиб бориб сотади. Каттақўрғондан эса майиз олиб келиб Тошкентда сотади ва рўзғори бироз тикланиб ҳам қолади. Орттирган пулларини Мирсаъди бобо отаси Солибой бобого олиб келиб беради. Ота беҳад ҳаяжонланиб, ўғлини дуо қилади.

Ҳамма нарсанинг ниҳояси бўлгани каби умрнинг ҳам ниҳояси бор. 1861 йили дунёга келган Солибой бобо 1935 йили бу дунёни тарк этади.

Ўша кезлар Солибой бобонинг ҳамма томонлари беркитилган омборхоналари бўлар экан. Бу омборхонага буғдой тепадан ташланар экан. Олаётганларида эса кичкина деразага ўхшаш туйнукдан ғалла олинар экан. Чамаси, Солибой бобо саросимада юрган кезлари Эшман қора деган одам ўша омборхонага Рихсивой гаранг деган укасини ишлашга юборади. Рихсивой гаранг тепадан пастга тушиб буғдойни олиб бераётганда кўзи хона ўртасидаги йўғон жийда танасидаги кўзага тушиб қолди. Чамаси кўзадан бир-иккита олтин танга ерга думалаган бўлса керак. Рихсивой гаранг тангаларни олиб келиб акаси Эшман қорага кўрсатади. «Эй, отангга раҳмат, бу тилла танга, ҳаммасини ўғирлаб олиб кел, ўзингни уйлантириб қўяман», дея укасига уқтиради. Укаси олтин тангаларни дарҳол кўзаси билан ўғирлаб олиб келиб, акасига беради. Акаси укасини уйлантирмаёқ Тошкент шаҳрига қараб оиласини олиб кўчиб кетади. Олтинларни яширинча сотиб тез орада катта ер ва уйлар сотиб ҳам олади. Бойиб кетади. Эшман қоранинг Турғунбой деган яна бир укаси ҳам бўлган экан. У ҳам Тошкентга кўчиб келади.

Кунлардан бирида Эшман қора олтин тангаларни яширинча бозорда сотаётганида бир одам келиб: «Бундан кўпми, ҳаммасини улгуржи сотиб бераман», дея бошқа олтин тангаларни ҳам олиб келтириб, ўзини қамаб юборишади. Уларнинг ҳаммасини ҳам худо раҳмат қилган бўлсин. Бировнинг ҳақи бировга ҳеч қачон буюрмайди.

Солибой бобо ҳам Чигатой қабристонига дафн қилинади. У зот 74 ёшларида бандаликни бажо келтирган экан.

Солибойнинг Зуфар ҳожи исмли укалари ҳам катта бойлар-

дан бўлган. У ҳам Оллоҳ йўлида яхши хизматлар қилгани ҳаммага маълум. Номданақдаги Кўк, яъни сирли масжидни у киши қурган эканлар. Бу масжид ҳозирги жоме масжидидан юз қадамча юқорида, ҳозирги чойхона билан дўкон ораллиғида эди. Бу масжидни ҳам, Бухафиз ота деб аталмиш ҳозирги клуб ўрнидаги катта масжидни ҳам, Турсунбой эшоннинг уйи ортидаги масжидни ҳам Абдурашид Жўрабоев буздириб, чойхона ва мактаб қурдирди. Нима учундир мактаб ҳам узоқ умр кўрмади. Қандайдир текшириш ҳайъати келадиган кунлари, тунда бирдан ёниб кетди. Қачонлардир Номданақда 16 та катта масжид бўлса, фирқаларнинг қўлига давлат ўтганидан кейин ҳаммасини барбод қилиб ташлади. Масжидлар бузилди, китоблар ёқилди. Бойларнинг уйларини қашшоқлар талаб, кириб олишди. Биз Сирли масжидда ёшлигимизда ўқиганмиз.

Хуллас, Иброҳим бобонинг иккинчи ўғиллари Зуфар ҳожидан, Салтанат исми биринчи хотинидан Мирсоат исми ўғли, Кумуш исми қизи, Бувиш исми яна бир қизи бўлган. Майрам исми иккинчи хотинларидан Мираъзам исми ўғли ва Рафот исми қизлари бўлган. Рокия исми хотинларидан эса Мираббос исми ўғли, Қундуз исми қизи, Миросим исми ўғли ҳам бўлган, у ёшроқ ўлган экан. Ойсара, Ойниса исми қизлари ҳам бўлган. Улар учинчи хотинларидан. Бу хотинларининг исмини ҳеч ким билмади. Комил исми ўғли ва яна бир қизи бўлган ва бу аёл Мирсаъди бобонинг ёш вафот этган Бувиш исми аёлларининг онаси бўлган. Солибой бобонинг яна бир укаларидан, яъни Иброҳим бобонинг ўғилларидан бири Акбар бўлган. Унинг Адолат, Мансур, Яхъё, Хосият, Роби, Ҳурмат, Юнус, Иззат исми фарзандлари қолган. Солибой бобонинг Рокия исми аёллари Зуфар ҳожи бобонинг хотини бўлган. Акаси ўлганидан кейин фарзандлари бировларнинг қўлида тентираб қолмасин, дея укасига олиб беришган. Бу аёлдан Маҳмуд бобо, Мирсаъ ва Пўлатжон исми ўғиллар кўради. Маҳмуд Иброҳим бобонинг кенжа ўғли.

Уларнинг ҳозирда минглаб набиралари, эваралари, чеваралари бор. Яхши ҳаёт кечиришаётир. Биз тилга олиб, бугун ишбилармонлиги билан кўпларнинг назарига тушган, мингга яқин одамларни иш билан таъминлаётган Мирфузоил ҳам Иброҳим бобонинг Солибой исми ўғлининг ўғли Мирсаъди бобонинг набираси, яъни Мирсаъди бобонинг Мирхалил исми ўғилларининг фарзандидир.

Номданақ деб аталмиш жуда қадимий шаҳарда қачонлардир етти ака-ука сайдлар яшашганди. Тарихдан маълумки, араблар VII асрнинг охирида Туркистон ерларига ислом динига киритиш учун бостириб кела бошлаганлар. Араблар ёзда босиб кели-

шар, ерликларни ислом динига зўрлик билан киритар, қишда юртларига қайтганларидан кейин ерликлар яна ўзларининг олов-парастлик динига қайтаверган эди. Шундан кейин араблар ўз одамларини бу ерларда абадий яшаш учун қолдириб, ислом динида ушлаб туриш учун маҳаллаларга, қишлоқ, шаҳарларга ўз одамларидан хўжайинлар тайинлаб, шу билан ислом динини бу ерларда ривожланишига имкон яратиб берганлар.

Чамаси ўша кезлар Номданақ шаҳрига ҳам етти ака-укалар юборилгандир. Улардан бири Ақршиқ, иккинчи укаси Ҳазратимир, учинчи укаси Бухафизота, тўртинчи укалари Хўжамозор бобо, бешинчи укалари эса Хўжа Ваққосота, олтинчи укаси эса Қушқўнмас авлиё. Еттинчиси яқинда аниқланди. У ҳозирги Қоратухум қишлоғига дафн этилган. У зот қабрининг устидаги эски, яъни нураган гишталар олиниб, қайтадан янги гишталар билан чиройли қилиб қозоқлар мақбара тиклашди. Нима учун Ақшриқ дейилган? Табиийки, бу исм бузилган. Бирон-бир исмга ҳам ўхшамайди. Хўжамозор бобонинг ҳам ҳозир аниқ исм-шарифлари йўқ. Чамаси 1947 йили бузишганда ёзувларини ҳам йўқотиб юборишган. Нима учундир Қоратухум қишлоғидаги укаларининг ҳам исми-шарифи йўқ. Бунга ҳам ҳозирча жавоб топилганича йўқ. Демокчимизки, номданақликлар ўзларидаги авлиёларга, яъни улуғ кишиларнинг мақбараларига нисбатан ҳурматда бўлмаганлар. Яқин-яқинларда Турсунбой эшоннинг паст томонидаги қабристонда қабрлар бузилиб, шу қабристон шайхининг биргина қабри қолган эди. Уни кимдир темир панжара билан ўраб қўйганди. Кейин кимдир бу қабрни трактор билан суриб ташлабди. Жуда ачиндим. У зотнинг суякларини олиб бориб бошқа ёққа кўмишдимикин?! Худди шу мазорда Халил деган, яъни қарийб 95 ёшларни қоралаб вафот этган кишининг фарзандлари уйларининг орқа қисмини икки метр қазиб қурилиш қилаётганларида ҳам қабр чиққанини, қабрдаги марҳумнинг боши қиблага қараб кўмилганини гапириб беришди. Агар шундай бўлган бўлса, у ҳолда мазкур қабрдаги одамлар ислом динидан олдин яшаган бўлиб чиқади. Бу мазор ҳам Номданақдаги энг қадимий мазор Ойлароча мазорига туташиб кетади. Ойлароча мазорида қабрга марҳумни ўтқазиб, ёнларига кўзачалар қўйиб кўмилганига ўзим гувоҳ бўлганман. Демак, Ойлароча мазори Будда даврига бориб тақалади. Демак, Номданақ беш минг йилдан ҳам олдин, инсоният яралгандан бери одамлар яшаб келган гўшага айланган. Минг афсуслар бўлсинки, бу тарихга ҳеч ким қизиқмайди. Гап бу ҳақда эмас. Гап Хўжамозор бобонинг 1947 йилда бузиб ташланган қабр мақбарасини тиклаш ҳақида кетаётир. Бу масалани мен Мирфузоил Мирхалил ўғлига тушунтирдим, қабр-мақбарани қайтадан тиклаш ва ўша улуғ зотнинг руҳини шод этиш ҳақидаги ниятимни айтдим. Мирфузоил Мирхалил ўғли бажонидил розилик бил-

дирди ва Номданакка чиқишга, Хўжамозор бобо қабрини зиёрат қилишга, жумладан, Аълам бободан бўёқдаги, яъни Иброҳим бобога, у зотнинг ўғиллари Зуфар бобо, Акбар бобо, Маҳмуд боболар кўним топган Ҳазратимир қабристонига ота-боболарининг хилхоналарини ҳам кўриш, зиёрат қилиш ва у ерда ҳам ободонлик ишларини амалга оширишга келишиб олинди.

Ниҳоят ўша лаҳзалар ҳам етиб келди. Мирфузоил укаси Миродил, Миралишер ва Мирқодир исми ўғилчалари билан эрталаб бизнинг уйимизга қадам ранжида қилишди. Йўлга тушдик. Кўпларни ўз табиати, гўзаллиги билан мафтун этган Номданақ қишлоғига ҳам етиб келдик. Қишлоқ оралаб тўғри Юқори маҳаллага, яъни Номданақ қишлоғига, қадимдан Қизилсойдан боғланиб келинадиган ариқ ёқалаб кун чиқиш томонга кириб бордик. Қашқа деган пастлик, Қизилсойга қараб тушиладиган ерда тўхтаб, машинадан тушилди. Чап томондаги тор йўлак бўйлаб ўтиб буғдойзорга кирдик. Яна юқори томонга юрдик ва ниҳоят жуда қадимий, эндиликда одам кўйилмайдиган, қабрлар деярли текисланиб кетган Хожамозор бобо дафн этилган қабристонга кириб келдик. Аввал ўтириб марҳумнинг руҳига қуръон тиловат қилинди. Сўнг биргаликда қабрни қараб чиқдик. Қабр бошқа қабрларга қараганда ярим қулочча тепага кўтарилган, мақбаранинг бузилган деворлари ўрни ҳам яққол кўриниб турарди. Атрофда эса қадимий гишт парчалари сочилиб ётарди. Бу қабрининг текисланиб кетмаганига сабаб, узоқ муддат, борингки 1300 — 1350 йил устида мақбара бўлганидир. Бошқа қабрларнинг устида мақбара бўлмагани учун текисланиб кетган. Бузилган мақбаранинг пастки қисмида, чамаси ўттиз қадамлардан кейин паст томонида узун девор бўлгани ҳам пойдевордан сезилиб турарди. Девор билан мақбара орасида ҳам девор бўлган. Айтишларича, деворнинг орқа қисмига ҳам қайсидир асрда одам кўмилган, кейинчалик кимлардир қабрларни текислаб ҳайдаб, қовун эккан. Кексаларнинг айтишларича, қовун унча катта бўлмаган, лекин еб ҳам бўлмаган. Сўйилса, ичи шилимшиқ бўлиб, беҳад сассиқ бўлган. Ҳидига яқин орада одам туролмаган. Шу билан ер узоқ вақт экилмай кетган. Лекин ҳозир яна экила бошлабди.

Мирфузоил Мирхалил ўғли Хўжамозор бобонинг қабри ёнида узоқ вақт сукутга толди. Атрофга жиддий назар ташлади. Нималарнидир режалади, чамалади. Сўнг бизларга ўгирилиб:

— Аввал чиройли қилиб мутахассисга бўлгуси мақбаранинг пойдеворини ва деворларини, гумбазини чиздириб олишимиз керак. Ишни хом қилмайлик, — деди, — бир танишим бор, бунақа ишларнинг устаси. У киши билан маслаҳатлашиб ишга киришамиз. Тепасини оқ тунука билан беркитганимиз маъқул. Гишт билан гумбаз қилсак, узоқ вақт туради. Тунука қачонлардир чирийди. Чириганидан кейин яна янгилаш кимнинг ҳаёлига кела-

ди. Шунинг учун жиддий ўйлаб кўриб иш бошлаймиз.

Бу режа ҳаммамизга ҳам маъқул бўлди. Изимизга қайтдик. Катта, серкатнов йўлга чиқиб, катта мазор қаршисида тўхтаб, ичкарига кириб, Иброҳим бобонинг бу ерда ётган Ҳуройим исмли аёлларининг оталари Турсунбой эшоннинг руҳи-поклари учун қуръон тиловат қилинди. Ҳуройим исмли марҳума Мирфузоилнинг Соли исмли боболарининг оналари, яъни катта бибилари. Жумладан, Турсунбой эшон менга ҳам бобо бўлади. Ҳуройим исмли қизларидан кейинги Майрам исмли қизлари менинг бувим, яъни Эрназар бобонинг аёллари, Усмонали бобонинг оналари бўлади. Бу қабристонда менинг онам, отам, Ойқиз исмли бибим, у зотнинг Санам исмли қизлари, яъни Эрназар бобонинг оналари, укам Эркин, Бешмирза уруғидан ҳам жуда кўпчилик абадиятга қўним топган.

Қабристондан чиқиб пастга, яъни кун ботиш томонга қараб йўл солинди. Тўғри Ҳазратимир қабристонининг чап биқинида тўхтадик. Қабристоннинг мутасадди, яъни қоровулини чақириб, масжид эшигини очтирдик. Сўнг қабристонга кириб, тепаликка қараб кўтарилдик. Бу ер Ҳазратимир қабристонининг орқа томони ҳисобланади. Қишлоқ орасидан ўтадиган катта йўлнинг шимол томонидаги қабристоннинг орқа томони. Мирфузоил Мирхалил ўғлининг боболари абадиятга қўним топган хилхона шу ер. Қачонлардир Бойтўши уруғи ерни кимдандир сотиб олган. Ва бу хилхонага биринчи бўлиб Мирфузоил Мирхалил ўғлининг қишлоққа илк бор кўчиб келган Аълам исмли бобоси қўйилган. Хилхона жуда кенг. Эндиликда одам қўйилмагани учун баъзи бир қабрлар чўккан. Худди шу хилхонанинг жануб томони, яъни катта йўлга яқин томони менинг она томонимдан бўлмиш Бешмирза уруғининг хилхонаси. Бугун бу ерга одам қўйилмайди. Фақат бир неча йиллар илгари Номданақдаги Олим қори қўйилган. Олим қорининг оналари Бухафиз отин Бешмирза уруғидан Авутмат ҳожи, яъни Обидмуҳаммад ҳожининг қизлари бўлади. Шу сабабдан Олим қори онасининг хилхонасига қўйилган. Бешмирза уруғининг хилхонасида онамнинг бобоси Ҳайитгача ўтган аждодлари, яъни Юсуф бобомиз ва у зотнинг ўғиллари Сафар, у зотнинг ўғиллари Жиян, у зотнинг ўғиллари Қуръон бобомиз ва у зотнинг қариндошлари ҳамда фарзандлари ётишибди. Ҳайит бобомизнинг Зуфар исмли ўғли ҳам шу ерда. Менинг бобом, онамнинг оталари Мирза бобом қулоқ бўлиб Тошкентга қувилган. У кишининг Зиё исмли укалари ҳам шу хилхонада. Шокир исмли укалари эса қулоқ сифатида Чирчиқдаги қамоқхонага қамалиб вафот этган экан. У зотнинг фарзандлари ҳозир Тошкент шаҳрида истиқомат қилишади.

Мирфузоил Мирхалил ўғлининг боболарига ҳам қуръон тиловат қилгандан кейин атрофни айландик. Бу ерда ҳам Мирфузоил қандайдир режалар тузди. Жиддий ўйга толди. Ниҳоят бо-

боларининг хилхонасига хотира-ёдгорлик тиклаш қарорига келганини айтди. Мақбарага шу ерда ётган боболарининг исм-шарифлари ҳам ёзилиши режаланди. Сўнг қабристоннинг кўча томонига ўтдик.

— Мана шу ерга катта дарвоза қуриб берамиз, — дея тушунтирди Мирфузоил, — дарвоза гиштан кўтарилади. Қабристоннинг деворини ҳам гиштан кўтаришимиз керакка ўхшайди. Чиройлироқ бўлиши керак. Тозалатамиз. Кичкина йўлаклар қиламиз. Қабрлар оёқости бўлмаслиги керак. Одамлар ичкарига йўлаклардан кириб, қуръон тиловат қилиб қайтиб чиқаверади.

Мозор қоровулига Мирфузоил ва укаси Миродил эҳсон қилди, ташқарига чиқдик. Руҳимиз енгил тортиб, шаҳарга қайтдик. Худо хоҳлаган кун иш бошланади.

Инсоннинг мазмуни ва фалсафасидан, инсоний ва банди мўминлик нуқтаи назаридан фикр юритилса, уни Оллоҳ яратган экан, Оллоҳ буюрган тоат-ибодатларини, яъни Яратган олдидаги банди мўминлик бурчини сидқидилдан бажариши шарт. Бундан бошқа йўлни излаганлар, Яратганга лоқайд бўлган банди мўминлар беҳад янглишадилар. Бу исботланган. Бировларнинг сариқ чақасини нотўғри еганлар ҳам ҳеч қачон бойимайди, бировнинг мол-мулки ҳам бировга буюрмайди. Сариқ чақа бўлса ҳам ҳалоллик билан топилса, ҳалол йўл билан топса, унинг савобига нима етсин! Мен ёзувчи сифатида бошимдан кечирган, ўзимда синаган жараёнлар шундай бўлдики, баъзан ёшликка, болаликка бориб йўл қўйган хатоларим учун кўп бор куйдим. Инсон яхшилик билан ёмонлик орасида яшайди. Ёшлик даврида билиб-билмай одам боласи яхшилик томонга ҳам, ёмонлик томонга ҳам ўтиб қолиши мумкин. Лекин бу нарсаларни ўз вақтида фаҳмлаб, эзгулик йўлини тутганга нима етсин. Мен ҳам ёшлик чоғларимда йўл қўйган баъзи хатоларимни эслаб хижолат чеккан вақтларим кўп бўлган. Қуръони Каримда эътироф этилган ҳамма гаплар мутлақо тўғри. Оллоҳнинг мулкида ҳамма нарса ҳақиқат. Заррача ҳам уйдирмаси йўқ. Шу сабабли, одам олдинроқдан эзгулик, саховат ҳақида бош қотиргани маъқул. Шунда бутун умри азобсиз, изтиробсиз ўтади. Бу дунёда энг оғир гуноҳ бировдан қарз олиб бермаслик, бировнинг ҳаққини ейишдир... Никоҳсиз зино йўлларига киришдир... Одам ўлдиришдир... Жониворларнинг жонига озор беришдир...

Бу гапларни эслатишдан мақсад, инсон учун битта йўл мавжуд. Бу йўлда ягона эътиқодли бўлиш... Ягона эътиқодли одамларгина янглишмайди. Бирор гуруҳларга қўшилиш ҳам гуноҳи азимдир. Оллоҳ тўдабозликни ёқтирмайди. Жамоат бўлиб намоз ўқишгина савобга киради. Оллоҳ кўрсатган йўлдан бошқа илоҳий йўл йўқ! Бўлиши мумкин эмас, бўлмаган. Яратганнинг буйруғи билан унинг

йўлидан борган инсоннинг икки дунёси ҳам нуридир...

Мен бугун Бойтўпи уруғидан бўлмиш, яъни Соли бобонинг биринчи аёлларидан бўлмиш Мирсаъди ўғиллари ҳақида ёзиш билан ўзимда мамнунлик ҳиссини туяётирман. Кўп одамлар билан қилган суҳбатларимдан маълум бўлдики, Мирсаъди бобо чиндан ҳам ягона эътиқодли инсон бўлган эканлар. Ислоннинг барча қонун-қоидаларига амал қиладиган, бу йўлда бутун вужуди билан тоат-ибодат қиладиган банди мўминлардан бўлган эканлар. Ягона эътиқод деганимиз Оллоҳ бўлади. Оллоҳ поклик, покизалик, ҳалоллик, ҳақиқатпарастлик, тўғрилиқ, гуноҳсизлик, тақводорлик, озорсизлик, олижаноблик, оққўнгиллилик, мардлик, жасорат кўрсатиш, одиллик, Ватанга ҳиёнат қилмаслик, Ватанни ҳимоя қилишлик, миллатни ҳурмат қилишлик, миллатни ёвлардан ҳимоя қилишлик, аёлларни эъзозлаш, инсон болаларини бир ота фарзандлари деб билиш, болаларига шафқатда бўла билишлик, озордан қочишлик каби фазилатларни ёқтиради.

Мирсаъди бобони кўрган билганлар ва суҳбатда бўлган кишилар у зотнинг поклиги, покизалиги, ҳалоллиги ҳақида гапирдилар. Яна Парвардигорга ҳаммаси аён. Биз агар янглишаётган бўлсак, Ўзи гуноҳимиздан кечсин!

Барибир бандалигимизга борамиз. Гуноҳсиз бўлишимиз мумкин эмас. Инсон ҳар лаҳза ўзини кузатиб, қиладиган иши, гуноҳларини тафтиш қилиб туриш қудратига эга эмас. У озгина фурсатдан кейин йўлидан чалғийди, ўзи сезмаган ҳолда гуноҳларга йўл қўяди. Фақат жуда ақлли одамларгина ҳар лаҳзасини тергаб, ҳар лаҳзаси ҳақида бош қотириб, ўзини зинолардан, гуноҳлардан, ҳаром-ҳаришни ейишдан тийиб туради.

Ҳарқалай Мирсаъди бобо ҳақида ҳам фақат яхши фикрлар билдириш мумкин бўлган банди мўмин дейиш ҳақиқатга яқиндир. У зотнинг Мирҳалил исми ўғилларидан туғилган Мирфузоил исми набираларининг ҳикоя қилишларича, боболари чиндан ҳам ягона эътиқодли тақводор, яъни исломга астойдил берилган, тоат-ибодатларини бутун умр айтилганича бажарган зот бўлганлар. Бутун умр беш вақт намозларини қанда қилмаган эканлар. Рўза тутишни ҳам аъло даражада бажарган эканлар. Қўлларини очиқ бўлган экан. Доим уйларида меҳмонлар аримаган экан. Уйига келган одамларга бирор вақт бир оғиз ҳам қаттиқ гапирмаган эканлар. У зотнинг икки аёллари ҳам шундай табиатда бўлган экан. Дастурхони доим ҳам очиқ бўлган экан.

Кутилмаганда афғон уруши бошланиб, Россия қўшинлари Афғонистонга бостириб киради. Бу босқинчилик уруши ҳам қачонлардир Россиянинг Туркистонга бостириб киришидай гап эди. Бу ерда фақат мусулмонларгина ўлиши керак эди. Масжидлар бузилиши керак эди. Шундай бўлди ҳам.

Ўша кунларнинг бирида Мирсаъди бобо набираси Мирфузо-

илни ёнларига чақириб, ётиғи билан, кўнгилларига озор бериб қўймаслик, фикрини нотўғри тушунтириб қўймаслик, сиёсатни ҳам нотўғри талқин қилмаслик учун:

— Болажоним, ўрислар Афғонистонга бостириб кирди. Бу мутлақо нотўғри бўлди. Афғонистондаги мусулмонлар, бола-чакалар қирилиб кетади. Масжидлар бузилади. Инқилобдан кейин Туркистондаги аҳвол афғон миллатининг ҳам бошига тушади. Сиз Афғонистонга ҳарбий хизматга борманг. Менда ўлимлигимга йиғиб қўйган бир минг икки юз сўм пулим бор. Шуни олинг, кимга берсангиз беринг, йўлини топиб урушга борманг, бошқа томонларга ҳарбий хизматга боринг, — дея ётиғи билан тушунтиради. Ва таъсирланиб, ҳаяжонланиб, кўзлари ҳам ёшланиб кетади. Мирсаъди бобо фарзандларига, набираларига ҳам фарзандлари, акаларининг исмларини қўяр эканлар. Шу сабабли, фарзандларига ҳам «сиз» дея мурожаат қилар эканлар. Илоё у зотни Оллоҳ раҳматига олган бўлсин!

Мирфузоилнинг ҳам кўзлари ёшланиб кетиб, бобосининг нигоҳига тик қаролмай:

— Мен ҳеч қачон Афғонистон урушига бормайман. Худо хоҳласа, бошқа томонларга ҳарбий хизматга бораман. Пулим бор, ўлимлигингизга йиғиб қўйган пулларингизни чўнтагингизга солиб қўяверинг, — дея бобосининг бағрига суқулади. Мирсаъди бобо чиндан ҳам ҳаяжонланиб набирасини бағрига босиб, пешонасидан ўлиб дуо қилиб, худодан афғон урушига бордирмаслигини илтижо билан сўрайди. Мирфузоил чиндан ҳам афғон урушида қатнашмайди.

Афғон уруши даврида ҳамма ҳам, жумладан, кўп ўзбек хонадонлари ҳам Мирсаъди бобо каби фикрда бўлмаган. Русларнинг Афғонистонга киришини қораламаган. Мирсаъди бобонинг Мирфозил деган акалари бўлган экан. У киши беҳад художўй, тақводор, ватанпарвар, миллатпарвар киши бўлган эканлар. У киши фирқаларнинг ваҳшийликлари, ёвузликлари, қотилликларини тўғри тушуниб, босмачилик ҳаракатини миллий-озодлик ҳаракати деб қараб, ўша кезлар боболаридан қолган ўн мингга яқин майда молларни Ангрен тоғлари оша ҳайдаб, Фарғона водийси томонларга олиб ўтиб, Ватан учун, миллат учун курашганларга олиб бориб берган эканлар. Табиийки, бу бир Мирфозил бободан чиққан гап эмас. Бутун Бойтўпи уруғидан чиққан фикр. Демак, Бойтўпи уруғининг ўзи азалдан ватанпарвар, миллатпарвар бўлган экан. Ватани учун, миллати учун баҳоли-қудрат курашган эканлар. Бу гапларни шу пайтгача ҳеч ким билмаган, фақат Бойтўпи уруғининг ўзигина билган. Бутун эса ўзбек халқи билиши мумкин. Илоё Ватан учун, миллат учун курашганларни ҳам Оллоҳ раҳмат қилган бўлсин.

Мирфузоилнинг номи қўйилган, яъни Мирсаъди бобонинг

Мирфузоил исми акалари ҳам беҳад кучли зот бўлган экан. Улоқ тортишишда ҳам бутун Тошкент, Паркентда ҳеч ким бас келолмаган экан. Тошкентда бир маҳаллар улоқ бўлганда шахсан Охунбобоевнинг топшириғи билан улоққа қатнашиб, ўн минг одам ичидан бир марта улоқ олиб чиқиб, ўша кезлар ҳукуматнинг катта совринини олган экан.

Мирсаъди бобо, юқорида айтганимиздек, Бойтўпи уруғининг Номданақда яшаган охирги вакили Солибойнинг биринчи аёлларидан кенжа фарзанди. Унинг онаси кундош туфайли фожиали ҳалок бўлганидан кейин олти ойлик етим қолади. Мирсаъди бобонинг тўнғич опалари Рисолат буви, яъни менинг онам Орифа Мирза қизининг оталари Мирза бобомнинг Шокир исми укаларига турмушга чиққан бибимиз қаерда эмизикли хотин бўлса, укаси Мирсаъдини олиб бориб эмизган экан. Мирсаъди бобо еттита онани эмиб улғайган экан ва шу сабабли: «Менинг етти хил феълим бор» дер эканлар. Кўриниб турибдики, Мирсаъди бобо оналаридан гўдаклигида етим қолиб, жуда кўп қийинчиликларни бошидан кечирган эканлар. Оллоҳнинг барча синовларидан ўтиб олган эканлар. Шу сабабли бўлса керак, умр бўйи деҳқончилик қилиб, деярли хор-зорлик кўрмабди. Доим ҳам яхши еб, яхши кийиб умр кечирибдилар.

Мирсаъди бобо 1900 йилда Номданақда туғилган. 1983 йили эса Тошкент шаҳрида вафот этган. У зот Солибойнинг Хурмат исми хотинларидан. Хурмат бувидан биринчи фарзандлари Рисолат, иккинчи фарзандлари Миродил, учинчи фарзандлари Мирфозил, тўртинчи фарзандлари Мирфузоил, бешинчи фарзандлари Фазлат ва ниҳоят олтинчи фарзандлари Мирсаъди. Бу инсон юқорида эслатилганидек, оналаридан олти ойлик етим қолганлар.

Мирсаъди бобо биринчи марта Зуфар ҳожи амакиларининг Бувишой исми қизларига уйланганлар. Бувишой бувидан Мирмакти (бу бола ёш ўлган), Бухон, Мирхалил, Мирадҳам қолган. Мирсаъди бобо Бувишой исми аёлларидан кейин Мирмахмуд исми амакиларининг Ойсара исми қизларига уйланганлар. Биринчи аёллари Оҳангароннинг Телов деган қишлоғида жуда ёш, яъни 24 ёшларида вафот этган экан. Мирсаъди бобо иккинчи аёлларидан Нури, Мирсиддиқ, Мирсултон, Миролим, Миршариб, Ҳури, Моҳира, Шерзод исми фарзандлар кўрган.

Мирсаъди бобо оталарининг ўрнига қулоқ бўлиб қамалганидан, яъни Каттақўрғон деган томонларда қамалиб келганидан кейин Тошкент шаҳридаги, ҳозирги Шимолий вокзалнинг орқа томонидаги вагонларни таъмирлаш заводида ишлайди. Бу қийинчилик йилларига тўғри келади. Заводда яхшигина ишлаб, оиласи учун озиқ-овқат олиб турганида кимдир «қулоқнинг боласи» деб кимгадир чақади ва шу билан бу ердан насибаси узилади. 1941 йилдан бошлаб у Қозоғистонда, Олмазор деган ерда уч йил яшаб

қолади. Сўнг Теловга кўчиб ўтади. Бу ерда Жонсаид деган олижаноб, оқкўнгил одам билан танишиб қолади. Жонсаид ака Мирсаъди бобони бағрига олиб, ер бериб деҳқончилик қилишларига кенг имконият қилиб беради. Вақти-бевақт ҳол-аҳволдан, рўзгоридан хабардор бўлиб туради. Ишлар ёмон кетмайди. Деҳқончилиги ҳам яхшигина ҳосил бера бошлайди. Қорабашоқ қишлоғида звинавот ҳам бўлиб ишлайди. Бригадир ёрдамчиси бўлиб ишлайди. Бир неча фарзандлар кўради. Ва Бувишой исмли аёлидан ҳам мана шу пайтда айрилади. Бувишой исмли аёлининг қабри шу сабабли Теловда қолиб кетади. Жонсаид ака Мирсаъди бобого уй солишида катта хизмат қилди.

Мирсаъди бобо оталари Солибойни ҳам ўз қўллари билан кўмадилар. Мирсаъди бобо айтишларича, фақат меҳнатдагина рўшнолик кўриб, доимий равишда бола-чақа боққанлар. Меҳнатни ҳам фақат ҳалоллик билан юзага чиқариб, тер тўкиш билангина ризқ излаган ва топган. У киши картошка, сабзи, тарвуз-қовун, карам, пиёз, жўхори эккан. Ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб, турлитуман сабзавотлар, экинлар эккан шекилли. Чунки бир экинни кўпроқ экса, бошқалар ҳам кўпроқ экса, бозори касод бўлиши мумкин эди. Турли-туман нарсаси экса, бири бўлмаса, бошқасини сотиб кун кўриш имкони туғилади.

Набираларининг ҳикоя қилишларича, фарзандлари ва набираларини ҳам бир нафас бекор туришга қўймас эканлар. Доим дарахтларнинг тагларини чопишга, деҳқончиликларини йиғиштиришга солиб, банд қилар эканлар. «Болалар озгина бўш қолса, бекорчиликдан ўзларини бошқа бемаза ишларга уришлари мумкин, шунинг учун доим қўлларини банд қилиб туринглар», дер эканлар. Набиралари ҳам ўша кезлар бобомиздан озгина ранжигандик, энди эса шундай қилганидан хурсандмиз, деб гапирадилар. Болалар ўша пайтларда тушунмаган, энди эса тушуниб етишди. Мирсаъди бобо қиз болаларга ҳам алоҳида диққат-эътиборларини қаратар эканлар. Ўғил болаларнинг қиз болаларга қаттиқ гапиришига йўл қўймас эканлар. Қиз болалар доим бошларига рўмол ўраб, ялангоёқ юрмай, сочларини қирқмай, ёшлигиданоқ тоат-ибодатга берилишига кўниктирар эканлар. Қизларни иложи борица ўз вақтида турмушга чиқаришга тиришар эканлар. Хуллас, хонадонларида доим ҳам чиройли умр кечиришни, ҳамма бир-бирини ҳурмат қилиб эъзозлашни, қондошлик, жигарлик ришталарини мустаҳкамлашга уринар эканлар. Биров-бировга ҳеч қачон озор етказишига қўймас эканлар. Бу чиндан ҳам одиллик. Демак, у киши деҳқончиликда ҳам шундай ҳалолликни юзага келтирган экан. Аёлларига нисбатан ҳам олижаноб бўлган эканлар.

Набиралари Мирфузоил ҳикоя қилишларича, Мирсаъди бобо 83 ёшларида озгина бетоб бўлиб қоладилар. Шифокорларни олиб келишларига мутлақо қаршилиқ қиладилар. Фақат муллалар ке-

лишини, қайтарлик қилишни истайдилар. Овқатни ҳам кам истеъмола қиладилар. Бетобликни мардларча қаршилаб, мардларча туриб берадилар.

Демак, шундан маълумки, у киши эътиқодли бандан мўминлардан бўлган эканлар. Дунёни, дунё тараққиётини, дунё ривожланишини унга ўхшаган ягона эътиқодли кишиларгина юзага келтиради. Бундай одамлар деҳқончилик қатори адабиётга ҳам, санъатга ҳам жиддий қарайдилар, ривожланишига, тараққиётига кенг имкон очиб берадилар. У кишининг набиралари Мирфузоил Мирхалил ўғли адабиётга, санъатга гўзал тушунча-туйғу билан қарайдилар. Мирфузоил, Гулсара Хуррамова деган майиб аёлнинг «Оқшом оҳанглари» номли китобини ўз ҳисобидан нашр қилиб берди. Шунингдек, каминанинг ҳам «Каъба» номли китобининг қоғозига катта ёрдам берди. Бунинг ҳаммаси аждодининг, жумладан, Мирсаъди бобонинг гўзал табиатли бўлганининг оқибатидир. Мирфузоил билан яқинда бир улуғ ишга қўла уриш арафасида турибмиз.

Мирсаъди бобонинг хотираси ҳеч қачон унутилмайди.

* * *

Ёшим етмишга яқинлашиб босиб ўтилган йўлга, ортимга жиддий назар ташласам, яшаган умр, ўн саккиз китоб, тўрт роман, ўғиллар, қизлар, ейилган овқат, ичилган сув, орттирган танишлар, йўл қўйилган хато, камчиликлар, қилинган гуноҳлар, савоб ишлар манзараси кўз ўнгимда намоён бўлади ва ўтмиш таассуротлари хотирада тикланади. Бу манзара ва хотира одамни жиддий ўйлашга, фикрлашга ва мулоҳаза қилишга ундайди. Ёшлиқда мен учун ёзувчи бўлишгина муқаддас орзу, армон бўлиб келди. Ёзувчи бўлдим. В.П.Катаев, Ч.Айтматов, Олес Гончар, Михаил Алексеев, О.Ёқубовлар асарларимни баҳолади. Айниқса, кейинги «Ҳасрат» номли икки жилли китобим одамларда кучли таассурот қолдирди ва ҳамма бир оғиздан «яхши асар»! деб ҳам баҳолашди. Барибир нимадандир кўнгил тўлмади. Мустабид тузум сиёсати доим изтиробда, таҳликада ушлаб турди. Қўрқитиб турди ва истеъдодимнинг ярмини ҳам намоён қилишга имкон бермади. Оқибат «ёзганинг билан барибир босилмас экан», деган тушунча билан қарийб ўн йиллик умрни бекорга ўтказишга мажбур бўлдим.

Инсоннинг яралиши, қайтадан йўқолиши, охир замон, яъни дунёни муз фасли эгаллаши мумкинлиги ва инсон зоти юзага келтирган барча санъат ва адабиёт, фалсафа, тарих асарлари арзимаган пайтда йўқолиб кетиши мумкинлиги ҳақида ўйлаб (албатта, булар пайтонинг васвасига ўхшаган гаплар), инсон умрининг беҳад қисқалиги, инсон истеъдодини ўзи истаганчалик юзага чиқара олмаслиги қайсидир маънода қайғули фикрларга

олиб келади. Албатта, инсон ҳеч қачон тушқунликка тушмаслиги керак. Оллоҳ берган истеъдодни қайсидир маънода юзага чиқариб кетиши керакка ўхшайди.

Лекин бизни тўрт мучамизни бут қилиб яратган, ақл ато этган, мусиқа, адабиёт, санъатни юзага келтириш учун иқтидор берган, поклик, покизаликка, ҳалолликка, яхшиликка, эзгуликни муросага киритишга, саховатни ёйишга, барча зино ва гуноҳлардан ҳоли бўлишга кўниктирган Парвардигорнинг қудратини эътироф эттирганини шараф билан тан олиб, тан бериб, унга содиқ қолишдан кўра эзгулик борлигини айтиш қийинга ўхшайди. Аслида булар ҳам табиий жараён. Шунга кўникишимиз ва ижро этишимиз шарт. Шайтон билан фариштани фарқдай билиш, шайтондан ҳазар қилиб, доим фаришталарга эргашиш эса инсонни барча зино ва гуноҳлардан халос этади. Фариштагина бизни ўтмишимизга қарашга, гуноҳ ва зиноларимизни сарҳисоб қилишга, у дунёга олиб кетадиган савобларимизни кўпайтиришга сабабчи бўлади. Шайтонга яқинлашиш эса бизни асло чиқиб бўлмас ботқоқликка тикиб ташлайди. Бу ботқоқликдан чиқа олмай чўкиб, охир ўз умримизни хазон қилишимиз мумкин. Икки қутб. Гўзаллик қутби ва тубанликка қараб кетиш қутби. Бу тушунча-туйғуни ҳам тафтиш қилиш учун жуда катта ақл-идрок керак. Ақл фикр ишлаб беради. Идрок эса ҳамма нарсани фарқлашига имкон яратади. Фикрлар эса тафаккурнинг қудратини намоён қилади. Дид билан фаросат эса ҳавони ўлчайдиган асбобга ўхшайди. Яхши билан ёмонни, совуқ билан иссиқни, ҳаром билан ҳалолликни, поклик билан нопокликни фарқлаб беради ва бизнинг муносабатимизни юзага келтиради ва шунга қараб ҳаракат қиламиз.

Инсонда мана шундай босқичли сийрат ва суврат деб аталмиш тушунча, туйғу мавжуд.

Оллоҳ ҳаммага, жумладан, фарзандларимизга ҳам ризқ-насибасини атаб қўйган, вақти билан ҳаммасини беради. Фарзандларга доим ҳам уй солиб бериш, тагига машина олиб бериш шарт эмас. Майли, уйлантириб қўйиш керақдир. Мен Тошкентга келиб кечаси ўқиб, кундузи ишлаб, яна мардикор ҳам ишлаб, барча шарафларга эришдим. Ёзувчи бўлдим. Иккита уй солдим. Уй олдим. Яхши кийиндим, яхши едим. Баъзи бир инсон болалари бандасини талаш йўли билан давлат орттиришга ҳаракат қилади. Ваҳоланки, Яратганнинг ҳаммага атаган ризқ-насибаси тайин. Тайёрга эришган одамларда ҳаракат бўлмайди. Дангаса бўлиб қолади. Баъзи бир фарзандлар оталарнинг давлати билан бойиб кетаман, деб ўйлайдилар. Ваҳоланки, отаси давлатни ўз меҳнати билан топган. Нимага энди фарзандларимиз ўз меҳнатлари билан давлат топмаслиги керак! Нимага биз уларни тайёр нарсалар билан дангаса қилиб қўйишимиз керак. Инсоннинг ортида эзгулик, саховат деган тушунчалар ҳам бор-ку! Мусиқа ёзди,

китоб ёзди, расм ишлабди, шу билан бўлдимми? Йўқ, албатта. Инсоннинг дин олдигаги, ватани, миллати олдигаги масъулияти, бурчи ҳам турибди. Бусиз на адабиёт, на санъат, на тарих юзага чиқмайди. Ҳамма кечмиш ва юзага келишлар тоат-ибодатдан кейин туради... Кимгадир битта нон бериш ҳам гўзалликка киради. Уйлантириб қўйиш ҳам гўзалликка киради. Аммо масжид солиб бериш, мадраса қуриб бериш, бандани мўминларга тоат-ибодат қилишлари, саводларини чиқаришлари учун мактаб солиб бериш барча эзгуликнинг тожидир... Ҳазрат Амир Темурдан тортиб, Бобургача, Навоий ҳазратларигача фақат мана шу фалсафанинг орқасидан боришди ва бугунги кунда инсониятнинг тарихида ўзларининг нузли хотираларини қолдиришди. Янги авлод келади. Аммо солинган масжид, мадрасалар қарийб бир неча асрлар хотира сифатида сақланиб туриши мумкин...

Бу инсоннинг мазмуни ва фалсафаси, сийрати ва суратини белгилайди. Ора-чорада қилинган майда саховатлар эшитилмаслиги, кўзга чалинмаслиги мумкин. Барибир саховат гўзаллик ҳисобланади. Ҳеч кимга ҳеч қачон озор етказмаслик эса инсоннинг ўзига қўйган маънавий ҳайкалидир.

Ёши бир жойга етгандан кейингина инсон боласи мана шу масала ҳақида жиддий ўйлаб қолар экан. Баъзи бир одамлар эса оддинроқ бу ҳақда бош қотириб, бу савобни ортиқроқ орттирар экан. Ҳарқалай эзгуликнинг кечи йўқ.

Биз Мирфузоил Мирхалил ўғли билан Номданака чиққанимизда, яъни Хўжамозор бобонинг қабрини зиёрат қилаётганимизда, у зот қабрининг устига мақбара тиклаш ниятимизни режалаштираётганимизда, қишлоқда қачонлардир 16 та жуда гўзал масжид бўлганини, шулардан қарийб тўртта гўзал масжидни кўриш менга ҳам насиб етганини бироз қайғу билан Мирфузоил Мирхалил ўғлига гапириб берган эдим. Мирфузоилнинг боболаридан Зуфар бува қурдирган сирли масжид яқин-яқинларгача омборхона бўлганди, сўнг биз ўқигандик. Ундан кейин Бухафизота мозоридаги, яъни ҳозирги озиқ-овқат дўкони, кундузи қатнаб шифоланадиган шифохона қаршисидаги мазорнинг ўртасида ҳам сирли масжидга ўхшайдиган шакл-шамойилда қурилган масжид ҳам омборхона бўлиб сақланиб келган эди. Ундан ташқари, Турсунбой эшоннинг уйи орқасидаги улкан масжид, Соймаҳалладаги, ариқ ёқасидаги масжид, ҳамма-ҳаммаси шўро даврида бузилиб кетди. Масжид ўрнида чойхона, мактаб қурилди. Мактаб кейинчалик ёниб ҳам кетди. Хуллас, қачонлардир Ойлароча шаҳри бўлган Номданақада бугунги кунда бирорта қадимий усулда солинган на масжид, на мадраса қолмади. Хўжамозор бобонинг қабри устидаги мақбара ҳам бузилиб, ўша пайтдаги районнинг биринчи котибига уй солиб берилган экан.

Мен бу билан бирор одамни қоралаш фикридан йироқман.

Фақат масжидларни қурган раҳматли улуғ зотларнинг меҳнатларига ачинаман. Ўша масжид, мадраса ва мақбараларни бузмай, омбор сифатида асраб қолиш мумкин эди. Унда ҳозир Номданакни ўн тўрт масжид безаб турган бўларди. Бутун эса ҳаммаёқ бўм-бўш. Гўё қишлоқ яқин орада ташкил бўлгандай. Бошқа қишлоқларда авлиёларга, валийларга мақбаралар қурилган. Ўйлайманки, бундан буён Номданак халқи ҳам масжид ва мадрасалар қуриб ё қурилганларини бузмай қишлоқларини ободонлаштирадилар. Ҳар қандай қишлоқда валийлар, авлиёларнинг қабрлари бўлиши керак. Халқни бало-қазолардан асраб туради...

Бузиш осон, қуриш қийин. Қизиги шундаки, ўша масжидни бузганларнинг бирортаси бирор вақт қурилиш қилмаган. Бузиб кетдилар, холос. Ўйлайманки, бу гал ҳамқишлоқларимиз бизга ҳамдардлик қиладилар. Ота-боболарининг руҳини шод қилиш учун янги қурилишга кўмаклашадилар. Ақалли сўзлари билан дардлашиб турадилар. Қишлоқда фақат одамларнинг паст-баланд кулбаларигина, молхоналаригина кўзга ташланади. Бирорта ёдгорлик, мақбара, гўзал бинолар кўзга чалинмайди. Бу қанчалик қайғули ҳол... Ақалли борларини асраб қолиш керак эди.

Мирфузоил Мирхалил ўғли билан юқоридаги мазорга кириб, ўтганларнинг ҳақиқа тиловат қилиб, сўнг Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари хотирасига ўрнатилган ёдгорликни томоша қилдик. Шу ёдгорликнинг орқа томонида, яъни ҳовузнинг пастки қисмида жуда чиройли ер бор экан. Шу ерни кўкаламзорлаштириб, бир томонга жуда гўзал қилиб масжид-мадраса, борингки ўтганлар учун хотира хоналари, ёки музей хоналари қуришни режалаштирдик. Барибир бу дунёда эзгуликкина тантана қилар экан. Ўйлаймизки, бу кунги Номданак халқи ва ёшлари эзгуликни эъзозлашадди. Масжид, мадрасалар, ёдгорликлар, мақбаралар қурилишида ўз ҳиссаларини қўшадилар. Энди бузмайдилар, бузганларга қарши чиқадиладар. Номданак тарихи бутун дунёдаги энг қадимий шаҳарлардай узоқ тарихга эга. Бунга Ойлароча мазоридagi марҳумларнинг Будда дини анъаналари билан ёнига кўзалар қўйиб кўмилгани ёки оташпарастларнинг шам ёқадиган оловдонлари билан кўмилгани шундан далолат бериб турибди. Бундай манзарани мен Раҳматилла Ортиқ ўғлининг тўйида, жарни бузганларида ўз кўзим билан кўрдим. Ота-боболаримиздан фақат мазорларигина ёдгорлик бўлиб қолиши керак эмас. Масжид, мадраса, мақбаралар ҳам қолиши керак. Ҳар қандай ёдгорлик биносига санъат асари сифатида қараш керак. Жаҳолатга берилиб унга диний тус берилмаслиги керак. Агар ҳиндлар Тожмаҳални масжид деб ўзбекларга ўхшаб бузиб чойхона ёки мактаб қурганларида инсоният улуғ бир мўъжизадан айрилган бўларди. Бу табиийки, жаҳолатнинг натижаси. Инсон ўқимадими, истаса-истамаса жаҳолатга берилади. Фақат бузади. Бир-бирини ейди. Мазорларига нисбатан ҳурмат

кўрсатмайди. Қаерда мазор ёки мақбаралар бузилса, ўша ерда кўп талофатлар юз беради. Хуллас, жаҳолатта берилганларда та-
раққиёт, ривожланиш асло бўлмайди.

Худонинг уйини бузганларнинг кўпларини кўрдим. Жуда қий-
инчилик тортдилар. Демак, инсон тафаккури ҳар қандай динни
ҳам, илмни ҳам, фалсафани ҳам ўқиши, ўрганиши шарт. Ахир
ҳамма динлар, илмлар, фалсафалар, тарихлар инсон тафаккури-
нинг маҳсулоти... Инсон ўз ақли, гидроки, ҳис-туйғуларини йўқо-
тиб ташласа, демак, ўзига-ўзи қотиллик қилган бўлади. Қотиллик
эса абадул-абад қораланади. Қотилнинг икки юзи ҳам қора.

Шундай қилиб, Мирфузоил Мирхалил ўғиллари билан Ном-
данақда чиройли ободончилик қилишга бел боғладик. Буни яна
Оллоҳ кўрсатади. Оллоҳ нимани истаган бўлса, биз индамай ба-
жаришга масъулмиз.

Авалло менга Мирфузоилни худо етказди. Шундай фикрни ўйла-
ниб юрган эдим. Кутилмаганда, дафъатан худо мени Мирфузоил-
га дуч қилди ва орзу-ниятларимни ушалишига сабабкор инсон
билан учраштирди. Агар Мирфузоилнинг сийрати ва суврати
ҳақида жиддий гапириладиган бўлса, у кишининг қилган ишлари
билан сўзлари бир хил. Сўзи билан иши бошқа эмас. Бировнинг
бир тийин ҳақиқа ҳиёнат қилмайди. Аксинча, ўз ҳаққидан едирса
едиради. Тилимизда Оллоҳ деб, дилимизда бошқа йўл тутсак, бун-
дан ҳам кўра ваҳшийлик йўқ. Бу дунёда кимнидир ҳаққига ҳиёнат
қилган одам абадул-абад у дунё азобига қолиши. Бу Қуръони Ка-
римда айтилган ва исботланган. Айтган сўзини тўғри бажаргани
учун мен Мирфузоилни ҳурмат қиламан. Бу борада номданақлик
Абдумутолиб Мираҳмад ўғиллари ҳам беҳад ҳалол ва пок, покиза
одам, у кишини ҳам сўзига, ишига ҳиёнат қилганини ҳозирча
кўрганим йўқ. Демокчиманки, Мирфузоил Мирхалил ўғли менга
қилган ваъдасини, маънавий, маърифий қурилиш ҳақидаги ваъ-
даларини аъло даражада ўринлатди.

Бу китоб Мирфузоил ва у зотнинг ота-боболари ҳақида бўлгани
учун ўз нуқтаи назаримни очиқчасига гапириб олаётирман. Чун-
ки Мирфузоилнинг сийрат ва сувратини одамлар ҳам яхши би-
лишлари керак.

Ўйга толаман. Номданақда 16 масжид бузилди, чойхона қурилди
ва кейинчалик мактаб, чойхона қурилиб, давлатнинг пулини еб
юбориб, сўнг қўрққанларидан мактаб ва бошқа иморатлар тунда
ёқиб юборилди. Натижада Номданақ меъморлик обидаларидан
жудо бўдди. Иймоним комилки, эндиги ёшлар буни англаб ета-
дилар, бузғунчилик йўлидан бормайдилар. Одамлар фирқаларга,
большевикларга ишонди, Ленинга, Сталинга топиндилар. Мас-
жидларни буздириб, китобларини ёқдилар, ота-боболарини қулоқ
қилиб йўқотди. Оқибат Ленини ҳам, Сталини ҳам тарих саҳифа-
сидан ўчиб кетди. Фирқалари ҳам йўқолиб кетди. Яна Оллоҳ

қолди, Куръони Карим қолди. Эътиқод қолди. Фақат биз гўзал иморатларимиздан, гўзал китобларимиздан, Қодирийдай улуғларимиздан жудо бўлдик. Уларни ўлдирганлар, йўқотганлар ҳам ўлиб кетди, бутунги кунда ўзлари қилган ваҳшийликларнинг натижаларини кўролмади... кўрганларида юраклари ёрилиб кетарди... Бу жоҳилликларга энди йўл қўймаслигимиз керак. Мирфузоил Мирхалил ўғлининг ҳам нияти шу.

Оллоҳ бизни жаҳлатдан халос этишига умид боқайлик... Энди номданақликлар барбодлик билан эмас, бунёдкорлик билан шуғулланишларига умид боғлаш мумкин.

Бойтўпи уругининг шажарасини ёзишга киришганимдан кейин, ундан ҳам олдинроқ, яъни аجدодларим ҳақида маълумот тўплаган кезларим ҳам Мирфузоилнинг ота-боболари ҳақида кўпчиликдан сўраб-суриштирган эдим. Мирфузоил билан яқиндан танишганимдан кейин эса бу уруғ ҳақида, уларнинг қилган ишлари ва олижанобликлари ҳақида кўп яхши гапларни эшитдим. «Каъба» китобимдаги «Яхшидан яхши туғилади» деган мақоламда ҳам Мирфузоил ва у кишининг оталари Мирхалил бобо ҳақида кўп яхши фикрларни билдиргандим. Ота ҳақида гап кетганида «Қиблагоҳим», «Падари бузрукворим», «Пирим», «Менинг дунёга келишимнинг сабабчиси», деган энг муқаддас ва мўътабар гапларни ишлатамиз. Отамиз ким бўлиши, қандай ишлар қилганидан қатъий назар, фақат яхши фикр билдирамыз. Ота ҳақида ҳеч қачон ёмон фикр билдирилмаган ва бундан кейин ҳам билдирилмайди.

Онамнинг оналари Улуғ бувимдан ёшлик пайтларимизда турмуш ўртоқлари ва оталари ҳақидаги гапларини эшитган эдим. Илгарилари қишлоқларда қор қалин ёққан. Томлар тупроқли бўлгани учун қордан кейин томларга чиқиб қураганлар. Бобом Мирза, яъни онамнинг оталари, Улуғ бувимнинг турмуш ўртоқлари уйда ўтирганларида бувим ёнларига кириб: «Хўжайин, ўғилларингиз сиз ўтирганингиз учун томнинг қорини қуролмаётир... Бошқа хонага чиқиб ўтирсангиз», дер эканлар. Бобом бошқа хонага чиқиб ўтирганларидан кейин Бурҳониддин тоғам билан Сайфиддин тоғам томга чиқиб, қорларни курар эканлар. Сўнг бобом олдинги хонага чиқар эканлар, тоғаларим бошқа хона томини курар эканлар. Отага нисбатан бундан кўра улуғ ҳурмат бўлмаса керак.

Қишлоқ жойларида фарзандлар ҳеч қачон ота билан онанинг олдини кесиб ўтмас эдилар.

Бир куни кичик тоғам Сайфиддин оталарини эслаб жимгина йиғлар эдилар. Мен аста йиғлашларининг сирини сўрадим. «Отамиздек улуғ зот йўқ эди, — дея тоғам ҳикоя қила бошладилар. — Отам Мирза Ҳайит ўғли билан онам Улуғ Юнус қизи доим бирга овқатланардилар, мен Орифа опам билан, Бурҳониддин акам билан бошқа овқатланардик. Бир куни отамлардан: «Нима учун бизлар сизлар билан бирга овқатланмаймиз?» дея сўрадим. «Сиз-

ларни гуноҳкор қилиб қўйишдан қўрқамиз, — дея отам тушунтира бошлади. — Мана, масалан, палов еяпмиз. Паловнинг устида бир гўшт турган эди, ўша гўштни мен олишни режалаштириб турардим, сен олиб қўйдинг, мен норози эмасман, бироқ кўнглим кетган гўштни сен олиб қўйдинг ва қайсидир маънода гуноҳкор бўлдинг. Онам ҳеч қачон мендан олдин паловга қўл чўзмайди, шунинг учун гуноҳкор бўлмайди...». Отам яна бир куни паловни олдимизга қўйганимизда емай, бошларини эгиб жимгина йиғлади: «Хўжайин, нимага кўнглингиз бузилди?», дея онам сўрадилар. Отам эса: «Укам Шокир қамоқда ўтирибди, у бечорага ким палов қилиб беради...», дея онамга жавоб қилдилар. Шунда мен туриб: «Ойи, косага палов солиб беринг, Шокир амакимга ўзим палов олиб бораман!» дедим. Онам косага палов солиб бердилар. Яёв Чирчиқ шаҳрига жўнадим. Алламаҳалда бориб Шокир амакимга палов бериб, тунда қайтиб келдим. Яна бир марта шундай қилганман. Отам роса дуо қилганлар ва овқат еганлар. Шокир амакимдан қолган кенжа фарзандларини суннат қилишда ҳам бобом жонбозлик қилган экан.

Мана оталарнинг улуғлиги ва гўзаллиги. Бойтўпи уруғи ҳақида гап кетганда, Мирхалил бобо ҳақида ҳам гап кетганида қиблагўҳлари Мирсаъди бобога қилган хизматлари, эъзозларини гапириб адо қилиб бўлмайди. Оталик ва фарзандликнинг энг муқаддас бурчларини, масъулиятини талаб этилгандан ҳам кўра аъло даражада бажарганини гапириб берадилар. Мирхалил ота кўпроқ умрларини деҳқончилик билан ўтказган экан. Деҳқончилик қилган кезлари меҳнати синган кишиларга катта илтифот кўрсатган экан. Саховат борасида, оқкўнгилик борасида, мардлик борасида, ҳалоллик борасида, меҳнаткашлик борасида у кишининг олдига тушадигани жуда кам бўлган экан. Фарзандларига кўрсатган илтифотларини, яъни топганларини фарзандларига истаганича едириб, кийинтирганини ҳам билган кишилар фахр ва ғурур билан гапирадилар. Айниқса, у зотнинг болалар тарбиясига алоҳида диққат-эътибор қилганликлари, маънавиятини бойитишга қўшган ҳиссаси, масъулияти ҳақида кўпроқ гапиришади. У кишининг тарбияси фарзандлари Мирфузоил, Миродил, Мирвалида жуда гўзал намоён бўлган. Нозиктаъблиги, дидлилиги, фаросатлилиги, раҳмдиллилиги оталаридан ўтганлигини ҳам, уларга оталарининг улуғ тарбиялари сингиб кетгани аслида оталарининг улуғлигидан.

Мирхалил ота 1929 йили Номданак қишлоғида туғилганлар. Сўнг боболари Солибой билан, у кишининг ўғиллари Мирсаъди бобо билан қулоқ сифатида Тошкент шаҳрига келиб ўтроқ бўлиб қолганлар. Яна у кишининг гўзал табиатлари Дилором, Дилбар, Мухтабар, Мавлуда исми қизларида ҳам ўз аксини топган.

«Жаннат оналар оёғи остидадир», дегани оддий гап эмас. Она-

га бутун умр астойдил хизмат қилган одам учун жаннатнинг эшиги очиқ. Онага хизмат қилган ерда жаннат бўлади. Онанинг ҳомиладорлигидаги тўққиз ойлик азоблари, кўзлари ёригандан кейинги азоблари, уйлантириш ва жойлантириш борасидаги азобларини ҳисобга олишиб, юқоридаги гапларни гапиришган. «Она ватан» деб бекорга айтмаймиз. Онанинг қорни инсоннинг ватани бўлади. Демак, инсон ўзи кўкариб чиққан ерни эъзозламасликка, ардоқламасликка ҳаққи йўқ. Онагина фарзанд учун ўзини қурбон қила олади. Ўзи емай, фарзандига тута олади. Инсон умрини онасиз тасаввур қилолмайди.

Мирфузоилнинг оналари Заҳро аямиз дидли, фаросатли, ҳалол, олижаноб, таъсирчан фарзандларни дунёга келтириб тарбиялаганлар. Турмуш ўртоқларига, қайноналарига, қайноталарига, қайниларига, қайинсингилларига кўрсатган илтифотларини ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмаслигини кўни-қўшнилари алоҳида меҳр билан эътироф этадилар. Заҳро аянинг қирқ йилдан ортиқроқ, ҳатто олтмиш ёшга яқинлашганда ҳам далага чиқиб меҳнат қилганлиги мақтовга сазовордир. Бутун умр турмуш ўртоқларининг ёнида кетмон чопиши чиндан ҳам эътирофга лойиқ гап.

Аёлларнинг аёллиги доим турмуш ўртоғига бўлган хотинлик эътиқодлари билан эътироф этилади. Заҳро ая бутун умр далада деҳқончилик қилиш билан бирга, доим аёллик чегарасида туриб, Мирхалил отанинг юзига бирор вақт тик қарамаганини, турмуш ўртоғи даладан чиққан маҳсулотларни сотиш учун бозорга олиб кетганларида етти болани ёнига олиб юмушларини бажарганини, у киши бирор тўй-маъракаларга борадиган бўлса, кўйлакларини тозалаб ювиб, янгиларини кийдириб, кўчага чиқишларида жуда чиройли қилиб чиқарганини ҳам фарзандлари фахр билан гапириб беришади. Ота-боболаримизда «Эр — пир. Юзига тик қараб, гап қайтариб бўлмайди. Ота рози, худо рози, эр рози, худо рози», деган гаплар бор. Мана шу амалларга риоя этмаган аёллар аксари ҳолларда янглишадилар. Риоя қилганлари эса доим ҳам бахтли бўлиб яшайдилар. Бу ҳол тажрибада кўринган. Ахир бошқача йўл ҳам йўқ-да. Аёлнинг эрига, эрнинг аёлига кўрсатган гўзал илтифотлари фарзандларига ижобий таъсир қилиши ҳам тажрибада синаб кўрилган. Мирхалил ота хонадониди мана шу ўрнак бўларли тарбия масаласи ҳам аъло даражада йўлга қўйилган. Ҳозир ҳам шундай.

Заҳро аянинг фарзандлари тарбияси борасидаги гўзал муомалаларни фарзандлари алоҳида фахр, ғурур билан гапиришади. Заҳро ая ҳуснихатда беназир дейишади. У киши фарзандларини доим ўзлари мактабга олиб бориб, бирга олиб келиб, етти фарзанднинг ёнларида алоҳида ўтириб бирга дарс қилар эканлар. Адабиётни ҳам, ҳуснихатни ҳам, математикани ҳам, физикани ҳам ўзлари яхши ўқигани сабабли, болаларига ҳам чиройли ўрга-

тар экан. Фарзандларини бирор вақт қаттиқ гап билан эмас, чиройли муомала билан дарс қилдираар экан. Болалар орасида меҳр-муҳаббат борасидаги интизом ҳам жуда гўзал шаклда йўлга қўйилган экан. Оталар фарзандларини кўп ҳолларда «сиз»лаш, ўғил болалар қиз болаларга нисбатан заррача қўполлик қилмаслик, овқат палласида катталар олдин, кичиклар кейинроқ овқатланиши ҳам мурасага киритилган экан. Бўлар-бўлмасга кўчага чиқиб тентираш, дарс тайёрлашдан узоқлашишга асло йўл қўйилмас экан. Бу масалаларнинг ҳаммасини оналари Заҳро ая ўз бўйинларига олган ва жуда жиддий шуғулланар экан. У киши фарзандлар масаласини биринчи масала деб қарар экан. Айниқса қизларнинг ўзбекона тарбиясига мутлақо жиддий қараб, ҳар бирларига ёшлигиданоқ турмуш юмушларини ўргатиб, ўзлари тепаларида туриб бажартириб борар экан. Акаларнинг укаларига нисбатан меҳр-оқибатлари, опаларининг сингилларга нисбатан меҳр-оқибатлари ва ота-онанинг фарзандларга меҳр-оқибатларини таъминлашда ҳам алоҳида тарбия дарсларини олиб борар экан. Шу сабабли бўлса керак, етти фарзандларининг ҳаммаси ҳам мактабларни аъло баҳолар билан битириб, ҳаммаси олийгоҳларда ҳам аъло баҳолар билан ўқиб, муваффақиятли тугатадилар. Ўғил болаларнинг ҳаммаси ҳам одобли, андишали. Қиз болалар ҳам одоб ва андиша борасида кўпчиликка ўрнак бўларли даражада. Заҳро аянинг фарзандларига кўрсатган илтифотлари, яъни қилган тарбиялари фарзандларига ҳам кўчган. Илоё Заҳро аянинг умрилари узун бўлсин!

Бу дунёда сўзи билан иши мос келадиган, сийрати билан сувроти мос тушадиган ҳалолу пок, покиза, тақводор, олижаноб, оққўнғил, таъсирчан, беҳад раҳмдил одамларни кўп учратиш мумкин.

Мирфузоил ҳам шундай кишилардан. Кўнглимдаги, ақлимдаги, ҳисларимдаги кемтикларини у тўлдирди. Олижаноб, камтарин, айтган сўзини аъло даражада бажарадиган, ҳозиржавоб, тафаккур доираси беҳад кенг, ишларни ҳам чиройли ва гўзал бажаради. Хуллас, бу йигитта барча жабҳада ҳавас қилса арзийди. Укалари Миродил, Мирвалилар ҳақида ҳам фақат мана шундай гўзал гапларни гапириш мумкин. Уларнинг ота-боболарининг шажаралари қуйидагича:

1. Бувай. 2. Эрали. 3. Наврўзбой. 4. Аълам. 5. Мирашир. 6. Мириқоқ. 7. Мирисроил. 8. Мирисмоил. 9. Мирсиддиқ. 10. Мирюсуф. 11. Мирсаид. 12. Иброҳим. 13. Соли. 14. Мирсаъди. 15. Мирхалил. 16. Мирфузоил. 17. Миралишер.

Тошкент вилояти, Тошкент туманига қарашли Муҳаммаджон Фозилов ширкат хўжалиги ҳудудида «Меҳнат» номли агрофирма бошқармаси жойлашган. «Меҳнат» агрофирмаси бугунги кунда кўпларга маълум. Уни Мирфузоил Мирхалил ўғли бошқаради.

Мирфузоил политехника институтини тугатгач, Олмалиқда, Тошкентда турли корхоналарда, турли лавозимларда сидқидилдан самарали фаолият олиб боради. «Яхшидан яхши туғилади» деган гаплар бекорга айтилмаган экан. «Меҳнат» деб аталамиш шу ишлаб чиқариш корхонаси бугунги кунда 7 миллиард сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарадиган қудратли маконга айланди. 7 миллиард сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхонада қанча одам ишлаши мумкин? Қанча ерлари, мол-ҳоллари бўлиши мумкин?

Бугунги кунда корхонада мингдан ортиқ ишчи ишлайди. Улар орасида раҳбарлари ҳам бор. Демак, яқин 300 хонадон иш билан таъминланган. Ишчилар гоҳ бир, гоҳ икки марта иссиқ овқат билан таъминланади. Эрталаб ишлайдиган ишчилар нонуштани шу ерда ўтказишади.

«Меҳнат» ишлаб чиқариш бошқармасида ишлаётганларнинг маошлари ҳавас қилгулик. Ҳар бир одамга ишлаган соатига пул тўлашади. Иссиқ овқат билан таъминланган, ишчиларни автомашиналарда ишхоналарга олиб келиниши уларнинг олган маошларини уйларига тўла олиб боришларига имкон яратади. Назаримда, мана шу хайрли ишларни йўлга қўйиш чиндан ҳам гўзалликка киради. Имкон туғдирилган ерда, яъни ишлашга барча қулайликлар мавжуд жойда, табиийки, тараққиёт, ривожланиш жараёни кучаяди.

«Меҳнат» ишлаб чиқариш бошқармаси ҳовлисига кирамиз. Ишлаб чиқариш бошқармаси ўн гектардан ортиқроқ майдонни эгаллаган. Ҳовлига кирибоқ ишлаб чиқариш бошқармасининг маъмурий биноси олдида беихтиёр тўхтаб қолдим. Ҳайратим шу қадар ошдики, анча вақтгача хаёлот оламини тарк этолмадим. Икки қаватли маъмурий бино шу қадар чиройли қилиб безатилганки, одам ўзини Япония ёки Германияда юргандай, уларнинг гўзал бинолари қаршисида тургандай ҳис этади. Янгича услубда солинган бинолар, икки хил рангда алоҳида диққат-эътибор билан ёпилган паркет поллар, деразаларнинг ўзига хос қилиб ишланганлиги, хоналарнинг безатилиши, ичидаги анжомлар чиндан ҳам одамни ҳайратга солмасдан қўймайди. Буларнинг барчаси чет эл андозаларига мос келади. Рассомлар, безакчилар, иқтидорли лойиҳачилар узоқ вақт кунт билан фаолият олиб боришган. Бундай бинонинг гўзал хоналарида ўтириб ҳавас билан ишлаш мумкин. Ўзбекистоннинг бугунги ривожланишига, тараққиётига улкан ҳисса қўшиш мумкин. «Меҳнат» агрофирмасига икки

кипи мутасадди. Улар: Мирфузоил Мирхалил ўғли, Эркин Қулмуҳаммад ўғли.

Агрофирманинг минг гектар узумзорлари бўлиб, қарийб мингдан ортиқроқ ишчилар ишлашади. Узумзорда ишлайдиган ишчиларга ҳам барча шарт-шароитлар муҳайё этилади. Ишхоналар кўп. Бугунги кунда ҳаммасини ҳам тўла қувват билан ишляпти, деб бўлмайди. Уддабурон ва ташкилотчи бошлиқгина ишчиларга ўз вақтида иш топиб беради, яъни иш билан таъминлайди, маошларини ҳам ўз вақтида бериб туради. «Меҳнат» агрофирмасининг Паркент туманига қарашли «Паркент» ширкат хўжалиги ҳудудида 550 гектар узумзори ва бир катта шароб заводи бор. Бу ерда ҳам юздан ортиқ хонадон иш билан таъминланган. Шу туманга қарашли «Бойқозон» ширкат хўжалигидан 5 мингдан ортиқ қўйларни сотиб олиб боқиняпти. У ерда анча-мунча ўтлоқ ерлари мавжуд. Шунинг билан бирга, Самарқанд вилоятининг Булунгур ҳудудида ҳам каттагина узумзорлари ҳосилга кириб, ишлаб чиқариш бошқармасини узум билан таъминлаб турибди. У ерда ҳам юздан ортиқ хонадон иш билан банд. Сурхондарё вилоятининг Денов туманида ҳам бошқарманинг катта узумзорлари мавжуд. У ерда ҳам юздан ортиқ хонадон иш билан таъминланган.

Мирфузоил дастлаб эскирган, Тошкентвино бошқармасидан чиқариб ташлаган асбоб-ускуналарни олиб келиб, Муҳаммаджон Фозилов ширкат хўжалигидаги автомашина гаражининг бир чеккасидан ер сотиб олиб, ўрнатиб илк бор иш бошлаган эди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай қарийб 7 миллиард сўмга эга бўлган улкан агрофирмага айланиб кетди. Бугунги кунда Тошкент вилоятида, ҳатто Ўзбекистонда ҳам унча-мунча заводлар етолмайдиган корхонага айланди ва халқнинг кунига яраб, кўпларнинг оққишига сазовор бўлаётир. Мирфузоил истиқомат қилаётган Чимбой маҳалла, «Меҳнат» агрофирмаси жойлашган ширкат хўжалиги ҳудудидаги болалар боғчаси, мактаблар нимани илтимос қилиб келишса, ўйлаб ўтирмай дарҳол илтимослари қондирилади ва бу олижанобликни ҳеч ким билмайди, ҳеч кимга айтишмайди ҳам.

Агрофирма Ўзбекистоннинг ҳамма туман ва савдо шохобчаларига маҳсулот сотади. Москвада ҳам савдо уйи очган. Агрофирма аллақачонлардан бери Голландияда муомалага киритилган энг аъло навли маҳсулот ишлаб чиқараётир. Бир неча миллиардлик ускуналар, яъни зангламайдиган 200 тоннали бўчклар, анжомлар эса Германиядан олиб келинган.

Агрофирма Қозоғистон ва бошқа мамлакатлар учун турли хилдаги шарбатларни ҳам ишлаб чиқаради. Бу шарбатларни сотиб олган мамлакатлар ўша шарбатлардан истаган маҳсулотларини ишлаб чиқаришлари мумкин. Хохласа қиёмлар, шарбатлар тайёрлайди. Айни вақтда агрофирма сувлар ва турли хилдаги лимонадларни ҳам ишлаб чиқаради. Томат цехи ҳам катта қувват

билан ишлаб турибди. Агрофирма мана шу маҳсулотлар билан юқорида эслатилгандай жуда кўп мамлакатларни, Россияни ҳам доимий равишда таъминлаб турибди.

Агрофирма ҳовлисига кирган одам ўзини гўё чет элга бориб қолгандай, борингки, Германия, Голландия, Фарангистонда юргандай ҳис қилиши тайин. Агрофирмадаги қурилишлар, цехлар ҳам жуда гўзал қилиб қурилган, ҳашамлари ҳам жуда чиройли қилиб, яъни ўзбекона санъат анъаналари билан безатилган. Биноларнинг сирти, ичи ҳам безалиши жиҳатидан одамни ҳаяжонга солади. Мирфузоилнинг саъй-ҳаракатлари билан агрофирмада ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар учун зарур бўладиган ёрлиқларни босадиган босмаҳона ҳам қурилиб ишга туширилди. Бу босмаҳона бугун ўзлари учун ҳам, бошқа буюртмачилар учун ҳам ёрлиқларни кўп нусхаларда босиб бераётир.

Мирфузоил яхши иш бошласам, ниятимга етсам, кимларгадир ёрдамим тегса, одамларнинг кунига ярасам, болаларга ёрдамим тегса, деган орзу умид билан иш бошлаган эди, мана, натижаси ўз-ўзидан кўриниб турибди. Кимдир яхши ишласа-ю, ўз ҳамёнини тўлдириш билан эрта-кеч шуғулланса, бирор одамга ёрдам қўлини чўзмаса, бундай одамларнинг ҳам бири икки бўлганини ҳеч ким билмайди.

Мирфузоилнинг яна бир хислати — ишчиларнинг кўнглини кўтариш, кўнглига қараш, бирортасининг дилини оғритмасликдир. Дилозордан худо безор, деган гап ҳам ота-боболаримиздан қолган. Мирфузоилнинг эшиги ҳамма ишчилар учун доим очиқ. Ҳар бир ишчи истаган пайтида хонасига кириб суҳбатлашиб, орзу-умидини айта олиши мумкин. Моддий ёрдам сўраши мумкин. Инсоннинг ягона инсонийлик хислати иш билан гапнинг, уларнинг ижросидаги муштарақликнинг мутаносиблигидадир.

Мирфузоил ҳақида, ота-боболари ҳақида асар ёзиш у киши билан чуқурроқ танишганим, суҳбатлашганим, қилган, қилаётган ишларини синчиклаб ўрганиб чиққанимдан кейингина ҳаёлимга келди. Чунки у кишининг ота-боболари ҳам халққа кўп хизмат қилганини билардим. Ўзбек халқининг маънавиятига қўшган улкан ҳиссаларини ҳам эшиттандим. Мана шу фикрлар умумлашиб, ниҳоят қўлингиздаги кичик бир асар юзага келди. Халқ билан боғлиқ тушунчалар, яъни ҳар бир хонадоннинг ҳам ўз қисмати ва тарихи бор. Бу ҳақда ёзиш ҳам, албатта, хайрли ишдир, деган умиддаман.

Ушбу китобнинг ёзилишида ўз суҳбатларини аямаган, яқиндан кўмаклашган Ойсара Маҳмуд қизига, Мирмаъди Мирсаъди ўғлига, Мирфузоил Мирхалил ўғлига, Миродил Мирхалил ўғлига чуқур миннатдорчилик билдириб қоламиз.

МУНДАРИЖА

КЕЧАГИ НОТАНИШ ИНСОН ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ	3
ҲАЗИН ЯПРОҚЛАР	6
ТУМАН ОСТИДАГИ УМР	34
«ИНСОН БОЛАЛАРИМИЗ» ТУРКУМИДАН	76
ҲАСРАТ	76
МУҚАДДАС ТОШ	103
ҚУЮН	134
КУТИЛГАН КУНЛАР	229
САВОБ	357

Ўктам Ҳакимали

Асарлар

Бешинчи жилд

ОСМОН ОЛИС, ЕР ҚАТТИҚ

Қиссалар

Нашриёт муҳаррири Беҳзод Болтабоев
Босишга рухсат этилди 14 ноябр 2008 й.
Бичими 84х60 1/16. Адади 200, босма табағи 15.
Баҳоси келишилган нарҳда.

“MUMTOZ SO‘Z”

масъулияти чекланган жамиятининг нашриёти.
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-60-33

“Shams-ASA” масъулияти чекланган жамияти
босмахонасида чоп этилди.
Тошкент, Бунёдкор шох кўчаси, 28.